ئويلنش ئىچىدە ئۆگرىلەيلى

شىنجاڭ مەدەنىيەت نەشرىياتى

بولمسا شېخىدا بۇلبۇل سەرۋى قامەت مەنسىز،
كۆلمسە يېنىدا جانان، بەختۇ ـ ئامەت مەنسىز.
زېھنۇ ـ كارىڭنى ئەگەر ئەل بەختىگە بەخش ئەتمىسەڭ،
ئۆز غېمىڭ ئۈستىدە قىلغان ئىستىقامەت مەنسىز.

ـ ئا . مۇھەممەتئىمىن

ئويلىنىش ئىچىدە ئۆگىرىلەيلى

ـ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن تەتقىقاتىغا بېغىشلانغان ماقالىلەر

نەشرگە تەييارلىغۇچى: ھەبىبۇللا تۇرسۇن ئۇيغار

شىنجاڭ مەدەنىيەت نەشرىياتى

كىرىش سۆز

ئابدۇكېرىم رەھمان
(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى، فولكلورشۇناس)

گۇمانىتار پەنلەر ئۇستازى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئەپەندىنىڭ ھاياتى، پائالىيەتلىرى، ئەدەبىي ۋە ئىلمىي ئەسەرلىرى توغرىسىدىكى تەتقىقات ماقالىلىرىدىن تەركىب تاپقان «ئويلىنىش ئىچىدە ئىلگىرىلەش» ناملىق كىتابقا كىرىش سۆز يېزىپ بېرىشكە تەكلىپ قىلىنغانلىقىمدىن خۇشال بولدۇم. خىزمەتداش بولۇش سۈپىتىم بىلەن مېنىڭ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئەپەندى توغرىسىدىكى تەسىراتىم ناھايىتى چوڭقۇر. مەن ئابدۇشۇكۇر ئەپەندى ۋاپاتىنىڭ 10 يىللىقىنى خاتىرىلەش مۇناسىۋىتى بىلەن 2005 ـ يىلى شىنجاڭ تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىنىڭ «مەدەنىيەت بوستانى» پروگراممىسىدا ئۆتكۈزگەن سۆھبەتتە پىكىر بايان قىلىپ: «ئۇيغۇرلار ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى مىللەتلەر ئىچىدە مەدەنىيەت تارىخى ئۇزۇن ھەم ئۇستۇن مىللەت ھېسابلىنىدۇ. بىر پۈتۈن ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىغا نەزەر سالىدىغان بولساق ئۇچ قېتىملىق يۈكسىلىش دەۋرى بولغانلىقىنى كۆرەلەيمىز. بىرىنچى قېتىملىق يۈكسىلىش دەۋرى قاراخانىيلار خانلىقى ۋە قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە شەكىللەنگەن بولۇپ، بۇنىڭ نامايەندىلىرى يۈسۈف خاس ھاجىپ، مەھمۇد كاشغەرىي؛ ئىككىنچى قېتىملىق يۈكسىلىش دەۋرى 15 ــ 16 ـ ئەسىرلەردە شەكىللەنگەن بولۇپ، بۇ دەۋرنىڭ نامايەندىسى نىزامىدىن ئەلىشىر نەۋايى؛ ئۈچىنچى قېتىملىق يۈكسىلىش دەۋرى 20 ـ ئەسىردە شەكىل-

لەنگەن بولۇپ، زامانىۋىلىقنى روشەن ئالاھىدىلىك قىلغان بۇ دەۋر مەدەنىيىتىمىزنىڭ نامايەندىسى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئەپەندى» دېگەن ئىدىم. بۇ مېنىڭ كۆپ قىرلىق ئالىم ئابدۇشۇكۇر ئەپەندى ھەققىدىكى ئىلمىي ۋە ئوبيېكتىپ تونۇشۇم ئىدى. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئەپەندىگە بېغىشلانغان «ئويلىنىش ئىچىدە ئىلگىرىلەش» ناملىق بۇ توپلامغا كىرگۈزۈلگەن ماقالىلەرنىڭ مەزمۇنىنىڭ ھەرخىل ئىلىم ساھەلىرىگە چېتىلىدىغانلىقى، كۆپلىگەن تەتقىقاتچى ۋە ئىزدەنگۈچىلەر تەرىپىدىن يېزىلغانلىقى مېنىڭ يۇقىرىقى قارىشىمنىڭ ئىلمىي ھەم ئوبيېكتىپ ئىكەنلىكىنىڭ دەلىلى دەپ چۈشىنىمەن. 20 - ئەسىر مەدەنىيەت تارىخىمىزدا ئابدۇشۇكۇر ئەپەندى ھەقىقەتەنمۇ بىر يۈكسەك چوققا. ئۇنى قانچىلىك تەرىپلىسەك ۋە تەتقىق قىلساق ئەرزىيدۇ. مەن بۇ توپلامنى كۆرۈپ، بىزدە «ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنشۇناسلىق» ئىلمىنىڭ شەكىللىنىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلدىم. بۇ بىر تەخىرسىز خىزمەت. مېنىڭچە، بۇ خىزمەتنى قانات يايدۇرۇشىمىز خېلىلا كېچىكتى.

«ئويلىنىش ئىچىدە ئىلگىرىلەش»كە كىرگۈزۈلگەن ماقالىلەرنىڭ مەزمۇنى ھەر خىل بولغىنىدەك، سەۋىيەسىمۇ پەرقلىق. بەزى ماقالىلەرنىڭ يېزىلىشى تەتقىقات ماقالىلىرىغا قويۇلىدىغان تەلەپكە ئۇيغۇن بولسىمۇ، بەزىلىرى بۇ تەلەپتىن خېلىلا يىراق. بۇ تەتقىقات سۇپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن تەتقىقات خاراكتېرلىك ماقالىلەرنى يېزىش جەھەتتە تېخىمۇ ئەستايىدىل بولۇشىمىز زۆرۈرلۇكىنى كۆرسىتىدۇ.

مەن بۇ توپلامنى تۈزگۈچى ماگىستىر ئاسپىرانت ھەبىبۇللا تۇرسۇن ئۇيغارغا تەشەككۈر ئېيتىمەن. زۆرۈر ئىلمىي خىزمەتلەر مۇشۇنداق پىداكار ئوغلانلارنىڭ تىرىشچانلىقى بولمىسا رويابقا چىقمىقى تەس.

2016 - يىلى، نورۇز

مۇندەرىجە

ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئەسەرلىرىنىڭ ئىلمىي قىممىتى.....
..... ئازات سۇلتان 1
21 ـ ئەسىردىكى بىردىنبىر پەيلاسوپ..... يالقۇن روزى 15
ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئىزدىنىش يولى ۋە مۇۋەپپەقىيە-
تى..... كۆرەش مەھمۇتجان، شېرىن قۇربان 80
ئويلىنىش ئىچىدە ئىلگىرىلەش..... مىڭ چىببې، لو لۇلۇ 116
ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتچىلىرىمىزنىڭ كارۋان بېشى .....
..... ئابدۇۋەلى ئەلى 189
ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن تەتقىقاتىغا دائىر مېتودولوگىيەلىك
مەسىلىلەر..... ئابدۇقادىر جالالىدىن 202
ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ تەتقىقات مېتودى ھەققىدە ئىز-
دىنىش..... ئوسمان ئىسمائىل تارىم 209
ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخى
تەتقىقاتىغا قوشقان تۆھپىسى..... غەيرەتجان ئوسمان ئۇتۇغۇر 223
ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئېستېتىكا تەتقىقاتىنىڭ بەزى ئالا-
ھىدىلىكلىرى..... مەتتۇرسۇن ئېلى 233
ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ نەزىرىدىكى مائارىپ.....
..... يالقۇن روزى 250
ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ۋە ئۇيغۇرلاردا ئېستېتىكا قۇرۇلۇ-
شى..... ئىقبال تۇرسۇن 268
فارابىشۇناسلىق تەتقىقاتچىلىرىمىزنىڭ مەشئەلچىسى.... بەختىگۈل ئىمام 282

«رۇبائىيات» ـــ ياش ئالىمنىڭ يېڭى ئەمگىكى.....
..... نۇرمۇھەممەت ئېركى 301
ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تەتقىقاتىنىڭ پېشۋاسى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەد-
ئىمىن..... قەييۇم قۇربان 336
ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ تىل تەتقىقاتى توغرىسىدا.....
..... مۇھەممەدتۇرسۇن داۋۇت پاختەكلى 359
«شىنجاڭنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى ناخشا ـ ئۇسسۇل سەنئىتى» توغرا-
سىدا..... خۇ يى، ئابدۇسالام ئابلىز 388
بولغاچ ئىلىم پەرۋانىسى، ئۆچمەس ئىجاد يادنامىسى.....
..... مەتتۇرسۇن ئېلى 401
ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ نەزىرىدىكى تارىخ ۋە تارىخشۇناس-
لىق..... ھەبىبۇللا تۇرسۇن ئۇيغار 410
يىپەك يولى مەدەنىيەت كارىدورىغا كىرىش ۋە ئابدۇشۇكۇر مۇ-
ھەممەتئىمىن ..... ئوبۇل مۇھەممەتئېلى 423
ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئالدىن كۆرەرلىكى ۋە «يىپەك
يولى ئىقتىساد بەلبېغى» ھەققىدە مۇھاكىمە.....
..... ئابلىكىم ھەسەن ئۆگەن 451
ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ مەدەنىيەت تەتقىقاتى ھەققىدە
ئىزدىنىش..... ئېزىز ئاتاۋۇللا سارتېكىن 467
قەلبىمدىكى ھەقىقىي ئۇستاز ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن.....
..... مەتتۇرسۇن ئېلى 478
ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ بۇددىزم تەتقىقاتىدىكى مۇۋەپپە-
قىيىتى..... ياسىن مۇھەممەتنىياز تېكە، بۇئايشەمگۇل ھاجى 494
ئۇيغۇر سەنئەت ئېستېتىكىسىنىڭ مۇنەۋۋەر جارچىسى .....
..... مۇھەممەد چاۋار 510
«سەۋدالىق تەئەججۇپنامىسى»نىڭ تىل ۋە شەكىل گۈزەللىكى
ئۇستىدە ئىزدىنىش..... مېھرىئاي تۇداخۇن 520

سەنئەت تەتقىقاتىمىزدىكى يول ئاچقۇچى..... ئاينۇرە ھېمىت 537
ئۇلۇغ ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ روھىنى يادلاپ.....
..... ئېزىز ئاتاۋۇللا سارتېكىن 549
ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن تەتقىقاتىغا بىر نەزەر.....
..... ھەبىبۇللا تۇرسۇن ئۇيغار 560

قوشۇمچە:

ئۆمۇر تەلقىنلىرى..... ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن 575

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئەسەرلىرىنىڭ ئىلمىي قىممىتى

ئازات سۇلتان

ئاپتور ھەققىدە: ئازات سۇلتان پىروفېسسور، دوكتور يېتەكچىسى، ئەدەبىياتشۇناس، قابىل رەھبەر. ئۇ 1950 ـ يىلى ئۇرۇمچىدە مائارىپچى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. 1982 ـ يىلى نەنكەي ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ تىل ـ ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنى پۈتكۈزگەن. ئىلگىرى ـ كېيىن ئۇرۇمچى شەھەرلىك تەجرىبە ئوتتۇرا مەكتەپ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتى قاتارلىق ئورۇنلاردا ئوقۇتقۇچى، فاكۇلتېت مۇدىرى قاتارلىق خىزمەتلەرنى قىلغان. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا مۇئاۋىن مۇدىر، شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتىدا مۇدىر بولغان. ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ رەئىسى، شىنجاڭ يازغۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ رەئىسى بولۇپ ئىشلىمەكتە.

ئازات سۇلتاننىڭ ئاساسلىق ئەسەرلىرىدىن: «بۇگۈنكى دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ھەققىدە»، «بۇگۈنكى دەۋر جۇڭگو ئەدەبىياتى»، «ئەدەبىيات نەزەريىسى» (باشقىلار بىلەن بىرلىشىپ يازغان) قاتارلىقلار بار. بۇ ئەسەرلەر ئالىي مەكتەپلەردە دەرسلىك قىلىنىپ قوللىنىلىپ كەلمەكتە. جۇڭگو يازغۇچىلار نەشرىياتى 2016 ـ يىلى ئۇنىڭ 20 ـ ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتى توغرىسىدىكى خەنزۇچە كىتابىنى نەشر قىلغان. جۇڭگو يازغۇچىلار نەشرىياتى 2016 ـ يىلى ئۇنىڭ 20 ـ ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتى توغرىسە-

دىكى خەنزۇچە كىتابىنى نەشر قىلغان. ئۇنىڭ تەرجىمە ئەسەرلە-
رىدىن: داڭلىق يازغۇچى مۇپاسسانىنىڭ «چىرايلىق دوست» رومانى
قاتارلىقلار بار. بۇلاردىن باشقا يەنە ئەدەبىيات ـ سەنئەتكە ئالاقە-
دار نەچچە ئون پارچە ماقالە ـ ئوبزورلىرى بار. پىروفېسسور
ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن بىلەن ئون نەچچە يىل بىر فاكۇل-
تېتتا خىزمەتداش بولۇپ ئىشلىگەن ئازات سۇلتان ئەپەندىنىڭ بۇ
ماقالىسى 2005 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئۆتكۈزۈل-
گەن، «ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ۋاپاتىنىڭ 10 يىللىقە-
نى خاتىرىلەش ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى»دا ئوقۇلغان.

*　　*　　*

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پىروفېسسورى، زامانىمىزنىڭ
تونۇلغان ئالىمى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ۋاپات بولغىلى 10
يىل بولۇپ قالدى. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى 2003 ـ يىلى 12 ـ
ئاينىڭ 23 ـ كۈنى ناھايىتى ئەھمىيەتلىك بىر پائالىيەت ئۆتكۈ-
زۈپ، بۇ مۇھتەرەم ئۇستازنىڭ ئىلمىي ئىجادىيەتلىرىنى مەخسۇس
مۇھاكىمە قىلدى. ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ئەڭ چوڭ مەرىپەت
ئوچىقى، ئىلىم ـ ئېرپان باغچىسى بولغان شىنجاڭ ئۇنىۋېرسە-
تېتى قۇرۇلغانلىقىنىڭ 80 يىللىق تويىنى كۈتۈۋېلىش هارپىسە-
دا ئاپتونوم رايونىمىزدىكى مەشھۇر جامائەت ئەربابلىرى، مائارىپ-
چىلار، مۇتەخەسسىسلەر بىر سورۇنغا جەم بولۇپ، شىنجاڭ ئۇنە-
ۋېرسىتېتىدا تەربىيەلىنىپ يېتىشىپ چىققان بۇ مەرىپەت باغۋە-
نىنىڭ ئىلمىي ئەمگەكلىرى، تۆھپە ـ نەتىجىلىرى ھەققىدە كەڭ ـ
كۇشادە سۆزلىشىپ، ئۇنىڭ قىسقا، ئەمما ناھايىتى ئەھمىيەتلىك
ھاياتىغا يۇقىرى باھا بېرىشتى. مول ئىجادىيەت نەتىجىلىرىگە قا-
رىتا تونۇشنى چوڭقۇرلاشتۇردى، ئالىمنىڭ ئىجادىيەت روھى ۋە
ئىستىلىغا ۋارىسلىق قىلىش، قانداق ۋارىسلىق قىلىش ھەققىدە-
كى كۆزقاراشلارنى تېخىمۇ ئايدىڭلاشتۇردى. بارلىق يىغىن ئەھلى،

بولۇپمۇ ئۇنىڭ شاگىرتلىرىنىڭ بۇ قەدىردان ئۇستازىنى چوڭقۇر سېغىنىش ئىچىده ياد ئەتتى. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئۆتكۈزۈلگەن بۇ ئىلمىي پائالىيەتتە ئەۋجىگە كۆتۈرۈلگەن كەيپىيات ۋە هېسسىيات شەك ـ شۇبهىسىزكى، خەلقىمىزنىڭ بۇگۈنكى رايىنى ئەكس ئەتتۈردى. چۈنكى ئالىمنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىنكى بۇ ئاي، بۇ كۈنلەردە خەلقىمىز ئۆزلىرىنىڭ كىمدىن ئايرىلىپ قالغانلىقىنى، نېمىنى يوقىتىپ قويغانلىقىنى تەدرىجىي هېس قىلماقتا ئىدى. دېمەك، بىز ئويلىنىش ئىچىده مۆهىتەرەم ئۇستازىمىزنى چوڭقۇر سېغىنماقتىمىز.

ئىنسانىيەت ئالىمىده ئۆلمەيدىغان ئادەم يوق. مەيلى ئۇ ئۆمۈر چولپىنى بولۇپ، باشقىلاردىن ئۇزۇنراق ياشىسۇن، بەربىر يەنىلا ئۆلىدۇ. ئۆلۈمنىڭ هايات كىشىلەرنىڭ قىممەت تارازىسىدىكى سالمىقى ئەسلا ئوخشاشمايدۇ. بەزىلەر ئۆلۈپ لەهەتكە كىرە ـ كىرمەيلا تىرىكلەرنىڭ ئارىسىدا نامى ـ نىشانى ئۆچۈپ تۇگەيدۇ. بەزىلەرنىڭ جىسمى كېپەنلىنىپ كەتسىمۇ، هەتتا جىسمى تۇپراق قا ئايلىنىپ كەتسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ نام ـ يۇلتۇزى ئۆچمەيدۇ، ئىز ـ تەسىرى يىتمەيدۇ، تۆهپە ـ ئەمگىكى كىشىلەرنىڭ ئاغزىدىن چۈشمەيدۇ. بۇنداق ئۆلۈملەرگە هازىدارلار، ئۇرۇق ـ تۇغقان، يېقىن ـ يورۇقلارلا ئەمەس، پۈتكۈل جامائەت، پۈتۈن ئەل زار ـ زار يىغلايدۇ. خۇددى پارسلارنىڭ مەشهۇر مۇتەپەككۇر شائىرى ئابدۇرەهمان جامى:

يادىڭدىدۇر بەلكى سەن تۇغۇلغان ئان،
هەممە كۈلگەنىدى، سەنلا يىغلىغان.
شۇنداق ياشىغىنكى، كېتەر چېغىڭدا،
هەممە يىغلاپ قالسۇن، سەن ماڭغىن خەندان.

دەپ تەسۋىرلىگەن شېئىرىي مەنزىرە رېئاللىقتا زاهىر بولىدۇ. ئا-

لىم ۋاپاتىدىن كېيىن ئېلىمىزنىڭ مەشھۇر مۇتەپەككۇرى سىما چىيەننىڭ: «ئادەم بەربىر ئۆلىدۇ، بەزىلەرنىڭ ئۆلۈمى تەيشەن تېغىدىنمۇ قەدىرلىك، بەزىلەرنىڭ ئۆلۈمى ھاڭگىت پېيىدىنمۇ قەدىرسىز بولىدۇ» دېگەن ھۆكۈمى بىزنىڭ يادىمىزدىن يەنە بىر قېتىم كەچتى. شۇنداق، دەرھەقىقەت، بەزىلەر ئۆلىدۇ — تۇغىدۇ، بەزىلەر ئۆلىدۇ — مەڭگۈ ياشايدۇ.

بىزگە مەلۇم، توغرا باھا ۋە ئادىل ھۆكۈم ئەمەلىيەتنىڭ سىناقلىرىنى شەرت قىلىدۇ. يېتەرلىك تارىخىي مەزگىل دۇغ — لاتقىلارنى ئۆز ئۇپقىنىدا تىندۇرۇپ، نۇرانە سىيمالارنى روشەنلىككە ئىگە قىلىدۇ. قىيقاس — چۇقان بىلەن بىر مەھەل شەھەر ئالغان زامان مەككارلىرى بىلەن زامان زوراۋانلىرىنىڭ ئېزىتقۇ سۇپەت ھادىسىۋى كۆرۈنۈشلىرى تامام پارغا ئايلىنىپ، ئەبەدىيلىككە ئىگە ماھىيەتلىك چىنلىقنى ئۆزىگە مۇجەسسەم قىلغان سۈكۈتلۈك چىرايلار تەبەسسۇم قىلىدۇ. ئالىم ۋاپاتىدىن كېيىنكى بۇ ئاي، بۇ يىللار بىزنى مانا شۇنداق چۆكتۈرمە جەريانى بىلەن تەمىنلىدى.

ئالىم ۋاپات بولۇپ بىر يىلدىن كېيىن، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى «غايە — ئىزدىنىش — مۇۋەپپەقىيەت» سەرلەۋھىسىدە بىر پارچە ماقالە يېزىپ «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلىنىڭ 1996 — يىللىق 1 — سانىدا ئېلان قىلغاندى. ئۇنىڭدا ئالىمنىڭ بىر قاتار ئىجتىمائىي پائالىيەتلىرى، ماقارىپ، ئىلمىي تەتقىقات، بەدىئىي ئىجادىيەت ۋە تەرجىمە ساھەلىرىدىكى چېلىشقارلىق ھەم بۆسۈش خاراكتېرلىك مۇۋەپپەقىيەتلىرى، بولۇپمۇ ئالىمنىڭ مەدەنىيەت تەتقىقاتىدىكى ئۆزگىچىلىكلىرى، ئىلىم سەھنىسىدىكى ئورنى، كېيىنكىلەرگە ۋە ئەتراپتىكىلەرگە كۆرسەتكەن تەسىرى قاتارلىقلار مۇھاكىمىلىق بايان قىلىنغانىدى. بۇ ماقالە كەڭ جامائەتنىڭ ئالىمنى ۋە ئۇنىڭ ئىجادىي ئەمگەكلىرىنى چوڭقۇرلاپ چۈشىنىشىدە ئاكتىپ رول ئوينىدى.

مەزكۇر ماقالىدە ئالدى بىلەن تونۇشتۇرۇلغاندەك، مۇئەللىم-

لەرنىڭ (شاگىرتلارنىڭ) كۆڭۈل تۆرىدىكى بۇ پېشقەدەم ئۇستاز ئوقۇش تارىخى يۇقىرى، بىلىم ئاساسى پۇختا، ئۆز تىلىدىن باشقا خەنزۇچە، رۇسچە تىللارنى مۇكەممەل بىلىدىغان (خەنزۇچىنى قەدىمىي تىلغىچە پىششىق بىلىدۇ. ئۇنىڭ خەنزۇچە يازغان پاساھەتلىك شېئىرلىرى بار)، قەدىمكى زامان ۋە يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى، پارس تىلى قاتارلىقلاردىنمۇ بەلگىلىك مەلۇماتقا ۋە پايدىلىنىش ئىقتىدارىغا ئىگە ئىدى. نۇرغۇن يېڭى دەرسلەرنى تەسىس قىلغان، ئىلمىي تەتقىقاتتىكى زور نەتىجىلىرىگە يۆلىنىپ تۇرۇپ ئوقۇتۇشنى ئۇتۇقلۇق تەشكىللىگەن «يېتىلگەن ماۋارىپچى»، «تۆھپىكار باغۋەن» ئىدى. بولۇپمۇ ئالىي ماۋارىپتا ئوقۇتقۇچىلارغا قويۇلۇۋاتقان يېڭى - يېڭى تەلەپلەرنى ئاللىبۇرۇن تەلتۆكۈس هازىرلىغان نەمۇنىلىك مۇئەللىم ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئالىي مەكتەپنىڭ ئىزباسار مۇئەللىملىرى، بولۇپمۇ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ۋە ئۇنىڭ بىلەن بىر قاتاردىكى بىر تۇركۇم ئۇستازلار بىلەن خىزمەتداش بولغانلىقىدىن ئىپتىخارلىنىدىغان، سۆيۈنىدىغان شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئوتتۇرا ياش ۋە ياش مۇئەللىملىرى ئۇستازنى سېغىنىشىنى ئۇنىڭدىن ئۆگىنىشتە، ئۇنىڭدەك ئىشلەشتە ۋە ياشاشتا مەركەزلىك ئىپادىلىشى كېرەك. چۈنكى 80 يىللىق شەۋكەتلىك تارىخقا ئىگە بۇ ئىلىم باغچىسى ئۆز گۈللىنىشىدە ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنىدەك باغۋەنلەرنىڭ بولۇشىغا موھتاج. بۇ مۆھتەرەم ئۇستازىمىزمۇ ئۆزى ئىخلاس قىلىپ ئېگىز كۆتۈرگەن ۋە نۇرلاندۇرغان مەرىپەت مەشئىلىنىڭ يەنە ئۇزۇنغىچە ئىزباسارسىز قېلىشىنى خالىمايدۇ. ئۇ «يىپەك يولىدىكى بىر چوڭ ئىللەت» ناملىق ماقالىسىدە ئۆز شاگىرتلىرىغا مۇنۇلارنى تەۋسىيە قىلىدۇ:

«مەن تارىخچىلىرىمىزنىڭ ئۆلگەن جەسەتلەردىن كۆرە تىرىك مىللەتكە كۆپرەك كۆڭۈل بۆلۈشىنى، ماۋارىپچىلىرىمىزنىڭ كىتاب ۋە خىمىيەلىك ئانالىزلارغىلا ئەمەس، بولۇپمۇ رېئال تۇرمۇشقا

قىزغىن خەيرخاھلىق قىلىشىنى، يازغۇچى، شائىر، ئەنزارچىلە-
رىمىزنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇش ۋەقەلىرى چاتمىسىغا يوشۇرۇنغان
ئەسىر- ئەسىرلىك چىنلىق قاتلىمىغا چۆكۈشىنى، زېمىن باغرى-
دىكى ئوبېيېكتلار ئۈستىدە مۇتەپەككۇرانە پىكىر يۈرگۈزۈشىنى،
بېيىۋاتقان كىشىلىرىمىزنىڭ قولىغا كىرگۈزگىنى پاخال، قولدىن
ياسالما قويغىنى جاۋاھىرات بولۇپ قالماسلىقنى پايدا - زىيان
مىزانى قىلىشلىرىنى؛ ھەردەرىجىلىك رەھبەرلەرنىڭ ئاشلىق،
پولات ۋە نېفىت مەھسۇلاتى ھەققىدە باش قاتۇرۇش بىلەن بىللە
مىللەتنىڭ ئۇرۇقى، سۆڭىكى، قوۋۇرغىسى، قەلبى ۋە قېنى ئۈس-
تىدە تەخىرسىز تەپەككۇر قىلىشىنى؛ ئىللەت پاتقىقىغا چۈشۈپ
قالغان ياش نوتا ۋە گۈل - گىياھلارنىڭ ئۆز - ئۆزىنى تونۇپ،
مىللەت كېلەچىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۆزىنى ئاپەتتىن قۇتۇلدۇ-
رۇشنى ئۈمىد قىلىمەن»، «ئۆزى ئويغانماي تۇرۇپ، خەلقنى سۆ-
يىمەن دېمەكلىك بىر قۇرۇق داۋراڭ، خالاس!» مانا بۇلار كۆپنى
كۆرگەن، كۆرگىنىدىنمۇ كۆپرەكنى ئويلىيالايدىغان بۇ مۇتەپەك-
كۇرنىڭ ئۆز قېرىنداشلىرىنىڭ بۇ چوڭ ئائىلىنىڭ ھەممە ئەزا-
لىرىغا تەڭ كېلىۋاتقان پۈرسەت ۋە خىرىسقا باتۇرلارچە يۈزلە-
نىپ، ئۆز ئىقبالىنى تېپىشىغا تىلەكداشلىق قىلىپ ئېيتقان
كۆڭۈل ئىزھارىدۇر. ئالىمنىڭ بۇ سەممىي تىلەكلىرىنى قايتا
ئەسلەش — نۆۋەتتە پۈتۈن مەملىكىتىمىز بويىچە ياش قۇرامىغا
يەتمىگەنلەرنى ئەخلاقىي، مەنىۋى جەھەتتىن تەربىيەلەشكە كۆڭۈل
بۆلۈش تەكىتلىنىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئە-
گە، ئەلۋەتتە.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنىڭ بىر ئۆمۈر مۇئەللىم بولغان-
لىقى ھەممىگە ئايان. شۇ ۋەجىدىن ئۇنىڭ مۇئەللىملىك سۈپەت-
ساپاسى ھەققىدە سەل تەپسىلىيرەك توختالدۇق. تۆۋەندە بىز ئۇ-
نىڭ ئىلمىي نەتىجىلىرىنى قىسقىچە تىلغا ئېلىپ ئۆتىمىز.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنىڭ ئىجادىي ئەمگەكلىرى ئالدى

بىلەن ئەدەبىي ئىجادىيەتتىن يەنى شېئىر ئىجادىيىتىدىن باشلا-
غان بولۇپ، 1940 ـ يىللارنىڭ ئاخىرى 1950 ـ يىللارنىڭ بې-
شىدا ئۆزىنىڭ ياشلىق تەلپۈنۈشلىرىنى، ھۆرلۈك، ئازادلىققا تەش-
نا قەلبىنى شېئىرىي مىسرالىرىدا ئىزھار قىلغانىدى. 1956 ـ
يىلى مەتبۇئاتتا ئاشكارا ئېلان قىلغان «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ 11 ـ
ئەسىردىكى ئىككى بۇيۇك ئالىمى»[1] ناملىق ئىلمىي ماقالىسى 23
ياشلىق بۇ ئىلىم ساھىبىنىڭ ئىلمىي تەتقىقات ساھىلىگە تاشلا-
غان تۇنجى قەدىمى، مىللىي مەدەنىيەت تەتقىقاتىدىكى تۇنجى مې-
ۋىسى ھېسابلىنىدۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئۇ ئۆزىنىڭ ئالاھازەل
40 يىللىق ئىلمىي ھاياتىدا ئالدى ـ كەينى بولۇپ، «شىنجاڭنىڭ
تاڭ دەۋرىدىكى ناخشا ـ ئۇسسۇل سەنئىتى»، «ئۇيغۇر كىلاسسىك
مۇزىكىسى ئون ئىككى مۇقام ھەققىدە»، «ئومۇمىي ئېستېتىكا»،
«فارابى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە سىستېمىسى»، «قاتلاملىق ئېستېتې-
كا»، «غەربىي دىيار تاشكېمىر سەنئىتى»، «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنە-
سى»، «قۇتادغۇبىلىك خەزىنىسى»، «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، «يې-
پەك يولىدىكى توققۇز ھېكمەت»، «ئۇيغۇرلاردا ئىسلام مەدەنىيې-
تى»، «قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا»، «ئائىلە»، «سەۋدالىق تەئەج-
جۇپنامىسى»، «چۇغلۇق»، «رۇبائىيات»، «قارلىق تاغ شەجەرىسى»،
«ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ھېكمەتلىرى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى
يورۇقلۇققا چىقاردى. 150 پارچىگە يېقىن ئىلمىي ماقالىسى مەم-
لىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئىلمىي ۋە ئەدەبىي ژۇرناللاردا ئۇيۇ-
غۇر، خەنزۇ، ياپون، ئىنگلىز ۋە ئۆزبېك تىللىرىدا ئېلان قىلىن-
دى. ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە 10 نەچچە پارچە ئىلمىي ماقالىسى ۋە
مەخسۇس ئەسەرلىرى نەشر قىلىنىشنى، ئېلان قىلىنىشنى كۈتۈپ
تۇرماقتا. بىرمۇنچە قول يازمىلىرى ئارگىنال ھالەتتە ئۆيدە
ساقلانماقتا. ئۇنىڭ پەننى ئومۇملاشتۇرۇشقا ئائىت، تونۇشتۇرۇش
خاراكتېرلىك 44 پارچە ماقالىسى ھەر خىل گېزىت ـ ژۇرناللار-
دا ئېلان قىلىنغان بولۇپ، نەشر قىلىنغان، ئېلان قىلىنغان تەر-

جەمئىيەتلىرىمىزدە ئەدەبىي تەرجىمىلەرنىڭ ئەسەرلىرى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغا ئۈنۈملۈك تەسىر كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن ئۇلارنىڭ ئىچىدىن ئەڭ ياخشى ئەسەرلىرىنى تاللاپ نەشر قىلىش ئىنتايىن زۆرۈر ئىش. بۇ ئىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئالدى بىلەن ھەرخىل ژانىرداكى ئەسەرلەرنى يازغان. بۇلار توغرىسىدا پارچە شەخسلەر ۋە غەزەللەر توپلىمى، ئىككى پارچە نەسرلەر توپلىمى، ئىككى پارچە كىنو سىناريىسى، ئىككى پارچە ئەسلىمە قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى نەشر قىلىندى، يەنە بىر قىسمى قول يازما ھالەتتە ساقلانماقتا. ئۇنىڭ پۈتۈن ئىجادىي ئەمگەكلىرىنىڭ ئىچىدە ئىلمىي تەتقىقات ئاساسىي سالماقنى ئىگىلىگەن بولۇپ، تېما دائىرىسى ئىنتايىن كەڭ، رەڭدار، نۇرغۇن پەنلەرگە چېتىلىدۇ. نۇرغۇن ساھەلەرگە تۇتىشىدۇ. ئەستايىدىل كۆزەتسەك بۇ ئىلمىي ئەمگەكلەرنىڭ ئاساسىي گەۋدىسىنىڭ بىر نۇقتىنى مەركەز قىلغانلىقىنى بايقايمىز. ئۇ بولسىمۇ، ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تەتقىقاتىدۇر. ئۇ ئۆزىنىڭ تۇنجى ئىلمىي ماقالىسىدىن تارتىپ ھاياتىنىڭ ئاخىرىغىچە داۋاملاشقان ئىلمىي ئىزدىنىشلىرىنى ئاساسلىق مەقسەتلىك ھالدا تەتقىقاتىنىڭ مانا مۇشۇ چوڭ تېمىسىغا بېغىشلىغان. ئەلۋەتتە، ئۇنىڭ ماركسىزم، لېنىنىزم، پەلسەپە، ئېستېتىكا قاتارلىق پەنلەردىكى نەتىجىلىرى مۇ ئاز ئەمەس. قىممەتلىك يېرى شۇكى، ئۇ بۇ جەھەتلەردىكى تەتقىقات ئاساسىنى، تەجرىبىلىرىنى، جۇغلانمىسىنى، تەتقىقات ئۇسۇلىنى مەدەنىيىتى تەتقىقاتىغا ئېلىپ كىرگەن. ئۇ مەدەنىيەتنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى قاتلاملىرىدىكى تارىخ، تىل ـ ئەدەبىيات، سەنئەت، فولكلور، دىن، ئېتىقاد، ئارخېئولوگىيە، ئېكولوگىيە قاتارلىق كۆپ خىل تەركىبلىرىنى باشتىن ـ ئاياغ ماتېرىيالىزم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزملىق كۆزقاراش ھەم ئۇسۇل بىلەن كۆزدىتىپ، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدىگەن، ئۇ قولىغا ئالغان ھەر بىر كونكرېت تەتقىقات تېمىسىنى تارىخشۇناسلىق، ئەدەبىياتشۇناسلىق، مەدەنىيەتشۇناسلىق قاتارلىق كۆپ خىل پەنلەرنىڭ كېـ

سىشكەن نۇقتىسىغا قويۇپ تۇرۇپ، سوغۇققانلىق بىلەن تەپەككۇر قىلغان. تەتقىقاتىنىڭ ئاددىي، تۈز، يۈزە بولۇشىدىن ساقلىنىپ، چوڭقۇرلۇقنى، ئىلمىيلىكنى، چىنلىقنى كۆزلىگەن. شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ قولغا كەلتۈرگەن نەتىجىلىرىنىڭ سۈپىتى ساپاسى، يەتكەن سەۋىيەسى ئۆز مىللىتى ئىچىدىكى زامانداشلىرىنىڭكىدىن كۆپ ئۈستۈن تۇرىدۇ. بىز ئۇنىڭ ئىلمىي ئەمگەكلىرىنىڭ، ھەر خىل شەكىلدىكى ئىجادىيەت نەتىجىلىرىنىڭ سۈپىتى ساپاسى، قىممىتى ھەققىدە تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ مەخسۇس توختىلىش زۆرۈر، دەپ قارايمىز (بۇ جەھەتتىكى ئىزدىنىشلەرنىڭ بۇندىن كېيىن تېخىمۇ كۆپىيىدىغانلىقىغا تولۇق ئىشىنىمىز).

يۇقىرىدا بىز ئالىمنىڭ ئىجادىيەت نەتىجىلىرىنى ساناپ ئۆتۈتۈق. بۇ سان - مىقدارلار كۆپلۈكى بىلەن بىزنىڭ قايىللىقىمىزنى، ھۆرمىتىمىزنى قوزغىشى تەبىئىي. چۈنكى ئاكادېمىيەلەرنىڭ، تەتقىقات ئورۇنلىرىنىڭ مەخسۇس تەتقىقاتچى خادىملىرى ئۈچۈن، ئىلمىي ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىدىغان زىيالىيلار (قەلەم ئىگىلىرى) ئۈچۈن، تەرجىمان ۋە ئەدىبلەر ئۈچۈن ئېيتقاندىمۇ، پۈتۈن ئۆمرىنى، بارلىق ئەقىل - پاراسەت، زېھىن كۈچىنى بېغىشلاپمۇ ھۆددىسىدىن چىققىلى بولمايدىغان ياكى خېلى تەستە ئورۇنلايدىغان بۇ ئىجادىيەت نەتىجىلىرىنى ئوقۇتقۇچىلىق خىزمىتىنى ھەق دادىغا يەتكۈزۈپ كەلگەن بىر مۇئەللىم قولغا كەلتۈرگەن تۈرسا، بىز ئۇنىڭغا قايىل بولمايمىزمۇ؟ بىز ئۇنىڭ غايە يولىدا ئاخىرقى نەپىسىگىچە ئىزدىنىدىغان، تىرىشىدىغان قەيسەرلىكىگە، بىلىمگە ئۆزىنىڭ بارلىقىنى بېغىشلايدىغان پىداكارلىقىغا، كەمىدىن - كەم ئۆچرايدىغان ئىشچانلىقىغا ھۆرمەت ئەيلىمەيمىزمۇ؟

نۇرغۇن رىيازەت چەككەن بۇ ئالىم ۋەتەن ئاسمىنىنى بىر مەھەل قاپلىغان قارا بۇلۇتلار قوغلىنىپ، ئىلىم - پەننىڭ باھارى يېتىپ كەلگەن قىممەتلىك چاغلارنى تۇتىيا بىلىپ ئىشلىدى. ئۇنىڭ قەلبىمى بىرەر كۈنمۇ، ھەتتا ئاغرىق چاغلىرىدىمۇ توختاپ

قالغىنى يوق. بالىنستىتا ياتقان چاغلىرىدا، ھەتتا ئوپېراتسىيەدىن چىقىپ ناركوزنىڭ كۈچى كېتەر ـ كەتمەيلا ئىشلەشنى باشلىۋەتكەنلىرى دوختۇرلانى خاپا قىلغان ۋە تەسىرلەندۈرگەنىدى. ئۇنىڭ ئۇچۇن ئىشلەش ۋە ئىجادىيەت ھۇزۇر، دەم ئېلىش ئىدى. باشقىلاردەك ئۆزىنى تاشلىۋېتىپ دەم ئالىدىغان ئىش ئۇنىڭدا يوق ئىدى. شۇنىڭ ئۇچۇن، ئۇ نۇرغۇن چاي، بەزمىلەرگە، توي ـ تۆكۇن، زىياپەتلەرگە بارالمايتتى. ئامالسىزلىقتىن بارسىمۇ بىر كۇنلۇك ئىشىنىڭ توختاپ قالغانلىقىدىن بىئارام بولۇپ، ئېچىلىپ ئولتۇرالمايتتى. دوست ـ ئاغىنە، خىزمەتداش، ئەل ـ جاماەتنى كۆپ يوقلىيالمايتتى. ئەينى ۋاقىتتا ئالمىنىڭ «ئادەمگەرچىلىكى»نىڭ سۇسلىقىدىن رەنجىگەن، بۇنى قوبۇل قىلالمىغان بۇرادەرلىرىنىڭ ئەمدىلىكتە ئالمىنىڭ ھاياتىدا نېمە ئىش قىلغانلىقىنى ھەقىقىي مەنىدە چۇشەنسە باشقىچە تەسىراتقا كېلىدىغانلىقى چوقۇم. بىزدە ئىش ئۇستىدە قازا قىلىدىغانلار يوق ئەمەس. لېكىن ئالمىغا ئوخشاش يېزىۋېتىپ، ئىشلەۋېتىپ، قولىدا قەلەم تۇتۇپ تۇرۇپ ئۆلۇپ كېتىدىغانلار ئاز ئۇچرىسا كېرەك. بىر ئوقۇتقۇچى ئۇچۇن، بىر تەتقىقاتچى ئۇچۇن ئۆز ئىشىغا مۇشۇ دەرىجىدە بېرىلگەننى قەھرىمانلىق، پىداكارلىق، دەپ سۇپەتلىسەك ئاشۇرۇۋەتكەن بولماسمىز؟

1996 ـ يىلى يېزىلغان «غايە ـ ئىزدىنىش ـ مۇۋەپپەقىيەت» ناملىق ماقالە ئالمىنىڭ ئىزدىنىش، تەتقىقات ۋە مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى خېلى تولۇق تونۇشتۇرغانىدى. ئۇنىڭ ئىلمىي نەتىجىلىرىنىڭ بەزىلىرىنىڭ بۆسۇش خاراكتېرلىك ئۇنۇم ھاسىل قىلىپ، ئۆز ساھەسىدىكى بەلگىلىك بوشلۇقلارنى تولدۇرغانلىقىنى، نۇرغۇن يېشىلمىگەن تۇگۇنلەرنى يېشىش ئۇچۇن ئىزدىنىپ، شۇ ساھەردىكى تەتقىقاتنى بىر بالداق كۆتۇرگەنلىكىنى مۇھاكىمىلىق بايان قىلغانىدى. بىز بۇلارنى قايتا تەكرارلاپ ئولتۇرمايمىز. لېكىن ئالمىنىڭ ھاياتىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە يازغان بەزى

مۇھىم ئەسەرلىرى، ماقالىلىرى ھەققىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتەمەكچىمىز.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن 20 ـ ئەسىرنىڭ 90 ـ يىللىرىدىن باشلاپ «روھنى ساغلاملاشتۇرۇش ـــ مىللەتنى گۈللەندۈرۈشنىڭ مۇقەددىمىسى»، «ھەسەتخورلۇق ھەققىدە ھەسرەتلىك خىياللار»، «مىللەتنىڭ ئۆز ـ ئۆزىنى بىلىشى ۋە سوتسىيالىستىك مەدەنىيەت ئۇچ بۇرجىكى»، «كەلگۈسى بۇ يەردىن باشلىنىدۇ»، «يىپەك يولىدىكى توققۇز ھېكمەت»، «يىپەك يولىدىكى بىر چوڭ ئىللەت»، «يىپەك يولىدا قايتا ئويلىنىش»، «ئاربىفنامە» قاتارلىق بىر يۈرۈش ئىجتىمائىي مۇھاكىمە ماقالىلىرىنى ئارقا ـ ئارقىدىن ئېلان قىلدى. بۇ خىل ماقالىلەرنىڭ دۇنياغا كېلىشى ئالىمنىڭ تەپەككۇرىنىڭ رېئال، ئەمەلىي مەسىلىلەرگە تېخىمۇ كۆپرەك ئەھمىيەت بېرىشكە باشلىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

1992 ـ يىلى سېنتەبىردە ئۇرۇمچىدە خەلقئارالىق يەرمەنكەسىنىڭ ئۆتكۈزۈلگەنلىكى، ياۋروپا ـ ئاسىيا تۆمۈر يولىنىڭ پۈتكەنلىكى قاتارلىق خەلقئارادىكى ۋە ئېلىمىزدىكى چوڭ ئىشلار ئالىمنىڭ تەسەۋۋۇرىنى قاناتلاندۇرۇپ، يېڭى قاراش، يېڭى پىكىرلىرىنى ئويغاتتى. ئۇنىڭ تەپەككۇرى جاھان مەدەنىيەت تارىخىدىكى شانلىق نامايەندە ـــ يىپەك يولىنىڭ تارىخى ۋە بۈگۈنىگە مەركەزلەشتى، ئۇ ئەجدادلاردىن قالغان ھېكمەتلەر ئىچىگە شۇڭغۇدى. يېڭى تاڭدىن دېرەك بېرىۋاتقان پۇرسەت ۋە ئىمكانىيەتلەر ئالىمىگە پەرۋاز قىلدى.

«ھەئە، شۇنداق! نەچچە ئەسىر ‹ئەسھابۇلكەھف›دەك ئۇخلىغان ‹يىپەك يولى› روھى ئويغاندى. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى ياۋروپا ـ ئاسىيا بوشلۇقىدا جەۋلان قىلغان ‹يىپەك يولى› سۇمۇرغى قايتا قانات قاقتى. تارىخ ئۆزىنىڭ ئۇچىنچى ئېراسىغا قەدەم قويدى!» دەپ يازىدۇ. ئالىم شادلىقتىن تەنتەنە قىلىپ، «جۇڭگونىڭ ئىشكىنى سىرتقا چوڭ ئېچىۋېتىش، غەربتە ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن بولغان ئالاقىنى تەخىرسىز يولغا قويۇش سىياسىتىگە ئۇل سالغان

هازىرقى زامان ئېڭى شەرق ـ غەرب ئالاقىلىرىنىڭ يېپەك يولى ئوتتۇرا ئۆتكىلىدىكى ئەڭ ئاخىرقى مۇز قاتلىمىنى ئېرىتىۋەتتى. زامانىۋى تاشيول، ياۋروپا ـ ئاسىيا ئىككىنچى تۆمۈر يولىنىڭ پا-ئالىيەتكە كىرىشى، ھاۋا قاتنىشى كېلىشىملىرى بىلەن تېلېگراف ئالاقىلىرىنىڭ قايتا جانلىنىشى، قۇم بارخانلىرى ئىچىگە غەرق بولغان قەدىمكى يېپەك يولى خارابىلىرى ئۈستىدە يېڭى يېپەك يولىنىڭ مەيدانغا كەلگەنلىكىنى نامايان قىلدى! ئالەم زۆرۈرىيەت-لىرى شۇنى تەقەززا قىلىدۇكى، بۇ ئۇلۇغ ۋە مۇقەددەس تارىخىي يۈزلىنىشنى توختىتىش مۇمكىن ئەمەس!»[2] ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ سۈمۈرغ كەبى قانات قاققانلىقىدىن شادلانغان ئالىم ئىنسانىيەتنىڭ، جۈملىدىن ئۆز قېرىنداشلىرىنىڭ ھاياتىدا، تۇر-مۇشىدا يۈز بېرىش مۇمكىنچىلىكى بار پۈرسەتلەرنى، رىقابەتلەر-نى، ئۆزگىرىشلەرنى ئالدىن كۆرىدۇ. مىللەتتە يېڭى باشلىنىۋاتقان ئېغىرا كىرىشتىكى روھىي تەييارلىقنىڭ زۆرۈرلۈكىنى چوڭقۇر ھېس قىلىدۇ. خەلقىمىز ئۆز تارىخىدا ياراتقان پارلاق مەدەنىيىتى-نى بىلىشى كېرەك، بۈنىڭدىن پەخىرلىنىشىمىز لازىم، دەپ قا-رايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە مىللەت مەدەنىيىتىنىڭ تىندۈرمىسى-دا، جۈغلانمىسىدا «مايقۇرتتەك» لۆمۈلدەپ يۈرگەن ئىللەتلەرنىمۇ كۆرۈشى، تونۇشى ۋە ئۇنى تازىلىشى كېرەك، دەپ كۆرسىتىدۇ.

«قەدىرلىك قېرىندىشىم! بىز ‹يېپەك يولىدىكى توققۇز ھېك-مەت› بىلەن ‹يېپەك يولىدىكى بىر چوڭ ئىللەت›نى بىرلەشتۈ-رۈپ، ئالدىنقىسىنىڭ ئېپتېخارى ئىلھامىدا كېيىنكىسىنىڭ نو-مۇس ئىللىتىنى سۆكۈشىمىز، تازىلىشىمىز لازىم، ھەقىقىي ‹ئا-رىقلىق، (ئويغاقلىق) ھەقىقىي ‹ئاشقىلىق، (كۆيگەنلىك)تۇر!»[3]

ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەن! سىز كۈچلۈك مۇھەببەتتىن تۇغۇلغان ئېپتېخارلىق تۇيغۇسى ۋە ئەندىكىش ھېسسىياتىغا چۆمگەن بۇ ئەسەرلەرنى ئوقۇغانمۇ؟ ئەگەر ئوقۇمىغان بولسىڭىز ئوقۇڭ، ئو-قۇغان بولسىڭىز قايتا ئوقۇڭ. چۈنكى بۇلار ئالىمنىڭ مۇتەپەك-كۇرانە تەپەككۇرلىرىنىڭ جەۋھەرلىرى، خەلقىگە بولغان مۇھەب-

بەتلىك كۆڭلىنىڭ سەممىي ئىزھاربدۇر. بۇلارنى ئانچىكىم بىر پارچە ماقالىغۇ، دەپلا تاشلاپ قويساق بولمايدۇ. بۇ ئەسەرلەرنىڭ ھەربىر قۇر، ھەربىر سۆز ۋە جۈملىسىگە يوشۇرۇنغان مەنىنى، مىللىتىمىزنىڭ مەدەنىيەت تارىخىغا ۋە كېلەچىكىگە يۇزلىنىپ تۇرۇپ، ئويلىنىپ كۆرۈشىمىز تولىمۇ زۆرۈر. بىز ئۆزىمىزگە، ئەتراپىمىزغا زەن سېلىپ باقايلى، ئون نەچچە يىلنىڭ ئالدىدا ئالىم قىياس قىلغان ئىشلارغا دۇچ كېلىۋاتمىزغۇ! كۈچلۈك رىقابەت ۋە رەھىمسىز شاللاش بىزگە يېڭىلىق ئەمەس بولۇپ قالدى. ئالىم 1980 ـ يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا مىللەتكە ھەر جەھەتتىن ئېتىبار قىلىش ياخشى سىياسەت. بىراق بىز ئېتىبارغا يۆلىنىۋالساق ئىشىمىز چاتاق، ھۇرۇنلىشىپ كېتىمىز، شاللىنىپ كېتىمىز، مىللەتنىڭ سۈپىتى تۆۋەنلەپ كېتىدۇ، دېگەندى. ئەندىكىش بىلەن ئېيتىلغان بۇ سۆزلەر ئەينى چاغدا قۇلاققا خۇشياق مىغانىدى. مۇشۇنداق ۋە باشقا ئالدىن كۆرەر پىكىرلىرى تۈپەيلىدىن ئۇنى يەكلىگەن چاغلىرىمىزمۇ بولغانىدى. مانا ھازىر ئالىي مەكتەپلەرگە ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىشتا ئېتىبار قىلىش سىياسىتى يىلسېرى تەكشىلىۋاتىدۇ. ئىقتىسادنىڭ يەر شارىلىشىشى، بازار ئىگىلىكىنىڭ ئومۇميۈزلۈك يولغا قويۇلۇشى بىزگە پۇرسەتنىمۇ، خىرىسنىمۇ تەڭلا ئېلىپ كەلدى، مىللەتنىڭ ساپاسى ھەقىقىدە جىددىي ئويلانمىساق بولمايدىغان يەرگە كېلىپ قالدۇق. مانا مۇشۇ تاپتا بىز ئالىمنى تېخىمۇ چوڭقۇر سېغىنماقتىمىز. ئۇنىڭ ئىدىن سورايدىغان سوئاللىرىمىز، مەسىلىلىرىمىز بار ئىدى. ئېھ، قەدىرلىك ئۇستاز! سىزنىڭ قەدرىڭىز خېلى ئۆتۈلىدىغان ئوخشايدۇ.

ئالىم ۋاپات بولغىلى 10 يىل بولاي دەپ قالدى. راستتىنى ئېيتقاندا، نۇرغۇن كىشىلەر ئۇنى مۇشۇ 10 يىلدىن بېرى تەدرىجىي تونۇدى، بارغانسېرى چۇشەندى. ئۇنى ئىلگىرىمۇ تونۇيدىغانلار تېخىمۇ چوڭقۇرراق ۋە تېخىمۇ دۇرۇسراق تونۇدى. بىز تونۇغان ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن بىر جۈملە سۆز بىلەن ئېيتقۇ

قاندا، ھەقىقىي مەنىدىكى بىر ئالىم. زامانىمىزدا ئىلىم - پەننىڭ يۇقىرى پەللىسىگە كۆتۈرۈلەلمىگەن ئۇيغۇر ئالىمى. بىراق ئۇ ئەۋلىيا ئەمەس، يەنىلا بىر ئىنسان. ئىنسانغا خاس روھ ۋە پەزىلەتلەرگە ئىگە، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئىنسانغا خاس چەكلىمىلىك ۋە سەۋەنلىكلىرى بار ئاددىي بىر ئىنسان. بىز بۇ 10 يىلدا ئىنسانىنى ئىنسانىي تارازىغا سېلىپ باھالاشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى، پەقەت شۇنداق قىلغاندىلا، بىزدىكى ئىجادكارلانىڭ قىممىتى بىلەن قىسمەتىنىڭ ئوڭ تاناسىپ بولالايدىغانلىقىنى تېخىمۇ چوڭقۇر چۈشەندۇق. خەلقىمىزنىڭ ئىلىم مەيدانىدىكى بۇ تالانتلىق ۋە ھارماس باتۇرىنى ئۇلۇغلىغانلىقى ئۈنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاپ چۈشەنگەنلىكىدۇر. دېمەك، خەلقىمىزدە ئۆز باتۇرلىرىنى تونۇيالىغۇدەك يۇرەك بار. كۆرەلىگۈدەك ئەقىل كۆزى بار.

بۇ 10 يىلدا مەرھۇمنىڭ ئارگىنال ھالەتتە قالغان نۇرغۇن ئەسەرلىرى نەشر قىلىندى. بۇنى ئەلۋەتتە ھۆكۈمىتىمىز ۋە مۇناسىۋەتلىك دائىرىلەرنىڭ يارىتىپ بەرگەن ئىمكانىيەتلىرىدىن، مەرھۇمنىڭ سەپداش، شاگىرتلىرىنىڭ كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ.

بىزنىڭ ئىشلىرىمىز ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنگە ئوخشاش تۆھپىكارلارغا موھتاج. يەنە شۇنىڭدەك ۋارىسلىق قىلىشنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنى چۈشىنىدىغان سەپداش، شاگىرتلارغا ھەم بېغىشلاش روھىغا ئىگە پىداكارلارغىمۇ موھتاج.

مەنبە ۋە ئىزاھات:

① بۇ ماقالە «شىنجاڭ ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1956 - يىللىق ئۇيغۇرچە 3 - سانىدا، خەنزۇچە 4 - سانىدا ئېلان قىلىنغان.

② ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ «يىپەك يولىدىكى توققۇز ھېكمەت» ناملىق ماقالىسىدىن ئېلىندى.

③ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ «يىپەك يولىدىكى بىر چوڭ ئىلىم» ناملىق ماقالىسىدىن ئېلىندى.

20 ـ ئەسىردىكى بىردىنبىر پەيلاسوپ

يالقۇن روزى

ئاپتور ھەققىدە: يالقۇن روزى 1966 ـ يىلى ئاتۇشنىڭ ئاغۇ يېزىسىدا تۇغۇلغان. 1987 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنى پۈتكۈزگەن. ئۇنىڭ «تەكلىماكاندىكى ئالـتۇن كولدۇرما»، «مەمتىلى ئەپەندى»، «مەن نېمىشقا ئوبزور يازىـمەن»، «لاي قەلئەنىڭ سىرى»، «ئويغىنىۋاتقان ئەجداد روھى» قاتارلىق كىتابلىرى، «بەخت ئىلكىگىزدە»، «ئائىلە تەربىيەسىدىكى ئىلمىيسىزلىك»، «بىزگە قانداق ئوقۇتقۇچى كېرەك» ناملىق ئاۋازلىق ئەسەرلىرى نەشر قىلىنغان.

يالقۇن روزى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ دەرسىنى ئاڭلىغان ھەم ئەسەرلىرىنىڭ تەسىرىگە چوڭقۇر ئۇچرىغان. خىزمەتكە چىققاندىن كېيىن ئۇستاز ـ شاگىرتلىق مۇناسىۋىتىنى تېخىمۇ راۋاجلاندۇرۇپ، ئالىم ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئىلمىي ئىشلىرىغا ساداقەتمەنلىك بىلەن ۋارىسلىق قىلغان. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن قازا قىلغاندا، ئۇ «ئۇيغۇرلاردا ئىجادىيەتنىڭ قىممىتى ۋە ئىجادكارنىڭ قىسمىتى» ناملىق ئۆتكۈر ماقالىسىنى يازغان؛ ئالىم ۋاپاتىنىڭ 10 يىللىقىنى خاتىرىلەش ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىغا ئاتاپ «ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ نەزىرىدىكى مائارىپ» ناملىق ئىلمىي ماقالىسىنى يازغان؛ بۇ قېتىم ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ۋاپاتىنىڭ 20 يىللىقى مۇ-

ناسۇنتى بىلەن «20 ـ ئەسىردىكى بىردىنبىر پەيلاسوپ» ناملىق ئىدىيەۋى تەرجىمال ئەسىرنى يېزىپ چىقتى.

*　　*　　*

پەلسەپە ـــ چېتىلىش دائىرىسى كەڭ ئىلىم، ئۇنى ئۆگىنىش ئادەمنىڭ دۇنيا قارىشىنى ۋە تەپەككۇر ئۇسۇلىنى يېڭى تۈسكە كىرگۈزىدۇ. گەرچە بىر قىسىم كىشىلەر پەلسەپە ئۆگىنىشكە قىزىقسىمۇ، ئەمما قىزىقىش ئىدىيەۋى مەنزىلدىن تولىمۇ يىراق ھالەت. شۇڭا، قىزىقىش بىلەنلا پەيلاسوپ بولغىلى بولمايدۇ.

ھەقىقىي مەنىدىكى پەيلاسوپ بولۇش تولىمۇ مۇشكۇل. پەيلاسوپ بولۇش ئۈچۈن ھەقىقەت ئۈستىدە تەۋرەنمەي ئىزدىنىدىغان جاسارەت ۋە ماھىيەتنى كۆرەلەيدىغان پاراسەت بولۇش، شەيئىلەرنى كۆزىتىشكە ۋە پىكىر قىلىشقا ماھىر بولۇش، بىلىم قوراللىمىسى كەڭ ھەم ئابستراكت تەپەككۇر ئىقتىدارى يۇقىرى بولۇش، مۇلاھىزە كۈچى كۈچلۈك ھەم لوگىكىلىق خۇلاسە چىقىرىش قابىلىيىتى ئۈستۈن بولۇش شەرت. پەيلاسوپلۇق گەپدانلىق ئەمەس، پەيلاسوپلۇق جۆيلۈمچىلىك ئەمەس، پەيلاسوپلۇق قۇرۇق نوپۇز ئەمەس! پەيلاسوپلۇق ھەقىقەتكە بولغان تەشنالىق ئاساسىدىكى ئىدراكىي يۈكسەكلىك. شۇڭا، ئامېرىكىلىق مورتىمېر ئادلېر «ھەقىقىي پەيلاسوپ كەم تېپىلىدىغان گۆھەر» دەيدۇ. تەلىيىمىز-گە، دەل مۇشۇنداق كەم تېپىلىدىغان گۆھەردىن بىرى خەلقىمىز-گە نېسىپ بولدى. ئۇ بولسىمۇ 20 ـ ئەسىردە ئۇيغۇرلاردىن چىققان بىردىنبىر پەيلاسوپ ئابدۇشۈكۇر مۇھەممەتئىمىندۇر.

2015 ـ يىلى ئابدۇشۈكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ ۋاپاتىغا 20 يىل بولدى. بۇ 20 يىل مابەينىدە خەلقىمىزنىڭ بۇ مۇتەپەككۇر ئۇستاز ھەققىدىكى تونۇشى بارغانسېرى چوڭقۇرلاشتى، سېغىنىشى بارغانسېرى كۈچەيدى. ئىلىم ساھەسىدىكىلەرنىڭ ھۆرمىتىمۇ

بارغانسېرى ئاشتى. ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى نەشر قىلىش، قېتىرقىنىپ ئوقۇش، قاراشلىرىنى نەقىل ئېلىش، ھېكمەتلىك سۆزلىرىنى ئىستېمال قىلىش، ئۇنى خاتىرىلەش مەقسىتىدىكى تۇرلۇك پائالىيەتلەرنى ئۇيۇشتۇرۇش يىلسېرى كۆپەيدى. قارىماققا خەلقىمىز بۇ مۇنەۋۋەر ئالىمنىڭ قەدرىگە بارا - بارا يېتىۋاتقاندەك قىلىدۇ. ھاياتىدا كۆپ زەربىلەرنى يېگەن، ئېتىبارسىز مۇئامىلىگە ئۇچرىغان، چەتكە قېقىلغان، يېتىم قالدۇرۇلغان بىر ئالىمنىڭ بۇگۇنكىدەك قەدىرلىنىشىنى ئالدى بىلەن خەلقىمىزنىڭ مەنىۋى قىيابېتىدە كۆرۈلۈۋاتقان بىر ئىجابىي خىسلەت، ئۆزلۇكنى تونۇش يولىدىكى بىر يۇكسىلىش دەپ مۇئەييەنلەشتۇرۇشكە بولىدۇ.

شۇنداقتىمۇ، بىز بۇ مۇنەۋۋەر ئالىمنىڭ قەدرىگە يېتىش ۋە ئۇنىڭ قىممەتلىك مەنىۋى مىراسلىرىنى چىن مەنىسى بىلەن چۈشىنىشتە يەنىلا يېتەرسىز ھالەتتە تۇرۇۋاتىمىز. شۇ مەنىدىن، ئۇنى تەرىپلىگەندە، ئۇنىڭ پەيلاسوپلۇقتىن ئىبارەت خاس ئالاھىدىلىكىنى نەزەردىن ساقىت قىلىۋاتىمىز. ئەلۋەتتە، ئۇ ھايات چېغىدا، ئاجايىپ مول نەتىجە - ئۇتۇقلىرى بىلەن زامانداشلىرىغا سېلىشتۇرغاندا، ھۆرمەت، ھەۋەس ۋە ئالقىشقا خېلىلا سازاۋەر بولغان. بىراق، ئۇنىڭ مول تالانتىنى ۋە ئۇ يارىتقان ئىلمىي ۋە بەدىئىي پەللىلەرنىڭ قىممىتىنى چۈشىنىش جەھەتتە تېخىچە يۇزەكىيلىكتىن خالىي بولالمايۋاتىمىز. مەسىلەن، مەن كىشىلەرنىڭ ئۇيغۇرلاردا كىمنىڭ تۇنجى بولۇپ رومان يازغانلىقى توغرىسىدىكى تالاش - تارتىشلىق سۆھبەتلىرىنى پات - پات ئاڭلاپ تۇرىمەن. ئەمما، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن رويايقا چىقارغان تۇنجى ئىلمىي ۋە ئەدەبىي كىتابلار ھەققىدىكى سۆھبەتلەرنى ئاڭلاپ باقمىدىم. ئەمەلىيەتتە، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئىلمىي تەتقىقات ۋە ئەدەبىي ئىجادىيەت ساھەسىدە مۇنداق تۇنجى 10 تۇرلۇك ئەمگەكنىڭ ساھىبى.

1. ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى توغرىسىدىكى تۇنجى كىتابنىڭ ئاپتورى.
2. مۇقام ھەققىدىكى تۇنجى تەتقىقات كىتابنىڭ ئاپتورى.
3. فارابى ھەققىدىكى تۇنجى تەتقىقات كىتابنىڭ ئاپتورى.
4. ئېستېتىكا ھەققىدىكى تۇنجى كىتابنىڭ ئاپتورى.
5. «سەۋدالىق تەئەججۇپنامىسى» ناملىق تۇنجى پەلسەپىۋى نەسر توپلىمنىڭ ئاپتورى.
6. تۇنجى رۇبائىي توپلىمنىڭ ئاپتورى.
7. «ئائىلە» ناملىق تۇنجى ئېتىكا كىتابنىڭ ئاپتورى.
8. مىڭئۆيى سەنئىتى بىر پۈتۈن تەتقىق قىلىنغان تۇنجى تەتقىقات كىتابنىڭ ئاپتورى.
9. «قۇتادغۇبىلىك» داستانى بىر پۈتۈن تەتقىق قىلىنغان تۇنجى تەتقىقات كىتابنىڭ ئاپتورى.
10. قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا تارىخى ھەققىدىكى تۇنجى كىتابنىڭ ئاپتورى[1].

مىللىي مەدەنىيەت تارىخىمىز ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ بىر - بىرىدىن قىممەتلىك بۇ 10 تۇرلۇك ئىلمىي ۋە ئەدەبىي ئەسەرلىرىدە يارىتىلغان پەللە باشقىلار تەرد-

① ئالىم ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى تارىخى ھەققىدىمۇ تۇنجى بولۇپ كىتاب يازغانىدى. بۇ تەتقىقات كىتابنىڭ نامى «شىنجاڭدا 1944 — 1949 - يىللاردا يۈز بەرگەن ئىنقىلاب» بولۇپ، بۇ كىتابنى ئۇ ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئەينى چاغدىكى رەئىسى سەيپىدىن ئەزىزىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن ئەمەلىي تەكشۈرۈپ ۋە ئارخىپلارنى تەتقىق قىلىپ 22 —23 ياشلىرىدا يېزىپ چىققان. كىتابتا تەبىئىي ھالدا 1950 - يىللاردىكى سىياسىي مۇھىتنىڭ تەسىرى گەۋدىلىك بولسىمۇ، 1957 - يىلى باشلانغان سولچىللىق سەۋەبىدىن بۇ كىتاب نەشر قىلىنماي، مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلار تەرىپىدىن «قارا ساندۇق»قا سولىۋېتىلگەن. 1978 - يىلى ئالىمنىڭ «ئوڭچى» قالپىقى ئېلىنغاندا ئاندىن قولىغا قايتۇرۇپ بېرىلگەن. 1980 - يىللاردا بۇ كىتابنى نەشر قىلىشقا ئىمكانىيەت تۇغۇلغان بولسىمۇ، تەلەپچان ئالىم 1960 - يىللارنىڭ بېشىدا يازغان بىرنەچچە تارىخىي دىرامىسىنى نەشر قىلىشنى خالىمىغانغا ئوخشاش، بۇ كىتابنى نەشرىياتلارغا سۇنماي ساقلاپ قويغان. بۇ كىتاب ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى تارىخى ھەققىدىكى تۇنجى تەتقىقات بولۇش سۈپىتى بىلەن يەنىلا قىممەتلىك.

پىدىن ھازىرغىچە يېڭىلانغىنى، ھېچبولمىغاندا سەۋىيە جەھەتتىن يېقىنلاشقىنى يوق. بىز ئالىمنىڭ بۇ ئۇتۇقلىرىنى يەنىلا مۇشۇ ساھە ۋە مۇشۇ ژانىرلار بويىچە يۇقىرى ئىلمىي ۋە بەدئىي «رې-كورت» ھالىتىدە تۇرۇۋاتىدۇ دەپ ئېيتالايمىز. ئەمما، بىز پات - پات گېپىنى قىلىدىغان بۇگۈنكى زامان ئەدەبىياتىمىزدىكى تۇنجى رومانىنى كېيىنكى رومان يازغۇچىلار كۆپ جەھەتتىن يېڭىلىۋەتتى، بۇ ھەممىگە ئايان!

دېمەك، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننى چوڭقۇر چۈشىنىش ۋە ئالاھىدە ھېسسىيات بىلەن قەدىرلەش جەھەتتە بىز يەنىلا يۈزە دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

مەن زىيالىيلىرىمىز ئىچىدە گۈمانىتار پەنلەر ئۈستازى، دەپ تەرىپلەشكە مۇناسىپ كېلىدىغان بۇ كۆپ قىرلىق ئالىمنىڭ ژاپا-تىنىڭ 20 يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن قەلەم تەۋرەتكەندە، ئۇنىڭ قىسمەتكە باي ئەگرى - توقاي ھايات مۇساپىسىنى ۋە مۇشۇ مول كەچۈرمىشلەرگە ئىگە ھايات مۇساپىسىدە ئىپادىلىگەن پەيلاسوپقا خاس ساپاسىنى يورۇتۇشنى مەقسەت قىلدىم.

باشتا تىلغا ئالغىنىمدەك، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئەپەندى 20 - ئەسىردە ئۇيغۇرلاردىن چىققان بىردىنبىر پەيلاسوپ. بۇ ھەرگىزمۇ ئاساسسىز ئېيتىلغان ھۆكۈم ئەمەس. 20 - ئەسىر تارىخىمىزدا پەقەت ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنىڭلا خاس پەلسەپە ئەسەرلىرى ۋە پەلسەپىۋى ئەدەبىي ئەسەرلىرى بار. مەسىلەن، خاس پەلسەپە ئەسەرلىرىدىن «فارابى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە سىستېمىسى»، «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، «ئۇمۇمىي ئېستېتىكا»، «قاتلاملىق ئېستېتىكا»، «ئائىلە» نامىلىق بەش پارچە كىتابى؛ پەلسەپىۋى ئەدەبىي ئەسەرلىرىدىن «سەۋدالىق تەئەججۇپنامىسى»، «رۇبائىيات»، «ئارىفنامە» نامىلىق ئۈچ پارچە كىتابى ۋە «فارابى پەلسەپە سىستېمىسىنىڭ تارىخىي قىممىتى»، «كۇماراجىۋانىڭ پەلسەپە ئىدىيە-

سى»، «ئەلىشىر نەۋايىنىڭ پەلسەپە قاراشلىرى»، «پەلسەپىنى ئىسلاھ قىلىش تېزىسلىرى»، «قۇتادغۇبىلىك»نىڭ تەبىئەت پەلسەپىسى ئىدىيەسى»، «كۇسەن رەسسامىلىرىدىكى ئېستېتىك ئالاقە توغرىسىدا»، «ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقىنىڭ تۆت زات قارىشى»، «قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىپتىدائىي تەبىئەت ئىلاھچىلىق قاراشلىرى»، «قاتلام نەزەرىيەسى ۋە ئۇنىڭ مېتودولوگىيەلىك قىممىتى» قاتارلىق ماقالىلىرى بار. مانا بۇ ئەسەرلىرى بىلەن ئۇ شۇبھىسىز ھالدا، پەيلاسوپ دېگەن شەرەپكە مۇناسىپ. 20 ـ ئەسىر تارىخىمىزغا ھەرقانچە ئىنچىكىلىك بىلەن نەزەر سالساقمۇ بۇ شان ـ شەرەپكە مۇناسىپ كېلىدىغان يەنە بىر ئادەمنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرەلمەيمىز. كەلتۈردۇق دېگەندىمۇ، تەتقىقات كۇچىدىن خالىي پەلسەپە ئوقۇتقۇچىلىرىنىلا كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرەلەيمىز. ئۇلارنىڭ نەشر قىلىنغان خاس ئەسەرلىرى يوق، بولسا پەقەت ئۆمرى قىسقا كونسپېكلىرىلا بار. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ پەلسەپە توغرىسىدا خاس ئەسەرلىرى بولغاندىن تاشقىرى، ئۆز ئالدىغا ئوتتۇرىغا قويغان قاتلام نەزەرىيەسى مېتودولوگىيەسى ۋە قاتلاملىق ئېستېتىكا سىستېمىسى بار. بۇ ھەرگىزمۇ قارىسىغا ئاشۇرۇپ ئېيتىلغان گەپ ئەمەس. ئۇ ئوتتۇرىغا قويغان قاتلام نەزەرىيەسى مېتودولوگىيەسى تەبىئەت، جەمئىيەت، روھىيەت ھادىسىلىرى تۈزۈلمە ۋە جەريان، ماكان ۋە زامان جەھەتتە ئەسلىي زاتلىق قاتلاملىقىغا ئىگە، شۇڭا ئۇنى بىلىش ۋە ئىزاھلاش ئۇسۇلىمۇ بىلىش نەزەرىيەسى جەھەتتىن قاتلام مېتودولوگىيەسى پىرىنسىپىنى قورال قىلىشى لازىم، دېگەن قاراشنى ئىپادىلىگەن. ئۇ ئوتتۇرىغا قويغان قاتلاملىق ئېستېتىكا سىستېمىسى گۈزەللىكنى تەبىئەت، جەمئىيەت، بىلىش سۇبېيېكتى ۋە مۇجەسسەم قاراشتا ئىزاھلاشتىن پەرقلىق ھالدا گۈزەللىك ۋە گۈزەللىك ھادىسىلىرىنى ئونتولوگىيەلىك (ئەسلىي گۈزەللىك نەزەردە تۇتۇلى-

دۇ)، بىلىش نەزەرىيەسى (ئېستېتىكىلىق بىلىش نەزەردە تۇتۇلـ-
دۇ)، سەنئەت گۈزەللىكى، مەنىۋى گۈزەللىك، ئىقتىدار گۈزەللـ-
كى قاتارلىق قاتلام ۋە تارماقلارغا ئاجرىتىپ، ئۆز سۈپىتى ۋە
ئالاھىدىلىكى بويىچە كونكرېت ئىزاھلايدىغان ئىلمىي سىستېما.

ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئۆزى ئوتتۇرىغا قويغان قاتلام
نەزەرىيەسىنى «ئىلمىي، توغرا مېتودولوگىيە» دەپ ئىشەنچ بىلەن
ئېيتقان ھەم ئۆز تەتقىقات ئەمەلىيىتى جەريانىدا جانلىق تەتبىق-
لىغان. مەسىلەن، ئۇيغۇر مۇقام تەتقىقاتى، تاشكېمىر سەنئىتى
تەتقىقاتى، پەلسەپە تارىخى تەتقىقاتى ھەققىدىكى خاس ئەسەرلىرىنى
مۇشۇ مېتودولوگىيەنى قورال قىلىپ تەتقىق قىلغان. ئۇ «ئۇيغۇر
پەلسەپە تارىخى» نامىلىق كىتابىدا قاتلام نەزەرىيەسى توغرۇلۇق
«مېنىڭچە سىستېما نەزەرىيەسى، ئېنىقورماتسىيە نەزەرىيەسى،
كونترول نەزەرىيەسىگە ئوخشاشلا قاتلام نەزەرىيەسى مۇھىم ئىل-
مىي مېتودولوگىيە دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلۈشى لازىم.» «قاتلام نە-
زەرىيەسى مۇھىم مېتودولوگىيەلىك ئۇنۇملۇك تەتقىقات ئۇسۇلى
ۋە بايان قىلىش، چۈشەندۈرۈش ئۇسۇلى بولۇپ، تۈگۈنلەرنى يې-
شىش، سىرلارنى ئېچىش، ھەقىقەتنى تېپىشتىكى ئۇنۇملۇك تە-
پەككۇر قورالىدىن ئىبارەت. بۇ تەبىئەت ھادىسىلىرىنى، جەمئىيەت
ھادىسىلىرىنى يورۇتۇشتا ئۆزىنىڭ دىيالېكتىك ماتېرىيالىزملىق
مېتودولوگىيە ئىقتىدارىنى داۋاملىق كۆرسىتىدۇ. قاتلام نەزەرد-
يەسىدىن ئىبارەت بۇ مېتودولوگىيەلىك قورالسىز ئوتتۇرا ۋە
مەركىزي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئېتنوگرافىيەسىنى، مىللەتلىك
تەركىبىنى، ئېتنىك مەنبەلىرى ۋە ئارىلاشما تەركىبىنى، تىل ۋە
ئېتنىك تۈركۈم جەريانىنى، مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكلىرىنى، ئەنئە-
نە ۋە سېنكرېتىك ھادىسىسىنى، پەلسەپە ئىدىيەلەر تارىخىنىڭ
باسقۇچلىرىنى روشەنلەشتۈرگىلى بولمايدۇ.» (11 ـ ۋە 12 ـ
بەت)

مۇتەپەككۇر ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ بۇ بايانى ئۆزىنى چاغلىماي ئېتىلغان قۇرۇق گەپ ئەمەس، بەلكى بىزنى ئەستايىدىل سېلىشتۇرۇپ، چوڭقۇر تەھلىل قىلىپ كۆرۈشكە ئۇندەپ ئېيتىلغان ئىلمىي چاقىرىق ئىدى.

بىز بىر پۈتۈن مەدەنىيەت تارىخىمىزغا نەزەر سالمىدىغان بولساق، پەقەت ئىككىلا زاتنىڭ ئۆزىگە خاس ئىلمىي سىستېمىسى بارلىقىنى كۆرىمىز. ئۇنىڭ بىرى، ئوتتۇرا ئەسىر ئەرەب - ئىسلام پەلسەپە تارىخىدا ئارىستوتېلدىن كېيىنكى ئىككىنچى ئۇستاز دەپ تەرىپلەنگەن ئەبۇ نەسىر فارابىنىڭ ناتۇرال پانتىزملىق پەلسەپە سىستېمىسى؛ يەنە بىرى، 20 - ئەسىردە ئۆتكەن ئالىممىز ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ قاتلاملىق ئېستېتىكا سىستېمىسى. كۇماراجىۋا، يۈسۈف خاس ھاجىپ، ئەلىشىر نەۋايى قاتارلىق بۇيۇكلىرىمىزنىڭمۇ ئىلمىي سىستېمىسى يوق، پەقەت پەلسەپە ئىدىيەسى ۋە پەلسەپە قاراشلىرىلا بار. ئىدىيە، قاراش، تەلىمات، ئىلمىي سىستېما دېگەن ئۇقۇملار لېكسىكىلىق مەنىسى ۋە ئىلمىي ۋەزنى جەھەتتىن پەرقلىق ئۇقۇملاردۇر.

پەيلاسوپ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ پەلسەپە جەھەتتىكى نەتىجە - ئۇتۇقلىرى ئۇنىڭ جۇڭگونىڭ بۈگۈنكى زامان پەلسەپە ساھەسىگە غەلىبىلىك كىرىشىگە ئاساس سالغان. ئۇ پەلسەپە توغرىسىدا ئىچكى ئۆلكىلەردە ئېچىلغان دۆلەتلىك ۋە خەلقئارالىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنلىرىغا تەكلىپ قىلىنغان، ئەنخۇيدا نەشر قىلىنغان «جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر پەلسەپە تارىخى» ناملىق چوڭ ھەجىملىك كىتابنىڭ ئاساسلىق ئاپتورى ۋە باش مۇھەررىرى بولغان. «جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر پەلسەپە، ئىجتىمائىي ئىدىيە تارىخى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى»دا فارابىنىڭ پەلسەپە سىستېمىسى ھەققىدە لېكسىيە سۆزلىگەندە مەشھۇر پەيلاسوپ يۇ گۇاڭيۈەننىڭ يۇقىرى باھاسىغا ئېرىشكەن، كۆڭزى خەلقئارا ئى-

لىم مۇھاكىمىسى يىغىنىدا راست كۆڭفۇزىدىن يالغان (راۋاجلاڭ-
دۇرۇلغان) كۆڭفۇزى ئۈستۈن تۇرىدۇ، دەپ سۆزلىگەندە چەت ئەل-
لىك ئالىملار ئالقىش ياغدۇرغان. نەتىجىدە، «جۇڭگونىڭ بۈگۈنكى
زامانىدىكى 20 مۇنەۋۋەر پەيلاسوپىنىڭ بىرى» («يارقىن ئەسلىمە-
لەر» 191 ـ بەت) دەپ قارالغان. ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ
ئاپتونوم رايونىمىزدا نەشر قىلىنغان «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ
پەلسەپە، ئىدىيە تارىخىدىن ئوچېرىكلار» ناملىق كىتابنىڭ ئاساس-
لىق ئاپتورى ئىكەنلىكى ئۈنى شىنجاڭدىكى قازاق، ئۆزبېك، قىر-
غىز، تاتار قاتارلىق مىللەتلەر ئىچىدىمۇ يۇقىرى ئىناۋەتكە ئىگە
قىلغان. چۈنكى، بۇ كىتابنىڭ ئىچىدىكى ئۈيغۇر، ئۆزبېك، قىر-
غىز پەلسەپە، ئىدىيە تارىخىنى ئۇ يازغان.

پەيلاسوپ ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن پەلسەپە كەسپىدە مۇ-
تەزىم تەربىيە ئالغان پەيلاسوپ ئەمەس. ئۇ 17 يېشىدا شىنجاڭ
ئىنستىتۇتىنىڭ بىيولوگىيە كەسپىگە ئوقۇشقا كىرىپ ئىككى
يىل ئىنتايىن ئەلا ئوقۇغان. ئۇ ئىككى يىللىق ئوقۇش جەريانىدا
خەنزۇ تىلىنى بېرىلىپ ئۆگەنگەن. «ھاياتلىق ماددىلىرىنىڭ كې-
لىپچىقىشى»، «ئوزۇقلۇق ماددىلىرىنىڭ شەكىللىنىشى» ناملىق
ئىككى بىراشورا يازغان. شۇ جەريانىدا پەلسەپىگە قىزىقىپ قالغان.
ئىۋان پاۋلوفنىڭ نېرۋالوگىيە تەلىماتى، لېبېشىنسكايانىڭ ھۈجەي-
رە توغرىسىدىكى قاراشلىرى، ئورلوفنىڭ قۇياش سىستېمىسىنىڭ
شەكىللىنىشى توغرىسىدىكى قاراشلىرى، 20 ـ ئەسىر فىزىكىلە-
رىنىڭ يېڭىچە يادرو فىزىكىسى قاراشلىرى ئارقىلىق گېرمانىيە-
نىڭ مەشھۇر پەيلاسوپلىرى كانت ۋە گېگېل تەلىماتى بىلەن تو-
نۇشۇشقا باشلىغان. شۇنداق قىلىپ تەبىئەت پەلسەپىسىگە بولغان
قىزىقىشى شەكىللەنگەن. ئۇنىڭ بىلىم ۋە قابىلىيەت جەھەتتىكى
ئالاھىدىلىكى نەزەرگە ئىلىنىپ، ئوقۇشى تۈگىمەيلا مەكتەپ تەرە-
پىدىن ئوقۇتقۇچىلىققا بەلگىلەنگەن. ئۇ شۇ يىللىرى نىيۇتوننىڭ

«تەبىئەت پەلسەپىسىنىڭ ماتېماتىكىلىق ئاساسى»، ئەپلاتوننىڭ «غايىۋى دۆلەت»، ئارىستوتېلنىڭ «مېتافىزىكا» قاتارلىق كىتابلىرىنى ئوقۇپ ئەستايىدىل خاتىرە قالدۇرغان. ئوقۇتقۇچى بولۇپ بىرەر يىل بولغاندا شىئەندىكى غەربىي شىمال ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ماركسىزم ئاسپىرانتورىيەسىگە بېرىپ بىر يىل ئوقۇغان.

دېمەك، ئۇنىڭ پەلسەپە جەھەتتىكى تەربىيەلىنىشى ئاساسەن ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىش ئارقىلىق ئىشقا ئاشقان. ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىشكە ماھىر بۇ ياش ئالىم پەلسەپىدىن ئىبارەت تۇرلۇك پەنلەرگە چېتىلىدىغان بۇ ئىلىم ساھەسىدە مول بىلىم ۋە يۇقىرى تەتقىقات قابىلىيىتى ھازىرلاپ، ئاخىر 20 ـ ئەسىردە خەلقىمىزدىن چىققان بىردىنبىر پەيلاسوپ دېگەن بۇيۇك شەرەپكە مۇيەسسەر بولغان. ئۇ ھەقىقەتەنمۇ پەيلاسوپقا خاس پىكىر قۇۋۋىتى ۋە تەتقىقات كۈچى بىلەن پەلسەپە تارىخىمىزنى ئۇنتۇلماس خاس ئىلمىي ئەسەرلەر بىلەن بېزىدى.

ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن يەنە پەيلاسوپ بولۇش سۈپىتى بىلەن دۇنيا قاراش ۋە تەپەككۇر ئۇسۇلى جەھەتتىمۇ ئۆزگىچىلىكىنى نامايان قىلىپ، تۇرلۇك ژانىرلاردا، ئوخشاشمىغان ئىپادىلەش ئۇسۇلىدا چوڭقۇر پەلسەپىۋى مەنىگە ئىگە پىكىر ۋە ئىدىيەلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ مول ئەدەبىي ئەسەرلەرنى ئىجاد قىلغان. ئۇ «ئۆمۈر تەلقىنلىرى» ناملىق ماقالىسىدە ئۆزىنىڭ مۇستەقىل ئىلمىي قاراشقا ئىگە ئىكەنلىكىنى «تەييار داپقا پېرىخونلۇق قىلىشنى خالىمىدىم» دەپ ئوبرازلاشتۇرۇپ ئېيتقان. ئۇ تارىخ، مەدەنىيەت تەتقىقاتىدىمۇ، مۇشۇ ئىلمىي پەزىلىتىنى نامايان قىلغان. مەسىلەن، «قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا» ناملىق كىتابىنى يازغاندا ئۇنى تارىخىي ۋەقە ـ ھادىسىلەرنىڭ ئادەتتىكى بايانىغا ئايلاندۇرۇپ قويماستىن، ۋەقە ـ ھادىسىلەرنى ۋە شەخسلەرنى بايان قىلغاندا ئىمكانقەدەر مىللىي ھاياتىمىزغا يېتەكچىلىك قىلىدىغان چوڭقۇر

پەلسەپىۋى مەنىلەرنى بېغىشلىغان. تارىخىي ئوبزور ۋە قايتا ئويلىنىش خاراكتېرىدىكى ماقالىلىرىدە ئۆتكۈر ھەم ئەتراپلىق مۇھاكىمىلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنىڭ پەلسەپە ئىدىيەسى 60 يىپشىدا يازغان «ئۆمۈر تەلقىنلىرى» ناملىق ماقالىسىدە ئېيتقىنىدەك ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «مېنىڭ پەلسەپە ھەققىدىكى پىكىرلىرىم ھەمىشە بىر قاتمال ھالەتتە تۇرمىغانلىقىدىن پەخىرلىنىمەن. بۇ جەھەتتىكى قاراشلىرىمنى ئىلمىي، ئەدەبىي ئەسەرلىرىم بىلەن ‹ئارىپنامە›دىن كۆرۈش مۇمكىن»، «مەن تۇغۇلغاندىن تاكى ئۆلگۈچە ئۆزىدىن ئىلگىرىكى پىكىر نۇسخىلىرىنى تەكرارلاپ ئۆتكۈچىلەر بىلەن ئۇنى يەڭگىلتەكلىك رەۋىشتە ئىنكار قىلغۇچىلاردىن پەرقلىنىشنى خالىدىم.»

شۇنداق ئېيتالايمىزكى، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە ئۇيغۇر تارىخى تەتقىقاتى ساھەسىدىكى بۆسۈش خاراكتېرلىك ئىلمىي مۇۋەپپەقىيەتلىرى ھەم بەدىئىي ئىجادىيەت ساھەسىدىكى چېلىقارلىق ئۇتۇقلىرى بىلەن شۆھرەت قازانغان مەشھۇر ئالىم ۋە پەيلاسوپ، تالانتلىق ئەدىب ۋە تۆھپىكار مائارىپچى. بىز ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنىڭ مۇشەققەتلىك ھايات مۇساپىسىدە ئىپادىلىگەن ئىلمىي روھى ۋە ئىلمىي، ئەدەبىي ئەسەرلىرىدىكى پەلسەپىۋى قاراشلىرىدىن ئۇنىڭ پەيلاسوپلارچە پاراسىتى ۋە جاسارىتىنى كۆرەلەيمىز.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئوخشاشمىغان مۇددىئادىكى ھەربىي ۋە سىياسىي كۈچلەر شىنجاڭنى گويا قاينىۋاتقان قازانىدەك قىلىۋەتكەن يىلى، يەنى 1933 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى ئاتۇشنىڭ مەشھەدكە تۇتاش باغئىبرىق كەنتىدىكى ئوقۇمۇشلۇق ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ دادىسىنىڭ ئىسمى مۇھەممەتئىمىن، ئانىسىنىڭ ئىسمى ھەمراخان ئىدى. ئاتا ـ ئانىسىنىڭ يېـ

گانه پەرزەنتی بولغان بۇ ئوغۇلغا «شۆكرۈللا» دەپ ئات قويۇلغان.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ دادا تەرەپ بوۋىسى ئىبراھىم ھاجىم 1910 ـ يىللىرى ئائىلىسى بىلەن ھازىرقى قىرغىزستاننىڭ ئىسسىقكۆل بويىدىكى قاراقول شەھىرىگە چىقىپ دادىسى مەمتىمىن ھاجىمدىن قالغان خۇرۇم كارخانىسىنى باشقۇرغان. ئۇ مەزگىلدە قاراقولدا ئاتۇش ۋە قەشقەردىن چىقىپ قورۇ ـ جاي ئىگىلەپ ئولتۇراقلىشىپ سودا ـ تىجارەت قىلىۋاتقان بايلار كۆپ ئىدى. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ دادىسى مۇھەممەتئىمىن يېڭىلىققا ئىنتىلىدىغان، ئۆزىگە خاس دۇنيا قاراش شەكىللەندۈرۈش باسقۇچىدىكى يىگىت بولۇش سۈپىتى بىلەن، «ئۆكتەبىر ئىنقىلابى»دىن كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيا ئۆلكىلىرىدە ئۈستۈنلۈك قازانغان كوممۇنىزم ئىدىيەسىنىڭ تەسىرىگە چوڭقۇر ئۇچرىغان.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئانىسى ھەمرا خانىم ئاتۇش تۆكۈللۈك خوجا قاسىم دېگەن بايىنىڭ يەتتىنچى پەرزەنتى، شۇنداقلا بىردىنبىر قىزى ئىدى. خوجا قاسىم باي ئائىلىسى ئەينى يىللىرى ئەنجان شەھىرىدە ئولتۇراقلىشىپ سودا ـ تىجارەت بىلەن شۇغۇللانغان. 1920 ـ يىللىرىنىڭ باشلىرىدىكى بىر ھېيىت ھارپىسىدا خوجا قاسىمباي ئايالى ۋە بالىلىرى بىلەن پاراڭلىشىپ ئولتۇرۇپ، قىزى ھەمراخانغا ناس خالىتىسىنى تۇتقۇزۇپ يېقىن ئەتراپتىكى ناس ساتقۇچىنىڭ ئۆيىدىن ناس ئەكىلىشكە بۇيرۇغان. شۇ ئارىدا ئەنجان ـ قوقان قىشلاقلىرىدا پائالىيەت قىلىۋاتقان تۆرەجان باسمىچىلىرى خوجا قاسىمبايىنىڭ ھويلىسىغا باستۇرۇپ كىرىپ خوجا قاسىمبايىنى ئايالى ۋە ئالتە ئوغلى بىلەن قوشۇپ ئوققا تۇتۇپ چىقىپ كەتكەن. بۇ قانلىق پاجىئەدە پەقەت ناس سېتىۋالغىلى چىقىپ كەتكەن نارەسىدە قىز ھەمراخانلا ئامان قالغان.

قاراقولدا تۇرۇپ بۇ پاجىئەدىن خەۋەر تاپقان ئىبراھىم ھاجىم

تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى بولغاچقا قارا يېتىم بولۇپ قالغان بۇ يالغۇز قىزنى ئەنجاندىن قاراقولدىكى ئائىلىسىگە ياندۇرۇپ كېلىپ پاناھىغا ئېلىپ چوڭ قىلغان ھەم مەكتەپتە ئوقۇتقان. كېيىنچە ئوغلى مۇھەممەتئىمىن بىلەن بىر نەۋرە بولغان ھەمراخانىنى بىر - بىرىگە نىكاھلاپ قويغان. 1920 - يىللارنىڭ ئاخىرى ئىستالىن-نىڭ مۇستەبىتلىك سىياسىتى بارغانسېرى كۈچىيىپ، بۇرژۇ-ئازلار ۋە بايلار خەۋپ ھېس قىلىشقا باشلىغان. كولخوزلاشتۇرۇش سىياسىتى يولغا قويۇلۇپ، بايلارنىڭ مال - مۈلكىنى دۆلەت ئىخ-تىيارىغا ئۆتكۈزۈۋېلىش شامىلى كۆتۈرۈلۈۋاتقان ۋەھىمىلىك مۇ-ھىت سەۋەبىدىن قازاقىستان، قىرغىزىستان ۋە ئۆزبېكىستاندىكى كۆپلىگەن ئۇيغۇر بايلىرى ھەم بولشېۋىزمغا باشقىچە قاراشتىكى كىشىلەر غۇلجا، چۆچەك، ئۈچتۇرپان، قەشقەر، ئاتۇشلارغا ئارقا - ئارقىدىن قايتىپ كەلگەن ياكى قېچىپ كەلگەن. ئەنە شۇ دولقۇن-دا، 1930 - يىللىرىنىڭ بېشىدا ئىبراھىم ھاجىم ئائىلىسى ئا-تۇشقا قايتىپ كەلگەن. مۇھەممەتئىمىن ئەپەندى بىلەن ھەمرا خا-نىمۇ چوڭلارغا ئەگىشىپ بىللە قايتىپ كەلگەن. 1933 - يىلى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن تۇغۇلغان. 1933 - يىلىنىڭ ئاخىرى ۋە 1934 - يىلىنىڭ باشلىرى قەشقەرنى مەركەز قىلىپ ئېلىپ بېرىلغان سىياسىي، ھەربىي كۈچلەرنىڭ قانلىق كۈرەشلىرى ئىستالىن ھۆكۈمىتىنىڭ غوجىنىياز ھاجى بىلەن شېك شىسەينى كېلىشتۇرۇشى نەتىجىسىدە ئاخىرلاشقان. نەتىجىدە 1934 - يىلى يازدىن باشلاپ مەھمۇد شىجاڭ جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي گارنىزو-نىنىڭ مۇئاۋىن قوماندانى، لىيۇ بىن باش قوماندانى سالاھىيىتى بىلەن قەشقەرگە قاراشلىق شەھەر، ناھىيەلەرنى باشقۇرۇشقا باش-لىغان. ئەنە شۇ چاغدا شۇكرۇللانىڭ دادىسى مۇھەممەتئىمىن ئىبراھىم قونجىراپ ئېغىزىدا تاموژنا باشلىقى بولغان. گەرچە، 1934 - يىلى 8 - ئاينىڭ 1 - كۈنى شىنجاڭدا تىنچلىق ئورنى-

تىلغانلىقى جاكارلانغان بولسىمۇ، قەشقەر ۋەزىيىتى يەنىلا مۇ-
رەككەپ ئىدى. مەھمۇد شىجاڭ ۋە ئۇ ھىمايىسىگە ئالغان غوللۇق
شەخسلەر ئىستالىن ھۆكۈمىتى بىلەن شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى-
نىڭ كۆزىگە سىغمايتتى. بۇ ئىككى ئىتتىپاقداش تۈرلۈك ئا-
مالالار بىلەن مەھمۇد شىجاڭنى ۋە ئۇ ھىمايىسىگە ئالغان غوللۇق
كىشىلەرنى ئىسكەنجىگە ئېلىش ھەم يوقىتىش كويىدا ئىدى. دې-
مەك، ئىككى تەرەپ ئوخشاش بولمىغان ئىشلاردا بىر - بىرى بە-
لەن گاھ ئاشكارا، گاھ يوشۇرۇن تىركىشىپ تۇراتتى. بولشېۋىزم-
لىق مەۋقەگە ئىگە مۇھەممەتئىمىن ئەپەندى قونجىراپ تاموزنە-
سىدا ئىشلەش جەريانىدا بولشېۋىزمغا دۇشمەنلىك بىلەن قارايدە-
غان مەھمۇد مۇھىتىنىڭ چىشىغا تېگىپ قويغان. شۇنىڭ بىلەن
ئۇ 1935 - يىلى ئايالى ھەمرا خانىم ۋە ئىككى ياشلىق ئوغلى
ئابدۇشۇكۇر(شۇكرۇللا)نى ئېلىپ لىيۇ بىننىڭ ياردىمىدە قارا ما-
شىنا بىلەن ئۈرۈمچىگە كۆچۈپ چىققان. بۇ ئەر - خوتۇنلار بىر
مەزگىل ئۈرۈمچى «ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى»دا سانايىنەپىسە خىزمە-
تىگە قاتنىشىپ ئىشلىگەن. ئۇزاق ئۆتمەي مۇھەممەتئىمىن ئىب-
راھىم ئۆلكىلىك مالىيە نازارىتىدە جۇ بىڭ (ماۋ زېمىن)نىڭ يې-
نىدا مۇپەتتىش بولۇپ ئىشلىگەن. 1937 - يىللىرى چۆچەك ما-
لىيە ئىدارىسىگە باشلىق بولۇپ تەيىنلەنگەن. بۇ چاغدا ئابدۇشۇ-
كۇر مۇھەممەتئىمىن ئانىسى ھەمراخانىم بىلەن غۇلجا «بويىنى
كېسىك» مەھەللىسىدىكى تاغىسى شاھ ھاجىمنىڭكىدە بىر مەز-
گىل تۇرغان. كېيىن چۆچەككە دادىسىنىڭ قېشىغا بېرىپ كاتتا
باي پالتابايېفنىڭ قورۇسىدا بىر يىلدەك تۇرغان. 1939 - يىلى
دادىسىنىڭ خىزمىتى ئۈرۈمچىگە يۆتكەلگەندە ئاتا - ئانىسى بىلەن
ئۈرۈمچىگە كەلگەن. شۇ يىلىنىڭ ئاخىرى «غەربىي زال»دىكى يە-
غىنغا قاتناشقان دېگەن باھانە بىلەن دادىسى مۇھەممەتئىمىن ئە-
پەندى شېڭ شىسەي تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ تۇرمىگە قامالغان.

ئوقۇش يېشىغا يەتكەن ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئانىسى بىلەن دەسلەپ خوتەن مەسچىتى ئۈدۈلىدىكى بىر قورۇدا ئولتۇرغان ھەمدە خوتەن مەسچىتى يېنىدىكى دىنىي مەكتەپتە، كېيىن ئاق مەسچىت قورۇسىدىكى دىنىي مەكتەپتە تەربىيە ئالغان، ئاندىن بۇلاقبېشى مەھەللىسىدىكى ھازىرقى ئۈرۈمچى شەھەرلىك 5 - باشلانغۇچ مەكتەپتە تۆت يىل ئوقۇغان. ئانىسى ھەمراخانىم بۇ قېتىن كۈنلەردە تىككۈچىلىك قىلىپ ئائىلىسىنى قامدىغان.

1944 - يىلى ياز ئايلىرىنىڭ مەلۇم بىركۈنى، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ دادىسى تۇيۇقسىز تۇرمىدىن قويۇۋېتىلگەن. شېڭ شىسەينىڭ زۇلمەتلىك ھۆكۈمرانلىقى ئاخىرلىشىپ، شىنجاڭدا گومىنداڭنىڭ ھۆكۈمرانلىقى يۈرگۈزۈلۈشكە باشلىغان ئالاھىدە سىياسىي مۇھىتتىكى ئۇقۇشماسلىق تۈپەيلى ئۆزىنىڭ ئىسمىداش يەنە بىر سىياسىي مەھبۇسنىڭ ئورنىدا خاتا قويۇپ بېرىلگەنلىكىنى بىلگەن بۇ كىشى شۇ كۈنلا ئۆي - بىساتىنى سېتىپ، خوتۇن - بالىسىنى ئېلىپ پەيزاۋاتقا تەۋە قوشئاۋاتلىق روزى ئاخۇن دېگەن ھارۋىكەشنىڭ ئۈستى كىگىز بىلەن يېپىلغان ئات ھارۋىسىنى كىرا قىلىپ، كېچىلەپ قەشقەرگە قاراپ يۈرۈپ كەتكەن.

بۇ قېتىمقى 95 كۈنلۈك سەپەر، ئۆسمۇر ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئۇچۇن ئېيتقاندا، ئۆز خەلقىنىڭ ھاياتى، تارىم ۋادىسىنىڭ چۆل ۋە بوستانلىقلىرى بىلەن بىۋاستە تونۇشۇش پۇرسىتى بولغان. ئەينى چاغدىكى قەشقەر - ئۈرۈمچى يولى ھازىرقى دەك كۆپ قىسمى تاغ بويلاپ قۇپقۇرۇق چۆل - باياۋاندا ماڭىدىغان يول بولماستىن، كۆپىنچە جايلىرى يۇرت - بوستانلىق ئارىلاپ ماڭىدىغان ئاۋات يول ئىدى. شۇنداق بولغاچقا ئۇلار يۇرت - يۇرتلاردا ھەپتىلىك سەييارە بازارلارنى كۆرۈپ ئۈيغۇر تۇرمۇشىنى كۆزىتىپ ماڭغان. بۇ كۆزىتىشلەر ئالىمنىڭ كېيىنكى ھاياتىدا

قىممەتلىك بايلىق بولۇپ قالغان.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ تۇل قالغان چوڭ ئانىسى ئا-نارخان قەشقەر «جانقورغان»دىكى بىر قورۇدا تۇرىدىغان بولغاچقا، ئۇلار ئۇدۇل پەيزاۋات ئارقىلىق قەشقەرگە بېرىپ شۇ يەرگە چۈش-كەن. شېئىر شىسەينىڭ «تەخت»تىن چۈشۈش، ۋۇ جۈشىننىڭ هوقۇق ئۆتكۈزۈۋېلىش پەيتلىرىدىكى قالايمىقانچىلىق تۇپەيلى راستتىنلا خاتا قويۇپ بېرىلگەن مۇھەممەتئىمىن ئىبراهىم قەش-قەرگە يېتىپ كەلگەن كۇننىڭ ئەتىسىلا قولغا ئېلىنغان. ئانىسى هەمرا خانىم هېيتگاه جامەسى يېنىدىكى ئىنايىتۇللا ئەپەندىنىڭ دورىخانىسىدا دورا ياساش خىزمىتىگە ئورۇنلاشقان. هەمرا خانىم 11 ياشلىق ئوغلى ئابدۇشۇكۇرنى هېيتگاه مەسچىتىنىڭ مۇدەر-رىسى دوك قارىيهاجىمنىڭ شاگىرتى ئابدۇرۇسۇل قارىيغا دىنىي تەلىم ئېلىشقا بەرگەن.

1946 - يىلى يازدا، ئۈچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق هۆكۈمىتى بىلەن گومىنداڭ هۆكۈمىتى ئۆزاققا سوزۇلغان سۆهبەت ئارقىلىق ئىم-زالىغان «11 ماددىلىق بىتىم»نىڭ روهىغا ئاساسەن قويۇۋېتىلگەن سىياسىي مەهبۇسلار قاتاردا ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنىڭ دا-دىسىمۇ قەشقەردىكى تۇرمىدىن قويۇۋېتىلگەن.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئىككى يىلغا يېقىن دىنىي تەر-بىيە ئالغاندىن كېيىن، 1946 - يىلىدىن 1950 - يىلىغىچە قەشقەر شەهىرىگە يېقىن نەزەرباغ يېزىسىدىكى قەشقەر دارىلمۇ-ئەللىمىنىڭ ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپىدا تۆت يىل ئوقۇغان.

1949 - يىلى، شىنجاڭدا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسى-نىڭ رەهبەرلىكى ئورنىتىلغان. پۈتكۈل جەمئىيەتتە كوممۇنىزم ئىدېئولوگىيەسى يېتەكچى ئىدېئولوگىيەگە ئايلانغان. 16 ياشلار-دىكى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن دۇنيا قارىشى شەكىللىنىش باسقۇچىدا دەل كوممۇنىزم ئىدېئولوگىيەسى بىلەن ئۇچراشقان.

1950 ـ يىلى، ئۇ غەربىي شىمال ياشلار بىرلەشمىسى ۋە ئوقۇ-غۇچىلار بىرلەشمىسى قۇرۇلتىيىغا جەنۇبىي شىنجاڭدىن تاللانغان ئىككى ئوقۇغۇچى ۋەكىلنىڭ بىرى بولۇپ قاتناشقان. يىغىندىن كېيىن شىئەن، بېيجىڭ، تيەنجىن قاتارلىق شەھەرلەردە زىيارەتتە بولغان. 1950 ـ يىلىنىڭ ئاخىرى ئۇرۇمچىدىكى سابىق شىنجاڭ ئىنستىتۇتىنىڭ بىيوخىمىيە فاكۇلتېتىغا ئوقۇشقا قوبۇل قىلىن-غان. 1952 ـ يىلى ئوقۇشى پۈتمەي تۇرۇپلا مەكتەپنىڭ ئۆزىگە ئوقۇتقۇچىلىققا بەلگىلىنىپ، يېڭىدىن قۇرۇلغان ماركسىزم ـ لېنىنىزم كافېدراسىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان. شۇ يىلى جۇڭگو كوم-مۇنىستىك پارتىيەسىگە ئەزا بولغان. خەنزۇچىنى ياخشى ئۆگەن-گەچكە مەكتەپتە بىر تەرەپتىن «ئۆسۈملۈكلەر فىزىيولوگىيەسى»، «ئۆسۈملۈكلەر پاتالوگىيەسى»، «ھاشاراتشۇناسلىق» قاتارلىق دەرسلەرگە تەرجىمان ئوقۇتقۇچى بولغان، يەنە بىر تەرەپتىن فى-زىكا، ماتېماتىكا، بىيولوگىيە، خىمىيە ۋە ئاگرانومىيە سىنىپلى-رىغا «ماركسىزم ئاساسلىرى»، «پەلسەپە» دەرسلىرىنى ئۆتكەن. بۇ چاغدا ئۇ ئەمدىلا 19 ياشقا كىرگەنىدى. ئۇ ئۆزىنى ئۇنتۇغان ھال-دا ئۆگىنىش قىلغانلىقى ھەم دەرس سائىتى كۆپ بولغانلىقى سە-ۋەبىدىن چارچاپ ئاغرىپ قالغان. نەتىجىدە، قەشقەرگە ئاتا ـ ئا-نىسىنىڭ قېشىغا داۋالانغىلى بېرىپ ئاتۇش بىلەن قىرغىزستان چېگرا سىدىكى گۇزەل تويۇن يايلىقىدا ئۇچ ئاي ئارام ئالغان. بۇ جەريانىدا ئالتۇن ئىسىملىك شوخ بىر قىرغىز قىزى ئۇنىڭدا ياخ-شى تەسىر قالدۇرغان. مۇشۇ تەسىر ئاساسىدا كېيىن «ئالتۇنقىز» ناملىق ھېكايىسىنى يازغان.

1953 ـ يىلى، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن شىئەندىكى غەر-بىي شىمال ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ماركسىزم ئاسپىرانتورىيەسىگە ئوقۇشقا ئەۋەتىلىپ بىر يىل چامىسىدا ئوقۇغان. ئاسپىرانتورىيە-دىكى بىر يىللىق ئوقۇشىنى تۈگىتىپ ئانا مەكتىپىگە قايتىپ

كەلگەندىن كېيىن، ماركسىزم ـ لېنىنىزم كاپىدراسىدا پەلسەپە ئوقۇتقۇچىسى بولۇپ بىرنەچچە خىل دەرس ئۆتكەن ۋە بۇ دەرسلەرنىڭ دەرسلىكىنى تۈزۈپ چىققان. 1955 ـ يىلى «شىنجاڭ ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نەشر قىلىنغاندا ئۇيغۇرچە نەشرىنىڭ مۇھەررىرلىكىنى قوشۇمچە ئۈستىگە ئالغان. ئۇنىڭ تەتقىقات هاياتى ئەنە شۇ يىللاردا رەسمىي باشلانغان. ئىككى تىلدا يازغان «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ 11 ـ ئەسىردىكى ئىككى بۇيۇك ئالىمى» يۇقىرىقى ژۇرنالنىڭ خەنزۇچە هەم ئۇيغۇرچە سانىدا ئېلان قىلىنغان. بۇ شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا «قۇتادغۇبىلىك» ۋە «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» تەتقىقاتى ساهەسىدىكى تۇنجى ئىلمىي تەتقىقات ئىدى.

1950 ـ يىللاردا شىنجاڭ ئىنستىتۇتىدا ئۇنىڭ داڭقى هەممىدىن مەشهۇر ئىدى. ئەمدىلا 20 ياشتىن هالقىغان ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنىڭ ئىلمىي ئۆتۈقلىرى، پەيلاسوپلارچە مىجەز ـ خاراكتېرى، مەنتىقلىقى كۈچلۈك پىكىر ـ بايانلىرى، مول بىلىمى، خەنزۇ تىلىدا ئەسەر يازالايدىغان يۇقىرى تىل ـ يېزىق سەۋىيەسى ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلارنىڭ هەۋىسىنى قوزغايتتى. هەممەيلەن ئۇنى «ياش ماركس» دەپ تەرىپلىشەتتى. ئۇنىڭ پاكىز، رەتلىك كىيىنىپ يۇرۇشى، يول يۇرگەندە قەددىنى تىك قىلىپ، قولىنى كەينىگە تۇتۇپ ئۆزىنى توختاتقان ئادەمىلەردەك سالماق مېڭىشى، لېكسىيە سۆزلىگەندە تەمكىن هەم ۋەزىنلىك سۆزلىشى، شېئىر ئوقۇغاندا سۆزلەرنى دانە ـ دانە قىلىپ لەرزان دېكلاماتسىيە قىلىشى قاتارلىقلار باشقىلار ئۈچۈن مودا بولغانىدى. كىشىلەر بۇ خىل كەيپىيات ۋە تەسىرنى «ئابدۇشۇكۇر قىزغىنلىقى» دەپ ئاتاشقان.

1957 ـ يىلى، جۇڭگو مىقياسىدا «ئىستىل تۈزىتىش هەرىكىتى» باشلانغان. بۇ هەرىكەت باشلىنىش بىلەن تەڭ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن «يېزا تۈرمۇشىنى كۆرمىگەن ياش ماركسىزمچى»

دېگەن باھانە بىلەن باشلانغۇچ كوپىراتىپلارنى ئالمي كوپىراتىپقا تەرەققىي قىلدۇرۇشقا سەپەرۋەر قىلىنغان كادىرلار تۈركۈمىدە مالىيە-پۇل ساھەسىنىڭ سېرىقبۇيا يېزىسىدىكى شاكالئاۋات كەنتىگە ئەۋەتىلىپ مەسئۇل كادىر بولۇپ ئىشلىگەن. يېرىم يىلدىن كېيىن، تۈيۇقسىز ئۇرۇمچىگە چاقىرتىلغان. ئۇ ئۇرۇمچىگە قايتىپ كېلىپ بۇ شەھەردە سىياسىي كەيپىياتنىڭ بەكلا جىددىيلىشىپ كەتكەنلىكىنى ھېس قىلغان. ئۇزاق ئۆتمەي ئۇ «ئوڭغا ماييل» دەپ قارىلىپ كۈرەش قىلىنغان. سولچىللىق كېسىلىگە نامايىتى ئاسان گىرىپتار بولىدىغان بىر قىسىم مەسئۇل كىشىلەر ئۇنىڭغا ھەر خىل ئۇسۇللار بىلەن زىيانكەشلىك قىلغان، ھەتتا ياش رەسساملارغا ئۇنىڭ پورترېتىنى مۇھەببەتلىشىۋاتقان قىزى، شىنجاڭ ئىنستىتۇتى سەنئەت فاكۇلتېتىنىڭ ئۇسسۇل ئوقۇتقۇچىسى رەنا مەخسۇتنىڭ پورترېتى بىلەن قوشۇپ ھەجۋىي رەسىم قىلىپ سىزدۇرۇپ قىزىل بىناغا چاپلىغان.

ھەقىقەتەنمۇ 1950 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىدىكى «ئىستىل تۈزىتىش»تىن ئىبارەت كېڭەيتىۋېتىلگەن سىياسىي ھەرىكەت غايەت ئېغىر ئىجتىمائىي بوھران پەيدا قىلغان. دەسلەپتىكى سىياسىي ئاكتىپلىق بارغانسېرى ئومۇمىي جەمئىيەت ئەسەبىيلىكىگە ئايلىنىپ كەتكەن. «ئىستىل تۈزىتىش ھەرىكىتى» جۇڭگو مىقياسىدا پەيدا قىلغان پاجىئەلىك قىسمەتلەرنى مۇتەپەككۇرانە نەزەر بىلەن كۆزىتكەن ، بۇ توغرۇلۇق چوڭقۇر تارىخىي تەھلىل يۈرگۈزگەن. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن 2013 ـ يىلى نەشر قىلىنغان «يارقىن ئەسلىمىلەر ـــ مەن ۋە مېنىڭ خەلقىم» ناملىق كىتابىنىڭ 224 ـ بېتىگە قارالسۇن.

بۇ يىللاردا ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا 1950 ـ يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرى كۆچۈپ كەتكەن ئاتا ـ ئانىسى بالىسىنىڭ تەقدىرىدىن ئەنسىرەپ، 1958 ـ يىلى ئۇنى ئېلىپ كەتكىلى ئۇرۇمچىگە كەلگەن. لېكىن ئابدۇشۇكۇر

ئاتا ـ بالا (1958 ـ يىلى)

مۇھەممەتئىمىن «بۇ كۈنلەر تېزلا ئۆتۈپ كېتىدۇ» دەپ ئاتا ـ ئانىسىنىڭ تەلىپىگە قوشۇلمىغان. ئاتا ـ ئانىسى ئىلاجسىز قايتىپ كەتكەن. 1959 ـ يىلى ئۇنىڭغا «ئوڭچى» قالپىقى كىيگۈزۈلۈپ، پارتىيەدىن ۋە خىزمەتتىن ھەيدەپ چىقىرىلىپ، «ئەمگەك بىلەن تەربىيەلەش» دەپ ئاتالغان جازا لاگېرىغا ئەۋەتىلگەن. پۈتكۈل جۇڭگو جەمئىيىتى ئاچارچىلىق قەھەتچىلىكى قىيامىتىدە قىينىلىۋاتقان ئاشۇ يىللاردا ئۇ ئىككى يېرىم يىلنى ئۇرۇمچىنىڭ دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدا، سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ يۇقىرىسىدىكى غەربىي گوبى چۆللۈكىدە ۋە كۈنەس ناھىيەسىدىكى قارا بۇغرا دالاسىدا ئېغىر ئەمگەك، جاپا ـ مۇشەققەت، دەرد ـ ئەلەم ۋە ئاچ ـ زارلىق ئىچىدە ئۆتكۈزگەن.

يېشى تېخى 30 غا توشمىغان بولسىمۇ، ئەمما ھايات قانۇنىيەتلىرى ھەققىدە چوڭقۇر پەلسەپىۋى چۈشەنچە ھاسىل قىلغان بۇ ياش پەيلاسوپ يۈز بېرىۋاتقان ھادىسىلەرگە ۋە ئۆزى دۇچ كېلىۋاتقان ئىجتىمائىي قىسمەتلەرگە مۇتەپەككۇرلارغا خاس پوزىتسىيەدە مۇئامىلە قىلىشقا ئادەتلەنمەكتە ئىدى.

بۇ قېيىن كۈنلەردە ئۇنىڭ بىلەن ئوخشاش قىسمەتكە دۇچار بولغان بىر قىسىم كىشىلەر ياتاقتا، ئىش مەيدانلىرىدا، يېغىن ـ ئۆگىنىشلەردە، سەپەر جەريانلىرىدا ئۆزلىرىنىڭ قورساق كۆپۈكىنى چىقىرىدىغان گەپ ـ سۆزلەر بىلەن ئاغزى بېسىقماي سۆز-

لەيتتى. بىر قىسىملىرى بولسا، بىھۇدە ئۇۋالچىلىققا ئۇچرىغانلىقىغا ئاھ ئۇرۇشۇپ كۆندىن - كۈنگە چۈشكۈنلىشىپ تۇگىشىپ كېتىۋاتاتتى. بۇ ياش پەيلاسوپ بولسا «سۇكۇنات شەكلىدىكى تەپەككۇر تۈرمۇشى»غا بېرىلگىنىچە تارىخ، رېئاللىق، مەدەنىيەت، ھايات، كېلەچەك ھەققىدە تىنىمسىز پىكىر يۈرگۈزۈپ ئويلىناتتى. قولى ئىشتىن بوشىغاندا شېئىر - غەزەللەرنى يېزىشنى، رۇس تىلى ئۆگىنىشنى داۋاملاشتۇراتتى. ئەتراپىدىكىلەر ئۇنىڭ تەپەككۇر دۇنياسىدىن تامامەن دېگۈدەك بىخەۋەر ئىدى. ئەمما، توختىماي كۈندىلىك خاتىرە يېزىشى ۋە رۇس تىلى ئۆگىنىشىگە قاراپ ھەيران بولاتتى.

شۇبھىسىزكى، بۇ دۇنيادا كىشىلەرنىڭ كىشىلىك ھايات ھەقىقىدىكى تونۇشى، ئۆزىنى چۈشىنىشى ئۇلارنىڭ غايە - ئېتىقادى، قىممەت قارىشى ۋە ھېسسىيات - پوزىتسىيەسىگە باغلىق بولىدۇ. مۇشۇنداق بولغاچقا بەزىلەر ئۆزىنى كىشىلىك ھاياتنىڭ باش پېرسونا‌ژى دەپ قارايدۇ. بەزىلەر ئۆزىنى كىشىلىك ھاياتنىڭ يار-دەمچى پېرسونا‌ژى دەپ قارايدۇ. يەنە بەزىلەر ئۆزىنى كىشىلىك ھاياتنىڭ مېھمىنى دەپ قارايدۇ. ئەمما، تەقدىرگە ئاسانلىقچە باش ئەگمەيدىغان كۆچلۈكلەر بولسا ئۆزىنى كىشىلىك ھاياتنىڭ غوجايىنى دەپ قارايدۇ. بۇ ياش پەيلاسوپ ئۆزىنى كىشىلىك ھاياتنىڭ غوجايىنى دەپ قارايدىغان بولغاچقا، ئۆزلۈكىگە يۈزلىنىپ ئۆزىنى تەھلىل قىلىش، تەكشەش، تاكامۇللاشتۇرۇش يولىدا تىنىمسىز ئىزدەنگەن. ئۇنىڭ بۇ ئېغىر كۈنلەردە تونۇشقان دوستى ئابدۇكېرىم ئابدۇرېھىم ئۇنىڭ سۆز - ھەرىكەتلىرىگە ھەيرەت بولۇپ:

— ئابدۇشۇكۇر، ھەممە كىشى بۇ يەردە ئاچ - زارلىق، ئېغىر ئەمگەك دەستىدىن جان قايغۇسىدا يۈرسە، سەن نېمىلەرنى قىلىپ يۈرىدىغانسەن؟ — دەپ سورىغان.

بۇ ياش پەيلاسوپ ئادىتى بويىچە ئالدىرىماي، تەمكىن ھالەتتە

سۇس كۈلۈمسىرىگىنىچە سۆزلەپ:

— كېرىم، بىر ئادەم ئۇچۇن ئېيتقاندا، ئۆزى ئۆزىنى قايىل قىلغانلىق ئەقىلىنىڭ غەلىبە قىلغانلىقى، ئۆزى ئۆزىدىن تەسىر-لەنگەنلىك قەلبىنىڭ يۇكسىلىشى، ئۆزى ئۆزىنى تىزگىنلىگەنلىك پىشىپ يېتىلگەنلىكىنىڭ ئىپادىسى ھېسابلىنىدۇ. ئومۇمەن، ئۆزى-نى قايىل قىلغان، تەسىرلەندۇرگەن، تىزگىنلىگەن ئادەم ھەرقان-داق ئوڭۇشسىزلىق، ئازاب - ئوقۇبەت ۋە كېلىشمەسلىكلەر ئۇس-تىدىن غالىب كېلەلەيدۇ. تەقدىر - قىسمەتنىڭ چەمبىرىكى قان-چىلىك تار بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئىرادە ھۆرلۇكىنى يوقاتما-ساقلا مەغلۇپ بولمايمىز. ئادەمنىڭ ئىرادىسى مېيىپ بولىدىكەن ياكى يىمىرىلىدىكەن، ئۇ تەقدىرنىڭ تاسقاشلىرىدا شەخسىي قىم-مىتىنى تامامەن يوقىتىدۇ، — دېگەن.

خاراكتېرى ئاق كۆڭۈل ئابدۇكېرىم ئابدۇرېھىم دوستىنىڭ ئۆزگىچە قاراشلىرىدىن زوقلانغان بولسىمۇ، ئەمما تولۇق قايىل بولماي، بوڭ ئاۋازى بىلەن:

— ئابدۇشۇكۇر، مۇشۇ ئاي، مۇشۇ كۈنلەردە سەن بىلەن بىز-نىڭ ھاياتىمىزنىڭ نېمە قىممىتى بولسۇن، قارىمامسەن، غازاڭدەك ئۇچۇپ يۇرگىنىمىزنى، شۇنداق تۇرۇقلۇق شەخسنىڭ قىممىتىدىن قانداقمۇ سۆز ئاچقىلى بولىدۇ؟ — دەپ سورىغاندا، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن نەزىرىنى يىراقلارغا تىكىپ، بىردەم سۈكۈتتە تۇرغاندىن كېيىن:

— شەخسنىڭ قىممىتى ئۇنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى ئېرىشكەن مەدھىيە ياكى ئۇچرىغان ھاقارەتلىرى، غەلىبە ياكى مەغلۇبىيەت-لىرى، ئۆزى بېزەپ ياكى باشقىلار چوقۇنۇپ ياسىغان ئوبراز - ھەيكەللىرى بىلەن بەلگىلەنمەيدۇ، بەلكى ئىنسانىيەتكە بەخش ئەتكەن ئىجادىيەت - نەتىجىلىرى بىلەن ئۆلچىنىدۇ. بېشىمىزغا كەلگەن بۇ كۈلپەتلەر ھامىنى ئۆتۈپ كېتىدۇ. تارىختا ئىجتىمائىي

بار ئىمكانىيەتتىن ئامالنىڭ بارىچە پايدىلىنىشىمىز، ھەر ۋاقىت پۇرسەت يارىتىشنىڭ كويىدا بولۇشىمىز كېرەك. بىز ئۆزىمىزنى بىتەلەي ھېسابلاپ، تەقدىردىن قاقشاپ، زامانىدىن زارلاپ يۈرۈۋەر-سەك ھېچقانداق نەتىجە يارىتالمايمىز. كېچىلىرى ئۇن - تىنسىز تەپەككۇر قىلىش، ئەمگەك جەريانىدا مەسىلىلەرنى ئويلاپ پىشۇ-رۇش، ئۆگەنگۈدەك، يازغۇدەك ۋاقىت چىقسىلا توختىماي ئۆگىنىش ۋە يېزىش تامامەن قولىمىزدىن كېلىدۇ. بۇ كۈنلەرنىڭ قانچىلىك داۋاملىشىشىنى مۆلچەرلىمەك تەس. بىز مەسئۇلىيىتىمىزنى ئې-نىق تونۇپ، غايىمىزنى ئورۇنلاش ئۈچۈن ئالدىرىشىمىز زۆرۈر. شۇڭا، ۋاقىتنى قولدىن بەرمەسلىككە تىرىشىشىمىز، ئىشەنچ بە-لەن ياشىشىمىز، شارائىت يار بەرمىدى، دەپ قېيىداپ بوشاڭلىق قىلماسلىقىمىز كېرەك:

ئىلىم باشقا، تالانت باشقا، غۇرۇر - ئىشەنچ يەنە باشقا،
بولۇر ساھىبقىرانلىق بۇ ئۈچ پەزىلەت كەلسە بىر باشقا.
بۇنىڭ بىلەن بەخت پۈتمەس، ئۇنىڭسىز كۆپتۇر ئامەتلەر،
بەخت بابىدا قۇر ئاچساڭ يېزىلمىش قىسمىتىڭ باشقا.

دەپ، بۇ رۇبائىينى ئوقۇپ سۆزىنى توختاتقان.

پەيلاسوپ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ھەقىقەتەنمۇ دېگىنىنى ئەملىدە كۆرسەتكەن. 1961 - يىلى ئۇ جازا لاگېرىدىن قويۇۋې-تىلگەندىن كېيىن، 1962 - يىلى ئانىسى ھەمرا خانىم ئۇنى ئې-لىپ كەتكىلى بىشكەك (ئەينى چاغدا فىرونزى دېيىلەتتى)تىن ئۇرۇمچىگە ئىككىنچى قېتىم كەلگەن. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئى-مىن شۇ چاغدىلا دادىسىنىڭ ئىدىيەۋى كىرىزىس ۋە ھاراقنا بېرد-لىش قاتارلىق سەۋەبلەر بىلەن 1961 - يىلى 11 - ئايدا ئالەمدىن ئۆتكەنلىكىدىن خەۋەر تاپقان.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن تارىخ ھاسىراپ - ھۆمۈدەپ ئېغىر تىنىۋاتقان، ئىجتىمائىي ئەنسىزلىك، سىياسىي سولچىللىق شەخسىنىڭ قىممىتىنى ئەرزىمەس نەرسىگە، كىشىلەر تەقدىرىنى ئويۇنچۇققا ئايلاندۇرۇپ قويۇۋاتقان ئاشۇ يىللاردا ئانىسىنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ، ئەينى چاغدا «جەننەت» دەپ قارىلىدىغان سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ كەتمەستىن، ئۆزىنىڭ ئىنسانىي تۇيغۇسىنى قەدىرلەشنى ھەممىدىن ئەلا بىلىپ، ساھىبجامال «كۇسەن قىزى» رەنا مەخسۇت بىلەن توي قىلىش مەقسىتىدە ئۇ-رۇمچىدە قېلىشنى قارار قىلغان. ئانىسى ئىلاجسىز 1962 - يىلى 4 - ئايدا بۇ «ئەنسىز يىللاردىكى ئاشىق - مەشۇقلار»نىڭ تويىنى قىلىپ قويۇپ، دۇنيالىقتىكى يالغۇز ئوغلىنى ياراتقۇچىغا تاپشۇ-رۇپ، بىشكەككە قايتىپ كەتكەن.

پەيلاسوپ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن 1966 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغىچە بولغان تۆت يىل جەريانىدا شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى كۇتۇپخانىسىدا نازارەت ئاستىدا ئىشلىگەن. بۇ يەردە 1959 - يىلى سابىق شىنجاڭ ئىنستىتۇتى ئەينى ۋاقىتتىكى ئەرگۈڭدىن ھازىرقى ئۇچتاشقا يۆتكىلىش مۇناسىۋىتى بىلەن چېچىلىپ تاغدەك دۆۋىلىنىپ كەتكەن مىليون پارچە كىتاب - ژۇرنال، گېزىتلەرنى باشقىلار بىلەن بىرلىكتە بىر - بىرلەپ رەتلەپ تۇرگە ئايرىپ، كارتوچكا تۇرغۇزۇپ، يۇرۇشلەشكەن كىتاب كاتالوگى ئىشلەپ چىققان. بۇ جەريانىدا بۇ ئىلىمخۇمار ئالىم جۇڭگونىڭ مەشھۇر كىلاسسىك ئەسەرلىرى بولغان «ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئۆرنەكلىرى»نى، «24 تارىخ»نى، ئەنگلىيە دراماتورگى شېكسپىرنىڭ 36 سەھنە ئەسىرى بىلەن سونېتلىرىنى، ھىندىستاننىڭ «رامايانا»، «ماخاپخاراتا» داستانلىرىنى، سوۋېت ئىتتىپاقىدا نەشر قىلىنغان 15 تومлуق (32 كىتاب) «دۇنيا تارىخى»نى، «ئومۇمىي تاڭ نەزمىرى»نى، بايرونىنىڭ «دون جۇئان»،

هومېرنىڭ «ئېلىيادا» ۋە «ئودېسسا» داستانلىرىنى، يۇنان ۋە رىم-
نىڭ ئەپسانە ـ رىۋايەتلىرىنى، «قۇرئان كەرىم»، «ئىنجىل» ۋە
«تەۋرات»نى، ئەپلاتون، ئارىستوتېل ئەسەرلىرىنى، دانتېنىڭ
«ئىلاھىي كومېدىيە» داستانىنى، تاگورنىڭ نەسرلىرىنى، گومورو
ۋە تېەن خەنىڭ تارىخىي دراملىرىنى، ماركس ـ ئېنگېلسنىڭ
تولۇق ئەسەرلىرىنى، نەۋايى، بابۇر، مەشرەپ شېئىرلىرىنى ئوقۇ-
غان ۋە ئۆگەنگەن. بۇ جەريانداا 30 نەچچە خاتىرە دەپتەرنى ئۆگە-
نىش خاتىرىسى بىلەن تولدۇرغان.

ئىجادىيەت تالانتى ئۇرغۇپ تۇرغان بۇ ياش پەيلاسوپ مۇشۇ
يىللاردا «قارلىق تاغ شەجەرىسى» ناملىق داستان ۋە «سۇمۇرغىلار
قوشىقى»، «قەدىمكى يىپەك يولى»، «خەن ئوردىسىدا باھار»، «مە-
لىكە خۇاروك»، «تەكرىتاغ ناخشىسى»، «دات باسماس قىلىچ»،
«پىلە مەلىكىسى» ناملىق يەتتە پارچە تارىخىي دراما يازغان. «جا-
ۋاھىرۇل ھەقايىق» دېگەن نىقابىي ماۋزۇدا «قەدىمكى مەركىزىي
ئاسىيا» (بۇ كىتاب 1995 ـ يىلىنىڭ بېشىدا 4 ـ قېتىم تۇزد-
ىتىلگەندە ئالىم نامىنى «قەدىمكى تۇران تارىخى» دەپ ئاتىغان)
ناملىق كىتابنىڭ دەسلەپكى نۇسخىسىنى قولدىن چىقارغان. يەنە
بارماق ۋەزىنلىك بىر تۇركۇم مۇھەببەت لىرىكىلىرىنى يېزىپ
چىققان. ئەنۋەر، ئەكبەر ئىسمىلىك ئىككى ئوغۇل پەرزەنت كۆر-
گەن. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئىجادىيەت قىزغىنلىقى تازا
ئۇرغۇغان بۇ يىللاردا ئۆزىنىڭ جازا لاگېرلىرىدا ئېغىر ئەمگەك
بىلەن ۋە كۇتۇپخانىدا قارا ئىش بىلەن ئۆتۈپ كەتكەن ئۆمرىگە
ئېچىنىپ، «بۇ يىللار ئەگەر بەخت ۋە ئامەت بىلەن قوشۇلغان
بولسا ئىدى، ئۇ مېنىڭ راسا تولۇۋاتقان، ئۆرلەۋاتقان، ساپ ۋە
ساغلام يىللىرىم بولغاچقا، تەتقىقات ۋە ئىجادىيەتتە ئۆمرۇمنىڭ
مول ھوسۇل پەسلىگە ئايلانغان بولاتتى» دەپ ئېيتقان.

1966 ـ يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»نىڭ باشلىنىشى

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننى قايتىدىن تېخىمۇ ئېغىر جاپا - مۇشەققەتنىڭ، خورلۇق ۋە كەمستىشنىڭ، تۆگمەس سىياسىي كۆرەشنىڭ قۇچىقىغا تاشلىغان. جۇڭگو - سوۋېت مۇناسىۋىتى بۇزۇلۇپ دۇشمەنلىشىش دەرىجىسىگە يەتكەچكە، سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئانىسى بار ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن «چەت ئەللىك قېچىپ قويغان مىخى» دەپ قارىلىپ ئۆيى كۆپ قېتىم ئاختۇرۇلغان، «ئوڭچى» قالپىقى بولغاچقا، كۆپ قېتىم كۆرەش ۋە سازايى قىلىنغان. نەنسەندىكى دېھقانچىلىق ئېتىزلىرىدا ئىشلىگەن، ئۇلانبايدىكى دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدا ئايلاپ - ئايلاپ سۇ تۇتقان، مەكتەپنىڭ كاتولىدا يىللاپ ئىشلەپ ماھىر رېمونتچى، كاتول تازىلىغۇچى ۋە ئوت قالىغۇچى بولۇپ قالغان. مەكتەپ قورۇسىدا تامچىلىق، سۇۋاقچىلىق، ياغاچچىلىق ئىشلىرىنى قىلغان. 1969 - يىلى ئۇچىنچى ئوغلى ئەسقەر، 1973 - يىلى تۆتىنچى ئوغلى فەرۇخ دۇنياغا كەلگەن. 1975 - يىلى ئانىسىنىڭ ئالەمدىن ئۆتكەنلىكى ھەققىدىكى تېلېگراممىنى تاپشۇرۇپ ئالغان. بۇ يالغۇز ئوغۇلنىڭ ئانىسىغا زىيادە مېھرى بولغاچقا، ئانىسىنىڭ ئۆلۈم خەۋىرى ئۇنىڭ روھىي دۇنياسىغا قاتتىق تەسىر قىلغان. مۇشۇ ئاپەتلىك يىللاردا ئۇنىڭغا ئىككى نەرسە، بىرى يوشۇرۇن ئىجادىيەتى، يەنە بىرى ئائىلىسى تەسەللى بولغان. ئايالى رەنا مەخسۇت «ئوڭچى» ئېرى تۇپەيلى كېلىۋاتقان ھەر خىل بېسىملارغا ئۇچرىسىمۇ، تۇرمۇشنىڭ مۇشەققىتىنى ھەرقانچە تارتسىمۇ تۆت ئوغلىنى تىرىشىپ - تىرمىشىپ باققان.

پەيلاسوپ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ئاخىرلاشقان دەسلەپكى ئىككى يىلدا جاپالىق ئەمگەكتىن، ھاقارەت - خورلۇقتىن قۇتۇلۇپ سەل ئارام تاپقان. ئىزدىنىش ۋە ئىجاد قىلىش روھى كۆچلۈك بولغاچقا پۈرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ، ئاق تېررورلۇق قاپلىغان ئەنسىز يىللاردا پارچە - پارچە

يازغان 500 پارچىدىن ئارتۇق رۇبائىيسىنى رەتلىگەن. «سەۋدالىق تەئەججۇپنامىسى» ناملىق لىرىك نەسر توپلىمىنى تولۇق تاماملىغان. ئانىسىنىڭ ئۆزىگە ئەۋەتكەن خەتلىرى ۋە خەتلەرگە قوشۇپ ئەۋەتكەن ھىجران دەردىدىكى غەزەللىرىنى رەتلەپ، بېيىتىپ، «ھەمرايى» تەخەللۇسىدا «ھەمرايى غەزەللىرى»نى تاماملىغان. «ئۇيغۇر كىلاسسىك مۇزىكىسى ئون ئىككى مۇقام ھەققىدە»، «شىنجاڭنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى ناخشا ـ ئۇسسۇل سەنئىتى» ناملىق خاس تەتقىقات كىتابلىرىنى پۈتكۈزگەن.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنگە ئوخشاش «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»نىڭ قارا قۇيۇنلىرى ئىچىدىن بىر تالاي ئىجادىيەت مېۋىدىلىرىنى كۆتۈرگىنىچە يېڭى دەۋرگە كىرىپ كەلگەن ئالىم ـ ئەدىبلەر ئۇيغۇرلار ئارىسىدىلا ئەمەس، پۈتكۈل جۇڭگو مىقياسىدىمۇ ئاز ئۇچرايدۇ. قىلدەك قىيىق كەتسە بېشىغا كەلمەيدىغان كۈن قالمايدىغان ئاشۇنداق قورقۇنچلۇق يىللاردا ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنگە ئوخشاش ئىجادىيەت بىلەن ياشاش زور جاسارەت ھەم پاراسەت تەلەپ قىلاتتى. شۇنداق بولغاچقا تالاي ئالىم ـ ئەدىبلەر بۇ يىللارنى ئۆزلىرى ئۇچرىغان ئۇۋالچىلىقلاردىن قاقشاش، ۋايساش ياكى قورقۇپ ئىچىگە تىنىپ جېنىنى ساقلاش ۋە ياكى ئاندا ـ مۇندا قورساق كۆپۈكىنى چىقىرىدىغان شېئىر ـ نەزمىلەرنى پۈتۈپ قويۇش بىلەن ئۆتكۈزگەن. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنىڭ بىر نەچچە پارچە تەتقىقات ئەسىرىنى ۋە ئەدەبىي كىتابىنى يېزىشقا ئۇلار ھەر جەھەتتىن ئاجىزلىق قىلغان.

ئۆز نۆۋىتىدە ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، پەيلاسوپ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنىڭ تاگور نەسرلىرىنىڭ ئۇسلۇبىنى ئۆرنەك قىلىپ، ئون يىللىق (1966 ~ 1976) مالىمانچىلىق مۇھىتىدا ئاساسىي گەۋدىسى يېزىلغان پارچە ـ پارچە «سەۋدالىق خاتىرىلەرى»، «تەپەككۇر ھودۇقۇشى» ۋە «تۇن مونولوگى»دىن توپلانغان

كاتتا پەلسەپىۋى نەسر توپلىمى «سەۋدالىق تەئەججۇپنامىسى» ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغان ئەسەر ھېسابلىنىدۇ. مەزمۇن جەھەتتىن بەش بۆلەككە بۆلۈنىدىغان بۇ نەسر توپلىمىنىڭ «كاكـ كۇكنامە» بۆلىكىدىكى 100 نەسر ئارقىلىق ئاپتور ھۆرلۈككە تەشنا سىقىلغان يۇرەكنىڭ پىچىرلاشلىرىنى يازغان. «مارجاننامە» بۆلىكىدىكى 100 نەسر ئارقىلىق ئەقىل ـ ئىدراك قوشۇنى بولغان زىيالىيلارنىڭ ئەقىل مارجانلىرىنى زۇلمەتلىك ئاسمانغا يۇلتۇزـ دەك چاچقاندىلا ئاندىن ئۇپۇقنىڭ يورۇيدىغانلىقىنى يازغان. «سۇـ مۇرغنامە» بۆلىكىدىكى 100 نەسر ئارقىلىق تارىخنىڭ پەقەت ئىنسان قىممىتى قەدىرلىنىش بىلەنلا ئۆز مەنىسىنى تاپىدىغانلىـ قىنى يازغان. «جاھاننەما» بۆلىكىدىكى 100 نەسر ئارقىلىق ئىـ سانلار ئىچىدىكى ھەر خىل تىپتىكى ئادەملەرنىڭ ئىبرەتلىك ئەھمىيەتكە ئىگە ئىپادە ـ ئالامەتلىرىنى يازغان. «نىجادىيەتنامە» بۆلىكىدىكى 100 نەسر ئارقىلىق كىشىلىك ھاياتنى پارلاقلىققا ئىگە قىلىدىغان چىقىش يولى ھەققىدىكى پىكىر دۇردانىلىرىنى يازغان. سىنىپىي كۆرەش شامىلى جاھانىنى بىر ئالغان ئاشۇ يىللاردا بۇ نەسرلەردە نۇقتىلىق ھالدا ئىنسانپەرۋەرلىك ۋە ئىددىـ يە ئەركىنلىكىنى تەرغىب قىلغان. بىر ـ بىرىدىن گۈزەل بۇ نەسرلەردە ئۇنىڭ چوڭقۇر پىكرى پىشقان تىلى ئىچىگە يوشۇرۇنـ غان. بۇ پەلسەپىۋى نەسر توپلىمىغا تىل ئۇستىسى بولغان بۇ پەيلاسوپ ئۇيغۇر تىلى تەسۋىرىي خەزىنىسىنىڭ بىر قىسمىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك سىغدىغان. دېمەك، ئىدىيە ۋە پىكىر جەھەتتىكى بالاغەت ھەم ئۇسلۇب ۋە تىل سەنئىتى جەھەتتىكى پاساھەت نۇقـ تىسىدىن بۇ ئەسەرنى ئۇيغۇر بۇگۈنكى زامان نەسرچىلىكىدىكى يېگانە ئەسەر دېيىشكە بولىدۇ. قىزىق يېرى، پەلسەپىۋى ئەسەرنىڭ قىممىتىنى ھېس قىلىش قابىلىيىتى يوق مۇھەررىرلەر ۋە نەشـ رىيات ئورۇنلىرىنىڭ 20 يىلدەك سوغۇق پوزىتسىيە تۇتۇشى سەـ

ئاپەتلىك يىللاردىكى سۈرىتى (1975 ـ يىلى)

ۋەبىدىن بۇ كاتتا ئەسەر 21 ـ ئەسىرگە كەلگەندە ئاندىن كىتاب ھالىتىدە نەشر قىلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشكەن.

ئارىدىن ئىككى يىل ئۆتۈپ، 1978 ـ يىلى پارتىيە 11 ـ نۆ-ۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن سىياسىي جەھەتتە زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان ھەم خاتا ھالدا «ئوڭچى» قىلىنغان دېگەن خۇلاسە بىلەن ئاقلانغان. ئۇ قەيسەر ئىرادە بىلەن بۇ كۈننى 20 يىل كۈتكەن. 20 يىللاپ داۋاملاشقان خورلۇق، 20 يىللاپ تارتقان دەرد ـ ئە-لەم، 20 يىللاپ تۆلەنگەن بىھۇدە بەدەل ئاخىرلىشىپ مائاشى، خىزمىتى، پارتىيەلىكى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن. يېڭى ھاياتقا ئې-

1983 ـ يىلى قىرغىزىستاندا چۈشكەن سۈرىتى

1960 ـ يىللارنىڭ بېشىدا تاقۇېتىلگەنچە 20 يىللاپ ئۇچار قانات‌تىن باشقا نەرسە ئۆتەلمەي كەلگەن ئىككى دۆلەت چېگراسىدىن 1983 ـ يىلى فېۋرال ئايلىرى ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئايالى بىلەن تۇنجى تۇغقان يوقلىغۇچى سۈپىتىدە سابىق سوۋېت

ئىتتىپاقى زېمىنىغا ئۆتۈپ، ۋەتەنداشلىق قېرىنداشلىق ئوتىدا كاۋاپ بولۇپ، 20 يىللىق ھىجران ئازابىنى باشتىن كەچۈرگەن مىڭلىغان مۇھاجىر، ئۇرۇق ـ تۇغقان، دوست ـ يارەنلىرى بىلەن ئۇچراشقان. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن بۇ ئۇنتۇلماس پەيتلەرنى «مۆجىزىلىك دىدار پەسلى، ۋىسال ئەييامى» دەپ تەرىپلىگەن. بۇ قېتىمقى سەپەر 50 ياشقا قەدەم قويغان، كۆپنى كۆرگەن بۇ پىشقان ئالىمنى مول ئىلمىي ۋە ھېسسىي جۇغلانمىغا ئىگە قىلغان. بۇ جەريانىدا ئۇ ئۇيغۇر، قازاق، ئۆزبېك، قىرغىزلارنىڭ بىر قىسىم تەتقىقاتچى ۋە ئەدىبلىرى بىلەن سۆھبەتلىشىپ ئۆزىنىڭ ئىنسانىي قەدىر ـ قىممىتىنى ۋە ئىلمىي سالمىقىنى يېڭىباشتىن توغان. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مەشھۇر شەھەرلەرنى ۋە مۇھىم تارىخىي ئىزنالارنى سایاھەت قىلىپ گاھىدا ئېغىر تىنىپ، چوڭقۇر سۈكۈتكە چۆمگەن، گاھىدا ئىپتىخار تۇيغۇسىغا چۆمۈپ كۆڭلى يايرىغان.

20 يىللاپ ئوزۇقلۇق قىممىتى مول بىر ۋاق تاماق يېيىلمەي كۆك ئۇچەي بولۇپ كەتكەن بۇ مۇنەۋۋەر ئالىم ئالتە ئايلىق سایاھەت جەريانىدا مول نازۇنېمەتلەر بىلەن كۈتۈلۈپ چىرايى پارقىراپ كەتكەن. يېشىغا ماس ھالدا ئەت قونۇپ ئالىمغا خاس سالاپەت پەيدا بولغان. ئاتا ـ ئانىسىدىن قالغان مىراس ئەر ـ ئايال ئىككىلەنگە پاراۋان تۇرمۇش ئۆتكۈزۈش خاتىرجەملىكىنى ئاتا قىلغان. ۋەتەنگە قايتىدىغان چاغدا ئۇ ئايالىنىڭ ئارزۇسى بويىچە ئالغان «ۋولگا» ماركىلىق پىكاپنى ھەيدىگىنىچە بىشكەكتىن قورغاس ئېغىزى ئارقىلىق ئۇرۇمچىگە قايتىپ كەلگەن.

ئۇرۇمچىگە كەلگەندىن كېيىن ھەممەيلەننىڭ كۆزى ئۇلارغا تىكىلىگەن. مەكتەپ رەھبەرلىرى كۆڭۈل بۆلۈپ بەرگەن بىر ـ بىرىگە تۇتاش ئىككى يۇرۇش بىنا ئۆي، ئاتا ـ ئانىسىدىن قالغان مىراس، يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلاردىن باشقا ھېچكىمدە يوق

پىكاپ، ئىلىم ساھەسىدىكى شان ـ شەرەپ، ئەر ـ خوتۇن ئىكـ
كىسىنىڭ قاملاشقان قامىتى، زاۋۇتتىن چىققاندەك چىرايلىق تۆت
ئوغۇل، تۇنجى بولۇپ بېرىلگەن پىروفېسسورلۇق ئۇنۋانى قاتارلىق
كۆزنى قاماشتۇرغۇچى ئامەتلەر بۇ مۇنەۋۋەر ئالىمغا كۆپلىگەن ئاق
دىل كىشىلەرنىڭ ھەۋەسلىك قاراشلىرىنى پەيدا قىلغان بولسا،
بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ ھەسەتلىك نەزىرىنى پەيدا قىلغان. بۇ
ھال گويا ھىراكلىتنىڭ «ساڭا شۇنىڭ ئۈچۈن ھەسەت قىلىشىـ
دۇكى، سېنىڭ زوقلانغۇچىلىرىڭ ھەقىقەتەن تولىمۇ نۇرغۇن!»
دېگىنىدەك ئىش بولغان. ھەسەت قىلغۇچىلار ئىچىدە كەسىپداش
ھەسەتخورلارنىڭ ئىپادىسى ئالاھىدە كۈچلۈك بولغان. بولۇپمۇ
ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت ۋە ئىلىم ـ پەن ساھەسىدە
«ئاتامان» بولۇشنى ئارزۇ قىلىدىغان ئاز بىر قىسىم سەرخىللار ـ
نىڭ ئارامى بۇزۇلغان. دەل مۇشۇنداق پەيتتە، يەنى 1986 ـ يىلى
10 ـ ئايدا، ئۇ ياپونىيە شەرقىي ئوكيان ئاكادېمىيەسى ۋە كىيۇتو
ئۇنىۋېرسىتېتى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش فوندىنىڭ تەكلىپى بـ ـ
لەن ياپونىيەدە ئىلىم زىيارىتىدە بولۇپ، «قۇتادغۇبىلىك»، «ئۇيـ ـ
غۇر ئون ئىككى مۇقامى» تېمىسىدا ئۈچ مەيدان لېكسىيە سۆزلـ ـ
گەن.

چەت ئەلگە تۇنغان يوقلاپ چىقىش پۇرسىتى ئاز ساندىكى كـ ـ
شىلەرگە ئاران نېسىپ بولۇۋاتقان بۇ يىللاردا، ئابدۇشۇكۇر مـۇ ـ
ھەممەتئىمىنىڭ «قۇتادغۇبىلىك»، «مۇقام» تېمىسىدا لېكسىيە
سۆزلەش مۇناسىۋىتى بىلەن ياپونىيەگە چىققانلىقى بىر قىسىم
ئەدىب ـ مۇتەخەسسىسلەرنىڭ قەلبىدىكى ھەسەت ئۇچقۇنلىرىنى
گۈرۈلدىتىپ گۈلخانغا ئايلاندۇرۇۋەتكەن. ئۆزىنىڭ «يارقىن ئەسـ ـ
لىمىلەر» ناملىق كىتابىدا يازغىنىدەك «گول، ھەتتا بالىلارچە تۇز»
(364 ـ بەت) مىجەزگە، «دۇشمەنلىك، قىساسكارلىق، رەشك ـ
ھەسەت ئۇچقۇنىدىن خالىي» خاراكتېرگە ئىگە بۇ ئالىم كىتاب

دېڭىزىغا شۇڭغۇش، ئائىلىسىگە مەپتۇن بولۇش، تەتقىقات ۋە ئىجادىيەتكە پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن بېرىلىشتىن باشقىنى بىلمەيدىغان بولغاچقا، كەسپىي ساھەدىكى رەشك قىلغۇچىلارنىڭ قەلبىدە قۇتۇرغان قارا قۇيۇننىڭ دەرىجىسىنى دېگەندەك توغرا مۆلچەرلىيەلمىگەن. كىتاب ئوقۇش، پىكىر قىلىش ۋە يېزىقچىلىق ئۇنىڭ ھاياتىنىڭ بارلىقى ئىدى. ئۇ ئۆز ئىشىنى پۈختا قىلىشقا ئادەتلەنگەن بولغاچقا، دوست تارتىشىپ ياشاشنى، مۇرىت ـ مۇخلىس توپلاشنى، ئەتەي ئاممىۋى مۇناسىۋەت ھەرىكىتى پەيدا قىلىشنى ياقتۇرمايتتى. ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت يوللىرىدا سوكۇلداپ يۈرۈشنى ئاۋارىچىلىك دەپ بىلەتتى. يۈرتۇزلۇق، گۈرۈھۋازلىقتىن بىزار ئىدى. يامان يېرى، دوست تارتىشىپ ياشاشنى دائىمىي ئادەت قىلغان، ھەر خىل مەرىكە سورۇنلىرىنىڭ تۆرىدە داستىخان مۇشۇكىدەك ھازىر بولۇشنى ئادەمگەرچىلىك ھېسابلايدىغان، ئاغزىدا گېپى بار ياغلىما ئېغىز زىيالىيلارنى چوڭ بىلىدىغان ئۇيغۇر جەمئىيىتى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنىدەك ۋاقتىنى ئۆزىنىڭ ئىدېئال غايىسىگە سەرپ قىلىشنى ئەلا بىلىدىغان تىپىك ئالىمغا خاس مىجەز ـ خاراكتېردىكى ئادەملەرنى تەبىئىي ھالدا يەكلەيتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي مىجەزىدىكى بۇ خىل ئاجىزلىق ھەسەتخورلارنىڭ مەسخىرىۋازلىق قىلىدىغان، پىتنە ـ ئىغۋا ۋەرۇسلىرىنى تارقىتىدىغان كۆڭۈلدىكىدەك «ئاتموسفېرا»سى ئىدى. «تۇرمۇش ماھارەتلىرىگە ماھىر بولمىغان»، «گول، ھەتتا بالىلارچە تۇز» مىجەزگە ئىگە ئۇنىڭدەك ئالىم بۇ خىلدىكى مەككار مەسخىرىۋازلارنىڭ سۆز ـ چۆچەك ئوبيېكتى بولماسلىقى مۇمكىنمۇ؟! نادان، ھەتتا ئۆزىنىڭ نادانلىقىدىن قىلچە خەۋىرى يوق مىڭلىغان گالۋاڭ كىشىلەر بۇنداقلار كۆڭۈل قويۇپ پەيدا قىلغان مەسخىرە كۈلكىلىرىگە قۇرت يېگەن ئېزىق چىشلىرى كۆرۈنگۈدەك دەرىجىدە كالچاراپ ئەگەشمەي قالاتتىمۇ؟ شۇنداق قىلىپ، ھەسەتخور

مەسخىرىۋازلارنىڭ دېمىگىنى قالمىدى، گالۋاڭ ئەگەشكۈچىلەر قىيقاس - چۇقان سېلىپ بەردى، ئۇلار مەسخىرە كۈلكىسىنى جەمئىيەت بويلاپ ئومۇمىي خور شەكلىدە ياڭراتتى.

جاھاندىكى ئەڭ ئاسان ئىشلارنىڭ بىرى مەسخىرە قىلىش تۇرسا، ئوچۇق - ئاشكارا ئوتتۇرىغا چىقىشقا ماداري يەتمەيدىغان، ئىلمىي قۇۋۋىتى ئاجىز، تەپەككۇرى دەلدۇش ئاتالمىش تەتقىقاتچىلار مەسخىرە ۋاستىسىنى تاللىماي قالاتتىمۇ؟! پەرق ئېتىش ئىقتىدارى يوق، قۇلىقىغا كىرگەنلا گەپكە ئىشىنىدىغان نادان بايقۇشلار ئۇلارغا ئەگەشمەي قالاتتىمۇ؟! تەيلېسمۇ نەدىكى بىر دېدەكنىڭ مەسخىرە كۈلكىسىگە دۇچ كەلگەن ئەمەسمىدى؟

قەدىمكى گىرېتسىيەدىكى يەتتە دانىشمەن پەيلاسوپنىڭ بىرى بولغان تەيلېس بىركۈنى كۆككە قاراپ كائىناتنىڭ سىرى ھەققىدە تەپەككۇر قىلغاچ ئېھتىياتسىزلىقتىن بىر سۇ ئازگىلىغا چۈشۈپ كېتىدۇ. بۇنى كۆرگەن بىر دېدەك ئۇنى مەسخىرە قىلىپ، «نېمىدېگەن كۈلكىلىك، ئەتراپىڭدىكى نەرسىلەرنىمۇ كۆرەلمەيسەنۇ، يەنە شۇ ئەسقاتمايدىغان نەرسىلەرنى ئويلايسەن» دەيدۇ. تەيلېس بۇ دېدەككە دەرمەھەل رەددىيە بېرەلمەي قالىدۇ. تاماق يېيىش ئۈچۈنلا ياشايدىغان بۇ دېدەك، ياشاش ئۈچۈن تاماق يەيدىغان تەيلېسنىڭ كۆككە تىكىلگىنىچە، تەپەككۇر يۈرگۈزۈپ شەيئىلەر ئۈستىدە چوڭقۇر مۇلاھىزە ئېلىپ بارىدىغان ئۇلۇغلۇقىنى مەسخىرە قىلىشتا، ئۇنىڭ ئويلىغانلىرىغا بىر نان كەلمەيدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتقان، ئەلۋەتتە. پۈتكۈل ھاياتى يېيىش، ئۇخلاش، ئۆلۈش تەرتىپى ئىچىدە بولىدىغان دېدەك تەنھا ئولتۇرۇپ مۇلاھىزە قىلىش ھوقۇقىدىن ۋاز كەچكەن بولغاچقا، مۇتەپەككۇرنىڭ ۋۇجۇدىدىكى ئۇلۇغلۇقنى چۈشەنمەيدۇ - دە! بۇنداقلار باشقىلارنىڭ كۈلكىلىك يەرلىرىنى كۆرىدۇ، ئەمما ئۆزىنىڭ روھىدىكى پۈچەكلىكىۋە رەزىللىكىنى ھېس قىلالمايدۇ. شۇڭا، گېگېل ناھايىتى قاملاش-

تۇرۇپ: «مەڭگۇ ئازگال ئىچىدە يېتىپ كۆككە قارىمايدىغان كىشىلەرلا ئازگالغا چۈشۈپ كەتمەيدۇ» دېگەنىكەن. گېگېل ئېيتقان «كۆككە قاراش» — غايە، ئېتىقاد، ئىزدىنىش، قىزغىنلىق، مەسئۇلىيەت ۋە ئۇلۇغۋارلىق قاتارلىق يۈكسەك روھىي قىممەتلەرنى كۆرسىتىدۇ. كۆككە قاراپ چەكسىز ھەقىقەتكە ئىنتىلىش ئاشۇ ھەيۋەتلىك ھەم تەڭداشسىز ھەققانىيەتنى سۆيگەنلىك ھېسابلىنىدۇ. يۇلتۇزلار چاراقلاپ تۇرغان بىپايان كۆككە باققاندىكى ئوي – پىكىر تۇرلۇك – تۇمەن بولىدۇ. ئۇ ئادەمدە ھايات ۋە جەمئىيەت ھەققىدىكى يېڭى چۈشەنچە ھەم بىلىشنى شەكىللەندۈرىدۇ. «روھىي ھادىسىلەر ئۈستىدە ئىزدىنىشنى ئادەت قىلمىغان ھايات ئادەمدە ھاياتتۇر. ئاددىي كىشىلەر كۈنبويى لاغايلاپ يۈرۈپ، سەزگۈ ئەزالىرىنى غىدىقلاپ كۈن ئۆتكۈزۈش ئارقىلىق مەنسىزلىكىنى تۇگەتمەكچى بولىدۇ» (شوپېنخاۋېر)، بىراق ھەقىقىي زىيالىي ئۇمۇم ئېتىراپ قىلىدىغان ئاممىۋى ئۆرپ – ئادەت بويىچە ئىش قىلمايدۇ. ئۆزىنىڭ ۋاقتىنى ئاممىۋى مۇناسىۋەتكە ئەھمىيەت بېرىش يولى بىلەن ئابرۇي ئىزدەيدىغان چالا زىيالىيلاردەك، لاغايلاپ كۈن ئۆتكۈزۈشكە ئادەتلەنگەن غايىسىز كىشىلەردەك ھەم باشقىلارنىڭ كۈلكىلىك يەرلىرىنىلا كۆرىدىغان «دېدەك»لەردەك مۇناقىشا ئورۇنلاشتۇرمايدۇ، يۈكسەك غايىگە ئىگە زىيالىيلار ھەرقانداق ئىشتا غايىسىنى چىقىش قىلىدۇ. غايە – مەقسەتلىرى يۈكسەكلىكتىن خالىي ئادەتتىكى كىشىلەر سۇمۇرغىنىڭ خىيالىنى قۇشقاچ نەدىن بىلسۇن، دېگەندەك روھىي سۈپەتتە ياشىغاچقا، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئۆلچىمىدە ئەرزىيدۇ، دېگەن نەرسىلەرگىلا كۆڭۈل بۆلىدۇ، ھەممىنى ئۆزىنىڭ غېرىچىدا غېرىچلاپ ياشايدۇ، خالاس!

كەسىپداش ھەسەتخورلار ئۆزئارا دوست تارتىشىپ ئىغۋا توقۇپ كۆڭلىنى بەزلەۋاتقان، ھاماقەتلەرنى توپلاپ ھاقارەتلىتىپ «خەلق

ئۇنىڭدىن بىزار بولدى» دەپ ئۆز كۆڭلىنى ياسىشىپ يۈرگەن پەيتتە، موڭغۇل يازغۇچى مىڭ چىببي بىلەن ئايالى لو لۇلۇ بىر-لىشىپ يازغان ئەدەبىي ئاخبارات «ئويلىنىش ئىچىدە ئىلگىرى-لەش»نىڭ خەنزۇچە ۋە ئۇيغۇرچە ئېلان قىلىنىپ جەمئىيەتتە زىلزىلە قوزغىشى، ئۇلارنىڭ كۆتمىگەن يېرىدىن چىققان. بۇ ئەدە-بىي ئاخباراتتا پەيلاسوپ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ مۇتە-پەككۇرانە ئوبرازى ناھايىتى ياخشى يېزىلغاچقا كەسپىي ھەسەد-خورلار پەقەتلا چىدىيالماي قالغان.

«ئىستىل تۈزىتىش ھەرىكىتى» ۋە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلا-بى»نىڭ بوران ـ چاپقۇنلىرى ئىچىدە تۇرۇپمۇ تەپەككۇر تۈرمۇ-شىنى ئەلا بىلىپ، «ئېغىر ھاقارەت قاينامىلىرىدىكى پىسخىكىز ئويلانغۇچى سۈپىتىدە» («يارقىن ئەسلىمىلەر»گە قارالسۇن) ئىجادىيەت بىلەن ياشاپ ئادەتتىكىدەك بۇ پەيلاسوپ مەسىلىلەرگە ئىنكاس بىل-دۇرۇشتە ئىنتايىن ئېغىر ـ بېسىق، تەمكىن ئىدى. ئۇ كەسىپ-داش ھەمسەتخورلارغا جاۋاب تەرىقىسىدە مۇنداق غەزەل يازغان:

مىڭ توخۇنىڭ تاقلىشى بۇركۇت كەبى پەرۋاز ئەمەس،
چۈرقىراپ سايراشلىرى بۇلبۇل كەبى ئاۋاز ئەمەس!

پەيلاسوپ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئۆز ۋەزىنى ئىد-راكىي ھالدا دەڭسەپ تۇرۇپ يازغان بۇ خىلدىكى شېئىرىي جاۋاب ۋە رەددىيىلىرى ئۇلارنىڭ قېتىغمۇ كەلمىگەن. ئۇلار ھەر خىل «ئەپچىل» ئۇسۇللار بىلەن ئۇزۇلدۇرمەي ھۇجۇم قىلىپ بۇ «مولا بوزەك» («يارقىن ئەسلىمىلەر»گە قارالسۇن) ئالمىنى بوزەك قىلىپ، يەكلەپ ئىلاجسىز قويغان. بىر پەيلاسوپ سۈپىتىدە ئۇ يەككە ـ يېگانىلىككە موھتاج ئىدى، ئەلۋەتتە. چۈنكى تەنھالىق مۇتەپەك-كۇرنىڭ مەكتىپى دەپ قارىلىدۇ. لېكىن، بۇ خىل يەككە ـ يېگا-نىلىك باشقىلارنىڭ چەتكە قېقىشىنى ئەمەس، بەلكى شاۋقۇن ـ سۇ-

رەندىن خالىي ھالدا مۇستەقىل پىكىر قىلىشنى كۆرسىتەتتى. ھەرگىزمۇ بوزەك قىلىپ چەتكە قېقىشنى، مەسخىرە قىلىپ خۇ-نۇكلەشتۇرۇشنى كۆرسەتمەيتتى. ھەر خىل كىشىلەرنىڭ سوغۇق مۇئامىلىسىگە يەتكۈچە ئۇچرىغان، يار - يۆلەكسىز، تەنھا قالغان بۇ پەيلاسوپ ئاخىر سۆكۈت قىلىش يولىنى تاللىغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئېسىل پەلسەپىۋى شېئىرى «سۆكۈنات»نى يازغان:

سۆكۈنات ــ بەزىدە زېھىن ۋە بىر پەم،
سۆكۈنات ــ بەزىدە مۇزدەك مەسخىرە.
سۆكۈنات ــ بەزىدە ئامالسىز بىر غەم،
سۆكۈنات ــ بەزىدە مەغرۇر تەنتەنە.

سۆكۈنات ــ بەزىدە ئېرىشكەن ئارمان،
سۆكۈنات ــ بەزىدە كۆز ئاچقان ئىلھام.
سۆكۈنات ــ بەزىدە ئېغىر ئىمتىھان،
سۆكۈنات ــ بەزىدە خار تۇيغۇ تامام.
سۆكۈنات ــ بەزىدە تىلەك - ئىلتىجا،
سۆكۈنات ــ بەزىدە ھېسداشلىق تۇگەل.
سۆكۈنات ــ بەزىدە كەشپ - ئىختىرا،
سۆكۈنات ــ بەزىدە ئۆلۈمگە بەدەل.

پاتىپاراق يىللارنىڭ ئاي - كۈنلىرىدە،
دەقىقە سۆكۈنات قەدرى گويا زەر.
تاپىدۇ سۆكۈنات ساھىللىرىدىن
ئەڭگۈشتەر، يىراقتا نەزەر سالغان ئەر.

ھەقىقەتەنمۇ تۇرمۇشتا سۆكۈت كەم بولسا بولمايدۇ.

پەيلاسوپلار سۈكۈت قىلىش پىشىپ يېتىلگەنلىك، دەيدۇ. مۇ-تەپەككۇرلار سۈكۈت قىلىش ئېسىل پەزىلەت، دەيدۇ. مائارىپشۇ-ناسلار سۈكۈت قىلىش ئەقىل - پاراسەت، دەيدۇ. سەنئەتكارلار سۈكۈت قىلىش سېھرىي كۈچ، دەيدۇ. شۇنداق، سۈكۈت قىلىش ئېرىشمەك تەس بولغان پىسخىكىلىق ساپا ۋە قىممەتلىك جاھاز-دارچىلىق يولى.

ئەمما، ھەرقانداق ھەقىقەت شەرتلىك بولىدۇ، سۈكۈت قىلىش-مۇ شۇنداق. ئالتۇندەك سۈكۈت قىلىش ۋە ئېغىز ئاچماسلىق ئا-ۋازسىزلىك ئاۋازلىق ئۈستىدىن غالىب كېلىشىنى كۆرسىتىدۇ. ئەگەر بىز دائىم سۈكۈت قىلىشنى ئادەت قىلغان بىر ئادەمنى تە-لەيلىك دېسەك، ئۇنداقتا سۈكۈت قىلىشقا ئادەتلەنگەن كوللېكتىپ ۋە مىللەتنىڭ كۆپىنچىسى بەختسىز بولىدۇ. ھەممە كىشىنىڭ بۇرۇقتۇرۇما بولۇپ تۇرۇشىنىڭ ئۆزى بىر خىل ھەسرەت. ئاجىز-لىق ۋە قورقۇنچاقلىقنى سۈكۈت قىلغانلىق دېمەيمىز، ئۆزىگە ئۆ-زى تەمەننا قويۇشنى سۈكۈت قىلىش دېمەيمىز، نېمە قىلارىنى بىلمىگەنلىكنى سۈكۈت قىلىش دېمەيمىز، قول قوۋۇشتۇرۇپ قاراپ تۇرۇشنى سۈكۈت قىلىش دېمەيمىز، بىخۇدلۇق قىلىشنى سۈكۈت قىلىش دېمەيمىز... چۈقان ۋە مۇنازىرىدىن يىراق تۇرغاز-لىقنى سۈكۈت قىلىش دېگەندىن كۆرە، ئامالسىز قالغانلىق، ھەت-تا توخۇ يۇرەكلىك دېگەن تۇزۇك. قىسقىسى، گەپ قىلىش بىلەن سۈكۈت قىلىش بىر - بىرىگە ماسلاشقان ياخشى.

پەيلاسوپ ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ سۈكۈت قىلىشى ھەرگىزمۇ قورقۇنچاقلىق ياكى بېشىنى تىقىۋېلىش خاراكتېرىدە-كى سۈكۈت قىلىش ئەمەس ئىدى، بەلكى بۇ ئۇنىڭ ئۆز سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، «تەپەككۇر ئۆركىشىدە شەكىللەنگەن، ئىرادە ئار-قىلىق تورمۇزلانغان بىر مەزگىللىك ئالاھىدە روھىي كەچۈر-مىش»ى ئىدى. ئۇ ساغلام پىسخىكىلىق ساپاغا ئىگە بىر پەيلاسوپ

بولۇش سۈپىتى بىلەن تىنىمسىز ھەسەت ئوقلىرىنى ياغدۇرۇۋاتقان ھەسەتخورلارنى «رەقىب ۋە كۈشەندىلىرىڭ ــ سېنىڭ نازارەتچىلىرىڭ ۋە ئۆز ـ ئۆزۈڭنى تىزگىنلەش سىگنال ـ بەلگىلىرىڭ» دەپ قارىغان ھەم ئۇلاردىن ئۆزىگە يېتىۋاتقان ئازار ۋە ھاقارەتلەرگە جىلە بولۇپ، چۈشكۈنلىشىپ خۇددىنى يوقىتىپ قويماستىن، «مەيلى يىغلاي ياكى كۈلەي، مەيلى چۈشىنىلەي ياكى چۈشىنىمەي ئۇيغۇرنىڭ ئاق كۆڭۈل پەرزەنتى بولۇپ تۆرەلگىنىمگە ئىپتىخارلىنىمەن» («يارقىن ئەسلىمىلەر» 360 ـ بەت) دەپ كەڭ قورساقلىق بىلەن مۇئامىلە قىلىپ ئۆتكۈزۈۋەتكەن. ئۇ مىللىتى ئىچىدىكى بۇنداق ئەسەبىي ئىللەتنى جارى قىلدۇرۇپ ياشاپ ئاتەتلەنگەن ھەسەتخورلار بىلەن پەرق ئېتىش ئىقتىدارى يوق نادانلارغا ئىچ ـ ئىچىدىن ئېچىنغان. ئۇ 1989 ـ يىلىدىن باشلاپ ھەسەتخورلۇق باش تېما قىلىنغان بىر قاتار مۇھاكىمە ماقالىلىرىنى يېزىپ مىللىتىمىزنىڭ ئىجتىمائىي پىسخىكىسىدىكى رەزىللىكلەرنى ئوخشاشمىغان نۇقتىلاردىن چىقىپ، ئىنتايىن چوڭقۇر ئوپېراتسىيە قىلغان. مەسىلەن، «روھنى ساغلاملاشتۇرۇش ــ مىللەتنى گۈللەندۇرۇشنىڭ مۇقەددىمىسى»، «ھەسەتخورلۇق ھەققىدە ھەسرەتلىك خىياللار»، «يېپەك يولىدىكى بىر چوڭ ئىلھەت»، «يېپەك يولىدا قايتا ئويلىنىش» قاتارلىق ئۆتكۈر تەنقىدىي روھتىكى ماقالىلىرى دەل شۇ يىللىرى يېزىلغان. بۇ ماقالىلەرنى جەملىسە، «رەزىل ياپونىيەلىكلەر»، «رەزىل ئامېرىكىلىقلار»، «رەزىل جۇڭگولۇقلار» (ئاپتورى: بەي ياڭ) دېگەن مەشھۇر كىتابلار دەك خەلقىمىزنىڭ تارىخىي ۋە رېئال ئىللەتلىرى نەزەرىيە يۈكسەكلىكىگە كۆتۈرۈلۈپ تەنقىد قىلىنغان «رەزىل ئۇيغۇرلار» نامىلىق كىتاب بولىدۇ. ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن بۇ نادىر ماقالىلىرىنى ھەرگىزمۇ قورساق كۆپۈكىنى چىقىرىۋېلىش، تارتقان ئىچ ئاچچىقلىرىنى تۆكۈۋېلىش مەقسىتىدە يازغان ئەمەس. بەلكى

ھەربىر روھىي ۋە ئىجتىمائىي ئىللەتنىڭ قانداق تارىخىي ئاقىۋىتىكە ئېلىپ بارىدىغانلىقىنى مىللەتنىڭ مەنپەئىتى ۋە تەقدىرى يۈكسەكلىكىگە كۆتۈرۈپ مۇھاكىمە قىلغان. بۇ نۇقتا ئۇنىڭ بۇ خىلدىكى ماقالىلىرىنىڭ تۈنجىسى بولغان «روھنى ساغلاملاشتۇرۇش ــ مىللەتنى گۈللەندۈرۈشنىڭ مۇقەددىمىسى» نامىلىق ماقالىسىدىلا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. مىللەتنىڭ تەقدىرى ھەققىدىكى ئەندىشە ئېڭى كۈچلۈك پەيلاسوپ مۇنداق يازغان:

« ھەسەتخورلۇق تەرىپىدىن چىرمىۋېلىنغان مىللەت گەرچە تىل بىرلىكى بىلەن بىرلىشىپ تۇرسىمۇ، قەلبى پارچىلانغان مىللەتتىن ئىبارەت. قەلبى پارچىلانغان مىللەتنىڭ تىلى بۇ قەلبىنى پارچىلاشقا خىزمەت قىلىشتىن باشلاپ، بۇ مىللەتنى ھالاك قىلىش بىلەن ئۆزىنىمۇ ھالاك قىلىدىغان تىل بولماي نېمە؟ روشەنكى، تىلنى تاشقى پوست، قەلبىنى ئىچكى ئۆزەك قىلغان مىللىي ئۇيۇشمىنىڭ ھەسەتخورلۇق ئىچىدە تەمتىرىشى ھالاكەت ھالقىسىنىڭ ئالامىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، خالاس. گۈللەنگەن مىللەتلەرنىڭ ھايات يولى ئىسپاتلىدىكى، مىللەتكە يېمەك ــ ئىچمەك، ئۆي ــ ماكاندىن باشقا مۇھىمى مىللىي روھىيەت لازىم. مىللىي روھ مىللەتنىڭ ئۇيۇشۇش كۈچ مەنبەسى بولغاندا ئېتىقاد، مىللىي ئەنئەنە، يېڭىلىققا ئىنتىلىش، مەنىۋى يېتەكچىلىك نوپۇزى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. مۇنداق بىناكارلىقنى بۇزۇشتىن ھالاكەت، تۈزەشتىن گۈللىنىش كېلىپچىقىدىغانلىقى ئاددىي، ئەمما بىزدە ئەستىن چىقىرىلغان ھەقىقەت. مەنىۋى قەھرىمانلىق ۋە غايىۋى يولباشچىلىق داستانلىرىنى ياراتقان خەلقنىڭ بىردىنلا ھەسەتخورلۇق ئۇچقۇنلىرى بىلەن بەند بولۇشىنىڭ تەكتىدە تارىخ نېمىنى پىچىرلاۋاتقانلىقىنى ئاڭقىرىش مۇشكۈل ئەمەسقۇ!»

مۇتەپەككۇر ئابدۇشۈكۇر مۇھەممەتئىمىن

ئابدۇشۈكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ بۇ مۇتەپەككۇرانە تەھلىلى ۋە يىراقنى كۆرەر ئەندىشىسى ھەقىقەتەنمۇ چوڭقۇر رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە. بولۇپمۇ بۇ بىر ئابزاس تەھلىلنىڭ ئىچىدىكى «مىللىي

روھىيەت» گۈللەنگەن مىللەتلەرنىڭ گۈللىنىشىدىكى ئەڭ مۇھىم ئامىل، دېگەن نەزەرىيەۋى يەكۈن بەكمۇ دانىشمەنلىك بىلەن ئېيتىلغان. بىر مىللەت كىرىزىسقا دۇچ كەلگەندە ئالدى بىلەن مىللي روھنى ئۇرغۇتۇش ئارقىلىق ئۇيۇشۇش كۈچىنى ئاشۇرۇشقا موھتاج بولىدۇ. بۇنداق پەيتتە مىللي روھنىڭ ھەرىكەتچانلىقى تېخىمۇ بۇزۇلۇپ كونكرېت، تېخىمۇ كۆرۈنەرلىك، تېخىمۇ زور دەرىجىدە ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭا، بىر مىللەت مەۋجۇتلۇق كىرىزىسىغا يۇزلەنگەن ياكى كىرىزىستىن قۇتۇلۇپ گۈللىنىشكە يول ئالغان پەيتلەردە، مىللي روھ قايتا ـ قايتا دەۋرنىڭ ئاساسي تېمىسىغا ئايلىنىدۇ. مىللي كۈلتۇرەل كىملىك ئاساسىدا يېتىلدىغان مىللي روھ بىر مىللەتنىڭ ئۆزگىچىلىكىكە ئىگە مەنىۋى خىسلىتى، تەپەككۇر ئادىتى، قىممەت يۆنىلىشى ۋە مىللي خاراكتېرىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن مىللي روھ بىر مىللەتنىڭ مەنىۋى ماكانىنىڭ ئىچكى يادروسى دەپ قارىلىدۇ. ئۇ ياڭكاڭ قاتارلىقلار تۇزگەن «مەنىۋى ماكان» مەجمۇئەسىدە «مەنىۋى ماكان ئازدۇر ـ كۆپتۇر ئوخشىتىش تۇسىنى ئالغان ئېيتىم بولۇپ، ئۇ بىۋاستە ھالدا كىشىلەرنىڭ ماددىي ماكانىغا تەمسىل قىلىنىپ، كىشىلەردىكى قەلب ئىستىكى ۋە روھىي تەلپۈنۈشلەرنى كۆرسىتىدۇ، بەزىدە مەنىۋى ماكان مەلۇم بىر دىنىي ئېتىقاد بىلەن باغلىنىپ، ئادەمنىڭ روھىي پاناھگاھىنى كۆرسىتىدۇ. ئەمما، ئۇ كۆپىنچە ئەھۋاللاردا، ئىدراكىي تەپەككۇر ۋە غايە ـ ئېتىقاد ئاساسى ئۇستىگە قۇرۇلغان كۈلتۇرەل كىملىك ۋە مەنىۋى ھاۋالىنى كۆرسىتىدۇ. مەنىۋى ماكان بىر ئادەمنىڭ روھىي پاناھگاھىنى كۆرسەتسىمۇ بولىدۇ ياكى بىر توپ ۋە مىللەتنىڭ مەنىۋى دۇنياسىنى كۆرسەتسىمۇ بولىدۇ» دېيىلگەن. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، مىللي روھنىڭ مەنىۋى ماكانىدىكى روھىي ئورنى ۋە رىشتىلىك رولى زور.

پەيلاسوپ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ روھنى تەكتلىشى

ئۇنىڭ ماقالىسىنىڭ ماۋزۇسىدىكى «روھنى ساغلاملاشتۇرۇش — مىللەتنى گۈللەندۈرۈشنىڭ مۇقەددىمىسى» دېگەن نۇقتىنەزىرىدىن كەلگەن. ئۇ ساغلام بولمىغان مىللىي روھ مىللەت يۈزلەنگەن مەۋجۇتلۇق كىرىزىسىنى ھەل قىلىشقا ئاكتىپ ئىنىرگىيە ھاسىل قىلىپ بېرەلمەيلا قالماستىن، ئەكسىچە مىللەتنى تېخىمۇ خاراب قىلىۋېتىدۇ، دەپ قارايدۇ. شۇڭا، يۇقىرىقى نۇقتىنەزەرنى ئىستراتېگىيەلىك ئەھمىيەت يۈكسەكلىكىگە كۆتۈرۈپ ئىپادىلىگەن.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن «ھەسەتخورلار تەرىپىدىن چىرمىۋېلىنغان مىللەت»، يەنى روھىي دۇنياسى كېسەللەنگەن مىللەتنىڭ ئانا تىلىمۇ ئۇنىڭ سائادىتى ئۈچۈن ئەمەس، زالالىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ، دەيدۇ. بۇ دانا ھۆكۈم كىشىنى چۆچۈتىدۇ. ئادەتتە تىلىنىڭ مىللەتنىڭ مەدەنىيىتى ۋە مەۋجۇتلۇقىدا تەڭداشسىز قىممەتكە ئىگە ئىكەنلىكى ئومۇمىي ئېتىراپقا ئېرىشكەن قاراش. گېرمانىيەلىك مۇتەپەككۇر ۋىلھېلىم فون ھۇمبولت «مىللىي روھ ۋە مىللىي خاسلىق دېيىشكە بولىدىغان بارلىق ھادىسىلەر ئىچىدە، پەقەت تىللا مىللىي روھ ۋە مىللىي خاسلىقنىڭ ئەڭ يوشۇرۇن سىرلىرىنى بايان قىلىشقا مۇۋاپىق كېلىدۇ»، مۇنداقچە ئېيتقاندا، «تىل خۇددى مىللىي روھنىڭ سىرتقى ئىپادىسىگە ئوخشايدۇ، مىللىي تىل مىللەتنىڭ روھى دېمەكتۇر، مىللەتنىڭ روھى مىللىي تىل دېمەكتۇر، بۇ ئىككىسىنىڭ بىردەكلىكى كىشىلەرنىڭ ھەرقانداق تەسەۋۋۇرىدىن ھالقىپ كېتىدۇ» دەيدۇ. ھۇمبولتنىڭ سۆزىنىڭ مەنىسى بويىچە ئېيتقاندا، تىل پەقەت ھېسسىيات ۋە مەنە ئىپادىلەشتىكى بەلگە ھەم ۋاستە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى بىر خىل ئىجاد قىلىش پائالىيىتىدۇر. تىل مىللەتنىڭ كۇلتۇر ئەندىزىسىنى ۋە تەپەككۇر ئۇسۇلىنى ئىجاد قىلىدۇ، شۇنداقلا پۈتكۈل مىللەتنىڭ مەنىۋى پاسىلى ۋە مەنىۋى ماكانىنى ئىجاد قىلىدۇ. دېمەك، ئاساسىي بىرلىك سۈپىتىدىكى

مىللىي تىل ئەمەلىيەتتە مىللىي كۇلتۇر ۋە مىللىي روھنىڭ بىر مەركىزىي قاتلىمى بولۇپ، ئۇ ھەم بىر مىللەتنىڭ باشقا مىللەتلەردىن پەرقلىنىپ تۇرۇشتىكى ئاساسلىق بەلگىسى، ھەم بىر مىللەتنىڭ ئۆزىگە خاس كۇلتۇرەل كىملىك ۋە مىللىي ئۇيۇشۇش كۇچى ھاسىل قىلىشتىكى ئاساسلىق بۇلىقى! گېرمانىيەلىك يەنە بىر مۇتەپەككۇر ھېيدېگىر مىللىي تىل توغرىسىدا مۇنداق دەيدۇ: «تىل مەۋجۇتلۇق ئائىلىسىدۇر. تىل ھەم مىللەتنىڭ كۇلتۇرى ۋە مىللىي روھنىڭ ئەڭ ئاساسىي تۇرالغۇسى بولۇپ، تىلنىڭ ئىپادىلىشى ۋە راۋاجى بولمىسا، ھەرقانداق بىر مىللەتنىڭ كۇلتۇرى ۋە روھى ئۇنسىز ئالاقە داۋامىدا يوقىلىشقا يۇزلىنىدۇ. بىر خىل مىللىي تىلنىڭ يوقىلىشى بۇ مىللەتنىڭ ئورتاق مەنىۋى ماكانىنىڭ توشۇغۇچىسى قايتا مەۋجۇت بولمايدىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ، بۇ مىللەتنىڭ كۇلتۇرى (مەدەنىيىتى) ئاللىقاچان تارىختىن يوقالغان بولىدۇ ياكى يېڭى بىر خىل مۇستەملىكە كۇلتۇرى تەرىپىدىن ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىپ، بۇ ئارقىلىق كۇچلۇك مەنىۋى ماكان ۋە سىياسىي سىستېما ئىچىدىن ئۆزىگە قونالغۇ ئىز دەيدۇ.»

مىللىي تىل بىر مىللەتنىڭ مىللىي ھاياتىدا ۋە كۇلتۇرىدە شۇ قەدەر مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان تۇرسا، پەيلاسوپ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن نېمە ئۇچۇن ئۇنى «مىللەتنىڭ ھالاكىتى ئۇچۇن خىزمەت قىلىدۇ» دەيدۇ؟ ئېنىقكى، بۇ يەردىكى چىقىش نۇقتىسى ئوخشاشمايدۇ. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن تىلدىن ئىبارەت قوراللىنى مىللەتنىڭ قەلبىنى پارچىلايدىغان مەقسەتتە قوللىنىش مىللەتنى ھالاكەتكە ئېلىپ بارىدۇ، ھەسەتخورلارنىڭ تەپەككۇرى، روھىيىتى رەزىللىك بىلەن تولغان بولغاچقا، ئۇلار مىللىي تىلنى مىللەتنىڭ پايدىسىغا ئەمەس، بەلكى زىيىنىغا ئىشلىتىدۇ، دېمەكچى. ئۇنىڭ بۇ سۆزىگە پەيلاسوپلارچە ھەسرىتى سىڭگەن.

دېمەك، 1987 ~ 1992 - يىللار ئارىلىقىدا ئابدۇشۇكۇر مۇ-

ھەممەتئىمىننىڭ دۇنيا قارىشىغا، قىممەت قارىشىغا، خىزمىتىگە، تۇرمۇشىغا، كىشىلىك مۇناسىۋىتىگە داۋالغۇش ۋە ئۆزگىرىش ئېلىپ كەلگەن بىر قاتار چوڭ - كىچىك ئىشلار يۈز بەردى. ئۇ گاڭگىرىدى، تېڭىرقىدى، ئويلاندى، ئىزدەندى. كىرىزىس تۇيغۇسى ئۇنى چىرمىۋالدى. ئۇ ئۆزىنىڭ مەنىۋى تەڭپۇڭلۇقىنى تېپىش ئۈچۈن ئۆزى ئۈستىدە، بولۇپمۇ «ئويلىنىش ئىچىدە ئىلگىرىلەش» ناملىق ئەدەبىي ئاخباراتنىڭ باش پېرسونازى بولۇش سۈپىتى بىلەن مىللەت گەۋدىسىنى چىرماپ تۇرغان ئىللەتلەرنىڭ ئوبيېكتىپ ۋە سۇبيېكتىپ سەۋەبلىرى ئۈستىدە چوڭقۇر ئويلاندى. ئۇيغۇرلارنىڭ ھازىرقى روھىي ھالىتى زادى قانداق؟ ئۇنى قانداق خاراكتېرلەپ ئاتاش مۇمكىن؟ مىڭ چىببىي بىلەن لو لۇلۇ ئىجتىمائىي پەن مۇتەخەسسىسى بولۇش سالاھىيىتى بىلەن «ئويلىنىش ئىچىدە ئىلگىرىلەش» ناملىق ئەدەبىي ئاخباراتىدا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى روھىي ھالىتىنى تۇنجى بولۇپ خاراكتېرلەپ «قېيىداش پىسخىكىسى»، «يۆلىنىۋېلىش پىسخىكىسى» دېگەن ئىككى ئېيتىمنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن گۇمانىتار پەنلەر ئالىمى، ئوبرازلىق تەپەككۇر قىلىشقا ماھىر يېتىلگەن ئەدىب ۋە چوڭقۇر پىكىرلىك مۇتەپەككۇر بولۇش سۈپىتى بىلەن 1990 - يىللارنىڭ باشلىرى يازغان «يىپەك يولىدىكى يېڭى سەھىپە ۋە تۆگىقۇشى روھى»، «يىپەك يولىدىكى بىر چوڭ ئىللەت»، «يىپەك يولىدا قايتا ئويلىنىش» ناملىق ماقالىلىرىدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى روھىي ھالىتىنى «تۆگىقۇشى روھى» دەپ ئاتاپ، چوڭقۇر تەنقىدىي تەھلىل يۈرگۈزگەن. ئارىدىن ئونىنەچچە يىل ئۆتۈپ، تونۇلغان بىر ئوپتېكا ئالىممىز 2008 - يىلى يازغان «ئەندىشە، چۈشكۈنلۈك ۋە ئوڭۇشسىزلىقتىن تېز ئەسلىگە قايتىش ئىقتىدارى» ناملىق ماقالىسىدا ئۇيغۇرلارنىڭ ھازىرقى روھىي ھالىتىنى «ئەنسىرەش روھى» دەپ، ئۇيغۇر ياشلىرىنىڭ ئىچىدىكى بىر قىسىملىرىنىڭ روھىي ھالىتىنى

«چۇشكۇنلىشىش روھى» دەپ ئاتىدى. دېمەك، بۇ قايتا ئويلىنىش-نىڭ نەتىجىسى ئىدى.

مىللەت ئويغانغاندىن كېيىنكى تۇنجى ئىنكاس دەل قايتا ئويلىنىشتۇر! ھاياتىي كۈچى ۋە ئىستىقبالى بار مىللەتتە خىرىس ئېچىلى بولمىسا، شۇنداقلا ئۆزى ھەققىدە قايتا ئويلىنىش روھى بولمىسا قەتئىي بولمايدۇ. مىللەتنىڭ قايتا ئويلىنىشى ئىككى تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئېلىشى كېرەك. بىرى، ئۆزى ھەققىدە قايتا ئويلىنىش؛ يەنە بىرى، دۇنيانى قايتىدىن تونۇش كېرەك. ئۆزى ھەققىدە قايتا ئويلىنىش ئادىتىگە ئىگە بىر مىللەت، مۇشكۈلات ئىچىدە ئۆزىنى قايتىدىن تونۇپ، ئۆزىنى يۈكسەلدۈرەلەيدۇ.

ئۇنداقتا، ئۇيغۇرلار «ھاياتىي كۈچى ۋە ئىستىقبالى» بار مىللەتمۇ؟

ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن مۇنداق قارايدۇ: «ھەممىگە مەلۇم، قەدىمكى تەكلىماغ ئېتەكلىرىدە ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە كۆپلىگەن مىللىي گۈرۈھلار بىر مەزگىل تۇرمۇش كەچۈرگەن يا-كى بۇ دىيارنى كېزىپ ئۆتكەن. ئەمما، پەقەت ئۇيغۇر خەلقلا بۇ زېمىندا غوللۇق مەدەنىيەت يارىتىپ، ھەرقايسى قەلئە ـ قەبىلە-لەرنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، ئۇيۇشتۇرۇپ، بىر پۈتۈن گۈللەنگەن پارلاق يېپەك يولى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى شەكىللەندۈرگەن. بۇ يا-پونىيەلىك خانىدا تورو، خانىدا ئاكىرا قاتارلىق غەربىي يۈرت مە-دەنىيىتى مۇتەخەسسىسلىرى يەكۈنلىگەن ئىلمىي ھۆكۈم.» ئابدۇ-شۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئۇيغۇرلارنىڭ ھاياتىي كۈچى توغرىسىدا يەنە «ئۇيغۇرلار چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق ۋە سودا ـ تىجارەتتىكى پائالىيەتچانلىقتىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ ئىقتىدارنى ھازىرلىغان خەلق»، «يېپەك يولىدا قارار تاپقان توققۇز مۆجىزىدار ھېكمەتنى ئىلكىدە تۇتۇپ تۇرغان خەلق» دەيدۇ.

كۆرۈڭلۈشقا بولىدۇكى، دۇنيا تارىخى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققى-يات ھەققىدە چوڭقۇر بىلىشكە ئىگە ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەت-

ئممننىڭ نەزىرىدە ئۇيغۇرلار ھاياتىي كۈچكە ئىگە مىللەت ئىدى. ھاياتىي كۈچكە ئىگە مىللەت تەبىئىي ھالدا ئىستىقبالى بار مىللەتتۇر. كەسكىن ئىجتىمائىي تەنقىدچىگە ئايلانغان ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن پارلاق ئىستىقبالنىڭ ئۆزلۈكىدىن قولغا كەلمەيدىغانلىقىنى چۈشەنگەچكە، بۇ ھەقتە مۇنداق چوڭقۇر پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان:

«بۇ مۇمكىنلىكنى رېئاللىققا ئايلاندۇرۇش ئەجىر ـ ئەمگەك تەلەپ قىلىدۇ»، «مىللەتنىڭ كەلگۈسى ھەققىدە ‹پال› ئاچىدىغان بىرلا مىزان بار، ئۇ بولسىمۇ ئۇنىۋېرسال رىقابەت ئىقتىدارى ۋە ئۇنىڭ سۈپەتلىرىدۇر»، «كەسكىن رىقابەتكە تولغان بۈگۈنكى دۇنياغا نەزەر تاشلىغىنىمىزدا، مىللەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش قىممىتى بىلەن، راۋاجلانغان مىللەتلەر قاتارىدا گۈللەپ راۋاجلىنىش قىممىتى ئۇنىڭ ئۇنىۋېرسال ئەۋزەللىككە ئىگە رىقابەت ئىقتىدارىغا باغلىق»، «نەزەرىيەۋى تەپەككۇردىن مەھرۇم ھالەتتە مىللەتنىڭ كامالەت دەرىجىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش، ئۇنىڭ قىممىتى، ئىقتىدارى، نېسىۋىسىنى ياخشىلاش مۇمكىن ئەمەس. بىزنى ئەزەلدىنلا قاينىاق ھېسسىيات تۇرتكىسىدە نەزەرىيەۋى تەپەككۇر، ئەقىل ـ پاراسەت تەمكىنلىكىدىن ئايرىلىپ، تەلۈلەرچە قارىسىغا دەسسەپ كەلگەن خەلق دېيىش ئادالەتسىزلىك. خەلقىمىز ۋە قېرىندىشلىرىمىزدىن خېلى نۇرغۇن تەبىئەتشۇناسلار، تېببابەتشۇناسلار، ماتېماتىكا، لوگىكا ۋە تىل ئالىملىرى، پەيلاسوپ ـ مۇتەپەككۇرلار، بىناكار ـــ سەنئەتشۇناسلار يېتىشىپ چىققانلىقى ھەممىگە روشەن، شەرقتە كۈماراجىۋا، غەربتە ئەل فارابى، شىمالدا تاتاتۇڭا، جەنۇبتا ئەبۇرەيھان بىرونى ئالەمشۇمۇل شۆھرەت قازانغان ئالىملار ئىدى. قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ خارابلىشىشى، فېئوداللىق بېكىنمە ھالەت تۈپەيلى نەزەرىيەۋى تەپەككۇر ئەۋزەللىكىنى يوقاتتۇق. ئۇلۇغبېك ۋاپاتىدىن كېيىن، ئەدەب ـ شائىر-

لىقتىن باشقا بىرده كۆزگە كۆرۈنگەن ئالەمشۇمۇل تەبىئىي پەن ئالىملىرى چىقمىدى. مەنىۋى مەدەنىيەت خەزىنىمىز ھېسسىي سەنئەت ۋە ئەدەبىياتنى بىردىنبىر ئىپتىخار پەللىسى قىلىشقا مەجبۇر بولدى. قولىمىزنىڭ يەتكىنى ئۇسسۇل، دېمىمىزنىڭ يەتكىنى ناخشا بولدى! بويىاقچىدىن ئارتۇق خىمىك، تۆمۈرچىدىن ئارتۇق فىزىكلىرىمىز بولمىدى...»، «تارىخىمىزنىڭ ئىپتىخارلىق سەھىپىلىرى... كۆچلۈك ئۇيۇشقاقلىق ئۇلىدا جىلۋىلەنگەنىدى. ئۇيغۇرلار دىغار، ھۇن، تېلى قەبىلىلىرى بىلەن توققۇز ئوغۇزلارنى بىرلەشتۈرۈپ جۇجان ۋە كۆكتۈرك خانلىقىنى غۇلىتىپ، تاڭ سۇلالىسى سەلتەنەتىنى ئۆڭلۈك ـ سۆيگۈن قوشۇنلىرى بىلەن تۇبۇتلەرنىڭ تالاڭ قىلغۇچ مۇھاسىرىسىدىن قۇتۇلدۇرۇپ، يىپەك يولىنى نەچچە قېتىم ئۇزۇپ قويغان كۆچلەردىن تازىلاپ، ساماـ نىيلارنى مۇنقەرز قىلىپ، ئۆز تەسىرىنى ئەرەب خەلىپىلىكىگىچە كېڭەيتىپ، ئۆز تىلىنى ئىمپېرىيە تىلى ـــ ئەرەب تىلى بىلەن «بەيگىدىكى ئاتتەك» مەرتىۋىگە كۆتۈرۈپ ئىچكى ئۇيۇشۇش ۋە سىرتقا قارىتا بىرلىك، ھەمدەملىكىنىڭ شارائېتىنى نامايىش قىلاـ غانىدى. ۋاھالەنكى، ئىسكەندەر زۇلقەرنەينىنى چېكىنىدۈرگەن، ساك، سوغدىلارنى ئۆزلەشتۈرگەن، چىڭگىزخان سەلتەنىتىگە مەـ نىۋى ئۇزۇق بېغىشلىغان بۇ خەلق كېيىنچە ئەھمەدشاھ قاراقاشـ نىڭ «ئات ھەقىدە مۇخەممەس» نامىلىق ساتىراسىدىكى ئەبگار «ئات» ھالىتىگە چۈشۈپ قالدى! بۈگۈنكى كۈندە ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇـ يۇشۇش كۈچى پەقەت مۇقام ـ مەشرەپ، تىل ـ ئەدەبىيات، تـوي ـ تۆكۈن، ئۆلۈم ـ يېتىم، ھېيت ـ ئايەمنى ۋاستە قىلغان ئاددىي ئېتنولوگىيەلىك ئالامەتلەردىلا قالدى»، «قېنى ئويلاپ كۆرۈڭچۇ، مەنسەپ تاپسا ئۆيمۇئۆي زىيايەت، پۇل تاپسا مەككە ـ مەدىنىگە زىيارەت، بۇ ئىككىسى بولمىغاندا كاللا ـ پاقالچاق، ئۆپكە ـ ھېـ سىپ چاغلىق تىجارەتتىن باشقىسىغا قۇربىتى يەتمىگەن خەلقنىڭ ئەسىر ئالماشقان بىلەن رىزىق ـ نېسىۋىسى ئالمىشارمۇ؟»، «ئېيـ

*تىش كېرەككى، ھەربىر ئادەمنىڭ، مەيلى تۇغما قابىل ياكى سا-
ھىبجامال بولسۇن، مەيلى ئۇ ئىقتىساد ياكى ئىلىم - سەنئەت
بىلەن شۇغۇللانغان بولسۇن، مەيلى ئۇ يۇقىرى دەرىجىلىك سىيا-
سىيون ياكى جامائەت ئەربابى بولسۇن، ئۇنىڭ كامالەت ياكى مە-
ئىشەت دەرىجىسى، شەخسىي ئىززىتى ۋە رىقابەت كۈچى، بەختى ۋە
تەقدىر - قىسمەتلىرى ئاخىرقى ھېسابتا ئۇنىڭ شەخسىي ئىرادە-
سى ياكى مۇناسىۋەت ئەۋزەللىكى تەرىپىدىن ئەمەس، بەلكى ئۇ
ھالقىپ - قاچقىپ چىقىپ كېتەلمەيدىغان، ئۇ تەۋە ئېتىنىڭ تۇر-
كۈمىنىڭ ئومۇمىي ھالەت چەمبىرى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. مانا
بۇ شەخس تەقدىرىنىڭ مىللەت ھالىتىگە بېقىنىش قانۇنىدۇر.»*

پەيلاسوپ ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن مىللەت ھەقىقىدە مانا مۇشۇنداق چوڭقۇر دەرىجىدە قايتا ئويلىنىپ، ھەيران قالارلىق پىكىر ۋە قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇنىڭ كۈچلۈك كىرىز-نىس ئېڭى ئىپادىلەنگەن قايتا ئويلىنىش خاراكتېرىدىكى ماقالە-لىرى جەمئىيەتتە زور تەسىر پەيدا قىلىپ، ئومۇمىي كەيپىيات شەكىللەندۈرگەن. نەتىجىدە، بىر تۈركۈم قەلەمكەشلەر مۇشۇ خىلدىكى ماقالە - ئەسەرلەرنى يېزىشقا كىرىشكەن.

بۇ يىللاردا بۇ پەيلاسوپنىڭ ئۆزى ھەققىدىكى ئويلىنىشلىرىمۇ چوڭقۇر بولغان. رېئالىستلاشقان، تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسىگە قىزىق-قان. ئۇنىڭ تەتقىقات، ئىجادىيەت ئىشلىرى يېڭىباشتىن جانلە-نىپ، يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلگەن. كىتابلىرى نەشرىيات ئورۇن-لىرىنىڭ ئوك كۆز بىلەن قارىشىغا مۇيەسسەر بولالمىغان بولسىمۇ، ماقالىلىرى «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» بىلەن «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىدا، «شىنجاڭ مائارىپى گېزىتى»دە ئارقىمۇئارقا ئېلان قىلىنغان. 60 ياشقا تولغانلىقى مۇناسىۋىتى بىلەن ئۆزىنىڭ مەنىۋى مۇساپىلىرى ۋە ئىلمىي تەتقىقات ھاياتىنى سەممىي رەۋىشتە خۇلاسىلەپ يازغان «ئۆمۈر تەلقىنلىرى» ناملىق

ئېسىل ماقالىسىنىڭ «ئارىغلىق يېشى» ناملىق بۆلىكىدە ئىدىيەۋى تونۇشىدىكى سەكرەش خاراكتېرلىك ئۆزگىرىشنى تەن ئالغان.

ئۇنىڭ 1990 - يىللاردا ئېلان قىلغان كۆپلىگەن ئىجتىمائىي مۇلاھىزە ۋە ئىلمىي تەتقىقات ماقالىلىرى ئىجتىمائىي ھاياتىمىز-نى چۈشىنىشتە ھەم مەدەنىيەت تارىخىمىزنى تەتقىق قىلىشتا يېڭى يول ئېچىپ بەرگەن. يامان يېرى نەشرىيات ئورۇنلىرى ئالىمىنىڭ يېڭىدىن يېزىپ تاماملىغان كىتابلىرىنى نەشر قىلىشقا ئاز-راقمۇ پۇرسەت بەرمىگەن. ئۇ بىر قىسىم ماقالىلىرىدە بۇ جەھەتتىكى نارازىلىقىنى خېلىلا كۈچلۈك تىلغا ئالغان. ھەقىقەتەنمۇ بۇ مۇنەۋۋەر ئالىمنىڭ ئاشۇ يىللاردا يازغان ۋە تۇزەتكەن «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، «غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى»، «قۇتادغۇ بىلىك خەزىنىسى»، «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى»، «قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا»، «ئائىلە» قاتارلىق كاتتا ئەسەرلىرى ئۇنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى كۈچلۈك بىر قىسىم زىيالىيلارنىڭ تىرىشچانلىقى نەتىجىسىدە بىر - بىرلەپ نەشر قىلىنغان. ئىلمىي قىممىتى زور بۇ ئەسەرلەر نەشر قىلىنىغاندىن كېيىن كىشىلەرنىڭ ئۇنىڭغا بولغان قايىللىقى ھەسسىلەپ ئاشقان. ھاياتىدا پاھ، دېگۈدەك بىرەر پارچە ئىلمىي ماقالىسى يوق تۇرۇپ، ئالىم سانىلىپ يۈرگەن ئاتالمىش ئالىملار بىلەن ئۇنىڭ ئاسمان - زېمىن پەرقى بارلىقىنى بارا - بارا چۈشىنىپ يەتكەن. «بالاساغۇنىڭ ئورنى مەسىلىسى ھەققىدە»، «يىپەك يولىدا قايتا ئويلىنىش»، «سوغدىلار ۋە ئۇنىڭ ئېتنىك ۋارىسلىرى توغرىسىدا»، «چىن ۋە ماچىنىنىڭ جۇغراپىيەلىك ئۇقۇم دائىرىسى» قاتارلىق نەچچە ئون پارچە ئىلمىي ماقالىسىمۇ ئۇنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن گېزىت - ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنىپ، ئۇيغۇر تارىخى ۋە ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تەتقىقاتىغا يېپىيېڭى تۈس قوشقان. كىشىلەر ئەنە شۇنىڭدىن كېيىنلا چوڭقۇر سېغىنىش ھېسسىياتى بىلەن بۇ ئەزىمەت ئالىمنىڭ ئۆز خەلقى ئۈچۈن قانچىلىك زور ئىلمىي ئەمگەك قىل-

ئېسىل ماقالىسىنىڭ «ئارىغلىق يېشى» ناملىق بۆلىكىدە ئىدىيەۋى تونۇشىدىكى سەكرەش خاراكتېرلىك ئۆزگىرىشنى تەن ئالغان.

ئۇنىڭ 1990 - يىللاردا ئېلان قىلغان كۆپلىگەن ئىجتىمائىي مۇلاھىزە ۋە ئىلمىي تەتقىقات ماقالىلىرى ئىجتىمائىي ھاياتىمىز-نى چۇشىنىشتە ھەم مەدەنىيەت تارىخىمىزنى تەتقىق قىلىشتا يېڭى يول ئېچىپ بەرگەن. يامان يېرى نەشرىيات ئورۇنلىرى ئالىم-لىرىڭ يېڭىدىن يېزىپ تاماملىغان كىتابلىرىنى نەشر قىلىشقا ئاز-راقمۇ پۇرسەت بەرمىگەن. ئۇ بىر قىسىم ماقالىلىرىدە بۇ جەھەت-تىكى نارازىلىقىنى خېلىلا كۇچلۇك تىلغا ئالغان. ھەقىقەتەنمۇ بۇ مۇنەۋۋەر ئالىمنىڭ ئاشۇ يىللاردا يازغان ۋە تۇزەتكەن «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، «غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى»، «قۇتادغۇ-بىلىك خەزىنىسى»، «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى»، «قەدىمكى مەركە-زىي ئاسىيا»، «ئائىلە» قاتارلىق كاتتا ئەسەرلىرى ئۇنىڭ ۋاپاتى-دىن كېيىن مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى كۇچلۇك بىر قىسىم زىيا-لىيلارنىڭ تىرىشچانلىقى نەتىجىسىدە بىر - بىرلەپ نەشر قىلىن-غان. ئىلمىي قىممىتى زور بۇ ئەسەرلەر نەشر قىلىنىغاندىن كېيىن كىشىلەرنىڭ ئۇنىڭغا بولغان قايىللىقى ھەسسىلەپ ئاشقان. ھاياتىدا پاھ، دېگۇدەك بىرەر پارچە ئىلمىي ماقالىسى يوق تۇرۇپ، ئالىم سانلىپ يۇرگەن ئاتالمىش ئالىملار بىلەن ئۇنىڭ ئاسمان - زېمىن پەرقى بارلىقىنى بارا - بارا چۇشىنىپ يەتكەن. «بالاساغۇن-نىڭ ئورنى مەسلىسى ھەققىدە»، «يىپەك يولىدا قايتا ئويلى-نىش»، «سوغدىلار ۋە ئۇنىڭ ئېتنىك ۋارىسلىرى توغرىسىدا»، «چىن ۋە ماچىنىنىڭ جۇغراپىيەلىك ئۇقۇم دائىرىسى» قاتارلىق نەچچە ئون پارچە ئىلمىي ماقالىسىمۇ ئۇنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن گېزىت - ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنىپ، ئۇيغۇر تارىخى ۋە ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تەتقىقاتىغا يېپىيېڭى تۇس قوشقان. كىشىلەر ئەنە شۇ-نىڭدىن كېيىنلا چوڭقۇر سېغىنىش ھېسسىياتى بىلەن بۇ ئەزىمەت ئالىمنىڭ ئۆز خەلقى ئۇچۇن قانچىلىك زور ئىلمىي ئەمگەك قىل-

غانلىقىنى تېخىمۇ چۈشىنىپ يەتكەن. سانىسا بارماق توشقۇدەك ئالمىي بولمىغان ئۇيغۇرلا ئەنە شۇ چاغدىلا ئەرەبلەرنىڭ «بىر ئا-لىمنىڭ قازا تېپىشى، بىر كۈتۈپخانىنىڭ كۆيدۈرۈلگىنى بىلەن باراۋەر!» دېگەن ھېكمەتلىك سۆزنىڭ مەنىسىنى چۈشەنگەن.

تارىخ ۋە مەدەنىيەت تەتقىقاتىنى بىر ئۆمۈر داۋاملاشتۇرغان ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقىنىڭ، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ يىراق ئۆتمۈشتىن بۇيانقى بارلىق مەدەنىيەت مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى ۋە ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى، جۈم-لىدىن تۈركىي مىللەتلەر مەدەنىيىتى تارىخىدا تۇتقان نەمۇنىلىك، يادرولۇق ئورنىنى ھەم يېتەكچىلىك رولىنى، شۇنىڭدەك ئۇنىڭ خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا كۆرسەتكەن ئىجابىي تەسىر-نى ئەمەلىي پاكىت ۋە نەزەرىيەۋى ئاساسلار بىلەن يورۇتۇپ بې-رىشنى ئۆزىنىڭ تارىخ، مەدەنىيەت تەتقىقاتىنىڭ ئاساسىي نىشانى ۋە تۈپ ۋەزىپىسى قىلغانىدى. ئۇنىڭ بۇ جەھەتتىكى تەتقىقاتىنىڭ چېتىلىش دائىرىسى تولىمۇ كەڭ، مەزمۇنى ناھايىتى مول بولۇپ، ئەدەبىيات، پەلسەپە، تارىخ، مۇقام، سەنئەت، ئېستېتىكا، فولكلور، دىن، مائارىپ، تېببابەتچىلىك، تىل، ئارخېئولوگىيە قاتارلىق كۆپ تەرەپلىمىلىك ساھەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. بۇنداق زور ئەمگەك ئۇنىڭ پۈتۈن ئۆمۈر سەرپىياتىنىڭ تىنىم تاپماي ئۆگىنىش، ئىز-دىنىش، پىكىر قىلىش، يېزىش ھالىتىدە تۇرۇشىنى تەلەپ قىلاتـ-تى. ئەمەلىيەتتىمۇ ئۇ شۇنداق ياشىدى ھەم شۇنداق ئۆزگىچە خا-راكتېرىنى شەكىللەندۈردى. ئۇنىڭ ئۆزىگە ئىشىنىشتەك كۈچلۈك خاراكتېرى، ھاردىم ـ تالدىم دېمەي ئىزدىنىش روھى، مىللىي مەدەنىيەتنى يۈكسەلدۈرۈش ئۈچۈن بارلىقىنى بېغىشلاشتەك پىدا-كارانە خىسلىتى ۋە ئۆتكۈر زېھنىي قۇۋۋىتى ئۇنى ئۆز مىللىتى ئىچىدىكى زامانداشلىرىدىن سان ۋە سۈپەت جەھەتتە كۆپ ئارتۇق بولغان ئىلمىي ۋە بەدىئىي ئەسەرلەرنى يارىتىش ئىمكانىيىتىگە ۋە يول ئاچقۇچى ئالىم بولۇش سالاھىيىتىگە ئىگە قىلدى.

ئۇ تەتقىقات ئەملىيىتىدە يول ئاچقان يەنە بىر يېڭى ساھە ئائىلە تېمىسى بولدى.

مۇتەپەككۇرانە نەزەر بىلەن خەلقىمىزنىڭ ئۆتمۈش ـ كەچمىشىدە كۆرۈلگەن تارىخىي ھادىسىلەرگە ۋە بۇ ھادىسىلەرنىڭ ماھىيىتىگە يوشۇرۇنغان تەقدىر ـ قىسمەتنى بەلگىلىگۈچى ئاممىلارغا قارىتا چوڭقۇر مۇلاھىزە يۈرگۈزگەن بۇ پەيلاسوپ، 1980 ـ يىللاردىن كېيىن مىللىي ھاياتىمىزغا كەلكۈندەك باستۇرۇپ كەلگەن ھازىرقى زامان مەدەنىيىتىنىڭ دولقۇنلىرىنى قانداق كۆتۈۋېلىش ھەققىدە يېتەرلىك ئىدىيەۋى تەييارلىقى يوق بۇ قەدىمىي خەلقنىڭ يېڭى بىر خىل مەۋجۇتلۇق كىرىزىسىغا دۇچ كەلگەنلىكىنى كۆرۈپ يەتكەن. ئۇ بۇ خىل مەۋجۇتلۇق كىرىزىسىگە ئۇنۇملۇك تاقابىل تۇرۇشتا كېرەكلىك ئىمكانىيەتلەر ئۈستىدە چوڭقۇر ئويلانغان. ئاخىر ئۇ، ئەڭ مۇھىم چارە «مىللەتنى تۇغدىغان ۋە يېتىلدۈرىدىغان بۇلاق ـــ ئائىلە»نى كۆچەيتىش كېرەكلىكىنى تونۇپ يەتكەن. ئۇ «ئائىلە ـــ كۆچ! ئائىلە ـــ ماگنىت مەيدانى! ئائىلە ـــ ئۈيۈشتۇرغۇچى رىشتە!» دەپ ئائىلىنىڭ رولىغا ئىنتايىن جىددىي قارىدى. شۇنىڭ بىلەن 1994 ـ يىلىنىڭ بېشىدا قولىغا قابىل قەلەمنى ئېلىپ، ئۆزى ئەزەلدىن قەلەم تەۋرىتىپ باقمىغان بىر ساھەگە، يەنى ئائىلە تېمىسىغا ئات سالغان. مۇتەپەككۇرانە قەلەم بىلەن ئىنچىكە ھەم ئەتراپلىق مۇلاھىزە يۈرگۈزۈلۈپ يېزىلغان «ئائىلە» ناملىق بۇ ئېسسل كىتابنىڭ بېشىدا ئۇ، ئائىلىنىڭ مەنىسى ۋە ماھىيىتىگە ئىجادىي جاۋاب بېرىپ، ئائىلىنىڭ نېمىلىكىنى تۆت مۇھىم ئامىل ۋە سەككىز مۇھىم شەرت ئاستىدا ئىزاھلىغان. تېرەن پىكىرلىك بۇ پەيلاسوپ ئائىلىنىڭ مۇھىملىقىنى تەكىتلىگەنده، ئىنتايىن كەسكىن تەلەپپۇزدا: «بىر خەلقنىڭ ھېچقانداق بىر ئىجتىمائىي ياكى ئىقتىسادىي تەشكىلى ياكى ئورگانلار سىستېمىسى بولمىغاندىمۇ، مۇئەييەن تېپىكى ئائىلە سىستېمىسى، مۇنتىزىم ئائىلە ئەخلاقى ۋە ئادەتلىرى بولۇشى

كېرەك!»، «بىر ئادەمنىڭ ھېچنېمىسى بولمىغاندىمۇ، ئۇ جەزمەن مۇئەييەن ئائىلىگە باغلانغان بولۇشى، باشقىچە ئېيتقاندا ھەرگىز مۇ ئائىلىسىز بولماسلىقى لازىم!» دېگەن. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئائىلىنىڭ ھەقىقىي مەنىسىنى بىلمەي تۇرۇپ ئائىلىنىڭ رولىنى ئۇنۇملۇك جارى قىلدۇرغىلى بولمايدىغانلىقىنى تەكىتلەپ: «بىر ئۆمۈر ناۋايىلىق قىلغان بىر ناۋاي نان دېگەن نېمە؟ دېگەن سوئالغا جاۋاب بېرەلمەسلىكى مۇمكىن»، شۇڭا ھەركىم ئائىلىنىڭ زادى نېمىدىن دېرەك بېرىدىغانلىقىنى چوڭقۇر بىلىشى كېرەك، دەپ ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ ئائىلە قارىشى ئاجىزلاپ، ئائىلە ئېڭى تۆۋەنلەپ كەتكەن بىر خەلقنىڭ ھازىرقى تۇرمۇش مۇھىتى ۋە مەنىۋى مۇھىتتا دۇچ كېلىشى مۇمكىن بولغان ئوبيېكتىپ ۋە سۇبيېكتىپ زەربىلەرنى توغرا مۆلچەرلىيەلىشى، ئائىلىنى زىددىيەت ۋە پاراكەندىچىلىكلەردىن ئۇنۇملۇك ساقلىيالىشى، ئائىلىنى مەجرۇھ ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويغان خىلمۇخىل كىرزىسلاردىن ماھىرلىق بىلەن قۇتۇلۇپ كېتەلىشى بەسى مۇشكۈل ئىكەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئائىلىنىڭ رولىنى مىللەتنىڭ مەۋجۇتلۇقى ۋە يۈكسەكلىكىگە كۆتۈرۈپ مۇنداق خىتاب قىلغان: «ئائىلىسىز مىللەت ۋە جەمئىيەت مەۋجۇت ئەمەس!»، «ئائىلىنىڭ ۋەيرانچىلىقى ئاخىرقى ھېسابتا مىللەتنىڭ ۋەيرانچىلىقىغا ئېلىپ بارىدۇ»، «ئائىلە مىللەتنى تۇغدىغان ۋە يېتىلدۇرىدىغان بۇلاق»، «مىللەتنى كۆتۈرۈپ تۇرغان نەرسە تېگى ـ تەكتىدىن ئېيتقاندا ئائىلىدىن ئىبارەت»، «ئائىلە مىللىي ھاياتنىڭ مەنبەسى!»، «ساغلام، ئىناق، مەدەنىي ئائىلە بىر مۇنەۋۋەر مەكتەپ». ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن بۇ يارقىن خىتابلىرىنى تېخىمۇ ئېنىق ھەم ئىخچام قىلىپ «ئائىلە مىللەتنى قۇيۇپ چىقىدىغان قېلىپ» دەپ جاكارلىغان. ئۇ بۇ توغرۇلۇق مۇنداق بەش تۈرلۈك ئىزاھات بەرگەن: «ئائىلە ـــ مىللەتنىڭ نەسىل بۆشۈكى، ئائىلە ـــ مىللىي تىلنىڭ تۇنجى مەكتىپى، ئائىلە ـــ مىللىي پىسخىكىنىڭ شەـ

كىللىنىش بۇلىقى، ئائىلە — مىللىي مەدەنىيەتنى ئۆزلەشتۈرىدىغان تۇنجى ئوچاق، ئائىلە — مىللىي ئىقتىسادىي تۇرمۇش ئورتاقلىقىنىڭ بىرىنچى هالقىسى.» ئۇ ئۆزىنىڭ ئائىلىنىڭ رولىنى مىللەتنىڭ مەۋجۇتلۇقى يۇكسەكلىكىگە كۆتۈرۈپ ئوتتۇرىغا قويغان قاراشلىرىنى تېخىمۇ ئېنىق شەرهلەپ مۇنداق دېگەن: «ئائىلە مەدەنىيىتى گۈمران بولغان، ئائىلە ئەخلاقى ۋەيران بولغان، بىر - بىرىدىن سەرسان، باشباشتاق، مەسئۇلىيەتسىز ئەزالاردىن تەركىب تاپقان ئائىلىلەر كۆپەيگەن خەلقنىڭ ئەجدادلىرى ئاجايىپ بەختىيارلىق داستانلىرىنى يارىتقان بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇنداق مىللەتنىڭ ئەۋلادلىرى پاجىئەلىك هېكايىلەرنىڭ پېرسونازلىرىدۇر، خالاس!»، «قەبىلە، مىللەت ئائىلىدە ئاپىرىدە بولغان، ئۇنىڭ گۈللىنىشى ياكى هالاكىتىمۇ ئائىلىگە باغلانغان بولىدۇ.»

مۇتەپەككۇر ئابدۇشۇكۇر مۇهەممەتئىمىن تۇرلۇك سەۋەبلەر تۈپەيلى ئائىلە ئېڭى ئاجىزلىشىۋاتقان، نىكاه بوهرانىغا دۇچ كېلىۋاتقان، مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى ئاجىزلاپ ئائىلىنى ياتاققا ئايلاندۇرۇۋېلىۋاتقان، ئەخلاق ئۆلچىمى تۆۋەنلەپ بارغانسېرى چۈشكۈنلىشىۋاتقان، ئەر بىلەن ئايال بىر - بىرىگە زىخ بىلەن مىختەك مۇئامىلە قىلىشىپ، يىرتقۇچلاردەك خىرىس قىلىشىپ ياشايدىغان، ئۆزئارا ئىشەنچ يوقالغان ئائىلىلەرنىڭ كۈنسېرى كۆپىيىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ چوڭقۇر ئازابلىنىش هېسسىياتى ۋە ئەندىشە ئېڭى بىلەن «بىز ئۇچۇن بىرىنچى دەرىجىلىك زۆرۈرىيەت ئائىلىمىزنى بەخت بوستانى، مەدەنىيەت گۈلزارى قىلىپ قۇرۇپ چىقىشتىن ئىبارەت!» دەپ كۆرسەتكەن. ئۇ قانداق قىلغاندا بۇ نىشانىنى ئەملگە ئاشۇرغىلى بولىدۇ؟ دېگەن مەسىلىگە جاۋاب بېرىپ: «بۇ هەربىر ئىنسانىنىڭ ئائىلە ئېڭى، ئائىلە مەدەنىيىتى توغرىسىدىكى ئېرىشكەن تەربىيەسى ۋە بۇ جەهەتتىكى تەشەببۇسكارلىق دەرىجىسىگە باغلىق» دېگەن.

پەيلاسوپ ئابدۇشۇكۇر مۇهەممەتئىمىن ئائىلىنىڭ ئەهمىيە-

تىنى مىللەتنىڭ مەۋجۇتلۇقى يۇكسەكلىكىگە كۆتۈرۈپ مۇلاھىزە قىلىش بىلەن بىللە يەنە ئائىلە توغرىسىدا توختىلىشىنىڭ ئەھمىيىتى ئەڭ تۆۋەن نۇقتىدىن ئېيتقاندىمۇ، ئائىلە تۇرمۇشىدىكى بەخت گۈلزارىنى پەرۋىش قىلىش، بەختىيار ئائىلە ئۇلگىلىرىنى كېڭەيتىش ۋە ئائىلىۋى بەختكە كاشىلا قىلىدىغان مەنىۋى ئىللەتلەرنى چەكلەش ۋە كېمەيتىشنى مەقسەت قىلىدۇ، دەپ كۆرسەتكەن. ئۇ ئۆزىنىڭ ئەندىشىلىك ئويلىرىنى تېخىمۇ يارقىنلاشتۇرۇپ: «ئىنسانىنىڭ ياتلىشىشى ئاخىرقى ھېسابتا ئائىلە ئەزالىرىنىمۇ بىر - بىرىدىن ياتلىشىشقا ئېلىپ بارىدۇ. ئائىلىنىڭ سىرتىدىن مۇھەببەت تېپىش، ئىشقىي ئېھتىياجلىرىنى بويتاقلىق ئازغىلىق ھەل قىلىش ئەھۋالى كۆرۈلىدۇ. ئائىلىنى ئىقتىسادىي جەھەتتە يۈك، ئەركىنلىكىنىڭ كويزا - كىشەنى، فېئوداللىق ئەخلاقنىڭ تۇرمىسى دەپ قاراش كىشىلەرنىڭ ئېڭىدىن ئورۇن ئېلىشقا باشلايدۇ. كېسىپ ئېيتىش كېرەككى، ئائىلە توغرىسىدىكى ھەرقانداق ئۇمىدسىز قاراش ۋە «نەزەرىيە»لەر بىھۇدە!»

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ جىددىي تەرزدە ئېيتىلغان، ئەندىشىگە تولغان بۇ قاراشلىرى ئاشۇرۇۋېتىلگەن ئەمەس ئىدى. ھەقىقەتەنمۇ 20 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى، يەنى 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن تەرەققىي تاپقان غەرب ئەللىرىدە ئىقتىسادىي جەھەتتىكى گۈللىنىش ۋە ماددىي بايلىقلار ئىچىدە ئادەم ئۆزىنىڭ ماھىيىتىنى يوقىتىپ قويغاندىن كېيىن، جىنسىيەت ئەركىنلىكى، بويتاقلىق ياشىسۇن، ئائىلە تۇرمە، بالا ئەر بىلەن ئايالنىڭ سەۋەنلىكىنىڭ مەھسۇلى، چەكلىمىسىز ياشاش ئەڭ ئالىي بەخت! دېگەندەك تۇرلۇك لىبېرالىزملىق ئېزىقتۇرغۇچى قاراشلار بىر مەزگىل كەڭ - كۇشادە يامراپ سان - ساناقسىز بەختسىز ئىنسانلارنى پەيدا قىلغانىدى. ئائىلە ۋە نىكاھ ھەققىدىكى بۇ خىل ئاشقۇن قاراشلار 1980 - يىللاردىن كېيىن ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە سىڭىپ كىرىپ، توي قىلىشنى خالىمايدىغان، مۇستەقىل ئائىلە

قۇرۇشنى خالىمايدىغان چۇشكۇن، ئىرادىسىز، لايغەزەل، بوشاڭ، مەسئۇلىيەتسىز، جاسارەتسىز، مىشچان يىگىت ـ قىزلار قوشۇنى يىلسېرى كۆپەيدى. بۇ يارامسىز قوشۇننىڭ ئاياغ تىۋىشىنى ھەممىدىن بۇرۇن سەزگەن مۇتەپەككۇر ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن بۇنداق ياشلار توغرۇلۇق قىلچە يوپۇتمايلا: «ياشلارنىڭ سولغۇن قىياپىتىدىنمۇ خۇنۇك ۋە نەپرەتلىك نەرسە يوق!» دېگەن.

قىسقىسى، ئۇنىڭ «ئائىلە» ناملىق كاتتا كىتابى ھەقىقەتەنمۇ ئالدىن كۆرەرلىك بىلەن يېزىلغانىدى.

زېھنىي قۇۋۋىتى ئۇرغۇپ تۇرغان، ئىجادىيەت كۈچى يۇقىرى پەللىگە چىققان، كىشىلىك ھاياتقا زوقى تېخىمۇ ئۇلغايغان، ئىدىيەسى تېخىمۇ يارقىنلاشقان بۇ پەيلاسوپ ئارىغلىق يېشىغا ـــ 60 ياشقا يېقىنلاپ قالغان مەزگىلده زىققە كېسەللىكىگە گىرىپتار بولدى. ئۆلۈم ئېچى ئۇنىڭ تەپەككۇر دۇنياسىغا شۇڭغۇپ كىردى. سەللا دىققەت قىلمىسا قوزغىلىدىغان زىققە كېسەللىكى ئۇنى ئېھتىياتچان قىلىپ قويدى. زىققە كېسەللىكىنىڭ ئازابىغا قوشۇلۇپ، 1960 ـــ 1970 ـ يىللاردىكى ئاجايىپ ئېغىر كۈنلەردە يار ـ يۆلەك بولغان يارۇ ـ دوستلارنىڭ، گويا زىمىستاندا كىرىستال كەبى قاتقان مۇز، باھاردا ئېرىپ قارا پاتقاق بولۇپ كەتكەندەك، قاباھەتلىك يىللاردا ئىپادىلىگەن نۇرانە خىسلىتىنى يوقىتىپ، ئابرۇيىپەرەسلىككە زىيادە بېرىلىپ، مەنسەپ ۋە مەنپەئەت ۋەسۋەسىسىگە غەرق بولۇپ كېتىشى ئەزەلدىن ئىلىم تەتقىقاتى ۋە ئىجادىيەت گۈلزارىدىن مەنە ۋە خۇشاللىق تېپىپ كەلگەن بۇ پەيلاسوپنىڭ ئارزۇ ـ ئىنتىلىشلىرىگە قىسمەن ئېغىش ئېلىپ كەلدى. مەنسەپ ۋە مەنپەئەتكە بېلىقچى بوۋاينىڭ خوتۇنىدەك تويماسلىق بىلەن ئىنتىلىدىغان بۇ يارۇ ـ دوستلارنىڭ بىشەملىك بىلەن قۇلاقىغا قاداق چۇشكۇدەك دەرىجىده غوۋغا قىلىشى ئۇنىڭ بېشىغا سوقراتنىڭ قىسمىتىنى سالدى. بېسىمغا بەرداشلىق بېرەلمىگەن بۇ

پەيلاسوپ ئالىم ـ مۇتەپەككۇرلاردا كۆپ كۆرۈلىدىغان ساددىلىق پىسخىكىسى بىلەن يارۇ ـ دوستلارنىڭ كۆڭلىنى دەپ ئۆزى ئۆ- مۇرۋايەت قىزىقماي كەلگەن بۇ ئىككى ساھەگە ئىلگىرى ـ كېيىن يەڭگىللىك بىلەن ئىنتىلىپ كۆردى. ئۇنىڭ ئەمەل ـ مەنسەپ بە- لەن سودا ـ تىجارەتتىن ئىبارەت ئۆزىگە ئەسلا ماس كەلمەيدىغان بۇ ساھەلەرگە ئىنتىلىشى ئېنىقلا مەغلۇبىيەت بىلەن ئاياغلاشتى. ئىلىم ساھەسىدە قىلىنى قىرىق يارىدىغان بۇ ئالىم ئەمەل ۋە سودا يولىغا مېڭىشنىڭ ئۆز ئوبرازىغا كەلتۈرىدىغان پايدىسىز تەسىر- نى، دۇشمەنلىرىنىڭ ھۇيتلىرىنى سەل چاغلىغانىدى. بۇ ئىش ئۇنىڭغا هار كەلدى. ئۇنىڭ مەغلۇپ بولغان ھالىنى كۆرۈپ گۇلقەقەلىرى ئېچىلىپ كەتكەن مەككار ھەسەتخورلار زەھەردەك پىتنىلەرنى ياغدۇرۇپ، ئۇنىڭ يۈرىكىنى ئاچ مۇشۇكتەك غاجىلە- دى. تەمكىنلىكىنى ئاسانلىقچە يوقاتمايدىغان بۇ سوغۇققان مۇتە- پەككۇرنىڭ سەۋر قاچىسى توشۇپ، قېنى غەزەپتىن ئۆركەش يا- سىدى. ئۇ ئاخىر ئۆزىگە ئارام بەرمەي تۆھمەت ۋە ھۇجۇم ئوقلە- رىنى ياغدۇرۇپ كەلگەن كەسىپداش دۇشمەنلىرىگە بىر قېتىم ئېسىدىن چىقمىغۇدەك تېتىپ قويۇش يولىنى تاللىدى. شۇنىڭ بىلەن قولىغا قەدىناس قەلەمنى ئېلىپ ئىككى پارچە ئۆتكۈر تەنقىد ماقالىسى يازدى. ئالدى بىلەن «ھارامدىن بولغان ئەسەر ۋە ئۇنىڭ ئاتا ـ ئانىسى» ناملىق تەنقىدنى باشقىلارنىڭ ئەسەرلىرە- دىن كۆچۈرۈپ جان بېقىشقا كۆنۈپ قالغان بىر كۆرەڭ پىرو- فېسسورنىڭ ئۆزىگە ئەۋەتىپ بەردى، شۇنىڭ بىلەن بۇ ئېتى ئۇ- لۇغ، سۈپرىسى قۇرۇق پىروفېسسورنىڭ دېمى ئىچىگە چۈشۈپ، ھەيۋىسى بىردىنلا بوشاپ كەتتى. ئارقىدىن «ھەقىقەت ئۈستىدە ئىزدىنىش ھەقىقىي تەتقىقاتچىنىڭ بۇرچى» ناملىق تەنقىدنى «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»دا ئېلان قىلىپ، ئا- لىم بولۇش تەمەسى بىلەن ئىلىم ساھەسىدە خىلىدىن بېرى توپا

توزۇتۇپ يۈرگەن بىر ئاتالمىش ئالىمنىڭ ئەدىپىنى غىڭ قىلالماي‌دىغان دەرىجىدە قاتتىق بەردى. ئۇزاقتىن بېرى بۇ «موللا بوزەك» مۇتەپەككۇرنى خالىغانچە ئانىي تېپىپ كەلگەن بىر قىسىم كەسىپداش ھەسەتخورلار قاتتىق چۆچۈگىنىچە بىر - بىرىگە قارىشىپ، نېمە دېيىشىنى بىلمەي جىممىدە بولۇپ قېلىشتى. شۇنىڭدىن كېيىن ئاۋام ئارىسىدا ئۇنىڭ ھەقىقەتەن تەڭداشسىز ئالىم ئىكەنلىكى ھەققىدىكى باھا - تەرىپلەر يەنە كۆپىيىشكە باشلىدى. بۇ قېتىم ئۇ خېلىلا پۇختادىن چىققانىدى. لېكىن ئۇزاق مەزگىل روھىي ئازاب تارتقان بۇ مۇتەپەككۇرنىڭ زىققە كېسىلى بارغانسېرى كۆپ قوزغىلىدىغان، پات - پات دوختۇرخانىدا ياتىدىغان بولۇپ قالدى. ئەجەل شارابىنىڭ ھىدى ئۇنىڭ سەزگۈر بۇرنىغا پۇرىغاندەك بولدى. ھايات قانۇنىيەتلىرى ھەققىدە چوڭقۇر بىلىشكە ئىگە بۇ مۇتەپەككۇر 60 ياشقا تولغان كۈنى مۇنداق دەپ يازدى: «ئۆلۈم ماڭا قورقۇنچلۇق ئۇچۇر ئەمەس، بەلكى ئۇ ھاياتنى قەدىرلەش، ئۇنى ‹ئالتۇن شۆپۈك› ۋە ‹يالتىراق پۆپۈك›كە تېگىشىپ قويماسلىق ئۈچۈن تىرىشىشقا ئىلھام بېرىپ، چۇقان سېلىپ تۇرغان ۋەھىي! مەن ھاياتنى ئۆلۈم تارازىسىدا، روھىيەت جاۋاھىراتلىرىمنى تارىخ مىزانىدا ئۆلچەيمەن.» ئۇ، ھەربىر جان ئىگىسى تەمىنى تېتىماي قالمايدىغان ئۆلۈم شارابىغا مەردانە يۈزلىنەلىگەنىدى. ئۆزىنىڭ ئىلمىي ۋە ئەدەبىي ئەمگەك مېۋىلىرىنىڭ رەھىمسىز تارىخنىڭ داستىخىنىدىن ئاسانلىقچە شاللىۋېتىلمەيدىغانلىقىغا قەتئىي ئىشەنچ قىلالىغانىدى. چۈنكى، ئۇ قىران چاغلىرىدىلا ئۆزىنىڭ قىممەت تارازىسىنى توغرىلىيالىغانىدى:

بولمىسا شېخىڭدا بۈلبۈل سەرۋى قامەت مەنسىز،
كۈلمىسە يېنىڭدا جانان، بەختۇئامەت مەنسىز.

زېھنۇكارىڭنى ئەگەر ئەل بەختىگە بەخش ئەتمىسەڭ،
ئۆز غېمىڭ ئۈستىدە قىلغان ئىستىقامەت مەنىسىز.

*　　*　　*

كۆمۈڭكىم گەر ئەجەل يەتسە مېنى تەكلىماكانىمغا،
نە ھاجەت غەم گۇلىن تاقىماق مېنىڭ سۆيگەن جاھانىمغا.
لەھەتكە كىرسىمۇ جىسمىم كۆمۈلمەس ئاتەشىن قەلبىم،
يۇرەر سازەندىدەك روھىم يەنە قانماي ماكانىمغا.

*　　*　　*

ئەجەلنىڭ ئوقياسى ساۋۇتنى تېشەر،
ئۆمرۈڭنىڭ مەنىسىنى قالغانلار يېشەر.
بىر چىراغ ئۆچكەنگە غەم قىلماس ئالەم،
خالايىق مىڭ چىراغ پىلىكىن ئېشەر.

مۇتەپەككۇر ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئېستېتىكىشۇناس ۋە ئاتەش قەلب شائىر بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئەلۋەتتە ھاياتنى، گۈزەللىكنى قىزغىن سۆيەتتى، شۇڭا ئەزرائىلنىڭ يېقىنلاپ كېـ-لىۋاتقانلىقىنى سېزىپ: «ئەتتەڭگەي! ‹ناۋا مۇقامى› ئەۋجىگە كۆتۈـ-رۈلگەندە، چالغۇ تارىسى ‹تارس› قىلىپ ئۈزۈلىدىغان بولدى!» دەپ ئۇـ-لۇغ ـ كىچىك تىندى.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەشھۇر ئالىمى، گۇمانىستار پەنلەر ئۇستا-زى، 20 ـ ئەسىردىكى بىردىنبىر پەيلاسوپى، تالانتلىق ئەدىبى، تۆھپىكار باغۋىنى، مول مېۋىلىك پىروفېسسورى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئۆزىنىڭ بىر تالاي يازمىلىرىنى، گۈزەل ئارزۇ ـ ئارمانلىرىنى خەلقىگە قالدۇرۇپ، 1995 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 27 ـ

كۈنى ناماز شام ۋاقتىدا زىققە كېسىلى تۈيۈقسىز قوزغىلىش سە-
ۋەبى بىلەن 62 يېشىدا كۆز يۇمدى.
بۇ دانىشمەن ئالىم ئۆلۈمى ئالدىدا ئەۋلادلىرىغا چوڭقۇر مەن-
لىك قىلىپ مۇنداق ۋەسىيەت قىلدى:

«دانىشمەنلىك ئىككى ئالىمنىنى ئوچۇم قىلغان چېغىغا قارا!
ئۇنىڭ ئالىمانلىرىنىڭ ئۇستىدىن ئىنسانىيەتكە ئانىغان يېڭى هە-
قىقەت جاۋاهىرىنىڭ نۇرى چاقنايدۇ. ئۇنىڭ ئالىمانلىرىنىڭ ئاس-
تىدىن ئۇنىڭ شەخسىي هايات پاجىئەلىرىدىن ئۇرغۇغان پاك،
ئىسسىق قان تامچىلايدۇ» («دانىشمەنلىكنىڭ دەردى» ناملىق پەل-
سەپىۋى نەسرىگە قارالا).

بۇ بۇيۇك ئالىمنى چۈشەنگەن ۋە چۈشەنمىگەن مىليونلىغان
كىشىلەر ئۇنىڭدىن مەڭگۈلۈك جۇدا بولدى. ئۇنىڭ بېشىدىن ئۆتە-
كەن كۈلپەتلىك كەچمىشلەردىن تولۇق خەۋىرى بار، ئۇنىڭغا ياغ-
دۇرۇلغان تىل ـ هاقارەتلەرنى كۆپ ئاڭلىغان، ئۇنىڭغا قىلىنغان
سوغۇق مۇئامىلىلەرنى كۆپ كۆرگەن، ئۇنىڭ بىباها ئەسەرلىرە-
نىڭ قىممىتىنى ياخشى چۈشىنىدىغان، ئۇنىڭ ئاز ئۇچرايدىغان
تالانت ئىگىسى ئىكەنلىكىنى ئېنىق بىلىدىغان 29 ياشلىق بىر
ئوقۇغۇچىسى، تەتقىقات ۋە ئىجادىيەت كۈچى ئازراقمۇ ئاجىزلاش-
مىغان بۇ تۆھپىكار ئالىمنىڭ بىمەهەل ۋاپاتىغا ئىچ ـ ئىچىدىن
ئېچىنىپ، ئېيتقۇسىز هەسرەت چەكتى. ئۇ، ئابدۇشۈكۈر مۇهەم-
مەتئىمىننىڭ ئۆلۈمىنىڭ ئۇيغۇر خەلقى ئۈچۈن نەقەدەر چوڭ يو-
قىتىش بولغانلىقىنى كۆرۈپ يەتكەنىدى. ئەكسىچە بۇ چاغدا بۇر-
نىنىڭ ئۈچىنىلا كۆرىدىغان، ئۆزىنىڭ مۇنارىنى تىكلەشنىڭ كو-
يىدىلا يۈرىدىغان كەسپىي هەسەتخورلار ئۆزلىرىنىڭ يولىنى تو-
سۇپ كەلگەن ئېغىز مۇنار ئۆرۈلۈپ، شانۇشۆهرەتنىڭ تۆرى ئۆز-

لىرىگە ئوخشاپ قالغاندەك يايرىشىپ كەتكەنىدى. ئالىم، مۇتەپەككۇرلارنى ئەمەس، ناخشا ـ ئۇسسۇل چولپانلىرىنى چوڭ بىلىدىغان تالاي كىشىلەر شۇنچە زور ئالىمى ئۆلۈپ كەتسە، قىلچە قايغۇرماستىن، يەنىلا كۈن چىقتى، كۈن پاتتى دەپ پەرۋاسىز ياشاۋاتاتتى. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ ھۇجۇم ۋە ھاقارەتكە تولغان ھايات مۇساپىسىنى تولۇق دېگۈدەك بىلىدىغان، كىشىلەردىكى گالۋاڭلارچە بىپەرۋالىقنى كۆرۈپ ئوغىسى قاينىغان، ھەققانىيەت تۇيغۇسى كۈچلۈك بۇ ئىسيانكار ئوقۇغۇچى «ئۇيغۇرلاردا ئىجادىيەتنىڭ قىممىتى ۋە ئىجادكارنىڭ قىسمىتى» ماۋزۇلۇق ئۆتكۈر بىر پارچە پوبلىستىك ماقالە يېزىپ، غەزەپلىك ھېسسىياتى بىلەن مۇنداق چۇقان سالدى:

«بىر تەڭدىشى يوق ئالىمىمىز ئۆلۈپ كەتسە بىز نېمە ئىش قىلدۇق؟ ھەر بايرام كەلسە يۇزلەپ شېئىر يازىدىغان شائىرلىرىمىزنىڭ بىرەرسىمۇ مەرسىيە يازمىدىغۇ؟ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئەسەرلىرىنى سېغىنىپ كالىنى ساغقاندەك سېغىپ سەمرىگەن تەتقىقاتچىلىرىمىز بىرەر ئەسلىمە يازمىدىغۇ؟ قىچىشقاقنىڭ دورىسىنى يىللاپ ئىلان قىلىپ ھارمايدىغان رادىيو ـ تېلېۋىزورلىرىمىز بىرەر پارچە خەۋەر بەرمىدىغۇ؟ ئەجەبا بىزدە ئالىم شۇنچە كۆپمۇ؟ بىر نازىر ئۆلۈپ كەتسە ‹ئورنىغا مەن بار› دەپ مەيدىسىگە مۇشتلاپ چىقىدىغان ئادەمدىن مىڭلاپ چىقىدۇ، قېنى ‹ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئالىملىق ئورنىغا مەن تەييار› دەپ ئوتتۇرىغا چىقالايدىغان بىرەر ئەزىمەت بارمۇ؟ شۇ ھالىمىزغا ئاشۇ ئۇلۇغ ئالىمنى نېمانچە ھاقارەتلىگەنىدۇق؟ نېمانچە ئازابلىغاندۇق؟! بىزگە ئوخشاش ئەڭ ئەزىزلەشكە ئەرزىيدىغان ئادىمىنى خارلايدىغان نادان خەلق باشقا جايلاردىن تېپىلمىسا كېرەك!»

«ئىشچىلار ۋاقىت گېزىتى»دە ياڭرىغان بۇ غەزەپلىك چۇقاننىڭ

ئەكس ساداسى تەكرىتاغنىڭ جەنۇب ۋە شىمالىنى قاپلىدى. ئابـ
دۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنگە ئۆچمەنلىك قىلىشنى مىللەتپەرۋەر
لىك يۈكسەكلىكىدە چۈشىنىدىغان بىر قىسىم نادان زىيالىيلارنىڭ
قۇيقا چاچلىرى تىك تۇرۇپ كەتتى. ئۇلار ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەت
ئىمىننىڭ ئۆلۈمىدىن خۇشاللىق ھېس قىلىشىپ بەتەرەڭ تەبەس
سۇم بىلەن يۈرۈۋاتقاندا ئېلان قىلىنغان بۇ ماقالە ئۇلارنىڭ تىتاڭ
تومۇرىغا تېگىپ مېڭىلىرىنى زىڭىلدىتىۋەتتى. ئاممىۋى مۇناسە
ۋەتتە گۈمپا كۆرسىتىپ، پەرق ئېتىش ئىقتىدارى ئاجىز ئادەتي
قوللىغۇچىلارنى ئەتراپىغا توپلىۋېلىپ ياشاشقا كۆنۈكۈپ كەتكەن
بىر قىسىم «يېتۈك ئالىم»لار شۇنچە ئۇزۇن ئۆمرىدە ئۆزلىرىنىڭ
بىرەر ئىلمىي كىتاب ئەمەس، ھەتتا تەتقىقاتچىلار ئاندا ـ مۇندا
بولسىمۇ نەقىل ئالغۇدەك بىرەر پارچە ئىلمىي ماقالە يازالمىغاـ
نلىقىنى نەزەرگە ئالماستىن، «ھەق گەپنى قىلىپتۇ، ئابدۇشۇكۇر
ھەقىقىي ئالىم ئىدى» دېيىشنىڭ ئورنىغا، ئابدۇشۇكۇر مۇھەمـ
مەتئىمىن ئۇچۇن گويا ئادۋوكاتتەك ئوتتۇرىغا چىقىپ كۆپلىگەن
كىشىلەرنىڭ كۆزلىرىنى چەكچەيتىۋەتكەن بۇ قاپيۇرەك ياش قە
لەمكەشنىڭ ئەدىپىنى قانداق بېرىش توغرىسىدا تېپىرلاپ ھەرـ
كەت قىلىشتى. ئۇلارنىڭ ئىما ـ ئىشارەتلىرىگە بېقىپ ياشاشقا
ئادەتلىنىپ كەتكەن، قولىدىن ھاماقەتلەرچە ھاقارەتلەشتىن باشقا
ئىش كەلمەيدىغان بىر قىسىم قەلەمكەشلەر غوتۇلدىغىنىچە سالـ
پىيىپ تۇرۇپ قېلىشتى. كىشىلەرگە ئوچۇق ئاسماندا چاقماق
چاققاندەك، تاسادىپىي تۇيۇلغان بۇ ماقالە پاكىتنى ھۆرمەت قىلـ
دىغان، داۋاملىق پىكىرگە ئەستايىدىل مۇئامىلە قىلمىدىغان كـ
ىشىلەرنىڭ ۋۇجۇدىنى قاتتىق سىلكىدى. ئۇلار ماقالىنى ئوقۇپ
تىلغا ئالغۇدەك نەتىجىسى يوق سولتەك زىيالىيلار سۆز ـ چۆچەك
ئوبيېكتى قىلىپ ئانىي تاپقان بىر تالانتلىق ئالىمدىن ئايرىلىپ
قالغانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلىشتى. ئۇلارنىڭ ھەقىقەتنى بايـ
قىسىلا ھاياجانلىنىدىغان پاك قەلبىنى جۇدالىق ھەسرىتى قاپلىـ

دى. ئۇلار بۇ ئۇلۇغ ئالمنى قايتىدىن تونۇدى.

ئۆلۈم ئۆزگەرتكىلى بولمايدىغان رەھىمسىز قىسمەت، ئۆلۈم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىممىندىن ئىبارەت گىگانت ئالمنى كىشىلەر ئارىسىدىن ھەش - پەش دېگۈچە ئېلىپ كەتتى. ئۇنىڭ روھى مەنىۋىيەت يۇلتۇزلىرى چاراقلاپ تۇرغان نۇرانە دۇنياغا لەپىلدەپ كۆچۈپ كەتتى. ئەمما ئۇنىڭ ئانا خەلقىنىڭ تارىخىي تەقدىرى ھەققىدىكى تۆۋەندىكىدەك مۇتەپەككۇرلارچە ئەندىشىسى ۋە كۆر-سەتمىسى كىتاب سەھىپىلىرىدە گويا ئورخۇن ئابىدىلىرىدىكى داھىيانە ۋەسىيەتلەردەك ئۆچمەس سادا بولۇپ قالدى:

«تەپەككۇر ئىقتىدارى ھەممىگە تەئەللۇق، ئەمما تەپەككۇر قىممىتى ھەر كاللىدا ھەر خىل، ئۆز - ئۆزىگە تەپەككۇر مۇجەسسەمى بولمىغان مىللەت ئۆز - ئۆزىگە ئىگە بولمىغان مىللەتتۇر.

مەخدۇم ئەزەم ئەۋلادلىرىدىن ئىلگىرى باشلانغان غەربتىن پىر - مۇرشىد، ئىمام - ئىشان ئىزدەش ھاۋاسى ۋە ئۆزىدىكى تەپەككۇر نامايەندىلىرىنى ئاسىي نامىدا ھالاك قىلىش تەلۋىلىكى بىلەن «باشسىز چەۋەندار» بولۇپ قالغان ئۇشبۇ خەلق مۇستەقىل تەپەككۇر قىلىش ئورنىغا بۇزۇلغان روھ، قۇللاشقان ئىرادە، تەلۋىلەشكەن تەپەككۇردىن باشقا يەنە نېمە ئىش قىلىشى مۇمكىن؟!

مەسىلە شۇ قەدەر روشەنكى، مىللەتنىڭ روھىنى ساغلاملاشتۇرۇش، خەلقنى پاسىقلىقتىن ئازىقلىققا، زالالەتتىن ساۋاتەتكە يېتەكلەيدىغان تەلىم - تەربىيەنىڭ ئاساسىي خىزمىتى ئەۋلادلارنىڭ تەپەككۇر قىياپىتىنى، شۇ ئارقىلىق روھىنى يۇكسەلدۇرۇش-تىن ئىبارەت. بىلىش كېرەككى، بەخت - ساۋاتەتنىڭ ئەتىقا قۇشى يۇكسەك تەپەككۇر چىنارىغا قونىدۇ!»

2015 - يىلى فېۋرالدا يېزىلدى.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئىزدىنىش يولى ۋە مۇۋەپپەقىيىتى

كۇرەش مەھمۇتجان، شېرىن قۇربان

ئاپتور ھەققىدە: كۇرەش مەھمۇتجان رەئىسى 1952 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى كورلا شەھىرىدە تۇغۇلغان. شىنجاڭ ئۇ-نىۋېرسىتېتىنىڭ پىروفېسسورى، ئۇنىڭ «ئومۇمىي لوگىكا»، «ئالىي مەكتەپ تىل ـ ئەدەبىياتى»، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تە-لى»، «ئومۇمىي لوگىكىدىن كونسۇلتاتسىيە»، «ئۇيغۇر فامىلە تە-قىقاتى» قاتارلىق كىتابلىرى نەشر قىلىنغان. «كونتېكست ۋە ئۇ-نىڭ فۇنكسىيەسى توغرىسىدا»، «لوگىكىلىق تۈرگە ئايرىش تۇغ-رىسىدا»، «سوئال ۋە ئۇنىڭ لوگىكىلىق قۇرۇلمىسى توغرىسىدا» قاتارلىق ئىلمىي ماقالىلىرى ئېلان قىلىنغان.

شېرىن قۇربان (تاجىك) 1952 ـ يىلى 12 ـ ئايدا تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيەسىدە تۇغۇلغان. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى-نىڭ پىروفېسسورى، ئۇنىڭ تەتقىقاتتىكى تۆھپىسى كۆپرەك تا-جىك مەدەنىيىتى تەتقىقاتىدا كۆرۈلىدۇ. ئۇنىڭ «تاجىك مەدەنىيە-تى ھەققىدە تەتقىقات» (ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى، ئۇيغۇرچە)، «جۇڭگو تاجىكلىرى» (خەنزۇچە، ئۇيغۇرچە)، «تاجىك فولكلور مە-دەنىيىتى» (خەنزۇچە) قاتارلىق مەخسۇس ئەسەرلىرى، «تاجىك ئە-دەبىياتى تارىخى» (ئۇيغۇرچە)، «تاجىك تارىخىغا ئائىت ماتېرە-يالىلار توپلىمى» (خەنزۇچە، ئۇيغۇرچە)، «مۇز تاغ ئىگىسى» (خەن-زۇچە)، «تاجىكلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» (خەنزۇچە) قاتارلىق ئە-سەرلىرى نەشر قىلىنغان.

كۇرەش مەھمۇدجان رەئىسى بىلەن شېرىن قۇربان بۇ ماقالە-سىنى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ۋاپات بولغان يىلى يازغان بو-لۇپ، ياندۇرقى يىلى، يەنى 1996 - يىلى «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتې-تى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1 - سانىدا «غايە — ئىزدىنىش — مۇۋەپپەقىيەت» دېگەن ماۋزۇدا ئېلان قىلىنغان. بۇ ماقالە رايونـ-مىزدا ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن تەتقىقاتىغا يول ئاچقان ماقالە ھېسابلىنىدۇ.

*　　*　　*

ياد-كىدىۇر بەلكى سەن تۇغۇلغان ئان،
ھەممە كۇلگەنىدى، سەنلا يىغلىغان.
شۇنداق ياشىغىنكى، كېتەر چېغىڭدا،
ھەممە يىغلاپ قالسۇن، سەن ماڭغىن خەندان.
— ئابدۇرەھمان جامى

1. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ ھايات پائالىيەتلىرىدىن قىسقىچە بايان

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ زامانىمىزدىكى ئاتاقلىق ئالىمى، پېشقەدەم مائارىپچى، تالانتلىق ئەدىب، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پىرو-فېسسورى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن 1933 - يىلى 9 - ئاينىڭ 28 - كۇنى ئاتۇشنىڭ باغئېرىق كەنتىدە مەرىپەتپەرۋەر ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا مەكتەپ (دارىلمۇئەللىـ-مىن) نى تۇگەتكەندىن كېيىن، 1950 - يىلى سابىق شىنجاڭ ئىنىستىتۇتى (ھازىرقى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىغا)نىڭ بىيو-خىمىيە كەسپىگە ئوقۇشقا كىرگەن. 1952 - يىلى شىنجاڭ ئىنىستىتۇتىنى پۈتكۇزۇپ، ئانا مەكتىپىنىڭ ئۆزىدە ئوقۇتقۇچى-لىققا تەقسىم قىلىنغان. شۇندىن تارتىپ ۋاپات بولغانغا قەدەر

شىنجاڭ ئىنستىتۇتى ۋە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا 40 نەچچە يىل ئوقۇتقۇچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلدى. ئۇ كىچىكىدىن تارتىپلا غايىلىك ۋە غايە مەنزىلىدە ئىزدىنىدىغان روھقا ئىگە ئىدى، ئۇ قېتىرقىنىپ ئۆگىنەتتى، ئەتراپلىق، مۇكەممەل بىلىم ئېلىش ئۈچۈن، ئۇ تىلدىن ئىبارەت بۇ ئىلىم قورالىنى ئىگىلەۋېلىشنىڭ مۇھىملىقى، زۆرۈرلۈكى ۋە تەخىرسىزلىكىنى بىلگەنىدى. شۇڭا ئۇ ئانا تىل - يېزىقىنى مۇكەممەل بىلگەندىن سىرت، خەنزۇ تىل - يېزىقى، رۇس تىل - يېزىقىنى پۈختا ئۆگىنىۋالغان، ئۇ يەنە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى، يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى، پارس تىلى قاتارلىقلاردىنمۇ بەلگىلىك مەلۇماتقا ۋە پايدىلىنىش ئىقتىدارىغا ئىگە ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ كۆپ تىلنى بىلىش ئەۋزەللىكىدىن چېۋەرلىك بىلەن پايدىلىنىپ، پەلسەپە، لوگىكا، ئېستېتىكا، تىل، ئەدەبىيات، سەنئەت، تارىخ، مىللەتشۇناسلىق، جەمئىيەتشۇناسلىق، تۈركولوگىيە، ئارخېئولوگىيە، ئېتنوگرافىيە، دىنشۇناسلىق، ئۇيغۇر مەدەنىيەتشۇناسلىقى، ئوتتۇرا ئاسىيا شۇناسلىق قاتارلىق ساھەلەردە كەڭ ۋە چوڭقۇر مەلۇمات ئالغانىدى. ئوقۇتقۇچىلىق قىلىش جەريانىدا، ئۇ ئىجتىمائىي پەنلەر بويىچە پەلسەپە، ئومۇمىي ئېستېتىكا، قاتلاملىق ئېستېتىكا، تارىخىي ماتېرىيالىزم ۋە جەمئىيەت تارىخى، ئوتتۇرا ئاسىيا ئىدېئولوگىيە تارىخى قاتارلىق دەرسلەرنى تەسىس قىلغان، تەكلىپ بويىچە نۇرغۇن جايلارغا بېرىپ لېكسىيە سۆزلىگەن، كۆپلىگەن دەرسلىكلەرنى تۈزۈپ چىقىپ، مەكتەپنىڭ دەرسلىك قۇرۇلۇشىغا ئۆز تۆھپىسىنى قوشقانىدى. تولۇق كۇرس ئوقۇغۇچىلىرى ۋە ئاسپىرانت ئوقۇغۇچىلارنى تەربىيەلەپ، مەكتەپ ئۈچۈن ئىقتىدارلىق ئوقۇتقۇچىلارنى، جەمئىيەت ئۈچۈن نۇرغۇن ئىختىساس ئىگىلىرىنى يېتىشتۇرۇپ بەرگەن. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ تەرەققىياتىغا ۋە ئىستىقبالىغا كۆڭۈل بۆلۈپ، مەكتەپكە نۇرغۇن ئەھمىيەتلىك تەكلىپلەرنى بەرگەنىدى. قىسقىسى، ئۇ ماڭارىپ تە-

رەققىياتىغا ئۆچمەس تۆھپە قوشقان. ئۇ «تۆھپىكار باغۇەن»، «يېتىلگەن مائارىپچى» دېگەن نامغا مۇناسىپ.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن هاياتىدا يەنە ئاتاقلىق ئىجتىمائىي پائالىيەتچى ئىدى. ئۇ جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر پەلسەپە - ئېدىئولوگىيە تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، جۇڭگو تۈركولوگىيە ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، جۇڭگو ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، غەربىي دىيار سەنئەت تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، يىپەك يولى تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، ئاپتونوم رايونلۇق مۇقام سەنئىتى تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، ئاپتونوم رايونلۇق ئېستېتىكا ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق يازغۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ۋە «تارىم» ژۇرنىلى قاتارلىق ئىلمىي ۋە ئەدەبىي ژۇرناللارنىڭ تەھرىر هەيئىتى بولغان. ئۇ كۆپ قېتىم مەملىكەتلىك نوپۇزلۇق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنلىرىغا قاتناشقان، ياپونىيە، ئوتتۇرا ئاسىيا قاتارلىق دۆلەت ۋە رايونلارغا بېرىپ ئىلمىي تەكشۈرۈش ۋە ئىلمىي دوكلات بېرىش پائالىيەتلىرىگە ئىشتىراك قىلغانىدى.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن 1995 - يىلى 2 - ئاينىڭ 27 - كۈنى كېسەل سەۋەبى بىلەن بەختكە قارشى 62 يېشىدا ئۇرۇمچىدە ۋاپات بولدى. بىز بىر ئاتاقلىق ئالىمدىن، تۆھپىكار باغۇەندىن، تالانتلىق ئەدىبتىن، مەشھۇر ئىجتىمائىي پائالىيەتچىدىن ئايرىلىپ قالدۇق. لېكىن، ئۇ بىزگە بىباها ئابىدە، غايە يولىدا بىر ئۆمۈر توختاۋسىز ئىزدىنىدىغان تېپىلماس ئىجادكار روھ مىراس قالدۇردى.

2. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئىلمىي ئەسەرلىرىنىڭ قىسقىچە مەزمۇنى

ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئەسەرلىرى سىستېمىسىدا ئىلمىي ئەسەرلەر سانىنىڭ كۆپلۈكى، سۈپىتىنىڭ يۇكسەكلىكى، قىممىتىنىڭ بىباھالىقى بىلەن ئالاھىدە كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدۇ.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئىلمىي ئەسەرلىرى مەخسۇس ئەسەرلەر ۋە ئىلمىي ماقالىلەردىن ئىبارەت ئىككى قىسىمدىن تەركىب تاپىدۇ. مەخسۇس ئەسەرلەر (جۇملىدىن رەسمىي نەشر قىلىنغان ۋە نەشر قىلىنىش ئالدىدا تۇرغان ئەسەرلەر) تۆۋەندىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

1) «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كىلاسسىك مۇزىكىسى ئون ئىككى مۇقام ھەققىدە». بۇ ئەسەرنى مىللەتلەر نەشرىياتى 1980 ـ يىلى نەشر قىلغان. بۇ كاتتا ئەسەردە، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قىممەتلىك تارىخىي، بەدئىي مىراسى ۋە مۇزىكا بايلىقى بولغان ئون ئىككى مۇقام ئۇقۇم ـ چۈشەنچە، تارىخىي جەريان، خۇسۇسىيەت ـ ئالاھىدىلىك، تېكىستولوگىيە قاتارلىق جەھەتلەردىن مۇپەسسەل بايان قىلىنغان، بۇ ئەسەر ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا، جۇملىدىن مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا كۆچلۈك ئىنكاس قوزغىغان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ئون ئىككى مۇقام تەتقىقاتچىلىقى مۇشۇ ئەسەر ئاساسىدا يېڭى بىر پەللىگە كۆتۈرۈلگەن. بۇ ئەسەر ئۈچ قېتىم قايتا بېسىلغان، 1985 ـ يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى مەزكۇر ئەسەرنى خەنزۇ تىلىدا نەشر قىلغان.

2) «شىنجاڭنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى ناخشا ـ ئۇسسۇل سەنئىتى». بۇ ئەسەرنى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1980 ـ يىلى نەشر قىلغان. بۇ ئەسەردە مەنبە ۋە ئۇچۇر ـ مەلۇماتلار ئاساسىدا تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى شىنجاڭنىڭ ناخشا ـ ئۇسسۇل سەنئىتى ۋە ئۇنىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونىغا كۆرسەتكەن تەسىرى مۇھاكە-

مىللىك بايان قىلىنىپ، ئىلىم ساھەسىدىكىلەرنىڭ يۇقىرى باھا-
سىغا ئېرىشكەن.

3) «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخىغا ئائىت مەسىلىلەر» (كوللېكتىپ توپلام، بۇ توپلامغا ئالىمنىڭ بەش پارچە ماقالىسى كىرگۈزۈل-گەن). بۇ توپلام 1982 - يىلى قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى تەرىپە-دىن نەشر قىلىنغان. ئالىم ئۆز ماقالىلىرىدە پەلسەپە نەزەرىيەسى ۋە قائىدىلىرى نۇقتىسىدىن چىقىپ، ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تارىخ-ىدىكى پەيلاسوپ، مۇتەپەككۇر ۋە ئۇلارنىڭ پەلسەپىۋى - نەزەرىيەۋى ئىدىيەلىرىنى، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىدىكى پەلسەپىۋى ئاممىلارنى شەرھلەپ، ئۇيغۇرلاردا پەلسەپە يوق دېگەن بىمەنە قاراشقا ئىلمىي ئاساستا رەددىيە بەرگەن.

4) «فارابى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە سىستېمىسى». بۇ ئەسەرنى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1986 - يىلى نەشر قىلغان. ئۆلچەملىك بۇ ئىلمىي ئەسەردە مۇئەللىپ فارابىنىڭ خاس ئەسەرلىرى ۋە رد-سالىلىرى، توپلاملىرى ھەمدە چەت ئەلنىڭ فارابى توغرىسىدىكى تەتقىقات نەتىجىلىرىگە ئاساسەن، تارىخ ۋە پەلسەپە نۇقتىسىدىن چىقىپ، فارابىنى ئۇ ياشىغان زامان ۋە ماكان كاتېگورىيەسى ئە-چىگە قويۇپ، فارابىنىڭ تەبىئەت پەلسەپىسى تەلىماتلىرى، ئىج-تىمائىي پەلسەپە تەلىماتلىرى، فارابىنىڭ پەن - مەدەنىيەت تۆھ-پىلىرى، فارابى پەلسەپە سىستېمىسىنىڭ تارىخىي قىممىتى ۋە تارىخىي تەقدىرى قاتارلىق چوڭ - چوڭ تېمىلار بويىچە مەنتىق-لىق بايان قىلغان. بەش قىسىم، 16 بابلىق بۇ ئەسەر ئېلىمىزدە فارابى تەتقىقاتچىلىقىدىكى سىستېمىلىق تەتقىقات بولۇپ، مۇشۇ ساھە تەتقىقاتچىلىقىنى يېڭى بىر پەللىگە كۆتۈرگەن.

5) «ئومۇمىي ئېستېتىكا». بۇ ئەسەرنى 1985 - يىلى شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى نەشر قىلغان. ھەم دەرسلىك، ھەم ئىلمىي ئەسەر خاراكتېرىنى ئالغان بۇ كىتابتا، ئاپتور يۇكسەك ماھارەت بىلەن گۈزەللىك نەزەرىيەسى، ئېستېتىكا ئۇقۇم نەزەرد-

يەسى، سەنئەت گۈزەللىك نەزەريەسى، ئېستېتىكا كاتېگورىيەلەرى نەزەريەسى، ئېستېتىكا تەربىيەسى نەزەريەسى، ئېستېتىكا تارىخىدىكى رەڭگارەڭ مەزھەپ - ئېقىم ۋە ئۇلارنىڭ نەزەريەلىرى نۇقتىسىدىن گۈزەل تىل بىلەن بايان قىلىپ شەرھلىگەن. ئەسەر مۇشۇ پەننىڭ رايونىمىزدىكى بوشلۇقىنى تولدۇرغان.

6) «قاتلاملىق ئېستېتىكا»، شىنجاڭ ئۇنۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1994 - يىلى نەشرى.

7) «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى» (باشقىلار بىلەن بىرلىكتە يازغان)، 2 - ، 3 - تومى نەشر قىلىندى، 1 - تومى نەشر قىلىنىش ئالدىدا.

8) «جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر پەلسەپە تارىخى» (باشقىلار بىلەن بىرلىكتە يازغان كىتاب بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدىكى «ئۇيغۇرلارنىڭ پەلسەپە ئىدىيەسى» قىسمىنى يازغان)، ئەنخۇي خەلق نەشرىياتى، 1992 - يىلى نەشرى (بۇ، دۆلەت دەرىجىلىك تەتقىقات تۈرى جۇملىسىگە كىرىدۇ).

ئىلمىي تەتقىقات ساھەسىدە ئاجايىپ ئىزدىنىش ئارقىلىق مول مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈرگەن ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن زامانداشلىرىنىڭ يۇكسەك باھاسىغا ئېرىشكەن. يۇقىرىقىلاردىن باشقا ئۇنىڭ «كۇڭفۇزى ۋە ئىدىقۇت مەدەنىيىتى» نامىلىق ماقالىسى كۇڭزى تۇغۇلغانلىقىنىڭ 2540 يىللىقىنى خاتىرىلەش مۇناسىۋىتى بىلەن ب د ت مائارىپ، پەن - مەدەنىيەت تەشكىلاتى تەرىپىدىن ئۇيۇشتۇرۇلغان مۇھاكىمە يىغىنىدا ئوقۇلغان ھەمدە بۇ ماقالە مەزكۇر مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ ماقالىلەر توپلىمى (ئۇچ تومлуق كىتاب) غا كىرگۈزلگەن. بۇ توپلام شاڭخەي ئۇچ بىرلەشمە نەشرىياتى تەرىپىدىن 1992 - يىلى نەشر قىلىنغان.

ئالىمنىڭ تۆۋەندىكى 10 پارچە كىتابى نەشرگە تەييارلانغان:

1) «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»

2) «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى»
3) «غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى»
4) «ئائىلە»
5) «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ پەلسەپە ـ ئىدىيە تارىخى» (ئالىم بۇ كىتابنىڭ ئىچىدىكى ئۇيغۇر، ئۆزبېك، قىرغىز مىللەتلىرىنىڭ پەلسەپە ـ ئىدىيە تارىخىغا ئائىت قىسمىنى يازغان).
6) «قۇتادغۇبىلىك، خەزىنىسى»
7) «قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا»
8) «يىپەك يولىدىكى سەنئەت جەۋھەرلىرى»
9) «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ قىسقىچە تارىخى»
10) «يارقىن ئەسلىمىلەر ـــ مەن ۋە مېنىڭ خەلقىم»

ئالىمنىڭ يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن يىرىك مەخسۇس ئەسەرلىرى يۇقىرى ئىلمىي سەۋىيەگە، بىلىش قىممىتىگە ئىگە بولۇپ، بۇلار ئاپتورغا ئاجايىپ شۆھرەت كەلتۈرۈپ، ئۇنىڭ مۇبارەك نامىنى تارىخ سەھىپىسىدە قالدۇرۇپلا قالماستىن، يەنە ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگىمۇ شانۇشەۋكەت ئېلىپ كەلدى. مۇشۇ سەۋەبىلىك، ئۇنىڭ نامى شىاڭگاڭدا نەشر قىلىنغان «مەشھۇر جۇڭگولۇقلار قامۇسى»غا كىرگۈزۈلدى.

پىروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئىلمىي ماقالىلىرى سان جەھەتتىن كۆپلۈكى بىلەن ھەرقانداق ئادەمنى ھەيران قالدۇرۇپ، ئويغا سالىدۇ. بىز سەھىپە چەكلىمىسىنى كۆزدە تۇتۇپ، بۇ يەردە مۇھاكىمىلىك بايان بەرمەي، پەقەت ئۇنىڭ ئىلمىي ماقالىلىرىنىڭ ماۋزۇسىنىلا كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە مەجبۇر بولدۇق.

(1) «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ 11 ـ ئەسىردىكى ئىككى بۇيۇك ئالىمى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1956 ـ يىلى ئۇيغۇرچە 3 ـ سان، خەنزۇچە 4 ـ سان.

(2) «ئەدەبىيات ـ سەنئەتتە تىپ مەسىلىسى توغرىسىدىكى دەسلەپكى چۈشەنچىلىرىم»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي

ژۇرنىلى»، 1956 ـ يىلى 4 ـ سان.

(3) «ئۇيغۇر پەلسەپە ـ ئىدىيە تارىخىغا دائىر تەتقىقات تېزىس-لىرى» (دوتسېنت ئامانۇللا مۇسا بىلەن بىرلىكتە يازغان)، «شىن-جاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1981 ـ يىلى 2 ـ سان؛ خەنزۇچىسى «پەلسەپە تەتقىقاتى» (دۆلەتلىك نوپۇزلۇق ژۇرنال) ژۇرنىلىنىڭ 1981 ـ يىلى 4 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان. ئالىم-نىڭ بۇ ئىلمىي ماقالىسى دۆلەت ئىچىدە پەلسەپە ئەھلىلىرىنى تاڭ قالدۇرغانىدى.

(4) «ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئۇلۇغ ئالىمى ـــ ئىبن سىنا»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1980 ـ يىللىق 3 ـ سان.

(5) «ئەرەب مەدەنىيىتى ۋە ياۋروپادا ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ قايتا گۈللىنىشى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1982 ـ يىللىق خەنزۇچە 2 ـ سان.

(6) «ئون ئىككى مۇقام ۋە تۇردى ئاخۇن»، (نۇرمۇھەممەت دۆ-لەتى بىلەن بىرلىكتە يازغان)، «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى، 1980 ـ يىلى ئۇيغۇرچە 1 ـ سان، 1981 ـ يىلى خەنزۇچە 4 ـ سان.

(7) «نان ۋە تونۇر»، «مىللەتلەر رەسىملىك ژۇرنىلى»، 1980 ـ يىلى خەنزۇچە 3 ـ سان.

(8) «فارابىنىڭ مۇزىكا ئېستېتىكىسىغا دائىر بىرقانچە مەسە-لە»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1980 ـ يىلى 4 ـ سان.

(9) «يۇسۇف خاس ھاجىپ فارابى ئىلغار ئىجتىمائىي ئىدىيە-لىرىنىڭ مۇنەۋۋەر ۋارىسى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1981 ـ يىلى 1 ـ سان.

(10) «ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى،نىڭ تەتقىقات تېمىلىرى»، «بۇلاق» مەجمۇئەسى، 1981 ـ يىلى 1 ـ سان.

(11) «مۇھەممەد سىدىق زەلىلى ۋە ئۇنىڭ ئىجادىيەت يولى»، «تارىم» ژۇرنىلى، 1980 ـ يىلى 6 ـ سان.
(12) «فارابى پەلسەپە سىستېمىسىنىڭ تارىخىي قىممىتى»، «پەلسەپە تەتقىقاتى» (خەنزۇچە) ژۇرنىلى، 1981 ـ يىلى 11 ـ سان.
(13) «قەدىمكى كۇسەننىڭ ئاتاقلىق بۇددا مۇتەپەككۇرى كو-مىراجىۋا»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1981 ـ يىلى 3 ـ سان.
(14) «شىنجاڭنىڭ تەبىئىي مۇھىتىدا بوستانلىق بىلەن چۆل-لۈكنىڭ دىيالېكتىك مۇناسىۋىتى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1982 ـ يىلى 1 ـ سان.
(15) ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئەڭ قەدىمكى تۆت زات قا-رىشى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1982 ـ يىلى 3 ـ سان.
(16) «گۈزەللىك تەرىپىسى ۋە ئۇنىڭ رولى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ مائارىپى» ژۇرنىلىنىڭ 1982 ـ يىلى 10 ـ، 11ـ، 12 ـ سانلىرىدا ئېلان قىلىنغان.
(17) «ئەبۇ ناسىر فارابىنىڭ لوگىكىلىق تەلىماتلىرى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1982 ـ يىلى خەنزۇچە 4 ـ سان.
(18) «ئامانىنساخان ۋە ئون ئىككى مۇقام»، «شىنجاڭ سەنئە-تى» ژۇرنىلى، 1982 ـ يىلى خەنزۇچە 2 ـ سان.
(19) «ئەلقانۇن فىت تىب، ۋە ئۇنىڭدىكى تەبىئەت پەلسەپىسى مەسىلىلىرى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1984 ـ يىلى 2 ـ سان.
(20) «ئوتتۇرا ئەسىر قانۇنشۇناسلىق تارىخىدىكى ئۇلۇغۋار نا-مايەندە»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1984 ـ يىلى 3 ـ سان.

(21) «ئون ئىككى مۇقام ھەققىدە»، «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى، 1984 ـ يىلى خەنزۇچە 2 ـ سان.

(22) «ئۇيغۇر تىياتىر سەنئىتىنىڭ يېڭى زېمىنىنى ئاچايلى»، «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى، 1984 ـ يىلى خەنزۇچە 4 ـ سان.

(23) «‹قۇتادغۇبلىك› ۋە مائارىپشۇناسلىق مەسىلىلىرى»، «شىنجاڭ مائارىپى» ژۇرنىلى، 1984 ـ يىلى 9 ـ، 10 ـ سان.

(24) «ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ تارىخىي تەسۋىرى»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1984 ـ يىلى 3 ـ سان.

(25) «‹فەرھاد ـ شېرىن› تىراگېدىيەسى ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى رىۋايەت شەكلى»، «ئاقسۇ ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى، 1982 ـ يىلى 1 ـ سان.

(26) «ئۇيغۇر كىلاسسىك مۇزىكىسى ئون ئىككى مۇقام ۋە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى مەسىلىلىرى»، «قومۇل ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى، 1984 ـ يىلى 1 ـ، 2 ـ (قوشما) سان.

(27) «يۇكسەك قەلبىنىڭ شېئىرىي ھەيكىلى»، «كىتابلارغا باھا» ژۇرنىلى، 1984 ـ يىلى 3 ـ سان.

(28) «‹قۇتادغۇبلىك›نىڭ ئىلمىي قىممىتى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1985 ـ يىلى 1 ـ سان.

(29) «ئەلىشىر نەۋايى ۋە ‹سەددى ئىسكەندەر›»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1985 ـ يىلى 4 ـ سان.

(30) «پۇتمەس ـ تۈگمەس بايلىق ۋە ئەبەدىي يادىكارلىق»، («تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ تولۇق نەشرى مۇناسىۋىتى بىلەن يېزىلغان)، «تارىم» ژۇرنىلى، 1985 ـ يىلى 12 ـ سان.

(31) «كۈسەن ئۇسسۇلى ھەققىدە»، «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى، 1985 ـ يىلى ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە 4 ـ سان.

(32) «فارابىنىڭ ئېستېتىك قاراشلىرى ھەققىدە»، «شىنجاڭ

ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1985 ـ يىلى 3 ـ سان.
(33) «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر مۇزىكىچىلىقىنىڭ ئىپتىخارى»، شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى، 1985 ـ يىلى 1 ـ سان.
(34) «ۋېنتسىيەلىك ماركوپولو ۋە شەرق مەدەنىيىتى»، «تەڭرىتاغ ئېكرانى» ژۇرنىلى 1985 ـ يىلى 6 ـ سان.
(35) «پەلسەپىدىمۇ ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش لازىم»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1986 ـ يىلى 3 ـ سان. بۇ ماقالىنىڭ خەنزۇچىسى» شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1987 ـ يىلى 4 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان.
(36) «ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ قامۇسى ـــ ‹قۇتادغۇبىلىك›»، «قومۇل ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى، 1986 ـ يىلى 4 ـ سان، بۇ ماقالىنىڭ ياپونچە تەرجىمىسى ياپونىيەنىڭ «جەنۇبىي ئوكيان ئىقلىمى ژۇرنىلى»نىڭ 1986 ـ يىلى 11 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان.
(37) «‹قۇتادغۇبىلىك› ۋە ئۇنىڭ ئاپتورى»، «يىپەك يولى ساياھەتچىلىكى» ژۇرنىلىنىڭ 1986 ـ يىلى، خەنزۇچە 2 ـ سانىدا، بۇ ماقالىنىڭ ئىنگلىزچە تەرجىمىسى مەزكۇر ژۇرنالنىڭ شۇ يىلىق 4 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان.
(38) «ئېمىپېدوكىل بىلەن يۇسۇف خاس ھاجىپنىڭ تۆت تادۇقارىشىدىكى ئومۇملۇق ۋە ئالاھىدىلىك توغرىسىدا»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1986 ـ يىلى 1 ـ سان.
(39) «مىرزا مۇھەممەت ھەيدەر ۋە ‹تارىخى رەشىدىي›»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1986 ـ يىلى 4 ـ سان.
(40) «رۇبائىينىڭ مەزمۇن ۋە شەكلى ھەققىدە»، «قەشقەر ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى، 1986 ـ يىلى 4 ـ سان.
(41) «گۇزەللىك بىلەن خۇنۇكلۇكنىڭ كومپىدىيەلىك سىلىشـ

تۇرمىسى»، «تەڭرىتاغ ئېكرانى» ژۇرنىلى، 1986 ـ يىلى 6 ـ سان.

(42) «مەشرەپ ـــ ئۇلۇغ ئىنسانپەرۋەر شائىر»، «بۇلاق» مەجمۇئەسى، 1986 ـ يىلى 19 ـ سان.

(43) «يىپەك يولىدىكى بىباھا گۆھەر ـــ ئۇيغۇر ئەدەبىياتى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1987 ـ يىلى 1 ـ سان.

(44) «ئىجادىي تەپەككۇر شەكلىگە ئائىت بىرقانچە مەسىلە»، «شىنجاڭ مائارىپى» ژۇرنىلى، 1987 ـ يىلى 2 ـ، 3 ـ سان.

(45) «ئون ئىككى مۇقامنىڭ تارىخىي قاتلىمى ۋە ئېستېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1987 ـ يىلى 4 ـ سان، بۇ ماقالىنىڭ خەنزۇچىسى «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلىنىڭ 1988 ـ يىلى 1 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان.

(46) «ئەلىشىر نەۋائىينىڭ پەلسەپە قاراشلىرى ئۈستىدە ئىزدىنىش»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1987 ـ يىلى 2 ـ سان.

(47) «ئۇيغۇر رەسساملىق سەنئىتى تارىخىدىكى يېڭى نامايەندە»، «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى، 1987 ـ يىلى 6 ـ سان.

(48) «ھافىز شىرازى ـــ شەرق شېئىرىيىتىدىكى ئىسيانكار ئۈستاز»، «بۇلاق» مەجمۇئەسى، 1987 ـ يىلى 20 ـ سان.

(49) «ئوتتۇرا ئەسىر جاھالىتىگە ئوقۇلغان شىكايەتنامە ـــ ‹كۇللىيات مەسنەۋى خاراباتى›، توغرىسىدا»، «بۇلاق» مەجمۇئەسى، 1987 ـ يىلى 18 ـ سان.

(50) «‹ئاقسۇ ئەدەبىياتى›دىكى شېئىرىيەت ئۇنچىلىرىگە نەزەر»، «ئاقسۇ ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى، 1988 ـ يىلى، 5 ـ سان.

(51) «‹يىپەك يولى مۇزىكا مەدەنىيىتى›، دېگەن كىتابقا باھا»، «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى، 1988 ـ يىلى خەنزۇچە 5 ـ سان.

(52) «يۇسۇف خاس ھاجىپنىڭ تەبىئەت پەلسەپىسى قاراشلىرى ھەققىدىكى مۇلاھىزە»، «شىنجاڭ مائارىپى» ژۇرنىلى، 1988 ـ يىلى 10 ـ، 11 ـ سانلار.

(53) «ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىلىنىزملىق مەدەنىيەت»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1988 ـ يىلى 2 ـ سان.

(54) «فارابى پەلسەپە ئىدىيەسى تەتقىقاتىدىكى مەنتىقلىق زىدىيەت»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1988 ـ يىلى 1 ـ سان.

(55) «غوجا باھاۋىددىن نەقشىبەندى ۋە چاغاتاي ئەدەبىياتى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1988 ـ يىلى 3 ـ سان.

(56) «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئەھمەد يەسسەۋى ۋە يەسسەۋىچىلىك»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1988 ـ يىلى 1 ـ سان.

(57) «ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى پىروگراممىسى» (تۆت تومлۇق «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى» ناملىق كىتاب ئۈچۈن تەييارلانغان)، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1987 ـ يىلى 3 ～ 4 ـ سان ۋە 1988 ـ يىلى 4 ～ 6 ـ سانلار.

(58) «ئەمىر خىسرەۋ دىھلەۋى»، «بۇلاق» مەجمۇئەسى، 1988 ـ يىلى 1 ـ سان.

(59) «ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر شائىر نىزامى گەنجەۋى»، «بۇلاق» مەجمۇئەسى، 1988 ـ يىلى 2 ـ سان.

(60) «ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر ناسىر خىسرەۋ»، «بۇلاق» مەجمۇئەسى، 1988 ـ يىلى 3 ـ سان.

(61) «شائىر غوجا جاھان ئەرشى ۋە ئۇنىڭ شېئىرىي ئىجادىيىتى ھەققىدە»، «بۇلاق» مەجمۇئەسى، 1988 ـ يىلى 4 ـ سان.

(62) «سەئىدى شىرازى»، «بۇلاق» مەجمۇئەسى، 1988 ـ يىلى 4 ـ سان.

(63) «زەلىلى شېئىرىيەتنىڭ ئىدىيەۋى مەزمۇنى ۋە بەدىئىي قىممىتى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ژۇرنىلى»، 1988 ـ يىلى 1 ـ سان.

(64) «ھەمرايى غەزەللىرى»نىڭ كىمىنىڭلىكى توغرىسىدا»، «تارىم» ژۇرنىلى، 1988 ـ يىلى 5 ـ سان.

(65) «ياش تامچىسىدىن ئۇرغۇغان شېئىرلار»، «قەشقەر ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى، 1988 ـ يىلى 3 ـ سان.

(66) «يۈسۈف خاس ھاجىپنىڭ تەبىئەت پەلسەپىسى قاراشلىرى ھەققىدە»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1980 ـ يىلى 6 ـ سان. بۇ ماقالىنىڭ خەنزۇچىسى «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1990 ـ يىلى 4 ـ سانىغا بېسىلغان.

(67) «شەرقىي تەڭرىتاغ ئېتىكىدە قەدىمكى مەدەنىيەت ئىزلىرىنى تەكشۈرۈشتىن دوكلات»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1989 ـ يىلى 4 ـ سان.

(68) «شېئىرىيەت ئېستېتىكىسىغا ئائىت بىرقانچە مەسىلە»، «تارىم» ژۇرنىلى، 1989 ـ يىلى 1 ـ سان.

(69) «يىپەك يولىدىن ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭگۈشتىرىنى قايتا تېپىۋېلىش»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1989 ـ يىلى 2 ـ سان.

(70) «مىللەتلەر مەدەنىيىتى تەرەققىياتى توغرىسىدىكى ئىلمىي قاراش ـــ سىنكىرتىك قاتلام قارىشى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1989 ـ يىلى 1 ـ سان.

(71) «مەدەنىيەت سىنكىرتىك قاتلام نەزەرىيەسى ھەققىدە بايان»، «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى، 1989 ـ يىلى خەنزۇچە 1 ـ سان.

(72) «مىللەتنىڭ تەرەققىياتى تارىخى ئويلىنىشقا موھتاج»، «يېڭى كۆزەتكۈچى» ژۇرنىلى، 1989 ـ يىلى خەنزۇچە 7 ـ سان.

(73) «ئېچىۋېتىلگەن ئالۋاڭ ۋە شىنجاڭدىكى مىللەتلەر ئەدەبىياتى»، «جۇڭگو غەربىي قىسىم ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى، 1989 ـ يىلى خەنزۇچە 1 ـ سان.

(74) «ئاياللىق قەلبىنىڭ مېلودىيەسى»، «تارىم» ژۇرنىلى، 1989 ـ يىللىق 10 ـ سان.

(75) «ھەسەتخورلۇق ھەققىدە ھەسرەتلىك خىياللار»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى، 1989 ـ يىلى 6 ـ سان.

(76) «مىللەتنىڭ بىرلىك ـ ھەمدەملىكى ۋە ئۇنىڭ يۇرتۋازلىققا يەملىكى»، «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى» ژۇرنىلى، 1989 ـ يىلى 5 ـ سان.

(77) «روھنى ساغلاملاشتۇرۇش مىللەتنى گۈللەندۇرۇشنىڭ مۇقەددىمىسى»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى، 1989 ـ يىللىق 4 ـ سان؛ بۇ ماقالىنىڭ خەنزۇچىسى «مىللىي يازغۇچىلار» ژۇرنىلىنىڭ 1990 ـ يىلى 4 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان.

(78) «ئۇيغۇر قەبىلىلىرىدىكى ئەڭ قەدىمكى تەبىئەت ـ ئىلاھىيەت قاراشلىرى ھەققىدە»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1990 ـ يىلى 1 ـ سان.

(79) «نورۇز بايرىمى ۋە ئۇنىڭ تارىخىي قاتلىمى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1990 ـ يىلى 3 ـ سان.

(80) «مەلىكە ئاسىنا ۋە غەربىي دىيار سەنئىتى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1990 ـ يىلى 4 ـ سان.

(81) «يېتىلگەن سەنئەت، سېھرىلىك ھېكمەت ۋە يالقۇنلۇق مۇھەببەت» («غازى ئەھمەدنىڭ ماي بويىق رەسىملىرى» توپلىمىغا يېزىلغان ئوبزور)، «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى، 1990 ـ يىلى 4 ـ، 5 ـ سان.

(82) «ئەزگۈ پەزىلەتنىڭ ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى ئىپتىخارى»، «قەشقەر ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى، 1990 ـ يىلى 1 ـ سان.

(83) «ھازىرقى زامان مەدەنىيەت تۈزۈلمىسىدىكى پاجىئەلىك

زىددىيەت»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى، 1990 ـ يىلى 3 ـ سان.

(84) «مىللەتنىڭ ئۆز ـ ئۆزىنى بىلىشى ۋە سوتسىيالىستىك مەدەنىيەت ئۇچ بۇرجىكى»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى، 1990 ـ يىلى 5 ـ سان.

(85) «خەلقنى ئوبراز ئارقىلىق تەپەككۇر قىلىش ـــ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى گۇللەندۇرۇشنىڭ ئاچقۇچى»، «تارىم» ژۇرنىلى، 1990 ـ يىلى 8 ـ سان.

(86) «ئۇيغۇر ئىسلام مەدەنىيىتى ھەققىدە قىسقىچە بايان»، «شىنجاڭ پەلسەپە ـ ئىجتىمائىي پەن ئىلمىي جەمئىيەتلىرى بىر-لەشمە خەۋىرى» (خەنزۇچە) ژۇرنىلى، 1989 ـ يىلى 4 ـ سان.

(87) «مىللىي ئۇسسۇلنىڭ سىرى ھەم سېھرىي كۈچى»، «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى، 1990 ـ يىلى خەنزۇچە 5 ـ سان.

(88) «ئىلھامبەخش ئىلھام قەترىلەر»، «تۇرپان» ژۇرنىلى، 1990 ـ يىلى 3 ـ سان.

(89) «تەبرىك ۋە ئۈمىد»، «تارىم» ژۇرنىلى، 1990 ـ يىلى 10 ـ سان.

(90) «سوتسىيالىزم ـــ ھازىرقى زامان تارىخىنىڭ باش مىلو-دىيەسى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1991 ـ يىلى 3 ـ سان.

(91) «ئەلىشىر نەۋائىينىڭ مەدەنىيەت تارىخىمىزدا تۇتقان ئور-نى»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى، 1991 ـ يىلى 5 ـ سان.

(92) «كەلگۈسى مۇشۇ يەردىن باشلىنىدۇ»، «شىنجاڭ مەدەنى-يىتى» ژۇرنىلى، 1991 ـ يىلى 2 ـ سان.

(93) «قاتلام نەزەرىيەسى ۋە ئۇنىڭ مېتودولوگىيەلىك قىممە-تى»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1991 ـ يىلى 3 ـ سان.

(94) «ئەزىز دىيار، شانلىق ئىپتىخار»، «قەشقەر ئەدەبىياتى»

ژۇرنىلى، 1991 ـ يىلى 3 ـ سان.
(95) «،قومۇل ئەدەبىياتى،نىڭ يۈز سانى»، «قومۇل ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى، 1991 ـ يىلى 3 ـ سان.
(96) «ئوتتۇرا ئاسىيادا ئېپتىدائىي قۇياش ئېتىقادچىلىقى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1992 ـ يىلى 1 ـ سان.
(97) «كۈسەن رەسساملىرىدىكى ئېستېتىك ئاڭ توغرىسىدا»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى، 1992 ـ يىلى 3 ـ سان. بۇ ماقالىنىڭ خەنزۇچىسى «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلىنىڭ 1993 ـ يىلى 5 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان.
(98) «ئۇيغۇر ئىسلام مەدەنىيىتى توغرىسىدا»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1992 ـ يىلى 1 ـ سان.
(99) «سىكىتاي ـ ساك ـ ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىم ـ كېچەك مەدەنىيىتىدىكى ئېتنولوگىيەلىك ئىزچىللىق»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1992 ـ يىلى 3 ـ سان.
(100) «ھەقىقەت ئۇستىدە ئىزدىنىش ـــ ھەقىقىي تەتقىقاتچىنىڭ بۇرچى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1992 ـ يىلى 4 ـ سان.
(101) «ئىسلامىيەتكىچە غەربىي دىيار ئۇسسۇل سەنئىتى تەسۋىرى يادىكارلىقىنىڭ تارىخىي ئۇچۇرى»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى، 1992 ـ يىلى 4 ـ سان.
(102) «ئون ئىككى مۇقام ۋە نەۋايىخانلىق ئەنئەنىسى»، «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى، 1992 ـ يىلى 5 ـ سان.
(103) «كىلاسسىك ئەدەبىياتتا خوتەن تەسۋىرى»، «بۇلاق» مەجمۇئەسى، 1992 ـ يىلى 4 ـ سان.
(104) «،قارا جاڭگال،نى ئوقۇغاندىن كېيىنكى تەسىرات»، «قەشقەر ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى، 1992 ـ يىلى 4 ـ سان.
(105) «كىلاسسىك ئەدەبىياتتا مانى تەسۋىرى ۋە شىنجاڭدىن

مانى دىنى رەسىملىرىنىڭ بايقىلىشى»، «شىنجاڭ پەلسەپە ـ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» ژۇرنىلى، 1992 ـ يىلى 4 ـ سان.

(106) «نەۋايى مىراسلىرىنىڭ مەنىۋى قىممىتى»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1992 ـ يىلى 4 ـ سان.

(107) «تىل قۇدرىتى ـ تىل پەزىلىتى بىلەن»، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1992 ـ يىلى 2 ـ سان.

(108) «ئون ئىككى مۇقامغا دائىر مۇھاكىمىلەر»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1993 ـ يىلى 1 ـ سان.

(109) «نوروز بايرىمى ۋە ئۇنىڭ تارىخىي قاتلىمى توغرىسىدا»، «بۇلاق» مەجمۇئەسى، 1993 ـ يىلى 2 ـ سان.

(110) «شەرق ئەدەبىياتىدىكى بەھەيۋەت كىلاسسىك خەزىنە ‹شاھنامە›»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1993 ـ يىلى 3 ـ سان.

(111) «ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ مەنبە ـ ئېقىملىرى توغرىسىدا»، «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى ھەققىدە» ناملىق ماقالىلەر توپلىمىنىڭ ئۇيغۇرچە ۋە خەنزۇچە نۇسخىسىغا كىرگۈزۈلگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1992 ـ يىلى نەشرى.

(112) «يىپەك يولىدىكى يېڭى سەھىپە ۋە تۆگىقۇشى روھى»، «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى» ژۇرنىلى، 1993 ـ يىلى 1 ـ سان.

(113) «ئون ئىككى مۇقامدا 24 مەسىلە»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1993 ـ يىلى 1 ـ سان.

(114) «يىپەك يولىدىكى توققۇز ھېكمەت»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى، 1993 ـ يىلى 1 ـ سان.

(115) «يىپەك يولىدىكى بىر چوڭ ئىللەت»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى، 1993 ـ يىلى 3 ـ سان.

(116) «لىرىك شېئىرىيەت، مەپتۇنكار لەززەت»، «تەڭرىتاغ» ژۇرنىلى، 1993 ـ يىلى 3 ـ سان.

(117) «تۇپراقنىڭ مونولوگى»، «قەشقەر ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى، 1993 ـ يىلى 5 ـ سان.

(118) «تەپەككۇر دەرىخىدىن مېۋىلەر»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى، 1993 ـ يىلى 5 ـ، 6 ـ (قوشما) سان.

(119) «زەينۇلئابىددىن مەۋلىۋى دامۇللاھاجىم تەرىپىدە»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1993 ـ يىلى 1 ـ سان.

(120) «تارىخ تەتقىقاتىدىكى يېڭى مېتود ـ ئۇچۇرلۇق تارىخ تەتقىقات ئۇسۇلى»، «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى، 1993 ـ يىلى خەنزۇچە 2 ـ سان.

(121) «ئۇيغۇر ئەجدادلىرىدا مەي مەدەنىيىتى»، «شىنجاڭ ئۇ-نىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1994 ـ يىلى 1 ـ سان.

(122) «ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى غەربىي دىيار ئۇسسۇل سەنئىتى تەسۋىرى يادىكارلىقىنىڭ تارىخىي ئۇچۇرى»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى، 1994 ـ يىلى 1 ـ، 2 ـ (قوشما) سان.

(123) «ئوتتۇرا ئاسىيا ئىنسانىيەت مەدەنىيەتشۇناسلىقى مەسىلىرى»، «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى، 1994 ـ يىلى خەنزۇچە 6 ـ سان.

(124) «يۇسۇف خاس ھاجىپنىڭ غايىۋى جەمئىيەت مودېلى ھەققىدە»، «شىنجاڭ پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1994 ـ يىلى 2 ـ سان.

(125) «يىپەك يولى تەتقىقاتىدىكى ئىنسانىيەت مەدەنىيەتشۇ-ناسلىقى مەسىلىرى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇر-نىلى»، 1995 ـ يىلى 2 ـ سان.

(126) «سوغدىلار ۋە ئۇلارنىڭ ئېتنىك ۋارىسلىرى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1995 ـ يىلى 3 ـ سان.

(127) «غەربىي دىيار تىياتىر سەنئىتىنىڭ كېلىپچىقىشى

توغرىسىدا بەزى قاراشلىرىم»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1995 ـ يىلى 2 ـ سان.

(128) «ئۇيغۇر خەلقى ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيىتى»، بېيجىڭدا تۇ- رۇشلۇق: جۇڭگو سەنئەت تەتقىقات ئاكادېمىيەسى تەرىپىدىن چە- قىرىلىدىغان «ئەدەبىيات ـ سەنئەت تەتقىقاتى» (خەنزۇچە) ژۇرنە- لى، 1995 ـ يىلى 5 ـ سان.

(129) «ئەھمەد ئىبن مۇھەممەد ئەل فەرغانى»، «شىنجاڭ پې- داگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1995 ـ يىلى 2 ـ سان.

(130) «ئوتتۇرا ئاسىيادا قەدىمكى دىن»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1995 ـ يىلى 3 ـ سان.

(131) «قومۇل مۇقاملىرى بىلەن دولان مۇقاملىرىنىڭ يىل- تىزداشلىقى»، «قومۇل مۇقاملىرى تەتقىقاتى» ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 ـ يىلى نەشرى.

(132) «مەنسۇرى ھەللاجنىڭ كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىكى ئەكس ساداسى»، «تەڭرىتاغ» ژۇرنىلى، 1995 ـ يىلى 3 ـ سان

(133) «يىپەك يولى سېلىشتۇرما ئەدەبىياتى»، «تارىم» ژۇرنە- لى، 1995 ـ يىلى 6 ـ سان.

(134) «بالاساغۇننىڭ ئورنى مەسىلىسى ھەققىدە»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1995 ـ يىلى 4 ـ سان.

(135) «يىپەك يولىدا قايتا ئويلىنىش»، «شىنجاڭ مەدەنىيە- تى» ژۇرنىلى، 1995 ـ يىلى 5 ـ، 6 ـ (قوشما) سان.

مانا بۇ 135 پارچە ئىلمىي ماقالە (تولۇق سان بولۇشى ناتا- يىن) ھارماس ـ تالماس ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئېلان قىلىنغان ماقالىلىرىدۇر. ئىگىلىشىمىزچە يۇقىرىقىلاردىن باشقا، ئالىمنىڭ يەنە ئون نەچچە پارچە ئىلمىي ماقالىسى ھەرقاي- سى ژۇرنال تەھرىر بۆلۈملىرىدە ئۆچرەت ساقلاپ ياتماقتا.

بىز ئالىمنىڭ ئىلمىي ماقالىلىرىگە قارىتا تۇرگە ئايرىش،

سېلىشتۇرۇش، تەھلىل يۈرگۈزۈش ۋە ئومۇملاشتۇرۇش ئېلىپ بارىدۇق. بۇ جەريانىدا مۇنداق ئۇچ نۇقتىنى ھېس قىلدۇق:

بىرىنچى، ئالىمنىڭ ئىلمىي ماقالىلىرى سان جەھەتتىن كۆپ، تېمىسى رەڭگارەڭ، سۈپىتى يۇقىرى بولۇپ، كۆپىنچىسى نوپۇزلۇق ئىلمىي ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنغان. تىلغا ئېلىنىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، ئالىمنىڭ 50 پارچىگە يېقىن ئىلمىي ماقالىسى «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»دا ئېلان قىلىنغان. ناھايىتى ئېنىقكى، ئالىمنىڭ ئانا مەكتىپى ــ شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تەتقىقات كۇچى ئالاھىدە كۇچلۇك بۇ پەرزەنتىگە ئۆزىنىڭ تەتقىقات قابىلىيىتى ۋە يېزىقچىلىق ماھارىتىنى كۆز-سىتىشىگە زېمىن ھازىرلاپ بەرگەن. ئالىم بولسا، ئانا مەكتىپىگە ئەبەدىيلىك شان ــ شەرەپ كەلتۈرگەن.

ئىككىنچى، ئالىمنىڭ ئىلمىي ماقالىلىرى ئۇيغۇر تىلى، خەنزۇ تىلى، ياپون تىلى، ئىنگلىز تىلى ۋە ئۆزبېك تىللىرىدا ئېلان قىلىنغان. دېمەك، ئالىم ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تەتقىقاتچىلىقىنى شىنجاڭدىن مەملىكەتكە، مەملىكەتتىن دۇنياغا يۈزلەندۈرۈشكە تىرىشقان ھەمدە بۇ جەھەتتە كۆزگە كۆرۈنەرلىك نەتىجە يارىتقان.

ئۇچىنچى، ئالىمنىڭ تەتقىقات تېمىسى ناھايىتى كەڭ ۋە ئەتراپلىق. ئەمما، بىر نۇقتا ناھايىتى ئېنىقكى، ئۇ بولسىمۇ، ئالىم پۈتۈن دىققەت ــ ئېتىبارىنى ۋە زېھنىي كۇچىنى، ھەتتا پۈتكۈل ھاياتىنى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تەتقىقاتىغا سەرپ قىلغان ۋە ئاتىغان. ئۇ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى ئاددىي، تۈز سىزىق بويىچە ئەمەس، بەلكى كۆپ نۇقتىدىن، ھەرقايسى تەرەپ ــ جەھەتلەردىن، ھەر خىل قاتلامدىن، تۈرلۈك مۇناسىۋەتتىن تەتقىق قىلغان.

3. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئەدەبىي ئەسەرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ قىسقىچە مەزمۇنى

پىروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن مول ھوسۇللۇق ئا-

لىم بولۇپلا قالماستىن، يەنە مول هوسۇللۇق ئەدەبىي ئىجادىيەتچى ئىدى. ئۇنىڭ رەڭگارەڭ شېئىر ـ نەسرلىرى، ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئوبزورلىرى، دىراملىرى، ئەسلىمىلىرى، كىنو سېنارىيەلىرى ۋە ھېكايىلىرى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى مۇنبىرىدە چېلىشقارلىق ئورۇن تۇتىدۇ. ئۇ رېئال ھاياتنى ئوبراز ئارقىلىق تەپەككۇر قىلاتتى. ئۇنىڭ بالاغەت ۋە پاساھەتتە ۋايىغا يەتكەن قەلىمى ئاستىدىكى چىن ئوبرازلار تۇرۇپ يىراق ئۆتمۈش مەنزىرىسىگە باشلاپ بارسا، تۇرۇپ غايىۋى مەنزىلگە باشلاپ بارىدۇ. ئۇ ياراتقان ئوبرازلار جىسمانىيىتىدىن كىشىگە بەدىئىي سەنئەتنىڭ ھەقىقىي قىممىتى ۋە لەززىتىنى ھېس قىلدۇرىدۇ. ئۇنىڭ رەسمي ئېلان قىلىنغان ۋە ئېلان قىلىنمىش ئالدىدا تۇرغان ئەسەرلىرىدىن تۆۋەندىكىلىرى بار:

1) «رۇبائىيات»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1982 ـ يىلى نەشر قىلغان. بۇ، شائىرنىڭ تۇنجى رۇبائىي توپلىمى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكىمۇ تۇنجى رۇبائىي توپلىمىدۇر. شائىر نۇرمۇھەممەت ئېركى بۇ «رۇبائىيات»قا تەتقىقات خاراكتېرلىك مۇقەددىمە يېزىپ، شائىرنىڭ ئىستېداتىغا ۋە ئۇنىڭ «رۇبائىيات»نغا ناھايىتى يۇقىرى باھا بەرگەن. دېمىسىمۇ توپلامدىكى رۇبائىيلار پەلسەپىۋى پىكرىنىڭ يۇكسەكلىكى، ئوبرازلارنىڭ يارقىنلىقى، ھېسسىياتنىڭ چىنلىقى، تىلنىڭ گۈزەللىكى جەھەتتە رۇبائىيىنىڭ ئۆلچەم ـ مىزانىغا توشقان.

2) «رۇبائىيات» (ئىككىنچى توپلام)، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1990 ـ يىلى نەشر قىلغان. شائىرنىڭ بۇ توپلىمى ئالدىنقى توپلامنىڭ داۋامى ۋە راۋاجى بولۇپ، قۇرۇلما، مەزمۇن، ھېسسىيات ۋە تىل جەھەتتە تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن.

3) «قارلىق تاغ شەجەرىسى» (شېئىرىي رومان)، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى 1986 ـ يىلى نەشر قىلغان. رومانىدا شائىر شېئىرىي تىل ئارقىلىق پېرسوناژلار ئوبرازىنى مۇ-

ۋەپپەقىيەتلىك يارىتىپ، رېئاللىقنى ۋە ھېسسىياتنى جانلىق ئىپادىلىگەن.

4) «چۈغلۇق» (شېئىر توپلىمى)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1987 ـ يىلى نەشر قىلغان. بۇ توپلامغا شائىرنىڭ تۇرلۇك مەزمۇندىكى شېئىرلىرى كىرگۈزۈلگەن.

5) «كومىراجىۋا» (كىنو سېنارىيەسى)، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنىڭ 1995 ـ يىلى 1 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان. بۇ كىنو سېنارىيەسىدە، ئاپتور قەدىمكى كۇسەن مۇتەپەككۇرى كومىراجىۋانىڭ تارىخىي ئوبرازىنى بەدىئىي ۋاستىلەر ئارقىلىق جانلىق ئىپادىلەپ بەرگەن.

يۇقىرىدىكى ئەسەرلەردىن باشقا، ئەدىبنىڭ يەنە «سەۋدالىق تەئەججۇپنامىسى» (نەسر توپلىمى)، «ئارىفنامە» (پەلسەپىۋى نەسر توپلىمى)، «كۇسەن مەلىكىسى» (كىنو سېنارىيەسى)، «غەزەلىيات»، «باھارىيات»، «شېرىن ۋە سېرىن»، «ئاق توز»، «شەبنەم ۋە ئۇچقۇن»، «ھەمرايى غەزەللىرى» قاتارلىق شېئىر توپلاملىرى ئارگىنال بويىچە ئۆيىدە ساقلانماقتا.

4. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ تەرجىمە ئەسەرلىرى

پىروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئۇيغۇر مەدەنىيىتى، تارىخىغا پىششىق ئالىم بولۇپلا قالماستىن، يەنە جاھان مەدەنىيىتى تارىخىدىنمۇ خېلىلا يۇقىرى مەلۇماتقا ئىگە بىلىم ئىگىسى ئىدى. ئۇنىڭ بۇ جەھەتتىكى بىلىملىرى ئۇنىڭ ئىلمىي ئەسەرلىرى، ئەدەبىي ئەسەرلىرى، پەننى ئومۇملاشتۇرۇش ئەسەرلىرىدە روشەن ئىپادىلىنىدۇ. ئۇنىڭ ھەربىر ئەسىرىنىڭ ئاخىرىدىكى شەرھ ـ ئىزاھلارنىڭ ئۆزىلا كىتابخانلارغا مول بىلىم ۋە مەلۇمات بېرىدۇ. ئۇ كىتابخانلارنىڭ ئېھتىياجىنى ئاساس قىلىپ، جۈملىگە ۋە چەت ئەلنىڭ نۇرغۇن مۇنەۋۋەر ئەسەرلىرىنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلدى. ئۇنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئەج-

رىنىڭ بەرىكىتىدىن «چۈغلۇق قىز» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 ـ يىلى نەشرى)، «توققۇز نەزم» (مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987 ـ يىلى نەشرى)، «ئىستېتىكىدىن لېكسىيەلەر» (شىنجاڭ رادىيو ـ تېلېۋىزىيە ئۇنىۋېرسىتېتى 1987 ـ يىلى بېسىپ دەرسلىك قىلغان)، «شېكسپىر سونېتلىرىدىن تاللانما»، «شاھنامە» (2 ـ، 3 ـ قىسىملىرى) قاتارلىقلار ئانا تىلىمىزغا تەرجىمە قىلىندى. يۇقىرىدىكى تەرجىمە ئەسەرلەرنىڭ ئەسلىي ئاپتورلىرىدىن شېكسپىر، ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى، چۈي يۈەن قاتارلىقلار جاھان ئەدەبىياتى مۇنبىرىدىكى كاتتا شەخسلەر بولۇپ، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىنى ئۇيغۇر تىلىغا مۇۋەپپەقىيەتلىك تەرجىمە قىلغانلىقىنىڭ ئۆزى بىر كارامەتتۇر. ئالىمنىڭ ئېيتىپ بېرىشىچە، ئۇ «شاھنامە»نى تەرجىمە قىلىش جەريانىدا، ھەم كۆپ قېتىم ئالغان، ھەم «شاھنامە»دىن كۆپ ئىلھام ئالغان. شۇ ۋەجىدىن، ئۇ 1993 ـ يىلى «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»دا «شەرق ئەدەبىياتىدىكى بەھەيۋەت كىلاسسىك خەزىنە ـــ «شاھنامە»» ناملىق ئىلمىي ماقالىسىنى ئېلان قىلىپ، «شاھنامە»نىڭ مۇۋەپپەقىيىتىگە يۈكسەك باھا بەرگەن.

5. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ پەننى ئومۇملاشتۇرۇشقا ئائىت ئىجادىي ئەسەرلىرى

پەننى ئومۇملاشتۇرۇش بويىچە يېزىلغان ئەسەر ـ ماقالىلەرمۇ بىر خىل ئىجادىيەت ئەسەرلىرى جۈملىسىگە كىرىدۇ. بۇ خىل ئەسەر ياكى ماقالىلەرنىڭ ھەجمى نىسبەتەن كىچىك، مەزمۇنى ئاممىباب، تىلى چۈشىنىشلىك بولۇپ، كىشىلەرنىڭ قوبۇل قىلىشىغا ئەپلىك بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ بۇ جەھەتتىكى ئەجر ـ ئەمگىكىمۇ زور، تۆھپىسى چېلىقارلىق، ئىجتىمائىي ئۇنۇمى يۇقىرى. تولۇقسىز مەلۇماتقا قارىغاندا، ئۇنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئېلان قىلىغان ماقالە-

لىرى 60 پارچىدىن ئارتۇق. بۇ يەردە ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە بىر قىسىم ماقالىلىرىنىڭ ماۋزۇسى، ئېلان قىلىنغان ئورۇن ۋە يىلىنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز.

(1) «رۇخسارى مۇقامى ۋە ئۇنىڭ ئىجادچىسى زىكرى ئەلپەتتا»، «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 1983 ـ يىلى 17 ـ نويابىر سانىدا.

(2) «قەدىمكى كۇسەننىڭ كىلاسسىك ئۇسسۇلى»، «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 1984 ـ يىلى مايدىكى سانىدا.

(3) «قەدىمكى كىلاسسىك ئۇسسۇلنىڭ يېڭى ھاياتقا ئېرىشىشى»، «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 1984 ـ يىلى 24 ـ ئۆكتەبىر سانىدا.

(4) «ئۇرۇمچىنىڭ ھەر خىل يەر نامىلىرى»، «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى»نىڭ 1984 ـ يىلى 23 ـ مارت سانىدا.

(5) «ئەڭ قەدىمكى ئۇرۇمچى ۋە قاڭقىللار»، «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى»نىڭ 16 ـ ئىيۇل سانىدا.

(6) «ئېستېتىكا قانداق پەن؟»، «ئىشچىلار ۋاقىت گېزىتى»نىڭ 1984 ـ يىلىدىكى 8 ـ سانىدا.

(7) «تۇرپان ئۇزۇمى ۋە تۇرپان شارابى»، «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 1985 ـ يىلى 20 ـ ئىيۇن سانىدا.

(8) «پاكىستان رەڭلىك ھېكايە فىلىمى ‹پاكلىق›»، «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 1985 ـ يىلى 23 ـ ئاۋغۇست سانىدا.

(9) «قوغۇن ۋە ئۇنىڭ ماكانى»، «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى»نىڭ 1985 ـ يىلى 12 ـ ماي سانىدا.

(10) «مىللىي مەدەنىيەت راۋاجلىنىشىدىكى بىر مۇھىم قانۇنىيەت»، «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 1986 ـ يىلى 17 ـ ماي سانىدا، خەنزۇچىسى 11 ـ ماي سانىدا.

(11) «‹قۇتادغۇبىلىك›نىڭ ئىلمىي قىممىتى»، «قەشقەر گېزىتى»نىڭ 1986 ـ يىلى 28 ـ ئاۋغۇست سانىدا.

(12) «خاراكتېر ۋە خاراكتېر گۇزەللىكى»، «شىنجاڭ گېزىتى»

تى»نىڭ 1986 - يىلى 21 - ئىيۇل سانىدا.

(13) «ھېسسىيات ۋە ھېسسىيات گۈزەللىكى»، «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى»نىڭ 1986 - يىلى 9 -، 10 -، 11 - فېۋرال سانلىرىدا.

(14) «بىر شېئىر توغرىسىدا پاراڭ»، «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 1986 - يىلى 14 - ئىيۇل سانىدا.

(15) «ئالۋاستى ۋە ئۇنىڭ يېڭى قىياپىتى»، «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى»نىڭ 1986 - يىلى 7 - ئىيۇن سانىدا.

(16) «كۆڭفۇزى ۋە ئىدىئولوگىيە مەدەنىيىتى»، «ۋېنخۇيباۋ» گېزىتىنىڭ 1990 - يىلى 27 - فېۋرال سانىدا.

(17) «ھەشەمەتخورلۇقنىڭ ئون چوڭ كاساپىتى»، «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى»نىڭ 1986 - يىلى 10 - ئىيۇن سانىدا.

(18) «جاباغان ئېلىگە ساياھەت»، «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى»نىڭ 1986 - يىلى 11 - ئاي ۋە 12 - ئايدىكى جەمئىي 27 سانىدا ئۇدا ئېلان قىلىنغان.

(19) «يۇقىرى ماھارەت ۋە ئېسىل سەنئەت ــ «مۇقام» ناملىق ماي بوياق رەسىم ھەققىدە»، «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى»نىڭ 1986 - يىلى 12 - ماي سانىدا.

(20) «بىر شېئىر ھەققىدە سۆز»، «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 1987 - يىلى 24 - يانۋار سانىدا.

(21) «ئىككى شېئىر ھەققىدە پاراڭ»، «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 1987 - يىلى 19 - سېنتەبىر سانىدا.

(22) «كىلاسسىك مەدەنىيەت ۋە نەزەرىيەۋى تەپەككۇر»، «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 1988 - يىلى 3 - دېكابىر سانىدا.

(23) «مازۇچاڭ ۋە ئۇنىڭ شېئىرلىرى»، «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 1988 - يىلى 16 - ئىيۇن سانىدا.

(24) «ئەنئەنىۋى ئاڭ گۇگۇمىدىكى ئۇيغۇر ۋە زامانىۋى ئاڭ سەھىرىدىكى ئويغىنىش»، «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 1988 - يىلى

12 ـ ئىيۇن سانىدا.

(25) «تارىخ ھەققىدە قايتا ئويلىنىش ـــ مىللەتلەر تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجى»، «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 1988 ـ يىلى 2 ـ ئۆكتەبىر سانىدا.

(26) «ياشلار ۋە ئىقتىدار قىممىتى»، «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 1988 ـ يىلى 28 ـ ئىيۇل سانىدا.

(27) «ئوخشاشمايدىغان ئىككى خىل مىللىي ئويغىنىش»، «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 1988 ـ يىلى 13 ـ نويابىر سانىدا.

(28) «ئۇ شېئىرلىرى بىلەن خەلق قەلبىدە»، «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 1988 ـ يىلى 12 ـ مارت سانىدا.

(29) «ئەسسالام قەشقەر، ئەسسالام ئانا دىيار»، «قەشقەر گېزىتى»نىڭ 1988 ـ يىلى 9 ـ سېنتەبىر سانىدا.

(30) «مۇھىم بىر تارىخىي تەجرىبە»، «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 1989 ـ يىلى 8 ـ نويابىر سانىدا.

(31) «ھەشەمەتخورلۇق ۋە قۇرۇق شۆھرەت»، «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 1989 ـ يىلى 25 ـ يانۋار سانىدا.

(32) «ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ يىپەك يولىدا كۆرسەتكەن خىزمىتى»، «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 1989 ـ يىلى 27 ـ ئاپرېل سانىدا.

(33) «يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئالىملىرى ۋە شائىرلىرىدىن نەمۇنە»، «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى»نىڭ 1989 ـ يىلى 1 ـ ئايدىكى سانلىرىدا ئۇدا ئېلان قىلىنغان.

(34) «ئۇزۇم سەيلىسى ھارپىسىدا»، «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 1990 ـ يىلى 18 ـ ئاۋغۇست سانىدا، خەنزۇچىسى 2 ـ سېنتەبىر سانىدا.

(35) «شەرق سەنئىتىدىكى بىباھا گۆھەرئون ئىككى مۇقامنىڭ تولۇق رەتلىنىشى مۇناسىۋىتى بىلەن»، «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 1990 ـ يىلى 10 ـ سېنتەبىر سانىدا.

(36) «ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ تۆت چوڭ ئالاھىدىلىكى»، «قەشقەر گېزىتى»نىڭ 1992 - يىلى 14 - ئاۋغۇست سانىدا.

(37) «ئوقۇتقۇچى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ مائارىپ گېزىتى»نىڭ 1992 - يىلى 17 - نويابىر سانىدا.

(38) «يىپەك يولىنىڭ ئىقتىسادىي قىممىتى»، «شىنجاڭ ئىقتىساد گېزىتى»نىڭ 1993 - يىلى 27 - مارت سانىدا.

(39) «مەنپەئەتدارلىق ئەخلاقى ۋە مەجبۇرىيەت ئەخلاقى»، «شىنجاڭ مائارىپى گېزىتى»نىڭ 1993 - يىلى 16 - فېۋرال سانىدا.

(40) «كىتاب ۋە كىتاب مەدەنىيىتى»، «شىنجاڭ مائارىپى گېزىتى»نىڭ 1993 - يىلى 19 - يانۋار سانىدا.

(41) «ئوقۇغۇچى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ مائارىپى گېزىتى»نىڭ 1993 - يىلى 6 - مارت سانىدا.

(42) «كۇسەن مەدەنىيىتىنىڭ تارىخىي قىممىتى»، «ئىشچىلار ۋاقىت گېزىتى»نىڭ 1993 - يىلى 23 - ئۆكتەبىر سانىدا.

(43) «غەربىي يۇرت مائارىپ تارىخىدىن بىر ئۇچۇر»، «شىنجاڭ مائارىپ گېزىتى»نىڭ 1993 - يىلى 10 - ئاۋغۇست سانىدا.

(44) «ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى مەشھۇر ئالىم ئۇلۇغبېك»، «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى»، 1994 - يىلى 27 - دېكابىر سانىدا.

بۇلاردىن باشقا، يەنە ئالىم كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدىكى مەشھۇر ئەسەرلەردىن مۇھەممەد خارەزمىنىڭ «مۇھەببەتنامە» قاتارلىق چوڭ ھەجىملىك ئەسىرىنى نەشرگە تەييارلاپ ئېلان قىلغان.

دېمەك، ئالىمنىڭ پەننى ئومۇملاشتۇرۇشقا ئائىت ماقالىلىرىنىڭ مەزمۇن دائىرىسى كەڭ بولۇپ، تارىخ، جۇغراپىيە، پەن - مەدەنىيەت، ئەدەبىيات - سەنئەت، سىياسىي - ئىقتىساد، ئېتنوگرافىيە، تارىخىي شەخسلەر، ئەخلاق - پەزىلەت، ئاڭ - تەپەككۇر قاتارلىق ساھەلەرگە چېتىلىدۇ.

6. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن تەتقىقاتىنىڭ ئالاھىدىلىكى

پىروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ھاياتىنىڭ كۆپ قىسمى ئىلمىي تەتقىقات بىلەن ئۆتكەن ھايات. بىز ئالىمنىڭ ئەسەرلىرىنى تۇرگە ئايرىش، رەتلەش، تەرتىپكە سېلىش ۋە تەپسىلىي ئانالىز قىلىش ئارقىلىق ھازىرچە ئۇنىڭ تەتقىقاتىدىكى يەتتە تۇرلۇك ئالاھىدىلىكىنى ھېس قىلدۇق:

بىرىنچى، ئالىم بېرىلىپ ئىزدىنىش روھىغا ئىگە.

ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنده بىر يۇكسەك غايە بار ئىدى. ئۇ بولسىمۇ، پۇتۇن ئەقىل ـ پاراسىتى ۋە يۇرەك قېنىنى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تەتقىقاتىغا بېغىشلاشتىن ئىبارەت. ئۇ بۇ غايە مەنزىلىده بېرىلىپ ئىزدەندى، ھارماي ـ تالماي ئىشلىدى. ئۇنىڭ قەلىمى بىر كۇنمۇ يېزىشتىن توختىمىدى. ئۇ كۆپ قېتىم بالىنىستىتا ياتتى، بۇ جەريانداا دوختۇرلار ئۇنىڭ كىتاب كۆرۈش، خەت يېزىشىنى قاتتىق چەكلىگەن بولسىمۇ، ئۇ گاھىدا ئاشكارا، گاھىدا يوشۇرۇن كىتاب كۆردى، قەلەم تەۋرەتتى. تەتقىقات يولىدا ئۇ قىممەتلىك ھېيت ـ بايرام، دەم ئېلىش كۈنلىرىنى ئۇنتۇپ قالدى. تۆي ـ تۆكۇن، نەزىر ـ چىراغ، ئويۇن ـ تاماشا ۋە چاي ـ داستىخانلارغا ئىشتىراك قىلالمىدى. دوست ـ ئاغىنە، يار ـ بۇرادەر، ئەل ـ جامائەتنى كۆپ يوقلىيالمىدى. ھەتتا ئۇ ۋاپات بولغاندىمۇ قولىدا قەلەم تۇتۇقلۇق ھالەتته تەتقىقات ئۇستىلىده يىقىلدى.

ئىلمىي تەتقىقات يولىدا، بۇ دەرىجىده ئۆزىنى ئۇنتۇش ۋە بېرىلىپ ئىزدىنىش روھى تەتقىقات تارىخىدا بولغاندۇ، لېكىن بىزنىڭچە كۆپ ئەمەس. شۇڭا بىز ئالىمنىڭ بۇ خىل قىممەتلىك روھىنى ئۇنىڭ سەر خىل ئالاھىدىلىكى دەپ قارىدۇق.

ئىككىنچى، ئالىمنىڭ تەتقىقاتى تەدرىجي مۇكەممەللىشىش يۇزلىنىشىگە ئىگە.

ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ تەتقىقاتى 23 ـ يېشى-

دا، يەنى 1956 ـ يىلى «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ 11 ـ ئەسىردىكى ئىلىمى بۇيۇك ئالىمى» دېگەن نامىدا ئېلان قىلىنغان ئىلمىي ماقالە سىدىن باشلانغان. ئۇنىڭ ئاز كەم 40 يىللىق تەتقىقات نەتىجىلىرىگە كۆز تاشلىغىنىمىزدا، شۇنى چوڭقۇر ھېس قىلدۇقكى، ئالىمنىڭ تەتقىقاتى سان ۋە سۈپەت جەھەتتە كەمتۈكلۈكتىن مۇكەممەللىككە، كېلەڭسىزلىكتىن ئىخچاملىققا، چېچىلاڭغۇ ـ تارقاقلىقتىن جەملىك ـ ئومۇمىيلىققا قاراپ يۈزلەنگەن ھەم تەرەققىي قىلغان. ئالايلۇق، ئۇنىڭ فارابى ھەققىدىكى تەتقىقاتى ئايرىم لىقتىن تەدرىجىي ئومۇمىيلىق دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلۈپ، ئاخىر 1985 ـ يىلى نەشر قىلىنغان «فارابى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە سىستېمىسى» دېگەن يىرىك ئەسىرگە مەركەزلەشكەن. ئۇنىڭ يۈسۈف خاس ھاجىپ ۋە «قۇتادغۇبىلىك» ھەققىدىكى تەتقىقاتىمۇ پارچە ـ پۈراتلىقتىن تەدرىجىي مۇكەممەللىشىپ، «قۇتادغۇبىلىك» خەزىنىسى» دېگەن مەخسۇس ئەسەرگە ئومۇملاشقان. ئوخشاشلا، ئالىمنىڭ «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى» ناملىق ئەسىرىمۇ ئۇنىڭ بىر ئۆمۈر مەشغۇل بولغان ئۇيغۇر مۇقاملىرى ھەققىدىكى تەتقىقاتىنىڭ يۇقىرى پەللىسى ھېسابلىنىدۇ. ھالبۇكى، ئالىم تەتقىقاتىنىڭ بۇ خىل يۈزلىنىشى ۋە تەرەققىياتى شەيئىلەر تەرەققىياتىنىڭ مەنتىقىسىگە ماس كېلىدۇ.

ئۇچىنچى، ئالىمنىڭ تەتقىقاتى نىشان جەھەتتە ئېنىقلىققا ئىگە.

پىروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ تەتقىقات دائىرىسى نىسبەتەن كەڭ، ئەسەرلىرى كۆپ ۋە خىلمۇخىل. بۇ ھال كىشىلەرگە ئالىم گويا ھەممە ساھەگە ئېسىلمۇالغاندەك تۇيغۇ بېرىپ قويىدۇ. ئەمما، بىز ھادىسىدىن ماھىيەتكە، تاشقى ئىسىدىن ئىچكى ئىسىگە ئۆتۈپ قارايدىغان بولساق، ئەھۋالنىڭ بۆلەكچە ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. ئالىمنىڭ تەتقىقات نىشانى ناھايىتى

ئېنىق، ئۇ بولسىمۇ ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تەتقىقاتچىلىقىدۇر. بۇ يەردە شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشنى لازىم تاپتۇقكى، ئالىمنىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتىكى مېتودى باشقىچە، ئۇ ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تەتقىقاتىنى بىر تەكشىلىكتە ئەمەس، بەلكى ئۇنى مۇئەييەن بىر مەدەنىيەت كاتېگورىيەسى، مەدەنىيەت سىستېمىسى، مەدەنىيەت قاتلىمى ۋە مەدەنىيەت مۇناسىۋىتى ئىچىگە قويۇپ، بۇ نۇقتىدىن ئۇنىڭغا، ئۇنىڭدىن بۇنىڭغا ئۆتۈپ تەتقىق قىلغان. ئالىمنىڭ قارىشىچە، ئۇيغۇر مەدەنىيىتى دۇنيادا تەنها مەدەنىيەت بولماستىن، بەلكى ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ بىر قىسمى، شەرق مەدەنىيىتىنىڭ بىر قىسمى. ھەتتا دۇنيا ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى. شۇڭا، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىدىن ئىبارەت بۇ كىچىك ئاتموسفېرانى چوڭ ئاتموسفېرا ئىچىگە قويۇپ، ئوخشاشمىغان نۇقتا، ئوخشاشمىغان تەرەپ، ئوخشاشمىغان قاتلام ۋە ئوخشاشمىغان مۇناسىۋەت نۇقتىسىدىن چىقىپ تەتقىق قىلىش لازىم. ھالبۇكى، ئالىمنىڭ بۇ خىل قارىشى ئىلمىي ۋە ماھىيەتلىك بولۇپ، دىيالېكتىكىغا ئۇيغۇن كېلىدۇ. ئەگەر ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تەتقىقاتچىلىقى، ئالىمنىڭ قارىشىنىڭ ئەكسىچە، زامان، ماكان، مۇناسىۋەت، قاتلام، كاتېگورىيە ۋە سىستېمىدىن تەدىھا ھالدا ئېلىپ بېرىلسا، ئۇنىڭدا نە ئىلگىرىلەش بولمايدۇ، نە ئۇنۇم بولمايدۇ. ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن باشتىن - ئاخىر ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشنى يادرو قىلىپ، مەزكۇر يادرونى تارىخ، جۇغراپىيە، تىل، ئەدەبىيات، سەنئەت، ئېتنوگرافىيە، ئارخېئولوگىيە، دىن، ئېتىكا قاتارلىق كۆپ نۇقتىلاردىن چىقىپ تەتقىق قىلغان. ئۇنىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تەتقىقاتچىلىقىدا ماھىيەتلىك ئىلگىرىلىگەنلىكىنىڭ ۋە بەزى ساھەلەردە بۆسۈش خاراكتېرلىك مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشكەنلىكىنىڭ ھەقىقىي سىرى مانا مۇشۇ يەردە.

تۆتىنچى، ئالىمنىڭ تەتقىقاتى ئىزچىللىققا ۋە چوڭقۇرلۇققا ئىگە.

ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ 40 يىللىق تەتقىقات تارىخىغا توغرا ۋە تىك لىنىيەدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ تەتقىقاتى ئىزچىللىققا ئىگە. بۇ، بىرىنچىدىن، ئۇنىڭ تەتقىقاتىنىڭ ئىزچىل داۋام قىلغانلىقىدا؛ ئىككىنچىدىن ئۇنىڭ تەتقىقاتتىكى كۆزقارىشىنىڭ ئىزچىل بولغانلىقىدا؛ ئۈچىنچىدىن، ئۇنىڭ ھەربىر مەسىلىدىكى قارىشىنىڭ ئىزچىل بولغانلىقىدا روشەن ئىپادىلىنىدۇ. ھالبۇكى، ئىزچىللىق ۋە زىددىيەتسىز بولۇش ــ ئىلمىي تەتقىقاتنىڭ زۆرۈر شەرتى. ئالىمنىڭ پىكىر يولى راۋان، چىقىش نۇقتىسى ئېنىق بولغاچقا، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدە، زىددىيەتلىك قاراش، زىددىيەتلىك يەكۈن، تايىنسىزلىق، لىڭگىرتاقتاقلىق ئالامەتلىرى كۆرۈلمەيدۇ. ئالىمنىڭ بەزى ماقالىلىرىدىكى ۋە بەزى مەسىلىلەردىكى بىر قىسىم ئەھۋاللار بولسا، بىلىش ۋە قارىشىنىڭ يېڭىلىنىشىنىڭ ئىپادىسىدۇر. ئالىم بۇرۇنقى بىر قىسىم مەسىلىلەردىكى قارىشىنىڭ توغرا بولمىغان تەرەپلىرىنى كېيىنكى ماقالىلىرىدە ئېنىق تۇزەتكەن. ئۇنىڭ بەزى ماقالىلىرىنىڭ تەكرار ئېلان قىلىنىشىنىڭ سەۋەبى مانا مۇشۇ يەردە! بۇ ــ بىلىش تەرەققىياتى دىيالېكتىكىسىغا ئۇيغۇن كېلىدۇ.

ئالىمنىڭ تەتقىقاتىنىڭ چوڭقۇرلۇققا ئىگە ئىكەنلىكى شۇ يەردىكى، زامان تەرەققىياتى نۇقتىسىدىن كۆزەتكەندە، ئۇنىڭ تەتقىقاتى تېيىزلىكتىن چوڭقۇرلۇققا، ئاددىيلىقتىن مۇرەككەپلىككە، بىر تەرەپلىمىلىكتىن كۆپ تەرەپلىمىلىككە، ئاددىي تونۇشتۇرۇشتىن مۇھاكىمىلىك تەتقىقاتقا قاراپ تەرەققىي قىلغان، يەنى تەدرىجىي چوڭقۇرلۇققا قاراپ يۈزلەنگەن. ھۆرمەتلىك كىتابخانلار ئالىمنىڭ 1980 ـ يىلى نەشر قىلىنغان «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كىلاسسىك مۇزىكىسى ئون ئىككى مۇقام ھەققىدە» دېگەن ئەسىرى

بىلەن نەشر قىلىنىش ئالدىدا تۇرغان «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى» دېگەن ئەسىرنى سېلىشتۇرۇپ ئوقۇسا، ئالىمنىڭ تەتقىقاتىنىڭ تەدرىجىي چوڭقۇرلاپ بارغانلىقىنى ھېس قىلالايدۇ. بۇ نۇقتىنى ئەسەر - ماقالىلەرنىڭ ماۋزۇسىدىنمۇ كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

بەشىنچى، ئالىمنىڭ تەتقىقاتى مول ماتېرىياللىق قىممەتكە ئىگە.

ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ قايسى تۇردىكى ئەسەر-لىرىگە نەزەر تاشلىسىڭىز، ئۇنىڭدا ناھايىتى كۆپ قىممەتلىك ما-تېرىياللارنىڭ بارلىقىنى ھېس قىلىپلا قالماستىن، يەنە ئۇ بۇ ما-تېرىياللارنى قاچان، قەيەردە، قانداقسىگە توپلىغان بولغىيتتى، دەپ ھەيرانلىقمۇ ھېس قىلىسىز، ئالىمنىڭ مەيلى يىرىك ئەسەر-لىرىدە بولسۇن، مەيلى بىر پارچە ماقالىسىدە بولسۇن، تارىخىي ئابىدە - يازما ماتېرىياللار، ئارخېئولوگىيەلىك ماتېرىياللار، ئال-دىنقىلارنىڭ تەتقىقات ماتېرىياللىرى، ئۇيغۇر ئەل مەدەنىيىتى ما-تېرىياللىرى ناھايىتى مول. ئالىم بىر ئۆمۈر توپلىغان بۇ قىم-مەتلىك ماتېرىياللارنى ئىلمىي تەتقىقاتلىرىدا بەكمۇ ئۈنۈملۈك قوللاندى. تەتقىقاتچىلىرىمىز ئالىم نەقىل - ئىستاتا ئالغان بۇ مەنبە - ئۇچۇرلاردىن ئىلگىرىمۇ پايدىلانغانىدى، ھازىرمۇ پايدىلە-نىۋاتىدۇ، كەلگۈسىدىمۇ پايدىلانغۇسى.

ئالتىنچى، ئالىمنىڭ تەتقىقاتى پۈختىلىققا ئىگە.

ھەرقانداق بىر ئىلمىي ئەسەر (ھەجمى مەيلى چوڭ، مەيلى كىچىك بولسۇن) مۇھاكىمە تېمىسى، مۇھاكىمە ئاساسى ۋە مۇھا-كىمە شەكلىدىن ئىبارەت ئۈچ ئامىلدىن تەركىب تاپىدۇ. مۇشۇ ئۈچ ئامىل ئورگانىك باغلانغان ئەسەر كومپوزىتسىيەسى مەنتىق-لىق ئەسەر ھېسابلىنىدۇ. ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئەسەرلىرى مانا مۇشۇ ئۆلچەمگە تولۇق توشىدۇ. ئۇنىڭ ھەربىر ئەسىرىنىڭ مۇھاكىمە تېمىسى ئېنىق، چۈشىنىشلىك، مۇھاكىمە

ئاساسى يېتەرلىك، مۇھاكىمە شەكلى ئەپچىل، راۋان ۋە قائىدە-
لىك، شۇڭا ئۇنى ئوقۇغان ئادەم چۈۋالچاقلىق، كېلەڭسىزلىك ۋە
قوپاللىق ھېس قىلمايدۇ.

يەتتىنچى، ئالمىنىڭ تەتقىقات تىلى ئۆزگىچىلىككە ئىگە.

ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ تىل ئۆزگىچىلىكى ئىككى جەھەتتە كۆرۈلىدۇ: بىرى، سۆز ئىشلىتىش جەھەتتە ئالىم كۆپرەك ئىلمىي ئۇقۇم ـ ئاتالغۇلارنى ئىشلىتىدۇ. يەنە بىرى، جۈملە جەھەتتە، ئالىم قوشما جۈملە ياكى جۈملىلەر توپىنى ئىش-لىتىشكە ئادەتلەنگەن. شۇ سەۋەبلىك، ئالىمنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ تىلى نىسبەتەن ئېغىر بولۇپ، دىققەت بىلەن ئوقۇمىغاندا، ئاساس-لىقچە چۈشەنگىلى بولمايدۇ. بايان ئىنتوناتسىيە جەھەتتە ئاھاڭ-دار، گۈزەل بولۇپ، كىشىگە ئېستېتىك زوق ۋە ئىلھام بېغىشلاي-دۇ.

بىر ئالىمنىڭ زور مۇۋەپپەقىيىتى گۈزەل كىشىلىك ئەخلاقى ۋە ئەستايىدىل ئىلمىي ئەخلاقىدىن ئايرىلالمايدۇ، ئەلۋەتتە. ئاخ-رىدا بۇ نۇقتىدا سۆز ئاچمىغان بولساق، ئەخلاق ـ پەزىلەت جە-ھەتتە، ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن كەمتەر، ئېغىر ـ بې-سىق ۋە كەڭ قورساق كىشى ئىدى. ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدا مەنمەنلىك، ھاكاۋۇرلۇق، مەغرۇرلۇق، تەمەخورلۇق ئىللەتلىرى كۆرۈلمەيتتى، ئۆزىنى كۆرسىتىشنى خالمايتتى. ۋاقتىنى چىڭ تۇتۇپ ئىشلەش-نى، ئىزدىنىشنى، ئىجاد قىلىشنى، تەتقىق قىلىشنى ئەڭ مۇھىم ئورۇنغا قويىاتتى. ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئەستايىدىل بولاتتى.

ھازىر قولىمىزدا بار (مۇتلەق توغرا دېيىلمەسكىمۇ) ماتېرى-يالىلارغا ئاساسلانغاندا، ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ھاياتىدا يىرىك ئەسەرلەردىن (نەشر قىلىنغان ۋە نەشرگە تەييارلانغان) 18 كىتاب، ئىلمىي ماقالىلەردىن 135 پارچىدىن ئارتۇق، ئەدەبىي ئىجادىيەت ئەسەرلىرىدىن 8 توپلام، تەرجىمە ئەسەرلەردىن بەش

كىتاب، پەننى ئومۇملاشتۇرۇشقا ئائىت ماقالىلەردىن 60 پارچە-
دىن ئارتۇق بولۇپ، جەمئىي 250 پارچىدىن كۆپ ئىلمىي، ئەدە-
بىي ۋە نەزەرىيەۋى ئەسەرلەرنى بىزگە مىراس قالدۇرۇپ كەتتى.

ئالىمنىڭ ئىلمىي تەتقىقات جەھەتتە زور مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قازانغانلىقىنى پارتىيە، ھۆكۈمەت، جۇملىدىن شىنجاڭ ئۇنىۋېر-سىتېتى رەھبەرلىكىنىڭ ئۇنىڭغا غەمخورلۇق قىلىشى، ئۇنى قول-لىشى ۋە ئۇنىڭغا ئەۋزەل شەرت ـ شارائىتلارنى يارىتىپ بەرگەن-لىكىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ، ئالىمنىڭ بۇ نۇقتىنى كۆپ قېتىم تىلغا ئېلىپ ئۆتكەنىدى.

ماقالىمىزنىڭ ئاخىرىدا ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى، جۇملىدىن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخى ۋە مەدەنىيىتى ھەققىدە بىر ئۆمۇر ئىز-دەنگەن ۋە ئۆلمەس ئەسەرلەرنى رويابقا چىقارغان بۇ مەشھۇر ئا-لىمنىڭ روھىغا ئەمىنلىك، ئاخىرەت سەپىرىگە خەيرلىك مەنزىل تىلەيمىز!

ئويلىنىش ئىچىدە ئىلگىرىلەش

مىڭ چىببې، لو لۇلۇ

ئاپتور ھەققىدە: مىڭ چىببې (孟驰北، 1926 ــ 2013) دەۋرىمىزدىكى داڭلىق تارىخ ـ مەدەنىيەت تەتقىقاتچىسى، كۆزگە كۆرۈنگەن ئاخباراتچى ۋە يازغۇچى. ئۇ موتسۇل ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئەۋلادى بولۇپ، ئەسلىي ئىسمى دو بايا. مىڭ چىببې كۇنمىڭ ئۇ. نۆۋىرستېتىدا ئوقۇغان. ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ «شىنخۇا ئا. گېنتىلىقى»، «شىنجاڭ گېزىتى»، «شىنجاڭ رەسىملىك ژۇرنىلى» قاتارلىق ئورۇنلاردا مۇخبىرلىق، تەھرىرلىك ۋە باشقۇرغۇچىلىق خىزمەتلىرىنى قىلغان.

تارىخ ـ مەدەنىيەت تەتقىقاتچىسى مىڭ چىببېينىڭ «جۇڭگو تا. رىخىغا يېڭى نەزەر» (ئىككى توم)، «ياۋروپا تارىخىغا يېڭى نەزەر» ناملىق كىتابلىرىدىن تاشقىرى ۋەكىل خاراكتېرلىك داڭلىق ئە. سىرى «يايلاق مەدەنىيىتى ۋە ئىنسانىيەت تارىخى» ئالاھىدە مەش. ھۇر. خەلقئارادىكى بىرنەچچە چوڭ تىل ـ يېزىققا تەرجىمە قى. لىنغان ئىككى تومىلۇق بۇ يىرىك ئەسىرىدە ئۇ يايلاق مەدەنىيىتى ئىلمىنىڭ نەزەرىيە سىستېمىسىنى تۇرغۇزۇپ چىققان. شۇ سە. ۋەبتىن مىڭ چىببې خەلقئارادا «يايلاق مەدەنىيىتى ئىلمىنىڭ پېشۋاسى» دېگەن شەرەپكە مۇيەسسەر بولغان. ئۇ ئەدەبىي ئاخباراتـ لىرىنى ئايالى ھەم كەسىپدىشى لو لۇلۇ (罗绿绿، خەنزۇ) بە. لەن بىللە يازغان.

«ئويلىنىش ئىچىدە ئىلگىرىلەش» (反思中的起跑) ناملىق بۇ

ئەدەبىي ئاخباراتنى مىك چىققىي ئەر - ئايال بىرلىكتە يېزىپ، 1988 - يىلى «غەربىي دىيار ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىغان. داڭلىق تەرجىمان توختى باقى ئارتىشى تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنىپ شۇ يىلى «تارىم» ژۇرنىلىنىڭ 10 - سانىدا ئېلان قىلىنغان. ئەينى ۋاقىتتا ئوقۇرمەنلەر ئارىسىدا ناھايىتى زور تەسىر پەيدا قىلغان. بۇ ئەدەبىي ئاخباراتتا پىروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ مىللىتىمىزنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىدىكى ۋە روھىيەت تۈزۈلمىسىدىكى كىرىزىسلار ھەققىدىكى سۆكۈتلۈك ئويلىنىشلىرى گەۋدىلىك ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

*　　*　　*

1. پاكىتلارنىڭ قىسقىشى

جۇڭگو، چەت ئەل ئالىملىرىنىڭ شىنجاڭ تارىخى ھەققىدىكى ئەسەرلىرىنى ئوقۇغاندا، ئۇيغۇرلار ئېسىل مىللەت دېگەن خۇلاسىگە كېلىشىڭىز تەبىئىي، شىنجاڭدا يۈز بەرگەن بەزى تارىخىي ھادىسىلەر گويا تېپىشماققا ئوخشايدۇ. مەسىلەن: قەدىمكى زامانىدا بۇ زېمىندا ھۇنلار، ئۇلۇغ ياۋچىلار، ساكلار، ئېفتالىتلار، چاڭلار، تۇبۇتلەر، تۈركلەر، سىيانپىلار، قىتانلار، جۇرجانلار، موڭغۇللار ياشىغان. بۇ مىللەتلەرنىڭ بەزىسى ئۆز دەۋرىدە كارامەت زوردىيىپ، قۇدرەت تېپىپ، جاھاننى سورىغان. لېكىن ھازىرقى كۈندە بولسا، بەزىسى كىچىكلەپ، ئاجىزلاپ كەتتى، بەزىسى تارىخ سەھنىسىدىن پۈتۈنلەي يوقىلىپ كەتتى. ئۇيغۇرلار بولسا، تارىختىكى بوران - چاپقۇندا راۋاج تېپىپ، زورىيىپ، شىنجاڭنىڭ ئاساسىي مىللىتىگە ئايلاندى، بۇنىڭ سىرى نېمە؟

بۇرۇنقى قوچۇ ئۇيغۇرلىرى ئۆز دەۋرىدە تۈرپاندىلا سوغدى يېزىقى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى، خەنزۇ يېزىقى، سۇرىيە يېزىقى،

سانسكرىت يېزىقى، پارس يېزىقى، تۈرك يېزىقى ۋە تاغۇت يېزى-
قى بىلەن بۇددا دىنىغا، مانىي دىنىغا، نېستورىيان دىنىغا، مەجۇ-
سىي دىنىغا ئائىت دىنىي كىتابلارنى تاش مەتبەئىدە نەشر قىلال-
غان، بۇنداق ئەھۋال ئۆز زامانىسىدا دۇنيادا كەم ئۇچراپتىكەن.
بۇنىڭ سىرى نېمە؟

بىرەر دەۋرنىڭ مەدەنىيىتى جەۋھەرلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ
بېرەلەيدىغان كاتتا مەدەنىيەت ئەربابلىرى يوق مىللەتنى ئىنتايىن
مەدەنىيەتلىك مىللەت، دەپ ئاتىماق تەس. شىنجاڭدىكى ھەرقايسى
مىللەتلەر ئىچىدە ئۇيغۇر مىللىتىدىن يۇسۇف خاس ھاجىپ،
مەھمۇد كاشغەرىي دېگەن ئىككى نەپەر كاتتا مەدەنىيەت ئەربابى
چىققان، بۇنىڭ سىرى نېمە؟

ئۇيغۇرلار ئىلگىر - ئاخىر بولۇپ شامان دىنىغا، مانىي دىنى-
غا، مەجۇسىي دىنىغا، بۇددا دىنىغا، ئاخىرىدا ئىسلام دىنىغا ئېتە-
قاد قىلغان. دۇنيادا دىن - ئەقىدىنى شۇنداق كۆپ تاللىغان مىل-
لەت تولىمۇ ئاز تېپىلىدۇ. بۇنىڭ سىرى نېمە؟

ئۇيغۇرلار شىمالىي موڭغۇل قۇملۇقىدا ياشىغان چاغلىرىدا
سان جەھەتتىن ئانچە كۆپ ئەمەس ئىدى. كېيىن ئۇچ يولغا بۆلۈ-
نۇپ كۆچۈپ، تېخىمۇ چېچىلىپ كەتتى. ئەمما، ئۇزاق ئۆتمەيلا تا-
رىمدىكى بىر مۇنچە قەبىلە - ئەللەرنى ئاسسىمىلياتسىيە قىلدى.
كېيىنكى ئۇزاق تارىخىي جەريانىدا خېلى كۆپ خەنزۇ، موڭغۇلنى،
قىتانلارنى ئاسسىمىلياتسىيە قىلدى. شۇنداق زور ئاسسىمىلياتـ
سىيە قىلىش ئىقتىدارىدىكى سىر نېمە؟

ئالتاي تىلى سىستېمىسىدىكى مىللەتلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ
تارىختىن قالغان ئېغىز ئەدەبىياتى بار، لېكىن ئۆز ئالدىغا سىس-
تېما ھاسىل قىلالايدىغان نۇرغۇن يازما ئەدەبىي مىراسى بار مىل-
لەت پەقەت بىرلا ئۇيغۇر مىللىتى، بۇنىڭدىكى سىر نېمە؟

...

مەن ئەنە شۇ مەسىلىلەر ئۈستىدە بىر ئۇيغۇر بۇرادىرىمدىن

ئەقىل سورىدىم. ئۇ ئالىي مەكتەپنىڭ پىروفېسسورى بولۇپ، شىنجاڭنىڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى، فارابى ۋەكىللىكىدىكى ئوتتۇرا ئەسىر ئىسلام ـ ئەرەب مەدەنىيىتىنى پىششىق بىلەتتى، خەنزۇ كىلاسسىك ئەدەبىياتىغا بەكمۇ قىزىقاتىتى، ھازىرقى زامان دۇنيا پەلسەپە ئېقىملىرىدىنمۇ كەڭ مەلۇماتلىق ئىدى. ئۇنىڭ ئېستېتىكا، مۇزىكا، ئۇسسۇل ۋە تارىخ قاتارلىق ساھەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كۆپ خىل ئەسەرلىرى بار. ئۇ چۇ-يۇەننىڭ «توققۇز نەزم» ناملىق شېئىرىنىمۇ تەرجىمە قىلغان. ئۇ ھەقىقىي بىلىملىك، ئۆتكۈر نەزەرلىك ئالىم، ئۇ ئارىلاشما مەدەنىيەت نەزەريىەسىنى تەرغىب قىلغانلىقى، شېئىرلىرىدا دىنغا نىسبەتەن بەزى قاراشلىرىنى ئىپادىلەپ قويغانلىقى، ئۆز مىللىتىنىڭ ئەيىبلىرىنى ئەگىتىپ تەنقىد قىلغانلىقى ئۈچۈن، دائىم يېتىم ھالەتكە چۈشۈپ، چوڭقۇر خىيالغا چۆكۈپ قالىدىكەن. ئۇ مۇنداق دەيدۇ:

— بۇ سىرلارنى، ھازىرقى زامان تىلى بىلەن ئېيتقاندا، ئېچۈشتىش، قوبۇل قىلىش، دەپ يېشىش مۇمكىن. شىنجاڭنىڭ ئۇچ تەرىپى ئېگىز تاغ. ئومۇمەن قارىغاندا، ئۇ تەبىئىي مۇھىتى جەھەتتىن بىكىك ھالەتتە تۇرىدۇ. شۇنىڭغا تەشەككۇر ئېيتىمىزكى، قەدىمكى زامانىدىكى ئاتلىق مىللەتلەر ۋە سودىگەرلەر تاغ ـ داۋانلاردىن ئېشىپ، بىپايان چۆللەرنى كېزىپ، خەلقئارا كارۋان يوللىرىنى ئېچىپ، دۇنيانىڭ شەرقى بىلەن غەربىنى تۇتاشتۇرغان. يۇنان، رۇم مەدەنىيىتى، ئىران ـ ئەجەم مەدەنىيىتى، ئىسلام ـ ئەرەب مەدەنىيىتى بۇ يەرگە توپلانغان. مانا مۇشۇنداق مۇھىتتا ئۆسۈپ يېتىلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ تەرەپ ـ تەرەپكە يول ئاچىدىغان ئېچىۋېتىش روھىغا ۋە ئەتراپلىق قوبۇل قىلىش غەيرىتىگە ئىگە بولۇشى تەبىئىي. تەرەپ ـ تەرەپكە يول ئاچقاندىلا روناق تاپقىلى، تەرەققىي قىلغىلى بولىدۇ. بۇمۇ ھازىرقى كۈندە دۇنياغا پۈر كېتىۋاتقان نەزەريىەگە، تېرمودىنامىكىنىڭ 2 ـ قانۇنىيىتى بويىچە

بارلىققا كەلگەن ئېنتروپىيە نەزەريىەسىگىمۇ ئۇيغۇن كېلىدۇ. تاشقى دۇنيادىن داۋاملىق ھالدا قۇۋۋەت ـ مەدەت ئېلىپ ئۆزىنى تولۇقلاپ تۇرغاندا، يىلتىزسىز گىياھقا ئوخشاش ھالەتكە چۈشۈپ قالمايدۇ. ئەرەبلەرنىڭ بىر ئالىمى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي ئەنئەنىسىنى مۇنداق بىر ئوبرازلىق ئوخشىتىش بىلەن سۈپەتلىگەن: ئۇ گويا تۆت تېمىنىڭ ھەممىسىدىن دېرىزە ئېچىلغان ئۆيگە، گۈل-لەرنىڭ رەڭ، پۇراق تۇرلىرىنى ئايرىپ تۇرمايلا شىرنە يىغىدىغان ھەسەل ھەرىسىگە ئوخشايدۇ.

پىروفېسسورىمىز مەدەنىي مىراسلارنى تەكشىيە قىلىپ ئۇخلايدىغان ئادەملەردىن ئەمەس. مېنىڭ ماختاپ ئېيتقان گەپلىرىم ئۇنى مەمنۇن قىلالمىدى، ئەكسىچە، ئۇنىڭ چىرايى تۇتۇلدى.

ـــ ئۇيغۇرلارنىڭ ئېسىل ئەنئەنىلىرىنىڭ، ـــ دېدى ئۇ گەپكە كىرىشىپ، ـــ تارىختىكى ئەڭ پارلاق نەتىجىسى قاراخانىيلار خانلىقىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەنلىكىدۇر. ئۇنىڭدىن كېيىن، دېگىز ـ ئوكيان قاتنىشى راۋاجلانغانلىقتىن، شىنجاڭنى ئارىلاپ ماڭىدىغان خەلقئارا سودا كارۋان يوللىرى بىكار بولۇپ قالدى. شۇنداق بولسىمۇ، ئۇيغۇرلار شۇ كونا يىپەك يولىدا جاپاغا چىداپ قاتناپ يۈرۈپ، كەڭ دۇنيا بىلەن بولغان ئالاقىسىنى ساقلاپ كەلگەنىدى. يېقىنقى نەچچە ئون يىل مابەينىدە، ئاۋۋال ئەرەب دۇنياسى تەرەپكە باردىغان يوللار توسۇلدى، ئاندىن جەنۇبىي ئاسىيا ئىككىنچى قۇرۇقلۇقىغا باردىغان يوللار توسۇلدى، ئۇنىڭدىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپكە باردىغان يوللار توسۇلدى، پۈتۈن مەملىكەت-تىمۇ مەملىكەت دەرۋازىلىرىنى قۇلۇپلاش سىياسىتى يولغا قويۇلدى. شىنجاڭ بىر ـ ئىككى يىل ئەمەس، يىگىرمە ـ ئوتتۇز يىل بېكىك ھالەتتە قالدى. قەدىمكى زامانىدىكى ئېچىۋېتىش مۇھىتى ئېچىۋېتىش روھىنى يېتىشتۇرگەن بولسا، ھازىرقى بېكىك مۇھىت بېكىك پىسخىكىنى پەيدا قىلىپ قويدى. ئەپسۇسكى، بىز ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنى بىرلا سىياسىي نۇقتىدىن كۆزىتىشكە

بىرىلىپ كەتتۇق. جەمئىيەت كۆپ تەرەپلىمە، قاتلامـمۇقاتلام ئـەكەن، ئۇنىڭغا بىرلا نۇقتىدىن قارىغاندا، چالا بولۇپ قېلىشى مۇقەررەر. بىر قانچە نۇقتىدىن ـــ سوتسىيولوگىيە، پسىخولوگىيە، جۇغراپىيە قاتارلىق جەھەتلەردىن قارىلىدىغان بولسا، بىر مۇنچە مەسىلە تېپىش مۇمكىن.

بۇرادىرىم ئۇستىلىدىن بىر پارچە سالام خەتنى ئېلىپ، ماڭا تەرجىمە قىلىپ بەردى. ئۇنىڭ ئىچكى ئۆلكىدىكى ئالىي مەكتەپتە بىلىم ئاشۇرۇۋاتقان ئوقۇغۇچىسى خېتىدە مۇنداق يازغان:

سالام، ھۆرمەتلىك ئۇستازىم:

بېيجىڭغا كەلگىنىمگە يېرىم يىل بولاي دەپ قالدى. بۇ يەردە تەرەپ ـ تەرەپتىن كېلىۋاتقان خەۋەرلەر ئويلىنىشقا مەجبۇر قىلـغانلىقتىن، كۆزۈم ئېچىلىشقا، نەزەر دائىرەم كېڭىيىشكە باشلاۋاتىدۇ. سېلىشتۇرغاندا پەرقلەندۈرگىلى بولىدۇ. بۇ ئادەتتىكى بىر ھەقىقەت. تېخىمۇ يۇقىرى پەللىگە سېلىشتۇرۇپ كۆرگىلى بولـمىغان نەرسىلەر كۆز ئالدىمدا تۇرغاچقا، ئىلگىرى شىنجاڭدا تېگىگە يېتەلمىگەن بىر مۇنچە ئىشلار چۈشىنىشلىك بولۇپ قېلىۋاتىدۇ. مەن مىللىتىمنى قەدىرلەيمەن، مىللىتىمىز ئوتتۇرا ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە ناھايىتى يۇقىرى مەدەنىيەتكە ئىگە بولغانىكەن.

ئاپتوردىن ئىلاۋە: ئىرانلىق يازغۇچى جۇۋەينى 13 ـ ئەسىردە پۈتكۈزگەن «جاھانكۈشاي» («دۇنيا ئىستېلاچىسى») دېگەن ئەسىرىنىڭ كىرىش سۆزىدە: «ئۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ يازما ھۆججەتلىرىنى، بىلىملىرىنى مەدەنىيەتنىڭ يۇقىرى پەللىسى دەپ قارىغانىدى» دەپ يازغان. تۈرك تىلىدا مەرىپەت بىلەن مەدەنىيەت ئاتالغۇلىرىنىڭ بىلدۈرىدىغان مەنىسى ئوخشاش بولغاچقا، بەزىلەر مەدەنىيەت بىلەن مەرىپەتنى ئايرىش يۇزىسىدىن، مەرىپەتنىڭ ئورنىغا

ئىنگلىزچە Civilization دېگەن سۆزنى قوللانغان. كېيىن Civilization دېگەن سۆزنىڭ ئورنىنى «ئۇيغار» دېگەن سۆزنى قوللانغان، شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر دېگەن سۆز تۇرك تىلىدا مەۋ-جۇت بولۇپ قالغان. ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتى - مەدەنىيىتىنى جەھەتتە ئوتتۇرا ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە قانداق چوڭقۇر تەسىرات قالدۇرغانلىقىنى ئەنە شۇنىڭدىنمۇ بىلگىلى بولىدۇ.

يېقىنقى بىرنەچچە يىلدىن بۇيان مىللىتىمىزنىڭ ئىلگىرىلەش قەدىمى تېز بولۇۋاتامدۇ ياكى ئاستىمۇ؟ بىزنىڭ خەنزۇ خەلقى بە-لەن بولغان ئەمەلىي پەرقىمىز ئازىيىۋاتامدۇ ياكى كۆپىيىۋاتامدۇ؟ بۇ مەسىلىلەر يېقىندىن بۇيان مېڭەمگە كىرىۋالدى. بۇ مەسىلە-لەردە بىر خۇلاسىگە كېلىشكە جۇرئەت قىلالمىدىم، لېكىن تۆۋەن-دىكى ئەمەلىيەتلەر ھەقىقەتەن كىشىنى قايغۇغا سالىدۇ:

1. 1950 - يىللاردا بىزدىن زۇنۇن قادىرى، تېيىپجان ئېلى-يېۋ، ئابدۇكېرىم خوجا چىققانىدى، كېيىنكى چاغلاردا بولسا بىزدە تىبەتلىك زاشىداۋاغا، قازاق ئەكبەرگە ئوخشاش پۈتۈن مە-لىكەتكە مەشھۇر شائىر، يازغۇچى چىقمىدى.

2. بىزنىڭ شىنجاڭنىڭ «ناخشا - ئۇسسۇل ماكانى» دەيدىغان داڭقى بار ئىدى. 1950 - يىللاردا بىزنىڭ ناخشا - ئۇسسۇللىرى-مىز ھەقىقەتەن پۈتۈن مەملىكەتكە پۇر كەتكەنىدى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان بىر ئىزىدا توختاپ قالدى. مەملىكەتلىك مۇساب-قىدە ئاران بىر قېتىم 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشىپتۇق.

3. ئىچكى موڭغۇل، تىبەت ۋە ئىچكىشيا رايونلىرىنىڭ چوڭ - چوڭ تىياتىرلىرى بېيجىڭغا ئاپىرىپ ئوينالدى، شىنجاڭنىڭ يوق.

4. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ قۇرۇلغىنىغا يېرىم ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت بولدى. لېكىن «ئۇلۇغ بېرىتانىيە ئىنسىكلوپېدى-يەسى»گە ئىچكى موڭغۇل ئۇنىۋېرسىتېتى بىلەن يۇنىن ئۇنى-

ۋېرستېتى كىرەلمىگەنۇ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرستېتى كىرەلمىگەن.
5. بىز يىپەك يولىدا ياشاپ كېلىۋاتىمىز، لېكىن ھازىرغىچە بىزدىن يىپەك يولىغا دائىر چوڭراق ئەسەر چىققىنى يوق.
...
يەنە بىر مۇنچە مىسال كەلتۈرۈشۈم مۇمكىن، مۇشۇنداق ھا-دىسىلەر ئىچىمىزنى ئۆرتىمەمدۇ؟ ئۇستازىم، بۇ ھادىسىلەر ئۈس-تىدە سىزمۇ باش قاتۇرۇپ باققانسىز. ئېھتىمال، ئاللىقاچان جاۋاب تاپتىڭىز، ئەقىل كۆرسىتىشىڭىزنى ئۈمىد قىلىمەن.

پىروفېسسور بۇرادىرىم بىردەم ئويلانغاندىن كېيىن سۆزلىدى:
— بۇ ياش ئوتتۇرىغا قويغان مەسىلىلەر ئۇستىدە ئويلىنىپ يۈرگىنىمگە بىرقانچە يىل بولۇپ قالدى. مىللىتىمىزگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، سالام خەتتە يېزىلغان ھادىسىلەرنى ئېتىراپ قىلىش تولىمۇ ئازابلىق ئىش، لېكىن ئۇلار پاكىت، پاكىتنى ئېتىراپ قىلماي بولمايدۇ. بۇ پاكىتلار نۇرغۇن ئادەمنىڭ يۈرىكىگە تەگ-مەكتە، تەسىر قىلماقتا، ئۇلارنى ئويلاپ كۆرۈشكە مەجبۇر قىل-ماقتا. ئىلىم پوزىتسىيەدە راستچىل بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. راست گەپنى قىلغاندا، مىللىتىمىزنىڭ تارىخىي ئەنئەنىلىرى كېيىنكى چاغلاردا ئوبدان جارى بولالمىدى. ئېچىۋېتىش روھىمىز ناچار بولدى، كەڭ جەلپ قىلىش روھىمىز ئاجىز بولدى. سىز ئاخبارات خادىمى، بۇ جەھەتلەردە سىزدە مەلۇمات بولۇشى چوقۇم. لېكىن ئۇ مەسئۇلىيەت بىزدە ئەمەس، ئۇنى چېكىدىن ئاشقان سولچىللىق لۇشيەنى كەلتۈرۈپ چىقارغان.
— چېكىدىن ئاشقان سولچىللىق لۇشيەنى تۇزىتىلدىغۇ؟
— شۇنداق، پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېت 3 - ئومۇمىي يىغىنى تۇزەتتى. شۇنى نەزەردە تۇتىمىزكى، چېكىدىن ئاشقان «سول» چىللىق لۇشيەنى ماكان جەھەتتىن پۈتۈن مەملە-كەتنى قاپلىغان، زامان جەھەتتىن بولسا، 1957 - يىلىدىكى كۇ-

رەشتىن ـــ يەرلىك مىللەتچىلىككە قارشى كۈرەشتىن باشلاپ ھېسابلىغاندا، 20 يىل داۋام قىلدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» جەريانىدا بولسا، «سول»چىللىق ئەڭ يۇقىرى پەللىگە چىقتى. شۇ خاتا سىياسىي ھەرىكەتلەر ئەمەلىي تۈرمۈشتا تۈزىتىلدى، لېكىن ئۇنىڭ كىشىلەرنىڭ يۈرىكىدە يىللاپ ـ يىللاپ قالدۇرغان تەسىرىنى بىر ـ ئىككى كۈندە تۈگىتىش مۇمكىن ئەمەس. شۇ تەسىراتلار ۋاقتى ـ مەزگىلى پىشىپ يەتكەندە ئېچىپ، يېڭى سۈپەتتە باش كۆتۈرۈپ چىقىپ، باشقا بىر تەرەپتىن كىشىلەرنىڭ ھەرىكىتىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىشى مۇمكىن. ئۇيغۇر خەلقىدە كېيىنكى يىللاردا پەيدا بولغان قېيىداش روھىي ھالىتىنى ئەنە شۇ چېكىدىن ئاشقان سولچىللىق لۇشيەننىڭ مىللىتىمىزدە قالدۇرغان ئىللەتلىرى دېمەي مۇمكىن ئەمەس. بۇ جەھەتتە ئەمەلىي تۈرمۈشنى كۆزىتىپ كۆرسىڭىز ئىكەن.

2. قېيىداش روھىي ھالىتى

پىروفېسسور ئالىدىمغا قويغان مەسىلىلەرنى كۆزدە تۇتۇپ، بىرمۇنچە ئادەم بىلەن پاراڭلاشتىم، بىرمۇنچە ئەھۋال بىلەن تونۇشتۇم. بىرەر خاتا سىياسىي ھەرىكەتنىڭ كىشىلەرنىڭ دىلىنى رەنجىتكەندىن كېيىن قانداق قېيىداش روھىي ھالەتلىرىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلدىم. تارىخىي بىمەنىلىك تولا چاغلاردا باشقا بىر بىمەنىلىكنىڭ جازالىشىغا ئۇچرايدىكەن. بىرىنچى ئاچچىق دەردنى يۇتقان ئادەم ئىككىنچى ئاچچىق دەردنى يۇتۇشقا مەجبۇر بولىدىكەن. بىرىنچىسىنى نائىلاج، مەجبۇرىي يۇتقان بولسا، ئىككىنچىسىنى ئۆز رايى بىلەن يۇتىدىكەن. ئەنە شۇنداق قېيىداش ھېسسىياتىنىڭ يوشۇرۇن ئېقىنى دەسلەپ شۇنداق مەۋج ئۇرۇپ، كۈچلۈك ئۆركەشلەيدۇكى، ھەتتا ئىجتىمائىي ئورنى خېلى يۇقىرى، يىراقنى كۆرەر ئادەملەرمۇ، پەم ـ پا-

راستى ئۆتكۈر، ئېغىر - بېسىق ئادەملەرمۇ ئۇنىڭغا قېتىلماي قالمايدىكەن. ئەنە شۇنداق پەيتتە يۈرەكتىكى دولقۇننىڭ پەسكويغا چۈشۈشىنى سەۋرچانلىق بىلەن كۈتۈشكە مەجبۇر بولمىدىكەنسىز. ئەگەر كىمكى يەڭلىرىنى شۇمەيلەپ، قوللىرىنى ئويناتىپ، چۈقان كۆتۈرۈپ، دولقۇنغا قارشى ھەرىكەت قىلمىدىكەن، كۈتكەن ئارزۇ-سىنىڭ ئەكسىچە ئاقىۋەتكە قېلىشى تۇرغان گەپ. بۇنىڭدىن بىر-نەچچە يىل ئىلگىرى قىسمەن مەسىلىلەر توغرىسىدا بەزى ئۈيغۇر مۇتەخەسسىسلەردىن ئەقىل سورىسام، ئۇلار بىر بولسا، ئەمەلىي مەسىلىلەردىن ئۆزلىرىنى قاچۇراتتى، بىر بولسا، ئالدى - كەيىنىگە قاراپراق سۆزلەيتتى، ياكى سوغۇق كۈلكۈش بىلەنلا گەپنى تۈگىتەتتى. بۇ ئۇلارنىڭ تەمكىنلىكى، ئېغىر - بېسىقلىقى. چۈنكى دولقۇن كۆتۈرۈلۈۋاتقاندا، ئۇلار گەپ - سۆزدە، ھەرىكەتتە ئېھتىياتچان بولۇشقا مەجبۇر ئىدى. بۇ يەردىكى دەردنى شۇنداق دەردنى تارتمىغان ئادەمنىڭ چۈشىنىشى مۇمكىن ئەمەس. چېكىدىن ئاشقان سولچىللىق لۇشيەنىنىڭ ئىجتىمائىي تۈرمۇشقا بەرگەن زەربىسى ھەر تەرەپلىمە بولغاچقا، ئۇنىڭغا نىسبەتەن يېنىش، قېيىداشمۇ كۆپ تەرەپلىمە بولماقتا. پاراڭلاشقان ئادەملەردىن قالدۇرغان خاتىرىلىرىم ئاز ئەمەس. ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى كىتابخانلار ئالدىغا قويۇش مۇمكىن بولمىغاچقا، بۇ يەردە بىرنەچچە پارچىسىنىلا نەقىل كەلتۈرەي.

زىيارەت خاتىرىسى 1:

ئاپتونوم رايونلۇق دىنىي ئىشلار ئىدارىسى ئىسلام دىنى باشقارمىسىنىڭ باشلىقى مۇھەممەت تۈرسۇن 30 نەچچە ياشلاردا بار، ئۇنىڭ نۇرلۇق كۆزلىرىدىن ئۈيغۇرلارغا خاس چېچەنلىك چىقىپ تۇرىدۇ، ئۇ خەنزۇچىنى راۋان سۆزلەيدىكەن. سوئاللىرىمغا قالدۇرماي جاۋاب بېرىپ ئولتۇردى. نازۇك مەسىلىلەردە گەپنى يوپۇتۇپ ئولتۇرمىدى، ياكى مەنسەپدارلارچە پۇچەك گەپلەر بىلەن قۇ-

روق ياندۇرىدىغان ئىشنىمۇ قىلمىدى، ناھايىتى سەمىمىي پا-
راڭلاشتى، پاراڭ ئارىسىدىكى كۆڭۈللۈك كۈلكىلىرى ئۇنىڭ سۆز-
لىرىنىڭ سەمىمىيلىكىنى تېخىمۇ كۈچەيتىپ تۇردى.

ئاپتوردىن ئىلاۋە: ئادەمنىڭ ھېسسىياتى تاشقىرىدىن كېلىۋاتـ
قان تەسىرگە قارىتا تولىمۇ سەزگۈر بولىدۇ. ئادەم تۇرلۇك - تۈ-
مەن شەيئىنى ئۆزىنىڭ ھېسسىيات ئەلگىكىدىن ئۆتكۈزۈپ، شۇ-
نىڭغا مۇناسىپ جاۋاب قايتۇرىدۇ، خۇشال بولىدۇ، غەزەبلىنىدۇ،
مەيۈسلىنىدۇ، ھۆزۈرلىنىدۇ. ياخشىلىققا ياخشىلىق، يامانلىققا يا-
مانلىق ھەر جايدا بار، دېگەن گەپ ئادەمنىڭ ھېسسىياتىنىڭ
ئەكس رولىمۇ بار، دېگەن گەپ. ئادەمنىڭ ھېسسىياتىنى قەدىرلە-
يدىغان كىشى شۇ ئادەمنىڭ ئۆزىنى قەدىرلىگەن بولىدۇ. ماركس
«ئىقتىسادشۇناسلىق - پەلسەپە ئارگىنالى» ناملىق ئەسىرىدە:
«مۇھەببەتنى مۇھەببەت بىلەنلا، ئىشەنچنى ئىشەنچ بىلەنلا ئالماش-
تۇرۇش مۇمكىن» دەپ يازغانىدى. ئىسكەندەر زۇلقەرنەين ئۆز زا-
مانىسىدا شەرققە يۈرۈش قىلىپ، ئىران شاھى دارىئۇس III نى
مەغلۇپ قىلغانىدى. ئۇ زەپەر قۇچقان ئاتلىق لەشكەرلىرىنى
باشلاپ، دارىئۇس I نىڭ قەبرىسى يېنىدىن ئۆتكەندە، ئاتتىن
چۈشۈپ، قەبرىگە گۈل قويۇپ، ئۆزىنىڭ ئىززەت - ھۆرمىتىنى
بىلدۈرگەن. بۇ بۇنىڭدىن 2400 يىل ئىلگىرى نۇسرەت تاپقان پا-
دىشاھنىڭ مەرىپەت ۋە پەزىلىتىنىڭ ئىپادىسى، ئۇ ئارستوتېلنىڭ
مۇناسىپ شاگىرتى. ۋاھالەنكى «ماركسىزمنىڭ ھامىيسىمىز» دې-
يىشۋالغان «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ»نىڭ ۋۇجۇدىدا ئەكس ئەتكەن-
لىرى بولسا، ئىپتىدائىي ۋەھشىيلىك بولدى. ئۇلار «خەلق»،
«ئاممىا» دېگەن سۆزلەرنى ئاغزىدىن چۈشۈرمەيدۇ، لېكىن نەزىرىدە
ئادەم بولسا كاشكى. ئۇلار ئادەمنى گويا ئۆز قولىدىكى يىپلارنىڭ
ياردىمى بىلەن ھەرىكەتلىنىدىغان قورچاق دەپ قاراپ، ئۇلارنىڭ
ھېسسىياتىنى خالىغىنىچە ئاياغ ئاستى قىلدى. بۇگۈن بۇ بىر توپ

ئادەمنى قاقشاتقان بولسا، ئەتسى ئۇ بىر توپ ئادەمنى رەنجىتتى، ئۇلار ئۆز ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ ئۆكتەملىك قىلىپ، كىشىلەر-نىڭ يۈرىكىگە لەنەت - غەزەپ ئۇرۇقىنى چاچىتى. بۇنداق غەزەپ مۇبادا چەكلىك دائىرىدىن ھالقىپ، ئومۇمىي تۈس ئالىدىغان بول-سا، ئەتە - ئۆگۈن ياكى يوشۇرۇن ھالدا، ياكى توغرىدىن توغرا ۋە ياكى ئەگرى يوللار بىلەن كۆتۈرۈلۈپ، ئىجتىمائىي تۈرمۇشنى دا-ۋالغۇتمىدىغان كۈچكە ئايلىنىدىغانلىقىنى ئۇلار خىيالىغىمۇ كەل-تۈرۈشمىدى.

— «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» يوقالغاندىن كېيىن، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت دىنىي سىياسەت جەھەتتە مالىمانچىلىقلارنى ئوڭشاپ، تاقىلىپ كەتكەن مەسچىتلەرنى ئېچىپ بەردى، تارتىۋېلىنغانلىرى-نى قايتۇرۇپ بەردى، 1 مىليون 800 مىڭ يۈەن پۇل ئاجرىتىپ، نوقتىلىق مەسچىتلەرنى رېمونت قىلغۇزدى. قۇرئاننى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە، نەشر قىلدۇرۇپ بەردى. بۇ ئىش پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە يېڭىلىق بولدى. سوۋېت ئىتتىپاقىدا شۇنىڭغا ئوخشاش كىتابلارنى نەشر قىلىشقا يول قويۇلمىغاچقا، بىزنىڭ ئادەملىرى-مىز سوۋېت ئىتتىپاقىغا تۇغقان يوقلاپ بارسا، ئۇ تەرەپتىكى مۇسۇلمانلار ئۇيغۇرچە قۇرئاننى يۇقىرى باھادا سېتىۋېلىش ئار-زۇسىنى بىلدۇرگەن. ئۇرۇمچىدە دىنىي ئىنستىتۇتىمۇ قۇرۇلدى. ھۆكۈمەت ھەر يىلى ھەرىمگە ئادەم ئەۋەتىۋاتىدۇ. بۇ ئىشلار چەت ئەللەردىكى مۇسۇلمانلارنىڭ مەدھىيىلىرىگە ئېرىشمەكتە.

— چېكىدىن ئاشقان سولچىللىق لۇشىيەنى ئاخىرلىشىپ، ۋە-زىيەتنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەنلا دىنىي قىزغىنلىق باش كۆتۈرۈشكە باشلىدى، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»دىن ئىلگىرى مەسچىتكە يو-لىنايدىغان ئادەملەر ناماز ئوقۇيدىغان بولدى. شەھەرلەردىمۇ، يې-زىلاردىمۇ مەسچىتلەر ياسالدى، كېڭەيتىلدى، يېڭىدىن سېلىندى. 1958 - يىلى 14 مىڭ مەسچىت بار ئىدى، ھازىر 19 مىڭغا يەت-

تى. شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى بۈلتۈر جەنۇبىي شىنجاڭغا ئادەم ئەۋەتىپ تەكشۈرۈپ قارىسا، چەت - پايناپ يېزىلاردىمۇ، كوئىنلۇن تاغلىرىنىڭ ئېتەكلىرىدىمۇ، ھەتتا تەكلىماكاننىڭ لېۋىدىمۇ مەسچىت بار ئىكەن. چەت - ياقا يەرلەردە يېراقتىن كۆرۈنۈپ تۇرغان چىرايلىق بىنالارنىڭ مەسچىت ئىكەنلىكىنى سورىماي تۇرۇپمۇ بىلگىلى بولىدىكەن، توقسۇن ناھىيەسىنىڭ پايناپ دېگەن بىر يېزىسىدا خەلق يەتتە چاقىرىم يىراقلىقتىكى يەردىن سۇ تۇشۇپ كېلىپ ئىچىدىكەن، لېكىن ئۇلار پۇل يىغىش قىلىپ، ئۆستەڭ چاپماي، مەسچىت سېلىشىپتۇ. مەسچىت سېلىش ئۈچۈن پۇل كېرەك. بۇ ئەمدىلا بايىاشات تۇرمۇشقا ئېرىشىۋاتقان دېھقان، چارۋىچىلارغا يۈك ئەمەسمۇ؟! مەسچىت كۆپەيگەنلىكتىن مەدرىسىمۇ كۆپەيمەكتە. تۇرلۇك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، دېھقانلار بالىلىرىنى ئىلىم - بىلىم ۋە پەن - تېخنىكا ئۆگىنىدىغان ئادەتتىكى مەكتەپلەرگە بەرمەي، مەدرىسەلەرگە بېرىدىغان بولۇۋالدى. دىندا ئوقۇش ئۈچۈن مۇۋاپىق ساندا ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش زۆرۈر. لېكىن تولىمۇ كۆپ بولۇپ كەتسە، ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيەسىنى ئۆستۈرۈشكە نېمە پايدىسى بولار؟

ئاپتوردىن ئىلاۋە: بىر قۇتۇپتىن يەنە بىر قۇتۇپقا ئۆتۈپ كېتىش، قېيىداش، دېگەن ئەنە شۇ.

زىيارەت خاتىرىسى 2:

ئاپتونوم رايونلۇق ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل - يېزىق خىزمىتى كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى ئىلى ئابىت ئۆزىنىڭ ئىشخانىسىدا خىيالغا چۆمۈپ ئولتۇرۇپتۇ. مەن سورىغان سوئاللارمۇ ئۇ يېقىندىن بۇيان كېچە - كۈندۈز ئويلاپ يۈرگەن مەسىلىلەر ئىكەن. ئۇنىڭ قوشۇمىسىدىن قايغۇ چىقىپ تۇراتتى. ئۇ بوم ئا-

ۋازدا ئاچچىق كۆلكە ئارىلاش گەپ باشلاش بىلەنلا قايناپ قالدى:

— چېكىدىن ئاشقان سولچىللىق لۇشيەنى پۈتۈن جۇڭخۇا مىللەتلىرىنى ئۆزىنىڭ زەربە نىشانى قىلدى، لېكىن تىل - يېزىق جەھەتتە پەيدا قىلغان بالايىئاپەتلىرىنىڭ دەردىنى بولسا، پەقەت بىرنەچچە مىللەتلا تارتتى.

دەرىجىدىن تاشقىرى مۇستەبىت ئىستالىنمۇ ئۆزىنىڭ تىلشۇناسلىققا دائىر ئەسەرلىرىدە، تىل - يېزىقنىڭ سىنىپىيلىكى يوق، دېگەنىدى. ئېلىمىزدىكى چېكىدىن ئاشقان سولچىل لۇشيەن تىل - يېزىقنى زورمۇزور سىياسەت بىلەن بىرلەشتۈرۈۋالدى. 1950 - يىللاردا سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپكە ئېغىش تەشەببۇس قىلىنىپ، ئۇيغۇر تىلىغا رۇس تىلىدىن بىر مۇنچە ئىجتىمائىي پەن، تەبىئىي پەن ئاتالغۇلىرى قوبۇل قىلىنغانىدى. شۇ ئاتالغۇلارنىڭ قوبۇل قىلىنىشىنى بىر خىل ئىلگىرىلەش دېيىشكە تېگىشلىك. سوۋېت ئوتتۇرا ئاسىياسىدىكى ئىلگىرى ئەرەب ئېلىپبەسىنى قوللانغان ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيەتلەر يېزىقلىرىنى ئىسلاھ قىلىپ، ئىسلاۋيان يېزىقىنى قوللاندى. شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر، قازاق، تاتار، قىرغىز، ئۆزبېك زىيالىيلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك سوۋېت قازاقىستانىنىڭ، قىرغىزىستانىنىڭ، ئۆزبېكىستانىنىڭ كىتاب، گېزىت - ژۇرناللىرىنى ئوقۇيالايتتى. سوۋېت ئوتتۇرا ئاسىياسىدا تەرجىمە خىزمىتىمۇ ياخشى ئىشلەنگەنىدى. ئۇلارنىڭ كىتاب، گېزىت - ژۇرناللىرىنىڭ يارىمى بىلەن دۇنيادىن خەۋەردار بولغىلى بولاتتى. 1950 - يىللاردا شىنجاڭدىكى بىرنەچچە ئاز سانلىق مىللەتنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئۇچۇرلىرى ئۇنچىۋالا قامال قىلىنغان ئەمەس ئىدى.

جۇڭگو - سوۋېت مۇناسىۋىتىنىڭ بۇزۇلغانلىقى تىل - يېزىقىمۇ تەسىر قىلدى. ئىلگىرى رۇس تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ ئورنىنى خەنزۇ تىلى سۆزلۈكلىرى ئالدى. ئەمەلىيەتتە

تە، بۇ بىر خىل چېكىنىش. تىل - يېزىقنىڭ دۆلەتلەر مۇناسىۋىتى بىلەن نېمە ئالاقىسى بولسۇن؟! خەنزۇ تىلىدىكى «پەلسەپە»، «تەشكىلات»، «ئىقتىساد»، «كادىر» دېگەن سۆزلەر ياپون تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان، ئۇلارمۇ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش تۈپەيلىدىن شۇ سۆزلەرنى ئۆزگەرتكىنى يوق. شۇ چاغلاردا بۇ ئىشلار بىرمۇنچە ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ ئىدىيەسىدىن ئۆتمىگەن بولسىمۇ، لېكىن چېكىدىن ئاشقان سولچىل سىياسىي ھاۋا بېسىمىدا ئۆزگەرتىشكە مەجبۇر بولدى.

ئاپتوردىن ئىلاۋە: خەنزۇلارنىڭ يېزىقى تاشپاقا قېپى، ئۇستىخان يېزىقى، قوڭغۇراق - ئىسرىقدان يېزىقى، چوڭ يۆگىمەچ خەت، كىچىك يۆگىمەچ خەت دېگەندەك يېزىق نۇسخىلىرىدىن ھازىرقى قېلىپلىق يېزىق نۇسخىسىغا ئۆزگەرگىچە شەكىل جەھەتتىن نۇرغۇن ئۆزگىرىشلەرنى ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزگەن بولسىمۇ. لېكىن ئاساسىي جەھەتتىن يەنىلا يەككە بوغۇملۇق شەكىللىك يېزىق ھالىتىنى ئۆزگەرتكىنى يوق. ھالبۇكى ئۇيغۇرلار دەسلەپتە رۇنىك ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى تۈرك يېزىقىنى ئىشلەتكەن، كېيىن سوغدى يېزىقى ئاساسىدا قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى ئىجاد قىلغان، ئىسلام دىنىغا كىرگەندىن كېيىن ئەرەب ئېلىپبەسىنى قوللانغان. قەدىمكى زامانىدا ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرى پارسچىنىمۇ قوللانغان، ئۇيغۇر خاقانلىرىدىن بولغان توققۇز ئوغۇز (توققۇز ئۇيغۇر) خاقانىنىڭ موڭغۇلىيە ئېگىزلىكىدىن تېپىلغان قەبرە تېشىغا ئۇيغۇر يېزىقى، سوغدى يېزىقى ۋە خەنزۇ يېزىقى چېكىلگەن. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن تېپىلغان قەدىمكى زامان ئابىدىلىرىدە ــ قەبرە تاشلىرىدا خەنزۇ يېزىقىدىن باشقا يېزىق يوق. دېمەك، ئۇيغۇرلارنىڭ تىل قوبۇل قىلىش ئىقتىدارى خەنزۇلارنىكىدىن كىدىن كۈچلۈك، تۇرپاندىن تېپىلغان مەدەنىي يادىكارلىقلار ئىچىدە خەنزۇ ئالىملىرى ئوقۇيالمىغان بىر خىل خەنزۇچە يېزىق

چىققان، تەكشۈرۈپ دەللىلەش نەتىجىسىدە ئۇنىڭ قوچۇ ئۇيغۇر-لىرى قوبۇل قىلىپ قوللانغان تۆت چاسا خەت ئىكەنلىكى مەلۇم بولغان. بۇمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ قوبۇل قىلىش ئىقتىدارىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

— ھەقىقەت چەكتىن يېرىم قەدەم ئېشىپ كەتسىلا بىمەنىلىك بولۇپ قالىدۇ. «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» ياۋا ئاتلاردەك پىتىراقلا-دى، ئۇيغۇرلارنىڭ تىل - يېزىقىغا مۇئامىلە قىلىشتا چەكتىن يېرىم قەدەم ئەمەس، ئون - يىگىرمە قەدەملەپ چەتنەپ قاچقىپ كەتتى، رۇس تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىلا ئەمەس، بىر-نەچچە يۈز يىل ئىلگىرى قوبۇل قىلىنغان ئەرەب - پارسچە سۆز-لەرنىمۇ قالدۇرماي چىقىرىپ تاشلاشقا ئۇرۇندى.

ئاپتوردىن ئىلاۋە: ئۇيغۇر تىلىدا كىرمە سۆزلەر كۆپ، ئۇنىڭدا پارسچە، خەنزۇچە، موڭغۇلچە، ئەرەبچە، رۇسچە سۆزلەر بار. بۇ ئەھۋال ئۇيغۇرلارنىڭ تارىختا ئېچىۋېتىش روھىغا باي ئىكەنلىكى-نى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

— «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تىل مەسىلىسىدە چوڭ خەنزۇ-چىلىق قىلدى، ئىلگىرى چەتتىن قوبۇل قىلىنغان كىرمە سۆز-لەرنىڭ ئورنىغا خەنزۇچە سۆزلەرنى زورمۇزور دەسسىتىشكە ئۇ-رۇندى. مەسىلەن: «ھېسساب»، «تىل - ئەدەبىيات» دېگەن سۆزلەرنى خەنزۇچىغا ئۆزگەرتىشنىڭ نېمە ھاجىتى بار؟! گېزىتتە تۈركۈم - تۈركۈملەپ ئېلان قىلىش يولى بىلەن خەنزۇچىغا ئۆزگەرتىلگەن سۆزلەر بىرنەچچە مىڭغا يېتىدۇ. بۇ ئاز گەپ ئەمەس! كېيىن بار-غانسېرى ئەۋجىگە چىقتى. «ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈش»، «غەيرەت بىلەن كۈچىنىپ ئىشلەش» دېگەندەك ئىبارىلەرنىمۇ «زە-لىلىگىشىك»، «فافىنتۇچياك» دەپ ئۆزگەرتىشكە ئۇرۇندى. بۇنداق

ئەھۋالىنىڭ كىشىنى گۇمانغا، قايغۇغا قالدۇرۇشى تەبىئىي. ئاممىۋى بۇلارنى قوبۇل قىلالمىغاچقا، گېزىتتىكى تىل بىلەن ئاممىۋى ئوتتۇرىسىدىكى تىل ئوخشاشمايدىغان بولدى. ئىنسانىيەت جەمئىيىتى تىلنىڭ پەيدا بولۇشى بىلەن تەڭ ۋۇجۇدقا كەلگەن. تىل قالايمىقانلاشسا، ئادەملەرنىڭ ئۆزئارا ئالاقىسىگە كاشىلا قىلىدۇ.

«تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» ئاغدۇرۇلۇش بىلەنلا غىر قىلىپ تۆۋەنگە سىيرىلدۇق. ئۆتمۈشتە خەنزۇچىغا ئۆزگەرتىلگەن سۆزلەرنىڭ ھەممىسىنى قايتا ئۆزگەرتتۇق، يەنە كېلىپ ئاشۇرۇۋەتتۇق. خەلق ئاممىسى بۇنىڭدىن بىرنەچچە يۈز يىل ئىلگىرىلا قوبۇل قىلىپ ئادەتلىنىپ كەتكەن خەنزۇچە سۆزلەرنىمۇ ئۆزگەرتمۇەتتۇق. مەسىلەن: «كۈەيزى»نى «چوكا»غا، «بەندىك»نى «ئورۇندۇق»قا ئۆزگەرتمۇالدۇق. بۇلار ئەكسىچە، ئېغىزغا راۋان چۈشمەيدۇ.

ئاپتوردىن ئىلاۋە: بىر قۇتۇپتىن يەنە بىر قۇتۇپقا ئۆتۈپ كېتىش، قېيىمداش دېگەن ئەنە شۇ.

زىيارەت خاتىرىسى 3:

شىنجاڭ مېدىتسىنا ئىنستىتۇتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى ئابدۇقادىر راخمان بالىنستىتا ئوپېراتسىيە قىلدۇرۇپ ئەمدىلا قايتىپ چىققان، كېسەلدىن تېخى سەللىمازا ساقىيىپ كەتمىگەن، بىرئاز يادائىغۇ، ئولتۇرۇپ ـ قوپۇشمۇ تەسرەك ئىكەن، بىرنەچچە ئېغىز گەپ قىلىپلا ئۇ ئالىملىق خىسلىتىنى ئايان قىلدى. بەزى ئىشلارنى ئۆزىنىڭ كەچۈرمىشلىرى بىلەن دەللىلەپ، خۇش پېئىللىق بىلەن سۆزلەپ بەردى:

ـــ 1950 ـ يىللاردا خەنزۇچە ئۆگىنىش قىزغىنلىقىمۇ ناھايىتى ئۇستۇن ئىدى. مەن لەنجوۇ ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇغاندا، خەنزۇلار بىلەن بىر سىنىپتا ئوقۇدۇم، خەنزۇچىنى بىلىۋالغاندىن كېيىن، كۆز ئالدىمدا بىپايان بىلىم دېڭىزى پەيدا بولدى.

ئاپتوردىن ئىلاۋە: مۇھەممەد پەيغەمبەر «ھەدىس»تە: «ئىلىم چىندا بولسىمۇ ئېلىڭلار» دېگەنىكەن، ئەرەبلەردە: «ئىلىم ئىگىلىرىنىڭ دۇۋەت ـ سىياھى شېھىتلارنىڭ قېنىدەك قەدىرلىك» دېگەن ئىبرەتلىك سۆز بار ئىكەن. 9 ـ ئەسىردە ئەرەب خەلىپەسى مەئمۇن باغداتتا تەرجىمە ئىدارىسىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان «بەيتۇل ھېكمەت» (ئەقىل سارايى) قۇرۇپ، تەرجىمانلارنى كاتتا ئىنئاملار بىلەن تەقدىرلىگەن، چەت ئەللەرنىڭ نەرسىلىرىنى كەڭ قوبۇل قىلغانىكەن. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئەل كىندى، ئەل رازى، فارابى قاتارلىق كاتتا مەدەنىيەت ئەربابلىرى ئوتتۇرىغا چىققان، شانلىق ئىسلام ـ ئەرەب مەدەنىيىتى ۋۇجۇدقا كەلگەن. دېمەك، ئېچىۋېتىش، قوبۇل قىلىشمۇ ئەرەب مەدەنىيىتىنىڭ ئەنئەنىسى، پېشقەدەم ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ئىچىدە خەنزۇچىنى بىلمەيدىغانلىرى ئاز، مۇكەممەل بىلىدىغانلىرىمۇ كۆپ، بۇرھان شەھىدى خەنزۇچە قەدىمكى ئۇسلۇبتا شېئىر يازالايدۇ. «4 ـ ماي» ھەرىكىتىنىڭ تەسىرىنى ھەممىدىن ئاۋۋال قوبۇل قىلىپ، ئۇيغۇرچە شېئىرنى جانلىق تىلدا يېزىشنى تەرغىب قىلغان تۇرپانلىق شائىر ئابدۇخالىق ئۇيغۇرمۇ خەنزۇچىنى ئوبدان بىلىدىكەن. ئاپتونوم رايونىنىڭ سابىق مۇئاۋىن رەئىسى مەرھۇم ئەسئەت ئىسھاقۇف، شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ سابىق مۇئاۋىن مۇدىرى نۇسرەت شەھىدى ۋە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ سابىق مۇئاۋىن مۇدىرى ئەنۋەرخان بابالار ئازادلىقتىن بۇرۇن ئۆز پۇلى بىلەن ئالە ئوقۇتقۇچىسى تەكلىپ قىلىپ، خەنزۇچىنى ئۆگەنگەن. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ رەھبەرلىرىدىن ئابدۇكېرىم ئابباسوف شىنجاڭ دارىلفۇنۇنىدا ئوقۇۋاتقان چېغىدىلا خەنزۇچىنى ئەستايىدىل ئۆگەنگەن. خەنزۇچىنى ئۆگىنىش ئەسلىدىلا ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ ياخشى ئەنئەنىسى.

— كېيىن مەن بېيجىڭ مېدىتسىنا ئىنستىتۇتىغا بىلىم ئا-شۇرۇشقا ئەۋەتىلدىم. يېتەكچى ئوقۇتقۇچۇم جۇڭگو پەنلەر ئاكادې-مىيەسى ئىلىم تەتقىقات مەركىزىنىڭ ئەزاسى ئىدى، تۆت خىل تىل بىلەتتى، نەزەر دائىرىسى كەڭ، بىلىمى چوڭقۇر، مەملىكەت بويىچە، ھەتتا چەت ئەللەردىمۇ داڭقى بار ئىدى. ئۇ مەندىن: «نەچچە خىل چەت ئەل تىلى بىلىسىز؟» دەپ سورىغاندا، چۆچۈپ كېتىپ: «خەنزۇ تىلىنى بىلىمەن» دېدىم. ئۇ كۈلۈپ كېتىپ: «بۇ كۈپايە قىلمايدۇ، چەت ئەل تىللىرىدىنچۇ؟» دەپ سورىدى. «ئازراق رۇسچە بىلىمەن» دېدىم، ئۇ: «قانچىكى كۆپ تىل بىلگەن كىشى شۇنچە كەڭ نەزەرلىك بولىدۇ» دېدى. بېيجىڭ تېببىي ئىنستىتۇ-تىدا تۆت خىل چەت ئەل تىلى كۇرسى بار ئىكەن. ئۇستازىم مېنى كۇرسقا قاتنىشىشقا دەۋەت قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئىنگلىز تىلىنى تاللىۋالدىم. تىل ـ يېزىق ئۆگەنگەنىڭ پايدىسىنى كۆردۇم. ھا-زىر ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە، رۇسچە، ئىنگلىزچە كەسپىي كىتابلارنى ئوقۇيالايمەن، تېببابەتكە دائىر مەلۇماتلاردىن خەۋەردار بولالايمەن. ئالدىمدا كەڭ دۇنيا تۇرۇپتۇ. شىنجاڭدا بىكىنىپ تۇرۇپ قالغانلىقىم سەۋەبى بىلەن قىسىلىپ قالمايمەن.

ئاپتوردىن ئىلاۋە: چېكىدىن ئاشقان سولچىللىق لۇشيەنى سە-ۋەبىدىن، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» جەريانىدا ئاممىنىڭ قوبۇل قىلىش دەرىجىسىگە پەرۋا قىلماي، خەنزۇچە ئۆگىنىش تولىمۇ نا-مۇۋاپىق دەرىجىدە تەكىتلەندى، تەبىئىيكى، بۇ جەھەتتىمۇ ئاممە-نىڭ يۇرىكى داغلاندى.

— «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» يوقالغاندىن كېيىن، ئاممىنىڭ قورساق كۆپۈكى تۇگىمىگەن بولغاچقا، جەمئىيەتتە بىردىنلا خەن-زۇچە ئوقۇماسلىق بورىنى چىقتى. بەزىلەر: «نەچچە ئون يىل بول-دى، ئالمي مەكتەپلەردە يەنە نېمىشقا خەنزۇ تىلى بىلەن دەرس ئۆ-

تۇلىدىكەن؟» دېيىشتى، شۇنىڭ بىلەن بەزىلەر: ئالىي مەكتەپلەر-
دىكى تەييارلىق سىنىپلىرىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئۇنىڭ ئورنى-
غا ئۆز تىلىمىزدا دەرس ئۆتەيلى، دېگەن تەشەببۇسنى ئوتتۇرىغا
قويدى. بەزىلەر، خەنزۇچىنى ئۆگەنمەسەك، ئىچكى ئۆلكىلەرگە
بېرىپ بىلىم ئاشۇرۇش، تەجرىبە ئالماشتۇرۇش، ئىلمىي مۇھا-
كىمە يىغىنلىرىغا قاتنىشىش قىيىن بولىدۇ، دەپ ئويلاپ، باشقا-
چە قاراشنىمۇ ئوتتۇرىغا قويدى. كۆپچىلىكىنىڭ قورساق كۆپۈكى
بولغاچقا، مەسىلە ئۇستىدە ئويلانغاندا، ھېسسىيات ئاملى ئۇستۈن
ئورۇندا تۇردى. شۇڭا: «تەرجىمان ئېلىپ بارمامدۇق!» دېگەنلەرمۇ
بولدى، مەن ئۇيغۇر زىيالىيسى، ئۆز مىللىتىمىنىڭ تەرەققىياتى
ئۈچۈن ئۆز مەسئۇلىيىتىمنى ئادا قىلىشىم لازىم. ئۇيغۇرچە تېب-
بىي كىتاب ناھايىتى ئاز، خەنزۇچىنى ئۆگەنمەسەك، ئوقۇغۇ-
چىلارنىڭ بىلىدىغىنى دەرسلىكلەردىكى ئازغىنە بىلىم بىلەنلا
چەكلىنىپ قالسا، كامالىتىگە يەتكەن مۇتەخەسسىسلەرنى يېتىش-
تۇرگىلى بولامدۇ؟ ئىنستىتۇتىمىزدا سۆھبەت يىغىنى ئېچىلغاند-
دا، خەنزۇ يولداشلار بىر نەرسە دېيىشكە ئوڭايسىزلاندى. مەن:
ھەممە ئىشتا مىللىتىمىزنىڭ پەن، مەدەنىيەت، تېخنىكا جەھەت-
تىكى سەۋىيەسىنى ئۆستۈرۈشكە پايدىلىق بولىدىغان ـ بولمايدى-
غانلىقىنى نەزەردە تۇتۇشىمىز لازىم، خەنزۇ تىلىدا دەرس ئۆتۈش-
نىڭ لايىقەتلىك تېببىي خادىم يېتىشتۇرۇشكە پايدىسى بار، دې-
دىم. مەكتىپىمىز خەنزۇ تىلىدا دەرس ئۆتۈشنى قەتئىي داۋاملاش-
تۇردى. ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى جانابىل
بىزنى تەقدىرلىدى. ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەشنىڭ رە-
ئىسى بادەي تەييارلىق سىنىپلىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلسا، ئوقۇ-
تۇش سۈپىتى تۆۋەنلەپ كېتىدىغانلىقىنى بايقاپ، ئاپتونوم رايونلۇق
پارتكومغا دوكلات يازغانىكەن، بەزى ئالىي مەكتەپلەردىكى تەييارلىق
سىنىپلىرى يەنە ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپتۇ. مۇشۇنداق قىلىش زۆرۈر.

ئاپتوردىن ئىلاۋە: بىر قۇتۇپتىن يەنە بىر قۇتۇپقا ئۆتۈپ كېتىش، قېيىداش دېگەن ئەنە شۇ.

زىيارەت خاتىرىسى 4:

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى تىل تەتقىقات ئورنىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ئىبراھىم مۇتىئىي مەن ھۆرمەتلەيدىغان ئالىم، كۆپ يىللىق تۇرمە ھاياتى ئۈنىڭ ھاياتقا بولغان ئۈمىدۋار پوزىتسىيەسىنى سۇندۇرالمىغان، يېشى 70 كە يېقىنلاپ قالغان بولسىمۇ چىرايى پارقىراپ تۇرىدۇ، قەدەملىرىمۇ مەزمۇت. ئۈنىڭ نەزىرىدە، شىنجاڭ بېكىك گەۋدە ئەمەس، ئۇ ئۆزىنىڭ نەزىرىنى ھەر تەرەپلىمە ئالاقىلەر بىلەن توغرىلاپ تۇرىدۇ. ئۈنىڭ سۆھبەتلىرىنى ئاڭلىسىڭىز كۆڭلىڭىز ئېچىلىپ قالىدۇ، ئۈنىڭ سۆزلىرىدىن كىشىنىڭ ئەزايىنى تەكەنلەشتۇرىدىغان ھېسسىيات چىقمايدۇ. ئېگىز ـ پەس يوللاردا كۆپ جاپا چەككەن بولسىمۇ، ئۈنىڭ ئالىمغا خاس پاك قەلبىنى دۇنيانىڭ مەينەتلىرى بۇلغىيالمىغان. ئۇ ھەرقانداق سورۇندا ئىچ ـ قارىنىنى ئاشكارا تۆكىدۇ.

ـــ 50 ـ يىللاردا بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتىدا ئىشلەيتتىم، نەشرىياتنىڭ باشلىقى سا كۇڭلياۋ ئىدى. شۇ چاغلاردا ھۆكۈمەت مىللەتلەرنىڭ مەدەنىي مىراسلىرىغا ئاجايىپ ئەھمىيەت بېرەتتى. بىركۈنى خان سارىيىغا سەيلە قىلىپ بېرىپ، خەنزۇ، مانجۇ، موڭغۇل، ئۇيغۇر، تىبەت تىللىرىدا رەتلەنگەن «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت»نى كۆرۈپ قالدىم، ئۈنى چىيەنلۇڭ خان رەتلىگەنىكەن. چىيەنلۇڭ كاتتا زىيالىي، قەلەمگىمۇ، ئەلەمگىمۇ كامىل، موي قەلەمدە ماھىرلىق بىلەن يازالايدىكەن، 14 مىڭدىن ئارتۇق شېئىر يازغانىكەن. قانداق، كارامەتمىكەن؟! ئۇ، بېيجىڭدىكى خان سارىيىدا تۇرۇپمۇ موڭغۇل، تىبەت، ئۇيغۇر تىللىرىنى ئۆگىنىۋالغانىكەن (ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونلىرىدا ئىشلەۋاتقان رەھبەرلىرى كادىرلىرىمىز ئىچىدە قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ تىللىرىنى

ئىگىلىگەنلەردىن قانچىسى بار؟! ــ ئاپتور) ئۇنىڭ بىلىدىغىنى بىرنەچچە ئېغىز گەپ، بىرنەچچە يۈز جۈملە ئەمەس، بەلكى ھەم سۆزلىيەلەيدىكەن، ھەم ئوقۇيالايدىكەن، ھەم يازالايدىكەن. ئۇ «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت»نى كۆزدىن كەچۈرگىنىدە بەزى ئۇيغۇرچە ئاتالغۇلارنىڭ توغرا قوللىنىلمىغانلىقىنى كۆرۈپ، ئۆز قولى بىلەن تۈزەتكەن، يېڭىسار ناھىيەسى چىەنلۇك خانىنىڭ ھۈزۈرىدا بېكىتىلگەنىكەن.

ئاپتوردىن ئىلاۋە: ھەر مىللەت راۋاج تاپقان ۋاقىتىدا ھامان كەڭ يول ئېچىشتا ۋە قوبۇل قىلىشتا باتۇر بولىدۇ. چىەنلۇك شۇنداق، كاڭشىمۇ شۇنداق، ئۇ لاتىنچىنى بىلمىدىكەن، ھەر كۈنى شۇنچە ئالدىراش بولسىمۇ ئالگېبرا مەشىق قىلمىدىكەن. ئۇنىڭ ياۋروپانىڭ ماي بويىق رەسىملىرىنى باھالاش ئىقتىدارىمۇ ناھايىتى ئۇستۇن ئىكەن. ئۇزۇن سەپەرلەرنى بېسىپ جۇڭگوغا كەلگەن ئىتالىيەلىك رەسسام لاڭشىننىن (بۇ خەنزۇچە ئىسمى) غا ئوردىدا رەسىم سىزدۇرغان. جۇڭگو ــ ياۋروپاچە رەسىم سىزىش ئۇسۇللىرىنىڭ ئارتۇقلۇق ياكى كەمچىلىكلىرى ئۇستىدە بەزىدە ئۇنىڭ بىلەن مۇزاكىرىلىشىدىكەن. ئۇلار فېئودال پادىشاھ بولۇش بىلەنلا قالماستىن، مانجۇ مىللىتىنىڭ روناق تاپقان دەۋرىدىكى مەدەنىيەت ۋەكىللىرىدۇر.

ــ «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت» ناھايىتى قىممەتلىك كىتاب ئىكەن. مەن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئۇنى قايتا نەشر قىلىش توغرىسىدا سا كۆڭلياۋغا تەكلىپ بەردىم. ئۇ كىتاب تولىمۇ چوڭ بولغاچقا، ئۇنىڭ ئۇستىگە، فوتو باسمىدا چىقىرىشقا توغرا كەلگەچكە، نۇرغۇن مەبلەغ كېتەتتى، نەشرىياتنىڭ پۇلى بولمىغاچقا، سا كۆڭلياۋ جوۋزۇڭلىغا دوكلات يېزىپتۇ. جوۋزۇڭلى ناھايىتى يۇقىرى مەلۇماتلىق بولغاچقا، ئۇ كونا كىتابنىڭ قەدرىگە يېتىپ،

بىسىپ چىقىرىڭلار، قانچىلىك چىقىم بولسا، شۇنچىلىك پۇل بې-
رىلىدۇ، دەپ تەستىق ساپتۇ. مەن خىزمەتكە ئاكتىپ قاتناشتىم.
«بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت» ئاخىر نەشردىن چىقتى. ئۇزۇن
ئۆتمەيلا، سىياسەت سولغا بۇرۇلۇپ كەتتى، «بەش تىللىق مانجۇچە
لۇغەت»نى نەشر قىلىشنىڭ ئۆزى مېنىڭ جىنايىتىم بولۇپ قال-
دى. فېئودال ئەخلەتلەرنى قوغدىغان دەپ، مېنى سولدىن سوراقفا
تارتتى، ھەتتا مېنى سا كۆڭلىياۋمۇ قوغداپ قالالمىدى. مەن شىن-
خۇا ئاگېنتلىقىدىكى يولداشلاردىن مىننەتدارمەن، «بەش تىللىق
مانجۇچە لۇغەت» قايتا نەشر قىلىنغاندىن كېيىن، كۆتۈلمىگەن
ھالەتتە چەت ئەللەردە ياخشى تەسىرات پەيدا قىپتۇ. شىنخۇا ئا-
گېنتلىقى بۇ تەسىراتلارنى توپلاپ، قىزىل سەرلەۋھىلىك پايدىلى-
نىش خەۋەرلىرىدە ئېلان قىپتۇ. بۇنى جوۋزۇڭلى كۆرۈپ ناھايىتى
خۇرسەن بولۇپ، تەستىق سېلىپ سا كۆڭلىياۋغا ئەۋەتىپ بېرىپ-
تۇ. نەشرىياتىمىزنىڭ بۇ باشلىقىمۇ قىزىق ئادەم، مېنى ئوتتەك
ئۆرتەيدىغان تەنقىد ئاستىغا ئېلىشۋاتقان بىر پەيتتە، ئۇ كۇرەش
مەيدانىغا كىرىپ كېلىپ، پەشتاق ئالدىدا توختاپ: «يولداشلار،
‹بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت›نى نەشر قىلغانلىقىمىز توغرىسىدا
زۇڭلى يازغان يوليورۇقنى ئوقۇپ بېرەي. زۇڭلى: ‹بۇ خىزمەتكە
قاتناشقان يولداشلار، سىلەرگە تەشەككۇر، سىلەر ناھايىتى ياخشى
ئىش قىلدىڭلار، دەپتۇ. يولداشلار، ئويلاپ كۆرۈڭلار، بۇ تەنقىد
مەجلىسىنى ئېچىۋېرەمدۇق ياكى توختىتىپ قويامدۇق؟» دېدى.
مېنى تەنقىد قىلىۋاتقان كىشىلەر بىر ـ بىرىگە قارىشىپ تۇرۇپلا
قالدى. ئەلۋەتتە، چېكىدىن ئاشقان سولچىللىق لۇشيەننىڭ ھەي-
ۋىسى بوشاش بۇياقتا تۇرسۇن، كۆچەيمەكتە ئىدى. مېنىڭدە كو-
كۇلا بولغاچقا، بۇگۈن قۇتۇلۇپ قالسام، ئەتىسى تۇتۇلۇپ تۇردۇم،
كېيىن تۇرمىگە تاشلاندىم، شۇ تاشلانغىنىمچە 20 يىل ياتتىم...

ئاپتوردىن ئىلاۋە: ھازىر بەزى سورۇنلاردا ئۇيغۇرلارنىڭ قە-

دىمكى مەدەنىي مىراسلىرىدىن «تۇركىي تىللار دىۋانى» بىلەن «قۇتادغۇبىلىك» تىلغا ئېلىنماقتا، مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى ھەم مىللەتلەر كومىتېتىنىڭ مۇدىرى ئىسمائىل ئەھمەد تۇركىيەگە زىيارەتكە بارغىنىدا، ئىبراھىم مۇتىئىي، ئىمىن تۇرسۇنلار رەتلەپ نەشر قىلدۇرغان «تۇركىي تىللار دىۋانى»نى ئالغاچ بارغان. تۇركىيەنىڭ رەئىس جۇمھۇرى ئۇ كىتابنى بېشىغا ئېلىپ، خۇرسەنلىك بىلەن: «بۇ بىز تۇركىلەرنىڭ شانلىق مىراسلىرىمىز» دېگەن. شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقات ئورنىنىڭ باشلىقى ئابدۇرېھىم ئۆتكۈرنىڭ «تۇركىي تىللار دىۋانى»نى دەپ تارتقان دەرد ـ ئەلەملىرىنى كىم بىلىدۇ؟ ئازادلىقتىن ئىلگىرى تۇركىيەلىك بىر زىيالىي ئۇرۇمچىگە كەلگىنىدە، «تۇركىي تىللار دىۋانى»دىن بىر نۇسخىنى ئۆتكۈرگە ھەدىيە قىلغان، ئۆتكۈر شۇ كىتابنى قەدىر-لەپ ساقلاپ كەلگەن. ئازادلىقتىن كېيىن، يۇرتى كۇچادىكى خوتۇنىغا تاپىلاپ، يەرگە كۆمدۇرۇۋەتكەن. بۇنى پەقەت بىرلا ئادەمگە تىنىپ قويغانىكەن، قايسىبىر نۆۋەتلىك خەلقئارا ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا چەت ئەللىك ئالىملاردىن بىرى شۇ ئىككى كىتابنىڭ شىنجاڭنىڭ قەدىمكى زامانىدىكى مۇھىم مەدەنىي مىراسى ئىكەنلىكىنى ئېيتقان، دىڭ لىچۈن بۇ گەپنى ئاڭلاپ، ئاپتونوم رايوننىڭ ئۆز ۋاقتىدىكى رەئىسى سەيپىدىن ئەزىزگە خەۋەر قىلغان. سەيپىدىن ئەزىزى تەرەپ ـ تەرەپلەپ سۇرۇشتۇرۇپ، بۇ كىتابنىڭ ئۆتكۈرنىڭ قولىدا بار ئىكەنلىكىنى ئاڭلاپ، ئۆتكۈرنى تاپقان. ئۆتكۈر ئۇ كىتابنى تەقدىم قىلىشقا رازى ئىكەنلىكىنى بىلدۇرۇش بىلەن بىللە، ئۇنىڭ زور قىممىتىنى سۆزلەپ بەرگەن. ئاپتونوم رايوندىن ئادەم تەشكىللەپ، رەتلەشنى، نەشر قىلىشنى تەكلىپ قىلغان. ئۇزۇن ئۆتمەي، ئوڭچىلارغا قارشى كۈرەش باشلانغاندا، قەدىمكى كىتابلارنى كۆمۈپ ساقلاشنىڭ ئۆزى ئالەمنى ئۆزگەرتىش پىلانىنى يوشۇرۇن ساقلىغانلىق بولۇپ قالغان. ھېلە-

قى تۇركىيەلىك توغرىسىدىكى گەپلەر قوشۇلۇپ، چۈشەندۈرۈپ كەتكىلى بولمايدىغان مەسىلىگە ئايلانغان. شۇنىڭ بىلەن ئابدۇرې-هىم ئۆتكۈر تۇرمىگە تاشلانغان. بۇنداق دىشۋارچىلىققا ئۇچرىغان ئادەملەر يالغۇز بىرلا ئەمەس، شىنجاڭدا مەملىكەت بويىچە ئو-مۇملاشقان «قالپاق»لاردىن باشقا، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ بې-شىغا يەنە «چەت ئەلگە باغلانغان ئۇنسۇر»، «يەرلىك مىللەتچى ئۇنسۇر» دېگەن قالپاقلارمۇ كىيدۈرۈلدى. خېلى كۆپ پېشقەدەم ئالىملار، مۇتەخەسسىسلەرگە ياكى ئۇنداق، ياكى مۇنداق قالپاق كىيدۈرۈلدى. ئۇلار چەككەن رىيازەتلەر ئۇيغۇر مىللىي مەدەنىيە-تىمۇ چەككەن رىيازەتتۇر. بۇ ئەھۋال زىيالىيلارنىڭ يۈرىكىنى داغلىماي قويمىدى، سولچىل ئەپەندىلەر لەززەتلىك ئاشلىقنى ها-راق تىرىپىغا ئايلاندۇرۇپ قويدى. ھاراقنىڭ تىرىپىدىن لەززەتلىك نەرسە ئەمەس، ئاچچىق نەرسە چىقمدۇ، خالاس!

— «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» جەريانىدا تۇرمىدە يېتىپ ئاڭ-لىسام، سا كۈڭلياۋنى كۆرەشكە تارتقاندا، «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت»نى ئۇنىڭ يۈزىگە ئېتىشىپتۇ. «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» جۈڭگونىڭ كونا مەدەنىيىتىنى «فېئودالىزم، كاپىتالىزم، شيۇ-جېڭجۇيى» دېگەن كالتەكلەر بىلەن دۇمبالىدى، ئۇيغۇرلارنىڭ قە-دىمكى مەدەنىيىتىنىمۇ بوش قويمىدى. كىمكى ئۆز مىللىتىنىڭ مەدەنىيىتىنى تەرىپلىسە، شۇنىڭغا چوڭ قالپاقلارنى كىيگۈزۈش-تى، مىللىي مەدەنىيەتنى دەپ پەشۋا بېگەن، تەنقىد ئاستىغا ئې-لىنغان، كۆرەشكە تارتىلغان ئادەم ئاز ئەمەس.

ئاپتوردىن ئىلاۋە: ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتىگە فېئو-دالىزمنىڭ شامىسى دېگەن تامغا بېسىلدى ـ يۇ، «24 تارىخ»قا سىڭىپ كەتكەن تارىخىي ئىدېئالىزمنىڭ لاتقىلىرى بولسا، يەنە لۆمۈلدەپ يامرىدى. بەزىلەر زورمۇزور توقۇپ، تارىخنى ئۆز مې-

لىچە بۇرمىلاپ، خەنزۇلارنىڭ رولىنى خالىغىنىچە مۇبالىغە قىلىدى. بەزىلەرنىڭ شەرھلىشىچە، «疆» دېگەن ھەرپ شىنجاڭنىڭ سىمۇۋولىمىش، يۇقىرىدىكى سىزىق ئالتاي تېغى، ئوتتۇرىدىكى سىزىق تەڭرى تېغى، ئاستىدىكى سىزىق كۇئىنلون تېغىمىش، يۇقىرىدىكى «田» ھەرپى جۇڭغارىيە، ئاستىدىكى «田» ھەرپى تارىمىش. ئۇلارنىڭ بۇنىڭدىن: «شىنجاڭنىڭ بۇرۇنىنىڭ بۇرۇنسىدىلا جۇڭگونىڭ زېمىنى ئىكەنلىكىنى ئەنە شۇ «疆» ھەرپىدىنلا بىلگىلى بولىدۇ» دېگەن خۇلاسىنى چىقىرىشقان. شۇ مەمەدان ئالىم ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ بىر قىسىم يەرلىرى جۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە كۆك ئارت (پامىر) ئۇيغۇرلىرىغا مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى ئۇنتۇپ قالغان! يەنە بەزىلەر: «تۇرپاندىكى كارىزنى لىن زېشۇي كەشىپ قىلغان» دېيىشتى. ئۇلار شۇنداق كېلىشتۇرۇپ ھېكايە توقۇغانكى، ھەتتا «لىن زېشۇي تۇرپاندا تۇنەپ قاپتۇ، كېچىدە يەر ئاستىدا سۇ شارقىراپ ئاققان ئاۋازنى ئاڭلاپتۇ. ئەتىسى يەرلىك ئادەملەرنى يىغىپ قۇدۇق كولاتقۇزۇپتۇ، كارىز ئەنە شۇنداق پەيدا بوپتۇ» دېيىشتى. تارىخىي كىتابلارغا قارىغاندا، مىلادىدىن 48 يىل ئىلگىرىلا تۇرپاندا قوش دۆلىتى ھۆكۈم سۈرگەنىكەن. مۇبادا كارىز بولمىغان بولسا، ئوتتەك ماكان قوچۇدا ئادەملەر نېمە يېگەن، نېمە ئىچكەن بولاتتى؟! تاڭ پادىشاھلىقىنىڭ رامىي نوملىرىنى ئېلىپ كېلىش سەپىرىدە قوچۇ خانلىقى تەۋەسىدىن ئۆتكەندە نەدىكى سۇنى ئىچكەندۇ؟ تەبىئىيكى، بۇلار كونا تارىخىي قاراشنىڭ ئاشكارىلىنىشى، ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي غۇرۇرىغا ئازار قىلىدىغان بۇنداق قاراشلار، ئەلۋەتتە، ئۇيغۇرلاردا نارازىلىق كەيپىياتى قوزغايدۇ. ئاممىنىڭ كەيپىياتلىرى قوشۇلۇپ توپلانغاندا، ئەقىلنىڭ كونترولىغا بويسۇنۇپ، مۇۋاپىق چەكتە توختاپ قالمايدۇ، چېكىدىن ئېشىپ، بەزى بىمەنە ھەرىكەتلەرنى پەيدا قىلىشى مۇمكىن. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ بىر ئۇيغۇر پىروفېسسورى «تاڭ دەۋرىدىكى شىنجاڭنىڭ ناخشا ـ ئۇسسۇلى»

ناملىق بىر ئەسەرنى تەييارلاپ، نەشرىياتقا يوللىغانىكەن، نەشرى-
ياتنىڭ بىر مۇھەررىرى: «كىتابخۇمزنىڭ ئىسمى ياخشى ئەمەس-
كەن، ئۆزگەرتىپ بەرسىڭىز ـ قانداق؟» دەپ تېلېفون بېرىپتۇ.
پىروفېسسور: «نېمىشقا؟» دەپ سوراپتىكەن، مۇھەررىر «نېمىشقا
تاڭ دەۋرىدىكى دەيسىز؟ ئۇيغۇرلارنىڭ دېسىڭىز بولمامدىكەن؟»
دەپتۇ. شۇ پىروفېسسور بىر ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا: «مەدەنە-
يىەت ئەزەلدىن ئۆزئارا قوبۇل قىلىنىدۇ. ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك مەدە-
نىيىتى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلغان، ئۇيغۇر مەدەنىيىتى-
مۇ خەنزۇ مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلغان» دەپ سۆزلىگەنىكەن، يە-
غىندىن كېيىن بىراۋ ئۇنىڭغا شېئىر بىلەن ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى
«ئۆز مىللىتىنى قوغدىمايدۇ» دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىككى مىل-
لەتنىڭ تارىختىكى ئۆزئارا تەسىرى مەسىلىسى سەزگۈر مەسىلگە
ئايلىنىپ قالغان. ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنلىرىدا تىلغا ئېلىنماي-
دىغان بولۇپ قالغان. بۇنداق پىسخىكا تەرەققىي قىلىۋېرىپ، تە-
رىپلەيدىغان گەپلەرلا سۆزلىنىپ، كەمچىلىك، ئەيىبلەر تىلغا ئې-
لىنمايدىغان ھالەت كېلىپچىققان. يەنە بىر يىغىندا، «تۆت كىشە-
لىك گۈرۇھ»نىڭ كىتابلارنى كۆيدۈرگەنلىكى ئۈستىدە گەپ بول-
غاندا، بىر ئۇيغۇر ئالىم: «كىتابلارنى تۆت كىشىلىك گۈرۇھ،لا
كۆيدۈرگەن ئەمەس، ئەرەب تارىخىدىمۇ كىتاب كۆيدۈرگەن ئەخمە-
قانىلىقلار بولغان، ئەرەب قوشۇنلىرىنىڭ باش قوماندانى ئەمىر
قۇتەيبە ئۆز قوشۇنلىرىنى باشلاپ سەمەرقەندكە بېسىپ كىرگەندە،
قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى كىتابلارنىڭ ھەممىسىنى كۆيدۈرۈپ
تاشلىغان. ئۇنىڭ ئىشتاب باشلىقى ئۇيغۇر بولۇپ، ئۇيغۇر يېزى-
قىدىكى كىتابلارنى ئوقۇغانلىقى ئۈچۈن ھېلىقى باش قوماندان
تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈپ تاشلانغان» دېگەن، بۇلار تارىخىي پاكىت،
لېكىن بۇ گەپلەر بەزىلەرنىڭ قۇلىقىغا ياقمىغان، گويا ئۆزلىرى-
نىڭ يۈزلىرىگە قارا سۈرتۈلگەندەك ھە دەپ كۈچەپ رەددىيە بېرىپ
كېتىشكەن. ئەمەلىيەتتە، كىتاب كۆيدۈرگەنلەر يالغۇز ئەمىر قۇتە-

تەيبىلا ئەمەس، ئۆز ۋاقتىدا ئاق تاغلىقلارنىڭ سەردارى بولغان ئاپاق غوجا دىنىي ئەسەبىيلىكنى قوتراتقاندا، نۇرغۇن كىتابلارنى كۆيدۈرۈپ، نۇرغۇن ئادەمنى ئوتتۇرا ۋە غەربىي ئاسىياغا كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر قىلغان.

ئاپتوردىن ئىلاۋە: بىر قوتۇپتىن يەنە بىر قوتۇپقا ئۆتۈپ كېتىش، قېيىداش دېگەن ئەنە شۇ.

زىيارەت خاتىرىسى 5: ... قېيىداش.

زىيارەت خاتىرىسى 6: ... قېيىداش.

مەن يەنە ھېلىقى ئۇيغۇر بۇرادىرىمنى ئىزدەپ باردىم. ئۇ چەت ئەلدىكى ئىلمىي لېكسىيەسىنى توگىتىپ ئەمدىلا قايتىپ كەلگەنىكەن، روھى ئۇستۇن، كۆزلىرىدىن نۇر چاقناپ تۇرۇپتۇ. چەت ئەل سایاھىتى مۇناسىۋىتى بىلەن نەزەر دائىرىسى تېخىمۇ كېڭەيىپتۇ، قاراشلىرىنىڭ دەرىجىسى تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپتۇ.

— قېيىداش پىسخىكىسىنىڭ ئىپادىلىرىنى كۆرۈپسىز، — دېدى ئۇ، — ئەمەلىيەتتە، چېكىدىن ئاشقان سولچىل لۇشيەندىن قېيىدايدىغان پىسخىكا خەنزۇلاردىمۇ ناھايىتى كۆچلۈك بولغان. بىراق خەنزۇلار قېيىداشلىقتا دىققىتىنى بېكىكلىكتىن ئېچىۋېتىش تەرىپىگە يۆتكەپ، چەت ئەللەرنىڭ نەرسىلىرىنى ئىمكانقەدەر ئۆزىگە قوبۇل قىلىشقا باشلىدى. بىز ئاز سانلىق مىللەتلەر بولساق، قېيىداشلىقتا دىققەت ـ نەزىرىمىزنى ئۆز چەمبىرىمىز ئىچىگە يىغىپ، ئۆزىمىزنىڭ مىللىي نەرسىلىرىنىلا ئىمكانقەدەر قوغداش بىلەن بولۇپ قالدۇق. خەنزۇلار بىرنەچچە يىلدىن بۇيان پىرقىرىغۇچ شەكلىدە پىرقىراپ ماڭغان بولسىمۇ، يۆنىلىشى يۇقىرى ئۆرلەش بولماقتا، لېكىن بىز بولساق، چەمبەردىكى بىر ئىزدىلا چۆرگۈلەۋاتىمىز، چەمبەرنىڭ يېرىم دىيامېتىرى تېخى شۇ پېتى تۇرۇۋاتىدۇ، چەمبەر بارغانسېرى تارىيىپ بارماقتا. قېچ-

يىداش روھىي ھالىتى بىلەن ئۆزىنى كىچىككىنە بىر چەمبەر ئىچىگە بېكىتىپ قويغاندا، باشقىلارنىڭ نەرسىلىرىنى قوبۇل قىلىش تولىمۇ تەس. بىرنەچچە يىلدىن بۇيان بىزدە ئىلگىرىلەش بولدى، لېكىن باشقا مىللەتلەرگە سېلىشتۇرغاندا، قەدىمىمىز ئاستا.

— بىرى پىرقىرىغۇچسىمان، بىرى چەمبەرسىمان. بۇ ناھايىتى ئوبرازلىق ئوخشىتىش ئىكەن.

— قېيىداش پىسخىكىسى مىللىتىمىزنى زىيانغا ئۇچراتماقتا. بېكىنمىچىلىكنى كۈچەيتىپ، ئەنئەنىۋى ئېچىۋېتىش روھىمىزنى پەسەيتىپ قويماقتا. ئەگەر ھوشىمىزنى تاپماي، شۇنداق روھىي ھالەتنىڭ ئەۋج ئېلىشىغا يول قويىدىغان بولساق، ئۇ چاغدا باشقا مىللەتلەردىن كۆپ ئارقىدا قالىمىز.

— بۇ مەسىلە توغرىسىدىكى مۇلاھىزىڭىز ئەملىيەتكە ئۇيغۇن، پىشقان خۇلاسە ئىكەن. ئوقۇغۇچىڭىزغا خەت يازسىڭىز بولىدىكەن.

— ئاللىقاچان يازدىم.

3. يۆلىنىۋېلىش پىسخىكىسى

پىروفېسسور بىلەن يەنە ئۇچراشتىم. ئۇنىڭ كەيپى بوش، ئۇنىڭ بىلەن تونۇشقاندىن بۇيان شۇنى بايقىدىمكى، ئۇ بىرەر غەش-لىككە يولۇققاندىلا قوشۇمىسى تۇرۇلۇپ قالىدىكەن. ئۇنىڭ ئۈستىلىدە بىر پارچە سالام خەت تۇرۇپتۇ، كونۋېرتى تېخى ئەمدىلا يىرتىلغاندەك تۇرىدۇ. بېيجىڭدىكى ھېلىقى ئوقۇغۇچى يازغان خەت ئىكەن:

سالام سىزگە ھۆرمەتلىك پىروفېسسور:

خېتىمگە يازغان ئۇچۇرىڭىزدىن مىننەتدار بولدۇم. ئۇستازىم،

سىزنىڭ قاراشلىرىڭىزغا قوشۇلىمەن، ھازىر بىز نۇرغۇن جەھەت-
لەردە قالاق ھالەتتە تۇرۇۋېتىپتىمىز. چۈنكى، قېيىداش روھىي
ھالىتىمىز مىللىتىمىزنىڭ ئېچىۋېتىش، قوبۇل قىلىشىغا تۇس-
قۇن بولماقتا. مېنىڭچە، بۇ ھېچقانچە ئېغىر كېسەل ئەمەس، پە-
قەت كۆپچىلىك ئاز ـ تولا ئويلىنىدىغان بولساقلا ئەقىلگە كېلە-
لەيمىز. ھازىرقى ئۇچۇر دەۋرىدە بېكىنىۋېلىش ئۆزىنى ئۆل-
تۇرگەنلىك بولىدۇ. بۇ ئاددىي ھەقىقەتنى مىللىتىمىز چۈشىنە-
ىدۇ. ئۇستازىم، ئېيتىڭا، قېيىداش روھىي ھالىتىمىز تۇغمىدىن
كېيىن، مىللىتىمىزدە روھىي ھالەتتە يەنە باشقا تۇسالغۇمۇ
بولارمۇ؟ مېنىڭچە، بولىدۇ. يېقىندا بىز بېيجىڭدىكى دوستلار بىر
يەرگە توپلىنىپ قېلىپ، مۇنداق بىر مەسىلە ئۇستىدە مۇھاكىمە
قىلىشتۇق: نېمىشقا بىز ئۇيغۇرلار بەزى ساھەدە ناھايىتى زېرەك
بولۇپ، خەنزۇلاردىن ئېشىپ چۈشىمىز، يەنە بەزى ساھەلەردە خې-
لىلا ئارقىدا قالىمىز. سودا ساھەسىدە، شىنجاڭدىكى شۇنچە كۆپ
مىللەتنىڭ ئۇيغۇرلاردىن ئېشىپ كېتىدىغىنى يوق. پارتىيە مە-
كىزىي كومىتېتى 11 ـ نۆۋەتلىك 3. ئومۇمىي يىغىنىدىن تار-
تىپ ھازىرغىچە بولغان قىسقىغىنە ئون يىل ئىچىدە مەيلى مە-
لىكىتىمىزنىڭ ئىچىدە بولسۇن، مەيلى سىرتىدا بولسۇن، ئۇيغۇر
سودىگەرلىرىمىزنىڭ ئايىغى تەگمىگەن يەر ئاز. گۇاڭدۇڭلۇق
خەنزۇلار تىجارەتكە ناھايىتى ماھىر كېلىدۇ. شۇنداق تۇرۇقلۇق
گۇاڭجوۋنىڭ سەنيۇەنلى دېگەن يېرى ئۇيغۇر سودىگەرلەرنىڭ ماكا-
نىغا ئايلىنىپ قالغان. بۇنىڭغا خەنزۇلارنىڭ ئۆزىمۇ ھەيرانكەن.
چونكى باشقا ئۆلكە، رايونلاردىن بارغان خەنزۇلار تىل مەسىلىسى
سەۋەبى بىلەن گۇاڭدۇڭدا تۇرالمايدىكەن. ئۇيغۇر سودىگەرلەر بول-
سا، جۇجياڭ دېلتىسىدا بەخۇدۇك يۇرىدىكەن. شاڭخەيلىك خەن-
زۇلارمۇ تىجارەتكە ماھىر. شۇنداق بولسىمۇ شاڭخەينىڭ شەرقىي
جېجياڭ كوچىسى ئۇيغۇر كوچىسىغا ئايلىنىپ كەتكىلى تاس قالغان.
ھەتتا پايتەخت بېيجىڭدىمۇ ئۇيغۇر سودىگەرلەر خېلى قاينايدۇ.

ئاپتوردىن ئىلاۋە: ئۇيغۇرلارنىڭ سودىگەرچىلىك قىلىش قابىلىيىتى چەت ئەللىك ئەربابلارنىمۇ ھەيران قالدۇرماقتا. «پايدىلىنىش خەۋەرلىرى»نىڭ 1987 - يىلى 3 - ئاينىڭ 12 - كۈنىدىكى سانىغا مۇنداق بىر خەۋەر بېسىلغان: «رېيتېر ئاگېنتلىقى 5 - مارت، گۈاڭجوۇ تېلېگراممىسى. جۇڭگونىڭ ئەڭ چەت رايونىمۇ مۇرەككەپ قاراڭغۇ بازارلاردىكى پۇل سودىسى بىلەن، ئەتكەسچىلىك تورلىرى بىلەن بىرلەشمەكتە، شياڭگاڭنىڭ شىمالىدىكى گۈاڭجوۇ شۇ توردا مۇھىم رول ئوينىماقتا...»

نۇرغۇن پۇل سودىگەرلىرى شىنجاڭدىن كەلگەن ئۇيغۇرلار ئىكەن. ئۇلار كوللېكتىپ ئوقەت قىلىدىكەن، خەنزۇلار بىلەن رىقابەتلىشىدىكەن. ئۇلار چوڭ شەھەرلەردە ياكى سايahەتگاھلاردىكى مېھمانخانىلار ئالدىدا ئوقەت قىلىدىكەن. پۇل تېگىشىدىغان بىر ئۇيغۇر سودىگەر گۈاڭجوۇ ۋوگزالىنىڭ ئالدىدا مەن بىلەن گەپلىشىپ: «بىز ھەربىرىمىز ئېيىغا 1000 يۈەنچە پۇل تاپالايمىز، لېكىن بۇ ئوقەت تولىمۇ مۇشكۇل» دەيدۇ... ئۇچ نەپەر ئۇيغۇر سودىگىرىدىن تەركىب تاپقان بىر گۇرۇپپىدىكىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇلار ئۇرۇمچىدىن گۈاڭجوۇغا ھەر نۆۋەت كەلگىنىدە ئۇچ ئاي تۇرىدىكەن، ھەر نۆۋەتتە 30 مىڭ دوللار شياڭگاڭ پۇلى تېگىشىپ ئېلىپ، ئۇنىڭغا نۇرغۇن گەزلىمە ئېلىپ، ئۇرۇمچىگە ماڭدۇرىدىكەن.

بىر ئۇيغۇر سودىگەر مۇنداق دەيدۇ: «بىز كوللېكتىپ ھەرىكەت قىلىمىز، چۈنكى بىز ئېلىپ كەلگەن پۇل كۆپ بولغاچقا، خەۋپ - خەتەرمۇ چوڭ. بىزنىڭ ئوقەت قىلىۋاتقىنىمىزغا ئۇچ يىل بولدى. ھەرقېتىمدا ئۇچ ئايچە تۇرىمىز.» شىنجاڭدىن كەلگەن ئۇيغۇرلار ئاشپەز، ساتىراشمۇ ئالغاچ كېلىدىكەن، ئۇلار گۈاڭجوۇغا كېلىپ - كېتىپ تۇرىدىغان ئۇيغۇرلارغا خىزمەت قىلىدىكەن. قاچانلا بولمىسۇن، شۇنداق سودىگەرلەر بىرنەچچە يۈزدىن كەم بولمايدىكەن.

بۇنداق قاراڭغۇ بازار ئوقىتى جەنۇبىي جۇڭگودا ناھايىتى ئومۇملىشىپ كېتىپتۇ. باشقا شەھەرلەردىمۇ، جۈملىدىن بېيجىڭ، شاڭخەي، شىئەنلەردىمۇ ۋە ساياھەت مەركەزلىرىدىمۇ بار ئىكەن. پۇل تېگىشمەيدىغان ئۇيغۇر سودىگەرلەر بېيجىڭ شەھىرىنىڭ مەركىزىدىكى بىر ئاشخانىنىڭ دائىملىق خېرىدارى ئىكەن. ئۇ ئاشخانىنىڭ شۇنداق داڭقى بارکى، ھەتتا چەت ئەللىكلەرمۇ ئۇنىڭغا «شىنجاڭ بانكىسى» دەپ لەقەم قويۇپتۇ...

بۇ خەۋەرنى نەقىل كەلتۈرۈشتىن مەقسىتىم، چەت ئەل پۇللىرىنى پەلەمما قىلىش ھەرىكەتلىرىنى مەدھىيەلەش ئەمەس. چەت ئەل پۇللىرىنى پەلەمما قىلىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان خەنزۇلار-نىڭ سانى ئۇيغۇرلاردىن جىق كۆپ ئىكەنلىكى چوقۇم، لېكىن بۇ خەۋەردىن قارىغاندا، خەنزۇلار رىقابەتتە ئۇيغۇرلارغا تەڭ كېلەلمەيدۇ. مۇشۇ بىر جەھەتمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ سودىگەرچىلىك قابىلىيىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرمەمدۇ؟

سودا ساھەسىگە قارىغاندا، مەن ئۇيغۇر بولۇش سۈپىتىم بىلەن ناھايىتى پەخىرلىنىمەن، لېكىن باشقا ساھەلەرگە قارىغاندا، مەيۈسلىنىمەن. مەسىلەن، مەدەنىيەت، پەن - تېخنىكا ساھەسىدىكى ھازىرقى ھالىتىمىز كىشىنى مەمنۇن قىلالمايدۇ. ئۇستازىم، سىز ماڭا قارىغاندا كۆپ ئەھۋالدىن خەۋەردار. مەن بۇ يەردە مۇنداق بىرنەچچىلا ئەھۋالنى ئېيتاي:

1. 1986 - يىلى ئالىي مەكتەپ ئىمتىھانىغا قاتناشقان ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلارنىڭ ماتېماتىكىدىن ئالغان نومۇرى 60 قا يەتمەيدىغانلار ئاران 0.9% دىن سەل كۆپرەكنىلا تەشكىل قىلىپتۇ، بىر پىرسەنتكە يەتمەيدىكەن.

2. يېقىنقى بىرنەچچە يىلدىن بۇيان ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلاردىن ئىچكى ئۆلكىلەردىكى تەتقىقات ئورۇنلىرىغا ۋە ئالىي مەكتەپلەرگە ئاسپىرانتلىققا ئىمتىھان بېرىپ ئىمتىھاندىن ئۆتكەن - قوبۇل قىلىنغانلىرى ئونغا يەتمەيدىكەن.

3. شىنجاڭدىن ئىچكى ئۆلكىلەردىكى ئالىي مەكتەپلەرگە بېرىپ ئوقۇۋاتقانلار ئىچىدە ئىجتىمائىي پەندە ئوقۇيدىغانلار تەبىئىي پەندە ئوقۇيدىغانلارغا قارىغاندا خېلىلا كۆپ ئىكەن، دېمەك ئىلمىي تەتقىقات ئورۇنلىرىغا بېرىپ خىزمەت قىلىدىغانلارنىڭمۇ ئاز بولۇشى تەبىئىي.

بۇ مەسىلىلەر ھەقىقەتەن كىشىنى قايغۇغا سالىدۇ. ئۇنداق ئويلىساقمۇ، بۇنداق مۇھاكىمە قىلساقمۇ، گەپ شۇ يەردىكەن: ھازىرقى دۇنيادا ھەرقانداق بىر مىللەت مەزمۇت تۇرۇپ راۋاج تاپىدىغان بولىدىكەن، پەن ـ تېخنىكىسىنى راۋاجلاندۇرۇشى زۆرۈر. ئۇستازىم، بۇ مەسىلىلەرنى ئويلاپ كۆرگەنلىكىڭىزدە شەك يوق. بىزنىڭ خۇلاسىمىزمۇ سىزنىڭكى بىلەن ئوخشاش چىقىشى مۇمكىن. شۇنداق بولسىمۇ يەنىلا سىزنىڭ تەلىمىڭىزنى ئاڭلاشقا تەييارمەن.

پىروفېسسورنىڭ ئويلىغانلىرىمۇ بار ئىكەن. ئۇ ھېلىقى سالام خەتنى قاتلاپ ئېلىپ قويۇپ، ئويلاپ تۇرماستىنلا: «بۇ مەسىلىنى يېشىش ئاسان» دېدى. ئۇنىڭ ئېيتمىشىچە، نۇرغۇن ئادەمنىڭ كۆڭلىدە ئويلىغانلىرى بار ئىكەن، لېكىن گەپنىڭ ئوچۇقىنى قىلغىلى ئۇنىمايدىكەن. ئۇنىڭ ئۆزى بىرمۇنچە سورۇندا گەپنىڭ ئوچۇقىنى سۆزلەپ كۆرۈپتۇ، لېكىن ھەرقېتىم سۆزلىگىنىدە بىرمۇنچە سوغۇق، تەنە گەپلەرگە يولۇقۇپتۇ. ئۇ شائىرلارغا خاس مىجەزلىك بولغاچقا، ئازغىنا تەنىگە ئۇچرىسىلا كەيپى ئۆرلەپ كېتىدىكەن. ئۇمۇ كۆپ چاغلاردا مۇشۇ ئىش ئۈچۈن غەم يەپ ئازابلىنىدىكەن. ئۇ ھېلىقى ئوقۇغۇچىنىڭ جاسارىتىنى يارىتىدىكەن. ئۇ مۇنداق دېدى:

ـــ ۋەزىيەتنىڭ تەرەققىياتى بىزدىن دۇنيانى يېڭى تەپەككۇردا كۆزىتىشنى تەلەپ قىلماقتا. يېڭى تەپەككۇر دېگىنىمىز، زامانىۋى ئاڭغا ۋە زامانىۋى مېتودولوگىيەگە ئىگە تەپەككۇر دېمەكتۇر.

ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنى ئەنە شۇنداق تەپەككۇر بىلەن تەھلىل قىلغاندىلا ئىلمىي خۇلاسە چىقارغىلى بولىدۇ. بىرمۇنچە كىشىلەر بىرەر مەسىلىگە دۇچ كەلسىلا ھامان ئۆزىنى كەمچىلىكسىز مۇكەممەل قىلىپ تەسۋىرلەيدۇ، ئەيىبىنى باشقىلارغا ئىتتىرىدۇ. ئۇ كونا تەپەككۇر. ئۇنىڭ مەسىلە ھەل قىلىشقا ياردىمى بولمايدۇ، كۆپ بولسا، ۋاقتىنچە ئۆز ـ ئۆزىگە تەسەللى بولىدۇ. بۇ ياش ئوقۇغۇچى ئىككى ساھەدىكى پەرق بىلەن ئوتتۇرىغا قويغان، ئەمەلىيەتتە خۇلاسىمۇ شۇنىڭ ئۆزىدىن چىقىپ تۇرۇپتۇ. بۇ ھەقىقەتەن كىشىنى ئويلاندۇرىدۇ: ئۇيغۇرلار سودا ساھەسىدە ئىنتايىن زېرەك، مەدەنىيەت، پەن ـ تېخنىكا ساھەسىدە بولسا ئارقىدا قالغان. بەزىلەر، يىپەك يولى ئۈستىدە ياشىغان ئۇيغۇرلار كونا يىپەك يولىدىكى ئەرەب، پارس، خەنزۇ ۋە سوغدىلارنىڭ سودىگەرچىلىك تەجرىبىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئۆزىگە خاس مىللىي ئەنئەنە ياراتقان دېيىشى مۇمكىن، لېكىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئېسىل ئەنئەنىلىرى ناھايىتى كۆپ، نېمىشقا سودىگەرچىلىك ئەنئەنىسى جارى بولۇپ، باشقا ئەنئەنىلىرى جارى بولمايدۇ؟ مېنىڭچە، سودا ساھەسىدە ئېتىبار بېرىش دېگەن گەپ يوق، پۈتۈنلەي رىقابەتكىلا تايىنىدۇ. سودا ساھەسىدە ھەربىر ئادەم ئۆزىنىڭ سۈبىيېكتىپ كۈچىنى، ھازىرقى مودا سۆز بىلەن ئېيتقاندا، سۈبىيېكتىپچانلىقىنى ئەڭ زور دەرىجىدە جارى قىلدۇرۇشقا مەجبۇر بولىدۇ. مەدەنىيەت، پەن ـ تېخنىكا ساھەسىدە بولسا، ئۇزۇندىن بۇيان ئېتىبار بېرىش سىياسىتى يولغا قويۇلغانلىقتىن، جاپاغا چىداپ تىرىشمايدىغان، غەيرەت ـ ئىجتىھات قىلمايدىغان يۆلىنىۋېلىش پىسخىكىسى پەيدا بولۇپ قالدى.

ـــ سىز شۇنداق قارامسىز؟

ـــ شۇنداق. شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت، پەن ـ تېخنىكا جەھەتتە ئارقىدا قالغانلىقىنىڭ سەۋەبلىرى كۆپ. تارىخىي جەھەتتە، رېئال

جەھەتتە، رەھبەرلىك جەھەتتە، كونكرېت ئىجرا قىلىش جەھەتتە. سىياسەت جەھەتتە ۋە تەدبىر جەھەتتە سەۋەبلەر بار، چوڭ خەنزۇ. چىلىقىنىڭمۇ، يەرلىك مىللەتچىلىكىنىڭمۇ تەسىرى بار... نەتىجىسى بىر، سەۋەبى ھەر خىل. شۇ سەۋەبلەرنىڭ بىرەرسىگە كۆز يۇمۇش. مۇ يالغانچىلىق بولىدۇ، لېكىن سۇبېيېكتىپ سەۋەبنى ئۆزىمىزدىن ئىزدىشىمىز لازىم. مېنىڭچە، شۇنداق قىلغان تۇزۇك. تارىختىن قالغان پەرق تۇپەيلىدىن ھازىرقى باسقۇچتا ئېتىبار بېرىش زۆرۈر. ئېتىبار بېرىش پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر گە قىلغان غەمخورلۇقى. مۇبادا ئېتىبار بېرىشنى قارىغۇلارچە چۈشىنىپ، ئۇنى مۇتلەقلەشتۈرۈۋالساق زىيان تارتىمىز. لاۋزى: «دۈشمىنى يوق دۆلەت ھالاك بولۇر» دەپتىكەن. بۇنى ھازىرقى زامان تىلى بىلەن شەرھلىسەك، «رىقابەتچىسى يوقلار زەئىپلىشىپ كېتىدۇ» دېگەنلىك بولىدۇ.

— شۇنداق، مەن بولسام مۇڭغۇل. دەسلەپتە كەسكىن رىقابەت ئىچىدە چىڭگىزخان ئوتتۇرىغا چىققان، شۇنداقلا ئۇ رىقابەت ئىچىدە يەر - جاھانىنى زىلزىلىگە سالىدىغان ئىشلارنى قىلغان. مەنچىلىك خانىدانلىقى دەۋرىدە مۇڭغۇللار ئالاھىدە ئېتىبارغا ئىگە بولىدى. بىرنەچچە يۈز يىلدىن كېيىن ئەسلىدىكى قۇدرەتلىك مۇڭغۇللار ئاجىز مىللەتكە ئايلىنىپ قالدى.

— ئىلگىرى، سوتسىيالىزمنىڭ ئەۋزەللىكىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ، دەپ قارالغان داش قازان تامىقى جۇڭخۇا ئېلىنىڭ ئىمگەكچانلىقىنى، باتۇرلۇقىنى يوقىتىۋەتتى. شىياڭگاڭ، سىنگاپور، تايلاند قاتارلىق جايلار ۋە ئەللەردىكى خەلقلەر خەنزۇلارنى ھۆرۈن، دەپ زارلىنىدىكەن. ئىلگىرى بۇنداق دېيىشكە يول قويۇلمايتتى، دېگەنلەرگە «پارتىيەگە، سوتسىيالىزمغا قارشى» دېگەن يوغان قالپاق كىيگۈزۈلەتتى. بۇ جەھەتتە ئېچىنىشلىق زىيانلارنى تارتقاندىن كېيىن، مانا ئەمدى جۇڭگولۇقلار: داش قازانىنىڭ تامىقى ھۆرۈن - تەييارتاپلارنى باقمىدىكەن، دەپ ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولۇ-

دى. ئېتىراپ قىلغاندا ئاكتىپلىق بىلەن تۇزەتكىلى بولىدۇ. ھا-
زىر شىنجاڭدا ئېتىبار بېرىشتىن پەيدا بولىدىغان پاسسىپ تەرەپ-
لەرنى ئېتىراپ قىلمايدىغان ئادەم ئاز ئەمەس. ئۇياق - بۇياقلارغا
بېرىپ، ئۇنىڭ - بۇنىڭ گەپ - سۆزلىرىنى ئاڭلاپ، جەمئىيەتنى
كۆپرەك تەكشۈرۈپ كۆرۈشىڭىزنى ئۈمىد قىلىمەن.

زىيارەت خاتىرىسى 1:

تۇركىيە «لالە» ھەسسىدارلىق كىيىم - كېچەك شىركىتىنىڭ
ئۇيغۇر دىرېكتورى تاشپولات بۇنىڭدىن 20 نەچچە يىل ئىلگىرى
شىنجاڭدىن چىقىپ كەتكەندە، ھال - كۈنى ئانچە ياخشى ئەمەس
ئىكەن. مانا ئەمدى ئۆز يۇرتىغا كاتتا باي سودىگەر بولۇپ قايتىپ
كەلگەن. ئۇ ئۇرۇمچىدە ۋە غۇلجىدا ئۆز سەرمايىسى بىلەن زاۋۇت
قۇرۇش ئۈچۈن كەپتۇ. ئۇنىڭدا چەت ئەل دۆلەت تەۋەلىكىگە ئۆتە-
تۇم دەپ ئۆزىنى باشقىلاردىن چوڭ چاغلايدىغان چاكىنىلىق يوق
ئىكەن. ئۇ كىرىسلودا يانتۇ ئولتۇرۇپ «No politic» دەپ قايتا -
قايتا تەكىتلىدى. ئۇ سالاپەتلىك، گەپ - سۆزلىرى سىلىق ئادەم
ئىكەن، گەپنى ئويلىنىپ، جايىدا قىلىدىكەن.

— مېنىڭ بوۋىلىرىم ئىلگىرى ئافغانىستاندا تىجارەت قىلغا-
نىكەن. چوڭ دادامنىڭ دەۋرىگە كەلگەندە، چوڭ دادام شىنجاڭغا
قايتىپ كەپتىكەن، تۇرمۇشنىڭ قىينىچىلىقىدىن 1961 - يىلى
ھۆكۈمەتنىڭ رۇخسىتى بىلەن يەنە ئافغانىستانغا كېتىپتۇ. كابۇل
شەھىرىدە ئىككى - ئۈچىلا ئاۋاتراق رەستە بار ئىكەن، كىچىك
كوچىلىرى تولىمۇ ۋەيرانە بولۇپ، ئۇرۇمچىگىمۇ يەتمەيدىكەن.
ئافغانلار سۇپۇرگە ياساشنى بىلمەيدىكەن، ئاتا - ئانام سۇپۇرگە
ياساپ سېتىپتۇ. كابۇل شەھىرىنىڭ بازارلىرىدا ئۇگرە يوق ئە-
كەن. ئانام خېمىر يېيىپ ئۇگرە كېسىپ قۇرۇتۇپ سېتىپتۇ.
ئافغانىستان مەدەنىيەتتە ئارقىدا ئىكەن. مەن غۇلجىدىن چىقىپ
كېتىدىغان چاغدا ئوتتۇرا مەكتەپنى تۈگەتمىگەنىدىم، كابۇلغا بار-

غاندىن كېيىن، ئافغانىستان دۆلەتلىك ئۆلچەم ئىدارىسىگە خىز-
مەتكە ئېلىنىدىم، شۇ چاغدا 17 ياش ئىدىم. شىنجاڭدا ھېچنەرسە-
دىن غېمىم يوق ئىدى، ھۆكۈمەت ئۆزىلا پەللىگە يەتكۈزۈپ قويە-
دىغاندەك خاتىرجەم ئىدىم. تىرىكچىلىك يولىدا غەم - قايغۇنى
بىلمەيتتىم. بولۇپمۇ ھۆكۈمەت ئاز سانلىق مىللەتلەرگە ئېتىبار
بېرىپ تۇرغاچقا، تېڭىرقاپمۇ قالمايتتىم. مەكتەپنى خۇددى ئو-
قۇتقۇچى ئۇچۇن ئوقۇيدىغاندەكلا تالىشىپ - تاكاللىشىپ كېتە-
تتىم، تىرىشمايتتىم. ئافغانىستانغا بارغاندىن كېيىن ئىش باشقە-
چە بولۇپ چىقتى. ياخشى ئىشلىسىڭىز بىر نۆرى، ياخشى ئىشلە-
مىسىڭىز نان يوق. ئۆلچەم ئىدارىسىدا ئىشتىن ھەيدىلىپ كې-
تەرمەنمىكىن دېگەن ئەندىشىدىن زادىلا قۇتۇلالمىدىم. ئۆلچەم ئى-
دارىسىدە كەسپىنى باشقۇرىدىغان مۇتەخەسسىسلەر ياكى ئىنگلىز،
ياكى ھىندى، ئۇلار ئىشنى ناھايىتى چىڭ تۇتىدۇ. ئادەمنىڭ رو-
ھىي ساپاسىنىڭ رولى كارامەت بولىدىكەن. مېنىڭدىكى غەم -
ئەندىشىنى بىلمەيدىغان خاتىرجەملىك ئورنىنى ۋەھىمە ئالدى.
تۇرمۇش پوزىتسىيەمىز ئۆزگەردى، يۇرتۇمدا ئوقۇشقا تىرىشمىغان
بولسام، ئافغانىستانغا بارغاندىن كېيىن قېتىرقىنىپ ئوقۇيدى-
غان، ئۆگىنىدىغان بولدۇم. مۇتەخەسسىسلەرمۇ مېنىڭ تىرىشچا-
لىقىمنى كۆرۈپ، قىزغىن ياردەم بېرىدىغان بولدى. شۇنداق قە-
لىپ، ئاخىر ئۆلچەش كەسپىنى پىششىق بىلىۋالدىم، ئىنگلىز
تىلىنىمۇ ئۆگىنىۋالدىم.

ئاپتوردىن ئېلاۋە: ئۇ ئىنگلىز تىلىنى سۇدەك بىلىدىكەن، مەن
بىلەن سۆزلەشكىنىدە پات - پاتلا ئىنگلىزچىنى ئارىلاشتۇرۇپ
سۆزلىدى.

— ئەگەر ئۇ يەردە ھۆكۈمەت ئېتىبار بەرگەن بولسا، ئۆگە-
نىشكە ئۇ قەدەر كۆپ كۈچ سەرپ قىلماس ئىدىم، كېيىن دادام

بىلەن تۇركىيەگە باردىم. تۇركىيە كىينىكى يىللاردا ناھايىتى تېز راۋاجلىنىپتۇ. مەدەنىيەت سەۋىيەسى ئافغانىستانىنىڭكىدىن كۆپ يۇقىرى ئىكەن. ئالىي مەلۇماتلىق، چەت ئەللەردە بىلىم ئاشۇرغان ئادەملەر كۆپ ئىكەن. مەن چاغلىق بىلىم سەۋىيەم بىلەن تۇزۇك-رەك خىزمەت تاپالماسلىقىم تۇرغان گەپ. شۇنىڭ ئۈچۈن نائىلاج ئىستانبۇل خۇرۇم زاۋۇتىغا كىرىپ ھۇنەر ئۆگىنىشكە باشلىدىم. شۇ جەريانداا بىر تۇرك قىز بىلەن تۇرمۇش قۇردۇم. پەرزەنت كۆردۇم. پەرزەنتىمنىڭ ئەھۋالىدىن نۇرغۇن ئىشلارنى بىلمۇالدىم. تۇركىيەدە شەرت ـ شارائىت ناھايىتى ئېغىر، دىپلوم بولمىسا، ھۇنەر بولمىسا ماڭاشى ئوبدانراق خىزمەت تاپماق بەكمۇ مۇشكۇل. قىزىم 11 يېشىدىلا ئىنگلىز تىلىنى ناھايىتى ئوبدان سۆزلەيدىغان بولۇپ قالدى. ئەگەر مەكتەپ ئۇنىڭغا ئېتىبار بەرگەن بولسا، تەرىشچانلىقىنى بوشاشتۇرۇپ قويغان بولاتتى.

دادام تىرىكچىلىك قىلىشتا يولى بار ئادەم بولغاچقا، ئىستانبۇلدا خۇرۇم زاۋۇتى قۇردى. مەن تىجارەت سەۋەبى بىلەن ئىتالىيە، ياپونىيە، بۇلغارىيە، ئامېرىكا، سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيالارغا باردىم. تەيۋەنگىمۇ سایاھەت قىلىپ باردىم. مەندە شۇنداق چوڭقۇر تەسىرات بولدىكى، ھەرقانداق مىللەت پەن، مەدەنىيەت ۋە تېخنىكا جەھەتتە تەرەققىي قىلمايدىكەن، قالاقلىقتىن قۇتۇلالمايدۇ. مەدەنىيەت، پەن ۋە تېخنىكىدا تەرەققىي تېپىش ئۈچۈن، باش چۆكۈرۈپ تىرىشمىغان، جاپاغا چىداپ ئۆگىنىمىگەن ئەيرەت بولمىسا بولمايدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيالىقلارنىڭ مەدەنىيەت ساپاسى شىنجاڭنىڭكىدىن كۆپ ئۈستۈن ئىكەن. ئۇلار ئېتىبار بېرىشنى ئاللىقاچان بىكار قىلغان بولۇپ، يۆلىنىۋېلىش پىسخىكىسىمۇ زور دەرىجىدە ئازلاپتۇ. ئۇلارنىڭ تەبىئىي پەن ۋە ئىجتىمائىي پەن ساھەسىدە نۇرغۇن مۇتەخەسسىس، ئالىملىرى بار، ئايتماتوفقا ئوخشاش ئەدىبلىرى دۇنياغا مەشھۇر.

مەن بۇ نۆۋەت ئانا يۇرتۇمدا ئۆز سەرمايەم بىلەن زاۋۇت قۇرۇش

ئۇچۇن قايتىپ كەلدىم. قارىسام، بۇ يەردىكى خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيەسى 60 - يىللارنىڭ باشلىرىدىكىدىن كۆپ يۇقىرى كۆتۇ- رۇلۇپتۇ، ھەممە ئادەم ئۆز ئىش - ئوقىتى بىلەن خاتىرجەم ياشا- ۋېتىپتۇ، لېكىن بەزى ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى بىلەن پا- راڭلىشىپ قالدىم، ئۇلارنىڭ بىلىم دائىرىسى تولىمۇ تار ئىكەن! جۇڭگو ھەر يىلى قانچىلىك مال ئىمپورت قىلىدۇ، قانچىلىك ئېكسپورت قىلىدۇ، بالانسى ئاكتىپمۇ ياكى پاسسىپمۇ؟ بۇلارغا جاۋاب بېرەلمەيدىكەن. ياشلىق دەۋرىمدىكى كۆلەڭگەمنى ئۇلارنىڭ ۋۇجۇدىدىن كۆرۈپ قالدىم. ئۇلار شۇنداق بىغەم، بىپەرۋا ئىكەن، جىددىيلىك تۇيغۇسى، خەۋپ تۇيغۇسى كەم ئىكەن. سىلەر ئاخبارات خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان خادىملار چۇقان بىلەن دالالەت قىلساڭلار بولغۇدەك، غەيرەت قىلماي، جاپاغا چىداپ تىرىشماي تۇرۇپ، روناق تاپمىز دېگەن بىكار!

ئاپتوردىن ئىلاۋە: تاشپولات تۇرلۇك ھادىسىلەرگە سىنچىلاپ قاراپ، مەسىلىنىڭ تۇگۇنى يۆلىنىۋېلىش ئىكەنلىكىنى بايقىغان.

زىيارەت خاتىرىسى 2:

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىزىكا فاكۇلتېتىنىڭ ياپونىيەدە ئىككى يىل بىلىم ئاشۇرغان بىر ياش ئوقۇتقۇچىسىنى ئۇچراتقا- لمىقىم ئۇچۇن ناھايىتى خۇشال بولدۇم. ئۇنىڭ ياپونىيەدىن قايتىپ كەلگىنىگە تېخى ئەمدىلا بىر نەچچە كۇن بولغانىكەن. ئوساكا ئې- لېكتىرىك سايمانلار ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ تەجرىبىخانىسىدىكى ئەھۋاللار تېخى ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىن كەتمىگەن، ھېسسىياتى تېخى تولۇق ئەسلىگە قايتمىغانىكەن. مەن كۆرۈشكىلى بارغاندا، ئۇس- تەلدە ماتېرىيال يېزىپ ئولتۇرۇپتۇ. ئۇنىڭ ئېگىز بويى، ئاق پە- چىم چىرايى، زىيالىي سۈپەت قامىتى ھەرقانداق كىشىنىڭ دىق- قىتىنى بىردەمدىلا ئۆزىگە تارتىۋالالايدىكەن. ئۇ شىنجاڭغا پۇتۇن-

لەي يېڭى نەزەر بىلەن قارايدىكەن. ئۇنىڭ مېھمانخانىسىدا چىراي-
لىق سۆھبەت پاراڭلىرىنى ئاڭلاپ ئولتۇرۇپ، گويا سەھەرنىڭ ساپ
ھاۋاسىنى سۈمۈرگەندەك، ئىچ - باغرىم ئېچىلىپ قالدى.

— ياپونىيەنىڭ ئوساكا ئېلېكتىرىك ئۇنۋېرسىتېتىدا بىلىم ئاشۇرۇۋاتقان چېغىمدا، ياپونلار ھەدىسىلا مەندىن: «ياپونىيەگە كەلگەندىن بۇيان نەزىرىڭىزگە ھەممىدىن بەك سىغمىغان نەرسە نېمە؟ سىزنىڭچە ھەممىدىن بەك ئوسال يەرلىرىمىز نېمە ئىكەن؟ ھەممىدىن بەك قالاق يەرلىرىمىز نېمە ئىكەن؟» دەپ سوراپ تۇر-دى. ئۇلار كەمچىلىكلىرىنى، يېتىمسىزلىكلىرىنى ئېيتىسىڭىز خۇرسەن بولمىدىكەن، لېكىن بىزنىڭ جۇڭگودا بولسا، ياخشى دەپ تەرىپلىگەننى ياخشى كۆرمىدىكەنمىز. ئۇيغۇرلار جۇڭگولۇقلارنىڭ بىر قىسمى، بىزمۇ باشقىلارنىڭ ياخشى دەپ ماختىشىنى ياخشى كۆرمىدىكەنمىز. ئۆزىنىڭ كەمچىلىكلىرىنى تونۇمىغاندا ئالغا ئىل-گىرىلەش مۇمكىن ئەمەس ئىكەن. ياپونىيەگە بارغاندىن كېيىن، بىز ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ كەمچىلىكلىرىمىز نېمە؟ دېگەن سوئال كاللامدىن كەتمىدى. مەن ئۆزۈم ياش، ئۆزۈمنى ياپونلارنىڭ ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىغا سېلىشتۇرۇپ باقتىم: ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ئىچىدە ياپون ئوقۇغۇچىلار كۇتۇپخانىغا ھەممىدىن كۆپرەك كىرىدىكەن، بىز ئاز كىرىدىكەنمىز؛ دەرسلىكتىن باشقا ماتېرىياللارنى ئوقۇشتا ياپون ئوقۇغۇچىلار كۆپ ئوقۇيدىكەن، بىز ئاز ئوقۇيدىكەنمىز: ياپون ئوقۇغۇچىلار ئىچىدە 3 — 4 تىن بۇ-لۇپ قۇرۇق پاراڭ سوقىدىغانلار ئاز، بىزدە كۆپ ئىكەن؛ ياپون ئوقۇغۇچىلار ئىچىدە ھەددى - ھېسابسىز كىنو كۆرىدىغانلار، تانسا ئۆگىنەيدىغانلار ئاز ئىكەن، بىزدە كۆپ ئىكەن. مانا بۇ ئەھ-ۋاللار ئىككى خىل پىسخىكىنى ئەكس ئەتتۈرىدىكەن. بىزنىڭ ئو-قۇغۇچىلىرىمىز ئالىي مەكتەپكە كىرىۋالسىلا دىپلوم ئالالماسلىق-تىن ئەندىشە قىلمايدىكەن: دىپلوم ئېلىۋالسىلا، خىزمەتكە تەق-

سىم قىلىنالماسلىقتىن ئەندىشە قىلمايدىكەن؛ خىزمەتكە تەقسىم قىلىنىپ، مەلۇم ئىستاژغا ئىگە بولغاندىن كېيىن، ئۇنۇڭ ئالال. ماسلىقىدىن ئەندىشە قىلمايدىكەن. مانا بۇنداق بىغەملىك، تەبىئىي ھالدا كىشىنى ھۇرۇنلاشتۇرۇپ قويىدۇ. ياپون ئوقۇغۇچىلاردا ئۇنداق ئەندىشىسىزلىك يوق ئىكەن.

ئاپتوردىن ئىلاۋە: ھاياتلىق ئىجادچانلىق كۈچىگە باي بولىدۇ. لېكىن ھاياتلىق تەبىئىي يوسۇندا راھەت ـ پاراغەتكە ئامراق بو. لىدۇ. مانا بۇنداق زىددىيەت ئادەملەرنى تۇرمۇشتا تۇرلۈك تۈسكە كىرگۈزۈپ قويىدۇ: بەزىلەر جەسۇر بولىدۇ، بەزىلەر زەئىپ بولـ. دۇ؛ بەزىلەر زېرەك، بەزىلەر دۆت بولىدۇ؛ بەزىلەر غالىب، بەزىلەر مەغلۇپ بولىدۇ. بۇلار ھاياتنىڭ ئىككى خىل خۇسۇسىيىتىدە بول. غان ئۆزگىرىشلەرنىڭ نەتىجىسى. پەم ـ پاراسەتلىك ئادەملەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا، تولا ئادەملەر ئۆزىنىڭ راھەت ـ پاراغەت كۈ. رۈش تەمەسىنى قاندۇرۇشقا تاشقى جەھەتتىن بىرەر ھىمات ـ يۇ. لەنچۈك تاپالمىغاندىلا، لېۋىنى چىشلەپ، بېلىنى باغلاپ، ئۆز ۋۇ. جۇدىدىكى ئىمكانىيەتلەردىن پايدىلىنىشقا، پىداكارلىق كۆرسـ. تىشكە، ئىجاد قىلىشقا ئۇرۇنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ھاياتنى نۇرلا. دۇرىدۇ. تاشقى دۇنيادىن راھەت ـ پاراغەت سۈرگۈدەك بىرەر ئىم. كانىيەت تېپىلىپ قالسا، بەزى راھەت كۆرۈش تەمەسىنى ئەجىر. سىزلا قاندۇرۇش ئىمكانىيىتى چىقىپ قالسا، ئۇ ھالدا بوشـ. شىپ، توختاپ قالىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ھاياتنىڭ زەئىپلىكىنى ئاشكارىلاپ قويىدۇ. ھاياتنى ئۆز مەيلىگە قويۇپ بېرىش، ئۇنىڭغا يول قويۇش ۋە ئۇنىڭغا ئىتائەتچان بەندىچىلىك قىلىش نادانلارنىڭ نادانلىقىنىڭ تۈپ سەۋەبى. پەقەت پاراسەتلىك ئادەملەرلا ھاياتنى قامچا بىلەن ھەيدەپ ماڭىدۇ.

ـــ روھ شەكىلسىز بولىدۇ، ھەرقانداق ئادەم پاسسىپ روھىي

كۆچىنىڭ ئىلكىگە چۈشۈپ قالغاندا، ئۆزىنىڭ شۇنداق مەھكۇم ھا-
لىتىنى چۈشىنىپ كېتىشى تەس. ئالىي مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان
چېغىمدا، بەزى ساۋاقداشلىرىمنىڭ بوشاڭلىقىغا، ئويۇن - كۈلكە
بىلەن ۋاقتىنى زايە قىلىپ يۈرىدىغانلىقىغا، ئۆزى ناھايىتى زې-
رەك بولسىمۇ، جاپادىن قاچىدىغانلىقىغا كۆزۈم چۈشۈپ قالاتتى.
شۇنداق ئەھۋاللار ئايرىم كىشىلەرنىڭلا ئوقۇشقا تۇتقان پوزىتسى-
يەسى مەسىلىسى ئەمەسلىكىنى، ئۇنىڭدا بىر خىل روھىي ھالەت
رول ئويناۋاتقانلىقىنى ھېس قىلغان بولساممۇ، كونكرېت مەزمۇ-
نىنى ئېيتىپ بېرەلمەيتتىم.

فىزىكا فاكۇلتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى غاپپار تەلەپچان كىشى
بولۇپ بىزنى چىڭ تۇتاتتى. ئۇ ئېينىشتېيىننىڭ نىسپىيلىك نە-
زەرىيەسىگە كامىل ئىدى. بەزىمىزنىڭ ئوقۇش نەتىجىمىز ناچار
تۇرۇپمۇ تىرىشمايۋاتقانلىقىمىزنى كۆرگىنىدە: «باشقىلار ئېتىبار
بېرىدۇ، دەپ قاراپ ئولتۇرامسىلەر؟ كۆزۈڭلار يوقمۇ؟ قولۇڭلار
چولاق، قۇلىقىڭلار گاسمۇ؟ سىلەر مېيىپمۇ؟ نېمىشقا جاپاغا چې-
داپ ئوقۇمايسىلەر؟» دەپ تەنقىد قىلاتتى. بەزى ساۋاقداشلار بۇ
تەنقىدنى ئاڭلىغىنىدا، «ئېتىبار بەرمىسە بولامدۇ؟ بىزنى خەۋ-
رۇلارغا ئوخشاتسا قانداق بولىدۇ؟ تەڭلەشتۈرۈش مۇمكىن ئە-
مەس!» دەپ پەرۋا قىلمايتتى. ئويلاپ قارىسام، ئۇلار ئېتىبار بې-
رىشنى مەنىۋى ھىمات قىلىشۋالغانىكەن. شۇڭا ئۇلار ئەلا نەتىجە
ئېلىش يولىدا جاپاغا چىداپ ئوقۇشنى خالىمايدىكەن. مەنمۇ سە-
زىمپتا: «بۇگۈنكى كۈندە ئېتىبار بېرىش زۆرۈر، لېكىن بىز ئې-
تىبار بېرىشكە - تەييارغا ئاشىق بولۇۋالساق، ئۆزىمىزنىڭ ئۆ-
سۈشىمىزگە زىيان يېتىدۇ» دەپمۇ باقتىم. بۇ گەپنى ياقتۇرىدە-
غانلار تولىمۇ ئاز بولدى. شۇنى بايقاپ قالدىمكى، بىر خىل رو-
ھىي ھالەت ۋۇجۇدقا چىقىپ قالسا، شۇنداق روھىي ھالەتنى ۋۇ-
جۇدقا چىقارغان مۇھىت ئۆزگەرتىلمەيدىكەن، ئۇ روھىي ھالەتنى
تۇگىتىش ناھايىتى قىيىن. مەنمۇ شۇنداق مۇھىتتا ئۆسكەن. رو-

ھەمدا ئۇنىڭ ئىزلىرىنىڭ بار - يوقلۇقىنى ئويلاپ قارىسام، يوق ئەمەس ئىكەن. تەبىئىي قىسمەتتە خەنزۇلارمۇ، ئۇيغۇرلارمۇ بارا. ۋەر بولسا كېرەك. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۆز ۋاقتىدا خەنزۇ مۇنەۋۋەر ئوقۇغۇچىلارغا ئوخشاش ئوقۇش ئۈچۈن، ھەتتا ئۇلاردىن ئېشىپ چۈشۈش ئۈچۈن تىرىشىمەن، ئاغزىمدىكى گەپ بىلەنلا توختاپ قالماستىن، ئەلاچى خەنزۇ ئوقۇغۇچىلارغا ئوخشاش جاپا چېكىپ ئوقۇيمەن، دەپ نىيەت قىلدىم، كۈنىگە 13 سائەت ئۆگىنىمەن دەپ پىلان تۈزدۈم. باشلانغۇچ، ئوتتۇرا مەكتەپلەردە ئۆز تىلىمدا ئوقۇ. غاچقا خەنزۇچىنى بىلمەيتتىم. ئالىي مەكتەپنىڭ تەييارلىق سە. نىپىدا بىر يىل ئوقۇپ، خەنزۇ تىلى گىرامماتىكىسىنى ۋە بىر مۇنچە خاس ئاتالغۇنى ئاساسەن ئۆزلەشتۈرۈۋالدىم. كېيىن ئىنگ. لىز تىلىنىمۇ ئۆگەندىم. 1984 - يىلى EFT ئىمتىھانىغا قاتنە. شىپ، بىر قېتىمدىلا ئۆلچەمگە يەتتىم. شۇنى چۈشەندىمكى، ئا. دەمنىڭ ۋۇجۇدىدىكى يوشۇرۇن كۈچ چەكسىز بولىدىكەن، يوشۇرۇن كۈچنى قانچىكى قازسىڭىز، ئۇ شۇنچە ئۇلغىيىپ تۇرىدىكەن. بەزى ئادەملەر مۇۋەپپەقىيەت قازىنىدىكەن، غەلىبە قىلىدىكەن. ئۇنىڭ سەۋەبى، ئۇلار شۇ يوشۇرۇن كۈچلەرنى ئەڭ زور دەرىجىدە بىلىم. گە، قابىلىيەتكە ۋە ئۇتۇققا ئايلاندۇرىدىكەن. بەزىلەر ئۆمۈر بويى پالاقلاپ - سوكۇلداپ ئۆتىدىكەن، بۇنىڭغا ئۇلارنىڭ ئۆزىدىكى يوشۇرۇن كۈچلەرنى زادىلا قازالمىغانلىقى، ئىشقا سالالمىغانلىقى سەۋەبچى بولىدىكەن. جاپا چېكىشنىڭ ئۆزى يوشۇرۇن كۈچلەرنى قازىدىغان بوقۇسا ئىكەن. باشقىلار كىنو كۆرگىلى بارسا، مەن بارمىدىم، باشقىلار تانسىغا چۈشسە، مەن چۈشمىدىم، قىزلار تە. بەسسۈم قىلسا، مەن مىت قىلمىدىم، لەرزان شامال سوقۇپ تۇر. غان ئايدىڭ كېچىلەردىمۇ، قاسقاننىڭ ھوردەك ئىسسىق تومۇز كېچىلىرىدىمۇ، جۇت بولۇپ شۇرغان غۇيۇلداپ تۇرغان زىمە. تان كېچىلەردىمۇ شىرەدىن باش كۆتۈرمەي ئوقۇدۇم.

مەن شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئوقۇغۇچىلار ئۇيۇشمىسىغا رە.

ئىس، ئاپتونوم رايونلۇق ياشلار بىرلەشمىسىگە رەئىس، ئاپتونوم رايونلۇق تۇنجى نۆۋەتلىك ئوقۇغۇچىلار بىرلەشمىسىگە رەئىس، مەملىكەتلىك 10 - نۆۋەتلىك ياشلار بىرلەشمىسىگە مۇئاۋىن رەئىس بولغانىدىم، شۇ مەنسەپلەرنىڭ سايىسىدا تېخىمۇ كۆپ ئېتىبارلارغا ئېرىشىشىم مۇمكىن ئىدى، لېكىن بۇ مەندە تېخىمۇ بەكرەك يۆلىنىۋېلىش پىسخىكىسىنى پەيدا قىلىشى، ئۆزۈمدىكى يوشۇرۇن كۈچلەرنى قېزىشتىن ۋاز كەچتۈرۈشى مۇمكىن ئىدى. كۈنلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن يوپۇرماقلار سارغىيىپ، گۈللەر يىگلەپ - سولىشىپ، ئەرزىمەس ئادەمگە ئايلىنىپ قېلىشىم مۇمكىن. چەتتىن كەلگەن شان - شەرەپلەرنى ئۆتكۈنچى بۇلۇت، تۈتۈن دەپ قارىدىم، شۇ مەنسەپلەردىن ئۆزۈمگە كېلىدىغان پايدىسىز ئاممىلارغا سوغۇققانلىق بىلەن مۇئامىلە قىلىدىغان بولدۇم. چۈنكى ئىجتىمائىي پائالىيەت كۆپ بولۇپ، تولا ۋاقتىم ئۇ يەر - بۇ يەرگە بېرىپ يىغىنغا قاتنىشىش بىلەن ئىسراپ بولۇپ كەتسە، ئۆگىنىشىم توختاپ قالىدىكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۆزۈمگە ئۆزۈم غەيرەت بېرىپ، دەم ئېلىش ۋاقتىمنى ۋە ئۇخلاش ۋاقتىمنى قۇربان قىلىدىغان، قانچىلىك ۋاقىت زايە كەتكەن بولسا، شۇنىڭ ئورنىنى تولدۇرىدىغان بولدۇم. شۇنداق قىلىپ، ئاخىر ئەلاچى خەنزۇ ئوقۇغۇچىلارنىڭ نەتىجىسىگە يېتىشۋالدىم. ئالغا ئىنتىلىش پىسخىكىسى كېرەكمۇ ياكى يۆلىنىۋېلىش پىسخىكىسى كېرەكمۇ؟ ئىككى خىل ياشاش پوزىتسىيەسىدىن ئىككى خىل نەتىجە كېلىپ چىقىدىكەن.

ياپونىيەگە بارىدىغان چېغىمدا بەزىلەر ماڭا: «مەن جۇڭگولۇق ئۇيغۇر ئوقۇغۇچى» دېگەن سەۋەبنى كۆرسىتىپ، ئېتىبار بەرگۈزۈپ، ئۆزۈڭگە ھەل بېرىپ قايتىپ كەلسەڭ بولمىدىمۇ دېيىشتى، لېكىن ئۇنداق قىلىش سەت ئىش ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ شەنىگىمۇ، جۇڭگونىڭ شەنىگىمۇ داغ چۈشۈرگەنلىك بولاتتى. ياپونىيەگە بارغاندىن كېيىن كۆزۈم تېخىمۇ ئېچىلدى. بۈگۈنكى دۇنيا سۈبيېكـ

تىپچانلىقنى جارى قىلدۇرىدىغان، ئاكتىپچانلىق بىلەن پىداكار-
لىق كۆرسەتمىگەندە، ئىجاد قىلمىغاندا، زامانغا يارىشا ئادەم بول-
غىلى بولمايدىغان دۇنيا ئىكەنلىكىنى چۈشىنىپ قالدىم. شۇنىڭ
ئۈچۈن، جۈڭگولۇقلارنىڭ ياپونلاردىن قېلىشمايدىغانلىقىنى ئەلا
نەتىجە بىلەن ئىسپاتلايمەن، دېگەن ئىككىنچى نىيەتنى باغلىدىم.
بۇ نىيەتنى جاپا چېكىپ تىرىشقاندىلا گۈزەل رېئاللىققا ئايلاندۇر-
غىلى بولىدۇ، بۇنىڭدىن باشقا تەييار يول يوق. ياپونىيە ئالىي
مەكتەپلىرىدە ئوقۇش ھاۋاسى بىزنىڭكىدىن ياخشى ئىكەن، ئوقۇ-
غۇچىلىرىمۇ بىزگە قارىغاندا تىرىشچان ئىكەن. مەن ئۇلاردىنمۇ
كۆپرەك تەر تۆكتۈم، ئۇخلىماي تاڭ ئاتقۇزغان كېچىلىرىم ئۇلار-
نىڭكىدىن كۆپ بولدى. ناگويا شەھىرى ياپونىيەنىڭ مەشھۇر سا-
ياھەتگاھى ئىكەن، ئوساكا شەھىرىگىمۇ يېقىن ئىكەن. پۈتۈن ۋاق-
تىم تەتقىقات بۆلۈمىدە ياكى كۈتۈپخانىدا ئۆتكەچكە، ئۇ يەرگە بىر
قېتىممۇ بېرىپ باقمىدىم. ئىككى يېرىم يىل ئىچىدە ئۇستازلە-
رىمنىڭ يېتەكچىلىكىدە سەككىز تەتقىقات تېمىسىنى تاماملىدىم.
ياپون، ئىنگلىز تىللىرىدا 12 پارچە ئىلمىي ماقالە يازدىم. بۇلار-
نىڭ بەزىسىنى ياپونىيەدىكى ئىلمىي يىغىندا ئوقۇپ بەردىم، بە-
زىسىنى خەلقئارا ئىلمىي يىغىندا ئوقۇپ بەردىم، ئۈچ پارچىسى
ئامېرىكىنىڭ يۇقىرى سەۋىيەلىك ئېلېكترىك كەسپىي ژۇرنىلە-
دا ئېلان قىلىندى.

ۋۇجۇدۇمدا ناھايىتى زور ئىجادىيەت ئىقتىدارى بارلىقىغا بار-
غانسېرى بەكرەك ئىشىنىدىغان بولدۇم. شۇنىڭ بىلەن ھەرقانداق
قىيىن مەسىلىگە دۇچ كەلگەندە، ئاۋۋال ئۆزۈمگە ئۆزۈم غەيرەت
بەردىم، نەتىجىدە مەندە ئىجادچانلىق چاقماقلىرىنى چاقنىتىشقا
مەجبۇر قىلىدىغان ئىدىيەۋى ئادەت پەيدا بولۇشقا باشلىدى. ئو-
ساكا ئۇنىۋېرسىتېتى ياپونىيە بويىچە بىرىنچى قاتاردىكى ئالىي
مەكتەپ بولۇپ، ئۇلار بىر تېمىنى ئۆزۈندىن بۇيان تەتقىق قە-
لىپ، بىرەر نەتىجە چىقىرالمىغانىكەن. شۇ تېمىغا مەسئۇل بولغان

ئوقۇتقۇچى مېنىڭ ئۇستازىم بىلەن پاراڭلىشىپ، مېنىڭمۇ شۇ تېمىنى تەتقىق قىلىۋاتقانلىقىمنى، بەلكى بىرئاز نەتىجە قازانغانلىقىمنى ئاڭلاپ، دەرھال مېنى ئۆزلىرى بىلەن ھەمكارلىشىشقا تەكلىپ قىلدى. ئۇلار مېنىڭ بىر يىل ئىچىدە بىرنەچچە تېمىنى يەشكەنلىكىمنى ئاڭلاپ ھەيران بولۇشتى، مەخسۇس تەكلىپ قىلىپ مېنى ئۆزلىرىنىڭ دوكتورلۇقتا، ماگىستىرلىقتا ئوقۇۋاتقان ئاسپىرانتلىرىغا بىر قېتىم ئىلمىي دوكلات بەرگۈزدى.

ياپونىيەدە ئۇچۇر تېز. ئۇلار چەت ئەللىك ئوقۇغۇچىلاردىنمۇ ئۆزلىرىگە كېرەكلىك نەرسىلەرنى ئېلىشنى ئارزۇ قىلمىدىكەن. ئۇلارنىڭ تاشقى ئىشلار ۋازارىتى چەت ئەللىك ئوقۇغۇچىلارنى «دۇنيا بىر پۈتۈنلۈككە قاراپ كېتىۋاتقان 21 ـ ئەسىردە سىز نېمە قىلماقچى؟» دېگەن تېمىدا ياپون تىلىدا نۇتۇق سۆزلەش مۇسابىقىسىگە ئۇيۇشتۇردى. ئۇنىڭغا 72 نەپەر چەت ئەللىك ئوقۇغۇچى ماقالە ئەۋەتىپ تىزىملاتقانىدى. ئۇلاردىن ئون ئوقۇغۇچى تاللاندى، شۇلارنىڭ بىرى مەن. مۇسابىقە نەتىجىسىدە، جۇڭگولۇق بىر قىز ئوقۇغۇچى ئىككىنچىلىكنى، مەن تۆتىنچىلىكنى ئالدىم. مۇكاپاتىنى قولۇمغا ئېلىۋېتىپ، يۈرىكىم ئوينىاپ كەتتى. بۇ مۇكاپات مېنىڭ چىشىمنى چىشلەپ تىرىشىپ ئالغا ئىنتىلگەنلىكىمنىڭ مۇكاپاتى بولدى، دەپ ئويلىدىم. بۇنىڭدىن شۇنداق چوڭقۇر تەسىراتقا كەلدىمكى، ھەرقانداق ئادەم يۆلىنىۋېلىش روھىي ھالىتىنى تاشلىسا، مۆجىزە يارىتالايدىكەن. ھازىرقى كۈندە، مىللىتىمىزنى مەدەنىيەت، پەن ـ تېخنىكا جەھەتتە تېز راۋاجلاندۇرىمىز دېسەك، ئەنە شۇنداق روھىي ھالەتلەرنى تاشلىشىمىز لازىم، ئېتىبار بېرىشكە تەلمۇرسەك، يۆلىنىۋېلىش روھىي ھالىتىمىز كۈچىيىپ كېتىدۇ، خالاس.

ئاپتوردىن ئىلاۋە: ئۇ تۇرلۇك ھادىسىلەرگە سىنچىلاپ قاراپ، مەسىلىنىڭ تۈگۈنى يۆلىنىۋېلىش ئىكەنلىكىنى بايقىغان.

مەن پىروفېسسور بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇنىڭغا ھۆكۈملىرىنىڭ توغرا ئىكەنلىكىنى تۇرمۇش ئىسپاتلاپ بەرگەنلىكىنى ئېيتتىم. مەن پاراڭلاشقان كىشىلەرنىڭ قېيىداش پىسخىكىسى توغرىسىدا. كى قاراشلىرىمىزنى ئاسان قوبۇل قىلغانلىقىنى، يۆلىنىۋېلىش روھىي ھالىتى توغرىسىدىكى قاراشلىرىمىزنى تىلغا ئالغاندا، چىرايلىرىنىڭ ئۆڭگەنلىكىنىمۇ سۆزلەپ بەردىم.

— تاپقان تېپىك ماتېرىياللىرىڭىزنى ماڭا سۆزلەپ بېرىڭا، — دېدى ئۇ ماڭا.

ئۇنىڭ بىلەن ئىككىمىز قانداقلا بولمىسۇن، ئىككى مىللەت. ئۇنىڭ رايىنى ياندۇرماسلىقىم لازىم. شۇڭا:

— مىسال كېرەك بولسا، قايسى مىللەتتىن بولسۇن مىسال تېپىلىدىكەن. خەنزۇلاردىنمۇ تېپىلىدۇ، بىز موڭغۇللاردىن تېخى مۇ كۆپ تېپىلىدۇ، — دېدىم.

— قېنى، سۆزلەڭا، مېنىڭ ئۆزۈمدە مىللىي كەمچىلىكىلەرگە توغرا قارىيالايدىغان غەيرەت بار ـ يوقلۇقىنى سىناپ كۆرەي. سۆزلەۋېرىڭ، ھېچ گەپ يوق.

مەن تاپقان شۇنداق ماتېرىياللار ئاز ئەمەس ئىدى. شۇلاردىن پەقەت بىرنىلا سۆزلەپ بەردىم:

— ئاپتونوم رايونلۇق پەن ـ تېخنىكا كادىرلىرى ئىدارىسى بۇ يىل بىرقانچە ئادەمنى تۆۋەنگە ئالىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ خىزمەت ئەھۋالىنى تەكشۈرۈشكە ئەۋەتكەنىكەن. ئۇلار مەلۇم جايغا بارغاندا، شۇ يەردىكى دوختۇرخانىنىڭ بىر مىللىي رەھبىرى مۇنداق بىر ئىشنى سۆزلەپ بېرىپتۇ: تېببىي ئىنىستىتۇتنى پۈتكۈزگەن بىر ئوقۇغۇچى مەكتەپتىكى چېغىدىلا ئوقۇشتا بېپەرۋا ئىكەن، تەييارلىق سىنىپىدا بىر يىل ئوقۇپ، سىنىپ ئاشالماپتۇ، جەمئىي يەتتە يىل ئوقۇپتۇ. دوختۇرخانىغا دوختۇرلۇققا تەقسىم قىلىنغاندىن كېيىنمۇ، ئۆز كەسپىگە ئەستايىدىل كىرىشمەپتۇ. شۇڭا دوختۇرخانا ئۇنى ئوكۇل سېلىش خىز-

مىتىگە قويۇپتۇ. ئوكۇل سېلىشقىمۇ بىلىم كېرەك. بىراق ئۇ ئۆگەنمەيدىكەن. چىندامىتسىن ئوكۇلى بىلەن پېنتسىللىن ئوكۇ-لىنى ئارىلاشتۇرۇپ ئۇرۇپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ ئوكۇل ئۇر-غىلى كىرگەندە، كېسەللەر قېچىپ كېتىدىغان بوپتۇ. بۇ ئاز ئۇچرايدىغان بىر مىسال، ئومۇمىي ئەھۋالغا ۋەكىللىك قىلالمايدۇ، ئەلۋەتتە.

— شۇنچە كۆپ تەكەللۇپنىڭ نېمە كېرىكى بار؟ بىزنىڭ ئۇيغۇرلاردىن ئوقۇپ كامالەتكە يەتكەن، مۇنەۋۋەر ئادەملەر چىقمىغان دېمىدىڭىزغۇ. شۇنداق يۇرەككە تېگمىدىغان مىساللار بىز ئۇچۇن پايدىلىق ـ تە!

4. باھار كەلكۇنى مەۋج ئۇرۇشقا باشلىدى

پىروفېسسور ئۆيۇمگە كەلدى، ئۇنىڭ چىرايى گۈلدەك ئېچىلىپ كەتكەن. ئورۇندۇققا ئولتۇرۇش بىلەن تەبەسسۇمى تېخىمۇ كۇچىيىپ كەتتى. ئۇ گويا بىرەر ئەسىرى نوبېل مۇكاپاتىغا ئېرىشكەندەك خۇشال ئىدى.

— يېقىندىن بۇيان، — دېدى ئۇ سۆز باشلاپ، — بىز ئۇيغۇرلار ئىچىدىن بىر خىل سادا چىقىۋاتىدۇ، ئۇ سادا بارغانسېرى كۇچلۇك چىقماقتا، قۇلاققا تولىمۇ يېقىملىق ئاڭلانماقتا! ئۇ سادا بالىلىق دەۋرىدىكى تۇرمۇشۇمنى ئەسلەتتى. مېنىڭ يۇرتۇم قەشقەر-نىڭ بىر يېزىسىدا. ئۆيىمىزنىڭ ئالدىدا بىر ئۆستەڭ بار بولۇپ، ياز كۇنلىرى ئۇ سۇغا تولۇپ كۆپۇپ كەتسە، كۇزدە ئازلاشقا باشلايتتى، قىشتا ئۆستەڭ پۇتۇنلەي قۇرۇپ قالاتتى، شۇنىڭ بىلەن كەنتىمىزنى جىمجىتلىق قاپلاپ كېتەتتى، ئىچىمىز سىقىلىپ كېتەتتى. دادامنىڭمۇ، ئانامنىڭمۇ ئەتىدىن كەچكىچە چىرايى ئېچىلمايتتى، راۋاب تامدىكى قوۋزۇققا ئىلىقلىق تۇراتتى، دادام-نىڭ ئۇنى چېلىشقا ھەپسىلىسى يوق ئىدى. باھار كۇنلىرى يېتىپ

كەلگەندە، ئۆستەڭ بىردىنلا كەلكۈن سۈيى بىلەن تولاتتى، تولا چاغلاردا جىمجىت كېچىدە ئۇلغىياتتى. سۇ سۈغا، دولقۇن دولقۇنغا ئۇرۇلاتتى، لەپەڭلەپ قاشقا ئۇرۇلاتتى، شۇنىڭ بىلەن قىزىق شاۋقۇن كۆتۈرۈلەتتى. ئۇ شاۋقۇن كۆچۈپ، تارقىلىپ، يېزىنىڭ جىمجىتلىقىنى بۇزۇۋېتەتتى. شاۋقۇندىن چىققان ھاياتبەخش خۇشاللىق ئۆيمۇئۆي كىرەتتى، ھەربىر ئادەمنىڭ يۈرەك تارىنى چېكىپ، روھلاندۇراتتى، شادلاندۇراتتى، كۈلدۈرەتتى. يېقىندا مەندە يەنە ئۆستەڭنىڭ سۈيى ئۇلغايغاندا پەيدا بولغان ھېسسىيات ۋە خۇشاللىق پەيدا بولۇپ قالدى.

پىروفېسسور چىرايىدىكى تەبەسسۇمنى يىغىپ، يەنە ئالىمغا خاس ئېغىر بېسىق تۇسكە كىردى.

— مەنچىڭ سۇلالىسى ھۆكۈم سۈرگەن بىرنەچچە يۈز يىل جەريانىدا، — دېدى ئۇ، — مانجۇلارمۇ ئۆزىنى تولۇمۇ چوڭ تۇتقانىكەن، نەتىجىدە بارغانسېرى ئارقىدا قاپتۇ. لۇشۈن ئەپەندى «ئاQ نىڭ ھەقىقىي تەرجىمھالى»نى يازدى. بۇ دۇنيا سەھنىسىدىكى جىددىي ۋەزىيەتنىڭ خەنزۇلارنىڭ ئۆزىدىكى مەنىۋى كېسەللىكلەرگە توغرا قاراشقا مەجبۇر قىلغانلىقى. ئۆزىنى ئۆزى ئوپېراتسىيە قىلسا، ئۆز ئەيىبىنى ئۆزى ئاشكارىلىسا، ئۆزىنى ئۆزى دەپسەندە قىلغان، خورلىغان بولمايدۇ، بەلكى ئۇ ئويغانغان مىللىي غۇرۇر، مىللىي ئىززەت ۋە ئىشەنچىنى ئورناتقانلىقىنىڭ نەتىجىسى. بەي ياڭنىڭ «رەزىل جۇڭگولۇقلار» دېگەن كىتابى نەشردىن چىقاندىن كېيىن، ئىچكى ئۆلكىدە ئوقۇۋاتقان بالام ماڭا بىر نۇسخا ئەۋەتىپ بەردى. ئۇ شۇ مۇناسىۋەت بىلەن يازغان خېتىدە: «خەنزۇلار ئۆز ئەيىبلىرىنى شۇنداق ئاچالىغانىكەن، بىز ئۇيغۇرلاردا شۇنداق غەيرەت يوقمىدۇ؟» دەپتۇ ۋە مېنى مات قىلىپ: «دادا، سىز ھەم شائىر، ھەم يازغۇچى، شۇنداق كىتابنى يېزىشقا جۇرئەت

قىلالامسىز؟» دەپتۇ. كېيىن ئۇقسام ئۇ كىتاب ئۇيغۇر ياشلىرى ئىچىدە كەڭ تارقالغانىكەن، ھەتتا ئۇرۇمچى شەھەرلىك تەجرىبە ئوتتۇرا مەكتىپىنىڭ تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپىدا ئوقۇيدىغان ئوقۇغۇچىلارمۇ تالىشىپ ئوقۇۋېتىپتۇ. ئەلۋەتتە، ئۆزىگە باقماي، خەنزۇلارنىڭ شۇنداق مەنىۋى ئەيىبلىرىنى مازاق قىلىدىغانلارمۇ يوق ئەمەس، لېكىن ئۇ كىتاب كۆپچىلىك ئادەم ئۇچۇن ئوبدان ئەينەك. ئېيتىپ باقسۇنچۇ، بىز ئۆزىمىز قانداق؟ يېقىندا «قىزىل قوناقلىقتا» ناملىق كىنو قويۇلغاندا، بەزى ئۇيغۇر ياشلىرى ئىچىدە كۇتۇلمىگەن تەسىرات پەيدا بولدى. «ئىتتىپاق» تىياتىرىنىڭ ئارقا رەت ئورۇندۇقلىرىدا ئولتۇرغانلارنىڭ تولىسى ياشلار ئىكەن. ئۇلار كىنودىكى بىر كۆرۈنۇشنى كۆرۈپ: «قاراڭلار، خەنزۇلارنىڭ ئاۋۇ سەتچىلىكلىرىنى!» دەپ مەسخىرە بىلەن كۇلدى. مەن ئارقامغا بۇرۇلۇپ: «بىزنىڭ مىللىتىمىزدىمۇ شۇنداق ئىشلار يوقمۇ؟» دېدىم. بەزىسى بار دېدى، بەزىسى شۇك بولۇۋالدى. ئىككى كۇن ئۆتكەندىن كېيىن بىر ياش مەندىن: «قىزىل قوناقلىقتا» دېگەن كىنو خەنزۇلارنىڭ سەت ۋە قالاق تەرەپلىرىنى ئاشكارىلايدىكەنۇ، خەنزۇلار نېمىشقا يەنە باركاللا ئېيتىپ چاۋاك چالىدۇ؟» دەپ سورىدى. مەن: «بۇنىڭغا ئۆزىڭىز جاۋاب تاپىدىغانلىقىڭىزغا ئىشىنىمەن» دېدىم. ئۇ ياش ئەتىسى سەھەردە يېنىمغا كېلىپ: «جاۋاب تاپتىم. بۇ ئەھۋال ھازىرقى ئېچىۋېتىش، ئىسلاھات يىللىرىدا خەنزۇلارنىڭ قالاقلىقتىن قۇتۇلۇشقا ئالدىرىغانلىقىنى ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرىدىكەن» دېدى. ئەمەلىيەتتە بىزنىڭ مىللىتىمىز ئىچىدىكى تەرەققىيپەرۋەر كىشىلەر ئۆزىمىزنىڭ ئارقىدا قالغانلىقىمىزنى ئۆتكەن يىلنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن تارتىپ چۇشىنىشكە باشلاپ، مەدەنىيەت، پەن ـ تېخنىكىدا زور قەدەملەر بىلەن ئالغا بېسىشىمىزنى ئارزۇ قىلماقتا، ھەتتا دىنىي ساھەدىكى زېرەك ـ زەكىي ئەربابلارمۇ شۇنداق دەۋەت قىلماقتا.

پىروفېسسور خۇشاللىقىدا ماڭا مۇنداق بىرنەچچە ئۇنئالغۇ لېنتىسىنى قويۇپ بەردى:

لېنتا 1:

پىروفېسسورنىڭ ئىلاۋىسى: بۇ كورلا چارباغ يېزىسىدىكى بىرلەشمە پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتىنىڭ دېرىكتورى راخمان بو. لۇپ، ئۇنىڭ چارباغ يېزىسىغا ئوبدان بىر ئىش قىلىپ بېرىش، يېزىدىكى دېھقانلارنى تېزرەك بېيىتىش ئارزۇسى بار ئىكەن. ئۇ پۈتۈن ۋاقتىنى، كۈچىنى شۇ بىرلەشمە پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتىغا ئاتاپتۇ. ھەر كۈنى سەھەر تۇرۇپ، كەچ يېتىپ، ھارماي - تالماي ئىشلەيدىكەن.

— مەن ئۆز مىللىتىمىنى قىزغىن سۆيىمەن، بىرەر ئادەم مىللىتىمىزنىڭ كەمچىلىكلىرىنى تىلغا ئالسا، كۆڭلۈمگە كېلەتتى، كۆتۈرەلمەيتتىم. كىمكى بىزنى پالان جەھەتتە خەنزۇلاردىن قالاق دەيدىغان بولسا، قۇلىقىمغا يېڭىنە سانجىلغاندەك بولاتتى. مەركىزىي كومىتېتنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، يېزا - بازار سانائىتى كەڭ يولغا قويۇلدى. مەن يېزىلىق ھۆكۈمەتتىن ۋەزىپە سورىدىم، يېزىلىق ھۆكۈمەت ماڭا بىرلەشمە پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتىنىڭ دىرېكتورلۇقىنى تاپشۇردى. زاۋۇتنىڭ قارا - مىقىدا بىر كۆمۈر كان، بىر ھاك تېشى كانى بار ئىدى، دېمەك، ئىشمىز ئاساسەن كولاش - قېزىش ئىدى. شائىرلىقتىن خەۋىرى بار بىر ئىنىم: سېنىڭ بۇ ئىشلىرىڭنىڭ ھەممىسى ئېپتىدائىي قول ھۈنىرى ئىكەن. زامانىۋى سانائەت دېگىلى بولمايدۇ. سانائەت ئۈچۈن ئىلىم - بىلىم، تېخنىكا بولمىسا بولمايدۇ، دەپ زاڭلىق قىلدى. ئۇنىڭ بۇ قاراشلىرىغا خاپا بولۇپ ئالايدىم. كورلىدىكى قورامىتاغ تەڭرىتاغنىڭ تارمىقى، ئۇ تاغدا مەدەن كۆپ. مەن بىر

ماشىنا بىلەن يېمەك ـ ئىچمەكلىرىمىزنى ئېلىپ، بىر چارۋىچىغا يول باشلىتىپ، داۋانمۇداۋان، بەلمۇبەل ئېشىپ، مەدەن، رۇدا ئىزدىدىم. رۇدىنى ئوبدان تونۇمايتتىم، رەڭگىدىن ئالاھىدىرەك كۆرۈنسىلا، بىرنەچچە پارچە چوقۇپ ئېلىپ خالتىغا سالدىم، ئۇسسىغاندا سۇدانديكى سۇنى ئىچتىم، قورسىقىم ئاچسا نان يېدىم، ھەر ـ ھەر ئېگىز تاغلارغا چىقتىم، ھەر ـ ھەر تىك يارلارغا ياماشتىم، كۈندۈزى ئاپتاپتا ئىشلىدىم، كېچىسى جۇۋامنى يېپىنىپ، قورام تاشلارنىڭ دالدىسىدا ئۇخلىدىم. شۇ چاغ ياز كۈنلىرى بولسىمۇ، كېچىدە بىرئاز سوغۇق بولاتتى. ئۇيقۇم ئېچىلىپ كەتتى. ئىنىمنىڭ ھېلىقى گەپلىرىگە تېخىچە ئاچچىقىم كېلەتتى: ئىلىم ـ بىلىم، پەن ـ تېخنىكىنى ئەجەبمۇ سىرلىق بىر نېمە قىلىۋاپتۇ ـ يا؟! ئۇنىڭ كارى چاغلىق، كانچىلىقنى ئوقۇمىغانلار ـ مۇ رۇدا، مەدەن تاپالايدىكەنغۇ!... قورامتاغنى توپتوغرا يىگىرمە كۈن ئارىلىدىم، ئايىغىمنىڭ چەمى تېشىلىپ كەتتى. بىرمۇنچە جاپا تارتىپ، بىر خالتا مەدەن تېپىپ قايتتىم. ئۆيدىكىلەر قانداق مەدەن ئىكەن، دەپ سورىۋېدى، جاۋاب بېرەلمىدىم. پۈتۈن كورلىنى قىدىردىم، شۇنداق مەدەنلەرنى ئايرىپ بەرگۈدەك بىرەر ئۇيغۇر ئىنژېنېر تېپىلمىدى. كېيىن گېئولوگىيەلىك چارلاش ئەترىتىدىن بىر خەنزۇ ئىنژېنېرنى تاپتىم. ئۇ ئايرىپ بەردى. ئېلىپ كەلگەنلىرىنىڭ بەزىسى ئادەتتىكى تاش ئىكەن، بەزىسى كارغا يارايدىغان رۇدا ئىكەن. شۇ رۇدىلارنىڭ زاپىسى قانچىلىك؟ نەدىن نەگىچە تارقالغان؟ چارلاش، تەكشۈرۈش، قېزىشنى لايىھەلەش ئۈچۈن ئىنژېنېر بولمىسا بولمايدىكەن. تەمتىرەپلا قالدىم. دېمەك، يىگىرمە كۈن بىكار ئاۋارە بوپتىمەن. ئىنىم يەنە كېلىپ قالدى. ئۇ يەنە تېخنىكا ـ پېخنىكا دەپ بىر نېمىلەرنى سۆزلەپ كەتتى. قالاق، ئارقىدا دېگەن گەپلىرى قۇلىقىمغا يەنىلا ياقمىدى.

ھەربىي رايوننىڭ سۇ ئىنژېنېرلىق تۈەنى بىلەن بىرلىشىپ مەرمەر تاش كېنى ئاچماقچى بولدۇق. شۇ چاغدا توختام تۈزدۇق.

يول ياساشقا، ئىشلەپچىقىرىش مەيدانىنى تەييارلاشقا، ماشىنا-ئۈسكۈنە هازىرلاشقا هەربىيلەر مەسئۇل بولدى. ئەمگەك ۋە تېخ-نىكا كۈچىگە بىز مەسئۇل بولدۇق. ماڭا قارايدىغان 13 يەردىكى قېزىش ئورنىدا ئىشلەيدىغان ئەمگەكچىنىڭ هەممىسى دېهقان بو-لۇپ، بىلىم سەۋىيەسى تۆۋەن ئىدى. مەرمەر كانىنىڭ باشلىقلىقىغا يارىغۇدەك بىرەر ئادەم تاللاش تولىمۇ قىيىن كەلدى. كېيىن كۈ-مۈر كاندىن ئادەتتە ياخشى ئىشلەيدىغان بىر كان ئىشچىسىنى باشلىقلىققا قويدۇق. ئۇ تۆشۈك تېشىپ، دورا قاچىلاپ، تاغنى پارتلىتىشنى بىلگەن بىلەن، مەرمەر تاشنى قانداق قېزىشنى بىل-مىگەچكە، ساپساق مەرمەر تاشنى پارتلىتىپ كۆكۈم - تالقان قە-لىۋېتىدىكەن. شۇڭا ئۇ باشلىقلىقنى قاملاشتۇرالماي، ئۆزى تاپقان ئىشچىلارنى باشلاپ قېچىپ كەتتى. سۇ ئىنژېنېرلىق تۈەنى 10 مىڭ يۈەن مەبلەغ سالغانىدى. بۇ پۇلنى بىكار كەتكۈزۈش مۇمكىن ئەمەس - تە. ئۇلار مېنى تەڭلىكتە قالدۇردى، ئۇلارنىڭ ئالدىدا يۈزۈمنى قويغىلى يەر تاپالمىدىم.

بۇلتۇر شەندۇڭ ئۆلكىسىنىڭ ۋېيفاڭ ناهىيەسىگە ئېكسكۇر-سىيەگە باردىم. ئۇ يەردە يېزا - بازار سانائىتى ناهايىتى ئوبدان يولغا قويۇلۇپتۇ. كېچىككىنە بىر زاۋۇتتا ئۈچ ئىنژېنېر، 4 — 5 تېخنىك بار ئىكەن. زاۋۇت باشلىقىنىڭ سۆزلەپ بېرىشىچە، ها-زىرقى كۈندە سانائەت ئۈچۈن پەن - تېخنىكا بولمىسا بولمايدى-كەن، كىمنىڭ تېخنىكىسى ياخشى بولسا شۇ پۇل تاپالايدىكەن. ئۇلارنىڭ سېخلىرى پاك - پاكىز، ئىشچىلارنىڭ كىيىۋالغىنى ئاق خالات. ئۇلار نەپىس ئىشلەيدىكەن، بىز بولساق تەبىئىي نەرسىلەر-نى گۈرجەك، جوتو بىلەن كولايدىكەنمىز. ئۇلار پىششىقلاپ ئىش-لىگەن مەرمەر تاشلىرىنى كۆرسەتتى، قارىسام: نەپىس هۈنەر بە-لەن ئىشلەنگەن سەنئەت بۇيۇمى! ئۇلارغا ئويۇلغان تاغ، دەريا رە-سىملىرى، گۈل، ئۈچار قانات، هاشارات، بېلىق ۋەهاكازالار بەئەي-نى رەسسام سىزغان رەسىم! نېمىدېگەن چىرايلىق! بىز بولساق،

پۇتۇن - پۈتۈن مەرمەر تاشنى كۆكۈم - تالقان قىلىۋېتىدىكەن-
مىز. ئۇيغۇرچە «شىنجاڭ گېزىتى» مېنى دېھقان كارخانىچى دەپ
ماختىغانىدى. ئۇلارغا سېلىشتۇرسام، مېنى قانداقمۇ كارخانىچى
دېگىلى بولسۇن؟! كېيىن يەنە باشقا بىرنەچچە شەھەرگە باردىم.
ئاخىر قايىل بولدۇم، پەن - تېخنىكىدا قالاق ئىكەنلىكىمىزنى
ئېتىراپ قىلدىم. بۇنى ئېتىراپ قىلىش تەس، كۆڭۈل ئۇنىمايدۇ،
يۈزىمىزگىمۇ سەت، لېكىن پاكىتنى ئېتىراپ قىلماي بولمايدى-
كەن، ئېتىراپ قىلمىساق تېخىمۇ ئارقىدا قالىدىكەنمىز.

ئىنىم مەندىن: «ئۇ يەر - بۇ يەرلەرگە باردىڭ، نېمە تەسە-
راتلارنى ئالدىڭ؟» دەپ سورىغانىدى، بىزنىڭ مىللىتىمىزدە ئىج-
تىمائىي پەندە ئوقۇپ، شېئىر، ھېكايە يازىدىغانلار كۆپ، تەبىئىي
پەندە ئوقۇيدىغانلار تولىمۇ ئاز بولغانلىقتىن پەن - تېخنىكىدا
ئارقىدا قېلىۋاتىمىز، دەپ بىرئاز قاينىاپ قالدىم ۋە: «سەن ئۆزۈڭ
نېمىشقا شائىرلىقنى ئوقۇپ، پەن - تېخنىكىنى ئوقۇمىدىڭ؟» دەپ
تەنە قىلدىم. سىياسىي كېڭەشنىڭ يىغىنىدا، ئۇيغۇر ياشلىرىنى
تەبىئىي پەندە ئوقۇشقا رىغبەتلەندۈرەيلى، ئۇنداق بولمىسا، پەن -
تېخنىكىدا تەرەققىي قىلالمايدىكەنمىز، دەپ تەكلىپ بەردىم.

مەن ھۆددىگە ئالغان بىر ئورۇن 10 مىڭ يۇەندىن كۆپرەك پاي-
دا يارىتتى. مېنىڭ ئولتۇراق ئۆيلىرىم كونىراپ كەتكەنىدى. دېھ-
قانلار پۇل تاپسىلا ئاۋۋال ئۆي سالىدۇ. مەن تاپقان پۇلۇمغا مەھەل-
لىمىدە «راخمان مەكتىپى» دەپ بىر مەكتەپ سېلىپ بەردىم. پەخ-
رىي مۇدىرلىقنى ئۈستۈمگە ئالدىم. ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىمتىھان
نەتىجىلىرىنى مېنىڭ ئالدىمدىن ئۆتكۈزىدىغان بولدى. قايسى ئو-
قۇغۇچى ماتېماتىكىدا ياخشى نەتىجە ئالغان بولسا ئۇنى تەقدىرلە-
دىم، ئوقۇتقۇچىسىنىمۇ تەقدىرلىدىم. يېزىمىزنىڭ تولۇق ئوتتۇرا
مەكتەپتە جاپاغا چىداپ، تىرىشىپ ئوقۇيدىغان ئوقۇغۇچىدىن بىر
نەچچىنى تاللاپ، بىرلەشمە زاۋۇتىمىزدىن پۇل چىقىرىپ، ئىچكى
ئۆلكىلەردىكى ئالىي مەكتەپلەرگە كانچىلىقتا ئوقۇشقا ئەۋەتىپ،

قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئۆزىمىزگە ئىنژېنېر قىلىۋالماقچى بولۇۋاتىمەن. ئەلۋەتتە، ئەتىكى قۇيرۇقتىن بۇگۈنكى ئۆپكە ياخشى. هازىر بىر خەنزۇ ئىنژېنېر بىلەن مەسلىھەتلىشىۋاتىمەن، ئۇنى ئۆزىمىزگە تېخنىكا يېتەكچىلىككە تەكلىپ قىلماقچىمەن.

دەۋر راۋاجلانماقتا. بىز ئىدىيەمىزدىمۇ ئۆزگىرىش ياسىشىمىز لازىم ئىكەن. ئەيىبلىرىمىزنى، كەمچىلىكلىرىمىزنى يوشۇرۇپ يۇرمەسلىكىمىز، كەمچىلىك بولسا، ئۇنى ئېتىراپ قىلىشىمىز لازىم ئىكەن. كەمچىلىكنى يوشۇرماي، ئەمەلىي ھەرىكەت بىلەن تۈگىتىشىمىز كېرەك ئىكەن. چىرايلىق گەپنىلا قىلغان بىلەن، قۇلاققا ياقىدىغان گەپنىلا ياقتۇرغان بىلەن ئىش تاك ئاتمايدىكەن! بۇ ئومۇمىي رىقابەت دەۋرىدە، كۆزىمىزنى ئۆز ۋۇجۇدىمىزدىكى كەمچىلىكلەرنى تېپىپ تۈزىتىشكە تىكىشىمىز زۆرۈر ئىكەن.

ئاپتوردىن ئىلاۋە: چەمبەرسمان يولنى تاشلاپ، ئالغا ئىلگىرىلەش دېگەن ئەنە شۇ.

لېنىتا 2:

پىروفېسسورنىڭ ئىلاۋىسى: بۇ ئۇرۇمچىدىكى مەلۇم مەسچىتنىڭ ئىمامى. ئۇ ئىككى قېتىم ھەرەمگە بارغان، بىر قېتىم ئۆزى يالغۇز، يەنە بىر قېتىم خوتۇنى بىلەن بارغان. مۇسۇلمانلار ئۇنى ھاجىم دەپ ئىززەتلەيدۇ. ئۇ پىكرى ئۆتكۇر، سۆزمەن ئادەم.

— بىز مۇسۇلمانلاردا بەش پەرز بار: ھەج قىلماق، نامار ئوقۇماق، زاكات بەرمەك، روزا تۇتماق، ئىمان ئېيتماق. سەئۇدى ئەرەبىستان تولىمۇ يىراق بولغاچقا، شىنجاڭ مۇسۇلمانلىرىنىڭ مەككىگە ھەج قىلىپ بېرىشى بەش پەرزنىڭ ئىچىدە ھەممىدىن قىيىن ئىدى. ئازادلىقتىن ئىلگىرى تىبەتنىڭ ئالىي رايونىدىن

ئۆتۈپ، كەشمىرگە بېرىپ، ھىندىستان ئارقىلىق ھەرەمگە بارىدىغانلار بار ئىدى. بەزىلەر پامىردىن ئۆتۈپ ئافغانىستان ياكى پاكىستان ئارقىلىق باراتتى. سوۋېت ئوتتۇرا ئاسىياسى، قارا دېڭىز - فوسفور ۋە داردانىل بوغۇزلىرى ئارقىلىق باردىغانلارمۇ بار ئىدى. شاڭخەيدىن پاراخوت بىلەن باردىغانلارمۇ بار ئىدى. چېكىدىن ئاشقان سولچىللىق لۇشيەنى مەككىنىڭ يولىنى ئۇزۇپ قويۇپ، مۇسۇلمانلارنى بىئارام قىلدى. مەركىزىي كومىتېتنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، مەككىنىڭ يولى ئېچىلدى.

ئىسلام دۇنياسى بىلەن بولغان ئالاقە ئۇزۇلۈپ بىرمۇنچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن بېرىپ، ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم. ئۇلاردا ئۆزگىرىش ناھايىتى چوڭ ئىكەن. مەككىگە بېرىشتىن ئىلگىرى خىيالىمدا: پەيغەمبىرىمىز مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئەرەب يېرىم ئارىلىدا تەۋەللۇت قىلغان، مەككىدە دىن ناھايىتى چىڭ بولسا كېرەك، دەپ ئويلايتتىم، ئايروپىلاندىن چۈشكەندىن كېيىن قارىسام، سەئۇدى ئەرەبىستانىنىڭ پۈتۈن پادىشاھنىڭ سۈرىتى بار ئىكەن. بەيتۇللاغا يېقىن قالغاندا قارىسام، بەزىلەر سىنئالغۇدا رەسىمگە تارتىۋېتىپتۇ. مەككىنىڭ كوچىلىرىدا سۈرەت تارتىش ئاپپاراتلىرىنى كۆتۈرۈۋالغانلار تولا ئىكەن. پەقەت بەيتۇللاغا ئېسىلىپ كىرىشكە رۇخسەت قىلىنمايدىكەن. بىرنەچچە ئالىي مەكتەپنى ئېكسكۇرسىيە قىلدىم، شۇ ئالىي مەكتەپلەردە دىنىي دارىلئۇلۇمدىن باشقا، ماتېماتىكا، فىزىكا، خىمىيە، تېخنولوگىيە فاكۇلتېتلىرى بار ئىكەن، ھەتتا سەنئەت فاكۇلتېتىمۇ بار ئىكەن. بۇلار بىزنىڭ ئەنئەنىلىرىمىزگە ماس كەلمەيدىغان بولغاچقا، ھەيرانلىقتا چۆچۈپ كەتتىم. شۇنىڭ ئۈچۈن مەككىنىڭ ئىمامىنىڭ ئالدىغا بېرىپ سورىسام، ئىمام: «ئاللاتائالا قۇرئان كەرىمده ‹ئۆگىنىڭلار، قولغا قەلەم ئېلىپ ئۆگىنىڭلار!› دېگەن. پەيغەمبىرىمىز مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ھەدىسته: ‹ئۆگىنىش مۇسۇلمانلارغا پەرز› دېگەن. نېمىنى ئۆگىنىش كېرەك؟ ئۆگىنىدىغان نەرسىلەر

ناھايىتى كۆپ، ئۆگىنىدىغان نەرسىلەر ئىچىدە پەن - تېخنىكىمۇ بار. مۇسۇلمانچىلىق پەن - تېخنىكىغا قارشى ئەمەس» دېدى. مەككىدە بەزى ئادەملەر بىلەن پاراڭلىشىپ قالدىم، ئۇلارنىڭ ئېيتىشچە، بۇنىڭدىن نەچچە ئون يىل مۇقەددەم ئۆتكەن پادىشاھ ئابدۇلئەزىز سەئۇدى، ئۇنىڭدىن كېيىنكى پادىشاھ پايسال سەئۇدى ئەرەبىستاننى پەن - تېخنىكا جەھەتتىن تەرەققىي قىلدۇرۇشتا ئاجايىپ چوڭ رول ئويناغانكەن. ئۇلاردا «ۋاقىتنىڭ ئۆزى پۇل» دېگەن شۇئار يوق ئىكەن، لېكىن ۋاقىتنى تولىمۇ قەدىرلەيدىكەن. ئۇلار ھەتتا نامازغا ئوقۇشقا كېتىدىغان ۋاقىتنىمۇ قىسقارتىۋېتىپ-تۇ. سەئۇدى ئەرەبىستانىدا نېفىت كۆپ، كىرىم - تاپاۋەت كۆپ، چەت ئەل پۇلى كۆپ بولغاچقا، نۇرغۇن ياشلارنى ئالدىنقى قاتاردا تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەرگە ئەۋەتىپ مەدەنىيەت، پەن - تېخنىكا جەھەتتە ئوقۇتۇپتۇ. ئىلگىرى نېفىتلىكلەرنى پۇتۇنلەي چەت ئەل مۇتەخەسسىسلىرىگە باشقۇرتىدىكەن، ھازىر ھەممىنى، ماشىنا - ئۇسكۇنىلەرنىمۇ ئۆز مۇتەخەسسىسلىرى بىلەن باشقۇرىدىغان بولۇپتۇ. بىركۈنى بىر بۇرادىرىم مېنى ئۆز خانىسىغا چايغا تەكلىپ قىلدى. يولدا كېتىۋېتىپ، كەڭ كەتكەن بىر چۆلدىن ئۆتتۇق. قارىسام، شۇ چۆلدە ئاجايىپ كاتتا، گۈمبەز شەكىللىك بىر بىنا بار ئىكەن، كۆلىمى ھەيۋەت، كۆرۈنۈشى تولىمۇ چىرايلىق، مەن: «بۇ نېمە ئىمارەت؟» دەپ سورىۋىدىم، ھەمسەپەرلىرىم: «سۇنئىي ھەمراھتىن قوبۇل قىلىش ئىستانسىسى، — دېدى ئىنتايىن پەخىرلەنگەن تەلەپپۇز بىلەن، — بۇ يەردە ئىشلەيدىغانلارنىڭ ھەممىسى بىزنىڭ سەئۇدى ئەرەبىستانىنىڭ مۇتەخەسسىسلىرى، بۇ يەردە چەت ئەللىك يوق»، ئىسلام دۇنياسى تەرەققىي تېپىپتۇ، ئالغا ئىلگىرىلەپتۇ دەپ ئويلاپ قالدىم، بۇ مېنىڭ ھېسسىياتىم. ئەلۋەتتە، مەككىدىن قايتىپ كەلگەن باشقا ئادەملەرنىڭ باشقىچە قاراشلىرىمۇ بولۇشى مۇمكىن.

پروفېسسورنىڭ ئىلاۋىسى: ئىسلام دىنى ئىنسانلارنى بەخت ـ سائادەتكە ئېرىشتۈرۈشنى مەقسەت قىلىدۇ، پەن ـ تېخنىكىمۇ ئىنسانلارغا بەخت ـ سائادەت كەلتۈرۈشنى مەقسەت قىلىدۇ. شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت، پەن ـ تېخنىكا جەھەتتىن تەرەققىي قىلىشىغا ئاكتىپ مەدەت بېرىشىمىز كېرەك. قەشقەر ھېيتگاھ جامەسىنىڭ ئىمامى مەن بىلەن ئىسمداش، دادىسىنىڭ ئىسمى سابىت. ئۇ 7 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىمىزنىڭ ۋەكىلى، ئوردۇ، پارس، ئەرەب، چاغاتاي تىللىرىنى ئوبدان بىلىدىغان ئۆلىما. مەككىدىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، قەشقەردىكى بەزى باي يەككە تىجارەتچىلەرنى بىرلەشتۈرۈپ، ئىلگىرىكى مەدرىسەنىڭ ئورنىغا «تىل تېخنىكومى» دەپ ئۇچ قەۋەتلىك بىر بىنا سالدۇردى. ئۇنىڭ بۇ ئىشلىرى قەشقەردىكى ھەرقايسى ساھە ئەربابلىرىنىڭ مەدھىيەسىگە سازاۋەر بولدى. ئۇ مېنىڭ ياخشى بۇرادىرىم، بىز شىنجاڭنى پەن ـ تېخنىكىدا راۋاجلاندۇرۇشقا ھەسسە قوشۇش ئارزۇسىدىمىز.

ئاپتوردىن ئىلاۋە: چەمبەرسىمان يولنى تاشلاپ، ئالغا ئۇندەش دېگەن ئەنە شۇ.

لېنتا 3:

پروفېسسورنىڭ ئىلاۋىسى: بۇ لېنتىدا سۆزلەۋاتقىنى ھۆرمەتلىك مۇھەممەد، شىنجاڭ ناخشا ـ ئۇسسۇل ئۆمىكىنىڭ ئۇسسۇلچىسى، ئۇ ئىلگىرىلىمەي بىر ئىزدا دەسسەپ تۇرۇشنى خالىمايدۇ، غەيرەت بىلەن ئالغا ئىنتىلىدۇ.

ـــ شىنجاڭ ناخشا ـ ئۇسسۇل ماكانى، لېكىن كېيىنكى بىر قانچە يىلدىن بۇيان بىزنىڭ ناخشا ـ ئۇسسۇلىمىز روناق تاپالمى-

دى، يېڭى سەنئەت نومۇرلىرىنى بارلىققا كەلتۈرەلمەي، كونا سەن-
ئەت نومۇرلىرىمىز ئاممىنى جەلپ قىلالماي كېلىۋاتىدۇ. پارتىيە-
مىزنىڭ 13 - قۇرۇلتىيى جەريانىدا تىبەتنىڭ ناخشا - ئۇسسۇل
ئۆمىكى بېيجىڭدا ئويۇن قويۇپ ياخشى باھا ئاپتۇ، مىللەتلەر كو-
مىتېتىنىڭ مۇدىرى ئىسمائىل ئەھمەد 7 - نۆۋەتلىك خەلق قۇ-
رۇلتىيى ئېچىلىۋاتقاندا، شىنجاڭ ناخشا - ئۇسسۇل ئۆمىكى بېي-
جىڭدا ئويۇن قويۇپ بەرسۇنمىكىن دېگەن نىيەتكە كەلگەنكەن،
لېكىن سەنئەت نومۇرلىرىنى كۆرۈپ، يېڭىلىق بولمىغاچقا، پىك-
رىدىن كېچىپتۇ. بۇ ئەھۋاللار بىزدەك كەسىپداشلارنى تولىمۇ بە-
ئارام قىلماقتا. يېقىندا ئەنۋەر توختى «شىنجاڭ گېزىتى»دە ماقا-
لە ئېلان قىلىپ، شىنجاڭنىڭ ئۇسسۇل سەنئىتىنى كونا ئىزدا
توختىتىپ قويمايلى، راۋاجلاندۇرايلى، يېڭىلىق يارىتايلى، دېگەن
تەشەببۇسنى ئوتتۇرىغا قويدى. دېمەك، بىزنىڭ كۆڭلىمىزدىكى
گەپنى قىلدى. بىرنەچچە يىلدىن بۇيان باشقا ئەللەرنىڭ سىنئال-
غۇغا ئېلىنغان بىرمۇنچە ئۇسسۇللىرىنى كۆردۇم. ئۇلار تەرەققي
قىلدۇرۇپتۇ، زامانىۋى ئۇسسۇللارنى ئۆزلەشتۈرۈپتۇ، ھىندىلار
ئۆزلىرىنىڭ مىللىي ئۇسسۇللىرىنى دىسكو بىلەن بىرلەشتۈرۈپ،
پۈتۈنلەي ھىندىلاشتۇرۇلغان دىسكونى ئىجاد قىلىپتۇ. كىشىنى
ئاجايىپ مەھلىيا قىلىدىكەن! بىز زامانىۋى ئۇسسۇلدىن ئۆزىمىز-
گە كېرەكلىك نەرسىلەرنى قوبۇل قىلساق نېمىشقا بولمايدىكەن؟

قىزىم دىلنار ئابدۇللا مەركىزىي مىللەتلەر ئىنىستىتۇتىنىڭ
سەنئەت فاكۇلتېتىنى پۈتكۈزگەن، ئۇنىڭ ئوقۇغىنىمۇ ئۇسسۇل-
ئۇ، 1985 - يىلى يىپەك يولى ئۇسسۇل كېچىلىكىگە تەكلىپ
قىلىنىپ، ياپونىيەگە بارغان. شۇ ئۇسسۇل كېچىلىكىگە ساھىبخا-
نىدىن باشقا، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ، تۈركىيەنىڭ ئۇسسۇلچىلە-
رىمۇ قاتناشقانىكەن. قىزىم ئۇسسۇلدا ئالقىشقا سازاۋەر بوپتۇ، يا-
پونىيەنىڭ ئۇسسۇل مۇتەخەسسىسلىرى قىزىمغا: سىلەر ئۇيغۇرلار
تولىمۇ گۈزەل كېلىدىكەنسىلەر، ئۇسسۇلۇڭلارمۇ ناھايىتى چىرا-

لىق ئىكەن، لېكىن يېڭى مەزمۇن كەم ئىكەن، دەپتۇ. چەت ئەل-
لەرنىڭ ئۇسسۇل سەھنىلىرى دىلنارنىڭ كۆزىنى ئېچىپتۇ، ياپون-
لۇق دوستلارنىڭ باھاسى ئۇنىڭغا ياراپتۇ، ئۇ ھەر ھالدا تېخى
ياش، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئۇسسۇلى ھەققىدە بىلىدىغانلىرى ئاز،
ئەنئەنىنى ئوبدان بىلمەسە، يېڭىلىق يارىتىشمۇ مۇمكىن ئەمەس،
لېكىن ئۇ، دۇنيادىكى بارلىق مىللەتلەردىن ئۆگىنىش لازىملىقىنى
چۈشىنىدۇ، ئۇ ياپونىيەدە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ۋەكىللەر ئۆمە-
كىدىن ئۆزبېكچە ئۇسسۇل ئۆگىنىپتۇ، ياپونلارنىڭ، تۈركلەرنىڭ
ئۇسسۇللىرىنىمۇ ئۆگىنىپتۇ، كېيىن كاناداغا بارغاندا تاق ـ تاق
ئۇسسۇلىنى، جاز ئۇسسۇلىنى، زامانىۋى دىسكونى ئۆگىنىۋاپتۇ.
نۇرغۇن يېڭى نەرسىلەرنى ئۆزلەشتۈرۈۋاپتۇ. شىنجاڭغا قايتىپ
كەلگەندىن كېيىن، دوكلات بېرىش يۈزىسىدىن بىر قېتىم كۇن-
سېرت قويۇپ بېرەي، چەت ئەلدىن ئۆگىنىپ كەلگەن نەرسىلە-
رىمنى ئويناپ بېرەي، شىنجاڭدىكى كەسىپداشلىرىمنىڭ يېڭىلىق
يارىتىشىغا ئاز بولسىمۇ ئىلھام بولۇپ قالسۇن، دەپ قايتا ـ قايتا
تەلەپ قىلسا، مەسئۇل ئورۇنلار رۇخسەت قىلمىدى، دىلنار ئىلاج
قىلالماي، قەمبەرخانىمنىڭ ئالدىغا باردى، ئۇ ئاپتونوم رايونلۇق
ئۇسسۇلچىلار جەمئىيىتىنىڭ رەئىسى. ئۇ، دىلنارنىڭ ئۇسسۇللە-
رىنى كۆرۈپ ناھايىتى ھاياجانلىنىپتۇ، قىزىمنى قۇچاقلاپ تۇ-
رۇپ: «ئۇيغۇر ئۇسسۇلىنىڭ ھاياتى سىلەر بىر ئەۋلادقا قاراش-
لىق!» دەپتۇ.

پىروفېسسورنىڭ ئىلاۋىسى: قەمبەرخانىمنىڭ ئاتا ـ ئانىسى
خېلى بۇرۇنلا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا بې-
رىپ شۇ يەردە تۇرۇپ قالغان، قەمبەرخانىم 13 يېشىدا تاشكەنتتە
ئۇسسۇل مەكتىپىگە كىرىپ ئوقۇغان، كېيىن «قىزىل بايراق»
ناخشا ـ ئۇسسۇل ئۆمىكىگە كىرىپ ئۇسسۇل ئۆگەنگەن، يەنە بىر
نەچچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن، موسكۋاغا بىلىم ئاشۇرۇشقا ئەۋە-

تىلگەن، ئۇ بالىتنىمۇ ئۆگەنگەن. سوۋېت ئىتتىپاقى بالىت ئۇسۇلىدا دۇنياغا مەشھۇر. قەمبەرخانىم ئۇلانوۋانىڭ بالىت ئۇسۇلىنى بىرقانچە قېتىم كۆرگەن، موسكۋا سەھنىلىرىدە ياۋروپانىڭ ئېسىل ناخشا ـ ئۇسۇل نومۇرلىرىنىمۇ كۆرگەن، ئۇنىڭ نەزەر دائىرىسى كەڭ. 1942 ـ يىلى شىنجاڭغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئىشنى ئۇيغۇرچە ئۇسسۇلنى ئۆگىنىشتىن باشلاپ، بارا ـ بارا ئۇيغۇرچە ئۇسسۇلنى راۋاجلاندۇرغان. ئۇ، ئۇسسۇلنى خۇددى ھاۋادا بۇلۇت ئۇزگەندەك، دەريادا سۇ ئاققاندەك، تەبىئىي، ئەركىن ئۇيناپدۇ، ئويىنىغان ئۇسسۇللىرىدىن خۇددى شېئىرغا چوڭقۇر مەنە چىقىپ تۇرىدۇ. ئۇ باشقىلارنىڭكىنى كەڭ قوبۇل قىلغانلىقى ئۈچۈن يۈكسەك دەرىجىگە يەتكۈزەلىگەن. ئۇ، ياشلارنىڭ ئۆزىنىڭ ئۇسسۇل سەنئىتى ئىزىنى بېسىپ ماڭغانلىقىنى كۆرسە ئىنتايىن خۇشال بولىدۇ.

ـــ قەمبەرخانىم قىزىمنىڭ دوكلات يۈزىسىدىن ئويۇن قويۇپ بېرىشىنى ناھايىتى قىزغىن قوللاپ، ئۇسسۇلچىلار جەمئىيىتىنىڭ باش كاتىپىنى ئالاقىدار ئورۇنلارغا ئەۋەتىپ سۆزلىشىپتۇ. بىر قېتىمدا ھەل بولماپتۇ، يەنە بىر قېتىم سۆزلەشسىمۇ ھەل بولماپتۇ. قەمبەرخانىم چىقمىنى ئۇسسۇلچىلار جەمئىيىتى چىقارسۇن دېسىمۇ بولماپتۇ. ئاخىرىدا ھېلىقى ئورۇننىڭ ئادىمى: «دىلنار بىزنىڭ قول ئاستىمىزدىكى ئادەم تۇرسا، سىلەر بىزدىن بىسوراق شۇنچە چات كېرىۋالامسىلەر؟» دەپتۇ. ئۇلارنىڭ ئويۇن قويدۇرماسلىقىدىكى سەۋەب مەركەزنىڭ يەككە ئادەملەر ئۆز ئالدىغا ئويۇن قويسا بولمايدۇ، دېگەن ھۆججىتى بولغانلىقتىنمىش، شۇنىڭ ئۈچۈن بىرنەچچە يىل بىكار كەتتى. «بىر تۇمەن يىل بەك ئۇزاق، ھازىرقى پەيتنى چىڭ تۇتقۇلۇق» دېگەن گەپ بار. بۇ تو-لىمۇ چىرايلىق گەپ، لېكىن ۋاقىتنى ھەقمىي قەدىرلەيدىغان

كىم بار؟ بۇ يىل ھۆددىگەرلىك يولىغا قويۇلدى. مەن بۇنداق تۇ-
زۇلمە ئىسلاھاتىنى ئىككى قوللاپ ھىمايە قىلدىم. ناخشا ـ ئۇس-
سۇل ئۆمىكىنىڭ بىر مۇئاۋىن باشلىقى ماڭا مەدەت بەردى، بىر
ئەترەتنى ھۆددىگە ئالدىم. بىزنىڭ پۇت ـ قولىمىزنى چۇشەپ قو-
يىدىغان نەرسىلەر قالمىدى. قىزىمنى بىرنەچچە يىل ئارماندا قال-
دۇرغان يالغۇز كىشىلىك ناخشا ـ ئۇسسۇل كېچىلىكى ئۆتكۇ-
زۇشكە بەل باغلىدىم. مېنىڭ 20 نەچچە يىللىق ھاياتىم سەھنىدە
ئۆتتى، ئۇيغۇر ئۇسسۇلىنى راۋاجلاندۇرۇش جەھەتتە ئالاھىدە تۆھ-
پە يارىتالمىدىم، ياشلارنىڭ بۆسۇپ چىقىشىنى ئارزۇ قىلىمەن.
قىزىمنىڭ كامالەتكە يېتىشى ئۈچۈن شوتا بولۇپ بەرمەكچىمەن،
ئۇ مېنىڭ يەلكەمنى ۋاخىنا قىلىپ دەسسەپ، باتۇرلۇق بىلەن
ئىزدىنىپ ئىلگىرىلىسۇن.

ئويۇننى «ئىتتىپاق» تىياتىرىدا قويماقچى بولدۇق. ھەر كۈنى كەچ سائەت 4 تىن 10 غىچە قىزىمنىڭ رېپېتىتسىيەسىگە يې-
تەكچىلىك قىلىش، سازچىلارنى تەكلىپ قىلىش، سەھنە كىيىمى
ۋە باشقا لازىملىقلارنى تەييارلاش ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل بول-
دۇم. قىسقىسى، ئۇششاق ـ چۈششەك ئىشلارنىڭ ھەممىسىگە ئۆ-
زۈم چاپتىم، بىرنەچچە كۈنگىچە ئۆيدە قارام كۆرۈنمىدى، ئۆيگە
ھېرىپ ـ ئېچىپ يېرىم كېچىلەردە قايتتىم.

پىروفېسسورنىڭ ئىلاۋىسى: ھۆرىيەت مۇھەممەتنىڭ ئېرى مۇزىكانت ئىدى، ئالدىنقى يىلى ۋاپات بولدى، ھۆرىيەتنىڭ ئۆيىدە پارالىچ بولۇپ قالغان بىر ئىنىسى، ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇيدىغان بىر ئوغلىمۇ بار. ئۇ مىللىتىمىزنىڭ ئۇسسۇل سەنئىتىنى را-
ۋاجلاندۇرۇش يولىدا تىرىشماقتا، پىداكارلىق كۆرسەتمەكتە. بۇ ئاسان گەپمۇ؟!

— ئويۇن رەسمىي قويۇلىدىغان بولدى، بىز ئانا - بالا ئىكىمىز ناھايىتى جىددىيلەشتۇق، شۇنچە كۆپ داڭلىق سەنئەتچىلىرى بار ناخشا - ئۇسسۇل ئۆمىكى ئاممىنى جەلپ قىلالمايۋاتقاندەك قىلاتتى. يالغۇز بىر كىشىلىك ئۇسسۇل بىلەن جەلپ قىلغىلى بولار. مۇ؟ بىز مەزمۇن جەھەتتىمۇ، شەكىل جەھەتتىمۇ يېڭىلاشقا تىرىشتۇق. ئەلۋەتتە، يېڭىدىن ئىجاد قىلدۇق دەپ ئېيتالمايمىز. مەن سەنئەت كېچىلىكىنىڭ سەنئەت يېتەكچىلىكىنى ئۈستۈمگە ئالدىم، قىزىمغا يارەمچى رولغىمۇ چىقىپ بەردىم، قىزىم سەكىكىز نومۇر ئۇسسۇل ئويناندى، مودا ناخشىلارنىمۇ ئوقۇدى. ئاخىرى قانداق بولدى دېمەمسىز؟ كۆتۈلمىگەندە نەتىجە كېلىپچىقتى، كۇلۇب تاماشىبىنلار بىلەن لىق تولدى، بىر يۈەنلىك بىلەت بىرىچى كۈنىلا قاراڭغۇ بازاردا 7.50 يۈەن، ئىككىنچى كۈنىمۇ 3.50 يۈەن بوپتۇ. ئىككىنچى كۈنى ئويۇن قويۇلۇۋاتقاندا ئۈشتۈمتۈتلا توك توختاپ قالدى، سەھنىنىمۇ، پۈتۈن كۇلۇبنىمۇ قاراڭغۇلۇق قاپلىدى. لېكىن تاماشىبىنلار تىپتىنچ ئولتۇردى، ئىلگىرىكىدەك ئىسقىرتىدىغان، ۋارقىرايدىغان ئەھۋاللار بولمىدى. بىز سەھنىدە تۇرۇپ تەسىرلەنگەنلىكىمىزدىن يىغلىۋەتتۇق.

سەنئەت كېچىلىكىدە بىزنى چوڭقۇر ئويلاندۇرىدىغان بىر ھادىسە پەيدا بولدى: مودا ناخشىلارنىڭ ئاخىرىدا «شىنىتيەنيۇ» دېگەن ناخشا ئوقۇلىدى، ئۇ خەنزۇلارنىڭ كونا خەلق ناخشىسى ئىدى، خەنزۇ ياشلىرى تولا ئاڭلاپ زېرىككەنىدى. كېيىن ئىسلاھ قىلىنغاندىن كېيىن يەنە شۇ «شىنىتيەنيۇ» بولسىمۇ، لېكىن يېڭى پەدە بىلەن يېڭى ھېسسىيات ئىپادىلەنگەچكە خەنزۇلارغا يېقىمىغان بوپتىكەن، ئۇيغۇر ياشلىرىمۇ ئۇنى ناھايىتى ياقتۇردى. قىزىم شۇ ناخشىنى ئوقۇغاندا پۈتۈن كۇلۇب دەۋرەپ كەتتى. ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن چاۋاك ئۇزۇنغىچە توختىمىدى. مۇشۇ ئەھۋالدىن قا-

ربغاندا، مەيلى ناخشا بولسۇن، مەيلى ئۇسسۇلدا بولسۇن، يېڭى دەۋردىكى خەلق ئاممىسىنىڭ ھېس - تۇيغۇلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈش زۆرۈر ئىكەن، ناخشا - ئۇسسۇلنىڭ ئىستېتىقبالى ئاممىنىڭ يېڭى ھېس - تۇيغۇلىرىنى يېڭىلىق يارىتىش روھىمىز بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىش - بېرەلمەسلىكىمىزگە باغلىق ئىكەن.

شۇ سەنئەت كېچىلىكىگە قەمبەرخانىممۇ كەلدى. ئۇ سالامەتلىكى ياخشى بولمىغاچقا بالىستتا يېتىپ، ئەمدىلا چىقىقانىكەن، ئويۇن تاماملانغاندا سەھنىگە چىقىپ، قىزىمنى قۇچاقلاپ، ھاياجان ئىچىدە كۆزلىرىگە ياش ئالدى، بىز ئانا - بالا ئىككىمىزمۇ ھاياجان بىلەن يىغلىۋەتتۇق. قەمبەرخانىم: «ئوبدان يېڭىلىق يارىتىلار، ئۇيغۇر ئۇسسۇلىنى يېڭى سەۋىيەگە كۆتۈرۈڭلار!» دېدى.

ئاپتوردىن ئىلاۋە: ھالقىسمان يولىنى تاشلاپ ئالغا ئۇنىدەش دېگەن ئەنە شۇ.

لېنتا 4:

پىروفېسسورنىڭ ئىلاۋىسى: بۇ مۇھەممەت باغراش، يېقىنقى بىرنەچچە يىلدىن بۇيان باش كۆتۈرۈۋاتقان ياش يازغۇچى، ئۇنىڭ تۇرمۇش، سەنئەت جەھەتتىكى نەزەر دائىرىسى خېلى كەڭ. ئۇنىڭ قىسقىچە تەرجىمىھالى مۇنداق: 1952 - يىلى تۇغۇلغان، سەككىز يىللىق ئارتىسلىق، ئالتە يىل شوپۇرلۇق قىلغان، تىبەتكە ماشىنا ھەيدەپ بارغان... مەملىكەتلىك ۋە ئاپتونوم رايونلۇق گېزىت - ژۇرناللاردا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ 40 پارچىگە يېقىن ھېكايە، پوۋېست، نەسر ۋە ئەدەبىي ئاخباراتلىرى ئېلان قىلىنغان... ھازىر جۇڭگو يازغۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، جۇڭگو ئاز سانلىق

مىللەت يازغۇچىلىرى ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى.

— مەن يېزىشقا يېڭى كىرىشكەندە، ئۆز مىللىتىمىز ئىچىدە. كى ياخشى ئادەم، ياخشى ئىشلارنىلا تەسۋىرلەپ يازاتتىم، يازغان. لىرىم ئاسانلا مەتبۇئاتقا چىقاتتى. ئۆزۈمنۇ ناھايىتى كېرىلىپ يۈرەتتىم، كېيىن ئىچكى ئۆلكىلەرگە بارغاندا بەزى خەنزۇ يازغۇ. چىلار بىلەن تونۇشتۇم، ئۇلارنىڭ ئېستېتىكا جەھەتتىكى ئارزۇ. لىرىنى ئۆزۈمنىڭكىگە سېلىشتۇرۇپ باقتىم. بىزنىڭ ئىنسانىي ھاياتقا ۋە جەمئىيەتكە بولغان نەزىرىمىز تېخىچە يۈزەكى قاتلامدىلا توختاپ قېلىقلىق بولۇپ، ئادەملەرنىڭ ئىچكى دۇنياسىغا چوڭ. قۇرلاپ كىرىپ، ئادەملەرنىڭ روھىنى ئانالىز قىلالمايۋاتىمىز. يازغۇچى بەدىئىي ئوبرازنى ئۇيا — ئەڭلىك سۈرتۈپ پەردازلاش يو. لى بىلەن ئەمەس، تۇرمۇشتىن چەككىلەپ ئالغان جەۋھەر بىلەن يارىتىدۇ. «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تەرغىب قىلغان ئالدامچىلىق ئەدەبىياتى ئادەمنى سەگەكلەشتۇرۇدىغان دورا ئەمەس، بەلكى مەست — بىھوش قىلىدىغان دورا. مەن ئۆز مىللىتىمگە قەلبىمنى بىلەن بە. ھوشلۇق دورىسىنى بەرمەيمەن.

مېنىڭ چۈشەنچەم گېزىت مۇخبىرى سەۋىيەسىدىن يازغۇچى سەۋىيەسىگە كۆتۈرۈلگىنىدە، ئۆزۈمگە، باشقىلارغا، مىللىتىمگە نىسبەتەن يېڭى قاراش پەيدا بولدى، بىز ئۇيغۇرلارنىڭ نۇرغۇن ئېسىل، چىرايلىق نەرسىلىرىمىز بار ئىكەن، قالاق نەرسىلىرى. مىزمۇ بار ئىكەن، ئەگەر ئۇلارغا توغرا قارىمىساق، قالاق نەرسە. لىرىمىز يوك بولۇپ، ئالغا چامداش قەدىمىمىزگە پۇتلىكاشاك بو. لىدىكەن. خەنزۇ يازغۇچىلارنىڭ ئىچىدىمۇ بىھوش دورىسى بېرە. دىغانلار بار ئىكەندۇق، لېكىن ئۇلار بارغانسېرى ئازىيىۋېتىپتۇ. تولىسى خەنزۇ مىللىتىنىڭ مەنىۋى ئىللەتلىرىنى رەھىمسىزلىك

بىلەن پاش قىلالايدىغانلار ئىكەن. ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىنى ئوقۇ-
سىڭىز خۇددى يازغۇچىنىڭ قولىدا ئوپېراتسىيە قايچىلىرى شە-
رىلداپ كېسىۋاتقان بىر ئاۋازنى ئاڭلىغاندەك بولىسىز، بەدىنە-
ڭىزگە تىترەك ئولىشىدۇ، تېنىڭىز جۇغۇلدايدۇ، ئوقۇپ بولغاندىن
كېيىن ھەتتا سوغۇق تەرگە چۆمىسىز، بىزنىڭ ئەدەبىي ئىجادە-
يەتلىرىمىزدە ئۇنداق ئەسەرلەر ناھايىتى ئاز. ھەرقانداق مىللەت
مۇنداق ئىككى خىل شارائىتتا ئۆز پۇتىنى ئۆزى چۇشەپ قويىدۇ:
بىرى، ياخشى ـ ياماننى، چىرايلىق ـ سەتنى ئايرىماي، ئۆزىنىڭ
مىللىي نەرسىسىلا بولسا چىرايلىق دەپ بېزەش بىلەنلا بولسا،
باشقىلارنىڭ ئازغىنە پىكرىگىمۇ قۇلاق سالمىسا، ئاسسىمىلياتسە-
يە بولۇپ كېتەرمىزمىكىن دەپ ئەندىشە قىلىپ، باشقا مىللەتلەر-
نىڭ ئوبدان نەرسىلىرىنى قوبۇل قىلمىسا؛ يەنە بىرى، ئۆز مىل-
لىتىنىڭ بىر نېمىلىرىنى زادىلا ئېتىراپ قىلماي، ھەممىدە باش-
قىلارنى دورىسا. بىز ئۇيغۇرلاردا بۇ ھادىسىلەرنىڭ ھەر ئىككىسى
بار، بولۇپمۇ ئالدىنقىسى تولىمۇ گەۋدىلىك. مەن بۇ پاكىتلارغا
كۆز يۇمىدىغان بولسام، يۇقىرى ئابرۇيلۇق پېشقەدەم يازغۇچىلار،
پېشقەدەم شائىرلار ئاممىنىڭ چىشىغا تېگىشكە جۇرئەت قىلالمە-
غان يەردە، مەندەك ئاق سويىلارغا كىم قويۇپتۇ، ھەر مۇقامدا
يورغىلاپ يۇرسەم، ئۆزۈمنى ئۆزۈم جاپاغا قالدۇرماسمەنمۇ، دەپ
ئويلىنىپ ئولتۇرسام، يازغۇچىغا خاس ۋىجدانىمنى يوقاتقان بولە-
مەن، بىر خەنزۇ يازغۇچى ماڭا: مەن جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ گۈل-
لىنىشىنى ئۈمىد قىلىمەن، بۇ مىللەتنىڭ توپچىلار قاتاردىن
چىقىرىپ تاشلىنىشىنى خالىمايمەن، دەپ ياخشى ئېيتقان. مەن
ئۆز مىللىتىمگە نىسبەتەن شۇنداق پوزىتسىيەدە بولىمەن. شۇ-
داق! ئۆز يولۇمدا ماڭىمەن، قولۇمغا قەلەمنى ئېلىپ قالاق نەرسە-
لەر بىلەن تۇتۇشىمەن. مىللىتىمىزنىڭ ئەدەبىيات زېمىنىغا يېڭى

قان يەتكۈزۈپ بېرىمەن.

ئىجتىمائىي ئادەت كۈچى كۈچلۈك بولىدىكەن. مەن ئەنە شۇنداق نىشانغا قاراپ يول ئالغىنىمدا، ئالدى بىلەن بەزى ياشانغانراق ئادەملەر تاپا ـ تەنە قىلدى، مېنى تەنقىدلىدى، ئەيىبلىدى، مېنىڭ «مەن ئۆلگەن ئادەمنىڭ قارىچۈقىدا قېتىپ قالغان سۈرەت» سەر. لەۋھىلىك پوۋېستىم «جۇڭگو غەربىي دىيار ئەدەبىياتى» نامىلىق خەنزۇچە ژۇرنالدا ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇيغۇرلارنىڭ سەت يەرلىرىنى خەنزۇلارغا كۆرگەزمە قىلىپ بېرىپتۇ، دېگەنلەرمۇ بولدى. قاراڭ، بۇ گەپنىڭ چوڭلۇقىنى! ئادەم ئىجتىمائىيلىقتا ئىگە مەخلۇق، ئادەملەر دېڭىزىدا تۇرۇقلۇقمۇ يېتىم قېلىش تولا. مۇ ئازابلىق ئىكەن.

ئاپتوردىن ئىلاۋە: دۇشمەننىڭ قىلىچ، مىلتىقىدىن بولغان جاراھەت شەرەپلىك بولىدۇ، قان ئوقتەك ئېتىلىپ چىقىپ تۇر. سىمۇ، كۆكرەكنى كېرىپ، چىداشلىق بىلەن تۇرغىلى بولىدۇ. ئۆز ئادەملىرىنىڭ سوغۇق، پەس نەزەر بىلەن، مەسخىرە بىلەن قىلغان ئاستا خاراكتېرلىك ئازارلىرى يۈرىكىڭنى چاناپ، تىلا. ۋاتقاندەك ئازابلايدىكەن.

ـــ ئىچىم پۇشتى، تېڭىرقىدىم، گاڭگىرىدىم، ۋەزىيەت ئۆزۈم كېتىۋاتقان يول توغرىسىدا يېڭىباشتىن ئويلىنىشقا مەجبۇر قىلدى. خەنزۇ يازغۇچىلار خەنزۇلارنىڭ مەنىۋى ئەخلەتلىرىنى سۈپۈرۈپ چىقارغانمىكەن، بۇ ئۇلارنىڭ كىمگە كۆرگەزمە قىلىپ بەرگىنى؟ كۆرگەزمە قىلىپ كىشىلەرنى ئويغاتسا، بۇنىڭ نېمە يامىنى بار؟ تېزىنى باسسا مېزى چىقمىدۇ. مەن قەلبىمنى كۆرەلمەسلىك پىسخىكىسىغا سانجىغان ئىكەنمەن، مىللىي تارلىق پىسخىكىسى قول يانداۋرمىسا، ئۆتكۈدەك سانجىمىغانلىقىم بولىدۇ. ئۆتكۈدەك

سانجىلسا قول ياندۇرۇشى مۇقەررەر. لۇشۇننىڭ خەنزۇلارنىڭ كو-
نىلىق تەرەپدارلىرى «خائىن» دەپ تىللىنىشىغانىمۇ؟! مىللىتىم ئال-
دىدا جاۋابكار بولۇش ئۈچۈن ئۆز يولۇمدا قەتئىي مېڭىشىم كې-
رەك، دەپ ئۆز - ئۆزۈمنى رىغبەتلەندۇردۇم. يازغۇچىلار جەمئى-
يىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى ئابدۇكېرىم خوجىدىن مىننەتدارمەن.
ئۇ ئۆزىنىڭ پېشقەدەملىكى بىلەن مېنى تولۇق چۈشەنگەن تەلەپ-
پۈزدا ماڭا غەيرەت بەرگەن، مېنى قوللىغانىدى. ئابدۇكېرىم خو-
جىنىڭ ۋاپات بولغانلىقىنى ئاڭلاپ، نېمىشقا ياخشى ئادەملەر بال-
دۇر ئۆلۈپ كېتىدىغاندۇ، دەپ ئىنتايىن بىئارام بولدۇم. شىنجاڭ
ئۇنىۋېرسىتېتىدىكى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىندىنمۇ مىننەت-
دارمەن، ئۇ ماڭا نەزەرىيە جەھەتتىن يول كۆرسەتتى، شۇنىڭ بە-
لەن ئىرادەم تېخىمۇ مۇستەھكەملەندى.

ئاپتوردىن ئىلاۋە: ئۇيغۇرلارنىڭ كىلاسسىك ئەدەبىياتىمۇ بې-
كىك ئەدەبىيات ئەمەس. ئۇيغۇرلارنىڭ نۇرغۇن ئەسەرلىرىدە چىن
شاھزادىلىرى، ماكادونىيە ئىمپېراتورى ئىسكەندەر زۇلقەرنەين،
ئەرمەنلەرنىڭ شېرىنى، ئەرەبلەرنىڭ ھارۇن رەشىدى، ئىران باتۇ-
رى رۇستەم تەسۋىرلەنگەن. كىلاسسىك ئەدەبىيات ئېچىۋېتىش يو-
لىدا ماڭغان ئىكەنمۇ، ئەجەبا ئەمدىلىكتە بىز ئۆزىمىزنى بېكىك
ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويۇشىمىز كېرەكمىكەن؟

— تارىخ ھامان ئالغا باسىدۇ، مىللەتمۇ ھامان ئالغا چامدايدۇ.
يېقىنقى بىر يىلدىن بۇيان ۋەزىيەتتە ناھايىتى زور ئۆزگىرىش
تۇغۇلماقتا، يۇزەكى ھادىسىلەرگە مەدھىيە ئوقۇيدىغان ئەسەرلەرنى
ئوقۇشقا كىتابخان چىقمايدىغان بولۇپ قالدى، كىتابخانلار ئۆز
مىللىتىنى تېخىمۇ چوڭقۇر، تېخىمۇ كۆپ تەرەپتىن چۈشىنىشنى

ئارزۇ قىلماقتا، ئۇلار قالاق نەرسىلەردىن قورقمايدۇ، ئۆزلىرىنىڭ قالاق نەرسىلەرنى پاك ـ پاكىز يوقىتالايدىغانلىقىغا ئىشىنىدۇ. بىرمۇنچە ياشلار شىنجاڭ ئەدەبىياتىنىڭ ھازىرقى ھالىتىدىن نا. رازى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ مۇنى: باغراش، ئۆز يولۇڭ بويىچە مېڭىڭ، دەپ رىغبەتلەندۈرمەكتە.

ئاپتوردىن ئىلاۋە: تارىخ مۇنداق بىر قانۇنىيەتنى، يەنى قېرىلار ياشلارنى ئەمەس، ياشلار قېرىلارنى تەربىيەلەيدىغان بىر قانۇنىيەتنى ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ. قېرىلارنىڭ ئاغزىدىن ئۆتمۈش تارىخنىلا ئاڭلاش مۇمكىن، ياشلارنىڭ ئاغزىغا قارىساڭ، ئەتىكى تارىخقا نە. زەر سالالايسەن.

ـــ يېقىندىن بۇيان شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت سەنئەتچىلىرى ساھەسىدە ياخشى ۋەزىيەت پەيدا بولماقتا. سەنئەت ساھەسىدىكى لەر بىرىك ھالەتتىن ئېچىۋېتىش تەرىپىگە قاراپ يول ئالماقتا. ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى پارتگۇ. رۇپپىسىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى ئەنە شۇنداق ئەدەبىياتتىكى ئې. چىۋېتىش تەرەپدارلىرىنىڭ بىرى، ئۇ بىزدەك ياش، ئوتتۇرا ياش يازغۇچىلارنى قوللىماقتا، ھەقنى، ياخشىلىقنى، گۈزەللىكنى تو. لۇپ تاشقان قىزغىنلىق بىلەن ئىپادىلەش؛ ساختىلىق، يامانلىق ۋە قەبىھلىكنى رەھىمسىز دۇمبالاش ـــ بۇ مېنىڭ تىرىشىش نىشانىم.

ئاپتوردىن ئىلاۋە: ئۇ بىرىك چەمبەردىن چىقىپ، ئالغا بې. سىشقا ئۇندىمەكتە.

پىروفېسسور دېرىزىدىن يىراققا قارىغىنىچە خىيالغا چۆمدى. باھار كەلكۈنى ئۇنىڭ قەلبىدە دولقۇنلاپ ھېسلىرىنى قوزغىماقتا،

هاياجانلاندۇرماقتا ئىدى. ئۇ بىردىنلا ئارقىسىغا بۇرۇلۇپ، خۇددى مىڭلىغان كىشىلەر ئالدىدا نۇتۇق سۆزلەۋاتقاندەك ياڭراق تەلەپپۇز بىلەن سۆزلىدى:

— ئېچىۋېتىش، تاۋار ئىگىلىكى، بۇ ئىككى نەرسە شىنجاڭ-نىڭ بېكىك مۇھىتىنى بۆسۈپ تاشلىدى، شىنجاڭلىقلارنىڭ بې-كىك روھىي ھالىتىنى تىترىتىپ، ئۇلارنى ئويلاندۇرۇشقا باشلا-دى، سەئۇدى ئەرەبىستانغا ھەج قىلغىلى، ئوتتۇرا شەرق ئەللىرى-گە سودىگەرچىلىككە بارغانلار قايتقاندا، ئىسلام دۇنياسىنىڭ يېڭى ئۇچۇرلىرىنى ئېلىپ كەلمەكتە؛ سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنى يوقلاپ بارغانلارمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىنىڭ ئۇچۇرلىرىنى ئېلىپ كەلمەكتە؛ ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ چوڭ - چوڭ شەھەرلىرىدىن كەلگەنلەرمۇ مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلا-رىدىن يېڭى - يېڭى ئۇچۇر ئېلىپ كەلمەكتە. جۇڭگو ئۆزگە-رەكتە، دۇنيا ئۆزگەرمەكتە، ۋەزىيەت بىزنى مەجبۇرلىماقتا. ئۆز-گىرىش ياسىماي مۇمكىن ئەمەس. ئۆزگىرىش ياساش ئۇچۇن ئويلىنىش كېرەك، ئويلىنىشنىڭ ئۆزى ئالغا قەدەم تاشلاش دېمەكتۇر.

سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ قەدىمى تېزلەشمەكتە. قۇرۇ-لۇشنىڭ ئۆزى ماھىيەتتە ئادەمنى تاكامۇللاشتۇرۇش، ئادەمنى يې-تىلدىقا ئۆرلىتىش ھېسابلىنىدۇ. تارىختىن ئىبارەت بۇ مالا-ئىك ئۇلۇغ ئىجادكاردۇر، ھەيكەلتىراشتۇر، ئۇ مەدەنىيەتنىڭ يېڭى پەللىسىدە مىللىتىمىزنىڭ يېڭى ئەۋلادىنى ياراتماقتا. ھەرقانداق مىللەت ئۆزىنىڭ ئەيىب - مېيىپ تەرەپلىرىگە توغرا قاراپ، كې-سىلىنى يوشۇرماي داۋالىسا، ئاندىن جانلىق، جۇشقۇن بولالايدۇ، ئالغا ئىنتىلىدىغان غەيرەتكە كېلەلەيدۇ. بۇ مىللەتنىڭ تەرەققىيە-تىدە ئوغلانلىرى ئۇچۇن تۇرمۇشنىڭ ئېلىپبەسىدۇر. ئۇيغۇرلار-نىڭ مەدەنىيىتى دۇنيادا كەم ئۇچرايدىغان، كۆپ يولدىن، كۆپ

تەرەپتىن، كۆپ قاتلامدىن كەلگەن چۆكتۈرمىلەرنىڭ جۈغلىنىشى. ئۇنىڭدا گۈزەل، رەڭدار تەركىب. لەر بار، بۇ بىز ئۇيغۇرلارنىڭ پەخرى. ئۇ بىزنىڭ تارىخىمىزنىڭ ھاياتىي كۆچى بولۇشقا تېگىشلىك ئىدى، لېكىن ئۇنىڭغا ئارىلى. شىپ قالغان شەرقنىڭ «ئالQ» چىلىق پەلسەپىسىنى، دىنىي خۇرا. پاتلىقىنى، غەربنىڭ شۆھرەتپەرەسلىكىنى كۆرمىگەنلىكىمىز ئۈ. چۈن، ھاياتىي كۈچىنى تولۇق نامايان قىلالمىدۇق، كونىلىقا چاپلىشىۋالدۇق، ئارقىدا قالدۇق. ئىسلاھ قىلىش، ئېچىۋېتىش، بىز ئۇيغۇر خەلقىغە نىسبەتەن ئېيتقاندا، شەرق بىلەن غەربنى ئالاقىلەشتۈرگەن، ئەمما ئۇزۇن زامانلاردىن بۇيان بېكىلىپ قالغان يىپەك يولىنىڭ قايتا جانلىنىۋاتقانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. ئەل. ۋەتتە، ئەمدى ئەگرى ـ توقاي، ئېگىز ـ پەس يوللاردا ئات ۋە تۆ. گە بىلەن ماڭمايمىز، بەلكى زامانىۋى قاتناش ۋاستىلىرى بىلەن پەرۋاز قىلىپ ئۇچىمىز. بىزنىڭ تەرەققىيىپەرۋەر باشلامچىلىرى. مىز دىققەت ـ نەزىرىنى ئۆزىمىزدىكى مەنىۋى كېسەللەرگە تى. كىپ، كىشىلەرنى شۇ كېسەللەرنى ئايماستىن يىلتىزى بىلەن چىقىرىپ تاشلاپ، ساغلام روھىي ھالەت بىلەن چاققان ئىلگىرى. لەشكە رىغبەتلەندۈرمەكتە. بۇرۇن يوقىتىپ قويغان ئېچىۋېتىش ئەنئەنىمىز يەنە جارى بولىدۇ. ئۇ تېخىمۇ يۇقىرى پەللىدىكى ئې. چىۋېتىش بولغۇسى!

ئادەم قىيىنچىلىق ئىچىدە دۇنياغا كېلىدۇ، قىيىنچىلىق ئى. چىدە ئۆسىدۇ. ئادەم بەختىنى قىيىنچىلىق ئىچىدە جاپا چېكىپ تاپىدۇ. سىز ماڭا: «بۇنىڭ سىرى نېمە؟ ئۇنىڭ سىرى قەيەردە؟» دەپ بىر تالاي سوئال قويدىڭىز، ئۆتمۈشتىكى سىر بىزنىڭ ئەج. دادلىرىمىزنىڭ قىيىنچىلىقلارنى يەڭگەندىن كېيىن ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن ئىجادىيەتلىرىدۇر. ئىسلاھ قىلىش، ئېچىۋېتىش، رىقا.

بەتلىشىش ـــ بۇ ئۇچ نەرسىنىڭ ئەھمىيىتى بىز ئۇيغۇر خەلقى ئۈچۈن «قۇتادغۇبىلىك»تىكى ئادالەت، بەخت ۋە بىلىمدىنمۇ مۇھىم. ئۇلار بىزگە يېڭى سىر (ھېكمەت) يارىتىشنىڭ ناھايىتى ياخشى مۇھىتىنى ھازىرلاپ بەرمەكتە. قىينىچىلىق يوق ئەمەس، جاپاغا چىدايدىغان، تىرىشىپ ئالغا ئىنتىلىدىغان روھمىز بولسىلا، جۇڭگودا ـــ مىللەتلەرنىڭ بۇ چوڭ ئائىلىسىدە چوقۇم زامانىۋى ئاڭ ـ سەۋىيەگە ئىگە ئۇيغۇر مىللىتى مەيدانغا كېلىدۇ.

پىروفېسسورنىڭ كىم ئىكەنلىكىنى تېخىچە ئېيتمىدىم. بۇ، مېنىڭ سەۋەنلىككە يول قويغانلىقىم ئەمەس، بەلكى ئاتايىتەن قىلغان ئورۇنلاشتۇرۇشۇم. ئۇ ئوتتۇرىغا ئازراق چىقسۇن، ماقالەمنىڭ ئاخىرىغىراق مۆكۈنۈپ تۇرسۇن، دېدىم. چۈنكى كىشىلەر ئۇنى تولا چاغلاردا خاتا چۈشىنىپ قالمىكەن، شۇنىڭ ئۈچۈن دەردى ئېغىر ئىكەن. ئۇنىڭغا دەرد ئۈستىگە دەرد كەلتۈرۈپ قويۇشقا يۈرىكىم چىدىمىدى. مانا ئەمدى قىسقىچە تونۇشتۇراي:

ئىسىم ـ فامىلىسى: ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن
مىللىتى: ئۇيغۇر
خىزمەت ئورنى: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تىل ـ ئەدەبىيات فاكۇلتېتى
ئۇنۋانى: پىروفېسسور

قوشۇمچە:
مىڭ چىببىي بىلەن لو لۇلۇ تەرىپىدىن يېزىلغان بۇ ئەدەبىي ئاخبارات خەنزۇچە ۋە ئۇيغۇرچە ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنغاندىن

كېيىن، بۇ ئەسەردىكى ئىلغار ئىدىيە، قىممىتى بار تەشەببۇسلار ئوقۇرمەنلەرنىڭلا ئەمەس، ھەرقايسى ئورۇن ۋە ساھەلەرنىڭمۇ دىققەت ـ ئېتىبارىنى قوزغىغان. بولۇپمۇ، ئالدى بىلەن شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى پارتكومى تەشۋىقات بۆلۈمى بۇ ئەسەرنى 1989 ـ يىلى 1 ـ ئايدا خەنزۇچە ۋە ئۇيغۇرچە قىلىپ كۆپەيتىپ باستۇرۇپ، ئۇنىۋېرسىتېت تەۋەسىدىكى كادىر ۋە ئوقۇتقۇچىلارغا ئۈگىنىش ماتېرىيالى قىلىپ تارقاتقان.

ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتىمىزنىڭ كارۋان بېشى

ئابدۇۋۇھلى ئەلى

ئاپتور ھەققىدە: ئابدۇۋۇھلى ئەلى (ئاتۇنى) داڭلىق يازغۇچى، تارىخچى ۋە ئالىي مۇھەررىر. ئۇ 1948 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى خۇشۇت ناھىيەسىنىڭ چۇقۇ يېزىسىدا تۇغۇلغان. 1965 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ ئاخىرى چاقىرىققا بىنائەن جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيەسىگە ئەسكەر بولۇپ كىرگەن. 1979 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ئارمىيەدىن يەرلىككە كەسىپ ئالماشتۇرۇپ، قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ تەشۋىقات بۆلۈمىدە خىزمەت قىلغان. 1981 ـ يىلى 1 ـ ئايدا شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىغا يۆتكىلىپ دەسلەپ ئۇيغۇر تەھرىر بۆلۈمىدە، كېيىن مەدەنىيەت، تارىخ بۆلۈمىدە مۇھەررىر، بۆلۈم مۇدىرى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. 1993 ـ يىلى كاندىدات ئالىي مۇھەررىرلىك ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن.

ئابدۇۋۇھلى ئەلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىدا ئىشلىگەن 20 نەچچە يىل ئىچىدە «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى» (13توم)، «خەنناما»، «كېيىنكى خەنناما»، «ئۇيغۇر ـ خەنزۇچە دۇنيا تارىخى لۇغىتى»، مورگاننىڭ «قەدىمكى جەمئىيەت» (2 توم)، «غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى»، «9 ـــ 12 ـ ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى»، «شىنجاڭ تارىخىدىكى پۇللار» قاتارلىق مەدەنىيەت، تارىخقا ئائىت يۈز پارچىدىن ئارتۇق يىرىك ئەسەرگە مەسئۇل مۇھەررىر بولغان. ئۇنىڭ ئەڭ مۇھىم

ئۇتۇقى «ئاپاق غوجا»، «مەخدۇم ئەزەم ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى»، «تورغاق غوجىلار»، «بەدۆلەت»، «تۇغلۇق تۆمۈرخان» قاتارلىق (جەمئىي 12 كىتاب) تارىخىي رومانلىرى ھېسابلىنىدۇ.

*　　*　　*

1

مەن بۇ ماقالەمنى خەلقىمىزنىڭ مەشھۇر ئالىمى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئەپەندىنىڭ «غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى» ناملىق كاتتا ئەسىرىنىڭ نەشر قىلىنىش مۇناسىۋىتى بىلەن يېزىپ چىقتىم. چۈنكى بۇ ئەسەرنىڭ مەسئۇل مۇھەررىرلىكىنى مەن ئۈستۈمگە ئالغان بولغاچقا، ئالىمنىڭ بۇ ىباھا كىتابىنىڭ تۇنجى ئوقۇرمىنى بولۇشتەك بەختىيار ھېسسىياتىم ۋە مەسئۇل مۇھەررىرلىكىنى قىلىش جەريانىدىكى شەرەپ تۇيغۇم، چوڭقۇر تەسىرات تىم بۇ ماقالىنى يېزىشىمغا تۇرتكە بولدى.

خەلقىمىزدە «كەتكەنلەر كېلۇر، كەتمەنلەنگەنلەر كەلمەس» دېگەن گەپ بار. بىز ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئەپەندىدىن مەڭگۇ ئايرىلدۇق. ئالىم ھايات ياشاۋاتقان سوۋېتلۇك كىشىلىرىنىڭ قەلبىدە مەڭگۇ ياشايدۇ. چۈنكى ئۇنىڭ ئۆچمەس ئىلمىي ئۇتۇقلىرى ئۇنى ئەۋلادلارنىڭ قەلبىدە مەڭگۇ ياشاش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن رايونىمىزدا ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ يۇقىرى سەۋىيەسىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى»، «غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى»، «قۇتادغۇ بىلىك» خەزىنىسى»، «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، «فارابى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە سىستېمىسى»، «قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا»، «قاتلاملىق ئىستېتىكا» قاتارلىق يىرىك ئەسەرلىرى ھەم «ئۇيغۇر تېبابەت تارىخىنىڭ قىسقىچە تەسۋىرى»، «كۇسەن رەسسامىلىرىنىڭ ئېستېتىك

تېك ئېڭى توغرىسىدا»، «كۇسەنلىك بۇددا مۇتەپەككۇرى كۇمىرا-
جىۋانىك پەلسەپە تەلىماتلىرى» قاتارلىق يۇزلىگەن ئىلمىي ماقا-
لىلىرى بىلەن ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتىمىزدا كارۋان بېشىلىق
رولىنى ئويناپ كەلدى.

2

مەن ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئەپەندى بىلەن 1980 -
يىللارنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ تونۇشتۇم. خىزمەت مۇناسىۋىتى
بىلەن ماڭا خەلقىمىز ئىچىدىكى كۆپلىگەن ئىلىم ئەھلى بىلەن
ئۇچرىشىشقا توغرا كەلدى. بۇ جەريانىدا، كىشىلەرنىڭ ئابدۇشۇكۇر
مۇھەممەتئىمىن ئەپەندى توغرىسىدىكى پاراڭلىرىنى ئاڭلىدىم
ھەمدە بۇ كىشى بىلەن تونۇشۇش ئىستىكى تۇغۇلدى. ھەرقېتىم
شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىغا ئەسەر ئۇيۇشتۇرۇش ئۈچۈن بارغىنىم-
دا، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئەپەندى بىلەن ئۇچرىشىپ، پە-
كىر ئالماشتۇرۇپ، ئۇنىڭ پىكرىنىڭ سۇزۇكلۇكىنى، يېڭىلىقە-
نى، تېرەنلىكىنى ۋە مول قىياس كۈچىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى
ھېس قىلدىم. شۇنداق قىلىپ، بىزنىڭ مۇناسىۋىتىمىز بارا - با-
را قويۇقلاشتى. ئۇ ئۆزى ئىشلەۋاتقان بىرقانچە تېما توغرىسىدا
توختىلىپ، بۇ ئەسەرلەرنىڭ مەزمۇنى ھەققىدە مېنى ئەتراپلىق
تونۇشقا ئىگە قىلدى.

ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئۆزىنىڭ «فارابى ۋە ئۇنىڭ
پەلسەپە سىستېمىسى»، «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، «غەربىي يۇرت
تاشكېمىر سەنئىتى»گە ئوخشاش بىر قاتار يىرىك تېمىلارنى يې-
زىپ تاماملىغانلىقىنى، مۇبادا تەن سالامەتلىكى يار بەرسە، «يىپەك
يولىدىكى يېڭى ئويلىنىش» دېگەن ئومۇمىي تېما ئۇستىدە يۇرتە-
مىز ھەققىدە بىر قاتار چوڭ ئەسەر يېزىش ئويىنىڭ بارلىقىنى
ئېيتقان. (بۇ كىتابنىڭ كاتالوگى «غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەن-
ئىتى» دېگەن كىتابنىڭ ئاخىرىغا بېرىلدى).

شۇ مەزگىلدە گېزىت - ژۇرناللاردا «ئۆزىمىز ھەققىدە قايتا ئويلىنايلى» دېگەن ئومۇمىي تېما ئاستىدا «ئىدىيەنى ئازاد قىلىش، ئۆزىمىزنى قايتا تونۇش»قا ئائىت بىر قاتار پوبلىستىكىلىق ماقالىلەر ئارقا - ئارقىدىن ئېلان قىلىندى ۋە بۇ ھەقتىكى ئىلمىي مۇھاكىمە يېغىنلىرى چاقىرىلدى.

3

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئەپەندىنىڭ «فارابىي ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە سىستېمىسى» دېگەن ئەسىرى نەشر قىلىنغاندىن كېيىن ئاپتور ئۆزىنىڭ «غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى» دېگەن كاتتا ئەسىرىنى يېزىپ پۈتكۈزدى ۋە نەشرىياتىمىزغا تاپشۇردى. مەن بۇ ئەسەرنى تولىمۇ قىزىقىش ئىچىدە تېزلا كۆرۈپ چىقتىم ۋە ئاپتور بىلەن بۇ ئەسەر ھەققىدە ئەتراپلىق، تەپسىلىي پىكىرلەشتىم. بۇ ئەسەرنى يېزىش سەۋەبلىرى ھەققىدە توختالغاندا، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئەپەندىنىڭ مۇنداق دېگەنلىكى يادىمدا: «مەن ئۆسۈمۈرلۈككە قەدەم قويغىنىمدا، خانئۆي دېگەن يەردە بوراندىن كېيىن ھەرخىل تومپۇر - يارماقلارنىڭ ئېچىلىپ قالىدىغانلىقىنى ئاڭلايتتىم. تەكلىماكاندىكى تىلىسىماتلار ھەققىدە، قۇم باسقان شەھەرلەر ھەققىدە نۇغۇنلىغان ساماۋى چۆچەكلەرنى ئاڭلاپ، بالىلىق قەلبىمدە پايانسىز قۇم بارخانلىرى ئاستىدا كۆمۈلۈپ ياتقان ئاشۇ سىرلىق تىلىسىمغا بولغان ھەيرانلىقىم ۋە قىزىقىشىم ھەسسىلەپ ئېشىپ باردى. تەپكۇچلىرىم، ئودىكام ئويىنىغاندىكى داچەن پۇللىرىمىمۇ مۇشۇ چۆل - باياۋانلاردىكى كونا تاملىقلاردىن تېپىلغان يارماقلاردىن ياسالغانىدى.»

ئۇنىڭ دېيىشىچە بالىلىق - ئۆسمۈرلۈك ۋاقتىدىكى ئاشۇ سەبىي ھەيرانلىق ۋە قىزىقىش كېيىنكى چاغلاردىكى بۇ تىلىسىماتلار ئۈستىدىكى ئىزدىنىشلىرىگە ۋە ئىجادىي ئەمگەكلىرىگە بىۋاستە ھەرىكەتلەندۈرگۈچ بولغانىكەن.

1950 ـ يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا، مارالبېشىنىڭ سېرىقبوۋىا يېزىسىدا خىزمەت قىلىۋاتقان مەزگىلىدە ئۇنىڭغا تىلسىم ماكان — تەكلىماكانغا ھارۋا بىلەن كىرىپ چىقىشقا نېسىپ بولۇپتۇ. ئەمما، 60 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرى باشلىنىپ 70 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرى ئاياغلاشقان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»دا، ئۇ ئۆزدىنىڭ بۇ ھەقتىكى ئىزدىنىشلىرىنى توختىتىشقا مەجبۇر بولۇپتۇ.

بۇ «ئىنقىلاب»تا «ئۆزگەرتىش»كە تاپشۇرۇلغان ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئەپەندى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى كۇتۇپخانىسىدىكى يەر ئاستى كىتاب ئىسكىلاتىغا «چېنىقىش»قا چۈشۈرۈلۈپتۇ. بۇ، ئۇنىڭ ئۈچۈن تېپىلغۇسىز ياخشى پۇرسەت بولۇپتۇ. ئۇ، ياپونىيەلىك ئېكسپېدىتسىيەچى ئوتانى مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا يۇرتىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى بۇددا تاشكېمىرلىرىدىن ئېلىپ كەتكەن سەنئەت جاۋاھىراتلىرى ۋە بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار خاتىرىلەنگەن ئىككى تومлۇق رەسىملىك ئالبوم «يېڭى غەربكە ساياھەت خاتىرىسى» (مەرھۇم بۇرھان شەھىدى ئەپەندى بۇ كىتابنى ياپونىيەدىن سېتىۋېلىپ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى كۇتۇپخانىسىغا سوۋغا قىلغان) نى كۆرۈش پۇرسىتىگە ئېرىشىپ، بۇ ئەسەرنىڭ مەزمۇنى بىلەن مۇپەسسەل تونۇشۇپ چىقىپتۇ.

1980 ـ يىللاردا، ئۇ مەقسەتلىك ھالدا مەدەنىيەت ئىنقىلابىنى، تاشكېمىر خارابىلىرىنى ئايلىنىپ تەكشۈردى. چەت ئەللەرگە چىقىش پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، ئۇ يەرلەردىكى شۇ خىل سەنئەت تارىخى نۇقتىلىرى بىلەن ئەتراپلىق تونۇشتى.

«مىڭئۆيلەرنىڭ ۋەيران ھالىتى بىلەن ئۇلارنىڭ سۈنئىي يوسۇندا داۋاملىق نەملىشىپ (مەسىلەن، قۇمتۇرا تاشكېمىرلىرى شۇ يەرگە ياسالغان سۇ ئامبىرىنىڭ سۈيىدە نەملىشىپ كەتتى) ياكى گۈمۈرۈلۈپ چۈشۈۋاتلىقىنى كۆرۈپ بەكمۇ ئېچىندىم» دېگەنىدى ئۇ.

4

غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى — يىپەك يولى سەنئىتىدە. كى بىباھا گۆھەردۇر. ماكانلىق، ئوبرازلىق سەنئەت بولۇش سۈ. پىتى بىلەن ئۇ زامان (تارىخ)نىڭ زەربىسىدە بارغانسېرى بۇزغۇن. چىلىققا ئۇچراش قىسمىتىگە دۇچ كەلمەكتە. مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا نوبېل ۋە ئوسكار مالىيە ماگناتلىرىنىڭ تەمىناتى بىلەن ئاۋرېل سىتەين، فون لېكوك قاتارلىق ئېكسپېدىتسىيەچىلەر يۇرتىمىزغا كېلىپ ھەرقايسى جايلارنى قىدىرىپ كەتكەندىن كېيىن، بۇ سەنئەت خەزىنىسى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا بۇزغۇن. چىلىققا ئۇچراش قىسمىتىگە دۇچ كەلگەن.

غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتىنى زامانىمىزدىكى ياكى كېيىنكى ئەسىردىكى كىشىلەرنىڭ بەھىرە ئېلىشى ئۈچۈن 12 مۇ. قامغا ئوخشاش ئۇنئالغۇ لېنتىسىغا ئېلىۋالغىلى ياكى نوتىلاشتۇرۇپ، ئاكوردلاشتۇرۇپ چىقىش ئارقىلىق ۋە ياكى سەھنىدە ئورۇنلاش ئارقىلىق ساقلاپ قالغىلى بولمايدۇ، ئەلۋەتتە.

دېمەك، مۇشۇنداق خەۋپىسىرەش تۇيغۇسىنىڭ تۇرتكىسى بىلەن ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئەپەندى 1980 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا قولىغا قەلەم ئېلىپ «غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى» دېگەن كاتتا ئەسەرنى يېزىپ چىقىپ، تارىختىكى غەربىي يۇرت ھەيكەللىرىنى ۋە تام رەسىملىرىنىڭ دۇردانىلىرىنى قايتا نامايان قىلىپ، تاشكېمىر نۇقتىلىرىنى كىتاب قىلىپ پۈتۈپ چىقىشقا بەل باغلىدى. ئۇ، مۇشۇنداق ئىرادە بىلەن سەككىز يىل ۋاقىت، نەچچە مىڭ ئامېرىكا دوللىرى سەرپ قىلىپ ياپونىيە، ئەنگلىيە، گېرمانىيە، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى قاتارلىق جايلاردا چېچىلىپ ياتقان غەربىي يۇرت بۇددا سەنئىتىگە ئائىت ماتېرىيالىلار ۋە رەسىملەرنى ئېرىنمەي توپلىدى.

مۇشۇ مەزگىلدە، نەشرىياتىمىز «يىپەك يولى تەتقىقاتى مەجمۇئەسى»گە ئائىت بىر يۇرۇش كىتابلارنى پىلانغا ئالدى ۋە خەنزۇ

تىلىدا نەشر قىلدى. بۇ كىتابلار بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى مائارىپ، پەن، مەدەنىيەت تەشكىلاتىنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشتى.

5

مەن «غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى» دېگەن ئەسەرنى تەھرىرلەش ۋە نەشرگە تەييارلاش جەريانىدا، بۇ ئەسەرنىڭ «يىپەك يولى تەتقىقاتى مەجمۇئەسى» بىلەن ئورتاقلىققا ئىگە بولغاندىن سىرت، يەنە مۇنداق ئۇچ تۈرلۈك خاسلىققا ئىگە ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدىم:

1. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئەپەندى دۆلىتىمىز بويىچە «يىپەك يولى تەتقىقاتى مەجمۇئەسى»نى يېزىشقا قاتناشقان بىردىنبىر ئاز سانلىق مىللەت يازغۇچىسى ھېسابلىنىدۇ.

2. ئۇ يازغان «غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى» دېگەن كىتابقا كۆپ مىقداردا رەسىم قىستۇرۇلدى. ۋاھالەنكى، بۇ رەسىملەر كىتابنىڭ جان تومۇرىنى تەشكىل قىلىدۇ.

3. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئەپەندى بۇ كىتابنى يېزىپ پۈتكۈزگەندىن كېيىن، يەنە ئۆز يېنىدىن پۇل چىقىرىپ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلدۇردى (خەنزۇچىسىنىمۇ نەشرىياتىمىزغا تاپشۇردى). بۇ ئىلمىي ئەمگەكلىرى ئۈچۈن ئۇ 15 مىڭ يۈەندىن كۆپرەك پۇل خەجلىدى.

«غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى تەتقىقاتى كۆپ قاتلاملىق مەزمۇنغا ئىگە كاتتا بىر ئىلمىي تېما»، چۈنكى غەربىي يۇرت تەسۋىرىي سەنئىتىنى نەمۇنىلىرىنى مۇپەسسەل ئىزاھلاپ چىققاندىلا، ئاندىن غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتىنىڭ مىللىي ئاساسلىرىنى قايىل قىلارلىق ھالدا ئېنىقلاپ چىققىلى بولاتتى. ئاپتور بۇ ھەقتە توختالغاندا:

«بۇ، دېيىشكە ئاسان، يازماق قىيىن بولغان بىر تۈرلۈك ئىش، شۇڭا مەن قولۇمغا بىرقانچە قېتىم قەلەمنى ئېلىپ، بىرقانچە

قېتىم قەلەمنى قويۇپ قويۇشقا مەجبۇر بولدۇم. بۇددىزم ۋە بۇد-
دىزم مەدەنىيىتى مۇرەككەپ سىستېما بولغاچقا، ئۇنىڭ بىلەن
پىششىق تونۇشۇپ چىقماي تۇرۇپ، تاشكېمىر سەنئىتى يازماق
قىيىن. بۇنىڭ ئۈچۈن كىتابلاردا يېزىلمىغان، ئەمما مۇئەللىپ
بىلىشى زۆرۈر بولغان ناھايىتى كەڭ دائىرىدىكى مەلۇماتلاردىن
خەۋەردار بولۇشى كېرەك. ھالبۇكى، بۇ مەن ئۈچۈن ئاساسەن نا-
تونۇش، غەيرىي ئىسلام ھادىسىسى ھېسابلىنىدۇ. بۇ، مەسىلىنىڭ
بىرىنچىسى؛ يەنە بىر مەسىلە شۇكى، زامان (تارىخ) ۋە ماكان (را-
يون) قىسمىتىدىن دۇنيانىڭ ھەممە يېرىگە دېگۈدەك چېچىلغان بۇ
سەنئەت دۇردانىلىرى بىلەن تونۇشۇپ چىقىشقا، ئۇنىڭ بالدۇر -
كېيىنلىكى، باشقا ئەللەردىكى ئوخشاش تۇردىكى ۋارىيانتلىرى
بىلەن سېلىشتۇرۇشقا، غەربىي يۇرتنىڭ قەدىمكى قىيا تاش رە-
سىملىرى، بالىال ۋە باشقا بۇددا تەسۋىرىي سەنئەت تارىخىدىن ئاز -
تولا خەۋەردار بولۇشقا توغرا كېلىدۇ؛ ئۈچىنچىدىن، غەربىي يۇرت
بۇددا سەنئىتى ئۇستىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغان چەت ئەللىك ۋە
مەملىكەت ئىچىدىكى بەزى نوپۇزلۇق ئالىملار بېشىغا تاج قىلىپ
كىيىپ يۇرگەن ‹غەربىي يۇرتتا ئەزەلدىن مەدەنىيەت بولمىغان، بۇ
يەردىكى مەدەنىيەت ھىندىستان ياكى گىرېتسىيە مەدەنىيىتىنىڭ
ئېشىندىلىرىدىن ھاسىل بولغان› دېگەن غەيرىي ئىلمىي قاراشلار-
نىڭ قويۇق ئاسارىتىنى بۆسۈپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ» دېگەنە-
دى.

ئاپتور ئۈچۈن يۇقىرىدا ئۆزى ئېيتقان مۇشكۈلاتنى يەڭگەندىن
سىرت، يەنە ئۇنىڭ ئالدىنى مۇنداق ئىككى تۈرلۈك قىيىنچىلىق
توساپ تۇراتتى. ئۇنىڭ بىرى ئىلگىرىكى ئەجدادلىرى، دىنى ۋە
مەدەنىيىتى بىرقەدەر ئۇنتۇلغان ياكى ئۇلارنى قايتا ئەسلەشكە ما-
جالى بولمىغان بۇ خەلقتە بۇ تېمىنى قانداق ئىخچام، چۈشىنىش-
لىك قىلىپ بايان قىلىپ بېرىش ۋە بۇ مەزگىلدىكى مەدەنىيەت
تارىخى ھەققىدىكى ئۈچۈرلارنى قانداق يەتكۈزۈپ بېرىش ھەقىقەتەن

بىر قېتىن ئىش سانىلاتتى؛ يەنە بىرى، شۇنچىۋالا كۆپ رەڭلىك رەسىملەرنى ئوقۇرمەنلەرگە قانداق يەتكۈزۈپ بېرىش، نۆۋەتتە نەشرىياتچىلىق ئىشلىرىمىز قېتىن هالەتكە چۈشۈپ قېلىۋاتقان ۋەزىيەتتە ئاپتورغا ئېغىر كېلىدىغان بىر قېتىن ئىش هېسابلىناتتى.

ئابدۇشۇكۇر مۇهەممەتئىمىن بۇ كىتابى هەققىدە: «ئەسلىدە مەن بارغانسېرى بۇزۇلۇپ ۋە يوقىلىپ كېتىۋاتقان غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى نەمۇنىلىرىنى ئىمكانقەدەر كىتاب سەهىپىسىگە يۆتكەشكە تىرىشقانىدىم. بۇنىڭ ئۈچۈن كىتاب شەكلىدىكى مىڭئۆيلەرنى خەلقىمىزگە خاتىرە سۈپىتىدە سوۋغا قىلسام دېگەن ئارزۇ بىلەن يېتەرلىك رەسىملەر فوندى توپلىغان بولساممۇ، ئەمما نۆۋەتتە كىتاب تەننەرخى يۇقىرى، نەشر قىلىش مۇشكۈل، تەراڭ كەمچىل بولۇش قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن پۈتكۈل رەسىملەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى قىسقارتىشقا، رەڭلىك رەسىملەرنىڭ سانىنى تىزگىنلەشكە مەجبۇر بولدۇم...» دەيدۇ. بۇ، ئىنتايىن ئەپسۇسلىنارلىق ئىش ئىدى، ئەلۋەتتە.

6

جۈڭگونىڭ ئەمىنىيە دەۋرىدىكى مەشھۇر پەيلاسوپ لاۋزەن: «ئاپەت رەقىبنى سەل چاغلاشتىن كېلىدۇ؛ كىمكى رەقىبنى سەل چاغلىسا، بىپەرۋالىق قىلسا، ئۆزىنىڭ بەخت ـ سائادىتىنى يوقىتىدۇ. رەقىبلەر بىر ـ بىرى بىلەن ئېلىشقاندا، خېيىم ـ خەتەردىن قورقمىغانلار غالىب كېلىدۇ» دېگەنىدى. ئىككى قوشۇن ئېلىشقاندا، هايات ـ ماماتنى قايرىپ قويۇپ، جان تىكىپ ئېلىشقان تەرەپ غەلىبە قازىنالايدۇ. چۈنكى ئاجىز تەرەپتە مەۋجۇتلۇق ئىستىكى كۈچلۈك بولىدۇ، شۇڭا، ئەقىل ـ پاراسەت بىلەن ئىش قىلىدۇ. ئىرادىلىك، جۈشقۇن، غەيرەتلىك بولىدۇ. ئالغا ئىنتىلىدۇ.

غان بولىدۇ. شۇڭا، ھەرقانداق ئىشتا غەلىبە قىلماي قالمايدۇ. بۇ بىر ئاددىي قائىدىدۇر. بىر مىللەت ئۆچۈن ئېيتقاندا، خەۋپسىرەش تۇيغۇسى بولمىسا، ئالغا بېسىش قەدىمى چوقۇم ئاستىلاپ قالىدۇ. ئۆزىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئېڭىنى ھازىرلىغان مىللەتلا ئۆزىدە- كى يېتەرسىزلىكنى سېزىۋالالايدۇ.

ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت تارىخى شۇنى ئىسپاتلىدىكى، تا- رىختىكى ھەرقايسى قەبىلە، مىللەتلەرنىڭ ئۆزگىچە مىللىي - يەرلىك مەدەنىيەتلىرىنىڭ قوشۇلمىسى ئاساسىدا ئىنسانىيەتنىڭ بىر پۈتۈن مەدەنىيەت سىستېمىسى بارلىققا كەلگەن. شۇنداقلا بۇنداق ئۆزگىچە مىللىي - يەرلىك مەدەنىيەت تەرەققىياتىمۇ پۈ- تكۈل ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ تارىخىي تەسىرىدىن ئايرىلالمغان ئەمەس. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئەپەندىنىڭ «غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى» دېگەن بۇ كاتتا ئەسىرىدە ئالىم ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى زامانىدا بارلىققا كەلتۈرگەن مەدەنىيەت - سەنئەت مۆجە- زىلىرىدىن نۇقتىلىق مىسال كەلتۈرگەن بولۇپ، بۇ قامۇسىي كىتاب ئاپتورنىڭ بىر پۈتۈن مەدەنىيەت تارىخى قاراشلىرى ئاسا- سىدا غەربىي يۇرت بۇددا تاشكېمىر سەنئىتىدىن ئىبارەت بۇ كا- تا تېمىنى يورۇتۇشقا تاشلانغان خاسىيەتلىك قەدەم ھېسابلىنىدۇ.

ئۇ: «بۇ كىتابتا تىلغا ئېلىنغان تاشكېمىر سەنئىتىگە دائىر بۇ مۆجىزىلەر مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە چەت ئەل قىدىرغۇ- چىلىرىنى ھەيران قالدۇرغان غەربىي يۇرت بۇددا -مانى سەنئەت يادىكارلىقلىرىنىڭ كىچىككىنە بىر قىسمىدىنلا ئىبارەت. شۇنىڭ- دەك، مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە ساقلانغان ۋە تېپىلغان غەر- بىي يۇرت بۇددا - مانى سەنئەت يادىكارلىقلىرى خەلقىمىزنىڭ نەچچە مىڭ يىللار داۋامىدا ياراتقان ۋە نۇرلاندۇرغان مىسلىسىز كۆركەم ۋە بىقىياس نەپىس سەنئەت يادىكارلىقلىرىنىڭ زامان چاڭ - توزانلىرى ۋە تەبىئىي - سۈنئىي ئاپەتلەردىن ئېشىپ قالغان ناھا-

يەتى ئاز بىر قىسمىدىنلا ئىبارەت. ئۇنىڭ ئەسلىدىكى تارىخىي قاتلام مەنزىرىلىرىنى كۆرۈشكە بىز مەڭگۈ ئىلاجسىز!» دەيدۇ.

7

قەدىمكى يۇنان ئالىمى ئارخىمېد: «ماڭا تىرەك بولغۇدەك بىر نۇقتىنى تېپىپ بېرەلىسەڭلار، مەن پىشاڭ بىلەن يەر شارىنى قىڭغايتىۋەتكەن بولاتتىم» دېگەنىكەن.

يەر شارىنىڭ قۇياشنى چۆرىدەپ ئۆز ئوقىدا ئايلىنىشى ئوبېيېكتىپ پاكىتتۇر. ئەمما، كىشىلەرنىڭ دۇنيانى ئۆزگەرتىدىغان كۈچ ئۇستىدىكى ئىزدىنىشلىرى ئەزەلدىن توختاپ باققىنى يوق.

مۇبادا، بۇنداق «تىرەك بولىدىغان نۇقتا» مەۋجۇت بولىدىغان بولسا، ئۇ زادى نېمە؟

18 ـ ئەسىردە ياشىغان مەشھۇر فىرانسۇز مۇتەپەككۇرى سېن سىمون ئۆزىنىڭ «مۇبادا فىرانسىيە توساتتىنلا ئۆزىنىڭ 50 نەپەر مۇنەۋۋەر فىزىكا ئالىمىدىن، 50 نەپەر مۇنەۋۋەر خىمىيە ئالىمىدىن، 50 نەپەر مۇنەۋۋەر يازغۇچىسىدىن، 50 نەپەر مۇنەۋۋەر ھەربىي ئالىمىدىن، 50 نەپەر مۇنەۋۋەر مۇتەخەسسىسىدىن ئايرىلىپ قالىدىغان بولسا... ئۇ چاغدا فىرانسىيە شۇئان بىر مۇرىدىغا ئايلىنىپ قالغان بولاتتى» دېگەن بىر تەسەۋۋۇرىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

شەك ـ شۇبھىسىزكى، سېن سىموننىڭ نەزىرىدە، ئىدىيە، ئەقىل ـ پاراسەت، بىلىم ۋە مەدەنىيەت سىمۋوللىرى فىرانسۇزلارنىڭ گۈللىنىشىدىكى تىرەك بولىدىغان نۇقتا ھېسابلانغان.

ھەربىر دەۋرنىڭ، ھەربىر مىللەتنىڭ ئۆز باياناتچىلىرى، بۇيۈك شائىرلىرى ۋە بۇيۈك پەيلاسوپلىرى بولىدۇ. بۇيۈك شائىرلىرى بولمىغان مىللەت ھېسسىياتسىز مىللەت ھېسابلىنىدۇ؛ بۇيۈك پەيلاسوپلىرى بولمىغان مىللەت پىشىپ يېتىلگەن مىللەت ھېسابلانمايدۇ. ۋەھالەنكى، پىشىپ يېتىلمىگەن مىللەت ئەقىل ـ ھوشى جايىدا بولمىغان مىللەت ھېسابلىنىدۇ. بۇنداقلار سەركە-

سىز مىللەت بولۇپ، بىر توپ پادىدىن پەرقلەنمەيدۇ ياكى دېڭىزدا كومپاسسىز ئۇزۇپ يۈرگەن يەلكەنلىك كېمىگە ئوخشايدۇ.

بۇيۇك شائىرلار، بۇيۇك پەيلاسوپلارنىڭ ئەڭ قىممەتلىك يېرى شۇكى، ئۇلار ئۆز ئەسەرلىرىدە دەۋرنىڭ دەرد ـ ئەلەملىرىنى، ئېسەنگىرەش ۋە تېڭىرقاشلىرىنى ئەڭ مەركەزلىك ھالدا بايان قىلىش بىلەن بىللە، ئەسىر قىزىقىشلىرىنى، ئىزدىنىش ۋە ئارزۇ ـ ئارمانلىرىنىمۇ مەركەزلىك ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ ھەمدە قاتمۇقات مۇھاسىرە چەمبىرەكلىرى ئىچىدىن بىر بۆسۇش ئېغىزىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ: «ئارقامدىن مېڭىڭلار!» دەپ چۇقان سالالايدۇ.

ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەن، ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتىمىزنىڭ كارۋان بېشى بولغان ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئەپەندى بىزنى تاشلاپ مەڭگۈگە كەتتى. ۋاقىت ئۆتكەنسېرى باشلاپ بەرگەن بۇ ساھەدە بىر بوشلۇق پەيدا بولغانلىقىنى بارغانسېرى ھېس قىلماقتىمىز.

مەن بۇ ماقالەمنى خەلقىمىز ئارىسىدا قەدىمدىن تارتىپ تارقىلىپ كەلگەن قەدىمكى بىر ئوغۇز مەسەلى بىلەن ئاخىرلاشتۇرماقچىمەن:

«...ئادەمزات ئارىسىدا ئەسلىدە ئوت يوق ئىكەن. ھەر يىلى كۈز پەسلىدە ئاسمان تەڭرىسى ئىلاھىي لەشكەرلىرىنى باشلاپ يەر يۈزىگە چۈشۈپ ئادەملەر ئارىسىغا كېلىدىكەن ۋە شۇ يەردە ئىلاھىي ئوت مۇراسىمى ئۆتكۈزىدىكەن. پەقەت شۇ چاغدىلا ئادەملەر ئوتنىڭ ئىللىق تەپتىدىن بەھرە ئالالايدىكەن. كۆك تەڭرى ئىلاھىي ئوت مۇراسىمىنى تۈگەتكەندىن كېيىن، ئاسماندىكى ئوردىسىغا قايتقاندا ھېلىقى ئىلاھىي ئوتنىمۇ بىللە ئېلىپ كېتىدىكەن.

شۇ چاغلاردا تەڭرىتاغلىرىدا ياشايدىغان ئۇيغۇر قەبىلىسىدە بىر ئوغۇل تۇغۇلۇپتۇ. بالىنىڭ ئاتا ـ ئانىسى ئۇنىڭ ئىسمىنى «غال» دەپ قويۇپتۇ (مەنىسى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «ئوت»). كۆك

تەڭرى ئاسماندىكى ئوردىسىغا قايتىدىغان چاغدا ھېلىقى ئوغۇلنى مۇ ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ قايتىپتۇ ۋە ئۇنى ئىلاھىي ئوتقا قايدىغان ۋەزىپىگە تەيىنلەپتۇ. ھېلىقى ئوغۇل يەر يۈزىدىكى ئاتا ـ ئانىسىنىڭ، يۇرت ـ قاياشلىرىنىڭ ئوتسىز زېمىندا تارتىۋاتقان ئازاب ـ ئوقۇبەتلىرىنى ئويلىغىنىدا، ئۆزى ساقلاۋاتقان ئوتتەك ئۆرتىنىپ كېتىدىكەن. شۇڭا، ئىلاھىي ئوتنى ئوغرىلاپ يەر يۈزىدىكى ئادەملەرنى ئازابتىن قۇتقۇزماقچى بولۇپتۇ ۋە ئارقا ـ ئار قىدىن ئىككى قېتىم ئىلاھىي ئوتنى ئوغرىلاپ قاپاققا سېلىپ، ئادەملەر ئارىسىغا ئاپىرىپ بەرمەكچى بولغىنىدا، سىر پاش بولۇپ جېنىدىن ئايرىلىپ قالغىلى تاس قاپتۇ. سېغىزخان ۋە كالىنىڭ ياردىمى بىلەن جېنى ئامان قېلىپ، كۆك تەڭرى تەرىپىدىن كۆكتىكى تاش تاراشلاش مەيدانىغا تاش چوقۇشقا پالىنىپتۇ. كۆك تەڭرى ئۇ چوقۇغان تاشلارنى يەر يۈزىگە تۇشۇتۇپ، ئوردا ـ قەسىر سالدۇرماقچىكەن. ھېلىقى ئوغۇل ئىلاھىي ئوتنىڭ ئۇچقۇنلىرىنى ھەربىر تاشقا يوشۇرۇپ ئادەملەر ئارىسىغا ماڭغۇزۇۋېتىپ، ئۇ ھەمدە سېغىزخان ئارقىلىق ئادەملەرگە: ‹تاشلارنىڭ ئىچىگە ئوت ئۇچقۇنى يوشۇرۇنغان› دەپ خەۋەر يەتكۈزۈپتۇ. ئادەملەر ھېلىقى تاشلارنى بىر ـ بىرىگە ئۇرۇپ ئۇچقۇن چىقىرىپ ئوتقا ئېرىشىپتۇ. ھېلىقى ئوغۇل بولسا، كۆكتىكى تاشلىقتا مەڭگۈ تاش چوقۇشقا بەند قىلىنىپتۇ. ئاسماندىكى يۇلتۇزلار ئاشۇ ئوغۇل چوقۇغان تاش پارچىلىرىدىن بىنا بولغانىكەن...»

بىز ئۇلۇغ ئالىمىمىز ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ تۇرلۇك ئەسەرلىرىنى ئەستايىدىل ئوقۇپ، ئۇنىڭ ئىچىگە يوشۇرۇنغان «ئوت»نى تېپىپ چىقىشقا، شۇ ئارقىلىق ھايات يولىمىزنى يورۇتۇشقا تىرىشىشىمىز كېرەك.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن تەتقىقاتىغا دائىر مېتودولوگىيەلىك مەسىلىلەر

ئابدۇقادىر جالالىدىن

ئاپتور ھەققىدە: ئابدۇقادىر جالالىدىن 1964 ـ يىلى 11 ـ مارتتا قەشقەر شەھىرىگە قاراشلىق بەشكېرەم يېزىسىدا تۇغۇلغان. قەشقەر ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدا ئوقۇغان، شىنجاڭ تەجرىبە ئوتتۇرا مەكتىپى ۋە شىنجاڭ پېداگوگىكا ئىنستىتۇتىدا ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان. ھازىر شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پىروفېسسورى، ماگىستىرانتلار يېتەكچىسى.

ئابدۇقادىر جالالىدىننىڭ ئىجادىيەت ۋە تەتقىقاتى شېئىر، ماقالە، تەرجىمە ۋە دەرسلىك قاتارلىق تۈرلەردىن تەشكىل تاپقان. ئۇنىڭ نەشر قىلىنغان ئەدەبىي ۋە ئىلمىي كىتابلىرى «داغمۇ يا-كى زىنىخمۇ»، «ئۆزىنى ئىزدەش بوسۇغىسىدا»، «مەۋجۇتلۇق تەشـ-نالىقى»، «ئۆزىمىز، يۇزىمىز ۋە كۆزىمىز»، «ئىنسانىي سۈيەت مەنزىلى»، «قىشتىكى خامان» قاتارلىقلاردۇر. تەرجىمە قىلغان ئىلمىي ۋە ئەدەبىي كىتابلىرى «غايىۋى دۆلەت»، «قىزىل خەت» (رومان)، «ھايۋانلار قورۇقى» (رومان)، «ھۆكۈمدارلار دەستۇرى»، «ئۆلۈم رەزىل ئەمەس» (شېئىرلار)، «زوروئاستىر شۇنداق دەيدۇ»، «ئەپلاتون پاراڭلىرى» (ئەركىن ئىبراھىم بىلەن بىللە)، «پاراسەتـ-لىك ھايات» قاتارلىقلاردۇر. ئابدۇقادىر جالالىدىننىڭ بۇ توپلامدـ-كى ماقالىسى 2005 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئۆتكۈـ-

زۇلگەن «ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ۋاپاتىنىڭ ئون يىللىقىنى خاتىرىلەش ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى»دا ئوقۇلغان.

*　　*　　*

— گويا بارلىق پەنلەر، تەزكىرەشۇناسلىقتىن تارتىپ بىيولوگىيەگە قەدەر ئۆزىنى كەسپىي بىلىمىنىڭ مەھسۇلى دەپلا قالماستىن، يەنە «دۇنيا قاراش»نىڭمۇ مەھسۇلى دەپ قارايدۇ.

— ماكس ۋېبىر: «ئىجتىمائىي پەن مېتودولوگىيەسى»

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن مۇرەككەپ بىر تېما. بۇنى ئۇنىڭ ھاياتى، دەۋرى، ئەدەبىي ۋە ئىلمىي ئەسەرلىرىنى ئورگانىك بىر پۈتۈنلۈك بويىچە تەھلىل قىلساق شۇنچە ئېنىق تونۇپ يېتەلەيمىز. بۇ پىكرىمىزنى سەل — پەل چوڭقۇرلاشتۇرۇپ مۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇ:

بىرىنچى، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئەدەب بولۇپلا قالماي، بىر تەتقىقاتچى. بۇ ئەھۋال ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ ژانىرى كۆپ، ئېستېتىكىسىنىڭ ۋە ئۇرۇنۇشلىرىنىڭ ئۆزگىرىشچان بولۇشىنى بەلگىلىگەن. بۇ ئەھۋال ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن دۇنيا قارىشىنىڭ مۇھىم تەركىبلىرى سۈپىتىدە ئۇ ھەققىدىكى تەتقىقاتىمىزنىڭ قىيىنلىقىنى شەكىللەندۈرگەن.

ئىككىنچى، بىر ئادەم ئىدىيەسىنىڭ ئىككى تەرىپى بولىدۇ. بىرى، يېزىلغان ياكى مەتبۇئاتتا ئېلان قىلىنغان ئىدىيە (يېزىقتىكى ئىدىيە)؛ يەنە بىرى، يېزىقسىز ئىدىيە. بۇ خىل ئىدىيەنى كىشى مەتبۇئاتلاردا ئوچۇق ئېلان قىلغان ئەسەرلىرىدە ئىپادىلەپ كېتىشى ناتايىن، بۇ بىر كىشىنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشتىكى چوڭ — كىچىك ئىش — ھەرىكەتلىرى، ئائىلىدىكى رولى، كىشىلىك مۇناسىۋەتلەردىكى ئوبرازىدا كۆرۈلىدۇ. بۇنداق ئىدىيە تەبىئىي ھەم چىن بولىدۇ. بەزى شەخسلەردە يۇقىرىقى ئىككى تەرەپ توقۇنۇ-

شىدۇ. بەزى شەخسلەردە بولسا بىردەك بولىدۇ. مېنىڭچە، ئابدۇ-
شۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ بىيوگرافىيەسى تېخى قولغا ئېلىنـ-
مىغان ئىش. بۇ ئىشنى سەممىي رەۋىشتە تاماملاش شارائىتى-
مىزغا ۋە ئىجتىمائىي پەن خادىملىرىمىزنىڭ قىممەت قارىشىغا
كۆرە ئېيتقاندا، قىيىن بىر جەريان.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن بىيوگرافىيەسىنىڭ دېتاللىرى
ئۇنىڭ ئەسەرلىرى، ئائىلە تاۋابىئاتلىرى، خىزمەتداشلىرى، مەس-
لەكداشلىرى ۋە ئاللىقانداق نامەلۇم كىشىلەر ئارىسىدا چېچىلغان
ھالدا تۇرۇپتۇ. بۇلارنى پۈتۈنلەشمۇ چوڭ بىر خىزمەت. بۇ خىزمەت
لىللا ھالدا تولۇق تاماملانمىغان ئەھۋالدا ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەت-
ئىمىن دېگەن تېما ھامان چالا قالىدۇ.

ئۇچىنچى، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئۆزىنىڭ ئۆمرىنى
ھەر خىل سىياسىي، ئىجتىمائىي كۈرەشلەر ئۈزۈلمەي بولۇپ
تۇرغان، بوران ـ چاپقۇنلۇق تارىخىي دەۋردە ئۆتكۈزدى. «مەدەنىيەت
زور ئىنقىلابى» ۋە ئۇنىڭ تەسىرى كىشىلەرنىڭ قىممەت قارىشى-
غا مەنپىي ئۆزگىرىش ئېلىپ كەلگەچكە، ئۇ ئۆزىنىڭ ئىلىم سا-
ھەسىدىكى ئىزدىنىشىنى ئاشۇ خىل كۆلەڭگىنىڭ ئاستىدا ئېلىپ
باردى. بۇ ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدىكى پىكىر مۇرەسسەچىلىكىنى كەل-
تۈرۈپ چىقارغان. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئەسەرلىرىدىكى
تارىخ، مەدەنىيەت، ئىنسان قاراشلىرى ئەنە شۇ مۇرەسسەچىلىك
تۈپەيلى ئۆزىدىكى ئۇزۇل ـ كېسىللىكنى يوقاتقان. ئۇنىڭ ئۆمر-
نىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ۋە ئۇنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئېلان
قىلىنغان ئەسەرلىرىدە دۇنيا قاراش جەھەتتە بۇرۇلىش پەيدا قە-
لىپ، ئۆز ئارزۇسىغا ماس بىر مەۋقەنى نامايان قىلىدۇ.

تۆتىنچى، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ۋە تەسىر مەسىلىسى
ئەستايىدىل نەزەر ئاغدۇرۇشقا تېگىشلىك بىر تېما. بۇ تېما ئې-
نىقلانماي تۇرۇپ، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن تەتقىقاتىدىكى مې-
تودولوگىيەلىك مەسىلە ئايدىڭلاشمايدۇ. تەتقىقاتنىڭ تېما، قىممەت

قاراش ۋە مېتودلارنىڭ بىرلىكى ئىكەنلىكىنى كۆزدە تۇتقىنىمىز-
دا، مېتودولوگىيە مەسىلىسى ۋە ئۇنى ئېنىقلاشنىڭ زۆرۈرىيىتى
شۇنچە مەلۇم بولىدۇ. ۋاھالەنكى، ئۇيغۇر ئىجتىمائىي پېنىنى ئە-
گەر بار دەپ ئېيتىشقا توغرا كەلسە، ئۇنىڭدا مېتودولوگىيە ئۇ-
قۇمى تېخىچە نامەلۇم مەسىلە.

ھەممىگە ئايانكى، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن مەھسۇلاتلىق
ئالىم. بۇ جەھەتتە ئۇ نۇرغۇنلىغان كىشىلەردىن ئالاھىدە پەرقلە-
نىدۇ. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئەسەرلىرىدىكى تېما كەڭلە-
كى، ھەجىم، شۇنداقلا ئۇ تۇتقان تېمىنىڭ قىيىنلىقى ۋە نازۇك-
لۇقىنى كۆزدە تۇتقاندا، ئۇنىڭ ئىجتىھاتلىق، ئەمگەكچان ئىلىم
ئىگىسى ئىكەنلىكىنى تەبىئىي رەۋىشتە تىلىمىز ۋە دىلىمىز بە-
لەن تەستىقلايمىز. ئۇ تەتقىقات مەبلىغى، ھەتتا تەتقىقاتنىڭ ئىج-
تىمائىي، مەنىۋى كاپالىتى بولمىغان شارائىت ئاستىدا كۆپ قىر-
لىق، ۋەزنى ئېغىر تەتقىقاتلارنى قىلدى. شۇڭا ئۇنىڭ ئىشلىگەن
خىزمىتىنىڭ سالمىقىنى تېخىمۇ ئېغىر دېسەك ئارتۇقچە بول-
مايدۇ.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن مەھسۇلاتلىق ۋە ئىجتىھاتلىق
قەلەم ئىگىسى بولۇشقا قارىماي، كەڭ ئاممىۋى تەسىرگە ئىگە زە-
يالىي بولالمىدى. ئۇنىڭ ئوبرازى ۋە تەسىرى ئاز ساندىكى مەلۇ-
ماتلىق بىلىم ساھىبلىرىنىڭ ئارىسىدا چەكلەندى. بۇنىڭدىمۇ
تۈرلۈك سەۋەبلەر بار. بىرى، بىزنىڭ خەلقىمىز نەزەرىيە خاراك-
تېرىدىكى ئەسەرلەرنى چۈشىنىدىغان سەۋىيەدە ئەمەس. بىزدە تې-
خى دۇنيانى سەنئەت كۆزى بىلەن ئوبرازلاشتۇرۇپ ئىگىلەيدىغان
خاراكتېر ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. يەنە بىرى، ئابدۇشۇكۇر مۇ-
ھەممەتئىمىن ئەسەرلىرى شەكىل، ئۇسلۇب جەھەتلەردىن رۇس
ماقالە ئەندىزىلىرىدىن كۆپرەك ئوزۇقلانغاچقا، بىزنىڭ كىشىلە-
رىمىز ئادەتلەنگەن ئاممىبابلىقتىن خېلىلا يىراق. ئۇچىنچى بە-
رى، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئەسەرلىرىدىكى ئاتالغۇلار ياۋا-

روپا ئەللىرىنىڭ لۇغىتىدىن ئېلىنغان بولۇپ، ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ كونتېكىستىدە يەرلىشىپ بولالمىدى. خەلقىمىزنىڭ تالاي ئەسىرلىك ھەزارەت ۋە تەپەككۇر گېنلىرى ئارىلاشمىسى بولغان روھىي مەۋجۇدىيەت ئۆزىگە خاس تېرمىن ۋە ئېيتىملارنى بايقاپ چىقىشىمىزنى ۋە ئۇنى مىللىي روھىيەت زىممىسىگە ئاساسلانغان پەلسەپىۋى ئىمارەت قىلىپ قۇرۇپ چىقىشىمىزنى كۇتۇپ تۇرۇپتۇ. تۆتىنچى بىرى، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن تەتقىقاتىدىكى نەزەرىيەۋى مېتود ماركسىزمدىن ئىبارەت بولۇپ، خەلقىمىزنىڭ بۇ نەزەرىيەنى كەڭ ئاممىۋى ئاساستا چۈشىنىپ، قوبۇل قىلىشىغا ۋاقىت تېخى بالدۇر. بەشىنچى بىرى، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ تەتقىقات ۋە يېزىقچىلىق تېمىلىرىدا دەۋر خاراكتېرلىك ئۆزگىرىش ئاممىلىرىمۇ بار بولۇپ، ئۇنىڭ تېماتىك خاسلىقىنى چۈشىنىشىمىزدە بەلگىلىك قايمۇقۇش يوق ئەمەس.

20 ـ ئەسىر ئۇيغۇر جەمئىيىتى ماركسىزم بىلەن تونۇشقان بىر ئەسىر بولدى. 20 ـ ئەسىردىكى ماركسىزملىق ئىدىيەدىكى كىشىلىرىمىزنى مۇنداق ئۈچ تۈركۈمگە بۆلۈش مۇمكىن:

بىرىنچى، ئابدۇللا روزى باقىيېف باشچىلىقىدىكى تۇنجى ئەۋلاد كوممۇنىستىك ئىدىيەدىكى زىيالىيلار. بۇلار ماركسىزم كىلاسسىكلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى تونۇشتۇرۇش ۋە ئۇنى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ 20 ـ ئەسىردىكى قەدىمگە تەتبىقلاش جەھەتتە ئىزدەندى.

ئىككىنچى، ئەخمەتجان قاسىمى ۋەكىللىدىكىدىكى ئىككىنچى ئەۋلاد زىيالىيلار. بۇلار ماركسىزملىق ئىدىيەلەرنى قەلەمدىكى ۋە ھەرىكەتتىكى ئىنقىلابقا تەتبىقلىغان زىيالىيلاردۇر.

ئۈچىنچى، ماركسىزمنى ئاكادېمىيە ۋە ئالىي بىلىم يۇرتلىرىدا دەرسلىك ۋە تەتقىقاتلارغا تەتبىقلىغان ئۈچىنچى ئەۋلاد زىيالىيلار بولۇپ، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئەنە شۇلارنىڭ بىرىدۇر. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن كەلتۇرگەن نەقىللەر، قوللانغان ئاتال-

غۇلار كۆپ هاللاردا ماركسىزم كىلاسسىكلىرى ياكى ئۇنىڭ مەنبەلىرىدىن ئېلىنمىدۇ. بۇلار ئاساسەن يېتەكچى ئىدىيە خاراكتېرىدىكى سۆز - ئىبارىلەردۇر. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن پايدىلانغان ئىلمىي مەنبەلەرمۇ ئاساسەن كوممۇنىستىك ئەقىدىدىكى رۇس ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا زىيالىيلىرىنىڭ قولىدىن چىققان ئەسەرلەر بولىدى.

بۇگۈنكى دۇنيادا ماركسىزم داۋاملىق راۋاجلىنىۋاتقان بىر ئىجتىمائىي پەن ئېقىمى بولۇپ، ئۇ ئۆچۈر ۋە كېيىنكى سانائەت دەۋرىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىگە ماس هالدا ئۆزىنىڭ نەزەرىيەۋى قۇرۇلمىسىنى ئۆزگەرتىپ باردى. بۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن تايانغان نەزەرىيەۋى ئاساس كىلاسسىك مەنىدىكى ماركسىزمدۇر.

20 - ئەسىر ئۇيغۇر تارىخى ماركسىزملىق ئىدىيەنىڭ سىنىشمىسىدۇر. بۇ ئەھۋال 20 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا تېخىمۇ گەۋدىلىك بولدى. 20 - ئەسىردىكى ئۇيغۇر تەپەككۇر تارىخىنى يازماقچى بولىدىكەنمىز، بىز تەبىئىي هالدا ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئەسەرلىرىدىكى مېتودولوگىيە ۋە يېتەكچى ئىدىيەگە مۇراجىئەت قىلماي تۇرالمايمىز.

هەرقانداق بىر پىكرىي مەھسۇلات مۇئەييەنلەشتۈرۈش ۋە تەنقىدنىڭ ئوبيېكتىدۇر. بۇ مەنىدىن ئالغاندا، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئەسەرلىرى نۆۋەتتىكى ئىجتىمائىي پەن تەتقىقاتىمىزدا ۋە تەنقىدچىلىكىمىزدە بىزنىڭ پىشانىلىرىمىزنى تايىنىش نۇقتىسى بىلەن تەمىنلەيدۇ.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ئەنئەنىسىنى ياراتقۇچى غوللۇق شەخسلەردىن بىرى. بىر ئالىي بىلىم يۇرتىدا ئەنە شۇنداق شەخسلەرنى قايتا - قايتا تەنقىدىي تەھلىل ۋە تەتقىقاتتىن ئۆتكۈزۈپ، يېڭى پىكرىي مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپ چىقارغاندىلا، ئاندىن ئۆزگىچە مەكتەپ روھىنى يېتىل-

مدۇرگىلى بولمىدۇ.

بىر مەكتەپ پۇتۇن بىر رايون، ئۆلكە ياكى مەملىكەت تونۇيدىغان ۋە ئېتىراپ قىلىدىغان ئىلىم نوپۇزلىرىغا ئېرىشەلمىسە تەقلىدۋاز خىزمەت ئۇسۇلىدىن قۇتۇلالمايدۇ. 21 - ئەسىردىكى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى، جۇملىدىن فىلولوگىيە ئىنستىتۇتى مەملىكەتكە، ئوتتۇرا ئاسىياغا ۋە پۇتۇن دۇنياغا تونۇلغان ئۆزگىچە تېماتىك خاسلىققا ئىگە ئالىملارنى يېتىشتۇرۇپ چىقىرالمىغانلىقى، ئاندىن شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى روھى تەبىئىي ھالدا ۋۇجۇدقا چىقمىدۇ.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىجتىمائىي پەن ئەنئەنىسىدىكى مۇھىم نامايەندە، ئۇ بىزگە نۇرغۇن تەتقىقات يېپ ئۇچلىرىنى بېرىش بىلەن بىللە ئىجتىمائىي پەن تەتقىقاتچىلىرىمىزنى كەڭرى زېمىن بىلەن تەمىنلەيدۇ. فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىدا ئۇ ھەققىدە بىر تەتقىقات ئورنىنىڭ قۇرۇلۇشىنى ئەرزىيدىغان ئىش، دەپ قارايمەن.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ تەتقىقات مېتودى ھەققىدە ئىزدىنىش

ئوسمان ئىسمائىل تارىم

ئاپتور ھەققىدە: ئوسمان ئىسمائىل تارىم 1958 ـ يىلى شايار ناھىيەسىنىڭ يېڭى مەھەللە بازىرىدا تۇغۇلغان. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پىروفېسسورى، دوكتور ئاسپىرانتلار يېتەكچىسى. ئۇ ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتشۇناسلىقىنى ئۆزىنىڭ ئۆمۈرلۈك كەسپى قىلىپ تاللىغان. ئۇ ئىستۇدېنت ۋە ئاسپىرانتلارغا «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى»، «شىنجاڭدىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتى»، «چۆچەكشۇناسلىق»، «ئېپوسشۇناسلىق»، «مىفولوگىيە» قاتارلىق دەرسلەرنى تەسىس قىلغان ۋە ئۆتكەن، شۇنداقلا ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ھەققىدە سىستېمىلىق تەتقىقات ئېلىپ بارغان. ئۇ «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى ژانىرلار»، «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ھەققىدە ئومۇمىي بايان»، «ئۇيغۇر سېھىرلىك چۆچەكلىرى ھەققىدە تەتقىقات»، «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ھەققىدە ئومۇمىي بايان»، «چەكسىزلىككە ئىنتىلگەن روھ» قاتارلىق ئىلمىي ئەسەرلىرىنى نەشر قىلدۇرغان. «ئۇيغۇر خەلق رىۋايەتلىرى» (2) ناملىق كىتابىنى تۈزگەن. كىلاسسىك شائىر سالاھىنىڭ «گۈل ۋە بۇلبۇل» ناملىق داستانىنى نەشرگە تەييارلىغان. «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى قامۇسى»، «جۇڭگودىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ دىن ۋە ئەپسانىلىرى لۇغىتى»، «ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەدەبىياتى»،

«ئۇيغۇر فاملە تەتقىقاتى»، «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى» قاتارلىق كىتابلارنى يېزىشقا قاتناشقان. مەملىكىتىمىزنىڭ ئىچى ـ سىرتىدىكى خەنزۇچە، رۇسچە، قازاقچە ۋە ئۇيغۇرچە ئىلمىي ژۇرناللاردا 80 پارچىدىن ئارتۇق ئىلمىي ماقالىسى ئېلان قىلىنغان. «قەشقەرنىڭ سەرخىل مەدەنىيىتى ھەققىدە تەتقىقات»، «ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى ھەققىدە تەتقىقات» قاتارلىق مەملىكەت، ئۆلكە ۋە نازارەت دەرىجىلىك تەتقىقات تۈرلىرىگە رىياسەتچىلىك قىلغان.

*　　*　　*

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدىكى مەشھۇر شەخس، 20 ـ ئەسىر ئۇيغۇر تارىخىدا ئاز كۆرۈلگەن تالانت ئىگىلىرىنىڭ بىرى. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى جۇڭگو ئۇيغۇرشۇناسلىقى تەتقىقاتىنىڭ يۇقىرى پەللىسى، ئىجتىمائىي پەن تەتقىقاتىدىكى كارامەتلىك مۆجىزە.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئەسەرلىرىنىڭ سانى كۆپ، ئىلمىي سەۋىيەسى يۇقىرى، مەزمۇنى تېرەن، چېتىلىش دائىرىسى كەڭ. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى چوڭقۇر تەپەككۇر ئاساسىغا قۇرۇلغان، كۆپ خىل پەنلەرگە چېتىلغان، شۇنداقلا ئۇنىڭدا ھەرخىل تەتقىقات ئۇسۇلى بىرلەشتۇرۇلگەن. شۇ سەۋەبتىن ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ئۇستىدە سىستېمىلىق مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ، پەقەت ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنگىلا خاس بولغان تەتقىقات مېتودىنى تېپىپ چىقىش ئۇنچۇالا ئاسان ئەمەس. بۇنىڭ ئۈچۈن خۇددى ئاپتورنىڭ ئۆزىگە ئوخشاش يۈكسەك ئەقىل ـ پاراسەت ۋە مول بىلىم خەزىنىسى بولۇشى كېرەك. ھالبۇكى بۇ ئىككى نەرسىنىڭ بىرىمۇ مەندە يوق. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، ئۇستازىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنگە بولغان يۈكسەك ھۆرمىتىم ۋە قايىللىقىم مېنى

ئۇنىڭ ئىجادىي ئەمگەكلىرىدە قوللىنىلغان تەتقىقات ئۇسۇلى ھەققىدە چاممىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئىزدىنىپ كۆرۈشكە مەجبۇر قىلدى.

مېنىڭچە ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئۆزىنىڭ ئىلمىي ئەمگەكلىرىدە مۇنداق تەتقىقات ئۇسۇللىرىنى قوللانغان:

1. دىيالېكتىك ماتېرىيالىزم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزملىق بىلىش ئۇسۇلىدا چىڭ تۇرغان.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ماركسىزم، لېنىنىزمنى بېرىلىپ تەتقىق قىلغان ۋە ئۆزىنىڭ بارلىق ئىلمىي ئەمگەكلىرىدە ئۇنى ئېغىشماستىن يېتەكچى قىلغان ئالىمدۇر. ئۇنىڭ ھادىسىلەرنى دىيالېكتىك ماتېرىيالىزملىق ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزملىق نۇقتىئىنەزەر بىلەن تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى ئۇيغۇر پەلسەپە تەتقىقاتىدىن تاشكېمىر سەنئىتى تەتقىقاتىغىچە، ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخ، مەدەنىيىتى تەتقىقاتىدىن قۇتادغۇبىلىك تەتقىقاتىغىچە باشتىن - ئاخىرى قوللىنىلغان. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن بۇ خىل تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىنى ئۇيغۇرلارنىڭ پەلسەپىسى، ئەدەبىيات - سەنئىتى، تارىخى ۋە مەدەنىيىتىنى كۆزىتىشنىڭ دۇربۇنى، ئۇنى شەرھلەشنىڭ ئەندىزىسىگە ئايلاندۇرغان.

ئۇ ماركسىزمنىڭ ھەرقانداق شەيئىنىڭ ھەرىكەتلەندۇرگۈچ كۈچى ئۇنىڭ ئىچكى قاتلىمىدا بولىدۇ، دېگەن پىرىنسىپقا ئاساسەن ئۇيغۇرلارنىڭ پەلسەپە تارىخىدا نەچچە مىڭ يىللاردىن بېرى داۋاملىشىپ كەلگەن تەبىئەت ئىلاھچىلىقى كۆزقارىشى، تۆت زات كۆزقارىشى، شامانىزم ئېتىقادى ۋە دۇئالىزملىق پەلسەپىسى پۈتكۈل ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخىنىڭ غول تۈۋرۈكى بولۇپ كەلگەن؛ پارس، ھىندى، ئەرەب، گىرېك پەلسەپىلىرى ئەنە شۇ ئۇيغۇر پەلسەپىسىنى بېيىتقان. سىرتتىن كەلگەن بۇ پەلسەپىلەر ئەنئەنىۋى مىللىي پەلسەپىلەر تەرىپىدىن ئۆزگەرتىلىپ، ئۇيغۇرچە خاراكتېر

ئالغان، دەپ قارىغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ تارىخىمىزدا ئۆتكەن مۇ-
ھەممەد خارازمى، فارابى، ئىبن سىنا، يۈسۈف خاس ھاجىپ، ئەھ-
مەد يەسەۋى، ئەلىشىر نەۋايى قاتارلىق بۈيۈك مەدەنىيەت ئەربابلە-
رىمىزنىڭ پەلسەپىۋى كۆزقاراشلىرى ئۈستىدە ئىزدەنگەن، ئۇلار-
نىڭ يىلتىزىنى يەنىلا ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي، ئاممىۋى، يەرلىك
قاراشلىرىدىن ئىزدىگەن، ئۇلارنى بىر پۈتۈن ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى
پەلسەپىسى ئىچىگە قويۇپ شەرھلىگەن.

ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن تارىخنى يارىتىۋچى ئايرىم تارە-
خىي شەخسلەر ئەمەس، بەلكى كەڭ خەلق ئاممىسىدۇر دېگەن يې-
تەكچى كۆزقاراشقا ئاساسەن ئۇيغۇر تارىخىدىكى مەدەنىيەت مېۋە-
لىرىنى بىر پۈتۈن ئۇيغۇر كوللېكتىپىنىڭ ئىجادىيىتى، بىر پۈ-
تۈن مىللىي گەۋدىنىڭ ئەۋلادمۇئەۋلاد ئىش قوشۇشى، سان - سا-
ناقسىز كىشىلەرنىڭ توختىماي ئەجىر سىڭدۈرۈشى نەتىجىسىدە
مەيدانغا كەلگەن دەپ قارىغان. شۇڭا، ئۇ ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇ-
قامىنى تەتقىق قىلغاندا، ئوردا مۇزىكانتلىرى ۋە مەشھۇر شا-
ئىرلارنىڭ ئەمگەكلىرىنى مۇۋاپىق باھالىغاندىن سىرت، ئۇنى ئا-
ساسلىقى يەرلىك خەلق سەنئىتى ئاساسىدا، جۇملىدىن دولان مۇ-
قامى، قومۇل مۇقامى، تۇرپان مۇقامى، كۇچا مۇقامى، خوتەن مۇ-
قامى ۋە ئىلى مۇقام سەنەملىرى ئاساسىدا ئىزاھلىغان. بۇ ئەجەە-
لىنەرلىك ئەمەس، چۈنكى ئالىم ئۇيغۇر تارىخىدىكى ھەربىر ھا-
دىسىنى تەھلىل قىلغاندا ئالدى بىلەن مۇشۇ خىل ھادىسىنى
كەلتۈرۈپ چىقارغان ئىجتىمائىي ئارقا كۆرۈنۈشنى ـــ مىللەت،
رايون ۋە دەۋر ئالاھىدىلىكىنى ئەڭ مۇھىم ئورۇنغا قويۇپ چۈ-
شەندۈرگەن. ھەرگىزمۇ بەزى تەتقىقاتچىلاردەك تارىخىي شەخسلەر-
نىڭ رولىنى ھەددىدىن ئارتۇق كۆپتۈرۈپ، تارىخىي مۇۋەپپەقىيەت-
لىرىمىزنى خەلق ئاممىسىدىن ئايرىۋېتىپ تەتقىق قىلىدىغان خاتا
ئۇسۇلنى قوللانمىغان. خۇددى ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئېيت-
قاندەك: «ھەقىقىي مېتودولوگىيەسىز ھەقىقەتنى تېپىش مۇمكىن

ئەمەس.» ئۇنىڭچە بولغاندا شەيئىلەردىكى ھەقىقەتنى تېپىشنىڭ بىردىنبىر توغرا ئۇسۇلى تارىخىي ماتېرىيالىزملىق ۋە دىيالېكتىك ماتېرىيالىزملىق تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىدۇر.

2. قاتلام نەزەرىيەسىنى تەشەببۇس قىلغان ۋە مەسىلىلەرنى مۇشۇ نەزەرىيە بويىچە شەرھلەشكە تىرىشقان.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ تىلى بويىچە ئېيتقاندا «قاتلام نەزەرىيەسى خۇددى سىستېما نەزەرىيەسى، ئىنفورماتسىيە نەزەرىيەسى، كونترول نەزەرىيەسىگە ئوخشاشلا مۇھىم ئىلمىي مېتودولوگىيەلىك تەتقىقات ئۇسۇلى ۋە بايان قىلىش، چۈشەندۈرۈش ئۇسۇلى بولۇپ، ئۇ تۈگۈنلەرنى يېشىش، سىرلارنى ئېچىش، ھەقىقەتنى تېپىشتىكى ئۇنۇملۇك تەپەككۇر قورالىدىن ئىبارەت.»[1] ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئوتتۇرىغا قويغان قاتلام نەزەرىيەسىنىڭ تەخمىنەن مەنىسى مۇنداق: ھەربىر مەدەنىيەت ھادىسىسىنى كۆپ مەنبەلىك، كۆپ تەركىبلىك، كۆپ ئۆزگىرىشلىك، كۆپ ۋاريانتلىق، كۆپ قاتلاملىق تارىخىي ھادىسە سۈپىتىدە مۇھاكىمە قىلىش كېرەك. چۈنكى «بارلىق ماددىي دۇنيانىڭ، زەررىدىن قۇياشقىچە، ھۈجەيرىدىن ئىنسان مېڭىسىگىچە؛ بارلىق روھىي ھادىسىلەرنى، ھېسسىي بىلىشتىن تەپەككۇرگىچە، ئىدېئولوگىيەدىن مەنىۋى مەدەنىيەت ھادىسىلىرىگىچە ھەم قۇرۇلمىلىق، ھەم راۋاجلىنىش جەريانلىق جەھەتتە كۆپ قاتلاملىق ئىكەنلىكىنى كۆرىمىز.»[2] ھەربىر شەيئىي تۈزۈلۈش جەھەتتىن كۆپ قاتلاملىق بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇ تەرەققىي قىلغانىدىمۇ قاتلام بويىچە تەرەققىي قىلىدۇ. پۈتكۈل ئالەمنى ئالساق، ئۇ قۇرۇلما جەھەتتىن مىنېرالىلار، ئۆسۈملۈكلەر، ھايۋانلار ۋە ئىنسانلاردىن ئىبارەت تۆت چوڭ قاتلامدىن تۈزۈلگەن. بۇ قاتلاملار ئوخشاشلا يەنە تەرەققىيات نۇقتىسىدىن تۆت دەرىجە قاتلىمى ھاسىل قىلىپ، ئالدىنقى قاتلامنىڭ يۇ-

قىرى باسقۇچى كىيىنكى قاتلامنىڭ ئىپتىدائىي باسقۇچىغا تۇ-
تاشقان. يەنى مىنبىراللارنىڭ يۇقىرى باسقۇچى ئۆسۈملۈكلەرگە،
ئۆسۈملۈكلەرنىڭ يۇقىرى باسقۇچى ھايۋانلارغا، ھايۋانلارنىڭ يۇ-
قىرى باسقۇچى ئىنسانلارغا تۇتىشىپ، پەلەمپەيلىك قاتلام شەكلە-
ندە يۇقىرىغا ئۆرلىگەن. شەيئىلەرنى مەلۇم ماكاندا تۇرغۇزۇپ تەھ-
لىل قىلغاندا، ئۇنىڭ تۇزۇلۇشىنىڭ (قۇرۇلمىسىنىڭ) قاتلاملىق-
لىقىنى ھېس قىلالايمىز، زامان جەھەتتە كۆزەتكەندە ئۇنىڭ ئىل-
گىرى - كېيىنلىك، سەۋەب - نەتىجىلىك، ئاتا - بالىلىق تەرەق-
قىي قىلىدىغان قاتلام مۇناسىۋىتىنى كۆرەلەيمىز.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئېتنولوگى-
يەسىنى تەكشۈرگەندە ئەنە شۇ قاتلام نەزەريەسى بويىچە تەكشۈر-
دى. ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ تەركىبى ئەڭ دەسلەپكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى
بىلەن چەكلەنمەستىن، بەلكى كۆپ قاتلاملىق ئېتنىك قۇرۇلما
ھاسىل قىلغان. ئۇنىڭ مىللىي گەۋدىسى ئاريىان، ساك، تۇران،
كۆكتۈرك، موڭغۇلوئىد قەبىلىلىرىدىن ئىبارەت كۆپ قاتلاملىق
قۇرۇلمىدىن تەركىب تاپقان. ئۇ يەنە تارىخىي تەرەققىيات جەھە-
تىن ھۇن ئىمپېرىيەسى دەۋرى، كۆك تۈرك خانلىقى دەۋرى،
ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرى، ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرى، قاراخا-
نىيلار دەۋرى، يەكەن سەئىدىيە خانلىقى دەۋرلىرى بويىچە قاتلا-
مۇقاتلام ئۆزگىرىش جەريانلىرىنى باشتىن كەچۈرگەن. شۇڭا بىر
پۈتۈن ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئېتنىك ئالاھىدىلىكىنى تەكشۈرگەن-
دە، ئۇنى چوقۇم ماكان ۋە زامان قاتلىمى ئىچىگە قويۇپ، بۆلەك -
بۆلەكلىرى، ئۇگە - ئۇگىلىرى بويىچە ئېنىقلاش كېرەك، دەپ
قارىغان.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن كىيىنكى يىللاردا ئۆزىنىڭ
قاتلام نەزەريەسىنى تېخىمۇ كۆپ تەشەببۇس قىلدى. ئۇ ئېستې-
تىكا جەھەتتىمۇ، گۈزەللىك ھادىسىلىرىنىڭ كۆپ قاتلاملىق ئە-

كەنلىكىنى، ئۇنى پۈتكۈل گۈزەللىك ھادىسىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «قاتلاملىق ئېستېتىكا» سىستېمىسى بەرپا قىلىش ئارقىلىق ھەل قىلىش لازىملىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتتى.

3. ئۇچۇرلۇق تارىخ تەتقىقات ئۇسۇلىنى قوللانغان.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ قارىشىچە، دۇنيادىكى بارلىق مەۋجۇتلۇق ئۇچۇر قىممىتىگە ئىگە بولىدۇ. شۇڭا، ئۇچۇر تىل - يېزىق بىلەن چەكلەنمەيدۇ. ھەربىر شەيئى تارىختىن ۋە رېئاللىقتىن بىزگە ئۇچۇر بېرىدۇ. ھەتتا تىل - يېزىققا قارىغاندا (تىل - يېزىق ئارقىلىق بىزگە يېتىپ كەلگەن تارىخىي ئەسەرلەرگە قارىغاندا)، كۆز ئالدىمىزدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان ماددىي نەرسىلەرنىڭ ئۇچۇرلۇق قىممىتى يۇقىرى بولىدۇ. چۈنكى يېزىق ئارقىلىق خاتىرىلەنگەن تارىخ سۇبېيېكتىپلىققا، قىياسىي ۋە تەخمىنىلىك ئالامەتلىرىگە ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭدا بايان قىلىنغان تارىخ ئۆتمۈشكە ئايلانغان «ئۆلۈك تارىخ» بولۇپ قالىدۇ. ھالبۇكى قەدىمكى بۇيۇملار بىلەن ھازىرقى بۇيۇملار، قەدىمكى تۇرمۇش بىلەن ھازىرقى تۇرمۇش ئوتتۇرىسىدا بۇ ۋاستە ۋاراسلىق مۇناسىۋىتى بولغاچقا، ئۇلاردا ئىشەنچلىك ئۇچۇر قىممىتى ساقلانغان بولىدۇ. كۆز ئالدىمىزدىكى ھەممە نەرسە «تىرىك تارىخ» ھېسابلىنىدۇ. بىز بىر تەرەپتىن قەدىمكى ماددىي بۇيۇملاردىن بۇ ۋاستە تارىخ ئۇچۇرىغا ئېرىشسەك، يەنە بىر تەرەپتىن ھازىرقى بۇيۇم ۋە تۇرمۇش شەكىلىدىن ۋاستىلىك تارىخ ئۇچۇرىغا ئېرىشەلەيمىز. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز تىل - يېزىق بىلەن خاتىرىلەنگەن تارىخنىلا «ھەقىقىي تارىخ» دەپ قارايدىغان، دۆۋە - دۆۋە كىتابلارنى ئاختۇرۇپ «تارىخ» ئىزدەيدىغان خاتا ئۇسۇلدىن قۇتۇلۇپ چىقىشىمىز كېرەك. ئۆتمۈشتىكى مۇتلەق كۆپچىلىك تارىخچىلار بۇ ۋاستە كۆزەتكۈچىلەر ئەمەس ئىدى. ئۇلار ئالدىنقىلارنىڭ سۇبېيېكتىپ كۆزقارىشى بويىچە يېزىلغان ئەسەرلىرىگە ئاساسلىنىپ تارىخ يازغان، تىل -

يېزىق شەكلىدىكى ئۇچۇردىن يېڭى ئۇچۇر تۇغدۇرۇپ، تارىخنى تەكرارلاۋېرىپ ئۇنى ئۆلۈك، ئابستراكت نەرسىگە ئايلاندۇرۇپ قويغان. ئۇلارنى «تېكىستولوگ تارىخچىلار» دېيىش مۇمكىن. شۇ- ڭا كىتابىي تارىختىن كۆرە تارىخنى ماددىيلاشتۇرغان، ئۇچۇر قىممىتىگە ئىگە بولغان بۇيۇملارغا كۆپرەك ئەھمىيەت بېرىش كېرەك. بۇ خىل ماددىي بۇيۇملار تارىخنىڭ ئىزنالىرىنى، بەلگە - تامغىلىرىنى، سىگنال، سىمۋوللىرىنى، ئوبراز-يالداملىرىنى ئۆزىدە گەۋدىلەندۇرۇپ تۇرىدۇ، بىزنى ئىشەنچلىك ئۇچۇرغا ئىگە قىلىدۇ. دېمەك، بىز ماددىي بۇيۇملارنى ئاساس، يېزىق ماتېرىيال- لىرىنى قوشۇمچە قىلغان تەتقىقات ئۇسۇلىنى قوللىنىشىمىز لازىم. مانا بۇ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئۇچۇرلۇق تارىخ تەتقىقات ئۇسۇلىدۇر.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئۆزىنىڭ ئۇيغۇر ناخشا-ئۇسسۇل تەتقىقاتىدا، پەلسەپە ۋە مەدەنىيەت تەتقىقاتىدا داۋاملىق هالدا ماد- دىي بۇيۇملاردىن تارىخ ئىزدەپ، ماددىي بۇيۇملارنىڭ ئىچىگە يو- شۇرۇنغان تارىخنى تېپىپ چىقىپ، ئۆز تەتقىقات نەتىجىلىرىنىڭ قىممىتىنى ئاشۇرۇپ ماڭغان. بولۇپمۇ ئۇ «غەربىي يۇرت تاشكې- مىر سەنئىتى» ناملىق ئەسىرىدە ئۇچۇرلۇق تارىخ تەتقىقات ئۇسۇ- لىنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ قوللىنىپ، بىزگە بۇ خىل تەتقىقات ئۇسۇ- لىنىڭ ئەۋزەللىكىنى كۆرسىتىپ بەرگەن. ئۇ دىيارىمىزدىكى تاشكېمىر ۋە تام رەسىملىرىدىن ئىبارەت ماددى پاكىتلار ئارقە- لىق ئەينى دەۋردىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بىناكارلىق، ھەيكەلتە- راشلىق، رەسساملىق، مۇزىكا ۋە ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ كۆلىمى ۋە سەۋىيەسىنى قىلچىلىك شۇبھىلىنىشكە ئورۇن قالمايدىغان دە- رىجىدە ئىسپاتلاپ بەرگەن. ئۇ يەنە مۇشۇ ماددىي پاكىتلار ئارقە- لىق بىر قىسىم چەت ئەل ئالىملىرىنىڭ «شىنجاڭدىكى بۇددىزم مەدەنىيىتى ھىندىستان مەدەنىيىتى ۋە گىرېك مەدەنىيىتىنىڭ ئەينەن كۆچۈرۈلمىسىدۇر» دەيدىغان كۆزقاراشلىرىغا كۈچلۈك

رەددىيە بەرگەن. ئەڭ مۇھىمى، ئاپتور تاشكىمىر سەنئىتى ئارقىلىق ئۆز ۋاقتىدىكى ئۇيغۇر بۇددىزم ئەدەبىياتىنىڭ بىزگە مەلۇم بولمىغان تەرەپلىرىنى كۆرسىتىپ بەرگەن. دەرھەقىقەت، بۇنداق ئۇچۇرلارنى ئۇيغۇرلارنىڭ چەكلىك يازما ماتېرىياللىرىدىن ئىگىلەش ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

4. ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخ، مەدەنىيىتىنى تارىخىي كەڭلىك نۇقتىسىدىن تەتقىق قىلغان.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخ مەدەنىيىتىنى يەككە تەتقىق قىلماستىن، ئۇنى ۋەتىنىمىز جۇڭگونىڭ تارىخى، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تارىخى، پۈتكۈل شەرقنىڭ تارىخى، ھەتتا دۇنيا تارىخىنىڭ ئىچىگە قويۇپ، ئۇنى ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ مۇھىم بىر قىسمى سۈپىتىدە تەتقىق قىلغان. ئۇ ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدىكى چوڭ ـ چوڭ ھادىسىلەرنى ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت بىر پۈتۈنلۈكى نۇقتىسىدىن ئىزاھلىغان. ئۇ بىرەر مەسىلە ھەققىدە پىكىر يۈرگۈزگەندە مىللىي، جۇغراپىيە ۋە سىياسىي بىر تەرەپلىمىلىك قاراشلاردىن ساقلىنىشقا ئالاھىدە دىققەت قىلغان.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخىنىڭ ھەر بىر دەۋرلىرىنى تەتقىق قىلغاندا، ئۇنى شۇ دەۋردىكى ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇۋاتقان دۇنيا پەلسەپىسىدىن ئايرىپ قارىمىغان. فارابىنى تەتقىق قىلغاندا، يۇنان پەلسەپىسىنىڭ ئىسلام شارائىتىدىكى راۋاجىغا كۆز يۈگۈرتكەن، شىنجاڭنىڭ ناخشا ـ ئۇسسۇلىنى تەتقىق قىلغاندا، ئۇنى ئەينى ۋاقىتتىكى پۈتكۈل جۇڭگونىڭ ناخشا ـ ئۇسسۇل سەنئىتى دائىرىسىگە قويۇپ تەتقىق قىلغان. ئۇيغۇر مۇقاملىرىنى تەتقىق قىلغاندا، ئۆزبېك مۇقاملىرى، تاجىك مۇقاملىرى، تۈركمەن مۇقاملىرى، ئەزەربەيجان مۇقاملىرى، تۈركىيە مۇقاملىرى، ئەرمەن مۇقاملىرى، ئىران مۇقاملىرى، ئىراق مۇقاملىرى، سۈرىيە مۇقاملىرى ۋە شىمالىي ئافرىقىدىكى

ماراكەش، ئالجىرىيە، تۇنىس، لىۋىيە مۇقاملىرىغا نەزەر ئاغدۇ-رۇشنى ئۇنتۇپ قالمىغان. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى دۇنيانىڭ مەدەنىيەت چەمبىرىكى ئىچىگە قويۇپ تەتقىق قىلىش ئارقىلىق مۇنداق ئىككى خىل نەتىجىگە ئېرىشكەن: بىرىنچىدىن، ئۇيغۇر مەدەنىيىتى بىلەن باشقا مىللەتلەر مەدەنىيىتى ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاشلىقنى ۋە ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشىنى بايان قىلىپ بەرگەن. ئىككىنچىدىن، سېلىشتۇرما تەتقىقات ئارقىلىق مىللىي خاسلىقنى روشەن ئېچىپ بەرگەن ۋە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ جاھان مەدەنىيىتىگە قوشقان زور تۆھپىسىنى كۆرسىتىپ بەرگەن. بولۇپمۇ ئۇ ئۇيغۇر مەدەنىيىتى بىلەن قەدىمكى شەرق ۋە غەرب مەدەنىيىتىنى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇپ، ئورتاقلىقنى ۋە پەرقنى، تەقلىدچىلىك ۋە ئىجادىيىلىقنى، قوبۇل قىلىش ۋە چەتكە قېقىشنى، تۇرغۇنلۇق ۋە تەرەققىياتنى ئېنىقلاپ چىققان.

5. ھەر خىل پەنلەر نۇقتىسىدىن ئومۇمىيۈزلۈك ۋە سىستېمىلىق تەتقىقات قىلغان.

ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ھادىسىلىرىنى تەتقىق قىلغاندا، ئۇنى تىك يۆنىلىشلىك تارىخىي نۇقتىدىن ۋە توغرا يۆنىلىشلىك جۇغراپىيە-ۋى نۇقتىدىن ئەتراپلىق تەتقىق قىلغان. بىز ھەربىر تەتقىقات ئوبيېكتىنى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنىڭ ئالقىنىغا چۈشكەن بۇيۇمغا ئوخشىتىشىمىز مۇمكىن. ئۇ بۇ بۇيۇمنى ئۇستىدىن ۋە ئاستىدىن، ئوڭدىن ۋە سولدىن، ئۈدۈلدىن ۋە ئارقا تەرەپتىن ئو-مۇمىيۈزلۈك كۆزىتىپ، ئۇنىڭ كىچىككىنە جايىنىمۇ نەزەردىن سا-قىت قىلمىغان. ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىكى ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى ئەينى زامان كىشىلىرىنىڭ روھىيىتى، ئەدەبىياتى، مۇزىكىسى، دىراما سەنئىتى، تۇرمۇش مەدەنىيىتى، دىنى ۋە ئەخلاقى بىرلەش-

تۇرۇلگەن ئۇنىۋېرسال مەدەنىيەت ھادىسىسى ئىدى. شۇڭا تارىخ-
شۇناسلىق، ئەدەبىياتشۇناسلىق، سەنئەتشۇناسلىق، پەلسەپە، ئېت-
نوگرافىيە، فولكلورشۇناسلىق، پىسخولوگىيە، دىداكتىكا، دىنشۇ-
ناسلىق، جەمئىيەتشۇناسلىق ۋە بىر قىسىم تەبىئىي پەنلەر نۇق-
تىسىدىن ئەتراپلىق تەتقىق قىلماي تۇرۇپ، ئۇنىڭ ھەقىقىي سى-
رىنى ئېچىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن
مۇقام سەنئىتىنىڭ بۇنداق كۆپ تەرەپلىمىلىك قىممىتىنى سەز-
گەنسېرى ئۆزىنىڭ بۇ ھەقتە بۇرۇن ئېلىپ بارغان ئىزدىنىشلە-
رىگە قانائەت قىلماي، ئۇنى قايتىدىن تەتقىق قىلىش زۆرۇرىيە-
تىنى ھېس قىلغان. ئۇنىڭ مۇقام تەتقىقاتىغا بېغىشلانغان ئىك-
كىنچى كىتابىغا «ئۇيغۇر مۇقام سەنئىتى» دەپ ئەمەس، بەلكى
«ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى» دەپ نام بېرىشىدىكى تۇپ سەۋەب مانا
شۇ. بىز ئۇنىڭ تاشكېمىر سەنئىتى تەتقىقاتىدىمۇ، قۇتادغۇبلىك
تەتقىقاتىدىمۇ، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تارىخ تەتقىقاتىدىمۇ ئوخشاشلا
بۇ خىل نۇرغۇن پەنلەرنىڭ كېسىشكەن نۇقتىسىدا تۇرۇپ ئېلىپ
بارغان يۇقىرى نەزەرلىك ۋە كەڭ دائىرىلىك تەتقىقاتىنى كۆرەلەي-
مىز.

6. مەسىلىلەرنى چوڭقۇر ھەم ئەتراپلىق شەرھلىگەن.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ھەرقانداق بىر مەسىلىنى مۇھا-
كىمە قىلغاندا، بۇ مەسىلىگە ئائىت قەدىمدىن ھازىرغىچە، جۇڭ-
گودىن چەت ئەلگىچە بولغان بارلىق ئالىملارنىڭ ئەسەرلىرىنى
سېلىشتۇرۇش ئاساسىدا تولۇق ئۆگىنىپ چىققان. شۇنداقلا مۇشۇ
مەسىلىگە ئائىت ماددىي، مەنىۋى ۋە ئىجتىمائىي پاكىتلارنى مۇ-
پەسسەل توپلىغان. ئۇ مەسىلىلەرنى مۇھاكىمە قىلغاندا تولۇق پا-
كىت كەلتۇرۇپ، ئاندىن خۇلاسە چىقارغان. پۈختا ئاساسقا تايىنىپ
ئىلمىي ھۆكۈمنى ئوتتۇرىغا قويغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭ

خۇلاسىلىرى ئىشەنچلىك، پاكىتلىرى قايىل قىلارلىق.

7. ئۆزىدىن بۇرۇنقى ئالىملارنىڭ ئەسەرلىرىگە تەنقىدىي مۇ. ئامىلە قىلغان.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن نوپۇزلۇقلارنىڭ كۆزقاراشلىرىغا قارىغۇلارچە چوقۇنۇشتىن قاتتىق ساقلىنىپ، داۋاملىق ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدىگەن، باشقىلارنىڭ ئەسەرلىرىگە تەنقىدىي مۇ. ئامىلە قىلىشنى ھەرگىز ئۇنۇتمىغان. ئۇنىڭ بۇ خىل پوزىتسىيەسى قەدىمكى ئەسەرلەرنى ئۆگەنگەندىمۇ، ھازىرقى مەشھۇر شەخسلەرنىڭ ئەسەرلىرىنى ئوقۇغاندىمۇ ئىزچىل گەۋدىلىنىپ تۇرغان. مەسىلەن: ئۇ فارابىنىڭ پەلسەپە تارىخىدىكى ئورنىغا يۇقىرى باھا بېرىش بىلەن بىرگە ئۇنىڭ روھانىيەتچىلىك، ئىدېئالىستىك قاراشلىرىنى تەنقىد قىلغان. ئۇ «قۇتادغۇبىلىك»تىكى خاتا قاراشلارنى، جۇملىدىن يۈسۈف خاس ھاجىپنىڭ ئىنسانلاردىكى ياخشى ـ يامان پەزىلەتلەرنىڭ بەزىلىرى تۇغما بولىدۇ دەيدىغان قارىشىنى، ئاياللارنى كەمسىتىدىغان قارىشىنى ۋە تەلىم ـ تەربىيە مەسىلىسىدىكى بىر تەرەپلىمە قاراشلىرىنى ئېچىپ بەرگەن. ئۇ يەنە رۇس ئالىمى بارتولدنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» ھەققىدىكى خاتا، بىمەنە يەكۈنلىرىنى كۈچلۈك دەلىل ـ ئىسپاتلار ئارقىلىق ئاغدۇرۇپ تاشلىغان، ۋەھاكازا.

دېمەك، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن تەتقىقات جەريانىدا، ئۆز ئوبېيېكتىغا مۇۋاپىق كېلىدىغان تەتقىقات مېتودىنى قوللىنىپ، ئوبېيېكتىنىڭ ئەسلىي ماھىيىتىنى ئەتراپلىق ۋە چوڭقۇر ئېچىپ بەرگەن. مەلۇمكى، مېتود دېمەك ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشنىڭ يېتەكچى پىرىنسىپى دېمەكتۇر. ھەربىر ئىلىم ـ پەن خادىمى چوقۇم ئۆز ئوبېيېكتىغا مۇۋاپىق كېلىدىغان مېتودنى تېپىپ چىقىپ، تەتقىقات ئېلىپ بېرىشى كېرەك. پەقەت شۇنداق قىلغاندىلا

شەيئىلەرنى ئۇنۇملۇك ۋە توغرا ئۇسۇلدا ئۆگەنگىلى بولىدۇ.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئىجادىيەتلىرى بىر كىشىنىڭ مۇنبىت تۇپراق، ئۇنىڭ روھىيىت دۇنياسى بۇلدۇقلاپ تۇرغان بۇلاق. بىز بۇ مۇنبەت تۇپراقتىن هوسۇل ئېلىشىمىز، بۇ بۇلاقتىن ئۇسسۇزلۇقىمىزنى قاندۇرۇشىمىز كېرەك. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ۋاپات بولغان چاغدا بەزىلەر كەلگۈسىدە ئابدۇشۇكۇرشۇناسلىق ئىلمى مەيدانغا كېلىدۇ دەپ تەسەۋۋۇر قىلىشقان ئىدى. ئۇلارنىڭ تەسەۋۋۇرى توغرا چىقتى: ئابدۇشۇكۇرشۇناسلىق ئىلمى دەسلەپكى قەدەمدە شەكىللەندى. ئېزىز ئاتاۋۇللا سارتېكىنىڭ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئىجادىيىتىگە بېغىشلىغان «مەدەنىيەت دالاسىغا سەپەر» ناملىق كىتابى مانا شۇ يولدا تاشلانغان تۇنجى قەدەم بولۇپ قالدى. بىز تېخىمۇ كۆپ كىشىلەرنىڭ بۇ يولدا مېڭىشىنى ئارزۇ قىلىمىز. بىزنىڭ مەقسىتىمىز بىرلا: ئۇ بولسىمۇ بۇ تالانتلىق ئالىمنىڭ ئىجادىيەتلىرىنى كۆز ئالدىمىزدىكى رېئاللىق ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشتىن ئىبارەت.

مەن ئاخىرىدا ئۆزۈمنىڭ ماقالىسىنى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ هەمىشە قۇلىقىم تۇۋىدە جاراڭلاپ تۇرىدىغان مۇنۇ چاقىرىقى بىلەن ئاخىرلاشتۇرۇشنى توغرا تاپىمەن:

«مەن تارىخچىلىرىمىزنىڭ ئۆلگەن جەسەتلەردىن كۆرە، تىرىك مىللەتكە كۆپرەك كۆڭۈل بۆلۈشىنى، مائارىپچىلىرىمىزنىڭ كىتاب ۋە خىمىيەلىك ئانالىزدىن كۆرە، رېئال تۇرمۇشقا قىزغىن خىيالىق قىلىشىنى؛ يازغۇچى، شائىر، ئەنزارچىلىرىمىزنىڭ كۆڭۈلدىكى تۇرمۇش ۋەقەلىرى چاتمىسىغا يوشۇرۇنغان ئەسىر ـ ئەسىرلىك چىنلىق قاتلىمىغا چۆكۈشىنى، ئۇلارنىڭ سۇ ئۈستىدە لەيلەپ يۈرگەن پاراخوت بولۇشتىن كۆرە، سۇ ئاستى كېمىلىرىدەك زېمىن باغرىدىكى ئوبيېكتلار ئۈستىدە مۇتەپەككۇرانە پىكىر

يۇرگۈزۈشىنى؛ بېيىۋاتقان كىشىلىرىمىزنىڭ قولغا كىرگۈزگىنى پاخال، قولدىن بېرىپ قويغىنى جاۋاھىرات بولۇپ قالماسلىقىنى، ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلەرنىڭ ئاشلىق، پولات ۋە نېفىت مەھسۇلاتى ھەققىدە باش قاتۇرۇشى بىلەن بىللە مىللەتنىڭ ئۇرۇقى، سۆڭەك ـ قوۋۇرغىسى، قەلبى ۋە قېنى ئۈستىدە تەخىرسىز تەپەككۇر قىلىشىنى، ئىللەت پاتقىقىغا چۈشۈپ قالغان ياش نوتا ۋە گۈللىرىمىزنىڭ ئۆز ـ ئۆزىنى تونۇپ، مىللەت كېلەچىلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۆزىنى ئاپەتتىن قۇتۇلدۇرۇشىنى ئۈمىد قىلىمەن».

مەنبە:

1. ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997 ـ يىلى 8 ـ ئاي نەشرى، 11 ـ بەت.

2. ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇرلاردا ئىسلام مەدەنىيىتى»، يالقۇن روزى نەشرگە تەييارلىغان، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2002 ـ يىلى 2 ـ ئاي نەشرى، 455 ـ بەت.

3. ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «يىپەك يولىدىكى توقۇز ھېكمەت»، يالقۇن روزى نەشرگە تەييارلىغان، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 ـ يىلى 7 ـ ئاي نەشرى، 142 ـ، 143 ـ بەت.

ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى تەتقىقاتىغا قوشقان تۆھپىسى

غەيرەتجان ئوسمان ئۇتقۇر

ئاپتور ھەققىدە: پىروفېسسور غەيرەتجان ئوسمان ئۇتقۇر 1958 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى قەشقەر شەھىرىگە تەۋە يۇقىرىقى قازىرىق كەنتىدە تۇغۇلغان. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى. ئۇ 30 نەچچە يىللىق ئوقۇتقۇچىلىق ھاياتىدا «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخى»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت تارىخى»، «شىنجاڭ دىن تارىخى»، «ئۇيغۇر پىروزا تەتقىقاتى»، «ئۇيغۇر پەلسەپە ـ ئىدىيە تارىخى»، «ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت تارىخى»، «قاراخانىيلار دەۋرى ئەدەبىياتى جەۋھەرلىرى»، «ئۇيغۇر خەلق ئېتىقادى» قاتارلىق يىگىرمە نەچچە خىل دەرسنى ئۆتكەن. ئۇ «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخىدىن تېزىس» (1987)، «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخى» (2001)، «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخى» (2002، ئىككى قىسىم)، «ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەدەبىياتى» (ئىككى قىسىم، 2004 ~ 2005)، «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخى» (2012) قاتارلىق كىتابلارنى تۈزۈپ نەشر قىلدۇرغان. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئۇنىڭ «ئۇيغۇرلار شەرقتە ۋە غەربتە»، «جۇڭگو ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتى تەتقىقاتى» نامىلىق ماقالە توپلاملىرىنى نەشر قىلدۇرغان. ئۇنىڭ «ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئۇيغۇر

كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى تەتقىقاتىغا قوشقان تۆھپىسى» نام-
لىق بۇ ماقالىسى 2015 - يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئۆتە-
كۈزۈلگەن «ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ۋاپاتىنىڭ 20 يىللىقىنى
خاتىرىلەش ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى»دا ئوقۇلغان.

*　　*　　*

كۆپ قىرلىق تەتقىقات قابىلىيىتىنى ھازىرلىغان ئۇستاز ئاب-
دۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخى»
تەتقىقاتىغا ئالاھىدە ھەسسە قوشقان تۆھپىكار ئالىم.

ئالىمنىڭ بۇ ساھەدە ئىزدىنىشىنىڭ تارىخىي ئاساسى ۋە سە-
ۋەبى تولىمۇ چۈشىنىشلىك. ئۇ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى يىپەك يولى-
دىكى بىباھا گۆھەر، دەپ قارايتتى ۋە تولىمۇ ئەستايىدىل مۇئا-
مىلە قىلاتتى. مەلۇمكى، ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى ئۇزۇن تا-
رىخقا، مول مەزمۇنغا، خاس ئۇسلۇبقا ۋە رەڭگارەڭ شەكىلگە ئىگە.
جۈملىدىن، ئۇنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى نوقۇل ئەدەبىي مەزمۇن بە-
لەنلا چەكلەنمەيدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەدەبىيات ئىلمىگە ئە-
دەبىياتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىجتىمائىي پەن ۋە تەبىئىي پەن
بىلىملىرىنىڭ نۇرغۇن ساھەلىرىدىكى مەزمۇنلار - جاۋاھىراتلار
مۇجەسسەملەنگەن. پىروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئا-
لىي مائارىپ ساھەسىدە ئوقۇتۇش ئىشلىرىنىڭ يۈكسىلىشى ئۈ-
چۈن، 1950 - يىللاردىلا ئىلمىي تەتقىقات خىزمىتىنى ئىشلەشنى
قولغا ئالغان. بۇ جەھەتتە زور تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن ۋە ئۇنى
خېلى يۇقىرى سەۋىيەگە يەتكۈزگەن. ئالىمنىڭ ئىلمىي تەتقىقات
ساھەسى بىرقەدەر كەڭ بولۇپ، ئۇيغۇرلار، جۈملىدىن شىنجاڭدە-
كى قەدىمكى ئىنسان تۈركۈملىرىنىڭ تىل - ئەدەبىيات، مەدەنە-
يەت، تارىخ، پەلسەپە، سەنئەت، دىن ۋە فولكلور قاتارلىق تەرەپلە-
رىگە چېتىلغان. مانا مۇشۇنداق پەن تارماقلىرىنىڭ ھەممىسىنىڭ
مۇھىم ماتېرىيال ئاساسى قەدىمكى ئەدەبىيات ۋە يازما يادكار-

لىقلار ئىدى. شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، پىروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن يىگىرمە نەچچە ياش چاغلىرىدىن باشلاپلا ئالدى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى تىل ـ ئەدەبىياتى يادىكارلىقلىرىنى، ۋەسىقىلىرىنى چوڭقۇر ئۆگىنىشكە كىرىشكەن. ئۇنى ئۆزى ئىشلىمەكچى بولغان تەھقىقلەش تارماقلىرىنىڭ، تەتقىقات ساھەلىرىنىڭ ئالتۇن ئاچقۇچى دەپ تونۇپ، مۇشۇ ئاچقۇچ بىلەن بۇ خىل ئەدەبىيات خەزىنىسىنىڭ ئىشىكىنى بىمالال ئېچىپ، ئۇنىڭدىن ئۆزىگە كېرەكلىك بولغان نۇرغۇن جاۋاھىراتلارنى قېزىپ چىقىپ، تەپەككۇر ئەلگىكىدىن بىرمۇبىر ئۆتكۈزۈپ، ھەرقايسى پەن تۈرلىرىنىڭ تەتقىقات يۆنىلىشىگە ئۈيغۇنلاشتۇرۇپ، كۆزلىگەن مەقسەتكە دەسلەپكى قەدەمدە يەتكەن دەپ ئېيتىشقا تامامەن ھەقلىمىز.

مانا مۇشۇنداق بىر تارىخىي سەۋەب ھەم ئالدىنقى شەرت بولغانلىقى ئۈچۈن، پىروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەدەبىياتىغا چوڭقۇر ئىشتىياق باغلىغان، ئۇنى ئوبدان ئۆگىنىپلا قالماستىن، بەلكى بۇ خىل ئۆگىنىشنى ئاڭلىق مەقسەتدارلىق ھەم جانلىق ئۇنۇمدارلىققا ئايلاندۇرغان.

پىروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەدەبىياتىنى ئۆگىنىشى ۋە بۇ ھەقتىكى ئىزدىنىشى «شىنجاڭ ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1956 ـ يىلى ئۈيغۇرچە 3 ـ سان، خەنزۇچە 4 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ 11 ـ ئەسىردىكى ئىككى بۇيۇك ئالىمى» دېگەن ماقالىسىدىن باشلانغان بولۇپ، تاكى تىنىقى توختىغۇچە بۇ ھەقتىكى ئىزدىنىش ۋە تەتقىقاتىنى ئۈزۈپ قويماستىن داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن. ئۇستازنىڭ بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتىنى خاراكتېر يېقىدىن خاس تەتقىقات (ئاساسىي تەتقىقات) ۋە ۋاستىلىك تەتقىقات (قوشۇمچە، يانداشما تەتقىقات) ئۇسۇلى بويىچە ئېلىپ بېرىلغان دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

خاس تەتقىقات دېگىنىمىزدە، مەخسۇس ئەدەبىيات پېنى نۇقتىسىدىن تۇرۇپ، ئەدەبىي تەھلىل ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، قەدىمكى ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ ئىدىيەۋى مەزمۇنى، بەدىئىي شەكلى توغرىسىدا مەخسۇس ئىزدىنىش، تەھقىقلەش ئېلىپ بېرىش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. پىروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەدەبىياتى ھەققىدە مۇلاھىزە ئېلىپ بارغىنىدا، ئالدى بىلەن ۋاقىتچانلىقى كۆچلۈك، چاققان، ئەپچىل تەتقىقات ئۇسۇلى بولغان «ئىلمىي ماقالە يېزىش ئۇسۇلى»غا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەنىدى. «ئىلمىي ماقالە» بايانچىلىق يولى بىلەن ئىلمىي مۇلاھىزە، ئىلمىي تەھلىل يۈرگۈزۈپ، مۇئەييەن بىر نۇقتىنى يورۇتۇپ بېرىشكە ياكى مۇئەللىپنىڭ شۇ ھەقتىكى كۆزقارىشىنى ئىخچام، مېغىزلىق، تېزرەك ئوتتۇرىغا چىقىرىشىغا قولايلىق يارىتىپ بېرىدىغان بىر خىل يېزىقچىلىق ئۇسۇلى. ئۇنىڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ۋە تەبىئىي پەنلەرگە خاس بايان ئۇسۇلى ۋە يېزىقچىلىق ئۇسۇلى بار. پىروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن قەدىمكى ئەدەبىي ئەسەرلەر توغرىسىدا تەھقىقلەش ئېلىپ بارغاندا، ئەلۋەتتە ئىجتىمائىي پەنلەرگە خاس بولغان يېزىقچىلىق ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، «ئىلمىي ماقالە خاسلىقى»نى ئىپادىلىگەن. بۇنىڭ ئىچىدە، ئىلمىي ماقالىنىڭ تېمىسىنى تاللاشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەنلىكى ئالدى بىلەن دىققەتتىمىزگە ئېلىنىدۇ. ئۇستاز يېزىپ ئېلان قىلغان «يىپەك يولىدىكى بىباھا گۆھەر ــ ‹ئۇيغۇر ئەدەبىياتى›»، «‹قۇتادغۇبىلىك› ۋە ئۇنىڭ ئاپتورى»، «ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ قامۇسى ــ ‹قۇتادغۇبىلىك›»، «‹قۇتادغۇبىلىك›نىڭ ئىلمىي قىممىتى»، «‹قۇتادغۇبىلىك› ۋە مائارىپىشۇناسلىق مەسىلىلىرى»، «يۈسۈف خاس ھاجىپ فارابى ئىلغار ئىجتىمائىي ئىدىيەلىرىنىڭ مۇنەۋۋەر ۋارىسى»، «پۈتمەس ــ تۈگىمەس بايلىق ۋە ئەدەبىي يادىكارلىق» («دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ تولۇق نەشرى مۇناسىۋىتى بىلەن)، «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئەھمەد يەسەۋى

ۋە يەسەۋنچىلىك»، «‹پەرھاد ـ شېرىن، ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇرلار ئارد-
سىدىكى رىۋايەت شەكلى»، «ئەلىشىر نەۋايى ۋە ‹سەددى ئىسكەن-
دەر›»، «ئەلىشىر نەۋايى مىراسلىرىنىڭ مەنىۋى مەدەنىيەت قىم-
مىتى»، «ئەلىشىر نەۋايىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىمىزدا تۇتقان ئور-
نى»، «مىرزا ھەيدەر ۋە ‹تارىخى رەشىدىي›»، «مۇھەممەت سىددىق
زەلىلى ۋە ئۇنىڭ ئىجادىيەت يولى»، «ئوتتۇرا ئەسىر جاھالىتىگە
ئوقۇلغان شىكايەتنامە»، «غوجا جاھان ئەرشى ۋە ئۇنىڭ شېئىر
ئىجادىيىتى ھەققىدە» قاتارلىق ماقالىلەرنىڭ ئەينى يىللىرىدىكى
تېمىسى يېڭى، تېپىكلىكى يۇقىرى بولۇپ، يېتەكچى نەزەرىيەۋى
خاراكتېردىكى ماقالىلەر ھېسابلىناتتى.

پىروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئۇيغۇر ئەدەبىياتى-
نىڭ كۆپ خىل تىل ـ يېزىق ئارقىلىق ئىجاد قىلىنىپ كېلىن-
گەنلىكىدەك ئىبارەت تارىخىي ئەمەلىيەتنى ئېنىقراق يورۇتۇش
ئۈچۈن «يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر شائىرلىرى ۋە ئالىم-
لىرىدىن نەمۇنىلەر» ناملىق يىرىك ماقالىسىنى ۋە مۇھەممەد خا-
رەزمىنىڭ «مۇھەببەتنامە» ناملىق ئەسىرىنى نەشرگە تەييارلاپ
ئېلان قىلغانىدى.

يۇقىرىقى قىسقىچە ماقالە تىزىملىكىدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا
بولىدۇكى، پىروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئۇيغۇر ئە-
دەبىياتىدىكى تېپىك، چوڭ تېمىلارنى يورۇتۇشنى ئالدى بىلەن
كۈنتەرتىپكە قويغان ھەمدە ئۆزى تۇتقان ئاشۇ تېمىنى ئوبدان، ۋا-
يىغا يەتكۈزۈپ تاماملىغان. بۇ مەسىلىگە ئالىم يازغان ئاشۇ ماقا-
لىلەرنى بىرمۇبىر ئوقۇش، ئەستايىدىل مۇلاھىزە قىلىش ۋە ئۆ-
گىنىش ھەمدە ئىلمىي تەتقىقاتىمىزغا تەتبىقلاش ئارقىلىق قانا-
ئەتلىنەرلىك يوسۇندا جاۋاب بېرەلەيمىز.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، ئالىمنىڭ «‹قۇتادغۇبىلىك› خەزىنىسى»
ناملىق بىر مونوگرافىيەلىك ئەسىرى، يەنى مەخسۇس تېما بويىچە

يېزىلغان كىتابى بار. ئۇنىڭدا 11 ـ ئەسىردە ئۆتكەن ئۇلۇغ مۇتە-
پەككۇر شائىر يۈسۈف خاس ھاجىپ تەرىپىدىن يېزىلغان «قۇتاد-
غۇبىلىك» نامىلىق ئالەمشۇمۇل ئەھمىيەتكە ئىگە داستاننىڭ مەز-
مۇنى ۋە شەكلى توغرىسىدا بىرقەدەر چوڭقۇر ۋە بىرقەدەر ئەتراپ-
لىق مۇلاھىزە ئېلىپ بارغان.

ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقاتىغا ئىشتىياقى ئالاھىدە كۈچلۈك پىروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن بىر مىللەت-نىڭ مۇكەممەل ئەدەبىيات تارىخىنى يېزىپ چىقىش ئۈچۈن ئاۋۋال سىستېمىلىق تېزىس ئىشلەپ چىقىشنىڭ مۇھىم ئىلمىي خىزمەت ئىكەنلىكىنى تونۇپ يېتىپ، تۇنجى بولۇپ ئۆزلۇكىدىن ھەرىكەت-لىنىپ، «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى» تەتقىقات تېزىسى ۋە پىروگ-رامىسىنى ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە ئىشلەپ چىققان ھەمدە «ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى»نىڭ تەتقىقات تېزىسلىرى» دېگەن نامدا «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1981 ـ يىلى 1 ـ سانىدا ئېلان قىلغان. 1985 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تىل ـ ئەدەبىيات فاكۇلتېتى رەھ-بەرلىكىنىڭ تەرتىپچانلىقى بىلەن تۆت تومۇق ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىنى يېزىش پىلانلىنىپ، ئالدى بىلەن ئۇستازلاردىن ئابدۇ-كېرىم رەھمان، مۇھەممەتئىمىن خۇدابەردى، ئابدۇرېشىت ئىسلا-مى، ھىممەت مەخسۇت ۋە غەيرەتجان ئوسمانلارنىڭ ھەمكارلىقى، پىروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ قەلەم تۇتۇشى بىلەن خېلىلا مۇكەممەل بولغان «ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى پىروگرامما-سى» ئىشلەنگەن. كېيىنچە، ئۇستاز ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن بۇ پىروگراما نۇسخىسىنى قايتا ـ قايتا تولۇقلاپ، مەزمۇنىنى تېخىمۇ پىششىقلاپ ئىشلەپ، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1987 ـ يىلى 3 ـ، 4 ـ سانى، 1988 ـ يىلى 4 ـ، 6 ـ سانلىرىدا ئېلان قىلغان. بۇ پىروگراما «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى»نىڭ بىرقەدەر مۇكەممەل، بىرقەدەر سىستېما-لىق تۈزۈلگەن پىروگراممىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن داۋاملىق

قەدىرلىنىشكە تېگىشلىك، ئەلۋەتتە. پروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ھەممىدىن بۇرۇن ئەھمىيىتىنى تونۇپ يەتكەن، ئىلمىي قىممىتىنى چۈشەنگەن «ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى» پروگراممىسى» كېيىنكى كۈنلەردە، مەيلى دەرسلىك قوللانمىسى تۈزۈش خىزمىتىدە بولسۇن، مەيلى خاس ئەسەرلەرنى يېزىپ چىقىشتا بولسۇن مۇھىم پايدىلىنىش ماتېرىيالى بولۇپ خىزمەت قىلىپ كەلمەكتە.

پروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتى بويىچە ۋاستىلىك ئىشلىگەن ئىلمىي ئەمگەكلىرى قاتارىغا، ئۇنىڭ باشقا پەن تارماقلىرىنى يورۇتۇش ئۈچۈن ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىدىن مىساللارنى ئالغانلىقى، شۇ مىساللار ئارقىلىق شۇ خىل پەن تارماقلىرى ھەققىدە تەھقىقلەش ئېلىپ بارغىنىدا، ئۆزى تاللىۋالغان تېمىدىكى ئەسەرلەرنىڭ مەزمۇنىنى شەرھلەش، نۇقتىلىرىنى ئوچۇقلاشتۇرۇش، پىكرىنى كېڭەيتىش مەقسىتىگە يەتكەن تەتقىقات سەمەرىلىرى مىسال بولالايدۇ. مەسىلەن، ئون ئىككى مۇقام، ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى، ئېستېتىكا قاتارلىق تېمىلار بويىچە ئىزدەنگەندە، ناھايىتى كەڭ دائىرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەدەبىي ئەسەرلىرىگە، ئەدەبىي يادىكارلىقلىرىغا مۇراجىئەت قىلغان. 1980 ـ يىلى نەشر قىلدۇرغان «ئۇيغۇر كىلاسسىك مۇزىكىسى ‹ئون ئىككى مۇقام› ھەققىدە»، «شىنجاڭنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى ناخشا ـ ئۇسسۇل سەنئىتى»، 1997 ـ يىلى نەشر قىلىنغان «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى» قاتارلىق سەنئەت تارىخىمىزغا ۋە سەنئەت مەدەنىيىتىمىزگە دائىر كىتابلىرى ۋە شۇنىڭغا ئالاقىدار ماقالىلىرىدە، «فارابى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە سىستېمىسى»، «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى» قاتارلىق ئىجتىمائىي ئىدىيە ـ پەلسەپىگە دائىر كىتاب ۋە شۇ تېمىدىكى ئىلمىي ماقالىلىرىدە، «ئومۇمىي ئېستېتىكا»، «قاتلاملىق ئېستېتىكا»، قاتارلىق نەزەرىيە كىتابلىرىدا ۋە «قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا» قاتارلىق تارىخشۇناسلىق كىتابلىرى

ۋە شۇ تېمىغا ئالاقىدار ئىلمىي ماقالىلىرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەدەبىي مىراسلىرىدىن كەڭ ۋە ئەتراپلىق پايدىلانغان.

شۇنىسى ئېنىقكى، پىروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەدەبىياتىغا يۈكسەك پوزىتسىيەدە تۇرۇپ مۇئامىلە قىلاتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ تىل ـ ئەدەبىيات تەتقىقاتىغا دائىر ئىلمىي ئەسەرلىرىدە، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ـــ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇلۇگىلىك ئەدەبىي تىل ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقى بىلەن رويابقا چىققان، ئۇ پۈتكۈل تۈركىي تىللىق خەلقلەر تىل ـ ئەدەبىياتىنىڭ يېتەكلىگۈچىسى، ئۇلۇگىسى، نەمۇنىسى، ئاساسىي ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىگۈچىسى. ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمالىدىكى ئەدەبىيات بوشلۇقىنى تولۇقلىغۇچى مۇھىم مەنبە بولۇپلا قالماستىن، ھەتتا 11 ـ ئەسىر ئەدەبىيات دۇنياسىدا خاس سىستېما ھاسىل قىلغان ھەم ئەدەبىيات يادىكارلىقى بولغان خەنزۇلار، ھىندىلار، پارسلار، ئەرەپلەر، ياپونلار ۋە بىرقانچە ساناقلىق يازما ئەدەبىياتى بار مىللەت قاتارىدا ئورۇن ئېلىشقا تېگىشلىك، ئالتاي تىلى سىستېمىسىدىكى مىللەتلەر ئىچىدە سىستېمىلىق يازما ئەدەبىيات ئەنئەنىسىنى ياراتقان خەلق دېگەن ئىلمىي خۇلاسىنى چىقارغان.

پىروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەدەبىياتى ھەققىدە ئىزدەنگەندە، بۇ ئەدەبىياتنىڭ قىممەتلىنى ئىلمىي يوسۇندا شەرھلەش، مەزمۇنىنى تولۇقلاش، مۇئەممالىرىنى ئوچۇقلاشتۇرۇش، چېتىلىش دائىرىسىنى روشەنلەشتۇرۇش، مەنبە ۋە ئېقىنلىرىنى تېخىمۇ ئايدىڭلاشتۇرۇش ئۈچۈن، ماكانداش، مەسلەكداش ۋە قوشنا خەلقلەر ئەدەبىياتى ھەققىدىمۇ ئىزدىنىپ، بۇ توغرۇلۇق بىر قاتار ئىلمىي ئەمگەكلىرىنى ئىلىم مۇنبىرىگە ئېلىپ چىققانىدى. مەسىلەن، ئىرانى ـ پارس ئەدەبىياتىنىڭ ۋەكىللىرى بولمىش «سەئىدى شىرازى»، «ھافىز شىرازى ـــ شەرق شېئىرىيىتىدىكى ئىسيانكار ئۈستاز»، «ئەمىر خۇسرەۋ

دېھلىۋى»، «خوجا باھاۋىدىن نەقشىبەندى ۋە چاغاتاي ئەدەبىياتى»، «ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر، شائىر ناسىر خۇسرەۋ»، «ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر شائىر نىزامىي گەنجەۋى»، «مەنسۇر ھەللاجنىڭ كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىكى ئەكس ساداسى»، «كىلاسسىك ئەدەبىياتتا مانى تەسۋىرى ۋە شىنجاڭدىن مانى دىنى رەسىملىرىنىڭ بايقىلىشى»، «يىپەك يولى ۋە سېلىشتۇرما ئەدەبىيات»، «‹چىن› ۋە ‹ماچىن› ئىدىيارىسىنىڭ جۇغراپىيەلىك ئۇقۇم دائىرىسى» قاتارلىق ئىلمىي ماقالىلىرى مانا مۇشۇ خىل مەزمۇندىكى ئەسەرلەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئىران خەلقىنىڭ دۇنياۋى شائىرى ئوبۇلقاسىم فىردەۋسىنىڭ كاتتا ئەسىرى «شاھنامە»نى ئۆزبېك تىلىدىن، (ھەجمى زور بۇ داستان ئۈچ قىسىم بولۇپ، 1 ـ قىسمىنى ئابدۇۋەلى خەلپەت تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلدۇرغان.) ئۇلۇغ شائىر چۇ يۈەننىڭ «توققۇز نەزم» ناملىق ئەسىرىنىمۇ قەدىمكى خەنزۇ تىلىدىن تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلدۇرغان.

پىروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەدەبىياتى توغرىسىدىكى ئىزدىنىشى. بىرىنچىدىن، ئەينى زاماندا، باشلامچىلىق ۋە يېتەكلەش رولىنى ئويناغان. ئىككىنچىدىن، قوللانمىلىق رولىنى ئويناغان. ئۈچىنچىدىن، غەدىقلاش ۋە ئىلھاملاندۇرۇش رولىنى ئويناغان. كەسپداشلار ۋە ياش تەتقىقاتچىلار ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەدەبىياتى ھەققىدە چوڭقۇر ۋە ئەتراپلىق ئىزدەنمەكچى بولغاندا تەبىئىي ھالدا پىروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ شۇ تېمىدىكى ئەسەرلىرىگە مۇراجىئەت قىلىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال سۇبېيېكتىپ بولماستىن، بەلكى ئالىمنىڭ ۋۇجۇدقا چىقارغان ئەمەلىي خىزمەتلىرىدىن كەلگەن.

ئومۇملاشتۇرغاندا، پىروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئۆزىنىڭ ئىلمىي تەتقىقات ھاياتىدا، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەدە-

بىياتى توغرىسىدا زامانداشلىرىغا قارىغاندا خېلىلا ئەتراپلىق، چوڭقۇر، ئەھمىيەتلىك ئىزدىنىشلەرنى قىلىپ، نىسبەتەن مول ئىلمىي ئەمگەكلەرنى ئوتتۇرىغا چىقىرىپ، «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخى»دىن ئىبارەت ئىجتىمائىي پەن تارمىقىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ئۆچمەس ھەسسىسىنى قوشقان. ئۇنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئىلمىي ئەمگەكلىرى زامانداش تەتقىقاتچىلار ئارىسىدا ئالدىنقى قاتاردا تۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى خېلى ئۇزاققىچە قىممىتىنى سۇسلاشتۇرمايدىغان ئىلمىي ئورنىنى تىكلىگەن. بىز ئالىمنىڭ ئىخلاسمەن ئوقۇغۇچىلىرى، ئىنتىلىشچان شاگىرتلىرى، ھەقلىق ۋارىسلىرى بولۇش سۈپىتىمىز بىلەن، ئۇنىڭ ئىلمىي ئەمگەكلىرى، جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەدەبىياتى تەتقىقاتىغا قوشقان تارىخىي تۆھپىسىنى دۇرۇس مەيداندا تۇرۇپ، لىللا ۋە ئىلمىي باھالايمىز، ئۇلارنى داۋاملىق ئوقۇيمىز، ئۆگىنىمىز، مۇتالىئە قىلىمىز، ئوقۇتۇش ۋە ئىلمىي تەتقىقات ئىشلىرىمىزغا تەتبىقلايمىز.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئېستېتىكا تەتقىقاتىنىڭ بەزى ئالاھىدىلىكلىرى

مەتتۇرسۇن ئېلى

ئاپتور ھەققىدە: مەتتۇرسۇن ئېلى 1965 ـ يىلى 31 ـ دېكابىردا چىرا ناھىيەسىنىڭ دامىكۇ يېزىسى گۇلتېرىغان كەنتىدە تۇغۇلغان، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ پروفېسسورى، ئەدەبىيات پەنلىرى دوكتورى، ماگىستىرانت يېتەكچىسى، شىنجاڭ يازغۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى. ئۇنىڭ «يېڭى دەۋردىكى ئۇيغۇر يېڭى پىروزىچىلىقى توغرىسىدا»، «ئېستېتىكا»، «يېزىقچىلىق» قاتارلىق كىتابلىرى نەشر قىلىنغان. ئۇ يەنە «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى» قاتارلىق كىتابلارنى تۇزۇشكە، «دون كىخوت»، «ئېستېتىكا ۋە ئېستېتىك تەربىيە»، «جۇڭگو ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى تارىخى»، «جۇڭگو بۇگۇنكى زامان ئەدەبىياتى تارىخى» قاتارلىق كىتابلارنى تەرجىمە قىلىشقا قاتناشقان.

مەتتۇرسۇن ئېلىنىڭ «مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقاتى»، «مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» (خەنزۇچە) قاتارلىق يادرولۇق ژۇرناللاردا؛ «تارىم»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، «تەڭرىتاغ»، «شىنجاڭ گېزىتى» قاتارلىق ئۇيغۇرچە ژۇرنال ـ گېزىتلەردە ئۇيغۇر ئەدەبىياتى، ئەدەبىيات نەزەريىسى، ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئېستېتىكىسى ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىي تەنقىدچىلىكىگە دائىر

60 پارچىدىن ئوشۇق ماقالىسى ئېلان قىلىنغان. ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىندىن تەربىيە ئالغان ئېستېتىكا مۇئەللىمى مەتـ
تۇرسۇن ئېلىنىڭ بۇ ماقالىسى «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 2008 ـ يىلى 1 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان.

*　　*　　*

ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن يالغۇز تۆھپىكار باغۋەنلا ئەمەس، ئۇ ئۆز نۆۋىتىدە يەنە يېتۈك ئالىم، ئىجتىماتلىق، مول هوسۇللۇق تەتقىقاتچى. ئۇ ئۆزىنىڭ «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى»، «ئۇيغۇر كىلاسسىك مۇزىكىسى ئۇن ئىككى مۇقام ھەققىدە»، «غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى»، «فارابى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە سىستېمىسى»، «قۇتادغۇبىلىك خەزىنىسى»، «قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا»، «ئۇيغۇرلاردا ئىسلام مەدەنىيىتى» قاتارلىق ئىجادىي ئىزدىنىش سەمەرىلىرى ئارقىلىق يۇقىرىقى ساھەلەر بويىچە ئېلىپ بېرىلغان سىستېمىلىق، چوڭقۇر، ئەتراپلىق، نوپۇزلۇق ئىلمىي تەتقىقاتلارنىڭ سەركىسىگە ئايلانغان بولسا، «ئومۇمىي ئېستېتىكا»، «قاتلاملىق ئېستېتىكا» قاتارلىق ئەسەرلىرى ئارقىلىق ئۇيغۇرلاردا ئېستېتىكا ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتىنىڭ باشلامچىسى بولۇپ قالدى. يېتۈك ئالىمنىڭ يۇقىرىقى ئېستېتىكا كىتابلىرى تاكى يېقىنقى يىللارغىچە شىنجاڭدىكى ئالىي مەكتەپلەرنىڭ مۇناسىۋەتلىك كىتابلىرىنىڭ دەرسلىكى قىلىندى. ئۇنىڭ «ئومۇمىي ئېستېتىكا» ناملىق كىتابى بۇگۈنگە قەدەر ئالىي مائارىپ بويىچە ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىۋچىلەرنىڭ ئەدەبىيات كەسپى تولۇق كۇرسى ئۇچۇن بېكىتىلگەن دەرسلىك بولۇپ كەلدى. خۇددى باشقا ساھەلەردىكى تەتقىقات نەتىجىلىرىگە ئوخشاشلا، ئالىمنىڭ ئېستېتىكا ساھەسىدىكى ئىزدىنىش ۋە تەتقىقاتلىرى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىك ـ ئۆزگىچىلىكلەرگە شۇنداقلا ئىلمىي قىممەتكە ئىگە بولۇپ، مەن بۇ ماقالەمدە مەرھۇم ئالىمنىڭ ئېستېتىكا تەتقىقاتى ھەققىدىكى مۇلاھىزىلىرىمنى ئوتتۇرىغا قويىمەن.

1. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئېستېتىكا تەتقىقاتىنىڭ دا-ئىرىسى ۋە قىممىتى

ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئېستېتىكا تەتقىقاتى دائىرە جەھەتتە كەڭ بولۇپ، يالغۇز ئېستېتىكا قائىدىلىرى توغرىسىدىكى تەتقىقات بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ. ئېستېتىكا تەتقىقاتى ئەسلىدىلا كەڭ دائىرىلىك بولۇپ، بۇ ئېستېتىكا ئىلمىنىڭ مەزمۇن دائىرىسى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن. مەرھۇم ئالىم ئېستېتىكا ئىلمىنىڭ مەزمۇن دائىرىسى مەسىلىسى ھەققىدە توختىلىپ، «ئېستېتىكا ئۇچ قىسىمغا بۆلۈنىدۇ، بۇلار: ئومۇمىي ئېستېتىكا، خاس ئېستېتىكا ۋە ئېستېتىكا تارىخىدىن ئىبارەت»[1] دەپ يازىدۇ ۋە بۇ ئۇچ قىسىمنى تەتقىقات ئوبيېكتى نۇقتىسىدىن ئىزاھلاپ چىقىدۇ. مەرھۇم ئالىمنىڭ چۈشەندۈرۈشچە بولغاندا، ئېستېتىكا تەتقىقاتى ئومۇمىي جەھەتتىن، ئېستېتىكا قائىدىلىرى — ئېستېتىكا نەزەرىيەسى توغرىسىدىكى تەتقىقاتىنى؛ خاس ئېستېتىكا — گۈزەللىك ۋە سەنئەت تۈرلىرى بويىچە ئېلىپ بېرىلىدىغان مەخسۇس تەتقىقاتنى شۇنداقلا ئېستېتىكىلىق ئىدىيە ۋە تەلىماتلار تارىخى توغرىسىدىكى تەتقىقاتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئادەتتە ئېستېتىكا تەتقىقاتچىلىرى ئۆزلىرىنىڭ قىزىقىشى، ئېھتىياجلىرى بويىچە ئۆز تەتقىقاتلىرىنىڭ دائىرىسىنى بەلگىلەيدۇ. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئومۇمىي ئېستېتىكا قائىدىلىرى توغرىسىدا ئىزدەنسە، يەنە بەزىلىرى سەنئەت ئېستېتىكىسى تەتقىقاتى بىلەن مەشغۇل بولىدۇ، يەنە بىر تۈركۈم ئېستېتىكا تەتقىقاتچىلىرى بولسا ئۆز تەتقىقاتىنى ئېستېتىكا تارىخىغا قارىتىدۇ ـ دە، مەركەزلىك ھالدا غەرب ئېستېتىكا تارىخىنى ياكى ئۆز دۆلىتى، ئۆز مىللىتى ئېستېتىكا تارىخىنى تەتقىق قىلىدۇ. بىز پىروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئېستېتىكا تەتقىقات مىراسلىرىغا نەزەر ئاغدۇرغىنىمىزدا، ئۇنىڭ ئېستېتىكا تەتقىقاتىنىڭ دائىرە جەھەتتە مەلۇم بىر ساھە بىلەنلا چەكلەنمىگەنلىكىنى بايقايمىز. مەرھۇم

ئالمىنىڭ ئېستېتىكا تەتقىقاتىنى دائىرە جەھەتتىن ئومۇمىي ئېستېتىكا ـــ ئېستېتىكا قائىدىلىرى ھەققىدىكى تەتقىقات ۋە ئېستېتىكا تارىخى ھەققىدىكى تەتقىقاتتىن ئىبارەت ئىككى قىسمغا بۆلۈشكە بولىدۇ.

ئېستېتىكا قائىدىلىرى توغرىسىدىكى تەتقىقات ئالىم ئىزچىل ئىزدەنگەن ۋە كۆپ قان ـ تەر ئاققۇزغان تەتقىقات ساھەسى بولۇپ، ئۇنىڭ «ئومۇمىي ئېستېتىكا» نامىلىق كىتابىنىڭ بىرىنچى بۆلۈمى ھەمدە «قاتلاملىق ئېستېتىكا» نامىلىق ئىلمىي ئەسىرى مۇشۇ تەتقىقاتىغا بېغىشلانغان. ئومۇمىي ئېستېتىكا تەتقىقاتى زادى نېمىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئېلىشى كېرەك؟ دېگەن مەسىلىدە ئېستېتىكىشۇناسلارنىڭ قاراشلىرى ئوخشاش بولمىغاچقا، بۇ ھال ئۇلارنىڭ ئېستېتىكا قائىدىلىرى توغرىسىدىكى تەتقىقاتىنىڭ دائىرىسىنى چەكلەيدۇ. بەزىلىرى ئومۇمىي ئېستېتىكا تەتقىقاتىنىڭ ئىرىسىنى كەڭ مەنىدە چۈشەنسە، يەنە بەزىلەر تار مەنىدە چۈشىنىدۇ. ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئومۇمىي ئېستېتىكا تەتقىقاتىنىڭ دائىرىسىنى كەڭ مەنىدە چۈشەنگۈچىلەرگە مەنسۇپ بولۇپ، بۇ ھال ئۇنىڭ ئومۇمىي ئېستېتىكا ھەققىدىكى تەتقىقاتىنى زور دەرىجىدە كەڭلىككە ئىگە قىلغان. بىز بۇنى ئۇنىڭ يۇقىرىدا تىلغا ئالغان ئىككى كىتابىدىن ئېنىق كۆرەلەيمىز. يۇقىرىقى ئىككى پارچە كىتابتا، بولۇپمۇ «قاتلاملىق ئېستېتىكا» نامىلىق كىتابتا ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئومۇمىي ئېستېتىكىغا دائىر نەزەرىيەۋى مەسىلىلەرنى «ئەسلىي گۈزەللىك ۋە ئېستېتىكىلىق»، «سەنئەت گۈزەللىكى»، «بەدىئىي ئىجادىيەت قائىدىلىرى»، «ئېستېتىكىلىق كاتېگورىيەلەر»، «گۈزەللىك تەربىيەسى»دىن ئىبارەت بەش بۆلۈم («مۇقەددىمىلىك بايان» بىلەن قوشقاندا ئالتە بۆلۈم)، 19 باب بويىچە سىستېمىلىق ۋە ئەتراپلىق مۇھاكىمە قىلغان. ئالاھىدە دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك بىر تەرەپ شۇكى، ئالىمنىڭ مەزكۇر كىتابىدا، مەملىكىتىمىزدىكى باشقا

ئېستېتىكىشۇناسلارنىڭ ئومۇمىي ئېستېتىكىغا دائىر تەتقىقات ـ ئىزدىنىشلىرىنىڭ مەھسۇلى بولغان كىتابلىرىدا بىر كىچىك ماۋزۇدا ياكى بىر پاراگرافنىڭ كىچىك ماۋزۇسىدا مۇھاكىمە قىلىنغان ئادەم گۈزەللىكى مەسىلىسىگە ئۇچ باب ئاجرىتىلىپ، بۇ مەسىلە تولىمۇ ئەتراپلىق ۋە مۇكەممەل تەتقىق قىلىنغان. تەتقىقات دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى نۇقتىسىدىن، «قاتلاملىق ئېستېتىكا»نى ئەينى چاغدا دۆلىتىمىزدە نەشر قىلىنغان، ئېستېتىكا قائىدىلىرى مۇھاكىمىسىگە بېغىشلانغان تەتقىقات سەمەرىلىرىنىڭ ئالدى دەپ قاراشقا بولىدۇ. مەرھۇم ئۇستاز ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئۇ-مۇمىي ئېستېتىكا قائىدىلىرى ھەققىدە ئۇيغۇرلار ئارىسىدىلا ئە-مەس، بەلكى پۈتۈن دۆلىتىمىز مىقياسىدىمۇ سىستېمىلىق، مۇ-كەممەل ۋە ئەتراپلىق ئىلمىي تەتقىقات ئېلىپ بارغان ئېستېتە-كىشۇناستۇر.

ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئېستېتىكا قائىدىلىرى ھەققىدە سىستېمىلىق ۋە ئەتراپلىق ئىلمىي ئىزدىنىشلەرنى ئې-لىپ بېرىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئېستېتىكا تارىخى تەتقىقاتى بىلەنمۇ شۇغۇللىنىپ، ئۇيغۇرلار ئىچىدە غەرب ئېستېتىكا تارە-خىنى بىرقەدەر سىستېمىلىق تەتقىق قىلغان، ئۇيغۇر مۇتەپەك-كۇرلىرىنىڭ ئېستېتىكىلىق قاراشلىرى ئۈستىدىكى دەسلەپكى تەتقىقاتلارنى رويابقا چىقارغان تۇنجى ئېستېتىكىشۇناستۇر. ئا-لىمنىڭ 1985 ـ يىلى نەشر قىلىنغان «ئومۇمىي ئېستېتىكا» ناملىق كىتابى ئۇيغۇر ئوقۇرمەنلىرىگە ئېستېتىكا نەزەرىيەسىدىن مەلۇمات بەرگۈچى تۇنجى دەستۇر بولۇپلا قالماي، ئۆز نۆۋىتىدە يەنە غەرب ئېستېتىكا تەلىماتلىرىدىن خەۋەر بەرگۈچى، فارابى ئېستېتىكا تەلىماتلىرىدىن خەۋەر بەرگۈچى تۇنجى ئوقۇشلۇق ھېسابلىنىدۇ. ئالىم ئۆزىنىڭ بۇ كىتابىنىڭ ئىككىنچى بۆلۈمىدە يۇنان مۇتەپەككۇرلىرىدىن تاكى رۇسىيە ئىنقىلابىي دېموكراتلە-رىنغىچە بولغان غەرب ئېستېتىكىشۇناسلىرىنىڭ ئېستېتىكىلىق

تەلىماتلىرى ۋە ئىدىيەلىرىنى ئىخچام، ئەمما تولۇق تونۇشتۇرۇپ، غەرب ئېستېتىكا تارىخىدىن تۇنجى بولۇپ ئۇيغۇرلارغا مەلۇمات بەرگەن. ئالمىنىڭ يۇقىرىقى كىتابىغا فارابى ئېستېتىكىلىق تەلىماتلىرىمۇ كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، بۇ ھال مەزكۇر كىتابنى دۇنياغا مەشھۇر قىلىنغان باشقا ئېستېتىكا تارىخى كىتابلىرىدىن ئالاھىدە پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدۇ. باشقىچە ئېيتقاندا، ئالمىنىڭ ئېستېتىكا تەلىماتلىرى ھەققىدىكى ئىزدىنىشلەر سەۋەبلىك سىستېما ئۆزگىچىلىكىگە ئىگە بولغان.

ئالمىنىڭ فارابى ئېستېتىكىلىق قاراشلىرى توغرىسىدىكى تەتقىقاتلىرى يالغۇز يۇقىرىقى كىتابتىكى ئىزدىنىشلىرى بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ، ئەلۋەتتە. ئۇنىڭ «فارابىنىڭ مۇزىكا ئېستېتىكىسىغا دائىر بىرقانچە مەسىلە»، «فارابىنىڭ ئېستېتىكىلىق قاراشلىرى ھەققىدە» ناملىق ماقالىلىرىنى فارابىنىڭ مۇزىكا ئېستېتىكىسى، تەسەۋۋۇرنىڭ سەنئەتتىكى رولى، بەدىئىي ئوبراز، بەدىئىي تەقلىد، شېئىرىيەتتىكى ئىستىلىستىكىلىق ۋاستە مەسىلىسى، شېئىرىي ۋەزىن، قاپىيە، شېئىرىي تىل مەسىلىلىرى، شېئىرىي تۇرلەر ۋە ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى قاتارلىقلار توغرىسىدا. شۇنداقلا ئۇيغۇر ئېستېتىكىلىق قاراشلىرى توغرىسىدا ئېلىپ بېرىلغان تۇنجى ھەم نوپۇزلۇق تەتقىقاتلار دەپ قاراشقا بولىدۇ.

شۇنداق خۇلاسىگە كېلىشكە بولىدۇكى، ئۇستاز ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئېستېتىكا نەزەرىيەسى، غەرب ئېستېتىكا تارىخى ۋە ئۇيغۇر ئېستېتىكا تارىخى قاتارلىق ساھەلەردىكى قىممەتلىك ئىلمىي ئىزدىنىشلىرى ئارقىلىق بۇ ساھەدە ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تۇنجى ھەم نوپۇزلۇق تەتقىقات مېۋىلىرىنى ۋۇجۇدقا چىقارغۇچى سەركە بولۇپ قالدى.

2. ماتېرىيالىزمنى يېتەكچى قىلغان گۈزەللىك ۋە ئېستېتىكىلىق تەتقىقاتى

ئادەتتە ئېستېتىكا مەسىلىلىرى تەتقىقاتى ھامان مۇئەييەن

پەلسەپىۋى سىستېما ياكى تەلىماتلارنى يېتەكچى قىلىدۇ. بولۇپمۇ ئىستېتىكىنىڭ گۈزەللىك ۋە ئىستېتىكىلىق تۈيغۇ توغرىسىدىكى تەتقىقاتىدا، ھەرقانداق بىر ئىستېتىكىشۇناس مۇئەييەن پەلسەپىۋى نۇقتىئىنەزەرگە ئاساسلىنىدۇ. ئىستېتىكىشۇناسلار ئاساسلانغان پەلسەپىۋى سىستېمىنىڭ ئوخشاشماسلىقى ئۇلارنىڭ گۈزەللىكنىڭ ماھىيىتى ۋە گۈزەللىك بىلەن ئىستېتىكىلىق ئاڭنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدىكى جاۋابلىرىنىڭ ئوخشاشماسلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. گۈزەللىكنىڭ ماھىيىتى ۋە گۈزەللىك بىلەن ئىستېتىكىلىق ئاڭنىڭ مۇناسىۋىتى مەسىلىسىگە بېرىلگەن جاۋاب ئىستېتىكا تەتقىقاتىدىكى باشقا مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشنىڭ ئاچقۇچى ھېسابلىنىدۇ. جۇڭگودىكى باشقا ئىستېتىكىشۇناسلارغا ئوخشاشلا ئۇستاز ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىنمۇ گۈزەللىك ۋە ئىستېتىكىلىق (ئىستېتىكا ئاڭ) تەتقىقاتىدا ماركسىزملىق ماتېرىيالىزمنى يېتەكچى مېتودولوگىيە قىلىدۇ. بىز «قاتلاملىق ئىستېتىكا»دىكى گۈزەللىك ۋە ئىستېتىكىلىق توغرىسىدىكى مۇھاكىمىلەرگە نەزەر تاشلىغىنىمىزدا، بۇ نۇقتىنى ئېنىق كۆرەلەيمىز. ئالىم ئىستېتىكىدىكى يۇقىرىقى ئىككى تۈپ مەسىلە توغرىسىدا توختالغىنىدا، بىر تەرەپتىن، بۇ ئىككى تۈپ مەسىلە توغرىسىدىكى ھەر خىل ئىدېئالىستىك قاراشلارنى ئىنكار قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۆزىنىڭ ماتېرىيالىستىك مۇنىزملىق ۋە ماتېرىيالىستىك دىيالېكتىكىلىق قاراشلىرىنى شەرھىلەپ، گۈزەللىكنىڭ ماھىيىتى ۋە گۈزەللىك بىلەن ئىستېتىكىلىقنىڭ مۇناسىۋىتى مەسىلىسىدىكى دىيالېكتىك ماتېرىيالىزملىق مەيدانىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ. ئۇستازنىڭ گۈزەللىكنىڭ ماھىيىتى توغرىسىدىكى قارىشىنى «گۈزەللىك بىر پۈتۈن ماددىي دۇنيا تۈزۈلمىسى ۋە تەرەققىياتىدا ئەسلىدىن مەۋجۇت بولغان ئوبېيېكتىپ خاراكتېر»[2]، «گۈزەللىك بىر خىل ئەسلىيلىك ھادىسە»[3]، «ئىنساندىن ئىلگىرى گۈزەللىك بولماسلىقى مۇمكىن ئەمەس»[4]، ئەسلىي گۈزەل-

لىكنىڭ سۈپەت ئېنىقلىمىسى «ئۇنىڭ ئېستېتىكىلىق باھاغا نىسبەتەن مۇستەقىل ئوبيېكتىپ مەۋجۇتلۇقى ۋە بۇنداق ئوبيېكتىپ مەۋجۇتلۇقنىڭ مۇتلەقلىقىدىن ئىبارەت»[5] دېگەنلەرگە يېغىنچاقلاش مۇمكىن. كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، بۇ يەردە ئالىم گۇزەلىكنى ئوبيېكتىپ بولىدۇ، ئەزەلدىن يەنى ئىنسان پەيدا بولۇشتىن بۇرۇنلا مەۋجۇت ھادىسە دېگەنلەرنى تەكىتلەش ئارقىلىق ماركسىزملىق پەلسەپىدىكى «دۇنيانىڭ مەنبەسى ماددا، ماددا ئەزەلدىن مەۋجۇت بولغان ئوبيېكتىپ، مۇتلەق مەۋجۇدىيەت» دېگەن ماتېرىيالىستىك قاراشنى ئىزچىللاشتۇرىدۇ. ئۇستازنىڭ گۇزەلىكنىڭ ماھىيىتى توغرىسىدىكى قاراشلىرى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئېستېتىكىشۇناسلىرىنىڭ گۇزەللىكنىڭ ماھىيىتى توغرىسىدىكى «تەبىئەت قارىشى»، «جەمئىيەت قارىشى»، «مۇجەسسەملىك قارىشى» قاتارلىقلارغىمۇ ئوخشاشمايدۇ، دۆلىتىمىز ئېستېتىكىشۇناسلىرىنىڭ گۇزەللىكنىڭ ماھىيىتى توغرىسىدىكى «گۇزەللىك تېپىكلىكتە»، «گۇزەللىك ئوبيېكتىپلىق بىلەن سۇبيېكتىپلىقنىڭ بىرلىكىدە»، «گۇزەللىك ئوبيېكتىپلىق بىلەن ئىجتىمائىيلىقنىڭ بىرلىكىدە» دېگەن قاراشلاردىنمۇ پەرقلىنىدۇ. ئەمەلىيەتتىمۇ پىروفېسسور گۇزەللىكنىڭ ماھىيىتى مەسىلىسىدە مۇستەقىل ماتېرىيالىستىك كۆزقاراشنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا تىرىشىدۇ.

ئېستېتىكىشۇناس ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئۆزىنىڭ گۇزەللىك توغرىسىدىكى ماتېرىيالىستىك قارىشىنى گۇزەللىكنىڭ مەزمۇن بىلەن شەكىلنىڭ بىرەكلىكى مەسىلىسى ئۈستىدىكى ئىزدىنىشلىرىدىمۇ گەۋدىلەندۈرىدۇ. ئۇ «گۇزەللىكتە مەزمۇن بىلەن شەكىلنىڭ بىرەكلىكى مەسىلىسى ئېستېتىكىدا دىيالېكتىكىلىق قاراشنى تىكلەش ۋە ئىزچىللاشتۇرۇشنىڭ تۈگۈنى»[6] دەپ قاراپ، بۇ مەسىلىگە ماتېرىيالىستىك دىيالېكتىكىنىڭ مەزمۇن بىلەن شەكىلنىڭ بىرلىكى توغرىسىدىكى قارىشى بويىچە ئىزاھات بېرىپ،

دۇ ۋە «گۇزەللىك ھادىسىلىرى يالغۇز شەكىل ھادىسىلىرى بول-
ماستىن، گۇزەللىكتە مەزمۇن بىلەن شەكىل بىرلەشكەن بولىدۇ.
ھەر خىل شەيئىلەر ۋە ھادىسىلەر گۇزەللىكنىڭ ھەرقايسى قاتلام-
لىرىدا ئۆز قاتلىمىغا ئائىت گۇزەللىكنىڭ مەزمۇن ۋە شەكلىنى
بىرلەشتۇرگەن بولىدۇ»[7] دېگەنلەرنى تەكىتلەيدۇ. مەرھۇم ئۇس-
تازنىڭ گۇزەللىكنىڭ مەزمۇن بىلەن شەكلىنىڭ بىرلىكىدىن ئى-
بارەت ئىكەنلىكىنى تەكىتلىشى، ئەمەلىيەتتە «ئوبيېكتىپ ۋە
سۇبيېكتىپ ئىدىئالىزمنىڭ بولۇپمۇ ئۇنىڭ زامانىۋى شەكلى
بولغان سوتسىيولوگىيەلىك ئىدىئالىزمنىڭ مەزمۇن - شەكىل
كاتېگورىيەلىرىنى بىر - بىرىدىن ئايرىۋېتىش»[8] تەك قىلىمىش-
نى، گۇزەللىكنى نوقۇل شەكىل ياكى نوقۇل مەزمۇن دەپ قاراش-
تەك تەشەببۇسلارنى رەت قىلىپ، ماتېرىيالىستىك دىيالېكتىكە-
نىڭ مەزمۇن بىلەن شەكلىنىڭ دىيالېكتىك بىرلىكى قارىشىنى
ئېستېتىكا تەتقىقاتىدا ئىزچىلاشتۇرۇشنى مەقسەت قىلغانىدى.

ئالىم گۇزەللىكنىڭ ماھىيىتىنىڭ مەزمۇن بىلەن شەكلىنىڭ
بىرىدەكلىكىدىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى ماتېرىيالىستىك دىيالېك-
تىكىنىڭ ماددا ۋە ئۇنىڭ مەزمۇن، شەكىل كاتېگورىيەسى ئاسا-
سىدا ئىزاھلىغاندىن كېيىن، دىيالېكتىك ماتېرىيالىزم ۋە تارى-
خىي ماتېرىيالىزمنى يېتەكچى قىلغان ھالدا ئېستېتىكا تەتقىقا-
تىغا كىرىشىدۇ. ئۇ ئالدى بىلەن «ئېستېتىكىلىق ــ ئەسلىي
گۇزەللىك ۋە ئۇنىڭ ئالامەتلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ئىنسان ئېڭىدا
ئومۇملاشقان، ئۆلچەملەشكەن، ئوبرازلاشقان، باھا خاراكتېرى ئال-
غان ئىنكاسىدىن ئىبارەت»[9] دەپ ئېستېتىكىلىققا ئېنىقلىما بې-
رىپ، گۇزەللىك بىلەن ئېستېتىكىلىقنىڭ مۇناسىۋىتى مەسىلە-
سىنى ماتېرىيالىستىك پىرىنسىپ ئاساسىدا ھەل قىلىدۇ، شۇن-
داقلا سۇبيېكتىپ ئىدىئالىستىك، ئوبيېكتىپ ئىدىئالىستىك
ئېستېتىكىشۇناسلاردىن ئېنىق چەك - چېگرا ئاجرىتىدۇ. ئاندىن
كېيىن، ئېستېتىكىلىقنىڭ ئىككىلەمچىلىك ۋە ئىنكاسلىق خا-

راكتېرگه، ئىجتىمائىي خاراكتېرگه، ئېستېتىكىلىق باها خاراك-
تېرگه، نىسپىيلىق خاراكتېرگه، ئوبرازدارلىققا ۋه ھېسسىياتچان-
لىققا ئىگه ئىكەنلىكىنى شەرھلەيدۇ. يۇقىرىقى ئىزدىنىشلىرىدە،
ئالىم بىر تەرەپتىن، دىيالېكتىك ماتېرىيالىزم پىرىنسىپلىرىنى
گەۋدىلەندۈرسە، يەنە بىر تەرەپتىن، تارىخىي ماتېرىيالىزم پىرىن-
سىپلىرىنى ئىزچىللاشتۇرىدۇ. ئۇستازنىڭ گۈزەللىك ھەققىدىكى
ئىزدىنىشلىرىگە سىلىشتۇرغاندا، ئۇنىڭ ئېستېتىكىلىق ئۇستىدە-
كى ئىزدىنىشلىرى مەيلى مېتودولوگىيە جەھەتتە بولسۇن، مەيلى
تېماتىك مەزمۇن جەھەتتە بولسۇن كەڭلىككە ئىگە قىلىنغان.
ئېستېتىكىلىق توغرىسىدىكى بايان ـ مۇھاكىمىلەردە ئەمەلىيەت
نۇقتىئىنەزىرىنى ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزمنى يېتەكچى قىلىش؛
ئىنساندىكى ئېستېتىكىلىق بىلەن يۇقىرى دەرىجىلىك ھايۋانلار-
دىكى ئاددىي گۈزەللىكتىن تەسىرلىنىشىنىڭ باغلىنىشى ۋە پەر-
قى، ئېستېتىكىلىق سەزگۈ بىلەن ئادەتتىكى فىزىيولوگىيەلىك
سەزگۈ ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىش ۋە پەرق، ئىنساندىكى ئومۇمىي
خۇشاللىق سەزگۈسى بىلەن ئېستېتىكىلىق خۇشاللىق سەزگۈسى
ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىش ۋە پەرق قاتارلىقلارنى دىيالېكتىك ما-
تېرىيالىزم ئاساسىدا شەرھلەش؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە ئېستېتىكە-
لىق ئىدراك ۋە ئېستېتىكىلىق ئاڭ، ئېستېتىكىلىق ئىقتىدار،
ئېستېتىكىلىق ھەۋەس، ئېستېتىكىلىق ھۆكۈم ۋە ئېستېتىكىلىق
باھا، ئېستېتىكىلىق زوق ۋە ئېستېتىكىلىق لەززەت، ئېستېتە-
كىلىق غايە ۋە ئېستېتىكىلىق پائالىيەت قاتارلىقلار توغرىسىدا
پىسخولوگىيەلىك ئىزدىنىش ئۇستازنىڭ ئېستېتىكا تەتقىقاتىنى
مېخانىك ماتېرىيالىزملىق كۆلەڭگىلەردىن خالاس قىلغان. نەتە-
جىدە، ئالىم گۈزەللىك تەتقىقاتىدا يەنى گۈزەللىكنىڭ ماھىيىتە-
نىڭ مەزمۇن بىلەن شەكىلنىڭ بىرەكلىكى توغرىسىدىكى تەتقە-
قاتىدا سادىر قىلغان، دىيالېكتىك ماتېرىيالىزم قائىدىلىرىنى
دوگما ھالدىلا گۈزەللىكنىڭ ماھىيىتى ۋە گۈزەللىكتە مەزمۇن

بىلەن شەكىلىنىڭ بىر دەكلىكى توغرىسىدىكى كونكرېت تەتقىقاتىنىڭ ئورنىغا دەسسىتىۋېلىشتىن ساقلىنالماسلىق، گۈزەللىك مەسىلىلىرى تەتقىقاتىنى پەلسەپە قائىدىلىرىنىڭ بېقىندىسىغا ئايلاندۇرۇپ قويۇش قاتارلىق سەۋەنلىكلەر تۇغۇلغان.

3. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئېستېتىكا تەتقىقاتىدىكى بەزى ئۆزگىچىلىكلەر

مەن ئۇستاز ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئېستېتىكا تەتقىقاتىدىكى ئۆزگىچىلىكلەردىن بىرنەچچىنى كۆرسىتىپ ئۆتىمەن.

بىرىنچى، مۇستەقىل مۇلاھىزە، ئىجادىي ئىزدىنىش

ئالىمنىڭ ئېستېتىكا ساھەسىدىكى ئىزدىنىش ــ تەتقىقاتلىرى مۇستەقىللىق ۋە ئىجادىيلىقنى ئاساس قىلغان بولۇپ، ئۇ ئۆزلەشتۈرمە تەتقىقات يولىنى تۇتمىغان. مەيلى ئېستېتىكا تەتقىقاتىنىڭ مەزمۇن دائىرىسىنى بېكىتىشتە بولسۇن ياكى ئۆزى ئوبېيكت قىلغان ئېستېتىكا مەسىلىلىرى تەتقىقاتىدا بولسۇن، مەرھۇم ئۇستاز مۇستەقىل، ئىجادىي ئىش كۆرۈشنى بىرىنچى ئورۇنغا قويىدۇ. ئېستېتىكىنىڭ تەتقىقات ئوبېيېكتى مەسىلىسى ئېستېتىكا تەتقىقاتچىلىرى ئارىسىدا ئىزچىل تالاش ـ تارتىشتا تۇرۇۋاتقان مەسىلە بولۇپ، ئىچكىرى ئۆلكىلەردە نەشر قىلىنغان خەنزۇچە كىتابلاردا بۇ ھەقتە تۇرلۈك قاراشلار ئوتتۇرىغا چىققان. بىز ئالىمنىڭ ئېستېتىكىنىڭ تەتقىقات ئوبېيېكتى توغرىسىدىكى قاراشلىرىنى ئاشۇ خەنزۇچە كىتابلاردىكى مۇناسىۋەتلىك قاراشلار بىلەن سېلىشتۇرغىنىمىزدا، ئالىمنىڭ قاراشلىرىنىڭ ئۇلاردىن پەرقلىق ئىكەنلىكىنى بىلىمىز. مەسىلەن، ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىدىن تارتىپ پۈتۈن مەملىكەت بويىچە ئالىي مەكتەپلەرنىڭ دەرسلىكى قىلىنغان ۋاڭ جاۋۇبىن ئەپەندى باش تۇزگۇچىلىكىدىكى «ئېستېتىكا ھەققىدە ئومۇمىي بايان» ناملىق كىتابتا ئېستېتىكىنىڭ تەتقىقات ئوبېيېكتىنى «ئېستېتىكىلىق ئوبېيېكت، ئېستېتىك

تىكىلىق ئاڭ ۋە سەنئەت»تىن ئىبارەت ئۇچ تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، دەپ مۇقىملاشتۇرۇلغان. ئابدۇشۇكۇر ئەپەندىنىڭ «ئومۇ-مىي ئېستېتىكا» ناملىق كىتابىدا يۇقىرىقى كىتابتا ئېستېتىكا تەتقىقاتىنىڭ ئوبيېكتى دائىرىسىگە كىرگۈزۈلمىگەن «ئېستېتىك-كىلىق تەربىيە»مۇ ئېستېتىكىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى دائىرىسى-گە كىرگۈزۈلگەن ۋە نۇقتىلىق تەتقىق قىلىنغان. مەزمۇن سىس-تېمىسى جەھەتتىن يۇقىرىقى ئىككى كىتابنى سېلىشتۇرۇپ كۆرسەك، «ئومۇمىي ئېستېتىكا»نىڭ بۇ جەھەتتە نۇرغۇن ئۆزگە-چىلىككە ئىگە ئىكەنلىكىنى بايقايمىز. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئى-مىن ئەپەندىنىڭ گۈزەللىكنىڭ ماھىيىتى مەسىلىسى توغرىسىدا-كى قاراشلىرىمۇ ئۆزگىچە بولۇپ، مەملىكىتىمىزدە ئوتتۇرىغا چىققان ۋەكىل خاراكتېرلىك قاراشلارغىمۇ، سابىق سوۋېت ئىت-تىپاقىدا ئوتتۇرىغا چىققان ۋەكىللىك قاراشلارغىمۇ ئوخشاشمايدۇ. ئۇنىڭ «ئومۇمىي ئېستېتىكا» ناملىق كىتابىنىڭ ئېستېتىكا تارىخى قىسمىمۇ، دۆلىتىمىزدە نەشر قىلىنغان ئېستېتىكا تارى-خى كىتابلىرىغا ئوخشاشمايدىغان مەزمۇن ئۆزگىچىلىكىگە ئىگە. بىز ئۇستازنىڭ «قاتلاملىق ئېستېتىكا» ناملىق كىتابىنى ئوقۇ-غىنىمىزدا، ئۇنىڭ باشتىن - ئاخىر مۇستەقىل مۇلاھىزە ۋە ئى-جادىي ئىزدىنىش بىلەن تولغانلىقىنى بايقايمىز. مەزكۇر كىتابنى ئۇنىڭدىن كېيىن نەشر قىلىنغان ئۇيغۇر ئاپتورلار نامىدىكى ئېستېتىكا كىتابلىرى بىلەن سېلىشتۇرغىنىمىزدا، ئۆزلەشتۈرمە بايانلاردىن تەركىب تاپقان ئۇ كىتابلار ئالدىدا، ئالىمنىڭ ئېستې-تىكا تەتقىقاتىدىكى مۇستەقىل، ئىجادىي ئىزدىنىش روھىنىڭ شاھىتى بولغان بۇ كىتاب ئالاھىدە كۆزگە تاشلىنىدۇ.

ئىككىنچى، سەنئەتنى تۈرلەرگە بۆلۈش جەھەتتىكى ئۆزگىچە-لىك

يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئۇستازنىڭ مۇستە-قىل، ئىجادىي ئىزدىنىشلىرىنىڭ مەھسۇلى بولغان «قاتلاملىق

ئېستېتىكا»دىن نۇرغۇن ئۆزگىچىلىكلەرنى كۆرگىلى بولىدۇ. شۇلارنىڭ بىرسى دەل كىتابتىكى سەنئەتنى تۇرلەرگە بۆلۈش جەھەتتىكى ئۆزگىچىلىكتۇر. خەنزۇچە نەشر قىلىنغان ئېستېتىكا كىتابلىرىدا سەنئەتنى چوڭ تۇرلەرگە بۆلۈشتە بىرقەدەر ئومۇملاشقان ئۇسۇل، سەنئەتنى ــ ئەمەلىي ئىستېمال سەنئىتى (بىناكارلىق ھۈنەر ـ سەنئىتى)، ئورۇنلاش سەنئىتى (مۇزىكا، ئۇسسۇل)، شەكىل يارىتىش سەنئىتى (ھەيكەلتىراشلىق، رەسسامـلىق، فوتوگرافىيە، خەتتاتلىق)، تىل سەنئىتى (ئەدەبىيات)، مۇجەسسەم سەنئەت (تىياتىر، كىنو ـ تېلېۋىزىيە سەنئىتى)تىن ئىبارەت بەش چوڭ تۇرگە بۆلۈشتىن ئىبارەت ئىدى. پىروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئۆز كىتابىدا سەنئەتنى تۇرمۇش ـ مۇھىت سەنئىتى (ھۈنەر ـ سەنئىتى، بىناكارلىق، مۇھىت سەنئىتى)، تەسۋىرىي سەنئەت (ھەيكەلتىراشلىق، رەسسامـلىق)، مۇزىكا ـ ئۇسسۇل سەنئىتى، تىل ـ يېزىق سەنئىتى (ئەدەبىيات، شېئىرىيەت، خەتتاتلىق، ناتىقلىق)، مۇجەسسەم سەنئەت (تىياتىر، كىنو، تېلېۋىزىيە سەنئىتى)دىن ئىبارەت بەش تۇرگە بۆلگەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە ھەربىر سەنئەت تۇرىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى ھەققىدە تەپسىلىي مەلۇماتلارنى بەرگەن (بۇ ھەقتە خەنزۇچە ئېستېتىكا كىتابلىرىدا سۆزلەنمەيدۇ). سەنئەتنى يۇقىرىقىدەك چوڭ تۇرلەرگە بۆلۈشنى گەرچە ئالاھىدە چوڭ ئىجادىيەت دەپ كەتكىلى بولمىسىمۇ، بىراق بۇمۇ ئالىمنىڭ ئېستېتىكا تەتقىقاتىدىكى مۇستەقىل، ئىجادىي ئىزدىنىش روھىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئۇچىنچى، مىللىي ئېستېتىكىلىق ھادىسىلەرنى مىسال ۋە پاكىت قىلىپ قىستۇرۇش، مىللىي سەنئەت تارىخىدىن ئۇچۇر بېرىش

«قاتلاملىق ئېستېتىكا»دىكى خەنزۇچە ئېستېتىكا كىتابلار ۋە باشقا ئۇيغۇرچە ئېستېتىكا كىتابلاردىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان

بىر ئۆزگىچىلىك شۇكى، ئالىم ئېستېتىكا مەسىلىلىرىنى شەرھىلىگەندە ئىمكانىيەتنىڭ باربچە ئۇيغۇر ئوقۇرمەنلەرگە تونۇشلۇق بولغان مىللىي ئېستېتىكىلىق ھادىسىلەرنى مىسال ۋە پاكىت قىلغان. بىز مەزكۇر كىتابنىڭ «سەنئەتنىڭ كېلىپچىقىشى ۋە سەنئەت تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمىي قانۇنىيەتلىرى»، «سەنئەتنىڭ تۇرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئېستېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى» دېگەن بابلارغا شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىن تېپىلغان قىيا تاش سىزمىلىرى، ھۇنەر ـ سەنئىتى نەمۇنىلىرى، قەدىمكى ئۇيغۇر بىناكارلىقى كۆرۈنۈشلىرى، قاپارتمىلىق ھەيكەل پارچىلىرى، قىزىل مىڭئۆيدىكى ئۇسسۇللۇق تام رەسىملىرى قاتارلىقلار قىسمىتۇرما قىلىنغانلىقىنى بايقايمىز. بۇ قىستۇرما ئېستېتىكىلىق ھادىسىلەر بىر تەرەپتىن، سەنئەت ۋە ئۇنىڭ تۇرلىرىنىڭ تەرەققىياتىدىن ئۇچۇر بەرسە، يەنە بىر تەرەپتىن، مىللىي سەنئەت تەرەققىياتى ۋە مىللىي ئېستېتىكىلىق ئاڭ ئۆزگىرىشىلىرىدىن مەلۇمات بېرىش رولىنى ئويناپغان. مەزكۇر كىتابتىكى سەنئەت تۇرلىرى تەتقىقاتىدا، بولۇپمۇ ھۇنەر ـ سەنئىتى، بىناكارلىق سەنئىتى، مۇزىكا ـ ئۇسسۇل سەنئىتى ھەققىدىكى ئىزدىنىشلەردە ئۇيغۇرلارنىڭ يۇقىرىقى سەنئەت تۇرلىرىگە دائىر تارىخىي مەلۇماتلارمۇ كۆپلەپ بايان قىلىنىدۇ. بۇلارمۇ باشقا ئاپتورلارنىڭ ئۇيغۇرچە ئېستېتىكا كىتابلىرىدا پەقەتلا ئۇچراتقىلى بولمايدىغان ئۆزگىچىلىكلەر جۇملىسىدىندۇر.

تۆتىنچى، ئېستېتىكىلىق كاتېگورىيەلەرنىڭ ئايرىلىشىدىكى ئۆزگىچىلىك

مەيلى خەنزۇچە ئېستېتىكا كىتابلىرىدا ياكى ئۇيغۇر ئاپتورلىرىنىڭ باشقا ئېستېتىكا كىتابلىرىدا بولسۇن، ئېستېتىكىلىق كاتېگورىيەلەرنى نەپىسلىك، يۇكسەكلىك، تىراگىدىيەلىك ۋە كومېدىيەلىك دېگەندىن ئىبارەت تۆت تۈرگە بۆلۈش ئومۇملاشقان بولۇپ، بىز بۇلاردىن تاشقىرى تۈرلەرنى ئۇچراتمايمىز. ئەمما، بىز

«قاتلاملىق ئېستېتىكا»نىڭ ئېستېتىكىلىق كاتېگورىيەلەر بۆلۈ-
مىگە قارايدىغان بولساق، ئېستېتىكىلىق كاتېگورىيەلەرنىڭ گۈ-
زەللىك ۋە خۇنۇكلۇك، مەنپىيلىك ۋە مۇسبەتلىك، يۇكسەكلىك
ۋە نەپسىلىك، ساددا ۋە ھەشەمەتلىك، تەئەججۇپلۇك ۋە غارايىب-
لىق، تراگېدىيەلىك ۋە كومېدىيەلىكتىن ئىبارەت ئالتە جۈپكە
بۆلۈنۈپ تەتقىق قىلىنغانلىقىنى بايقايمىز. بۇنى بىز ئالىمنىڭ
ئېستېتىكىلىق ھادىسىلەر ئۈستىدىكى ئىنچىكە كۆزىتىشىنىڭ
مەھسۇلى دېمەي تۇرالمايمىز.

بەشىنچى، گۈزەللىك تەربىيەسى تەتقىقاتىدىكى ئۆزگىچىلىك

بىز يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك، ۋاڭ جاۋژېن ئەپەندى ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىنىڭ بېشىدا نەشر قىلىنغان «ئېستېتىكىلىق تەربىيە»نى ئېستېتىكىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى دائىرىسىگە كىرگۈزمىگەن چېغىدا، پىروفېسسور ئابدۇشۇكۇر ئە-
پەندى ئۇنى ئېستېتىكىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى سۈپىتىدە نۇقتە-
لىق تەتقىق قىلغانىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن نەشر قىلىنغان نۇرغۇن خەنزۇچە ئېستېتىكا كىتابلىرىدا «ئېستېتىكىلىق تەربىيە» مە-
سىلىسى ئېستېتىكا تەتقىقاتىنىڭ مۇھىم ئوبيېكتى دەپ قارىلىپ تەتقىق قىلىندى. بىراق «قاتلاملىق ئېستېتىكا»نىڭ «گۈزەللىك تەربىيەسى» تەتقىقاتى بۇنىڭلىق بىلەن ئۆزگىچىلىكىنى يوقىتىپ قويمىدى. ئۇستاز «قاتلاملىق ئېستېتىكا» ناملىق كىتابىدا باشقا ئېستېتىكا كىتابلىرىدا (خەنزۇچە ۋە ئۇيغۇرچە كىتابلاردا) ئىج-
تىمائىي گۈزەللىكنىڭ تۈرلىرىنى سۆزلىگەندە بىر پاراگرافنىڭ كىچىك بىر ماۋزۇسىدا بايان قىلىنىدىغان ئادەم گۈزەللىكىنى «گۈزەللىك تەربىيەسى» بۆلۈمىگە (باشقا ئېستېتىكا كىتابلىرىدا بىر باب قىلىنىدۇ) قويۇپ ئىنتايىن ئەتراپلىق مۇھاكىمە قىلى-
دۇ. ئۇنىڭ ئادەم گۈزەللىكىنى گۈزەللىك تەربىيەسى بۆلۈمىگە قويۇپ مۇھاكىمە قىلىشنىڭ ئىلمىي ئاساسى بار ئىدى. چۈنكى گۈزەللىك تەربىيەسى ئاخىرقى ھېسابتا ئىنسانىنى ھەر تەرەپلىمە

گۈزەللەشتۈرۈشنى مەقسەت ۋە تۈپ ۋەزىپە قىلىدۇ. تەكىتلەشكە تېگىشلىكى شۈكى، پىروفېسسور ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن مەزكۇر كىتابىدا ئادەم گۈزەللىكىنى «تاشقى شەكىل گۈزەللىكى» (تۆت پاراگراف)، «خاراكتېر گۈزەللىكى» (بەش پاراگراف) ۋە «بەللىم - ئىقتىدار گۈزەللىكى»دىن ئىبارەت ئۈچ باب بويىچە تولىمۇ تەپسىلىي مۇھاكىمە قىلغان. ئېلىمىزدە خەنزۇچە ۋە ئۇيغۇرچە نەشر قىلىنغان ئېستېتىكا كىتابلىرى ئىچىدە ئادەم گۈزەللىكى بۇنداق سىستېمىلىق ۋە ئەتراپلىق مۇھاكىمە قىلىنغان كىتاب ئۇچرىمايدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئالىم «بىلىم - ئىقتىدار گۈزەللىكى»نى ئادەم گۈزەللىكىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى دەپ قاراپ بۇ ھەقتە مەخسۇس توختىلىدۇ. بۇمۇ «قاتلاملىق ئېستېتىكا»دىكى بىر يېڭىلىق بولۇپ، باشقا خەنزۇچە، ئۇيغۇرچە ئېستېتىكا كىتابلىرىدا بۇ ھەقتىكى مەخسۇس تەتقىقات كۆزگە چېلىقمايدۇ.

يۇقىرىقى ئۆزگىچىلىكلەرگە ئاساسەن «قاتلاملىق ئېستېتىكا»نى ئۆزلەشتۈرمە بايانلاردىن مۇستەسنا بولغان، ئالىمنىڭ ئۆزى ئوتتۇرىغا قويغان «قاتلام نەزەرىيەسى» ئاساسىدا ئېستېتىكا مەسىلىلىرىنى مۇستەقىل ۋە ئىجادىي شەرھلىشىنىڭ سەمەرىسى سۈپىتىدە رويابقا چىققان ئىلمىي ئەسەر دېيىشكە ھەقلىقمىز.

مەنبە:

① ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئومۇمىي ئېستېتىكا»، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1985 - يىلى 4 - ئاي نەشرى، 29 - بەت.

②③④⑤⑥⑦⑧⑨ ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «قاتلاملىق ئېستېتىكا»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1994 - يىلى 10 - ئاي نەشرى، 71 -، 105 -، 106 -، 107 -، 111 -، 120 -، 116 -، 144 - بەتلەر.

پايدىلانمىلار:

1. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «ئومۇمىي ئېستېتىكا»، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1985 ـ يىلى نەشرى.
2. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «قاتلاملىق ئېستېتىكا»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1994 ـ يىلى نەشرى.
3. ۋاڭ جاۋۇېن قاتارلىقلار: «ئېستېتىكا ھەققىدە ئومۇمىي باـيان»، خەلق نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1981 ـ يىلى نەشرى.
4. لىيۇ شۇچېڭ قاتارلىقلار: «ئېستېتىكىنىڭ ئاساسىي قائىدىلىرى»، شاڭخەي خەلق نەشرىياتى، 1984 ـ يىلى نەشرى.
5. سەي يى: «يېڭى ئېستېتىكا»، خۇنەن خەلق نەشرىياتى، 1985 ـ يىلى نەشرى.
6. جۇۋ گۇاڭچېيەن: «غەرب ئېستېتىكا تارىخى»، خەلق ئەدەبىياتى نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1985 ـ يىلى نەشرى.
7. ئابدۇللا مۇھەممىدى: «ئېستېتىكا توغرىسىدا ئومۇمىي باـيان»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997 ـ يىلى نەشرى.
8. سەنئەت ھوشۇر، مەتتۇرسۇن ئىلى: «ئېستېتىكا ئاساسلىرى ئوقۇشلۇقى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1998 ـ يىلى نەشرى.
9. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «فارابىنىڭ مۇزىكا ئېستېتىكىسىغا دائىر بىرقانچە مەسىلە»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1980 ـ يىلى 4 ـ سان.
10. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «فارابىنىڭ ئېستېتىكىلىق قاراشلىرى ھەققىدە»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1985 ـ يىلى 3 ـ سان.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ نەزىرىدىكى مائارىپ

يالقۇن روزى

ئىلاۋە: بۇ ماقالە مۇتەپەككۇر ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ۋاپاتىنىڭ 10 يىللىقىنى خاتىرىلەش مۇناسىۋىتى بىلەن 2005 - يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ فىلولوگىيە ئىنستىتۇتى ئۇيۇشتۇرغان «ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى» دا ئوقۇلغان.

*　　*　　*

مۇتەپەككۇرلار مائارىپقا سەل قارىغان ياكى مائارىپى تەرەققىي قىلمىغان ئەلنىڭ نۇسرەتكە تولغان كېلەچىكى بولمايدۇ، دەيدۇ. بۇ بىر تالاش - تارتىشسىز ھەقىقەت! بىراق، مائارىپنىڭ مەۋجۇتلۇقى بىلەن ئۇنىڭ سۇپىتىنىڭ قانداق بولۇشى تامامەن ئايرىم مەسىلە. شۇڭا، مائارىپ دېگەن نېمە؟ مائارىپنىڭ مەقسىتى نېمە؟ مائارىپتىكى ئۇسۇل بىلەن نىشاننىڭ، يەنى مېتود بىلەن مەقسەتنىڭ مۇناسىۋىتى قانداق؟ ئۆتكۈنچى مەنپەئەت بىلەن مەڭگۈلۈك قىممەت مەسىلىسىنى مائارىپتا قانداق ئىپادە قىلىش كېرەك؟ دېگەندەك بىر قاتار نازۇك مەسىلىلەرنى قەدىمكى گىرېك پەيلاسوپلىرىدىن تارتىپ 20 - ئەسىردىكى مائارىپ مۇتەپەككۇرلىرى غىچە ھەممىسى دېگۈدەك مۇھاكىمە قىلىپ كەلدى. 20 - ئەسىر ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، مائارىپ مەسىلىلىرىگە

يۇقىرىقىدەك نەزەرىيەۋى يۇكسەكلىكتە تۇرۇپ، چوڭقۇر مۇھاكىمە بىلەن ياندىشالمىغان كىشى پەقەت مۇتەپەككۇر ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن (1933 ــ 1995) دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. ئۇ ماۋارىپقا ئالاقىدار پەلسەپىۋى مەسىلىلەردە ناھايىتى قىممەتلىك قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويغان. بىزدىكى كۆپىنچە كىشىلەر ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ مۇتەپەككۇرلۇقىنى ۋە كۆپ قاتلاملىق مەنىۋى دۇنياسىنى ھەقىقىي مەنىدە چۈشەنمەيدۇ.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن كۆپ قىرلىق مۇتەپەككۇر ئالىم بولۇش سۈپىتى بىلەن بىر قاتار مەخسۇس پەنلەرگە چېتىلىدىغان يۇقىرى سەۋىيەلىك مەخسۇس ئەسەرلەرنى يازغان ھەم ئوخشاشمىغان ئىجتىمائىي تېمىلاردا مۇھاكىمە يۈرگۈزۈپ قىممەتكە ئىگە خاس قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويغان. بىز ئۇنىڭ ئېستېتىكا قارىشىنى، تارىخ قارىشىنى، مەدەنىيەت قارىشىنى، سەنئەت قارىشىنى، ئائىلە قارىشىنى، مىللەت قارىشىنى ۋە مائارىپ قارىشىنى ئايرىم ــ ئايرىم تەتقىق قىلغىنىمىزدىلا، بۇ مۇتەپەككۇر ئالىمنىڭ بىر پۈتۈن دۇنيا قارىشىنى چۈشىنىپ يېتەلەيمىز ۋە ئالىمغا باھا بېرىش جەھەتتە ئىلمىيلىككە يېقىنلىشالايمىز. ئۇنىڭ دۇنيا قارىشىنىڭ قاتلاملىرىنى، مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئىدىيەۋى تەرجىمھالىنى چۈشىنىشىمىزمۇ مۇشۇ جەريانداۋروشەنلىشىدۇ.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ دۇنيا قارىشىنىڭ شەكىللىنىشىنى 20 ياشلارغا قەدەم قويغان چاغلىرىدىن سۈرۈشتۈرۈشكە بولىدۇ.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، 1950 ــ يىللىرى شەكىللەنگەن سىياسىي تۈزۈمنىڭ يېتەكچى ئىدىئولوگىيەسى ماركسىزملىق پەلسەپە ئىدى. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن تۇنجى قېتىم مانا مۇشۇ پەلسەپە سىستېمىسى بىلەن ئۇچراشقان. پەلسەپەگە ئوتتەك ئىشتىياقى بار بۇ ياش بۇ پەلسەپە سىستېمىسىنى ئىنتايىن بېرىلىپ ئۆگەنگەن. ماركسىزملىق پەلسەپە مەۋقەسى

ئاساسىدا دۇنياغا نەزەر تاشلاشقا باشلىغان. ئۆگىنىش ۋە ئىزدە-
نىش روھى كۈچلۈك، پەلسەپىۋى پىكىر قىلىش قابىلىيىتى يۇ-
قىرى بۇ ياش زىيالىي ئەنە شۇ ئىدىيەۋى مەۋقە ئاساسىدا ئىجاد-
ىيەت ۋە تەتقىقات بىلەن شۇغۇللانغان. ئاردىدىن 40 يىللار ئۆتۈپ
1993 ـ يىلى 60 ياشقا توشقانلىقى مۇناسىۋىتى بىلەن يازغان
ئىدىيەۋى تەرجىمھال خاراكتېرلىك ماقالىسى «ئۆمۈر تەلقىنلە-
رى»دە ئۇ بىلىش جەريانىنىڭ ئۇزۇكسىز بولىدىغانلىقىنى، ھەق-
قەتنى بايقاشنىڭ نىسپىي بولىدىغانلىقىنى تەن ئېلىپ، «كېچىكىپ
ئويغاندىم ۋە تولۇق ئويغىنالمىدىم؛ دەۋر ۋە مۇھىت ھاۋاسىدا ئۇ-
زاق مەست بولۇپ، تەنتەك چۈشەكەپ، مۇستەقىل ۋە بىۋاستە
كۆزىتىپ تەپەككۇر قىلىشقا مۇچەل ـ مۇچەللەپ كېچىكتىم، تې-
ماتىك تەسەۋۋۇرۇم نۇرغۇن جەھەتلەردە تار، قاتمال، زەئىپ بولۇپ
قالدى» دەپ ئۆكۈنگەن.

روشەنكى، دۇنيا قاراش جەھەتتە ئۆز ـ ئۆزىنى يېڭىلاش ۋە
تاكامۇللاشتۇرۇش شاراپىتىمۇ تەپەككۇرانە پىكىر قۇۋۋىتىگە ئىگە
كىشىلەرگىلا نىسىپ بولىدۇ. بىز مۇتەپەككۇر ئابدۇشۇكۇر مۇ-
ھەممەتئىمىننىڭ دۇنيا قارىشى ئۇستىدە ئىزدەنگەن ۋاقتىمىزدا
50 ــ 60 ـ يىللاردىكى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ 70 ــ
80 ـ يىللاردىكى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئەمەسلىكىنى.
شۇنداقلا يەنە 1990 ـ يىللاردىكى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ
ھەرگىزمۇ ئىلگىرىكى يىللاردىكى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن
ئەمەسلىكىنى بايقايمىز. بىز بايقىغان پەرق قانداقتۇر ياش جەھەت-
تىكى پەرق ياكى بىلىم قۇرۇلمىسىنىڭ كەڭلىكى ۋە چوڭقۇرلۇقى
جەھەتتىكى پەرق ئەمەس، بەلكى مەنىۋى تاكامۇللۇق، ئىدىيەۋى
يۈكسىلىش ۋە قىممەت قاراش جەھەتتىكى پەرق.

دېمەك، مۇتەپەككۇر ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن مەنىۋى مۇ-
ساپىسى مۇرەككەپ ئالىم. ئۇ بىزنىڭ 20 ـ ئەسىر ئىدىيە ـ مە-
دەنىيەت تارىخىمىزدىكى مۇھىم تېما. بۇ تېما ئەستايىدىل تەتقىق

قىلىنىشنى، چوڭقۇر چۈشىنىلىشنى ۋە توغرا باھاغا ئېرىشىشنى كۆتمەكتە. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ ھايات كەچمىشىنى بولۇپمۇ ئۇنىڭ دۇنيا قارىشىنى بىر پۈتۈنلۈك، تەرەققىيات، ئۆزگىرىش نۇقتىسىدىن چۈشىنىش ۋە تەتقىق قىلىش، ئۇ ئوزۇقلاندۇرغان ئىدىيەۋى مەنبەلەرنى قېزىش، ئۇنىڭ تۇرلۈك ژانىرلاردىكى ئېلان قىلىنغان ۋە قىلىنمىغان ئەسەرلىرىنى ئۆگىنىش، ياشىغان ئىجتىمائىي مۇھىتىنى تەكشۈرۈش ئارقىلىقلا ئەمەلگە ئاشىدۇ. ئۇنىڭ مائارىپ قارىشىنى تەتقىق قىلىش ئۇنىڭ دۇنيا قارىشىنى چۈشىنىشنىڭ پەقەت بىر كۆزنىكى، خالاس.

مۇتەپەككۇر ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ مائارىپ مەسىلىلىرى توغرۇلۇق مۇھاكىمە ئېلىپ بارغان ئەسەرلىرى «مائارىپ ۋە مائارىپ تارىخىمىزدىن بىر ئۇچۇر»، «مىللىي مائارىپ ۋە نەزەرىيەۋى تەپەككۇر»، «تەپەككۇر ئىقتىدارى ۋە تەپەككۇر قىممىتى»، «مەنپەئەتدارلىق ئەخلاقى ۋە مەجبۇرىيەت ئەخلاقى»، «ئوقۇتقۇچى توغرىسىدا»، «ئوقۇغۇچى توغرىسىدا»، ««قۇتادغۇبىلىك»تە پەن ۋە مائارىپ مەسىلىلىرى» قاتارلىق ماقالىلىرى ۋە «ئائىلە» نامىلىق كىتابىدىن ئىبارەت.

1. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ نەزىرىدىكى مائارىپ

مۇتەپەككۇر ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن مەڭگۈلۈك كاتېگورىيە بولغان مائارىپ پائالىيىتىنى ئومۇمەن ئۇچ قاتلاملىق مەنىدە ئىزاھلايدۇ.

بىرىنچى قاتلام مەنىدە «مائارىپ مۇئەييەن دەرىجىدە قېلىپلاشقان نوپۇزلۇق ئاڭنى، سىياسىي، ئەخلاقىي ئىدىيەنى ئۆز ئوبيېكتلىرىغا سىڭدۈرۈپ، ئۇنى ئۇلارنىڭ سۇبيېكتىپ قاراشلار تىزمىسىغا ئايلاندۇرۇش پائالىيىتى». ئالىم بۇ خىل خاراكتېرىدىكى مائارىپنى «تەلىم ـ تەربىيە مەزمۇنى قىلىنغان ئاڭ ـ پىكرىنى مۇكەممەل ئۇقۇم قۇرۇلمىسى مودېلى سۈپىتىدە، تەلىم بېرى

گۇچىدىن تەلىم ئالغۇچىغا كۆچۈرۈشنى مەقسەت قىلىدۇ» دەيدۇ.

ئىككىنچى قاتلام مەنىدە «مائارىپ تاشقى دۇنيا ھادىسىلىرى ۋە قانۇنىيەتلىرىدىن ئېلىنغان بىلىش تىزمىلىرى بولغان بىلىمنى مەلۇم جۇزئىي قىسىملار بويىچە، بىر لوقما - بىر لوقمىدىن تەر-بىيەلەنگۈچىلەرگە يەتكۈزۈش، ئۇنىڭ ئەقىل خەزىنىسىنى بىلىم خەزىنىسىگە ئايلاندۇرۇش» پائالىيىتى، دەپ ئىزاھلايدۇ. ئالىم بۇ خىل خاراكتېردىكى مائارىپنى «ئۆز ئوبيېكتلىرىنى نەزەرىيە ۋە ئەمەلىي ماھارەتتىن ئىبارەت ئىككى جەھەتتە يېتەكلەپ ئۆز سە-ۋىيەسى دەرىجىسىگە يەتكۈزۈشنى مەقسەت قىلىدۇ» دەيدۇ.

ئۇچىنچى قاتلام مەنىدە «مائارىپ ئومۇمەن ئىنسانىنى ئويغا-تىش، ئىنساندىن ئىبارەت ئۇلۇغ بىلىش ۋە پائالىيەت ئوبيېكتى-نىڭ ئۆز - ئۆزىنى، ئۆزى «بىلدىم» دېگەن ئىلىملەرنى، ھازىر ۋە ئۆتمۈشنى، دۇنيا ۋە ماھىيەتلەرنى قايتىباشتىن بىلىپ، باھالاشقا يېتەكلەيدىغان «ئارىق»لىققا رىغبەتلەندۇرۇش پا-ئالىيىتى» دەپ ئىزاھلايدۇ. ئالىم «بۇنداق مائارىپنىڭ مەقسىتى ئىنسانىنى ئۆزىنىڭ ھېس - خاھىشلىرى تۇزىقىدىن، ئىنسان تۇركۈمىنىڭ ئەنئەنىۋى ئادەت كۈچلىرى تۇزىقىدىن، زامان ئەپسا-نىلىرى ۋە ماكان چەكلىمىلىرى تۇزىقىدىن، ھادىسە - كۆرۈنۈش، ۋەقە - ھېكايىلەر تۇزىقىدىن قۇتۇلدۇرۇپ، ئىنسانىنى بىۋاستە ۋە روشەن ھالدا ئۆزى ئۈستىدە ئىزدىنىلەيدىغان، تاشقى ئالەم بىلەن بولغان بىلىش پائالىيىتىدە ماھىيەتلەرنى كۆرىدىغان ۋە ئىگىلەي-دىغان قىلىش» دەيدۇ. ئالىم بۇ ئۈچ تۈرلۈك مائارىپ ئىچىدە ئۇ-چىنچى قاتلام مەنىدىكى مائارىپنى «ئەڭ ئالىي نىشانغا ۋە ئەڭ ئا-لىي مىزانغا ئىگە مائارىپ» دەپ ئۇلۇغلايدۇ.

مۇتەپەككۇر ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ مائارىپ پائالە-يىتىنى ئۈچ تۈرگە ئايرىغان بۇ قارىشىنىڭ نەقەدەر ئىلمىي ۋە توغرا ئىكەنلىكىنى بىلىش ئۈچۈن، 20 - ئەسىردە ئۆتكەن گېر-مانىيە مائارىپ پەيلاسوپى كارل ياسپېرس (Karl Jaspers) نىڭ

«مائارىپ دېگەن نېمە» ناملىق كىتابىدا مائارىپنى ئۆچ تۈرگە ئايرىغان مەشھۇر قارىشى بىلەن سېلىشتۇرۇپ باقايلى. ئادەتتە سېلىشتۇرۇش ھەقىقەتنىڭ قىممىتىگە ھۆكۈم قىلىشنىڭ ئەڭ مۇھىم ئۇسۇلى. روشەنكى، كارل ياسپېرسنىڭ مائارىپنى ئۆچ تۈرگە ئايرىغانلىقى مائارىپشۇناسلىق ساھەسىدىكى مەشھۇر قاراش ھېسابلىنىدۇ.

كارل ياسپېرس يۇقىرىقى داڭلىق كىتابىدا مائارىپنى مەدرىسە شەكلىدىكى مائارىپ، ئۇستاز ـ شاگىرت شەكلىدىكى مائارىپ ۋە سوقرات شەكلىدىكى مائارىپتىن ئىبارەت ئۆچ ئاساسلىق تۈرگە ئايرىغان.

كارل ياسپېرس مەدرىسە شەكلىدىكى مائارىپنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇ «بىلىم بېرىش» بىلەنلا چەكلىنىدۇ، ئوقۇتقۇچى كىتاب بويىچىلا مېخانىكىلىق تەربىيە بېرىدۇ، دەيدۇ. بۇ دەل بىزگە تونۇش بولغان، ھازىر ئومۇمىيۈزلۈك تەنقىدلىنىۋاتقان جۇڭگونىڭ «ئۆردەك بورداش شەكلى»دىكى ئوقۇتۇشى ياكى فۇلەيىنىڭ «بانكىغا پۇل ئامانەت قويۇش شەكلى»دىكى ئوقۇتۇشىدىن ئىبارەت. ياسپېرسنىڭ نەزىرىدىكى «بىلىم بېرىش» پائالىيىتى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئېيتقان «قېلىپلاشقان نوپۇزلۇق ئاڭنى سىڭدۈرۈش» پائالىيىتىدۇر. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن بۇنداق پائالىيەت «تەلىم ـ تەربىيە مەزمۇنى قىلىنغان ئاڭ ـ پىكىرنى مۇكەممەل ئۇقۇم قۇرۇلمىسى مودېلى سۈپىتىدە، تەلىم بەرگۈچىدىن تەلىم ئالغۇچىغا كۆچۈرۈشنى مەقسەت قىلىدۇ» دېگەن. ياسپېرس ئۆلۈك كىتابىي بىلىمنى ئوقۇغۇچىلارغا مېخانىكىلىق شەكىلدە يەتكۈزۈشنى «جانسىز پائالىيەت» دېگەن. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن «مودېلنى كۆچۈرۈش پائالىيىتى» دېگەن.

كارل ياسپېرس ئۇستاز ـ شاگىرت شەكلىدىكى مائارىپنىڭ مەركىزىدە ئوقۇتقۇچى تۇرىدۇ. ئوقۇتقۇچى بىلىم ۋە نوپۇزنىڭ سىمۋولى، ئوقۇغۇچىلار مەيلى خالىسۇن ياكى خالىمىسۇن ئوقۇت-

قۇچىغا ئىتائەت قىلىشقا مەجبۇر. چۈنكى، ئىتائەت ئەخلاقى ھەر دائىم، ئىزچىل تەكىتلىنىش ئارقىلىق ئۇلارغا سىڭدۈرۈلگەن بولىدۇ، دەيدۇ.

كارل ياسپېرسنىڭ بايانىدىكى ئوقۇغۇچىلار ئالدىدا تۇرغان بىلىم ۋە نوپۇزنىڭ سىمۋولى بولغان «ئۇستاز»، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ بايانىدىكى ئوقۇغۇچىلارنى «ئۆز سەۋىيەسى دەرىجىسىگە يەتكۈزۈشنى مەقسەت قىلغان» ئوقۇتقۇچى بىلەن ئوخشاش. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ بايانىدىكى ئوقۇتقۇچى ئۆزىنى مۇئەييەن دەرىجىدىكى سەۋىيەنىڭ ئۆلچىمى — بىلىم ۋە نوپۇزنىڭ سىمۋولى، دەپ قارىمىسا، ئوقۇتۇشنى ھەرگىزمۇ ئوقۇغۇچىلارنى «ئۆز سەۋىيەسى دەرىجىسىگە يەتكۈزۈشنى مەقسەت قىلىپ» تەشكىللىمىگەن بولاتتى. بۇ خىل ئوقۇتقۇچى كارل ياسپېرس ئېيتقان «بىلىم ۋە نوپۇزنىڭ سىمۋولى» بولغان ئوقۇتقۇچىدۇر. دېمەك، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئىككىنچى قاتلام مەنىدىكى مائارىپ توغرىسىدىكى قارىشى كارل ياسپېرسنىڭ ئۇستاز ـ شاگىرت شەكلىدىكى مائارىپ قارىشى بىلەن ئوخشاش.

كارل ياسپېرس سوقرات شەكلىدىكى مائارىپ قارىشىنى چۈشەندۈرگەندە ئوقۇتۇش ئەمەلىيىتى جەريانىدا كىنايە، گۇمان ۋە مۇزاكىرە قاتارلىق شەكىللەر ئارقىلىق ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلار باراۋەر سۆھبەتلىشىدۇ، ئوقۇتقۇچىنىڭ مەجبۇرىيىتى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىزدىنىش روھىنى قوزغىتىش، بىلىم ئېلىش ئارزۇسىنى يېتىلدۈرۈش. شۇبھىسىزكى، بۇ خىل تەربىيە ئۇسۇلى ئەڭ مۇۋاپىق، چۈنكى پەقەت مۇشۇ خىل ئۇسۇللا ئوقۇغۇچىلارغا ئەركىنلىك بېرەلەيدۇ، دەيدۇ.

كارل ياسپېرسنىڭ «باراۋەر سۆھبەتلىشىش» شەكلىدىكى ئوقۇتۇش پائالىيىتىنى ئۇلۇغلىشى ئاجايىپ دانالىق، دەپ قاراشقا بولىدۇ. ئۇ «پەقەت مۇشۇ خىل ئۇسۇللا ئوقۇغۇچىلارغا ئەركىنلىك

بېرەلەيدۇ» دەپ مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ. كارل ياسپېرس مۇشۇنداق ئالاھىدە ئۇسۇل ئىچىدە «ئوقۇتقۇچىنىڭ مەجبۇرىيىتى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىزدىنىش روھىنى قوزغىتىش، بىلىم ئېلىش ئارزۇسىنى يېتىلدۈرۈش» دەپ چۈشەندۈرىدۇ. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئۇچىنچى قاتلام مەنىدىكى مائارىپ قارىشىنى ئىزاھلىغاندا، «مائارىپ ئومۇمەن ئىنسانىنى ئويغىتىش»، «ئويغاقلىققا رىغبەتلەندۈرۈش پائالىيىتى» دەيدۇ. ئۇ تېخىمۇ ئېنىق قىلىپ «بۇنداق مائارىپنىڭ مەقسىتى ئىنسانىنى ئۆزىنى ھېس - خاھىشلىرى تۇزىقىدىن، ئىنسان تۈركۈمىنىڭ ئەنئەنىۋى ئادەت كۈچلىرى تۇزىقىدىن، زامان ئەپسانىلىرى ۋە ماكان چەكلىمىلىرى تۇزىقىدىن، ھادىسە - كۆرۈنۈش، ۋەقە - ھېكايىلەر تۇزىقىدىن قۇتۇلدۇرۇپ، ئىنسانىنى بىۋاسىتە ۋە روشەن ھالدا ئۆزى ئۇستىدە ئىزدىنىلەيدىغان، تاشقى ئالەم بىلەن بولغان بىلىش پائالىيىتىدە ماھىيەتلەرنى كۆرىدىغان ۋە ئىگىلەيدىغان قىلىش» دەيدۇ. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن زوق - شوق بىلەن تەرىپلىگەن بۇ «ئويغاق ئادەم»نى كارل ياسپېرس كۆزدە تۇتقان «ئەركىنلىك» ئىچىدىكى ئادەم ئەمەس، دەپ كىم ئېيتالايدۇ؟

مۇتەپەككۇر ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ نەزىرىدىكى ئۇچ خىل مائارىپ پائالىيىتى كارل ياسپېرس تەرىپلىگەن ئۇچ خىل تىپتىكى مائارىپ بىلەن ئاساسەن ئوخشاش. مائارىپشۇناس بولمىغان ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ مائارىپ پائالىيىتىنىڭ خاراكتېرىنى ئايرىشنىڭ، مائارىپشۇناس بولغان كارل ياسپېرسنىڭ قاراشلىرى بىلەن ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش بولۇشى، بۇ مۇتەپەككۇر ئالىممىزنىڭ تەپەككۇر قۇۋۋىتىنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە چوڭقۇر ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

مۇتەپەككۇر ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن مائارىپنى ئۇچ تۈرگە بۆلۈپ بىرىنچى قاتلامدىكى مائارىپنىڭ خاراكتېرىنى چۈشەندۈرگەندە بۇ خىل «مائارىپ مۇئەييەن دەرىجىدە قېلىپلاشقان نوپۇزلۇق

ئاڭنى، سىياسىي، ئەخلاقىي ئىدىيەنى ئۆز ئوبيېكتلىرىغا سىڭدۈ-
رۈپ، ئۇنى ئۇلارنىڭ سۈبيېكتىپ قاراشلار تىزمىسىغا ئايلاندۇرۇش
پائالىيىتى» دېگەن. كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، بۇ خىل ئوقۇتۇش پائا-
لىيىتى «مەجبۇرىي تېڭىش»تەك مۇستەبىتلىك تۈسىگە ئىگە. ئا-
مېرىكىلىق مائارېپشۇناس جون دېۋېي «دېموكراتىزم ۋە مائارىپ»
دېگەن كىتابىنىڭ «مائارىپنىڭ مەقسىتى» دېگەن بابىدا بۇنداق
«مەجبۇرىي تېڭىش» خاراكتېرىدىكى مائارىپنى قاتتىق ئەيىبلەپ
مۇنداق يازغان: «سىرتتىن مەجبۇرىي تېڭىلغان مائارىپ مەقسە-
تىنىڭ نۇقسانلىرىنىڭ يىلتىزى بەك چوڭقۇر بولىدۇ. ئوقۇتقۇ-
چىلار بۇ مەقسەتلەرنى يۇقىرى دەرىجىلىك ئورگانلاردىن قوبۇل
قىلىدۇ. يۇقىرى دەرىجىلىك ئورگانلارمۇ بۇ خىل مەقسەتلەرنى
جەمئىيەتتە مودا بولغان مەقسەتلەردىن قوبۇل قىلىدۇ. ئوقۇتقۇ-
چىلار بۇ مەقسەتلەرنى بالىلارغا مەجبۇرلاپ تاڭىدۇ. بۇنىڭ بىرىن-
چى ئاقىۋىتى شۇ بولىدۇكى، ئوقۇتقۇچىنىڭ ئەقىل - پاراسىتى
ئەركىن بولالمايدۇ. ئۇنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك تەشكىلىي ئورگان
بەلگىلەپ بەرگەن مەقسەتلەرنى قوبۇل قىلىشىغىلا يول قويۇلىدۇ.
شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ ئىدىيەسى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىدىيەسى ۋە
دەرسلىك بىلەن زىچ باغلانماي قالىدۇ.

پائالىيەت جەريانىغا سىرتتىن مەجبۇرلانغان مەقسەت مۇقىم،
ئۆلۈك بولىدۇ. بۇ خىل مەقسەت ئالاھىدە مۇھىتتا ئەقىل - پا-
راسەتكە ئىلھام بېرەلمەيدۇ، ئەكسىچە ئۇ ئىشلارنى ئۇنداق ياكى
مۇنداق قىلىشقا نىسبەتەن تاشقى قىسىمدىن بېرىلگەن بۇيرۇق-
تۇر. بۇ خىل مەقسەت ھازىرقى پائالىيەت بىلەن بىۋاستە مۇنا-
سىۋەت قۇرالمايدۇ. ئۇ مەۋھۇم بولۇپ، مەقسەتكە يېتىشتە پايدا-
لىنىدىغان ۋاستە بىلەن ئالاقىسى بولمايدۇ. بۇ خىل مەقسەت
تېخىمۇ ئەركىن، تېخىمۇ مۇۋازىنەتلىك پائالىيەتلەرگە ئىلھام بې-
رەلمەيدۇ. ئەكسىچە، ئۇ پائالىيەتكە توسقۇنلۇق قىلىدۇ. مائارىپتا
سىرتتىن مەجبۇرلاپ تېڭىلغان مەقسەتلەر كەڭ ئومۇملاشقانلىقا-

تىن، مەۋھۇم، يىراق كەلگۈسىگە ھازىرلىق كۆرىدىغان تەلىم ـ تەربىيە قارىشى تەكىتلىنىپ، ئوقۇتقۇچى ۋە ئوقۇغۇچىلارنىڭ خىزمىتى مېخانىكىلىق، قۇللاشقان خىزمەتكە ئايلىنىپ كەتتى.»

جون دېۋېي قاتتىق تەنقىد قىلغان ۋە پۈتۈنلەي ئىنكار قىلغان بۇ خىل مائارىپنى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنمۇ تۆۋەن دەرىجە-لىك مائارىپ سۈپىتىدە تونۇپ، بىرىنچى قاتلام مەنىدىكى مائارىپ دەپ كۆرسەتكەن. ئۆزى ھاياجان بىلەن تەرىپلىگەن ئۇچىنچى قاتلام مەنىدىكى مائارىپنى بولسا «ئەڭ ئالىي نىشانغا ۋە ئەڭ ئا-لىي مىزانغا ئىگە مائارىپ» دەپ ئۇلۇغلىغان. بۇنىڭدىن بىز ئاب-دۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنىڭ بىلىش دەرىجىسىنىڭ خەلقئارادىكى داڭلىق مائارىپشۇناسلارنىڭ سەۋىيەسىگە يانداشقانلىقىنى ھېس قىلالايمىز. ئەلۋەتتە، بىز بۇ خىل بىلىشنىڭ بىر پۈتۈن سىستې-ما جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئۇلارنىڭكىدىن تۆۋەن تۇرىدىغانلىقىنىمۇ تەن ئالىمىز.

2. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنىڭ نەزىرىدىكى گۈمانىتار مائارىپ

مۇتەپەككۇر ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن 1990 ـ يىللارنىڭ باشلىرى پۈتكۈل جۇڭگو جەمئىيىتىنى قاپلىغان بازار ئىگىلىكى-گە ئۆتۈش دولقۇنىدا كۆرۈلگەن ئىقتىسادىي ئەسەبىيلىك قۇيۇنىنى كۆزىتىپ، 1993 ـ يىلى بىر ماقالىسىدە مۇنداق ئاگاھلاندۇرغان: «نۆۋەتتە، ئىقتىسادنى چىقىش يولى دەپ قاراش ئۇستۇنلۇكنى ئە-گىلىمەكتە. ئەگەر، ئىقتىساد ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ پۈتۈن جە-يانلىرى بىردەك ئىسپاتلىغان ھەقىقەتتىن داجىپ، روھىيەتتىن، يەنى ئەقىل، بىلىم، ئەخلاق، ئىقتىساد ۋە كۆپ قىرلىق گارموند-يە ھەم مۇۋازىنەتتىن ئايرىلىپ قالسا، ئۇ مۆلچەرلىگۈسىز ئېغىر ئاپەتلەرنى كەلتۈرۈشى مۇمكىن.» ئۇ ئۆزىنىڭ ئەندىشىسىنى تې-خىمۇ ئېنىق ئىپادىلەپ، مۇشۇنداق ئىجتىمائىي مۇھىتتا قانداق

ئاقىۋەتنىڭ يۈز بېرىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ مۇنداق يازغان: «مۇنداقچە ئېيتقاندا مۇھاكىمە، ئەدەپ ـ ئەخلاق، ئېتىقاد ۋە چارە ـ تەدبىر جەھەتلەردە بىر قاتار نورمالسىزلىق، ھەتتا بۈزۈلۈش، چىرىش ھادىسىلىرى يۈز بېرىدۇ.» ئۇ مانا مۇشۇنداق روھىيەت كىرىزىسىگە ھامىلدار رېئاللىق نۇقتىسىدىن چىقىپ ئىستېمال دەۋرىدىكى مەنپەئەتپەرەسلىكنى ئالىي نىشان قىلغان مائارىپنىڭ قىممىتىگە بولغان گۇمانىنى ۋە ئاقىۋىتىگە بولغان ئەندىشىسىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئۇ بۇ خىل قارىشىنى مۇنداق ئىپادىلەيدۇ: «بىزنىڭ مەقسىتىمىز ئۆزىمىزنى ئەۋلادلارغا پاك ۋە ئۇنۇمدار يەتكۈزۈش، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئەۋلادلارنىمۇ پاك ۋە بىلىملىك ھالدا كەلگۈسىگە يەتكۈزۈش. ئەۋلادلىرىمىز ھەرگىزمۇ باي، قابىلىيەتلىك، بىلىملىك، ئەمما بۈزۈلغان ‹ئىنس ـ جىن›لاردىن بولۇپ قالمىسۇن!»

ھەقىقەتەنمۇ پەن ـ تېخنىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ ماددىي مەدەنىيەت يارىتىشنى، ئىجتىمائىي تەرەققىياتنى يۈكسەلدۈرۈش-نىلا ئالىي نىشان قىلغان مائارىپ بىر قاناتلىق تازقاراغا ئوخشاپ قالىدۇ. بۇ تازقارا كۆكتە پەرۋاز قىلماق بولسىمۇ، لېكىن ئەسلا ئۇچالمايدۇ.

مۇتەپەككۇر ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن بۇ يەردە گۇمانىتار مائارىپقا يۈكسەك ئەھمىيەت بەرگەن. ئۇ نوقۇل ھالدا پەننىي ما-ئارىپ بىلەنلا بولۇپ كېتىشنى يامان ئاقىۋەت كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، دەپ قارىغان. ئەلۋەتتە، پەننىي مائارىپ ئىنسانىيەتنى ماددىي مەدەنىيەت جەھەتتە مىسلىسىز تەرەققىياتلارغا ئېرىشتۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئاخىرقى نەتىجىسى ئىنسانىيەتنى تەبىئەت بىلەن قارشىلاشتۇرۇپ قويۇش، ئىنسانىنى ئۆز ماھىيىتىدىن ياتلاشتۇرۇۋېتىش بىلەن خاراكتېرلەندى. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەد-ئىمىن مەنپەئەتپەرەسلىكنى ئالىي نىشان قىلغان ئىستېمال ئە-سەبىيلىكى دەۋرىدىكى بۇنداق پەننىي مائارىپنى ئىنكار قىلىپ،

يۇكسەك گۇمانىتار پوزىتسىيە بىلەن مۇنداق يازغان: «بىلىش كىـ
رەككى، ئىنسانىيەت ماددىي بايلىق ئىشلەپچىقارغان بىرىنچى
كۇندىن باشلاپلا، ئۇنى ئاڭ شەكلىگە، مەنىۋى شەكىلگە ئايلاندۇر-
غان. ئىنسانىيەت باي بولۇشنى ئەمەس، بەختلىك بولۇشنى ماھـ-
يەتلىك ئىستەك قىلغان.»

مۇتەپەككۇر ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن «ئىنسانىيەت باي بو-
لۇشنى ئەمەس، بەختلىك بولۇشنى ماھىيەتلىك ئىستەك قىلغان»
دېگەندە دەل گۇمانىتار مائارىپنىڭ مۇھىملىقىنى، ئۇنىڭسىز
ئىنسانىنىڭ ھەقىقىي مەنىدىكى بەختىنى بارلىققا كەلتۈرگىلى
بولمايدىغانلىقىنى تەكىتلىگەن. ئۇ مەنپەئەتپەرەسلىك تىپىدىكى
پەننىي مائارىپنى تەنقىدلىگەندە يەنە «قارىغاندا، ماددىي پاراۋانلىق
قوغلىشىش، مەنىۋىيەتنى تولۇقلاشقا سەل قاراش؛ ماددىي مەدەنىـ
يەتنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۆز - ئۆزىنى نەزەردە تۇتالماسلىق؛ ماددىي
مەدەنىيەت رىقابىتىگە ئالاھىدە ئېتىبار بېرىش، گۇمانىتارلىق
تەربىيەسىگە سەل قاراش؛ رېئاللىقنى كۆرۈپ تەجرىبە - ساۋاقلار-
نى ۋە يىراقنى كۆرەلمەسلىك ھادىسىلىرىنى بىر ۋارقىراپلا ئىنـ
كار قىلغىلى بولمايدىغاندەك قىلىدۇ. ئىشىنىش كېرەككى، بۇ ۋا-
قىتلىقلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان ھادىسە بولۇپ، بىر مەزگىل
ئەۋجىرەپ كەتسىمۇ، لېكىن بەربىر تۇزلىشكە يۈزلىنىدىغان
ھادىسە» دەپ ئېنىق كۆرسەتكەن.

مۇتەپەككۇر ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنىڭ بۇ خىل مائارىپ
قارىشى 1990 - يىللارنىڭ بېشىدا يازغان ماقالىلىرىدە ئۆز ئىپا-
دىسىنى تاپقان. ئاردىدىن 10 يىلچە ۋاقىت ئۆتكەندە جۇڭگو جەمئى-
يىتى نەچچە ئون يىللاردىن بۇيان كۆچەپ تەكىتلەپ كەلگەن پەن-
نىي مائارىپنىڭ بىر تەرەپلىمە نەتىجىسىنى چۆچۈش ئىچىدە تو-
نۇپ يەتتى. بۇ خىل مائارىپ ماددىي مەدەنىيەتنى يۇكسەلدۇرگەن،
ئىقتىسادنى راۋاجلاندۇرغان، پەن - تېخنىكىنى تەرەققىي قىلدۇر-
غان. ھەتتا دۆلەتنى قۇدرەت تاپقۇزغان بولسىمۇ، لېكىن پۇقرالار-

نىڭ ئادەمىيلىك ساپاسىدا كىشىنى چۆچۈتىدىغان مەسىلىلەرنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. نەتىجىدە، پۈتكۈل جۇڭگو جەمئىيىتىدە «پۇقرالار ئەخلاق قۇرۇلۇشى» مەسىلىسى جىددىي كۈنتەرتىپكە قويۇلدى. 21 ـ ئەسىرنىڭ يېتىپ كېلىشى بىلەن يولغا قويۇلغان يېڭى بىر نۆۋەتلىك دەرس ئىسلاھاتنىڭ ئىدىيەسىدىمۇ گۈمانىـ تارلىق روھنى يېتىشتۈرۈش، گۈمانىتارلىق مائارىپقا ئەھمىيەت بېرىش ئالاھىدە تەكىتلەندى.

مائارىپتا پەنگە ئەھمىيەت بېرىش كېرەكمۇ ياكى ئادەمگە ئەھـ مىيەت بېرىش كېرەكمۇ، دېگەن بۇ مەسىلە ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل مائارىپ قىممەت قارىشىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. مائاـ رىپتا پەن تەرىبىيەسىگە زىيادە ئەھمىيەت بېرىش تەبىئىي ھالدا ئادەمنى ئۇنتۇلدۇرۇپ، پەننى مەركەز ۋە مەقسەتكە ئايلاندۇرۇپ قو ـ يىدۇ. بۇنداق مائارىپتا ئادەم پەقەت ۋاستە ۋە قورال ئورنىغا چۈشۈپ قالىدۇ. جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىدا پەن ـ تېخنىكىنىڭ ئورنى قوش بىسلىق شەمشەرگە ئوخشاش بولۇپ، ئۇ بىر تەرەپتىن ئىنسانلارغا بەختمۇ يارىتالايدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن بالايىئاپەتمۇ ئېلىپ كېلەلەيدۇ. شۇنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، پەن ـ تېخنىكا ئۆز نۆۋىتىدە ئىنسانلار بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇناـ سىۋەت رېتىمىنى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىتىش بىلەنلا توختاپ قالـ ماستىن، ئادەمنىڭ ئەخلاقىي كۈچىنى ئاجىزلاشتۇرۇپ، ئاخىرقى ھېسابتا ئادەمىيلىكتىن مەھرۇم قىلىدۇ.

گۈمانىتار مائارىپ ئەخلاق ۋە قىممەت خاھىشىغا ئىگە مائاـ رىپتۇر. چېكىدىن ئاشقان مەنپەئەتپەرەسلىك خاھىشى پەن مائارىـ پىغا ھەددىدىن ئارتۇق ئېتىبار بېرىشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. بىلىش كېرەككى، بۇ ئىككى خىل مائارىپ بىر ـ بىرىنى شەرت قىلىدۇ، ئەمما بىر ـ بىرىنىڭ ئورنىنى باسالمايدۇ. مۇنداقچە ئېيتقاندا، تەبىئىي پەن دەۋرنىڭ پويىزى بولسا، گۈمانىتار پەنلەر دەۋر پويىزىنىڭ شوپۇرى. مائارىپ جەريانى ئوقۇغۇچىلارنىڭ

ئەخلاق ساپاسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشنى ۋە كىشىلىك قەدىر - قىممەت تۇيغۇسىنىڭ يۇكسىلىشىنى ئاساسىي مەقسەت قىلمىسا، مائارىپنىڭ ئەڭ چوڭ ۋەزىپىسى ئادا قىلىنمىغان بولىدۇ. پەننى مەركەز قىلىدىغان پەننىي مائارىپ ئىلىم - پەن بىلىملىرىنى كۈچەيتىش ۋە گەۋدىلەندۈرۈش بىلەن بولۇپ كېتىپ ئادەمگە سەل قارايدۇ. ئادەمنى تۆت پۇتلۇق مەخلۇققا، ھەتتا تۇنجۇقۇپ قالغان گەۋدىگە ئايلاندۇرۇپ قويىدۇ. گۇمانىتار مائارىپنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇ يەردىكى، ئۇ تەلىم - تەربىيە جەريانىدا ئادەمگە ئەھمىيەت بېرىشنى تۇپ ئەقىدە قىلىدۇ. شۇڭا مائارىپ مۇتەپەككۇرلىرى پەننىي مائارىپ بىلەن گۇمانىتار مائارىپنى «دۇنيانىڭ ئىككى قانىتى» دەپ چۈشەندۈرۈشمەكتە. ئەمەلىيەتتىمۇ، مائارىپ ئادەمنىڭ ئادىمىيلىكىنى ئويغىتىش ۋە تاكامۇللاشتۇرۇشنى مۇھىم ئورۇنغا قويماي، ئۇلارغا ئىلىم - پەن بىلىملىرىنى ئىگىلىتىش، ئۇلارنىڭ تېخنىكا قابىلىيىتىنى يېتىلدۈرۈش بىلەنلا بولۇپ كەتسە، ئادەمدىن ئىبارەت ئالەمنىڭ جەۋھىرىنى ئۇنتۇپ قالسا، ئۇ ھالدا بۇنداق مائارىپ ھەقىقىي مەنىدىكى مائارىپ بولماي قالىدۇ. جۇڭگونىڭ جەمئىيەتشۇناسلىرى ۋە مائارىپچىلىرى پەن مائارىپىغا زىيادە ئەھمىيەت بېرىپ، گۇمانىتار مائارىپقا سەل قاراش تۇپەيلىدىن كېلىپچىققان ناچار ھادىسىلەر ئۇستىدە پائال ئويلىنىپ، يېڭى ئېراغا قەدەم قويۇش بىلەن تەڭلا پەنگە زىيادە ئەھمىيەت بېرىشكە ئادەتلەنگەن جۇڭگو مائارىپىغا ئەبەدىي ئىنتىلىشكە ئەھمىيەت بېرىپ، رېئاللىقتىن ھالقىغان غايىۋى دۇنيا ۋە كۆڭۈلدىكى ئىنسانىي پەزىلەت ئۇچۇن قەيسەرلىك بىلەن ئىزدىنىش، ئادەمنىڭ قىممىتىنى ئۇلۇغلاش، ئۆزلۇكنىڭ تاكامۇللىشىشى ئۇچۇن ئىنتىلىش، ئادەمنىڭ نەپسىنىڭ ئەقىلگە مۇۋاپىقلىقىنى مۇئەييەنلەشتۇرۇش بىلەن بىللە، ئىنسان تەبىئىتىنىڭ نەپسانىيەتچىلىكتە نابۇت بولۇشىغا قارشى تۇرۇش، خاسلىقنى ئازاد قىلىش، كىشىلەر ئارا ئەركىن، باراۋەر مۇناسىۋەت ئورنىتىپ، ئۆزىنىڭ قىممىتىنى

نامايان قىلىش، ئەقلىيلىكتە چىڭ تۇرۇپ، خۇراپاتلىققا، قارىغۇلار-چە ئەگىشىشكە ۋە بىلىش ساھەسىدىكى مەجبۇرىي بويسۇنۇشقا قار-شى تۇرۇشتەك گۇمانىتار روھنى سىڭدۈرۈشنى تەشەببۇس قىلدى. مائارىپتا ئالدى بىلەن پەنگە ئەمەس، ئادەمگە ئەھمىيەت بېرىشنى تەكىتلەش مائارىپنىڭ ئەڭ توغرا تاللىشىدۇر.

مۇتەپەككۇر ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئۆز ماقالىلىرىدە ئالدى بىلەن ئادەمگە ئەھمىيەت بېرىدىغان گۇمانىتار مائارىپنى دەۋرنىڭ پويىزى بولغان پەن مائارىپىنىڭ رولچىسى قىلىشنى ئىزچىل تەشەببۇس قىلغان. ئۇنىڭ مائارىپنى ئەنە شۇنداق كەڭ ۋە ئەتراپلىق چۈشىنىشى ھەقىقەتەنمۇ ئۇنىڭ مۇتەپەككۇر ئالىم ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئۇنىڭ باشقا مەسىلىلەر ھەققىدە ئالدىن كۆرەرلىك بىلەن ئوتتۇرىغا قويغان قاراش ۋە تەشەببۇسلىرىمۇ بىزنىڭ ئەھمىيەت بېرىشىمىزگە ئەر-زىيدۇ.

3. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ نەزىرىدىكى مىللىي مائارىپ

مۇتەپەككۇر ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن مىللىي مائارىپ مە-سىلىسى ھەققىدىمۇ بىر يۇرۇش قاراش ۋە تەشەببۇسلارنى ئوتتۇ-رىغا قويغان. ئۇ مىللىتىمىزنىڭ ئىجتىمائىي رېئاللىقىنى ۋە ئىجتىمائىي پىسخىكىسىنى نەزەردە تۇتقان ھالدا مۇنداق دەيدۇ: «مىللىي مائارىپ، بولۇپمۇ ئۇيغۇر مائارىپى ئۆز ئوبيېكتلىرىنىڭ ھالقىلىق ئاجىزلىقلىرىنى ئېنىق بايقىغان ۋە قاراتمىلىقا ئىگە تەلىم - تەربىيە ۋاستىلىرىنىڭ ئۇنۇمدارلىقىنى روشەن گەۋدە-لەندۈرگەن بولۇشى لازىم.» ئۇ ئۇيغۇر مائارىپىنىڭ مۇھىم ۋەزە-پىسى توغرۇلۇق توختىلىپ، تېخىمۇ ئېنىق قىلىپ مۇنداق دەي-دۇ: «مېنىڭچە، ھالقىلىق مەسىلە ئۇيغۇر روھىيىتىدىكى ھېسسە-يات قۇرۇلمىسىنىڭ تەپەككۇر قۇرۇلمىسىدىن ئۈستۈن بولۇش

ھادىسىنى تەربىيە ئارقىلىق تەدرىجىي تەرتىپكە سېلىشتىن ئىبارەت.» ئۇ ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ روھىيەت قۇرۇلمىسىدا ھېسسىيات تەپەككۇردىن ئۈستۈن تۇرىدۇ، دەپ قارىغاچقا يۇقىرىقى تەشەببۇسنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇنىڭ قارىشىچە، «مىللىتىمىز ئومۇمەن ئەقلىي، مەنتىقىي، نەزەرىيەۋى، ئىلمىي تەپەككۇر بويىچە پىكىر يۈرگۈزۈشكە نىسبەتەن ھېسسىيات ۋە كۆز ئالدىدىكى روھىي كەيپىيات بويىچە پىكىر يۈرگۈزۈشكە ئېغىر دەرىجىدە مايىل.» ئۇ بۇ خىل روھىيەت قۇرۇلمىمىزنىڭ بىزنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىمىزدىكى ئىپادىلىنىش شەكىللىرى توغرىسىدا تېخىمۇ كونكرېت قىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «ئۇيغۇرلارنىڭ يەككە ھاياتىي ئىقتىدارى كۈچلۈك بولسىمۇ، مىللىي ئۇيۇشۇشچانلىقى ئاجىز؛ سودا ئىقتىدارى كۈچلۈك بولسىمۇ، سىياسىي ئىقتىدارى ئاجىز؛ ھېسسىياتچانلىقى كۈچلۈك بولسىمۇ، ئەقلىي بىلىش ئىقتىدارى ئاجىز؛ يېڭىلىققا قىزىقىش ئىقتىدارى كۈچلۈك بولسىمۇ، مىللىي كىملىكىنى بىلىش ۋە مىللىي ئەنئەنىسىنى قەدىرلەش ئىقتىدارى ئاجىز. شۇڭا نەزەرىيەۋى تەپەككۇرنىڭ ئۈستۈن ۋە ئەۋزەل مۇھىتىنى يارىتىش، مېنىڭچە، ئۇيغۇر مائارىپىنىڭ ئاساسىي يېتەكچى ئېڭى ۋە تارىخىي خىزمىتى بولۇپ ھېسابلىنىشى كېرەك. شۇ چاغدىلا بىز كىشىلەرنى قائىدە ـ پىرىنسىپلار بويىچە پىكىر يۈرگۈزەلەيدىغان، سۆزلەيدىغان، ئۆز ھېسسىياتلىرىنى تىزگىنلەيەلەيدىغان، مۇستەقىل پىكىر يۈرگۈزەلەيدىغان قىلىپ يېتىشتۇرەلەيمىز. خەلقىمىز شۇ چاغدىلا پىكىر قىلىشتىكى قۇرۇق قاينىلچىلىق ۋە ئەقىدىۋازلىق ئىللەتلىرىدىن قۇتۇلالايدۇ. مەسىلىلەرنى ھەقىقەت نەزىرى بىلەن كۆزىتەلەيدىغان، ئەقلىي تەپەككۇر بىلەن چۈشىنەلەيدىغان، دەلىل ـ ئىسپاتسىز جۆيلۈمەيدىغان، لوگىكىغا مۇراجىئەت قىلىدىغان، ئۆزىنىڭ مىللىي كىملىكىنى ئەستىن چىقارمايدىغان، ئىنسانىي قەدىر ـ قىممىتىنى ‹ئالتۇن شۆپۈك› ۋە ‹يالتىراق پۆپۈك›كە تېگىشمەيدىغان بولىدۇ. ئاخىرقى

ھېسابتا مىللەتنىڭ مەنىۋى قىياپىتى يۇكسىلمىدۇ.»

كۆرۈڭلىشقا بولمىدۇكى، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ بۇ خىل مۇتەپەككۇرانە پىكىر ۋە قاراشلىرى بىزنىڭ ئىجتىمائىي رېئاللىقىمىزنى، مىللىي روھىيىتىمىزنى چوڭقۇر چۈشەنگەندىن كېيىن تۇغۇلغان. شۇڭا ئۇ، «مىللىي مائارىپىمىز ئۆز ئوبيېكتىلىرىنىڭ نەزەرىيەۋى تەپەككۇر جەھەتتىكى ئاجىزلىقىنى يېتەرلىك مۆلچەرلىگەن ھالدا تەربىيەلەنگۈچىلەرگە پەلسەپە، تەبىئەت پەنلىرى، قانۇنشۇناسلىق، جەمئىيەتشۇناسلىق ۋە تارىخ پەنلىرىدىن نۇقتىلىق تەربىيە بېرىشى، ئوقۇغۇچىلارنى ماتېماتىكا، لوگىكا ۋە سىياسىي ـ ئىقتىسادقا ئائىت پەنلەرنى ئىگىلىتىشكە كۆپرەك ئىلھام بېرىشى كېرەك» دەپ كۆرسەتكەن.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ھەرقانداق غايىدىكى مائارىپنىڭ مەقسىتىنىڭ رېئاللىققا ئايلىنىشىدا ئەڭ مۇھىم ئامىل ئوقۇتقۇچى ئىكەنلىكى توغرىسىدىمۇ ئالاھىدە توختالغان. ئۇ ئالدى بىلەن رۇس ئەدەبىي تەنقىدچىسى بېلىنىسكىنىڭ «ئىنسانىيەتنىڭ تەقدىرى تەربىيە بىلەن ھەل قىلىنىدۇ» دېگەن مەشھۇر سۆزىنى ئوقۇتقۇچىلارغا ئەسلەتكەندىن كېيىن ئېنىق قىلىپ: «شۇڭا ئوقۇتقۇچى ئۆز كەسپىنى ئەقلى، قەلبى ۋە ۋىجدانى بىلەن سۆيۈشى، ئۇنى ئۇلۇغ تارىخىي تەرەققىياتقا ئاڭلىق بىرلەشتۈرۈش لازىم. ئۇ جاپادىمۇ، ھالاۋەتتىمۇ، ئۇنۇتۇلماسلىقى لازىم» دەپ ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ ئوقۇتقۇچىلار دۇچ كېلىۋاتقان ھەر خىل ئىجتىمائىي مەسىلىلەر توغرىسىدا يۇكسەكلىك مەۋقەسىدە تۇرۇپ مۇنداق دېگەن: «ئوقۇتقۇچىلار بىر مەھەللىك ئېتىبارسىز مۇئامىلە، ئىسسىق ـ سوغۇق ئېقىملار ئالدىدا تارىخىي يىراقنى كۆرەلمەسلىكى يوقاتماسلىقى، تېڭىرقىماسلىقى لازىم.»

مۇتەپەككۇر ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن مىللىي مائارىپىمىزنىڭ ۋەزىپىسى ۋە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ بۇرچى توغرىسىدا ئېنىق پە-

كىر ۋە تەشەببۇسلارنى ئوتتۇرىغا قويغاندىن كېيىن، مىللىي مە-
نىۋىيىتىمىزدىكى سەنئەتخۇمارلىق پىسخىكىسى چەكتىن ئېشىپ
كەتسە مىللەتنى كاردىن چىقىرىدۇ، دەپ قارىغان. ئۇ سەنئەتتىن
ئىبارەت ئىككىلەمچى نەرسىنى خەلقنىڭ تۇپ خۇمارى قىلىپ قو-
يۇش خەتەرلىك، دەپ كۆرسەتكەن. مائارىپ مىللىي روھىيىتى-
مىزدىكى بۇنداق بىر تەرەپلىمىلىكنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇشى، مىللەت
دۇچ كېلىۋاتقان ئىچكى ـ تاشقى كىرىزىسنى ھەل قىلىش ئۈس-
تىدە تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى كېرەك، دېگەن. ئۇ تېخىمۇ ئېنىق
قىلىپ بىز «ناخشا ـ ئۇسسۇل مىللىتى»، «شېئىر مىللىتى» دې-
گەندەك ناملارغا مەست بولۇپ يۈرمەسلىكىمىز كېرەك، روھىيە-
تىمىزدىكى ھېسسىيات ئۈستۈن بولۇش ھالىتىگە خاتىمە بېرىپ،
ئەقلىي تەپەككۇر ئۈستۈن بولۇش ھالىتىنى بارلىققا كەلتۈرۈشكە
تىرىشىشىمىز لازىم، چۈنكى ئالدىمىزدا بىزگە شېئىر مۇسابىقە-
سى دۇچ كېلىۋاتقىنى يوق ! دەپ ئاگاھلاندۇرغان.

مۇتەپەككۇر ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ بۇ مۇتەپەككۇرانە
ئاگاھلاندۇرۇشلىرى بىزنى قانچىلىك ئويلاندۇرالىسا ۋە سەگىتە-
لىسە، ئەنە شۇ چاغدىلا بىزنىڭ روھىيەت قۇرۇلمىمىزدىكى زاماۋ-
غا ماس كەلمەيدىغان نورمالسىزلىق ھالىتى تۈنجى قەدەمدە ئۆز-
گىرىش ياساشقا باشلىغان بولىدۇ.

2005 ـ يىلى يېزىلدى.
2013 ـ يىلى تۈزىتىلدى.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ۋە ئۇيغۇرلاردا ئېستېتىكا قۇرۇلۇشى

ئىقبال تۇرسۇن

ئاپتور ھەققىدە: ئىقبال تۇرسۇن 1969 ـ يىلى 9 ـ ئايدا قەشقەردە تۇغۇلغان، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدا ئوقۇغان، شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات ئىنستىتۇتىنىڭ پروفېسسورى، ئەدەبىياتشۇناسلىق دوكتورى، ماگىستىر ئاسپىرانت يېتەكچىسى، ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى ۋە ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتى نەزەريەسى، تەنقىدچىلىك تارىخى تەتقىقاتچىسى. ئۇنىڭ «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن ھېكمەت ئۇنچىلىرى»، «ئۇيغۇرلاردا كىنو ـ تېلېۋىزىيە مەدەنىيىتى»، «ئۇيغۇرلاردا ھايات ھېكمىتى، ئۆلۈم كۇلپىتى»، «20 ـ ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىي تەنقىدچىلىكى تارىخى» قاتارلىق كىتابلىرى نەشر قىلىنغان. خەنزۇچە ۋە ئۇيغۇرچە نوپۇزلۇق مەتبۇئاتلاردا 70 پارچىدىن ئارتۇق ئىلمىي ماقالە ۋە ئوبزورلىرى ئېلان قىلىنغان. دۆلەت ۋە ئۆلكە دەرىجىلىك تۆت تەتقىقات تېمىسىغا رىياسەتچىلىك قىلغان. ئۇ ھازىر شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىياتشۇناسلىق نۇقتىلىق پەن تۈرىنىڭ مەسئۇلى، ئۇيغۇر تىل ـ ئەدەبىياتى ئاسپىرانتلىق ئۇنۋان نۇقتىسىنىڭ مەسئۇلى، ئەدەبىيات ئىنستىتۇتى ئۇنۋان باھالاش كومىتېتىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى. ئىقبال تۇرسۇننىڭ ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ بەدئىي ۋە ئىلمىي نەتىجىلىرىگە بولغان قايىللىقى يۇقىرى بولغاچقا، ئۇ

زى تەربىيەلەۋاتقان ئاسپىرانتلىرىنى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن تەتقىقاتىغا ئالاقىدار تېمىلاردا ماقالە يېزىشقا تەشەببۇس قىلىدۇ ۋە ئۇيۇشتۇرىدۇ. ئىقبال تۇرسۇنئاك بۇ ماقالىسى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتى 2015 ـ يىلى 12 ـ ئايدا مۇتەپەككۇر ئالىم «ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ۋاپاتىنىڭ 20 يىللىقىنى خاتىرىلەش مۇناسىۋىتى بىلەن ئۆتكۈزۈلگەن مۇھاكىمە يىغىنى»دا ئوقۇلغان.

*　　*　　*

20 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىدىن باشلاپ، شىنجاڭدا ئۇيغۇر ئەدەبىيات ـ سەنئەتشۇناسلىق ئىلمىم قۇرۇلۇشى ۋە تەتقىقاتلار تېزلىكتە قانات يېيىپ، ئالىي مەكتەپلەر، ئاكادېمىيەلەر ۋە تەتقىقات يۇرتلىرىدا ئەدەبىيات نەزەرىيەسى، ئۇيغۇر تىل ـ ئەدەبىيات تارىخى، ئەدەبىي تەنقىدچىلىك ۋە ئېستېتىكا پەنلىرىنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان فىلولوگىيە پەن قۇرۇلۇشى پەيدىنپەي چوڭقۇرلىشىپ، ھەقىقىي مەنىدىكى زامانىۋى مىللىي ئوقۇشلۇق ۋە ئۇنىڭ نەزەرىيەۋى سىستېمىسى دەسلەپكى قەدەمدە شەكىللەندى.

ئەدەبىياتشۇناس ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن 20 ـ ئەسىردىكى ئۇيغۇر فىلولوگىيەسى پەن قۇرۇلۇشى تەرەققىياتىدا، بولۇپمۇ پەلسەپە ۋە ئېستېتىكا نەزەرىيە تەتقىقاتى ۋە پەن تەرەققىياتىدا مۇھىم تۆھپىلەرنى قوشقان كۆپ قىرلىق فىلولوگلىرىمىزنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. شۇبھىسىزكى، ئۇنى ئۇيغۇر ھازىرقى زامان پەن ساھەسىدە ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى، ئېستېتىكا نەزەرىيەسى ۋە قوللانمىلىرىنى بارلىققا كەلتۈرۈشكە ئاساس سالغان ھەمدە مۇھىم رول ئويناغان ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخ تەتقىقاتچىسى ۋە ئېستېتىكشۇناس دېيىشكە مۇناسىپ.

80 ـ يىللاردا شىنجاڭنىڭ ئالىي مەكتەپلىرىدە ئۇيغۇر مىللىي تىل ـ يېزىقىدا تۇزۇلگەن ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى، ئېستېتە-

كا نەزەرىيەسى دەرسلىكى ئوقۇشلۇقلىرى تېخى بوشلۇق ئىدى. ئۇستاز ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ بۇ مەزگىلدە نەشر قىلىنغان «ئۇيغۇر كىلاسسىك مۇزىكىسى ‹ئون ئىككى مۇقام› ھەققىدە»، «شىنجاڭنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى ناخشا ـ ئۇسسۇل سەنئىتى»، «فارابى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە سىستېمىسى» قاتارلىق كىتابلىرىدا ئۇيغۇر ناخشا ـ ئۇسسۇل سەنئىتى، مۇقام سەنئىتى ۋە فارابىنىڭ پەلسەپە ۋە ئېستېتىك ئىدىيە سىستېمىسى قاتارلىق تېمىلار بويىچە ئۇيغۇر مىللىي ئېستېتىكىسىنى ئىزدىنىش قىزغىنلىقىنى ئىپادىلىگەنىدى. كەينىدىنلا ئۇ تۇزگەن «ئومۇمىي ئېستېتىكا» ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن تۇنجى قېتىم تۇزۇلگەن ئالىي مەكتەپلەر ئۈچۈن ئېستېتىكا دەرسلىكى بولۇپ قالدى. مۇشۇ مەزگىللەردە شىنجاڭدىكى كونىچە ئالىي مەكتەپلەرنىڭ پەلسەپە ۋە ئەدەبىيات ـ سەنئەت كەسىپلىرىدە ئېستېتىكا دەرسلىكى تېخى تەسىس قىلىنمىغان، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى قاتارلىق بىر قىسىم ئالىي مەكتەپلەردە ئېستېتىكا دەرسى ئېچىلغان بولسىمۇ، دەرسلىك قوللانمىسى بولمىغاچقا، خەنزۇچە ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىپ سۆزلەشكە توغرا كەلگەنىدى. بۇ ھەقتە ئاندا ـ ساندا يېزىلغان ماقالىلەردىن باشقا پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى يوق دېيەرلىك ئىدى. مۇشۇنداق بىر ۋەزىيەتتە ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن تۇزگەن «ئومۇمىي ئېستېتىكا» ناملىق كىتاب ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن تۇزۇلگەن تۇنجى ھەم بىرقەدەر سىستېمىلىق دەرسلىك قوللانمىسى بولۇش بىلەن شىنجاڭدىكى ئالىي مەكتەپلەر، چوڭلار ئالىي مائارىپى، ئۆزلۇكىدىن ئۆگەنگۈچىلەر، سەنئەت كەسىپلىرى ۋە ئەدەبىيات ـ سەنئەت ھەۋەسكارلىرىنىڭ يېگانە قوللانمىسى بولۇپ تاھازىرغا قەدەر كەڭ تۇرده قوللىنىلماقتا. مەن ئالىي مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان چاغلىرىمدا بۇ كىتابنى ئىخلاس بىلەن قايتا ـ قايتا ئوقۇغان بولسام، شۇنىڭدىن كېيىنكى 20 نەچچە يىل جەريانىدا ئېستېتىكا دەرسى ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتىدا مۇھىم پايدىلىنىش

قوللانمىسى قىلىپ، پايدىلىنىپ كېلىۋاتىمەن.

بۇ كىتاب قۇرۇلمىسى جەھەتتىن ئېستېتىكا نەزەريىسى ۋە ئېستېتىكا تارىخىدىن ئىبارەت ئىككى بۆلۈمگە ئايرىلغان بولۇپ، جەمئىي توققۇز بابتىن تەركىب تاپقان. ئېستېتىكىنىڭ ئوبيېكتى ۋە ئورنى، گۈزەللىك نەزەريىسى، ئېستېتىك چۈشەنچە، سەنئەت گۈزەللىكى نەزەريىسى، ئېستېتىك كاتېگورىيەلەر ۋە ھالەتلەر، گۈزەللىك تەربىيەسى، غەرب كىلاسسىك ئېستېتىكا تارىخىدىكى نەزەريىەۋى تەلىماتلار ۋە ئۇلارنىڭ ۋەكىللىرى، ئېستېتىكىلىق ئىدىيەنىڭ تەرەققىياتى قاتارلىق مەسىلىلەر دىيالېكتىك ماتېرىيالىزم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزملىق ئىلمىي ئۇسۇل ۋە پىرىنسىپ ئاساسىدا شەرھلەنگەن، مۇھىم كەسپىي ئاتالغۇلارغا ئىزاھات بېرىلگەن.

ئېستېتىكىنىڭ ئاساسىي نەزەريىەۋى قائىدە ـ قانۇنىيەتلىرى، ئىنسانىيەتنىڭ ئېستېتىكىلىق ئىدىيە ـ ئاڭ تەرەققىياتى بىرقەدەر چوڭقۇر، سىستېمىلىق بايان قىلىنغان بولۇپ، گۈزەللىكنىڭ ساھەلىرى، ماھىيىتى، مەنبەسى، سەنئەت ئىجادىيىتى قانۇنىيەتلىرىنى چۈشىنىشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان. شۇنىڭدىن كېيىن ئاپتور تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئېستېتىكا ئىدىيەسى ۋە ئېستېتىك مەدەنىيىتىنى قېزىشقا بۇرىلىپ «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخىدىن بايان»، «غەربىي دىيار تاشكېمىر سەنئىتى» قاتارلىق ئىلمىي ئەسەرلىرىدە ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە مەركىزىي ئاسىيادا ياشىغۇچى تۈركىي تىلىدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەر، جۈملىدىن ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ قەدىمكى پەلسەپە ـ ئېستېتىك تەپەككۇرى، مادىي، مەنىۋى مەدەنىيىتى ۋە سەنئىتىدىن قىيا تاش، تاشكېمىر، مۇقام ۋە ئەدەبىيات ـ سەنئىتىدىكى ئېستېتىك ئىدىيە، كۆزقاراشلارنىڭ تارىخىي يېپ ئۇچلىرىنى ۋە ئېستېتىكا ئاڭ ۋە نەزەريىەۋى قاراشلىرىنى تەتقىق قىلىشقا ئۆتكەنىدى. ئەنە شۇنداق ئىزدىنىش نەتىجىسىدە 1994 ـ يىلى قاتلام نەزەريىەسى ۋە مېتو-

دولوگىيەسى ئاساسىدا ئىلگىرىكى «ئومۇمىي ئېستېتىكا» نەزەرد-
يەسىنى مۇكەممەللەشتۈرۈپ ۋە تولۇقلاپ ئۆزىنىڭ ئومۇملاشقان
«قاتلاملىق ئېستېتىكا» سىستېمىسىنى مەيدانغا كەلتۈردى.

«قاتلاملىق ئېستېتىكا» ــ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ
پەلسەپىۋى بىلىش ۋە ئېستېتىكا نەزەريىسىدە پىشىپ يېتىلگەن-
لىكى ۋە ئۆزىگە خاس ئىدىيە، قاراش ۋە مېتودنى شەكىللەندۈر-
گەنلىكىنىڭ سەمەرىسى، شۇنداقلا «ئومۇمىي ئېستېتىكا»نىڭ
قاتلاملاشقان، تولۇقلانغان گەۋدىسى ئىدى. كىتاب مۇقەددىمىلىك
بايان، ئەسلىي گۈزەللىك ۋە ئېستېتىكىلىق، سەنئەت گۈزەللە-
كى، بەدىئىي ئىجادىيەت قائىدىلىرى، ئېستېتىكىلىق كاتېگورىيە-
لەر ۋە گۈزەللىك تەربىيەسىدىن ئىبارەت ئالتە بۆلۈم، 19 باب
مەزمۇندىن تەشكىل تاپقان. ئاپتور غەرب ئېستېتىكا تارىخىدىكى
خىلمۇخىل ئېقىملارنىڭ قاراشلىرىنى بايان قىلىپ ئۆزىنىڭ
قاتلاملىق ئېستېتىكا نەزەريىسىنىڭ يېتەكچى ئىدىيەسى، پە-
رىنسىپى ۋە ئۇسۇلىنى شەرھلەيدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە، قاتلام كەڭ
بىر چۈشەنچىدىن ئىبارەت بولۇپ، «شەيئىلەرنىڭ ماھىيىتىگە
چوڭقۇرلاپ نەزەر سالساق، بارلىق ماددىي دۇنيا زەررىدىن قۇيۇش-
قىچە، ھۈجەيرىدىن ئىنسان مېڭىسىگىچە بارلىق روھىي ھادىسە-
لەرنىڭ ھېسسىي بىلىشتىن تەپەككۇرغىچە، ئىدېئولوگىيەدىن مە-
نىۋى مەھسۇلىيەت ھادىسىلىرىگىچە ھەم قۇرۇلمىلىق، ھەم راۋاجلە-
نىش جەريانى جەھەتتە كۆپ قاتلاملىق ئىكەنلىكىنى كۆرىمىز.»
«قاتلاملىق ـ ئوبىيېكتىپ دۇنيادىكى ۋە بىزنىڭ بىلىش روھىيە-
تىمىزدىكى ئومۇمىي مەۋجۇتلۇققا ئىگە چىنلىقتىن ئىبارەت.»
ئاپتورنىڭ قاتلاملىق قارىشى دىيالېكتىك ماتېرىيالىزملىق قا-
راش، تارىخىي ماتېرىيالىزملىق قاراش بولۇپ، «قاتلامسىز ھېچ-
قانداق قۇرۇلمىنى، ھېچقانداق تەدرىجىي تەرەققىياتنى، ھېچقانداق
تارىخنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس، قاتلاملىق ھالەت تە-
بىئەت، جەمئىيەت، تەپەككۇر دۇنياسىدىكى بارلىق قۇرۇلمىلىق،

مۇناسىۋەتلىك، سەۋەبىياتلىق، تەرەققىياتلىق ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغىنى ئۈچۈن، قاتلاملىق دۇنيا ۋە قاتلاملىق ھادىسىلەرنى قاتلاملىق بىلىش مۇمكىنچىلىكى بار. شۇڭا بىز تەكشۈرىدىغان ئوبيېكتنى قاتلاملىق تەھلىل قىلىش، قاتلاملىق ئومۇملاشتۇرۇش ۋە مۇھاكىمە قىلىشىمىز كېرەك. مۇنداق بىلىش ئۇسۇلىنى قاتلام نەزەريىسى دەپ ئاتاشقا بولىدۇ.» ئاپتور قاتلاملىق ئالاھىدىلىكنى ھەم بىر خىل نەزەريىە، ھەم بىر خىل ئىلمىي مېتودولوگىيە دەپ قارايدۇ ۋە ئۇنى ئۆزىنىڭ «قاتلاملىق ئېستېتىكا»سىنىڭ پىرىنسىپ ۋە ئۇسۇلى قىلىپ ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئۇنىڭ «قاتلاملىق ئېستېتىكا»سى مۇنداق بىرنەچچە قاتلامنى ئىز چىللاشتۇرىدۇ: بىرىنچى، قاتلام خاس ئەسلىي گۈزەللىك، گۈزەللىك پىسخىكا تۈيغۇسى، ئېستېتىكىلىق ھالەتلەر، سەنئەت نەزەريىەسىدىن ئىبارەت. ئىككىنچى، غەرب ـ شەرقنىڭ ئېستېتىكىلىق ئىدىيە ۋە ئالڭ تارىخى. ئۈچىنچىسى، سەنئەت ئىجادىيىتى نەزەريىەسى ۋە سەنئەت تارىخىدىن ئىبارەت. ئاپتور پەلسەپە، تارىخشۇناسلىق، پىسخولوگىيە، دىداكتىكا، پېداگوگىكا، ئەدەبىيات ۋە سەنئەتشۇناسلىق نۇقتىلىرى بويىچە كۆپ نۇقتىدىن، كۆپ قاتلاملىق، كۆپ قۇرۇلمىلىق ھالدا مۇھاكىمە ئېلىپ بارغان. بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا، مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئېستېتىكا مەدەنىيىتى تارىخى ۋە ئېستېتىكا ئىدىيە ـ كۆزقاراشلىرىنى ئېستېتىكا نۇقتىسىدىن شەرھلەپ بېرىشكە كۈچ سەرپ قىلغان. ئېستېتىكا نەزەريىەسى تارىخى ۋە سەنئەت تارىخى قاتلاملىق ھالدا بايان قىلىنغان. بۇ كىتاب ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ئىجتىمائىي پەن كەسىپلىرىدىكى تولۇق كۇرس، ئاسپىرانتلار، بىلىم ئاشۇرغۇچىلار ۋە كەڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت ھەۋەسكارلىرىنىڭ ئېستېتىكا پېنىنى سىستېمىلىق ئۆگىنىشىدىكى سەر خىل دەرسلىك، مۇھىم قوللانما رولىنى ئويناپ ۋە ئىجادىي تەسىر كۆرسىتىپ كەلمەكتە.

90 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، رايونىمىزدا ئېسـ
تېتىكا دەرسلىكى تۈزۈش ۋە تەتقىقاتىغا ئەھمىيەت بېرىلىپ،
ئىلگىرى ـ كېيىن ئابدۇللا مۇھەممەدى تۈزگەن «ئېستېتىكا
توغرىسىدا ئومۇمىي بايان»، سەنئەت ھوشۇر تۈزگەن «ئېستېتىكا
گۈزەللىك ۋە تەربىيە» قاتارلىق ئوقۇشلۇقلار بارلىققا كەلدى.
مەتبۇئاتلاردا فارابى، يۈسۈف خاس ھاجىپ، مەھمۇد كاشغەرىي،
ئەھمەد يۈكنەكى، نەسىرىدىن رابغۇزى قاتارلىق ئۇيغۇر كلاسـ
سىكلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىدىكى ئېستېتىكا ئىدىيە ـ قاـ
راشلار، ئۇيغۇر ھازىرقى ۋە بۈگۈنكى زامان ئەدەبىياتىمىزدىكى
شېئىرىيەت ۋە پىروزا ئىجادىيىتى، ئۇيغۇر كىنو ـ تېلېۋىزىيە
سەنئىتى، قول ـ ھۈنەر سەنئىتىدىكى ئېستېتىكا ئالاھىدىلىكـ
لەر، گۈزەللىك تەربىيەسى ۋە مەنىۋى ساپا قاتارلىق مەسىللىرى
ھەققىدە مۇلاھىزىلەر كۆپەيدى. شۇنداق بولسىمۇ، چوڭقۇرلۇق،
يېڭىلىق، سىستېمىچانلىق ۋە نەزەرىيەۋىلىك جەھەتتە 20 يىلدىن
بۇيان مەيلى ئالىي مەكتەپ ئوقۇتۇشىدا بولسۇن ياكى تەتقىقات
ساھەسىدە بولسۇن، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ «قاتلاملىق
ئېستېتىكا»سى يەنىلا ئەڭ نوپۇزلۇق قوللانمىلىق ئوقۇشلۇق بوـ
لۇپ ئىشلىتىلمەكتە. 30 نەچچە يىلدىن بۇيان بىزدە «ئومۇمىي
ئېستېتىكا» ۋە «قاتلاملىق ئېستېتىكا»نى بېسىپ چۇشكۈدەك بەـ
رەر يېڭى ئىلمىي ئەسەر تېخى بارلىققا كەلگىنى يوق.

ھالبۇكى 20 ـ ئەسىردە ئۇيغۇرلار پەلسەپە ـ نەزەرىيەۋى پەنـ
لەردە خېلىلا ئارقىدا قالغانلىقتىن ئۇيغۇرلاردا ئېستېتىكا پەن
قۇرۇلۇشى ۋە تەتقىقاتى 80 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە جىددىي
قولغا ئېلىنىشنى كۈتۈپ تۇرغان ئاجىز ساھە ئىدى. ئەگەر «بىر
مىللەت پەننىڭ يۇقىرى پەللىسىدە تۇرۇشنى خالايدىكەن، ئۇ ھالـ
دا نەزەرىيەۋى تەپەككۇردىن بىر مىنۇتمۇ توختاپ قالماسلىقى
كېرەك» (ئېنگېلىس) لىكىنى تونۇپ يەتكەن ئۇستاز ئابدۇشۇكۇر
مۇھەممەتئىمىن 80 ـ يىللاردىكى ئېستېتىكا قىزغىنلىقىدىن

ئىلھاملىنىپ، بىزنىڭ فىلولوگىيە پەنلىرى ساھەيىمىزدىكى بۇ چوڭ بوشلۇقنى تولدۇرۇش ئۈچۈن ئىجتىھات بىلەن ئىزدىنىپ تۇنجى ئېستېتىكا نەزەريىسىنى تۇزدى ۋە ئۇنى مۇكەممەللەشتۈرۈپ، تولۇقلاپ «قاتلاملىق ئېستېتىكا»نى ئىلىم ساھەسىگە سۇنۇپ بىر بوشلۇقنى تولدۇردى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئېستېتىكا تەتقىقاتىغا يول باشلاپ بەردى.

ئەلۋەتتە شۇنىمۇ نەزەردىن ساقىت قىلمايمىزكى «ئومۇمىي ئېستېتىكا» بۇ ھەقتىكى دەسلەپكى ئۆگىنىش ھاسىلاتى بولۇش سۈپىتىدە ئىلمىيلىك، كەڭلىك، نەزەريىۋىلىك، يېڭىلىق جەھەتلەردە مۇئەييەن يېتەرسىزلىكلەرمۇ ساقلانغان. قاتلاملىق ئېستېتىكا بىر خىل نەزەريە ۋە مېتودولوگىيە بولۇش سۈپىتىدە ئۇ ئەنئەنىۋى سىستېما نەزەريەسى، تىزگىنلەش نەزەريەسى قاتارلىق مېتودولوگىيەلەرنىڭ داۋامى ياكى يېڭىچە ئاتىلىشى. بۇ خىل قاتلام نەزەريەسى مېتودىنىڭ پەلسەپىۋى ئاساسى، نەزەريەۋى تەلىماتى ۋە قۇرۇلمىسى ھەمدە ئېستېتىكىغا تەتبىقلىنىشى، ئاساسىنى يەنمۇ كۈچەيتىشنى كۈتىدۇ. ئەسەر بىرقىسىم زىددىيەتلىك پىكىر ـ قاراشلار ۋە مەنتىقسىزلىقلەردىن خالىي ئەمەس، شۇنداق بولۇشىغا قارىماستىن ئۇ ئالىمنىڭ ھەقىقەت ئىزدەش ئىرادىسى ۋە يېڭىلىق يارىتىش روھىنى نامايان قىلىدۇ.

مەلۇمكى، ئېستېتىكا كەڭ مەنىدە بارلىق گۈزەللىك ساھەلىرى ھەققىدىكى پەلسەپىۋى خاراكتېردىكى پەن. ئىنسان زاتىنىڭ گۈزەللىك ھەققىدىكى بىلىش ۋە ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنى ئىلگىرى سۈرۈش، ماددىي، مەنىۋى مەدەنىيەت بەرپا قىلىش، ئۆزىنى ئىزدەش، ئۆزىنى تونۇش ۋە گۈزەل دۇنيا قۇرۇپ چىقىش جەھەتتىكى ئىجتىمائىي ئەمەلىيەت، تارىخىي تەرەققىيات ۋە ئىجادىيەتلىرىنىڭ بەدىئىي جۇلاسى.

ئېستېتىكا گەرچە 18 ـ ئەسىردىكى گېرمانىيە پەيلاسوپى ئالىكساندىر گوتتلىف بائوم گارتىن (1714 ~ 1762) تەرىپىدىن

مۇستەقىل پەن قىلىپ تىكلەنگەن بولسىمۇ، ئىنسانىيەتنىڭ ئېستېتىكا ئېڭى ۋە ئىدىيەسى ناھايىتى قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلاپ شەكىللەنگەن. ئېستېتىكا ۋە گۈزەللىك مەسىلىلىرى ھەققىدە ئەڭ قەدىمكى ياۋروپادا گىرېك ـ يۇنان مۇتەپەككۇرلىرىدىن سوقرات (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 469 ـ يىلىدىن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 399 ـ يىلىغىچە ياشىغان)، ئەپلاتون (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 428 ـ يىلىدىن 348 ـ يىلىغىچە ياشىغان)نىڭ «دىيالوگ» (غايىۋى دۆلەت)، ئارىستوتېلنىڭ «پوئېتىكا»، «رېتورىكا» قاتارلىق ئەسەرلىرى قەدىمكى رىم مۇتەپەككۇرلىرىدىن ھوراتسىيوسنىڭ (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 65 ـ يىلىدىن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 8 ـ يىلىغىچە ياشىغان) «شېئىرىي سەنئەت ھەققىدە»، لونگىنوس (213 ~ 273) «يۇكسەكلىك ھەققىدە» قاتارلىق ئەسەرلىرىدە مۇھاكىمىلەر قىلىنغان.

ئوتتۇرا ئەسىردە ئاتاقلىق ئېستېتىكىچىلاردىن پىلوتىنو AC (205 ~ 270)، توماس ئاكۇيناس (1225 ~ 1274)، فرانسىس باكون (1561 ~ 1626)، شاختسبوري (1671 ~ 1713)، فرانسىس ھوتچېسون (1694 ~ 1747)، ھوگارت (1697 ~ 1764)، يوم (1711 ~ 1776)، بۇركي (1729 ~ 1797)، يېقىنقى زامان ئېستېتىكىچىلاردىن روسسو (1712 ~ 1778)، لىسسىنىڭ (1729 ~ 1781)، كانىت (1724 ~ 1804)، گىيوتى (1749 ~ 1832)، شىللېر (1759 ~ 1805)، ھېگېل (1770 ~ 1831)، رۇسىيە ئېستېتىكىچىلىرىدىن بىلىنىسكىي (1811 ~ 1848)، چېرنىشېۋسكىي (1828 ~ 1889) قاتارلىق ئېستېتىكىچىلار گۈزەللىكنىڭ مەنبەسى، ماھىيىتى ۋە سەنئەت ھەققىدە پەلسەپىۋى ۋە ئېستېتىكىلىق تەلىماتلارنى ئوتتۇرىغا قويغان. غەرب ئېستېتىكا تارىخىدا بولۇپمۇ، قەدىمكى گىرېتسىيە پىروتگىلاس ئېپقىمىدىكىلەرنىڭ «گۈزەللىك شەكىل دېمەكتۇر»، ئەپلاتوننىڭ «گۈزەللىك مۇناسىۋەت دېمەكتۇر»، 19 ـ ئەسىردىكى

رۇس ئېستېتىكىچىلاردىن چېرنىشېۋسكىينىڭ «گۈزەللىك تۇر-مۇش دېمەكتۇر» دېگەن قاراشلىرى غەرب ئېستېتىكا نەزەريەسى تارىخىدا چوڭقۇر تەسىر قالدۇرغان.

كانىت ۋە ھېگېلنىڭ ئېستېتىكا قاراشلىرى ھازىرقى زامان غەرب ئېستېتىكىسىنىڭ مۇستەقىل پەن سۈپىتىدە پەلسەپىدىن ئايرىلىپ چىقىشىغا كۆپ خىل پەنلەرنىڭ كېيىنكى نۇقتىسىدا ئېستېتىكا مەسىلىلىرىنى قاتلاملىق مۇھاكىمە قىلىشنىڭ يولىنى ئېچىپ بەرگەن. تەبىئىي پەنلەر، سانائەت پەنلىرى ۋە نەزەريەۋى ئىلىملەرنىڭ تەرەققىي قىلىشى، ماركسىزملىق دىيالېكتىك پەل-سەپىنىڭ تەرەققىياتىنىڭ تەسىرىدە 20 - ئەسىردىكى ياۋروپا ۋە ئامېرىكا ئېستېتىكىسى ساھەسىدە پەلسەپەسى ئېستېتىكا ئېقىمى (شوپېنخاۋېرنىڭ ئىرادىچىلىك پەلسەپەسى، گىروگ سەزگۈ ئېس-تېتىكىسى، ھوسسانىڭ ھادىسىشۇناسلىق ئېستېتىكىسىدىن تەر-كىب تاپقان، پسىخىك ئېستېتىكا ئېقىمى (فىرويىد روھى ئانالىز ئېستېتىكىسى)، گىمىتائولىت پسىخولوگىيەلىك ئېستېتىكىسى (ئەنگلىيە تەجرىبىچىلىك ئېستېتىكىسى ئاساسىدا شەكىللەنگەن) ۋە سەنئەت سوتسىيولوگىيەسى ئېستېتىكىسى ئېقىمى (گىرو-سىن، تىنا، روسسىن سەنئەت ئېستېتىكىسى، بەلگە ئېستېتىكە-سى، سان - سېپىر ئېستېتىكىسى، قوبۇل قىلىش ئېستېتىكە-سى، سىستېما ئېستېتىكىسى قاتارلىقلار ئاساسىدا شەكىللەنگەن) قاتارلىق ھازىرقى زامان ئېستېتىكىسى ئېقىملىرى ئەنئەنىۋى نەزەريە رامكىسىنى بۇزۇپ تاشلاپ رەڭدارلىق، كۆپ خىللىققا يۈزلەنمەكتە. تەتقىقات مېتودىمۇ كۆپ خىللاشماقتا.

جۇڭگودا ئېستېتىكا تەتقىقاتى يېقىنقى زامانىدىكى سىياسىي ئىسلاھاتنىڭ تۈرتكىسىدە، غەرب يېقىنقى زامان ئېستېتىكىسىنىڭ تەسىرىدە شەكىللەنگەن. لياڭ چىچاۋ، ۋاڭ گوۋېي، سەي يۈەنپېي ۋە لۇشۈن قاتارلىقلار جۇڭگو يېقىنقى زامان ئېستېتىكىسىنىڭ رەسمىي باشلانغانلىقىنىڭ ۋەكىللىرى ئىدى. ئەينى چاغدا بېيجىڭ

ئۇنىۋېرسىتېتنىڭ مۇدىرى سەي يۈەنپىي 20 ـ يىللاردا بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئېستېتىكا دەرسىنى تەسىس قىلغان ھەمدە گۈزەللىك تەربىيەسى بارلىق تەلىم ـ تەربىيەنىڭ ئاساسى دەپ تەشەببۇس قىلغانىدى. 30 ـ ، 40 ـ يىللاردا جۇڭ گۈاڭچەن ياۋروپا ۋە ئامېرىكىنىڭ ئېستېتىكا نەزەرىيە تەلىماتلىرىنى تەر-جىمە قىلىپ تونۇشتۇرۇش ئاساسىدا جۇڭگونىڭ ئېستېتىكا پەن قۇرۇلۇشىغا غايەت زور تۆھپە قوشقان بولسا، زوڭ بەيخۇا جۇڭگو كىلاسسىك ئەنئەنىۋى ئېستېتىكا چۈشەنچە ئىدىيەلىرىنى تەتقىق قىلىپ، مىللىي پەلسەپە تارىخى ئاساسىغا قۇرۇلغان ھازىرقى زا-مان ئېستېتىكا ئىلمىنى بەرپا قىلغان.

20 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ ، 60 ـ يىللىرىدا ئېستېتىكا ھەققىدە ئېلىمىزدە تۆت خىل پىكىر ئېقىمىنىڭ بەس ـ مۇنازىرىسى قانات يېيىپ، ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەزەرىيەلىرىگە غايەت زور تەسىر كۆرسەتكەن. 80 ـ يىللارغا كەلگەندە ئېلىمىزدە ئېستېتىكا قىز-غىنلىقى قايتا قوزغىلىپ، تەتقىقات چوڭقۇرلىشىشقا، ئىنچىكە-لىشىشكە قاراپ ماڭدى. تۇرمۇش ئېستېتىكىسى، سەنئەت ئېستې-تىكىسى، كىنو ـ تېلېۋىزىيە ئېستېتىكىسى، ماتېماتىكا ئېستې-تىكىسى، ئەدەبىيات ئېستېتىكىسى، سېلىشتۇرما ئېستېتىكا، مىستىسىزملىق ئېستېتىكىسى، شېئىرىيەت ئېستېتىكىسى، پە-روزا ئېستېتىكىسى، ئىلاھىيەت ئېستېتىكىسى، ئۆلۈم ئېستېتە-كىسى قاتارلىق يېڭى تارماق پەنلەر كېلىپچىقىپ، يەنە بىر يۈقە-رى دولقۇننى پەيدا قىلدى. ئۇ بارغانسېرى مىللىي تارىخىي مەدە-نىيەت ئېستېتىكىسى تەرەپكە قاراپ يۈزلەنمەكتە.

مېنىڭچە، بۇنىڭدىن كېيىنكى ئۇيغۇر ئەدەبىيات ـ سەنئەتشۇ-ناسلىق پەن قۇرۇلۇشىدا تۆۋەندىكى بىرقانچە ئىشقا ئەھمىيەت بېرىش بەكمۇ زۆرۈر دەپ قارايمەن. بىرىنچىدىن، چەت ئەللەرنىڭ قەدىمدىن ھازىرغىچە ئۆتكەن داڭلىق پەيلاسوپ، مۇتەپەككۇرلىرى، ئېستېتىكا نەزەرىيەچىلىرىنىڭ دۇنياۋى تەسىرگە ئىگە سەر خىل

ۋەكىللىك ئەسەرلىرىنى تىلىمىزغا تەرجىمە قىلىش، تونۇشتۇ-
رۇش، شەرھلەش، ئۆرنەك قىلىش ئىشىنى چىڭ تۇتۇش كېرەك.
بولۇپمۇ ياۋروپا ۋە ئامېرىكىنىڭ يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامانداىكى
ئەڭ يېڭى نەزەرىيە، تەلىمات قاراشلىرىنى قوبۇل قىلىش، دىيا-
لوگلىشىش، ئىدىيە ئالماشتۇرۇش ئىشىغا ئەھمىيەت بېرىش كې-
رەك. ئىككىنچىدىن، ئۇيغۇر مىللىي ئېستېتىكا ئىدىيە تارىخى
ۋە ئېستېتىك مەدەنىيەت تارىخى ھەققىدىكى ئىزدىنىش ۋە تەتقى-
قاتنى قانات يايدۇرۇش، ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس مىللىي ئالاھىدىلىكى
ھەم قانۇنىيىتى، سىستېمىسىنى تېپىپ چىقىپ، بۇگۇنكى پەن
قۇرۇلۇشى ۋە مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىغا ئۆرنەك قىلىشى زۆرۇر. ئۇ-
چىنچىدىن، ئوقۇتۇش ۋە دەرسلىك تۈزۈشىنى مۇھىم نۇقتا قە-
لىپ، ئالىي مەكتەپ ۋە ئوتتۇرا مەكتەپلەردە ئېستېتىكا، گۈزەل-
لىك تەربىيەسى ۋە ئەخلاق دەرسلىكىنى يېڭىلاش تەخىرسىز بىر
ئىش بولۇپ قالدى. تۆتىنچىدىن، ئۇيغۇر ھازىرقى ۋە بۇگۇنكى
زامان ئەدەبىياتىدىكى ۋەكىللىك ئەدىب، سەنئەتكارلار ھەم ۋەكىل-
لىك ئەسەرلىرىنى ئېستېتىكا پەن نۇقتىسىدىن شەرھلەش يەنى
بىزدە ئۇيغۇر شېئىرىيەت ئېستېتىكىسى، كىنو - تېلېۋىزىيە
ئېستېتىكىسى، زوقلىنىش ئېستېتىكىسى، مەدەنىيەت ئېستېتى-
كىسى، پىروزا ئېستېتىكىسى دېگەندەك يېڭىچە ساھەلەرنى ئې-
چىشقا يۇزلىنىش زۆرۇر. ئاخىردا تەكىتلەشكە تېگىشلىك بىر
نۇقتا شۇكى، ئۇيغۇر ئېستېتىكا ئىدىيە ۋە نەزەرىيەسىنى قېزىپ
چىقىپ ۋە يەكۈنلەپ ئۇنى ئېلىمىزدىكى باشقا قېرىنداش مىللەت-
لەرنىڭ ئېستېتىكا ئىدىيە تارىخى بىلەن سېلىشتۇرۇش، ئۇچرا-
شىش، دىيالوگلىشىش، پىكىر ئالماشتۇرۇش ئىشىنى چىڭ تۇ-
تۇش، يەنە چەت ئەلنىڭ پەلسەپە، ئېستېتىك نەزەرىيە تەلىماتلىرى
بىلەن سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش، تەتقىقات ئورگانلىرىنى قۇ-
رۇش ۋە ئىلمىي پائالىيەتلەرنى جانلاندۇرۇش زۆرۇر دەپ قارايمەن.
ھەربىر دەۋردە شۇ دەۋرگە نىسبەتەن خاس ئىلىم ۋە ئالىم بو-

لىدۇ. بىر مىللەتنىڭ ھەقىقىي ھازىرقى زامان مەدەنىيىتىگە، مەدەنىيەت ئاڭلىقلىقىغا، مۇستەقىل ئىلىمگە ئىگە بولۇپ دۇنياغا يۈزلىنىشىدە فىلولوگىيە پەنى، بولۇپمۇ پەلسەپە ۋە ئېستېتىكا پەن قۇرۇلۇشى ئومۇمىي نەزەريەۋى تەپەككۇرنى، ئۇنىۋېرسال ساپاسىنى يېتىشتۇرۇشتە ئاچقۇچلۇق مەسىلىدۇر. چۈنكى گۈزەللىك تەربىيەسى بىر مىللەتنىڭ ئەزاسىدىن تاكى پۈتۈن مىللەتكىچە، ئەجدادتىن ـ ئەۋلادقىچە ئادىمىيلىك خاراكتېر، پەزىلەت يېتىشتۇرۇشكە، ئېچىۋېتىلگەن ھالدا تەرەققىي قىلىش يولىغا يېتەكلەشكە، مىللەتنىڭ ئوبرازىنى، سۈپىتىنى ئۆستۈرۈشكە، تاكامالاشتۇرۇشقا ھەل قىلغۇچ رول ئويناىدۇ.

مەنمۇ ئۇستاز ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئىلمىي تەتقىقاتىدىكى ئەدەبىيات، تارىخ، پەلسەپە بىرەدەكلىكى مېتودى بويىچە ئۇيغۇر ئەدەبىيات ـ سەنئەت تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىن ئىبارەت مېتودى ۋە قاتلاملىق ئېستېتىكا تەتقىقات مېتودىنىڭ تەسىرىگە كۇچلۇك ئۇچرىغانلارنىڭ بىرى. ئۇنىڭ پەلسەپە ۋە ئۇنىۋېرسال مېتودى ۋە ئېستېتىكا نەزەريەسىنىڭ ئىلھامى ۋە تەسىرىدە «ئۇيغۇر كىلاسسىكلىرى ئىجادىدا ئازاب ئېڭى ۋە ئۆلۈم تېمىسى»، «ئۇيغۇر كىنو ـ تېلېۋىزىيەسى مەدەنىيىتى»، «20 ـ ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئۆلۈم ئېڭى» ناملىق ئىلمىي ئەسەرلىرىمدە ئەدەبىيات تارىخىمىزدىكى ئازاب ئېڭى، ئۆلۈم، مۇھەببەت تېمىلىرىنى پەلسەپە، مەدەنىيەت، تارىخ ۋە ئېستېتىكا بىرەدەكلىكى مېتودى بىلەن شەرھلەشكە تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن بولسام، ئۇيغۇر كىنو ـ تېلېۋىزىيە سەنئىتىنىڭ تەرەققىياتىنى مەدەنىيەت، تارىخ ۋە ئېستېتىكا يۈكسەكلىكىدە تۇرۇپ مۇھاكىمە قىلىشقا كۆپرەك كۇچىدىم. بۇ مېنىڭ يېتەكچى تەتقىقات مېتودىمنى شەكىللەندۇرۇپلا قالماي، ئۇيغۇر ئېستېتىكا تارىخى ۋە ئېستېتىك مەدەنىيەت تەتقىق قىلىش قىزغىنلىقىمنى ۋە ئارزۇيۇمنى تېخىمۇ كۇچەيتىپ كەلدى. ئەنە شۇ قىزغىنلىقىنىڭ تۇرتكىسىدە ئالىي مەكتەپ مۇنبىرى

ېرىدە 20 يىلدىن بېرى ئېستېتىكا دەرسىنى ئۆزۈمنىڭ ئاساسلىق دەرسلىرىمنىڭ بىرى سۈپىتىدە ئۇستۇمگە ئېلىپ ئۆتۈش جەريا-نىدا ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ياراتقان ئېستېتىكا پەن نەزەرد-يەسىنى راۋاجلاندۇرۇپ ئۇيغۇرلارنىڭ تارىختىن بۇيانقى ئېستېتىك ئىدىيە كۆزقاراشلىرىنىڭ تارىخىنى تىكلەش ئارزۇسىنى كۆڭلۈم-گە پۈكۈپ ۋە ئىزدىنىپ كېلىۋاتىمەن. يېقىنقى يىللاردا ئۇيغۇر تىل - ئەدەبىيات كەسپىدىكى ئاسپىرانتلارغا «شەرق ئېستېتىك-كىسى»، «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئېستېتىكىسىدىن لېكسىيەلەر» قا-تارلىق يېڭى دەرسلەرنى ئېچىش ۋە ياش ئۆگەنگۈچىلەرنى مۇشۇ تەرەپكە جەلپ قىلىش ۋە چېنىقتۇرۇشمۇ مېنىڭ ئېستېتىكا ئو-قۇتۇش ۋە تەتقىقاتنى كېڭەيتىش، چوڭقۇرلاشتۇرۇش ئۈچۈن كۆرسىتىۋاتقان تىرىشچانلىقىمدۇر.

مېنىڭچە، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇيغۇر ئېستېتىك ئىدىيە ۋە نەزەرىيە تارىخىنىڭ سىستېمىسىنى تۇرغۇزۇپ چىقىش نۆۋەتتىكى ئۇيغۇر فىلولوگىيە پەنلىرى قۇرۇلۇشىمىزدىكى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە جىددىي ۋەزىپىلىرىمىزنىڭ بىرىدۇر.

ناۋادا يېقىن كەلگۈسىدە بىز بۇ ئېستېتىك مەدەنىيەت تارىخ-مىزنى قۇرۇپ چىقالىساق، ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ پەن قۇرۇلۇشىدىلا ئەمەس، بەلكى مىللىي مەدەنىيىتىمىزنىڭ ئاڭلىق تەرەققىي قى-لىشى مىللەتنىڭ مەدەنىيەت ساپاسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش جەھەت-تە ئۆزىمىزگە خاس مەدەنىيەت تەپەككۇر ئەندىزىسى ۋە مىللىي پەلسەپىۋى دۇنيا قاراشنىڭ يېتەكچى رولىنىمۇ يەكۈنلەپ چىقالى-غان بولاتتۇق.

فارابىشۇناسلىق تەتقىقاتىمىزنىڭ مەشئەلچىسى

بەختىگۈل ئىمام

ئاپتور ھەققىدە: بەختىگۈل ئىمام 1983 ـ يىلى ئاتۇشنىڭ سۇنتاغ يېزا باغلا كەنتىدە تۇغۇلغان. 1999 ـ يىلىدىن 2003 ـ يىلىغىچە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ جۇڭگو تىللىرى فاكۇلتېتى خەنزۇ تىلى تەرجىمانلىق كەسپىدە ئوقۇغان. 2013 ـ يىلى شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات ئىنستىتۇتىغا ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقاتى يۆنىلىشى بويىچە ماگىستىر ئاسپىرانتلىققا قوبۇل قىلىنغان.

بەختىگۈل ئىمام ئاسپىرانتىقتا ئوقۇش جەريانىدا «نەۋائىينىڭ ‹مەجالىسۇن› نەفائىس›تىكى شېئىرىيەت قارىشى» (خەنزۇچە «ياش يازغۇچىلار» ژۇرنىلىنىڭ 2014 ـ يىلى 12 ـ ئايلىق سانى)، «‹قۇتادغۇبىلىك›تىكى زامانىۋى باشقۇرۇش سەنئىتى ھەققىدە» (تۇركچە، 2015 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 20 ــ 22 ـ كۈنلىرى قازاقىستانىنىڭ ئالمۇتا شەھىرىدە ئۆتكۈزۈلگەن ئىككىنچى نۆۋەتلىك «تۇرك مەدەنىيىتى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى»غا قاتناشتۇرۇلۇپ، قازاقىستان خەلقئارا قىزلار ئۇنىۋېرسىتېتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمىغا كىرگۈزۈلگەن.

بەختىگۈل ئىمامنىڭ بۇ ماقالىسى «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 2016 ـ يىلدىكى سانىدا ئېلان قى-

لمنغان. بۇ توپلامغا كىرگۈزۈلۈش ئالدىدا ئاپتور ماقالىسىنى يەنە بىر قېتىم ئەستايىدىل ئىشلەپ چىقتى.

*　　*　　*

فارابىشۇناسلىق — 20 - ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىن كېيىن شەرقشۇناسلىق ئىلمى، بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا پەلسەپە تەتقىقاتىدىكى يېڭى ئىلىم تارمىقى بولۇپ قالدى. ئېلىمىز ئىلىم ساھەسىدە، جۈملىدىن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدا يېقىنقى 30 نەچچە يىلدىن بۇيان فارابى تەتقىقاتىدا كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى. بۇ ساھەدە ئۇلۇغ ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئىلمىي قىممىتى يۇقىرى ماقالىلىرى ۋە خاس تەتقىقات كىتابلىرى بىلەن يول ئاچقۇچلىق رول ئوينىدى.

1. شىنجاڭدا فارابى تەتقىقاتىنىڭ باشلىنىشى ۋە دەسلەپكى مۇۋەپپەقىيەتلىرى

ئاپتونوم رايونىمىزدا تارىخچى ھاجى نۇر ھاجى ئەپەندى «ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى ئەبۇ نەسىر مۇھەممەد فارابى» («تارىم» ژۇرنىلىنىڭ 1979 - يىلى 6 - سانى)، ھاجى ياقۇپ يۈسۈپى «ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر، پەيلاسوپ، ھەكىم، سەنئەتكار فارابى» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1980 - يىلى 2 - سانى) ناملىق تونۇشتۇرۇش خاراكتېرىدىكى ماقالىلىرىنى ئېلان قىلىپ فارابىنى ئۇيغۇر ئوقۇرمەنلىرىگە تۇنجى قېتىم تونۇشتۇرۇش رولىنى ئويناندى. ئۇلۇغ ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن «فارابىنىڭ مۇزىكا ئېستېتىكىسىغا ئائىت بىرقانچە مەسىلە» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1980 - يىلى 4 - سانى)، «يۈسۈف خاس ھاجىپ فارابى ئىلغار ئىدىيەلىرىنىڭ مۇنەۋۋەر ۋاكىلى» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1981 - يىلى 1 - سانى)، «فارابى پەلسەپە سىستېمىسىنىڭ تارىخىي قىم-

مىتى» («پەلسەپە تەتقىقاتى»، (خەنزۇچە) ژۇرنىلىنىڭ 1981 ـ يىلى 11 ـ سانى)، «فارابى پەلسەپە سىستېمىسىنىڭ تارىخىي قىممىتى»، «فارابى ۋە ئۇنىڭ لوگىكىلىق تەلىماتلىرى» (بۇ ئىككى ماقالە «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخىغا ئائىت مەسىلىلەر» ناملىق كول. لېكتسىپ توپلامغا كىرگۈزۈلگەن، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1982 ـ يىلى نەشرى) «فارابىنىڭ ئېستېتىك قاراشلىرى ھەققىدە» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1985 ـ يىلى 3 ـ سانى) قاتارلىق ماقالىلىرىنى ئېلان قىلىپ ئالىمغا خاس تەتقىقات كۆچى بىلەن رايونىمىزدا ئەمدىلەتىن بىخ سۈرۈۋاتقان فارابىشۇناسلىقنى تونۇشتۇرۇش خاراكتېرىدىن بىراقلا تەتقىقات سەۋىيەسىگە كۆتۈرۈشنى ئەمەلگە ئاشۇردى. ئۇنىڭ شاگىرتى مەمتېلى دانى «فارابىنىڭ بەزى ئېستېتىك قاراشلىرى توغرىسىدا» (شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى ژۇرنىلى 1984 ـ يىلى 4 ـ سانى) ئابدۇقادىر تۇردى «فارابى ‹غايىۋى دۆلەت› تەلىماتىنىڭ ياۋروپا خىيالىي سوتسىيالىزمىغا تەسىرى توغرىسىدا قاراشلىرىم» («شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1986 ـ يىلى 1 ـ سانى)، ئابدۇقەييۇم خوجا «ئەبۇ نەسىر فارابى» («تارىم» ژۇرنىلىنىڭ 1986 ـ يىلى 3 ـ سانى) قاتارلىق ئىلمىي ماقالىلەرنى ئېلان قىلىپ فارابى تەتقىقاتىغا يېقىندىن يانداشتى.

1980 ـ يىللاردا ئېلان قىلىنغان ماقالىلەردە فارابى ۋە ئۇنىڭ نەسەبى، فارابى ياشىغان دەۋر ۋە فارابىنىڭ ھايات پائالىيىتى توغرىسىدا قىممەتلىك ئۇچۇرلارنى بەرگەندىن سىرت، فارابىنىڭ پەلسەپە، لوگىكا، مۇزىكا، ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەزەرىيەسى، پسىخولوگىيە، ئەخلاق، ئېستېتىكا قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئىلغار قاراشلىرى ۋە فارابىدىن كېيىنكى ئۇيغۇر مۇتەپەككۇرلىرىنىڭ فارابى ئىدىيەسى بىلەن بولغان باغلىنىشى، فارابىنىڭ پەلسەپە ۋە ئىجتىمائىي قاراشلىرى توغرىسىدا قىممەتلىك تەھلىل ۋە مۇھا-

كىملەر ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت ئوقۇر-
مەنلىرى ۋە فارابىشۇناسلىققا قىزىققۇچى زىيالىيلارنى قىممەتلىك
ئۇچۇرلار بىلەن تەمىنلەپ فارابى تەتقىقاتىنىڭ شەكىللىنىشىگە
تۈرتكە بولدى.

1980 - يىللار شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدا فارابىشۇ-
ناسلىق تەتقىقاتىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچى بولۇپ، رايونىمىزدا بۇ
ساھەدە ئېرىشىلگەن تەتقىقات نەتىجىلىرىدە پىروفېسسور ئابدۇ-
شۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ تۆھپىسى ئالاھىدە گەۋدىلىك بولدى.
بولۇپمۇ ئۇنىڭ 1985 - يىلى نەشر قىلىنغان فارابىشۇناسلىققا
ئائىت يىرىك ئەمگىكى ھېسابلىنىدىغان «فارابى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە
سىستېمىسى» ناملىق كىتابى شىنجاڭدا فارابىشۇناسلىق تەتقىقا-
تىدىكى تۇنجى خاس ئىلمىي ئەسەر بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇيغۇر
پەلسەپە تەتقىقاتىدىكى جۈملىدىن فارابىشۇناسلىق تەتقىقاتىدىكى
نامايەندە خاراكتېرلىك ئىلمىي نەتىجە بولۇپ قالدى. مەزكۇر كى-
تابنىڭ دەسلەپكى ئارگىنالى فارابى تۇغۇلغانلىقىنىڭ 1100 يىل-
لىقى مۇناسىۋىتى بىلەن 1970 - يىلى يېزىلغان. «مەدەنىيەت
زور ئىنقىلابى»نىڭ تەتۈر قۇيۇنلىرى ئىلمىي تەتقىقات ئىشلىرى
بىلەن شۇغۇللىنىشقا قىلچە ئىمكانىيەت بەرمەيدىغان قىيىن شا-
رائىتتا ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن كىتابنىڭ دەسلەپكى رامكە-
سىنى تۈرغۇزۇپ چىققان. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ئاخىرلاش-
قاندىن كېيىن ئاپتور يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ماتېرىيال
توپلاپ 1984 - يىلى كىتابنى تولۇق تاماملىغان. نەشرىياتنىڭ
«خىراجەتنى تېجەشكە مەجبۇر بولۇشى» سەۋەبىدىن بۇ ئەسەرنىڭ
يېرىمى دېگۈدەك قىسقارتىۋېتىلگەن ھالدا 1985 - يىلى شىنجاڭ
خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان. ئابدۇشۈكۈر مۇھەم-
مەتئىمىن بۇ كىتابتا فارابىنىڭ دەۋرى ۋە ھايات پائالىيىتى، تە-
بىئەت ۋە ئىجتىمائىي پەلسەپىسى تەلىماتلىرى، فارابىنىڭ پەن -
مەدەنىيەت جەھەتتىكى تۆھپىلىرى، فارابى تەتقىقاتىنىڭ زۆرۈرد-

يىتى، فارابى پەلسەپىۋى تەلىماتلىرى ۋە مەدەنىي مىراسلىرىنىڭ تارىخىي قىممىتى توغرۇلۇق چوڭقۇر تەتقىقات يۈرگۈزۈش بىلەن بىللە دۇنياداڧارابى توغرىسىدا يېزىلغان نوپۇزلۇق كىتابلار، يۈرگۈزۈلگەن تەتقىقاتلار توغرىسىدا قىممەتلىك ئۇچۇرلارنى بېرىپ، دىيارىمىزدا فارابىشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ قانات يېيىشى ئۈچۈن ئاساس سېلىپ بەرگەن.

1980 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا، شىنجاڭدا ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى ھەققىدىكى تەتقىقات ئاستا ـ ئاستا جانلاندى. تەبىئىي ھالدا فارابىشۇناسلىقتىكى يۇقىرىقى نەتىجىلەر ئەدەبىيات تارىخى ھەققىدىكى تەتقىقاتلىرىمىزدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى. ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىنى تۈزۈش دولقۇنى باشلىنىپ، كەينىدىن ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى ۋە تېزىسلار تۈزۈلدى. دەسلەپتە ۋاھىتجان غوپۇر، ئەسقەر ھۈسەيىن تۈزگەن «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخى تېزىسلىرى» (قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى 1982 ـ يىلى باستۇرغان، مىللەتلەر نەشرىياتى 1987 ـ يىلى نەشر قىلغان) بىلەن ئابدۇرېھىم سابىت تۈزگەن تۆت تومлۇق «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى» (قەشقەر شەھرلىك مەدەنىيەت مائارىپ بۆلۈمى ئوقۇتۇش تەتقىقات ئىشخانىسى 1983 ـ يىلى باستۇرغان) ئوقۇرمەنلەر بىلەن يۈز كۆرۈشتى. ئارقىدىنلا شەرىپىدىن ئۆمەر تۈزگەن «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدىن ئوچېركلار» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 ـ يىلى نەشرى)، غەيرەتجان ئوسمان ئۆزلۇكىدىن ئۆگەنگۈچىلەر ئۈچۈن تۈزگەن «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخىدىن تېزىس» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1987 ـ يىلى نەشرى) قاتارلىق كىتابلار نەشر قىلىندى. بۇ كىتابلاردا مەخسۇس بابلار ئاجرىتىلىپ فارابىنىڭ ھايات پائالىيىتى ۋە ئۇنىڭ ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە قوشقان تۆھپىلىرى تەپسىلىي تونۇشتۇرۇلدى.

1980 ـ يىللارنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا فارابىشۇناسلىقتا كۆ-

رۇلگەن بىر ئالاھىدە ئەھۋال سەي دېگۈينىڭ «ئەرەب پەيلاسوپى فارابى» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ خەنزۇچە 1987 ـ يىلى 3 ـ سانى) ناملىق ماقالىسىنىڭ ئېلان قىلىنىشى بولدى. فارابىنىڭ مىللىي كىملىكىگە قارىتا خاتا قاراشنى كۈچەپ بازارغا سالغان بۇ ماقالە ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن تونۇلغان پەلسەپە، ئىجتىمائىي ئىدىيە تەتقىقاتچىسى زاريف دولات «فارابى ئەرەب پەيلاسوپىمۇ؟» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1987 ـ يىلى 4 ـ سانى) ناملىق تەنقىدىي ماقالىسىنى، ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن «فارابى پەلسەپە ئىددىيەسى تەتقىقاتىدىكى مەنتىقىلىق زىددىيەت» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1988 ـ يىلى 1 ـ سانى) ناملىق رەددىيە ماقالىسىنى ئېلان قىلىپ سەي دېگۈينىڭ ئاساسسىز قاراشلىرىغا ئىلمىي پاكىتلار ئارقىلىق قاتتىق رەددىيە بەرگەن. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ماقالىلەرنىڭ كۆپ قىسمى كېيىنچە ئىسلامجان شېرىپ، ئابدۇكېرىم راخمانلار تۇزگەن «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخىغا ئائىت مەسىلىلەر»، «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى» (1)، «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى تېزىسلىرى»، «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدىن تېزىس»، «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى قىسقىچە تارىخى»، «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدىكى نامايەندىلەر» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996 ـ يىلى نەشرى) قاتارلىق دەرسلىك كىتاب ۋە قوللانمىلارغا كىرگۈزۈلگەن.

فارابىشۇناسلىق ساھەسىدە يۇقىرىقىلاردىن باشقا، 1980 ـ يىللاردا شىنجاڭدا فارابىنىڭ بىر قىسىم ئەسەرلىرى تەرجىمە قىلىنىپ تونۇشتۇرۇلدى. ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن تۇنجى بولۇپ فارابىنىڭ بىر قىسىم شېئىرلىرىنى رۇسچىدىن تەرجىمە قىلىپ تونۇشتۇردى. ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن تەرجىمە قىلغان «فارابى شېئىرلىرىدىن نەمۇنە» «تارىم» ژۇرنىلىنىڭ 1981 ـ يىلى 4 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن ئۆمەر ئىبراھىم تەرجىمە قىل-

غان فارابىنىڭ «پەزىلەتلىك شەھەر ئاھالىسى» ناملىق كىتابىنىڭ «پەزىلەتلىك شەھەر ئاھالىسىنىڭ قاراشلىرى توغرىسىدا». «پەزىلەتلىك شەھەر باشلىقىنىڭ سۇپەتلىرى توغرىسىدا» دېگەن بىر قىسىم بۆلەكلىرى («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1982 - يىلى 2 -، 3 -، 4 - سانلىرى) ئېلان قىلىندى. «شائىرلار سەنئىتى قانۇنلىرى ھەققىدە» (مەھمۇت زەيدى تەرجىمىسى، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1983 - يىلى 4 - سانى)، «شېئىر كىتابى»، («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1984 - يىلى 2 - سانى)، «ئەپلاتۇن قانۇنلىرىنىڭ ماھىيىتى» («بۇلاق ژۇرنىلى»نىڭ 1998 - يىلى 1 - سانى)، «ئەرەستۇ پەلسەپىسى» (جاپپار ئەمەت نەشرگە تەييارلىغان، «بۇلاق ژۇرنىلى»نىڭ 1998 - يىلى 3 -، 4 - سانلىرى) قاتارلىق ئەسەرلىرىنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى ئېلان قىلىنىپ ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ئۇيغۇر ۋە باشقا مىللەت ئوقۇرمەنلىرىنى فارابى ئەسەرلىرىدىن خەۋەردار قىلدى. بۇ ئەسەرلەر كېيىنچە ئەشرەپ ئابدۇللا رەتلىگەن فارابىنىڭ 120 پارچە ئەسىرىنىڭ بىبلوگرافىيەسى بىلەن بىللە («كىتاب مۇنبىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1999 - يىلى 3 -، 4 - سانلىرىدا) ئېلان قىلىندى ھەم ھۆرمەتجان فىكرەت بىلەن جاپپار ئەمەت تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلدۇرغان «پەزىلەتلىك شەھەر ئاھالىسى» ناملىق كىتابىنىڭ ئاخىرىسىغا كىرگۈزۈلدى.

1990 - يىللاردا، شىنجاڭدا فارابىشۇناسلىق تەتقىقاتىدا خېلىلا جانلىنىش مەنزىرىسى شەكىللەندى. ئاپتونوم رايونىمىز تەۋەسىدىكى ھەر خىل ئەدەبىي ۋە ئىلمىي ژۇرناللار، گېزىتلەردە فارابى ھەققىدە خېلى كۆپ ئىلمىي ئەسەر ۋە ماقالىلەر يېزىلىپ ۋە تەرجىمە قىلىنىپ ئېلان قىلىندى. مەسىلەن، ئابدۇكېرىم راخمان قاتارلىقلار تۇزگەن «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى» (شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 1993 - يىلى نەشرى)، «ئۇيغۇر كىلاسسىك

ئەدەبىياتى تارىخىدىن نامايەندىلەر» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996 ـ يىلى نەشرى)، ئىراقلىق مۇسا مۇساۋى يازغان «ئەرەب تىلىدا يېزىلغان پەلسەپە» (داۋوت ئۇيغۇلقاسىم تەرجىمىسى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1997 ـ يىلى نەشرى)، ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن يازغان «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1997 ـ يىلى نەشرى) قاتارلىق ئەسەرلەر نەشر قىلىندى، بۇلاردىن باشقا يەنە ئۆمەر داۋۇتنىڭ «فارابى» («بىلىم — كۈچ» ژۇرنىلىنىڭ 1990 ـ يىلى 9 ـ سانى)، مەتتۇرسۇن ئىنايەتنىڭ «ئەبۇ نەسىر فارابى» («خوتەن ئالىي پېداگوگىكا تېخنىكومى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1991 ـ يىلى 3 ـ سانى)، ئىقبال تۇرسۇننىڭ «قاراخانىيلار دەۋرى ئەدەبىياتىدا ‹خەلق ئاساس› ئىدىيەسى ۋە دۆلەت تەقدىرىدىن قايغۇرۇش» («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1997 ـ يىلى 1 ـ سانى)، ئىبراھىم ئاگاھ چۇبۇكچونىڭ «فارابى» («كىتاب مۇنبىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1998 ـ يىلى 3ـ، 4ـ سانلىرى)، ئەشرەپ ئابدۇللانىڭ «فارابى پەزىلەت ئېڭىنىڭ رېئال ئەھمىيىتى» («شىنجاڭ ياشلىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1999 ـ يىلى 2 ـ سانى)، «ئەبۇ نەسىر فارابى ئەسەرلىرىنىڭ ببلوگرافىيەسى» («كىتاب مۇنبىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1999 ـ يىلى 3 — 4 ـ سانى)، پەتخۇللا تاشكەندىنىڭ «ئەل فارابى مېخانىكىسى» («شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 1999 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنىدىكى سانى)، ئابلىز ئابدۇقادىرنىڭ «فارابى نەچچە يىل ياشىغان؟» («ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى»نىڭ 1999 ـ يىلى 2 ـ دېكابىردىكى سانى) قاتارلىق ماقالىلىرى ئېلان قىلىنىپ فارابى توغرىسىدىكى تەتقىقاتنىڭ كېڭىيىپ راۋاجلىنىشىغا تۈرتكە بولدى.

1990 ـ يىللاردا فارابىشۇناسلىقتا تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىك ئەڭ زور مۇۋەپپەقىيەت يەنىلا ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىنىڭ ئەمگىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. 1992 ـ يىلى ئەنخۇي خەلق

نەشرىياتى دۆلەت دەرىجىلىك تەتقىقات تۈرى بولغان «جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ پەلسەپە تارىخى» (24 مىللەتنىڭ پەلسەپە ـ ئىدىيە تارىخى يېزىلغان)نى نەشر قىلىپ تارقاتتى. زور ھەجىملىك بۇ كىتابنىڭ باش مۇھەررىرلىكىنى جۇڭگو ئىجتىمائى پەنلەر ئاكادېمىيەسى پەلسەپە تەتقىقات ئورنىنىڭ تەتقىقاتچىسى شاۋ ۋېيىۋەن، ۋۇ يىڭۋۇ ۋە پروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئۇستىگە ئالغان. ئابدۇشۇكۇر ئەپەندىم «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى» قىسمىنى يازغان بولۇپ، ئالىم فارابىنى مەخسۇس پاراگراف سۆپىتىدە يېزىپ چىققان. بۇ ئۇيغۇر ـ تۈرك پەيلاسوپى فارابىنىڭ ئۇيغۇر پەيلاسوپى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن تەرىپىدىن خەنزۇ تىل ـ يېزىقىدىن پايدىلىنىپ ئوقۇرمەنلەر ۋە تەتقىقاتچىلارغا سۇنۇلغان ئىلمىي مۇۋەپپەقىيەت نەتىجىسى ئىدى.

شىنجاڭدا فارابىشۇناسلىق ساھەسىدە 21 ـ ئەسىرگە قەدەم قويغاندىن بۇيان ھازىرغا قەدەر ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقات جەريانىدا ئابلاجان مەمەت تۈزگەن «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات خەزىنىسى» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 ـ يىلى نەشرى)، زاڭ دولات باش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ پەلسەپىۋى ئىدىيە تارىخىدىن ئوچېرىكلار»، (شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2002 ـ يىلى نەشرى)، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن يازغان «ئۇيغۇرلاردا ئىسلام مەدەنىيىتى» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2002 ـ يىلى نەشرى)، ئېزىز ئاتاۋۇللا سارتېكىن يازغان «مەدەنىيەت دالاسىغا سەپەر» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2003 ـ يىلى نەشرى)، ئىقبال تۈرسۇن يازغان «ئۇيغۇرلاردا ھايات ھېكمىتى، ئۆلۈم كۇلپىتى» (شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2006 ـ يىلى نەشرى)، مۇھەممەتقازى ئەيسا تۈزگەن «قەدىمكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تەنقىدچىلىك تارىخى» (قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 2008 ـ يىلى نەشرى)، ئېزىز ئاتاۋۇللا سارتېكىن تۈزگەن «ئۇيغۇرچە نەشر قىلىنغان ئەسەرلەر كاتالوگى» (تارىخ ـ

مەدەنىيەت قىسمى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2004 ـ يىلى نەشرى)، كېرىمجان ئابدۇرېھىم تۇزگەن «ئۇيغۇر ئەدەبىي تەنقىدچىلىك تارىخى» (شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2013 ـ يىلى نەشرى) قاتارلىق فارابى ۋە ئۇنىڭ تۆھپىلىرى، ئىدىيەۋى قاراشلىرى توغرىسىدىكى مول مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىلمىي ئەسەرلەر مەيدانغا كەلدى. بۇنىڭدىن باشقا، مەجىد پەخرۇنىڭ «ئىسلام پەلسەپە تارىخى» («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» ژۇرنىلىنىڭ 2004 ـ يىلى ئالاھىدە توپلىمى)، ئابدۇخەبەر سۇلايمانىنىڭ «فارابىنىڭ نەزىرىدە شائىرلىق» («بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 2014 ـ يىلى 5 ـ سانى)، «فارابىشۇناسلىقنىڭ دۆلىتىمىزدىكى تەتقىقاتى ھەققىدە ئومۇمىي بايان» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 2014 ـ يىلى 9 ـ سانى)، ئىقبال تۇرسۇننىڭ «قەدىمكى ئەدەبىيات نەزەرىيەسى ۋە تەنقىدچىلىكىنىڭ تەرەققىيات مۇساپىسى» («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى ژۇرنىلى»نىڭ 2015 ـ يىلى 1 ـ سانى)، يۇسۇپ ئەھمەدنىڭ «ئەبۇ نەسىر فارابىنىڭ ئىنسانىيەت مۇزىكىسىغا قوشقان تۆھپىسى» («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» ژۇرنىلىنىڭ 2015 ـ يىلى 3 ـ سانى) قاتارلىق ئىلمىي ماقالىلىرى ئېلان قىلىنىپ، فارابىنىڭ ھاياتى ۋە ئەدەبىيات ـ سەنئەت، مۇزىكا ھەققىدىكى ئىلغار قاراشلىرى بىرقەدەر چوڭقۇر تەھلىل قىلىندى ھەمدە فارابىشۇناسلىقنىڭ مەخسۇس تېمىلار بويىچە تەتقىق قىلىنىشىغا ئۇل سېلىندى.

فارابىشۇناسلىق تېمىسىدا 21 ـ ئەسىرگە قەدەم قويغاندىن كېيىن يورۇق كۆرگەن تەتقىقات نەتىجىلىرى ئىچىدە ئەڭ يىرىك ئەمگەك ھېسابلىنىدىغىنى يەنىلا فارابىشۇناسلىق تەتقىقاتىمىزنىڭ يول ئاچقۇچىسى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئەپەندىنىڭ «فارابى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە سىستېمىسى» ناملىق نادىر ئەسىرى بىلەن فارابىنىڭ ھۆرمەتجان فىكرەت ۋە جاپپار ئەمەت تەرجىمە قىلغان

«پەزىلەتلىك شەھەر ئاھالىسى» ناملىق كىتابنىڭ نەشر قىلىنغانلىقى بولدى.

«فارابى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە سىستېمىسى» ناملىق بۇ ئەسەر 1985 ـ يىلى نەشر قىلىنغاندا قىسمەن سەۋەبلەرگە كۆرە يېرىمىدىن كۆپرەك مەزمۇن قىسقارتىلىپ نەشر قىلىنغان بولغاچقا، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئەپەندى قاتتىق ئۆكۈنۈپ، ئۆزىدىكى ئارگىنالنىڭ ئۇستىگە «بۇ ئەسىرىم ‹خىراجەت يېتىشمەسلىك› سەۋەبىدىن قىسقارتۇېتىلگەن بولغاچقا، تولۇق ھالەتتە قايتا نەشر قىلىنىشىنى ئارزۇ قىلىمەن» دەپ يېزىپ قويغان. 1993 ـ يىلى يېشى 60 قا توشقاندا يازغان ئېسىل ماقالىسى «ئۆمۈر تەلىمى»دىمۇ بۇ ئۆكۈنۈشىنى ئېيتقان. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنىڭ ئىخلاسمەن ئوقۇغۇچىسى ۋە ئىلمىي ئىشلىرىنىڭ ۋارىسى بولغان داڭلىق ئوبزورچى يالقۇن روزى ئالىمنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئالىمنىڭ ئارزۇسىغا ئاساسەن بۇ ئەسەرنى باش قىسمىغا تەپسىلىي چۈشەندۈرۈش سۆزى يېزىپ ئەستايىدىل ھالدا تولۇق نەشرگە تەييارلىغان. بۇ كىتاب 2004 ـ يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان. 1985 ـ يىلى نەشر قىلىنغان 346 بەتلىك نۇسخىغا سېلىشتۇرغاندا، بۇ قېتىم نەشر قىلىنغان 634 بەتلىك نۇسخىنى فارابىشۇناسلىق تەتقىقاتىمىزدىكى قالتىس ئىش دېيىشكە بولىدۇ. شۇ جۈملىدىن، يالقۇن روزىنىڭ بۇ جەھەتتىكى خالىسانە خىزمىتىگە ئاپىرىن ئېيتىشقا ئەرزىيدۇ.

بۇ يىللاردا فارابىنىڭ «پەزىلەتلىك شەھەر ئاھالىسى» ناملىق كىتابنىڭ تەرجىمە قىلىنىپ نەشر قىلىنىشى (شىنجاڭ خەلق سەھىيە نەشرىياتى، 2006 ـ يىلى نەشرى) قۇتلۇقلاشقا ئەرزىيدىغان يەنە بىر چوڭ ئىش ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، بۇ ئۇيغۇر ـ تۈرك ئالىمى فارابىنىڭ ئانا تىل ـ يېزىقىمىزدا كىتاب ھالىتىدە نەشر قىلىنغان تۇنجى ئەسىرى. بۇ ئەسەرنىڭ نەشر قىلىنىشى

فارابىغا قىزىققۇچىلار ۋە فارابىشۇناسلىق تەتقىقاتىغا كىرىشىۋاتقانلار ئۈچۈن تېپىلغۇسىز ماتېرىيال.

2. تەتقىقاتتىكى ئۈتۈقلاردىن قىسقىچە خۇلاسە

1980 ـ يىللار شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدا فارابىشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچى ھېسابلىنىدۇ. بۇ باسقۇچتا فارابىنىڭ ھاياتى، ئىلمىي ئەمگەكلىرى، پەلسەپىۋى تەلىماتلىرى ۋە ئۇنىڭ كېيىنكى ئۇيغۇر مۇتەپەككۇرلىرىغا كۆرسەتكەن تەسىرى، دۇنيادا فارابى توغرىسىدا ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلار ماقالە ۋە كىتاب ھالىتىدە نەشر قىلىندى. بۇ مەزگىلدە ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن فارابىنىڭ بىر قىسىم شېئىرلىرىنى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ ئۇيغۇر ئوقۇرمەنلىرى بىلەن دەسلەپكى قەدەمدە ئۈچراشتۇردى. ئۆزىنىڭ «فارابى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە سىستېمىسى» ناملىق مەخسۇس ئەسىرى، فارابى ھەققىدىكى بىر قاتار ئىلمىي ماقالىلىرى بىلەن فارابىشۇناسلىققا قىزىقىدىغان زىيالىيلارنى قىممەتلىك ئۈچۈر مەنبەلىرى، يېڭىچە ئىلمىي قاراشلار ۋە تەتقىقات مېتودى بىلەن تەمىنلىدى.

1980 ـ يىللاردا شىنجاڭدا ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تەتقىقاتىنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ فارابىشۇناسلىق ئوخشاشمىغان ساھەلەرگە كېڭەيدى. مانا مۇشۇ ئىلمىي پائالىيەتتە ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقاتى ساھەسىدە فارابىشۇناسلىق تەتقىقاتىغا دەسلەپكى قەدەمدە ئۇل سېلىپ بەردى. ئۇنىڭ تۆھپىلىرىگە تەتقىقاتچىلار ۋە كەڭ ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئېنكاسىمۇ ئالاھىدە ياخشى بولدى، ھەتتا چەت ئەللەردىمۇ مۇئەييەنلەشتۇرۇلدى. مەسىلەن، ئۆزبېكىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ نوپۇزلۇق ژۇرنىلى «ئۆزبېكىستاندا ئىجتىمائىي پەنلەر»نىڭ 1992 ـ يىلى 5 ـ، 6 ـ سانىدا مەخسۇس ماقالە ئېلان قىلىنىپ «پىرو-فېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن فارابى ھەققىدىكى بىر قا-

تار تەتقىقاتلىرى بىلەن جۇڭگودا فارابىشۇناسلىق تەتقىقاتىغا ئاساس سالدى» دەپ يۇقىرى باھا بېرىلدى.

1990 ـ يىللار شىنجاڭدا فارابىشۇناسلىق تەتقىقاتىدا بىرقەدەر جانلىنىش مەنزىرىسى شەكىللەنگەن مەزگىل بولدى. بۇ مەزگىلدە بارلىققا كەلگەن فارابى توغرىسىدىكى ئىلمىي ئەسەر ۋە ماقالىلەردە فارابىنىڭ پەلسەپە ئىدىيەسى ۋە ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەزەرىيەسى ھەققىدىكى قاراشلىرى خېلى چوڭقۇر تەتقىق قىلىندى.

21 ـ ئەسىرگە قەدەم قويغاندىن بۇيان بېرىلغان تەتقىقاتلاردا مەزمۇن جەھەتتە كېڭىيىش بولدى. بۇ مەزگىلدە بىر تۈركۈم ئەدەبىيات ـ سەنئەت تەتقىقاتچىلىرى ۋە فارابىشۇناسلىق تەتقىقاتىغا قىزغىنقۇچى ياش تەتقىقاتچىلار بارلىققا كېلىپ فارابى تەتقىقاتىنى يەنمۇ كېڭەيتىپ مەخسۇس تېمىلار بويىچە، يەنى فارابىنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت، بولۇپمۇ شېئىرىيەت، مۇزىكا ھەققىدىكى كۆز قاراشلىرى توغرىسىدا مەخسۇس ماقالىلەرنى ئېلان قىلىپ، شىنجاڭدا فارابىشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ يېڭى يۈزلىنىشىنى شەكىللەندۈرۈشكە تىرىشتى.

3. تەتقىقاتتىكى يېتەرسىزلىكلەر

ئومۇمەن ئېيتقاندا، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدا بۇيۇك ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ يول ئېچىشى بىلەن فارابىشۇناسلىق تەتقىقاتىدا يۇقىرىقىدەك بىر قاتار نەتىجىلەر بارلىققا كېلىپ، فارابىشۇناسلىق ساھەسىدە دەسلەپكى راۋاجلىنىش ھالىتى بارلىققا كەلدى دېگەن تەقدىردىمۇ، لېكىن باشقا ئەللەرگە سېلىشتۇرغاندا يەنىلا ئاجىز ھالەتتە تۇرۇۋاتىدۇ. بۇنىڭدىكى ئاساسلىق سەۋەبلەرنى تۆۋەندىكى بىرقانچە نۇقتىدىن تەھلىل قىلىش مۇمكىن.

بىرىنچى، فارابىنىڭ ئىلمىي ئەمگەكلىرى توغرىسىدا ئېرىشىلگەن ئەڭ دەسلەپكى مەلۇماتلار ئوتتۇرا ئەسىر ئەرەب ـ

ئىسلام ۋە ياۋروپا مۇئەللىپلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدىن كەلگەندى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا فارابىنىڭ ئەسلىي قول يازمىلىرى، كۆچۈرۈلگەن ئەسەر نۇسخىلىرى، ئەرەبچە، تۈركچە، پارسچە، لاتىنچە ۋە سۈريىە يېزىقىدا ساقلىنىپ قالغان نۇسخىلىرى ئۇستىدە تەتقىقات ۋە تەرجىمە داۋام قىلدى، ھازىرقى بەزى ئەرەبچە يېزىلغان فارابى ئەسەرلىرى ئەمەلىيەتتە باشقا تىلدا ساقلانغان تەرجىمە نۇسخىسىدىن تەرجىمە قىلىنغان.

ئىككىنچى، شىنجاڭدا فارابىشۇناسلىق كۆرۈنەرلىك تەتقىقات ساھەسى بولۇپ گەۋدىلەنمىگەنلىكتىن، خەلقئارا ئىلىم ساھەسىدە فارابىشۇناسلىق ساھەسىدىكى ئىلمىي تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن ۋاقتىدا خەۋەردار بولۇش، تونۇشۇش، يىغىپ توپلاش، سىلىشتۇرۇپ مۇھاكىمە قىلىش، شەرھلەش، تەرجىمە قىلىش خىزمەتلىرى تازا كۆرۈنەرلىك ئۇنۇمگە ئېرىشەلمەي كېلىۋاتىدۇ.

ئۇچىنچى، شىنجاڭدا فارابىشۇناسلىق تەتقىقاتى مەلۇم كۆلەمگە ئىگە بولسىمۇ، ئەمما يەنىلا مەخسۇس تەتقىقات ئورۇنلىرى يوق، تەتقىقاتچىلار قوشۇنى بىرقەدەر ئاجىز ۋە تارقاق ھالەتتە، تەتقىقاتتا سىجىللىق يوق، ئىزچىل ئۆرلەش ھالىتىنى ساقلىماي بىر زىدە جانلىنىپ، بەزىدە پەسىيىشتەك ھالەتتە تۇرۇپ كېلىۋاتىدۇ. بۇ ھال ئۇيغۇر فارابىشۇناسلىق تەتقىقاتىنى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكىنىمىزدەك بارغانسېرى فارابىنىڭ ھاياتى ۋە بەزى ئىجتىمائىي كۆزقاراشلىرىغا بېغىشلانغان، يۇزەكى تونۇشتۇرۇش خاراكتېرلىك ماقالىلەر ۋە بايانلارنى يېزىش بىلەن چەكلىنىدىغان سەۋىيەگە چۈشۈرۈپ قويۇۋاتىدۇ.

تۆتىنچى، شىنجاڭدا فارابىشۇناسلىقنىڭ تەتقىقات مېتودى كونا، نەزەرىيەۋىلىك جەھەتتىن يېڭىلىق ۋە چوڭقۇرلۇق بىرقەدەر كەمچىل. ئوخشاش، تەكرار مەزمۇندىكى تەتقىقات نەتىجىلىرى بىرقەدەر كۆپ، مەخسۇس تۈر ۋە تېمىلار بويىچە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقات نەتىجىلىرى ئاز، شۇڭا فارابىشۇناسلىق ھەققىدە يېڭىچە چۈشەنچىگە ئېرىشىش قىيىن.

4. فارابىشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ نۆۋەتتىكى يۈزلىنىشى

تۈركىي مىللەتلەر قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشاپ، شانلىق مەدەنىيەتلەرنى بەرپا قىلىپ، ئىنسانىيەتنىڭ ئورتاق گۈللىنىشى ئۈچۈن تۆھپە قوشقان بۈيۈك خەلقلەردۇر. بۇ خەلقلەرنىڭ پەخرىلىك مۇتەپەككۇرى، شەرق خەلقلىرىنىڭ ئاتىسى تۇتېلى فارابى مىڭ يىللاردىن بېرى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئىدېئولوگىيەسىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىپ كەلمەكتە. جۈملىدىن كېيىنكى ئۇيغۇر مۇتەپەككۇرلىرىدىن يۈسۈف خاس ھاجىپ، مەۋلانە لۈتفى، ئاتايى، سەككاكى ۋە ئەلىشىر نەۋائىلارنىڭ ئىدىيەسى ۋە مەنبەلىرىمۇ ئەبۇ نەسىر فارابى ئىدىيەۋى تەلىماتلىرى بىلەن بىۋاستە ياكى ۋاستىلىك باغلىنىشلىقتۇر. ئەبۇ نەسىر فارابىنىڭ ئۆمۈر بايانى، پەلسەپىۋى تەلىماتلىرى ۋە ئىلمىي مىراسلىرىنى تەتقىق قىلىش، ئومۇمەن ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىنى، قەدىمكى ئوتتۇرا ئەسىر شەرق ـ غەرب مەدەنىيەت تارىخىنى ئۆگىنىش ۋە روشەنلەشتۈرۈش ئۈچۈن، خۇسۇسەن، ماتېرىيالىزملىق پىكىر ئېقىمىنىڭ ئوتتۇرا ئەسىر ئىسلامىيەت دۇنياسىدىكى شەكىللىنىش، راۋاجلىنىش تارىخىنى، ئۇنىڭ مۇرەككەپ جاھالەتلىك تارىخىي مۇھىت ئىچىدىكى يېتىلىش جەريانلىرى ۋە ئىپادىلىنىش شەكىللىرى بىلەن كۈرەش ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۆگىنىش ۋە روشەنلەشتۈرۈشتە، ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخى، پەلسەپە، ئەدەبىيات ـ سەنئەت، ئېستېتىكا، مۇزىكا، مېدىتسىنا، تىل قاتارلىق مەدەنىي مىراسلىرىنى تەتقىق قىلىشتا، ئۇيغۇر ـ تۈرك خەلقىنىڭ ئۇلۇغ ئالىمى، بۈيۈك مۇتەپەككۇرى بولغان ئەبۇ نەسىر فارابىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىش مەقسىتىگە يېتكىلى بولمايدۇ. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدا فارابىشۇناسلىق تەتقىقاتىنى كېڭەيتىش ۋە راۋاجلاندۇرۇش نوقۇل ھالدا ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخى، سىياسىي ـ ئىقتىسادى، ئىجتىمائىي ـ پەلسەپە قاراشلىرىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپلا قالماستىن،

بەلكى جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر پەلسەپە ۋە ئىجتىمائىي پەنلەرنىڭ تەرەققىيات تارىخىنى، ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا مەدەنىيەت تارىخىنى چۇشىنىشتىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. شۇڭا، شىنجاڭدا فارابىشۇناسلىق تەتقىقاتىنى كېڭەيتىشتە تۆۋەندىكى ئۇچ نۇقتىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىش كېرەك.

بىرىنچى، ئومۇميۈزلۈك بايان، شەرھلەش شەكلىدىكى تەتقىقاتنى مەخسۇس تېمىلار بويىچە تەتقىق قىلىشقا يۈزلەندۈرۈش زۆرۈر. بولۇپمۇ فارابى ئەسەرلىرىنى پەلسەپە، لوگىكا، ئېستېتىكا، جەمئىيەتشۇناسلىق، ئەدەبىيات، سەنئەت، تىلشۇناسلىق، پسىخولوگىيە، دىن، مەدەنىيەت، مائارىپ قاتارلىق تېمىلار بويىچە سىستېمىلىق تەتقىق قىلىشقا ئالاھىدە كۈچ سەرپ قىلىش كېرەك.

ئىككىنچى، فارابىشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ تەپەككۇر بوشلۇقى ۋە مېتودىنى يېڭىلاش زۆرۈر. نۆۋەتتىكى تەتقىقاتنىڭ ئەھۋالىغا نەزەر سالساق تەكرارلىق كۆپ، تەتقىقات مېتودى كونا، نەزەرىيە-ۋىلىكى ئاجىز. ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان سوتسىيولوگىيەلىك ئانالىز، شەرھلەش قاتارلىق ئەنئەنىۋى تەتقىقات مېتودىدىن پەلسەپىۋى تەتقىقات، پسىخولوگىيەلىك، ئېستېتىكا، قۇرۇلمىچىلىق، سىبلىشتۇرما تەتقىقات قاتارلىق نۇقتىلارغا يۆتكىلىپ تەتقىق قىلىش كېرەك.

ئۈچىنچى، فارابى ئەسەرلىرىنى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىش، خەلقئارالىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنلىرىنى تەشكىللەش، ئىلىم ساھەلىرى بىلەن ۋاقتى - ۋاقتىدا پىكىر ئالماشتۇرۇش زۆرۈر. يەنى، دۇنيادا فارابىشۇناسلىق ساھەسىدە بارلىققا كەلگەن تەتقىقات نەتىجىلىرى ۋە فارابى ئەسەرلىرىنى تەرجىمە قىلىپ كەڭ جامائەتچىلىككە تونۇشتۇرۇش كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا شىنجاڭدا فارابىشۇناسلىق تەتقىقاتىنى يېڭى بىر بالداق يۇقىرى كۆتۈرۈپ، خەلقئارا ئىلىم ساھەسى بىلەن ئۆز ۋاقتىدا ئۇچرىشىپ، دىيالوگلىشىپ مېڭىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلغىلى بو-

لىدۇ ھەمدە ئۇيغۇر پەلسەپە، تىل ـ ئەدەبىيات ۋە مەدەنىيەتشۇناس-
لىق ساھەسىدىكى ئۇنىۋېرسال تەتقىقاتنى يېڭى ھاياتىي كۆچكە
ئېرىشتۈرۈپ، شىنجاڭدا فارابى تەتقىقاتىدىكى بوشلۇقلارنى تول-
دۇرغىلى بولىدۇ.

پايدىلانمىلار:

1. ئابدۇكېرىم راخمان قاتارلىقلار تۈزگەن: «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى»، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 1993 ـ يىلى 1 ـ ئاي نەشرى.

2. غەيرەتجان ئوسمان: «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى» (ئالىي مەكتەپلەر ئۈچۈن دەرسلىك)، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىيا-تى، 2002 ـ يىلى 8 ـ ئاي نەشرى.

3. ۋاھىتجان غوپۇر، ئەسقەر ھۈسەيىن: «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى تېزىسلىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984 ـ يىلى 4 ـ ئاي نەشرى.

4. غەيرەتجان ئوسمان: «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخ-ىدىن تېزىس»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1987 ـ يىلى 12ـ ئاي نەشرى.

5. ئىمىنجان ئەھمىدى: «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدىكى نامـا-يەندىلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996ـ يىلى 4 ـ ئاي نەشرى.

6. ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «فارابى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە سىستېمىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 ـ يىلىدىكى نەشرى ۋە 2004 ـ يىلى 3 ـ ئايدىكى نەشرى.

7. ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2009 ـ يىلى 8 ـ ئاي نەشرى.

9. ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇرلاردا ئىسلام مەدەنىيە-تى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2002 ـ يىلى 2 ـ ئاي 1 ـ نەشرى.

10. ئىقبال تۇرسۇن: «ئۇيغۇرلاردا هايات هېكمىتى، ئۆلۈم كۇلپىتى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2006 ـ يىلى 5 ـ ئاي نەشرى.
11. فارابى: «پەزىلەتلىك شەھەر ئاھالىسى»، ھۆرمەتجان فىكرەت، جاپپار ئەمەت تەرجىمىسى، شىنجاڭ خەلق سەھىيە نەشرىياتى، 2006 ـ يىلى 9 ـ ئاي 1 ـ نەشرى.
12. ھاجى نۇر ھاجى: «ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى ئەبۇ نەسىر مۇھەممەد فارابى»، «تارىم» ژۇرنىلى، 1979 ـ يىلى 6 ـ سانى.
13. ھاجى ياقۇپ يۈسۈپى: «ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر، پەيلاسوپ، ھەكىم، سەنئەتكار فارابى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1980 ـ يىلى 2 ـ سان.
14. ئەبۇ نەسىر فارابى: «پەزىلەتلىك شەھەر ئاھالىسىنىڭ كۆز قاراشلىرى توغرىسىدا» (ئۆمەر ئىبراھىم تەرجىمە قىلغان)، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1985 ـ يىلى 3 ـ سان.
15. «مەشھۇر مۇزىكىشۇناس فارابى»، «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى»، 1984 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنىدىكى سانى.
16. مەمتېلى دانى: «فارابىنىڭ بەزى ئېستېتىك قاراشلىرى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى 1984 ـ يىلى 4 ـ سان.
17. ئىقبال تۇرسۇن: «قاراخانىيلار دەۋرى ئەدەبىياتىدا ‹خەلق ئاساس› ئىدىيەسى ۋە دۆلەت تەقدىرىدىن قايغۇرۇش»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1997 ـ يىلى 1 ـ سان.
18. ئىقبال تۇرسۇن: «قەدىمكى ئەدەبىيات نەزەرىيەسى ۋە تەنقىدچىلىكىنىڭ تەرەققىيات مۇساپىسى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 2015 ـ يىلى 1 ـ سان.

19. ئابدۇخەبەر سۇلايمان: «فارابىنىڭ نەزىرىدە شائىرلىق». «بۇلاق» ژۇرنىلى، 2014 ـ يىلى 5 ـ سان.
20. ئابدۇخەبەر سۇلايمان: «فارابى تەتقىقاتى جۇڭگودا»، «شىنجاڭ مائارىپ ئىنستىتۇتى ژۇرنىلى»، 2014 ـ يىلى 12 ـ سان.

«رۇبائىيات» ــ ياش ئالىمنىڭ يېڭى ئەمگىكى

نۇرمۇھەممەت ئېركى

ئاپتور ھەققىدە: نۇرمۇھەممەد ئېركى 1928 ـ يىلى قەشقەر شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. 1983 ـ يىلى 57 يېشىدا قەشقەردە ۋاپات بولغان. قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتىدا مۇھەررىر بولغان، ھايا-تىدا خېلى كۆپ شېئىرلارنى يازغان، «ئۆمەر ھەييام رۇبائىيلە-رى»نى پارسچىدىن ئانا تىلىمىزغا تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلدۇر-غان. نۇرمۇھەممەت ئېركى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»نىڭ بۇران ـ چاپقۇنلىرى ئەمدىلەتىن بېسىققان 1980 ـ يىلى ئابدۇشۇكۇر مۇ-ھەممەتئىمىننىڭ «رۇبائىيات» ناملىق كىتابىنى تەھرىرلەش ۋەزە-پىسىنى ئۈستىگە ئالغاندا بۇ كىتابتىكى رۇبائىيلارنىڭ پىكرىنىڭ چوڭقۇرلۇقى، تىلىنىڭ گۈزەللىكى، قۇرۇلمىسىنىڭ مۇكەممەللە-كىنى كۆرۈپ ھاياجانلانغىنىدىن «رۇبائىيات» ــ ياش ئالىمنىڭ يېڭى ئەمگىكى» ناملىق ئۇزۇن تەسىرات ماقالىسىنى يېزىپ مە-كۇر توپلامنىڭ كىرىش سۆزى ئورنىدا ئېلان قىلغان. ماقالىدىن نۇرمۇھەممەت ئېركىنىڭ تالانت ئىگىلىرىنى باغرىنى ئېچىپ قوللايدىغان ئېسىل پەزىلىتىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئۇ ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنگە بولغان قايىللىق تۇيغۇسىنى مۇبا-لىغەلەشتۇرۇپ مۇنداق يازغان: «ئابدۇشۇكۇر گويا ئانىسىنىڭ قورسىقىدىن ‹ئىككە› ئورنىغا ‹ئىلىم› دەپ تۇغۇلدى. ئۇ ئىلىم بۆشۈكىدە چوڭ بولدى، ئىلىم سۈيىدە ئاقتى، ئىلىم ئوتىدا كۆيە-

دى. ئىلىم ئۇنى دوستلارنىڭ ھۆرمىتىگە ئىگە قىلدى، ئىلىم ئۇ-
نى دۇشمەنلىرىنىڭ جازاسىغا يولۇقتۇردى. ئۇ دىيارىمىزدىكى زە-
يالىيلارغا تېرموموبتىر بولۇپ قالدىكى، قايسىبىر دەۋرنىڭ ئىلمۇ
ئىرپان بىلەن خۇشى يوق ئىكەن، ئۇنىڭ بىلەن خۇشى يوق بول-
دى؛ قايسى بىر دەۋر ئىلمۇ ئېرپانغا ئەھمىيەت بەردى، ئۇنىڭغا
ئەھمىيەت بەردى، ئۇنى قەدىرلىدى.» ماقالىدىكى بايانلاردىن يەنە
نۇرمۇھەممەت ئېركىنىڭ مىللىي ئەدەبىياتىمىزنىڭ گۈللىنىش
ئىشلىرىغا قانچىلىك ھېرىسمەنلىكىنى ھەم شېئىرىيەتنى قانچە-
لىك ياخشى كۆرىدىغانلىقىنىمۇ كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. شېئىرىيەت
ھەققىدە مول چۈشەنچىگە ئىگە شائىر نۇرمۇھەممەت ئېركى «رۇبا-
ئىيات»نى ئوقۇپ قاتتىق ھاياجانلانغاندەك «رۇبائىيات»نىڭ نەشر
قىلىنىپ 1982 - يىلى ئوقۇرمەنلەر بىلەن يۈز كۆرۈشۈشى تالاي
كىشىلەرنى ھاياجانغا چۆمدۇرۇپ بۈگۈنكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىيا-
تىدىكى يېڭى ھادىسە بولۇپ قالغان.

*　　*　　*

بىزدىكى نەۋ باھار پەسلى

يېڭى زامان بوغۇلغان ئىلىم - پەنگە ئازادلىك ۋە كەڭ -
كۈشادىلىك ئېلىپ كەلدى. بىزدە مەرىپەت ئۇچۇن بىر گۈللەش
دەۋرى ئېچىلدى. دىيارىمىزدىكى ھەر مىللەت ئالىملىرى، ئەدىب،
شائىرلىرى، دوختۇر ۋە ھۆكۈمالىرى ئۆز ئۆمرىدە مەرىپەت ھايا-
تىنىڭ بۇنچىلىك ئەركىن بىر نەپەس ئالغان ۋاقتىنى بىرىنچى
قېتىم كۆرۈشتى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ جاھانشۇمۇل ئەدىبلىرى فارا-
بى، يۈسۈف خاس ھاجىپ، مەھمۇد كاشغەرىي، يۈكنەكى، لۇتفى،
نەۋايى ۋە سەككاكىدىن تارتىپ ھىرقىتى، زەلىلى، نۆۋېتى، نە-
زارى، گۇمنام، غېرىبى، سەبۇرى، سايرامى، مۇللا بىلال نازىم،

ئابدۇقادىر ئارتۇشى، قۇتلۇق شەۋقى، ئا.ئۇيغۇر، تەجەللى، نىم شېھىت ۋە قاينام ئۆركىشىگىچە بۇگۈن ئەدەبىيات دۇنياسىغا قايتا تۆرەلدى. ئۇلار ھازىر بىزدە بولۇۋاتقان ئىلمۇھىكمەت بەزمىسىنىڭ تۆرىدە ئولتۇرۇشماقتا. بىز بىلەن بىللە مەنىۋى ھايات كەچۈرمەكتە. بىز بىلەن بىرگە كىتاب يازماقتا، شېئىر ئېيتماقتا، ناخشا ئوقۇماقتا، مۇقام تارلىرىنى چەكمەكتە، ئەسەرلىرى ئەتىۋارلاپ بېسىلماقتا ۋە شەرھلەنمەكتە.

بىز ئەدەبىياتىمىزدىكى كىلاسسىك ئۇستازلىرىمىزنى تىلغا ئېلىش، ئۇلاردىن ئۆگىنىش، خەلقىمىزنىڭ ئەدەبىيات ـ مەدەنىيەت خەزىنىسىنى ئېچىپ، ئۇنىڭدىكى دۇرى ـ جاۋاھىراتلاردىن پايدىلىنىپ، ھازىرقى سوتسىيالىستىك يېڭى ئەدەبىياتنى يورۇتۇش ـ پارقىرىتىش، بۇنىڭ بىلەن بىر دەۋران ئەدەبىياتنى، ئەدەبىياتچىنى ۋە ئەدەبىياتچىلىقنى قىزىتىۋېتىشكە ئىمكان تاپتۇق.

بۇ دىياردا بىز ئاز سانلىق مىللەتلەرگە مەتبۇئاتچىلىق، نەشرىياتچىلىق ۋە ئەدەبىياتچىلىق ساھەسىدە ھازىرقىدەك بېرىلىۋاتقان ئەھمىيەتنى تارىخىمىزنىڭ كۆزى كۆرگەن ئەمەس. بېشى بېيجىڭدىكى مىللەتلەر نەشرىياتىدىن ئايىغى قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتىغا قەدەر، يەتتە نەشرىيات قۇرۇلغان ۋە ئاز سانلىق مىللەتلەر تىلىدا كىتاب نەشر قىلىشقا چۇشكەن بىر ھالەت مەيدانغا كەلدى. ھەر خىل ئەدەبىي ۋە ئىلمىي ژۇرنال قاتارلىق مۇددەتلىك مەجمۇئەلەر ئارقىمۇئارقا نەرە تارتىپ مەركە مەيدانغا چىقىشتى. ئەدەبىياتىمىزدىكى بۇ خىل ۋەزىيەتكە خەلقىمىزنىڭ زوقلىنىپ: «يېقىندا پالان گۇڭشي ئەدەبىياتى، پالان دادۇي ئەدەبىياتى چىقىدىغان ئوخشايدۇ...» دېيىشكەنلىكىنى ئاڭلىدىم.

بىزدە بىر قىسىم رەھبىرىي كادىرلار ئەدەبىياتچىدۇر، مەدەنىيەتچىدۇر. بۇ، ئەلنىڭ ئەدەبىياتى، مەدەنىيىتى ئۈچۈن چىرايلىق ۋە پايدىلىق ۋەزىيەت ئېلىپ كەلدى.

بۆلەك جايلاردىكى مەنسەپ ئەھلى پىكاپ ھەۋىسى ۋە باغ سەي-

لمسى ئىشقىدا مەپتۇن ئىكەن، ھازىر، بىزدىكى رەئىسلەر، ۋا-
لىيلار ھەتتا ناھىيە، رايون شۇجىلىرى ئىشتىن سىرتقى چاغدا
گېزىت - ژۇرناللارغا شېئىر، ھېكايە يېزىشماقتا.

ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدا، ئەينى زاماندا بۇخارا پادىشاھلىرىدىن
ئەمىر ئۆمەرخان شائىر كىشى بولۇپ، شېئىرىيەتكە ئەھمىيەت
بەرگەچكە ئۇ يەردە بىر مۇددەت ئەدەبىي ھايات جانلانغانىدى. پۇر-
قەت، مۇقىمى، خىسلەت، گۈلخانى، شەۋكەت، ھەزىنى قاتارلىق
شائىرلارنىڭ «بايياز» — شېئىر توپلاملىرى شۇ چاغلاردا مەيدانغا
چىققان. ھازىر بىزدە ئىلمىي، ئەدەبىي زېمىندىن كەلگەن بىر
تۈركۈم رەھبىرىي ئادەملەر بۇ ئىشلارغا ئېتىبار بەرگەچ، بۇگۈن
نەشرىيات، ئەدەبىيات بۇلاقلىرى ھەر تەرەپتە قاينىاپ چىقىشتەك
مەرىپەتنىڭ، شېئىرىيەتنىڭ ئالتۇن دەۋرى يۈز ئېچىۋاتىدۇ.

تېخى بىرقانچە يىل ئىلگىرىلا قەشقەر ھېيتگاھتا مۇنار - مۇ-
نار كىتابلار كۆيدۈرۈلۈپ، شەھەرگە ئاسماندىن بىرقانچە كۈن
كىتاب ئۈچقۇنلىرى ياغقان ئەمەسمىدى!؟

تېخى بىرقانچە يىل ئىلگىرىلا كىلاسسىك شائىرلارنىڭ شې-
ئىرلىرىنى تونۇشتۇرۇش، شەرھلەپ بېسىش ئەمەس، ئۇلارنىڭ
ئەسەرلىرىنى تۇتقان كىتابخان ۋە ساتقان كىتابپۇرۇش قامالغان
ئەمەسمىدى!؟

تېخى بىرقانچە يىل ئىلگىرىلا قىرائەتخانىلاردا ئوقۇغۇدەك
بىر ئەدەبىي كىتاب، كىتابخانىلاردا سېتىۋالغۇدەك بىر ئىلمىي
رىسالە، گېزىت - ژۇرناللاردا بىرەر ئەزاسى سەل - پەل شېئىرغا
ئوخشاپ قالغان بىر نەزم يوق ئەمەسمىدى!؟

بۇ خىل مەدەنىيەت كىرىزىسى شېئىرىيەتتە بەكلا چانغان ئى-
دى، شۇ چاغلاردىكى شېئىرلار توغرىسىدا خەلق ئىچىدە مۇنداق
بىر نەزم يېزىلغان:

ئوقۇپ نەزمەڭنى تۆت ئادەم، قىزىپ كەتتى پاراڭ شائىر،
ياشاڭدىن باشقا ھېچ گەپ يوق، پەقەت شۇ كار - كاراڭ شائىر.

ياشاڭدىن باشقا گەپلەرگە تىلى كەلمەس قاشاڭ شائىر،
ئېتىڭنى شۇ دەلىل بىرلە، قويۇپ قۇيرۇق ياشاڭ شائىر.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» جەريانىدىكى مەھشەرگاھ ھاياتىدا «جان بېقىش پەلسەپىسى»نى ئەقىدە قىلغان شائىرلارنىڭ يازغىنى «ياشاڭ»دىن ئىبارەت بولماي مۇمكىن بولمىدى. زامانىدىكى ئىسسىق - سوغۇقنى تېزرەك ھېس قىلغۇچى، تېرىسى نېپىزرەك شائىرلار «تۆھمەت قالپىقى»نى كىيىپ، زامان بەركەردىسى بولۇپ قامالدى، يېزىش ھوقۇقىدىن مەھرۇم بولدى. ئىنسانىي ۋىجدانى دەپسەندە بولدى. بىر قىسىم ئەدىب، شائىرلارنى زامان ئىنكار قىلغاندىن بەكرەك، ئۇلار زامانىنى ئىنكار قىلىپ، يازماسلىق — جىمجىتلىق كۈرىشى بىلەن شۇغۇللاندى. شائىرلاردىن بىرى بۇ كۈرەشنىڭ سەۋەبىنى مۇنداق ئۇقتۇرغان:

يازسام يازغۇدەك ماغدۇرۇمۇ بار،
پۈتۈم پاتمايدۇ يولۇم شۇنچە تار.
بۇلبۇل سايرىماس، يوق ئىكەن باھار،
يازسام داغدا مەن، يازمىسامۇ داغ.

ئۇ شائىر ھەتتا ئاشۇنداق يىللاردا شائىر بولۇپ قالغانلىقىدىن مۇنداق ھەسرەت چەككەن:

ئەتراپىم قىلتاق، بىر تۇزاقتا مەن،
گويا گۆردىكى چوڭ سوراقتا مەن.
بولۇپتىمەن شائىر شۇنداق چاغدا مەن،
يازسام داغدا مەن، يازمىسامۇ داغ.

بۇگۈن ئەدىب، شائىرلارغا بولغان ئۇنداق مۇناسىۋەت ئۆزگەر-

دى، شائىرلار زامانغا بىرەك «نەۋ باھار» دەپ ئات قويدى. جەم-ئىيەت، 1970 - يىللاردىكى قەبرىستانلىقتەك جىمجىتلىققا چۆككەن ھالەتتىن قۇتۇلۇپ، «ئازات زامان» ناخشىسى يەنە ياڭرى-ماقتا...

تويىنى قىزىتمىدىغان سازچى بولغىنىمىدەك، زامانىنى قىزىتمىدىغان ئەدەبىياتچى، سەنئەتچىمۇر. توي قانچە كاتتا بولغان بىلەن نەغمە - ناۋاسى بولمىسا «گاچا توي» بولمۇ. زامان قانچە ياخشى بولغان بىلەن، ئۇنىڭ شانۇشەۋكىتىنى نامايان قىلمىدىغان ئادەملىرى بول-مىسا، ئىززەت - ھۆرمىتى بولمايدۇ. زامانىمىز ئەدىب، شائىرلار-غا ئوچۇق چىراي ئاچقاچ، ئۇنىڭ شائىرلىرى، ئۇنىڭ ئالىملىرى ئۇنىڭغا يېپىشتى، ئۇنىڭ بىلەن بىللە كۈلۈشمەكتە. بۇنداق ھالەت جەمئىيەتنىڭ ئىناۋىتى ئۈچۈن بەك ياخشى.

ھازىر يازغۇچى، شائىرلارنىڭ ئورمىسى باشلاندى. ئۇلار بال-مۇرقىمەك يازغان نەرسىسىنى باستۇرمىدىغان ئورۇندىن بېشى قات-مايدۇ، ئۇلارغا نەشرىياتلاردىن ئەسەر يېزىپ ئەۋەتىش ھەققىدە تەكلىپ خەتلىرى كەلمەكتە.

بىزدىكى تۇنجى رۇبائىي توپلىمى

ياش ئالىم، ياش پىروفېسسور، ياش شائىر ئابدۇشۇكۇر مۇ-ھەممەتئىمىن يازغان قولىڭىزدىكى «رۇبائىيات» — ئەدەبىياتى-مىزدا باشلانغان مولچىلىق پەسلىنىڭ مەھسۇلاتلىرىدىن بىرى. بۇ ياش ئالىمنىڭ يېڭى باھارنى قۇتلۇقلاش يۇزىسىدىن تەقدىم قىل-غان. «ئۇيغۇر كىلاسسىك مۇزىكىسى ‹ئون ئىككى مۇقام› ھەققى-دە» ۋە «شىنجاڭنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى ناخشا - ئۇسسۇل سەنئىتى» قاتارلىق تۆھپىلىرىدىن كېيىنكى يەنە بىر چوڭ تۆھپىسى.

بۇ ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە رۇبائىي شەكلى ئەۋج ئالغاندىن كې-يىن دەسلەپ ئوتتۇرىغا چىققان تۇنجى «رۇبائىيات» توپلىمى.

بۇگۈنكى زامان ئەدەبىياتىمىزدا تۇنجى رومان ئەدەب قەبىئۇم تۇردى تەرىپىدىن يېزىلغانكەن، ئەمدى تۇنجى «رۇبائىيات» توپلىمى شائىر ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا چىققان بولدى.

يېقىندىن بۇيان، شېئىرىيىتىمىزدە رۇبائىيچىلىق قىزغىلى تۇردى. ئۇ، 1930 ـ يىللاردىن بۇيانقى شېئىرىيىتىمىز ئارىسىدا ئانچە ـ مۇنچە ئۇچرايتتى. بىراق ھازىرقىدەك ھەممە قىزىقىدىغان بىر شەكىل ئەمەس ئىدى. بۇ قېتىم بىزدە رۇبائىيلار توپلىمىنىڭ نەشر قىلىنىشى شېئىرىيىتىمىزدە بۇ شەكلىنى جانلاندۇرىدۇ، ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ تەرەققىيات پەللىسىنى يەنە بىر دەرىجە يۇقىرى كۆتۈرىدۇ.

رۇبائىي دېگەن بۇ ئەرەبچە سۆزنىڭ لۇغەت مەنىسى «تۆتلۈك» دېمەك بولۇپ، ئادەتتە شېئىر شەكىللىرى ئىچىدە تۆت مىسرالىق قىلىپ يېزىلغان بىر كۇپلېت شېئىرغا قارىتا ئىپادىلىنىدۇ. بۇ، ئۇنىڭ شېئىر شەكلىگە قارىتا مەنىسى. «رۇبائىي»نى مەزمۇنەن تەرىپلىگەندە، بىر رۇبائىي مۇستەقىل بىر شېئىر. رۇبائىي 10 ـــ 20 كۇپلېت شېئىر ئورنىغا خۇلاسە تەرىقىسىدە يېزىلغان بىر كۇپلېت شېئىر. ئۇ شۇنداق بىر كۇپلېت شېئىركى، ئۇنىڭدا بىر قانچە كۇپلېت شېئىرنىڭ جەۋھىرى بايان قىلىنىدۇ. رۇبائىي ئۆزىگە بېرىلگەن بىر كۇپلېتتا بىر پۈتۈن پىكىر، بىر پۈتۈن ھېسسىياتنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ ۋە بېرەلىشى لازىم. ئۇنداق قىلالىمىسا ئۇ تۆت مىسرالىق قىلىپ يېزىلىشى بىلەن شەكلەن رۇبائىيغا ئوخشىسىمۇ، مەزمۇنەن رۇبائىي بولالمايدۇ.

رۇبائىيغا قويۇلىدىغان تەلەپ، ئادەتتىكى شېئىرلارغا قويۇلىدىغان تەلەپتىن يۇقىرى، ئۇنىڭغا قويۇلىدىغان تەلەپ ـــ ھەجمى كىچىك، ۋەزنى ئېغىر بولۇش. مېتاللار ئىچىدە ئالتۇن شۇ خۇسۇسىيەتكە ئىگە. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، رۇبائىي ئەگەر مەزمۇنەن رۇبائىي بولسا، ئۇنى «شېئىرلارنىڭ ئالتۇنى» ياكى «ئالتۇن شې-

ئىر» دەپ ئاتاش مۇمكىن.

رۇبائىي ھازىرغىچە كىلاسسىك شېئىرلاردا مەلۇم بىر ۋەزىندە يېزىلىپ كەلگەن. رۇبائىيچىلىقنىڭ پېشۋالىرىدىن فارابى، ئىبىن سىنا ۋە ئۆمەر ھەييامدىن تارتىپ نىزامى، نەۋايى، بابۇر ۋە فۇزۇلى شېئىرلىرىغىچە قارىساقمۇ شۇنداق. ئۇلارنىڭ قەلىمىدىن چىققان رۇبائىيلارنىڭ ۋەزنى تولىراق ئاروز ۋەزنىنىڭ «مەپئۇلۇ / ماپا ئىلەن / ماپا ئىلتە / پا» (تام تامۇ / تىرام تىرام / تىرام تىرەۋان / تام) شەكلىدىدۇر.

شائىرلىرىمىزدا رۇبائىينىڭ ۋەزنى مەسىلىسىدە پىكىر ئوخشىماسلىقى بار. بەزىلەر ئۇنىڭ كىلاسسىك ئەسەرلەردە يۇقىرىقىدەك بەلگىلىك بىر ۋەزندە يېزىلىپ كەلگىنىگە قاراپ، «رۇبائىنىڭ مەخسۇس ۋەزنى بار» دېسە، بەزىلەر: «ئۇنى ‹غەزەل›گە ئوخشاش بەھرى رەمەل، بەھرى ھەرەج قاتارلىق ئۇزۇن مىسرالىق ۋەزندە يازغاندا، پىكىرنى ئەركىن، دولقۇنلۇق بايان قىلغىلى بولىدۇ» دېيىشىدۇ. بەزىلەر: «رۇبائىي قىسقا قۇرلۇق، خەلق قوشىقىغا يېقىنراق بىر ۋەزندە يېزىلغىنى ياخشى، بۇنىڭدا پىكىرنى بوغۇلماي ئازادە ئىپادىلىگىلى، ئۇنى ئەستە ئاسان قالدۇرغىلى ۋە بىر قىسىم ‹ئەگەر، مەگەر› قاتارلىق كاۋاك چالمىسى ۋە مىسرا توشقۇزۇش سۆزلىرىدىن قۇتۇلغىلى بولىدۇ» دېيىشىدۇ. يەنە بەزىلەر: رۇبائىي بىر كۇپلېت شېئىردا بىر مەزمۇننى تولۇق ۋە كۇچلۇك ئىپادىلەپ بېرىدىغان شەكىل بولغاچقا، بۇنىڭدا مىسرانى قىسقا قىلىشقا زورۇقماندا پىكىر - ھېسسىياتنىڭ ئېچىلىشى ھەم مۇزىكىلىق جەھەتتىن دېگەندەك بولمايدۇ» دەيدۇ. بىراق شۇنداق دەۋاتقانلاردىن قىسقا مىسرادا يازغىنىنىڭ ۋەزنىمۇ، ئۇزۇن مىسرادا يازغىنىنىڭ ۋەزنىمۇ ئۆزى ئېيتقان «رۇبائىينىڭ مەخسۇس ۋەزنى» ئەمەس.

بىزنىڭ بۇ ھەقتىكى پىكرىمىز باشقىچىرەك:

رۇبائىينىڭ ۋەزنىدىكى ئىختىلاپ، بىزنىڭچە كۆپ تالاش -

تارتىشقا ئەرزىمەيدۇ. بۇ رۇبائىيدىكى شەكىل مەسىلىسى. مەزمۇن ھەر ۋاقىت شەكىلدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ. رۇبائىيدا ئاساس قىلىدىغىنى ئۇنىڭ مەزمۇنى، يەنى ئوتتۇرىغا كۆتۈرۈپ چىققان پىكرى. بىر رۇبائىينى رۇبائي بولۇش - بولماسلىق مىزانىغا سالغاندا، ئۆلچەم شۇكى، ئۇنىڭدىكى پىكرنىڭ، ھېسسىياتنىڭ، مەنتىق كۈچىنىڭ رۇبائي بولۇشقا ياراش - يارىماسلىقىدا. ئەگەر بىر رۇبائي پىكىر تەرەپتىن رۇبائي بولالمىسا، ۋەزنى ئۇزۇن يېزىلامدۇ، قىسقا يېزىلامدۇ بۇ چوڭ مەسىلە ئەمەس. ئەكسىچە، بىر رۇبائي ۋەزنى تەرەپتىن، قاپىيە تەرەپتىن ياخشى يېزىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا تۇتاملىق بىر پىكىر بولمىسا، ئۇنى رۇبائي دېگىلى بولمايدۇ.

شېئىرنىڭ شەكلى ساماۋى نەرسە ئەمەس. شۇنداقلا «رۇبائىي ۋەزنى»مۇ ئاسماندىن چۈشكەن ئەمەس. ئۇ ئۆزگەرمەس، راۋاجلاندىماس نەرسە ئەمەس. ئۇ ئەلۋەتتە «شائىر» ئاتالغان ئادەم قىلغان نەرسە. ئۇنىڭ ئۇنداق شەكلى ئول زامانىدا قىلىنغانىكەن. مۇنداق شەكلى بۇ زامانىدا قىلىنسا بولمۇيدۇ. مايا كوۋىسكىدىن ئىلگىرى چاچما شېئىر شەكلى يوق ئىدى. ئۇ بۇ شەكلىنى ئوتتۇرىغا چىقارغاندىن كېيىن، ئادەملەر يارىتىپ يېزىپ، يارىتىپ ئوقۇشماقتا. سېنىڭ تامىقىڭ مايلىق، مەززىلىك بولسۇن، ئۇنى قانداق قىلىپ چىدا بەرسەڭ بەربىر ئىستېمال قىلىنىدۇ. مەززىسىز ئىكەن، ئۇنى گۆھەر قاچىدا بەرسەڭمۇ لاۋزىلىقى لاۋزا. ئەگەر تامىقىڭ تەملىك بولۇپ، قاچاڭمۇ گۈزەل بولسا، ئۇ نۇر ئۈستىگە نۇر.

قولىڭىزدىكى «رۇبائىيات» ئاساسەن ئاروز ۋەزنىنىڭ ئۇزۇن مىسرالىق شەكىللىرىدە يېزىلغان. بىزنىڭچە «رۇبائىيات»تىكى رۇبائىيلار پىكىر يېڭىلىقى، ھېسسىيات نازۇكلۇقى، مەزمۇن تەرەنلىكى تەرەپتىن ھەقىقەتەن رۇبائىيلىق ئۆلچىمىگە توشقان.

بىرگە سۇنۇلغان جەۋھەرلەر

1. قەھرىمانىنى ئانا يۇرت تۇغقان

ئانا يۇرت — ۋەتەن تېمىسى ئۇلۇغ تېما. شۇنداقلا كۆپ يېزىلغان تېما. دۇنياغا كەلگەن يازغۇچى، شائىرلارنىڭ ۋەتەن ھەققىدە بىر نېمە دېمەي ۋاپات بولغىنى يوق. گەپ بۇ تېمىنى بىر قەدەر ياخشىراق ھەل قىلىشتا، «يەنە دېسە يەنە شۇ» گەپلەردىن ھالقىپ ئۆتۈشتە، جان ـ جىگەردىن چىقىرىپ ئېيتىپ، جان ـ جىگەرگە تەسىر بېرىشتە، «رۇبائىيات»نىڭ ئاپتورى بۇ تېما ئۈستىدە بىر قاتار سەممىي، تەسىرلىك ۋە چوڭقۇر پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان.

قەھرىمانىنى ئانا يۇرت تۇغقان، بۇنىڭدا يوق گۇمان،
قەھرىمان بەرپا قىلۇر ئۆز يۇرتىنى، ساقلار ئامان.
تۇغسا باتۇرنى ۋەتەن، تۇغقاي ۋەتەننى قەھرىمان،
بىل، ۋەتەن مۇردا ئەمەس — جانسىز، ئەركسىز، بىزۇۋان.

شائىر بۇ رۇبائىيدا دەيدۇ: ۋەتەن بولغاچ قەھرىمان بولىدى، قەھرىمان ۋەتەننىڭ مەسئۇلى. ئۆز نۆۋىتىدە قەھرىمان ۋەتەنگە تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭ ئازادلىقى، ئامانلىقى ۋە تەرەققىياتى ئۈچۈن ھېچ نەرسىسىنى، گېزى كەلسە ھاياتىنى ئايىمايدۇ. «تۇغقاي ۋەتەننى قەھرىمان» دېگەن سۆز ئازاد بىر ۋەتەن شۇ ۋەتەن پەرزەنتلىرىنىڭ قەھرىمانلىقسىز ئاپىرىدە بولمايدۇ، مەۋجۇت بولۇپمۇ تۇرالمايدۇ، دېگەن سۆز، بىر ۋەتەن ئۆزىنىڭ قەھرىمانلىرى بولغاندا، ئەركسىز، جانسىز، تىلسىز نەرسىدىن ئازاد نەرسىگە، جانلىق نەرسىگە ئايلىنىدۇ.

ئۇلۇغ خاھىش بىلەن ئاقسۇن ئاياغىڭ ئاستىغا قانىم،
كى تۇپراق ئاستىدا كۆرسەممۇ بەختىڭنى قەدىردانىم.
شەپەق ئاسمانىدا ھۆردەك لەۋەن ئاۋاز بىلەن ئۇچساڭ،
نېچۈن كۈلمەس قۇچۇپ شەبنەم لەھەت ئۈستىدە رەيھانىم.

شائىر بۇ رۇبائىيسىدا ۋەتەن بىلەن مۇڭدىشىپ، ئىرادە بىلـ
ـدۇرۇۋاتىدۇ: ئۇلۇغ خاھىش يەنە ئازادلىقىڭ، تەرەققىياتىڭ يولىدا
قېنىم تۆكۈلسىمۇ مەيلى، مەن سېنىڭ بەختىڭ ئۈچۈن قۇربان
بولۇپ، بەختىڭنى لەھەتتە ياتقاندا كۆرسەممۇ مەيلى. شائىر بۇ
يەردە ۋەتىنىڭ شەپەق ئاسمىنىدا ھۆردەك ئۇچىدىغانلىقىغا، يەنى
ئۇنىڭ پارلاق كەلگۈسىگە ئىشىنىدۇ ـ دە، ۋەتەن شۇنداق چوڭ
تەرەققىياتقا ئېرىشكەندە ئۆزىنىڭ قەبرىسى ئۈستىدە ئۇنۇپ چىقـ
قان گۈللىرىنىڭ كۈلىدىغانلىقىنى بەختىيارلىق تۇيغۇسىدا تەـ
سەۋۋۇر قىلىدۇ.

ساما چاچىڭ، كۆزۈڭ خۇرشىد، جامالىڭ قىبلىگاھىمدۇر،
لېۋىڭ ـــ زەر چەشمىدىن تامغان مەيىڭ ئابى ھاياتىمدۇر.
ۋەتەن شەيداسى مەن دائىم غەزەلخانلىق مېنىڭ ئىشقىم،
خالايىق رەھمىتى ـــ جەۋلان قىلارغا پەي ـ قاناتىمدۇر.

شائىر بۇ رۇبائىيدا ۋەتەننى بىر گۈزەل يار قىياپىتىدە كۆز
ئالدىغا كەلتۈرىدۇ. ئۇنىڭ چېچىنى ئاسمان، كۆزىنى قۇياش، جاـ
ماللىنى قىبلىگاھ، لېۋىدىن تامغان مەينى ئابى ھايات دەيدۇ. بۇ
يەردە ۋەتەن ئوبرازىنى مەھبۇب ئوبرازىدا مەدھىيەلەش شەخسكە
بولغان مۇھەببەت بىلەن ۋەتەنگە بولغان مۇھەببەتنىڭ سىلىشتۇرـ
مىسىنى كۆرسىتىش ئۈچۈندۇر.
شائىر دېمەكچى بولىدۇ: سەن يارىڭنى چىرايلىق دەيسەن، مېـ
نىڭ ۋەتىنىم ماڭا ئاشۇنداق گۈزەل كۆرۈنىدۇ. سەن قانداق چىـ

رايلىقىنىڭ شەيداسى بولساڭ، مەن ۋەتەننىڭ شەيداسى. سەن ئۆ-
زۈڭنى كۆيلەپ غەزەل ئوقۇساڭ، مەن ۋەتەننىڭ غەزىلىنى ئوقۇي-
مەن، مېنىڭ بۇ يولدىكى پەرۋازىمنىڭ قانىتى بولسا، خەلقىنىڭ
ماڭا ئېيتىمدىغان رەھمىتى. مەن بۇ رەھمەتنى قانچە كۆپ ئالسام،
شۇنچە كۆچىيىمەن، شۇنچە ئەركىن جەۋلان قىلىمەن. قېنى قا-
سى ئاشىقىنىڭ مۇھەببىتى يۈكسەك؟

سۆيۈپ ئۆتسەم باھارنىڭ يامغۇرىدەك بۇ دىيارىمنى،
شەپەقتەك سەيلىتىپ كۆرسەم جۇلالىق لالىزارىمنى.
ئېقىپ تاغ سۈيىدە ھەر گىياھقا ئۇنچىلەر تاقىسام،
پاياندار ئەيلىسەم باسقان ئىزىڭغا روزىغارىمنى.

ئاپتورنىڭ بۇ رۇبائىيسىدىكى ئارزۇسى نېمىدېگەن چىرايلىق، نېمىدېگەن سەممىي. ئۇ ۋەتەننىڭ ھەممە يېرىنى سۆيۈۋېلىش ئارمىنىغا يېتىۋېلىش ئۈچۈن باھار يامغۇرى بولغۇسى كېلىدۇ. ۋەتەننىڭ چاقناپ كەتكەن گۈل ـ گۈلىستانلىرىغا قاراپ سەيلە ـ تاماشا قىلىش ئۈچۈن بۇلۇت ئۈستىدىكى شەپەق بولۇشنى ئارزۇ قىلىدۇ. ئۇ تاغ سۈيى بولۇپ ئېقىپ، ۋەتەننىڭ ھەربىر يېشىل ئوتلاقلىرىنى ئارىلاپ ئۆتكۈسى، بۇ يەردىكى مايسا ـ گىياھلارنىڭ قۇلىقىغا ئۆزىنىڭ بىرىلىيانت تامچىسىدىن ئۇنچە ـ مارجان تاقاپ ئۇنى ئەركىلىتىپ ئۆتۈشنى ئويلايدۇ. ئۇ، بۇنىڭلىق بىلەنمۇ يۈرە-
كىدىكى ئوتنى باسالمايدۇ ـ دە، «ياق، پۈتۈن تىرىكچىلىكىمنى
سېنىڭ يولۇڭغا پاياندار قىلىپ سالاي، پۈتۈن بار ـ يوقۇمنى سې-
نىڭ كويۇڭدا تىكەي» دەپ ئاتەشىن ھېسسىياتىغا تەسكىن بېرە-
دۇ. «روزىغارىمنى يولۇڭغا پاياندار قىلاي» دېگەن سۆز ھەم نە-
پىس، ھەم كەسكىن بولۇپ، بۇنداق يۈرەكنىڭ قېتىمدىن چىققان
پىكىر دەل يۈرەكنىڭ بېغىشىغا تېگىدۇ.

2. ئۆز غېمىمدۇر ئەل غېمى

شائىرنىڭ تۆۋەندىكى رۇبائىيىسىدا تەپەككۇر ھەم كەسكىن، ھەم قىزىق:

يۇزلىرىمدۇر بەرگى گۈل، قان تامچىسىدۇر شەبنەمى،
بىخەۋەرمەن ئۆز غېمىمدىن، ئۆز غېمىمدۇر ئەل غېمى.
بەند ئېتىلسە قاپقا غەملەر، بولسا ئەل غەمدىن خالاس،
تەننى قاپ قىلسام، يىغىلسا ئەلئارا غەملەر جەمى.

ئاپتورنىڭ بۇ نۇقتىدىن پىكرى، ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر نەۋائىينىڭ پىكرى بىلەن بىر، نەۋايى يازىدۇ:

ئادەمى ئەرسەك دېمەگىل ئادىمى،
ئانىكى يوق خەلق غېمىدىن غېمى.

شائىر نەۋائىينىڭ بۇ پىكرىنى ئۆز رۇبائىيىسىدا بېيىتىدۇ، شەرھلەيدۇ، تولۇقلايدۇ، ھەتتا شېئىرىيەتتىكى تەپەۋۇق (يۇقىرى كۆتۈرۈش) ماھارىتى بىلەن كۇچەيتىدۇ.

ئاپتور شۇ رۇبائىيىدا ئۆزىنى گۈلنىڭ يوپۇرمىقىغا ئوخشىتىپ، يوپۇرماقتىكى شەبنەمنىڭ ئاددىي شەبنەم ئەمەس، بەلكى قان ئىكەنلىكى، يەنى ئۆزىدە كۆتۈرۈپ قوپقۇسىز دەرد ـ ئەلەم بارلىقى، لېكىن بۇ ھەقتە غەم قىلمايدىغانلىقى، بىردىنبىر غېمى — ئەلنىڭ غېمى ئىكەنلىكىنى ئېيتىدۇ. ئۇ دۇنيادىكى تۇگمەس غەملەردىن ئىچى پۇشۇپ ۋە زەردە بولۇپ، شۇ غەملەرنى بىر قاپقا سولاپ قويۇپ، ئىنسانلارنى غەمدىن قۇتقۇزۇشنى ئويلايدۇ، بۇ ئار-زۇنىڭ ريئاللىققا ئايلىنىش ـ ئايلانماسلىقى نەچچىنچى مەسىلە. بىراق بۇ يەردە شائىرنىڭ ئارزۇسى يۇكسەك، پىكرى مۇتەۋەر. ھەتتا شائىر بۇ ھەقتە شۇنداق قىزىپ كېتىدۇكى، گويا ئۆزىنىڭ

تەننى بىر قاپ قىلىپ، ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ ئېغىر غەملىرىنى شۇ «قاپ»قا قاچىلاپ تۆگىتىشنى، جەمئى ئىنسانىنىڭ غېمىنى بىر ئۆزىلا تارتىپ ئايرىلىشىپ كېتىشنى خىيال قىلىدۇ.

بۇ ھەقتە شائىر بابا رەھىم مەشرەپ مۇنداق دېگەنىدى:

«ئاسمي ـ جاپى كۆيمىسۇن، تەنها دوزاخقا مەن باراي»

«رۇبائىيات»نىڭ ئاپتورىنىڭ تۆۋەندىكى رۇبائىيىسىدا ئەنە شۇنداق ئوتلۇق پىكىر، نازۇك ھېسسىيات، ئاجايىپ سەممىي قەلب ئىپادىلەنگەن:

گەر خىيال قىلسام مۇشەققەت ئىچرە راھەت نازىنى،
ئەۋجى شاتلىقتىن سېزەرمەن قايغۇنىڭ ئاۋازىنى.
مەيلى راھەت، مەيلى كۈلپەت بولمىغان مىزان ماڭا،
ئەلگە شەيدالىق چالۇر چىن ئىپتىخارىم سازىنى.

شائىر مۇشەققەت ئىچىدىمۇ راھەتنىڭ ھىدىنى ھېس قىلىدىغانلىقى، شادلىق قانچە كۆچەيسە، ئۇنىڭدىن قايغۇنىڭ شەپىسىنى سېزىدىغانلىقىنى ئېيتىپ، ئەلگە مۇئامىلە قىلىشتا ئاشۇ ئىشلارغا قاراپ، ئۇنداق ياكى مۇنداق خىيالدا بولمايدىغانلىقىنى ئەسكەرتىدۇ. ئۇ بۇ يەردە، مېنىڭ ئىپتىخارىم، شانۇ شەۋكىتىمنىڭ سازىنى ماڭا دۇچ كەلگەن ياخشى ـ ياماننىڭ قەدىر ئەمەس، مېنىڭ ئەلگە ھېرىسلىقىم ۋە يۇرىكىمدىكى ئىشتىياقىم چېلىۋاتىدۇ، دەيدۇ.

بۇ بېيىشغا كۇن چۈشكەندە ئەل ـ ئاۋامنى يادىغا ئېلىپ مىسكىن بولىدىغان، قوڭىغا ئىسسىق ئۆتكەندە، ئەل ـ ئاۋامنى يادىدىن چىقىرىپ مەلئۇن بولىدىغان نائەھلىلىكىگە ئاپتورنىڭ بىر تەنبىھىدۇر.

گۈل ئېچىلماس بولمىسا گۈل بەرگىنىڭ ھىمايىسى،
ھۆل ـ يېغىن بولماس مادار سۈنغاندا گۈلنىڭ پايىسى.
گۈل گۈزەل بولغان بىلەن، موھتاج يوپۇرماققا دېسەم،
دېدى بۈلبۈل: پىكرىڭىز ئىككى جاھان سەرمايىسى.

ئاپتورنىڭ مەزكۇر رۇبائىيسىدىكى پەلسەپىۋى پىكىر «شەخس» بىلەن «جامائەت» ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت مەسىلىسىنى شېئىر تىلى ئارقىلىق چۈشەندۈرۈپ، ئادەمنىڭ ئادەملىك تەرەققىياتىدا ئىجتىمائىي مۇھىتنىڭ، ئەتراپىدىكى ئەل ـ جامائەتنىڭ يار ـ يۆلەك بولىدىغانلىقىنى، زور تەسىرگە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئاساسلايدۇ. شائىر بۇ نۇقتىدا روشەن جامائەتچىدۇر، ئۇ لىبېرال ئەمەس، سوتسىيالدۇر.

دۇرۇس، ئىجتىمائىي ئىدېئولوگىيەدە جەمئىيەتنىڭ شەخسكە تەسىرى، جەمئىيەت شەخسنىڭ مۇرەببىسى ئىكەنلىكى يېڭى گەپ ئەمەس. بىراق بۇ ھەقىقەتنى بۇ رۇبائىيدا تەكىتلەشتىكى مەنتىق كۈچ ئالاھىدە.

رۇبائىينىڭ 1 ـ مىسراسىدىكى «گۈل» ئوبرازى شەخس، «گۈل بەرگى» ئوبرازى ئەل ـ جامائەت. سەن قانچە ياخشى كىشى بولۇپ كەت، ـــ دەيدۇ ئاپتور، ـــ ئىشىڭ قانچە ياخشى بولسۇن، بۇ خەلقنىڭ مەدەتكارلىقى بىلەن بولغان. شەخس قولغا كەلتۈرگەن ھەرقانداق نەتىجە، مۇۋەپپەقىيەتنىڭ ئەلنىڭ، جامائەتنىڭ ھەسسىسى بار. ئۇ رۇبائىينىڭ 2 ـ مىسراسىدا بولسا، تۆۋەندىكى نۇقتىنەزەرنى ئالغا سۈرىدۇ: ئەگەر گۈلنىڭ پايىسى سۇنۇپ كەتسە، يەنى شەخس بوران ـ چاپقۇنغا ئۇچراپ مۇزتەرلىك ـ چاسىزلىق ھالەتكە چۈشسە، ئۇ چاغدا ئۇنىڭغا پالانى ئەرباب، پۇكۇنى تونۇش يار ـ يۆلەك بولالمايدۇ. ئادەم ئۆز تەقدىرى ئۈستىدە تايىنىدىغان ئىشەنچلىك مەنبە ئەل ـ جامائەتتۇر.

ئاپتور 3 ـ مىسرادا گۈل گۈزەل بولغان بىلەن يوپۇرماققا

ئېھتىياجلىق، ئادەم قانچە يوغان بولۇپ كەتكەن بىلەن ئەل - جا-
مائەتكە ئېھتىياجلىق، دۇنيادا ھەممىدىن خەلق بۇيۇك، شەخس
ئاسمانغا چىقىپ كەتكەن بىلەن خەلقنىڭ ھمايىسىدىن ئايرىلسا
بىر تىينىگە ئەرزىمەيدۇ دەيدۇ، ھەتتا بۇ پىكىرنى 4 - مىسرادا
بۇلبۇلنىڭ تەستىقىدىن ئۆتكۈزىدۇ.

بولمىسا قەلبىڭدە شام، تۇندە قالارسەن بىزىيا،
يانمىسا قەلبىڭدە بىر ئوت، نەزم بولمايدۇ سىيا.
ئەلنى سەن كۇيلەپ، سېنى ئەل كۇيلىسە ئۆلمەس ئىشىڭ،
بەرق ئۇرار «ھەسەن - ھۇسەن» گويا بولۇپ ئاسماندا يا.

مەزكۇر رۇبائىي، ھەربىر كىشى ئۇچۇن، خۇسۇسەن ئەدىب، شائىرلار ئۇچۇن «ئۆلمەس ئىش» يارىتىش توغرىسىدا مۇنداق دەرس ئۆتىدۇ:

يۇرىكىدە ئەل ئىشقىنىڭ نۇرىدىن يورۇقلۇق بولمىغان بىر كىشى، دۇنيادا يولۇققان بوران - چاپقۇنلۇق پەيتلەردە گاڭگىراپ قالىدۇ. ئەگەر باغرىڭدا ئېلىڭنى سۆيىدىغان بىر مۇھەببەت ئوتى يوقكەن، قەلەمنى قانچە تۇتۇپ ئولتۇرساڭمۇ، ئالدىڭدىكى سىياھ قۇر - قۇر نەزمگە ئايلانمايدۇ. سەن ئەگەر «ئۆلمەس» ئىش قىلاي دەيدىغان بولساڭ، ئەلنى كۇيلە، سەن ئەلنى كۇيلىسەڭ، ئەل سېنى كۇيلەيدۇ - دە، بۇ «ئۆلمەس ئىش» يارانقانلىقتۇر، دەرۋەقە پەقەت ئۆزىنى كۇيلەش غېمىدىلا بولغان كىشىلەر تارىخ تەرىپىدىن تولىمۇ ئىلدام ئۇنتۇلىدۇ.

3. كارامەت كۆرسىتەلمەس ئەھلى ئەمگەكتەك ۋەلى، راھىب

شائىر «ئەل» دېگەندە، ئۇنى ئېغىزىدا رەسمىيلىشىپ قالغان رەسمىيەت بويىچە ئېيتمايدۇ. ئۇنىڭ رۇبائىيلىرىدىكى «ئەل»

ئابستراكت ئاتالغۇ ئەمەس، كونكرېت ئىبارىدۇر. ئۇ ئۆزىنىڭ ئې-غىزى ۋە شېئىرىنى ئوقۇغان ھەربىر كىتابخان ئارقىلىق:

مېنىڭ قەددىمنى تىك قىلغان ئەمەس شاھ، يا ۋەزىر، نايىب...
پەقەت بولقا بىلەن ئورغاق تۇتار ئەل، پاسىۋان ساھىب.

دېگەن سۆزنى زىكرى قىلىدۇ. شائىر بۇ خىل زىكرى ـ ساناسى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ۋە خەلقنىڭ ئازادلىق، تەرەققىيات، بەخت ـ سائادەت ئىشلىرىنىڭ تۇپ ئامىلى دەپ پەقەت ئەمگەك ئەھلىنى كۆرسىتىدۇ. ئۆزىنىڭ شۇلاردىن مىننەتدار ئىكەنلىكى ۋە شۇلار-دىن مىننەتدار بولۇشىنىڭ توغرا ئىكەنلىكىنى جىددىي ئەسكەر-تىدۇ. ئۆزىنىڭ قەد كۆتۈرۈش ئىشىنى ئىلاھىي قىسمەتكە ياكى شەخسكە باغلاپ قويمايدۇ.
مەزكۇر رۇبائىي ئىدىيەۋىلىك بايرىقىنىڭ روشەنلىكى بىلەن ئۇتۇقلۇق چىققان. بىراق ئۇنىڭدىنمۇ ئالاھىدىرەك بولغان پىكرىي جەۋھەر تېخى بۇ رۇبائىينىڭ 3 ـ، 4 ـ مىسرالىردا:

ھەرەمگاھىم ئەمەستۇر كۇلبە ئىبراھىم ۋە يا قۇددۇس،
كارامەت كۆرسىتەلمەس ئەھلى ئەمگەكتەك ۋەلى راھىب.

شائىر شۇ مىسرالاردا ئۆزىنىڭ كىمنى ئۇلۇغ بىلىدىغانلىقىنى ئېلان قىلىپ، مېنىڭ ئېتىقاد قىلىدىغان يېرىم ئىسلام دىنىدىكى ئەنبىيالاردىن ئىبراھىم ئەدھەمنىڭ ئىبادەت ئۆيى ياكى يەھۇدىي دىنىدىكىلەرنىڭ مۇقەددەس جايى قۇددۇس ئەمەس. مېنىڭچە، مەيلى ئەۋلىيا، مەيلى راھىب بولسۇن، كارامەت كۆرسىتىشتە ئەمگەك ئەھلىگە يېتىشەلمەيدۇ دەيدۇ.
ئۇ بۇ يەردە ھازىرقى دۇنيادىكى ئەمگەك ئەھلىنىڭ قانداق كا-رامەت كۆرسەتكەنلىكى ۋە كۆرسىتىۋاتقانلىقىنى ھەممىزنىڭ

يادىغا بىر ـ بىرلەپ سالىدۇ. بۇ ھەقتىكى دەلىل ئۇچۇن ئەنە دۇنيا، ئەنە ئۇنىڭ تۇنۇگۇنكى ۋە بۈگۈنكى قىياپىتى، ئەنە ئادەمزات پۈتى ئاينىڭ يەلكىسىگە قويۇلغان ھازىرقى پەن ـ تېخنىكا تەرەققىياتى كۆز ئالدىمىزدا!؟

بۇ كارامەت ـــ ئەمگەك ئەھلىنىڭ كارامىتى ئەمەسمۇ؟

4. ئارچا ـ قارىغاي خىسلىتى ئاشقاي زىمىستاندىن ئۆتۈپ

«رۇبائىيات»تا كۆپرەك ئورۇن بېرىلگەن پىكىرنىڭ بىرى قەھرىمانلىق خىسلەتتۇر. مېنىڭچە، بىر ئەلنىڭ ئىنقىلابىي ئىشىدا قەھرىمانلىقتىن زور نەرسە يوق. قەھرىمانلىق خىسلەت دېگىنىمىز جاپا ـ مۇشەققەتكە چىداش، ئۆلۈم ئالدىدا سارغايماسلىق، دۇشمەن ۋە قىيىنچىلىققا تىز پۈكمەسلىك، باشقا كۈن چۈشكەندە زارلانماسلىق ۋەھاكازا.

شائىر تۆۋەندىكى رۇبائىيىسىدا يۇقىرىقىدەك خىسلەتنى، يەنى ئارچا ـ قارىغاي بىلەن قىش ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت، ھەقىقەت ئاپتىپىنىڭ نۇرى ئۆچكەن، يەنى رېئاكسىيە دەۋرى يۈزلەنگەن دەۋر بىلەن بىر ئىنقىلابچى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت، شۇنداقلا باشقا «كۈن» چۈشكەن ۋە كۆڭۈل قايغۇغا چۆككەن ۋاقىت بىلەن بىر ئۇمىدلىك كىشىنىڭ ھېسسىياتى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت مەسىللىرى ئارقىلىق چۈشەندۈرىدۇ. مەسىلەن:

لالىزار تاغ باغرىغا سوغ قەھرىتان قار تۆكتى پەس،
كەلمىگى تەس كېپىنەكنىڭ گۈل كۆرۈشكە بىر نەپەس.
ئارچا ـ قارىغاي خىسلىتى ئاشقاي زىمىستاندىن ئۆتۈپ،
ئېچىلىشقاي نەۋ باھاردا مىليون چېچەك قوزغاپ ھەۋەس.

سىز بۇ ھەقتە جانابى «دىيالوگ»نى ئىشقا سېلىپ كۆرۈڭ:
ـــ نېمە ئۈچۈن قىشتا باشقا دەرەخ يوپۇرماقلىرى يوق؟

— ئۇ سوغۇققا بەرداشلىق بېرەلمەيدۇ.
— نېمە ئۈچۈن ئارچا ـ قارىغاي قەھرىتان قىشتىمۇ ياشىرىپ تۇرىدۇ؟
— ئۇ چىداملىق.
— قايسىسى قەھرىمان؟
— ئەلۋەتتە چىداشلىق بەرگىنى ـ دە!
ئادەم مۇختەلىپ، ئۆزگىرىشچان زامانلارنىڭ ئوتىدا كۆيۈپ، سۈيىدە ئاققاندىن كېيىن بىلىنىدۇ، ئۇنىڭ قەدىر ـ قىممىتى رىيازەتكە چىداپ، ئەھدىدە بەرقارار تۇرغاندىن كېيىن ئاشىدۇ.

كۆزۈڭنى ئەيلىگىن روشەن، قۇياشنىڭ شەمئى ئۆچكەندە،
جاھانغا قاپقارا لەيلى گۇلىنىڭ بەرگى چۈشكەندە.
چوڭۇن كۆكسۈڭنى رۇس ئەيلەپ، كۈلۈشنى سەن غۇرۇر بىلگىن،
جاپا تاغى چېچىپ تاش قەھرىنى بېشىڭغا كۆچكەندە.

ئادەتتىكى چاغدا ھەممە كىشى كۆكرەك كېرىدۇ. جەڭ تۇگىگەندە پالۋان كۆپ. گەپ قۇياشنىڭ نۇرى ئۆچكەن يەنى ھەقىقەت ئاسمىنىنى شۇملۇق بۇلۇتلىرى قاپلاپ، يورۇقلۇق توسۇلغان چاغدا ئەقىل كۆزىنى چاپاق باستۇرماي روشەن تۇتۇشتا! ۋۇجۇدۇڭنى مۇشەققەت تېغى باسقانچە، مەيدەڭنى كۆتۈرۈپرەك تۇرۇشتا.
مانا بۇ قەھرىمانلىق، مانا بۇ ئىنسانىي غۇرۇر، مانا بۇ مەردلىك سىيماسى!

دىلىڭ قايغۇغا چۆككەندە، غۇرۇرۇڭ كەپتىرى بولغىن،
خۇشاللىق ئاشىيانىڭدۇر، جىمىڭ كەمتىرى بولغىن.

شائىر مەزكۇر ئىككى مىسرادا قانداق چاغدا غۇرۇرۇڭ، قانداق ۋاقىتتا «كەمتەرلىك»نىڭ لازىملىقىنى ئايرىپ بېرىدۇ. بېشىڭغا

مىسكىنلىك چۈشكەندە، روھىي ياقتىن يانجىلىپ كەتمە، ۋىجدا-
نىي ياقتىن ئۆلمە! ھەتتا يۇرىكىڭنى تېخىمۇ پاك تۇت! ئادەتتىكى
چاغلاردا، ئامما ئىچىدە ئۆزۈڭنى كەمتەر تۇتقىن، بۇ ساڭا خۇشال-
لىق كەلتۈرىدۇ.

بىزدە چىدام، غەيرەت، غۇرۇر، كەمتەرلىك ھەققىدە خېلى كۆپ
شېئىر يېزىلغان بولسىمۇ، بىراق، بۇ تېمىلارغا ئالاقىدار پىكىر-
لەر «رۇبائىيات»تا جانلىق، ئوبرازلىق، ئىنچىكىرەك ئىپادىلەن-
گەن.

5. تەكەببۇر، ھەسەتخور، تەمەخور بولما!

ئاپتور ئۆز رۇبائىيلىرىدا كىشىلىك ئەخلاق ئۇستىدىمۇ خېلى
كۆپ توختالغان. ئۇ، ئەخلاقنىڭ ياخشىلىرىنى تاللىغاندا، ئادەم-
نىڭ كۆڭلى ياخشى بولۇشنى، گۈزەل قەلب ئىگىسى بولۇشنى
ئالدىنقى قاتاردا قويىدۇ. ئۇ دەيدۇ:

گۈزەل قەلب چىن سائادەتتۇر، ئاڭا كۇلپەتمۇ راھەتتۇر،
خۇنۇكلۇك باسسا قەلبىڭنى، ھەسەل ئىچسەڭ نە لەززەتتۇر؟
گۈزەل قەلب ـ كائىنات گويا، پەرىزات مىسلى ئىدراك ـ ھېس،
ئىپار چاچماق ئاڭا دائىم، كۆڭۈل باغىغا ئادەتتۇر.

گەپ چۈشىنىشىلىك: ئادەمنىڭ يامان كۆڭلى ئۆزى ئۈچۈنمۇ
زەھەر، ياخشى كۆڭلى ئۆزى ئۈچۈنمۇ ھەسەل، گۈزەل قەلب ئۆزى
ئۈچۈن سائادەت بولۇپلا قالماي، باشقا ئادەم ئۈچۈنمۇ سائادەت. ئۇ
باغلار ئىچىدىكى شۇنداق باغكى، باشقا كۆڭۈل باغلىرىغا ئىپار
چاچىدۇ. تارىختىكى مۇنەۋۋەر مەرىپەتلىك زاتلار قەلبى گۈزەللەر-
دىن ئىدى، ئۇلارنىڭ گۈزەل قەلبى باشقا قەلبلەرگە ئىپار چاچ-
قان، ياخشى ـ ياماننى تونۇتقان ۋە سائادەت بېغىشلىغان ئەمەس-
مۇ!؟

شائىر تۆۋەندىكى رۇبائىيسىدا تەكەببۇرلۇقنى مەنسىتمەيدۇ:

سەن تەكەببۇر ئەيلىمە ئەقلىم پاراسەت ئايى دەپ،
لەۋھەلەر ئاسما بويۇڭغا «نەزملەر دەرگاھى» دەپ.
قانۇنى ئالەمنى سەن پىكرىمگە بەيئەت قىل دېسەڭ،
مەسخىرە ئەيلەر جاھان: بىر تۇپ قوناقنىڭ پايى دەپ.

شائىر مەزكۇر رۇبائىينىڭ 3 ـ، 4 ـ مىسرالىرىدا تەكەببۇر-غا دىمىقىدا بىرنى كۆلۈۋېتىپ ئېيتىدۇكى: سەن باشقىلار مېنىڭ پىكرىمگە تەسلىم بولسا، مېنىڭ كەينىمگە ئەگەشسە بولاتتى دەۋا-تسەن، بىراق باشقىلار سېنى ئۇنچىلىك چوڭ دەپ ھېسابلىمايدۇ.
شائىر تۆۋەندىكى رۇبائىيسى بىلەن ئۆز ئىشىنىڭ خاراكتېرى ۋە ئاقىۋىتىنى كۆرسىتىپ، ئۇنى بۇ ئىشتىن يېنىشقا مەسلىھەت بېرىدۇ:

تەكەببۇر قىلمىغىن ھەرگىز سېنىڭدەك كۆرمىگى ئۆتكەن،
بۇ كۆرمىگلار تۆرەلمەيمۇ، جاھان چەرخى داۋام ئەتكەن!
تەكەببۇرلۇق كىشىلىك ئالتۇنىغا مىسلى لاك سۈرتمەك،
تەكەببۇرلار ئەزەلدىن خاھىشىنىڭ ئەكسىگە يەتكەن.

مەزكۇر رۇبائىينىڭ 4 ـ مىسراسى تەكەببۇرلۇقنىڭ ئاقىۋىتى توغرىسىدا ئاجايىپ جايىدا چىقىرىلغان يەكۈندۇر. تارىخنىڭ بىز-گە كۆرسىتىپ كېلىۋاتقىنى شۇكى: كىمكى كىبىر بىلەن غادا-يى، ئاقىۋەت ئۇنىڭ بېشى چۈشتى.

غۇرۇر ئۇ خىسلىتى ئىنسان، ئۇنىڭ نۇر بەرقى سەنئەتتە،
خۇشامەت ھەم خۇراپات ئۇخلىتار ئىنسانىنى غەپلەتتە.

تەمەخورلىك بىلەن قەقنۇس بولۇشنى قىلغۇچە ئارمان،
جامائەت بىرلە لاچىنلىق ساماسىن ئويىنا جۇرئەتتە.

ئاپتور ئاخىرىغا كېلىپ ئادەم خۇلقىدىكى گىدىيىش - يېلىنىش، غۇرۇر، خۇشامەت ۋە تاماگەرلىك، قانائەت قاتارلىق بىر - بىرىگە تەتۇر قىلىقلارنى تەڭشەشنى ئەسكەرتىدۇ، تەكەببۇر بولماينەن دەپ، كىشىلەرگە ئورۇنسىز يېلىنىپ، ئىنسانلىق ئىززىتىڭنى يوقاتما، تەمەخورلۇق بىلەن يۇقىرىغا ئۆمىلەشنى ئويلاپ سىقىلىشتىن كۆرە، ئاددىي ئادەملىك ئەركىنلىكى بىلەن لاچىنىدەك پەرۋاز قىلىپ يۇرگەننىڭ ھۇزۇرى چوڭ.
ئىللەتلەر ئىچىدە ئەڭ پەس قىلىق ھەسەت قىلىش ھېسابلانغاندەك، شائىرنىڭ رۇبائىيسىدا ئەڭ ئېغىر جازاغا ھۆكۈم قىلىنغان كىشى ھەسەتخور بولغان.

ئۆمۈر گۈلشەنلىرىڭ ئەلۋەك، خەلقنى دىلگە جا ئەتسەڭ،
كۆڭۈل ئەينەكلىرىڭ روشەن، ئىلىمگە ئىلتىجا ئەتسەڭ.
سائادەت ئۇل سائادەتنى ئۆتۈنمەك بىرلە بولغاي تەل،
سۈلايمان ئامىتىڭ بەربات، ھەسەتنى مۇددىئا ئەتسەڭ.

ھەسەتخورنىڭ ھالاكەتلىك ئاقىۋىتى تارىختا ھازىرغىچە چوڭ - كىچىك ئىشلاردا يېڭى - يېڭى پاكىتلار بىلەن ئىسپاتلىنىپ كەلمەكتە. ھەسەتخور بولدۇڭمۇ، — دەيدۇ شائىر ئاشۇ رۇبائىيدا، — تۇگەشتىڭ! چاپىنىڭ تىزىڭدىن ئاشمايدۇ، ھەتتا سۈلايمان پەيغەمبەرگە كەلگەندەك ئامەت كەلسىمۇ، ئاخىر دۇم چۈشسەن!

6. ئىنسان ئۆچۈن ھەقىقىي زىننەت — ئىلىم

«رۇبائىيات»تىكى ھەربىر رۇبائىيىنىڭ ئاستىدا ئۇنىڭ بىلەن بىللە قىزىل سىزىق باردۇر. بۇ قىزىل سىزىق مىسرالارغا بېكىتىلگەن

تىلگەن ئىلىم ـ مەرىپەت، پەلسەپىگە مۇھەببەت مەزمۇنىدۇر. شا-
ئىرنىڭ بۇ ھەقتىكى ھېسسىياتى يەنىمۇ كۈچلۈك.

زىننىتى قەلبىدە يوقلار ئۇستىگە زىننەت تاقار،
ئىدراكى كۆزىدە يوقلار ئۇشبۇ زىننەتكە باقار.
ئىلمۇئېرپان بىرلە ياۋلار پىتىنسى زىننەت ساڭا،
گۈلباھار زىبالىقىڭ، دانالىقىڭ دەريا ئاقار.

ئاپتور شۇ رۇبائىيدا دەيدۇ: بىر قىسىم ئىچى خۇنۇك كىشى-
لەر تېشىنى زىننەتلىسە، كۆزىدە ئىدراك نۇرى يوق ئەقىلسىز
كىشىلەر ئاشۇ قاپاق سۆلەت زىننەتكە قاراپ مەستخۇش بولىدۇ؛
بىزدە تېخى ئاشۇنداق بازار بار. سەن ھەقىقىي زىننەتنى بىلەم-
سەن؟ ئىچىڭدە ئىلمۇئېرپان بولسا، يەنە كېلىپ دۇشمەنلەر ساڭا
پىتنە ـ پاسات قىلسا مانا شۇنى ئۆزۈڭگە زىننەت دەپ بىل!
ئىنسانغا بىلىمنىڭ زىننەت ئىكەنلىكى ـــ مۇنازىرە تەلەپ
قىلمايدىغان سۆز ئىدى. ئاپتور بۇ رۇبائىيدا ئۇنىڭغا يەنە بىر يې-
ڭى جۇملىنى قوشقان: دۇرۇس ئادەمگە دۇشمەننىڭ پىتنىسىمۇ
زىننەت دېگەن. بۇ يېڭى پىكىر، ئەڭ توغرا باھا، ئىنچىكە تەپەك-
كۇر ۋە مەردانە سۆز.
ئاپتور ئىلىم ـ مەرىپەت ئۇستىدە گەپ قىلغاندا، ھازىرغىچە
دېيىلىپ شاما بولۇپ كەتكەن ئىبارىلەرنى تەكرارلاپ ئولتۇرمايدۇ،
ئۇ بىز يېزىۋاتقان ئىلىم ئۇنداق ياخشى، بۇنداق گۈزەل دېگەن
ئۇگۈتچىلىك، ۋەز ـ نەسىھەتچىلىك ئۇسلۇبىدىن ھالقىپ، ئادەم
تەسىرلەنگۈدەك، ئىبرەت ئالغۇدەك ۋە ھەمىشە يادىدىن كەتمىگۈ-
دەك بىر ئوبرازنى سىزىپ كۆرسىتىدۇ. بۇ رۇبائىيغا قارىڭ:

تۇرىدۇ قورقۇنچ سېلىپ، تەنھا ھەشەمەتلىك تېرەك،
شاخلىرى گويا دۇئە ئەلپازىدىن بېرىپ دېرەك.

يۇزلىگەن شاپتۇل، ئاناردىن ئاشسىمۇ گەر ھەيۋىتى،
ئىچى پور بولغاچ ئوتۇندىن ئۆزگىگە بولماس كېرەك.

رۇبائىيدىكى تۇرقى ھەشەمەتلىك قاپاقتېرەك ئوبرازى خۇددى ئىلىم، مەرىپەتسىز يوغانچى كىشىنىڭ تەق - تۇرقى. شائىر بۇ تېرەكنىڭ قالايمىقان شاخلىرىنى گويا پۇت - قوللىرىنى ھەرەك - سەرەك ئۇزاتقان دىۋىنىڭ غەلىتە ئەلپازىغا ئوخشىتىدۇ - دە، ئۇ - نى سىزىۋېتىپ ئۆزى ئۇنىڭدىن مەسخىرىلىك كۈلىدۇ. خۇسۇسەن بۇ رۇبائىينىڭ 3 - ، 4 - مىسرالىرىدىكى مەرىپەتلىك ئادەملەر ئوبرازى — شاپتۇل، ئانارلار بىلەن مەرىپەتسىز شەخس ئوبرازى — ھەشەمەتلىك تېرەكنىڭ سىلىشتۇرمىسى نېمىدېگەن ھەققانىي!

سېزەمسەن دىلبىرىم ! كەلدى باھار ئاۋازى ھەر ياندىن،
زامانەم مۇتربى چالدى مۇقامنى يېڭى دەۋراندىن.
بەختىنىڭ توز قۇشى ئاچتى جۇلالىق ھۆسنىنى ھەيھات،
بېزەكلە كەڭ دىيارىڭنى دېگەندەك ئىلمۇئېرپاندىن.

بۇ رۇبائىي دەۋر قىياپىتىنى ئاجايىپ سەلىتەنەتلىك تەسۋىر - لەپ، ئۇنىڭ ئەسىرىيلىشىش — زامانىۋىلىشىش خىزمىتىنىڭ ئىلىم ساھەسىدىكى ۋەزىپىسىگە ھەممىمىزنى ئۆزى تەرەپتىن تەنتەنىلىك ھالدا چاقىرىق قىلىدۇ، قېنى يەڭ شىمايلايلى، — دەيدۇ شائىر بۇ يەردە، — دىيارىمىزنى ئىلمۇئېرپاندىن تۇزدەك بېزەكلەش پەيتى كەلدى!

ئاپتور ئىلىمنى تولىمۇ قەدىرلەيدۇ ھەم بىزگە قەدىرلەشنى تا - پىلايدۇ. نېمە بولسا بولسۇن، ئىلىملىككە ھۆرمەت قىل! دۇنيانىڭ ئىشىغا ئولپاڭ ئەمەس ئىلىملىك بىلەن مۇئامىلە قىل! ھەربىر مەسىلىگە ئىلمىي قارا، ئالەمدە ئىلمىي ياشا، دەيدۇ:

مەيلى سەن ھايات دەپ ئۆزۈڭنى بەزلە،
مەيلى سەن ئۆلۈم دەپ ئىبادەت ئىزلە.
ھەق ـ ناھەق چىرمىشىپ كەتكەن ئالەمدە،
ئىلىمنى قەدىرلەپ، ھەق سۆزنى سۆزلە.

بەدىئىيلىك ئەۋرىشكىلىرى

1. ئادەمنى مەپتۇن قىلىدىغان ئوخشىتىش

ئوخشىتىش (تەشنى) ـــ شېئىرىيەتتىكى ئاساسىي ئىستىلىستىكىلىق ماھارەت ۋاستىلىرىنىڭ بىرى. ئەگەر بىر شائىر شېئىردا ئوخشىتىشقا ئۇستا ئىكەن، ئۇ شېئىرغا ئۇستا دېگەن سۆز. شېئىر مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا ئوخشىتىش دېمەكتۇر.

ئەتىرگۈل كۆڭلىكىڭ ئىچرە قىزىلگۈلدەك چىرايىڭ بار،
كۆزۈڭدە خۇش تەبەسسۇم، سۆزلىرىڭدە ئىلمۇ رايىڭ بار.
قارا چاچىڭ ئەگەر تۈن بولسا، گۈل ھۆسنۈڭدە ئايىڭ بار.
بىراق، قەلبىڭدە كىملەرگە سېنىڭ پىنھان سارايىڭ بار؟

شائىر بۇ رۇبائىينىڭ 1 ـ مىسراسىدا يارنىڭ كۆڭلىكىنى ئەتىرگۈلگە، چىرايىنى قىزىلگۈلگە ئوخشىتىپ ئۇنىڭ گويا ئاق كۈمۈش رومكىغا قىزىل ياقۇت كەبى مەي قۇيغاندەك، گويا سۇبھى ئۇپۇقىغا شەپەق قىزىللىقى رەڭ بەرگەندەك رەڭدارلىقىنى تەسۋىرلەيدۇ. 3 ـ مىسراسىدا بولسا، مەھبۇبىنىڭ قارا چېچىنى تۈندەك دېسە، ئۇنىڭ ھۆسنىنى شۇ «تۈن»نى يورۇتۇپ تۇرىدىغان ئاي-غا تەمسىل قىلىدۇ. بۇ كېيىنكى ئوخشىتىش بالدۇرقىسىدىنمۇ ئەپچىلرەك. شۇنىڭ ئۈچۈنكى، ئاق كىشىگە قارا كىيىم شۇنداق يارىشىدۇ، قاراڭغۇ كېچىدە ئاينىڭ ھۆسنى شۇنداق كۆركەم بولۇپ كېتىدۇ. بىراق، ھەممىدىن مۇھىم ئوخشىتىش 4 ـ مىسرادا.

ئۆزۈڭ شۇنداق ساھىبجامال، — دەيدۇ شائىر، — لېكىن قەلبىڭدە كىملەرگە ھازىرلىغان پىنھان ساربىيەڭ بار؟ سېنىڭ كۆڭلۈڭدە قانداق سۇپەتتىكى كىشىگە ئورۇن بار؟ شائىر بۇ يەردە ساھىبجامالنىڭ قەلبىنىڭمۇ ئالىيجانابلىقنى مىزان قىلغان بولۇشنى، ئۇنىڭغا كەلسە ـ كەلمەس يالتىراق سۆلەت بايۋەچچىلەرگە ئورۇن بېرىلمەسلىكنى ئاگاھلاندۇرۇپ، ساھىبجامالنىڭ قەلبىنى «پىنھان ساراي»غا ئوخشاتقان، شۇنىڭ بىلەن شېئىرنىڭ بەدىئىيلىكى ئادەمنىڭ زوقى كەلگۈدەك دەرىجىگە كۆتۈرۈلگەن.

ئول ئاينى ئاھ ئوقى بىرله ئېتىپ، ئوڭ قىلمىقىڭ تەستۇر،
چىرايى ئەرش بىلەن كۆرستا، بىراق قەلبى ھامان پەستۇر.
تولۇنئاي جامىنى زىبا بىلىپ ئىچمە ئۇنىڭدىن مەي،
ئۇنىڭ نۇر شولىسىدىن لەززەت ئەپتۈرغان چاۋار ـ خەستۇر.

شائىر بۇ يەردە ۋاپاسىز، ئۇجمە كۆڭۈل بىر «يار»نىڭ ئوبرازىنى سىزىپ، ئۇنىڭ ساھىبجامالىلىقىنىڭ دەرىجىسىنى ئەرش بىلەن كۆرسىتەك ئېگىز بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئوخشاتسىمۇ، ئەما كۆڭلىنىڭ پەسلىكىنى ئەسكەرتىدۇ. بۇ يەردىكى چىراي بىلەن كۆڭۈل دەرىجىسىنىڭ سېلىشتۇرمىسىدا، گەرچە ئۇنىڭ چىرايى ئەرشتەك ئېگىز دېيىلىپ كۆڭلى پالان نەرسىدەك پەس دېيىلمەسىمۇ، ئىسمى ئاتالمىغان بىر ئوخشىتىش يوشۇرۇنغان. ئۇ چىرايىنىڭ دەرىجىسى قانچە ئېگىز بولسا كۆڭلى شۇنچە پەس دېگەن ئوخشىتىشتۇر.

بۇ رۇبائىيدىكى ئوخشىتىشنىڭ تېخىمۇ بەلەن يېرى 3 ـ، 4 ـ مىسرالاردا. ئاپتور شۇ مىسرالاردا «ئۇنىڭ جامالىنىڭ ‹ئاي›لىقىغا قاراپ «جام»دىن مەي ئىچىپ قالما، ئۇ شۇنداق ‹ئاي›كى ئۇنىڭ نۇر شولىسىدىن چاۋار ـ خەسلەرمۇ پايدىلىنىۋاتىدۇ» دەپ، رەقىب ـ كۇنداشلارنى «چاۋار»، «خەس»لەرگە ئوخشاتقان.

2. ئادەمنى ھەيرەتتە قالدۇرىدىغان بالاغەت

بالاغەت ـــ تەلەپكە يېتىش دېمەك بولۇپ، شېئىرىيەتتە سۆزنى ئەڭ يۇقىرى پەللىگە يەتكۈزۈش ۋە ئۆتكۈر قىلىپ ئېيتىش ماھارىتىدۇر. بىر شېئىرنىڭ كۈچلۈكلىكى بالاغىتى بىلەن ئۆلچىنىدۇ.

سېنىڭ ئوق ـ يالىرىڭ قىلدى تېنىمنى توزۇتۇپ ۋەيران،
شىپا قىلما تېۋىپ بەس! ئول بولۇپ قالسۇن ساداق ئورمان.
سېنىڭ ئەپسۇنلىرىڭ گويا قىلىچتەك تىلدى سىنەمنى،
يارامنى تىكمە، قان دەرياسىدىن ئۇزسۇن كېمەڭ ھەر يان.

بۇ رۇبائىيدا ئاساسىي ماھارەت 2 ـ، 4 ـ مىسرالاردا، ئاپتور بۇ يەردە تېۋىپقا خىتاب قىلىپ: «ئىشق ئوقى كۆپ تېگىپ، ئوق قادىلىپ تۇرغان مەيدەمنى داۋالايمەن دېمە، مەيلى شۇنداق سانسىز ئوقلاردىن كۆكرىكىم ئوقلار ئورمىنى بولسۇن»؛ يارغا خىتاب قىلىپ: «سېنىڭ ئەپسۇنلىرىڭنىڭ قىلىچى تىلغان مەيدەمنىڭ يارىسىنى تىكمەن دېمە، مەيلى ئۇنىڭ قان دەرياسىدىن كېمەڭ ئۇزسۇن» دەيدۇ.

شائىر بۇ رۇبائىيدا سۆزنى بالاغەتكە كۆتۈرۈپ، ئىشق ئوقى تېگىشتىن مەيدىنىڭ «ئوق ئورمانلىقى» ئايلىنىشىنى، يارنىڭ كۆڭلىنى ئالاقزەدە قىلىدىغان سۆزدىن يارا بولغان كۆكسىدىن ئاققان قانىنىڭ «كېمە ئۇزگۈدەك دەريا» ھاسىل قىلىشىنى ئېيتقان.

3. مۇھتەمىلات (تۇيۇق) ۋە سۆز ئويۇنى

«رۇبائىيات»تا شېئىرىيەت ماھارىتىدىن سۆز ئويۇنى كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇنىڭدا مۇھتەمىلات (تۇيۇق) ۋە تەجنىس (شەكىلداش سۆزلەر) بىلەن يېزىلغان رۇبائىيلار كۆپ، كۆپ بولغاندىمۇ ئۇنىڭ

دەرىجىدىن يۇقىرى بولغانلىرى بار.

مۇھتەمىلات (تۈيۈق) ــ تۆت مىسرالىقتىن يېزىلغان ۋە ئۇ-نىڭ 1 ــ، 2 ــ، 4 ــ مىسرالىرى بىر قاپىيەدە كېلىدىغان (رۇبا-ئىيغا ئوخشاش) شېئىر بولۇپ، مەزكۇر ئۇچ قۇردىكى قاپىيەداش سۆزنىڭ يېزىلىش شەكلى ئوخشاش، ئەمما مەنىسى بۆلەك بولىدۇ.

لەئىلدىن جانىمغا ئوتلار ياقىلۇر.
قاشى قەددىمنى جاپادىن يا قىلۇر.
مەن ۋاپاسى، ۋەدىسىدىن شادمەن.
ئول ۋاپا بىلمەمكى، قىلماس، يا قىلۇر.
ــ نەۋايى

مەزكۇر شېئىردىكى ئۇچ «ياقىلۇر»نىڭ ئۇچ خىل مەنىسى بار. بىرىنچىسى ئوت يېقىلىدۇ. ئىككىنچىسى ياچاق قىلىدۇ، ئۇچىنچىسى قىلمايدۇ، يا قىلىدۇ. شېئىرىيەتتە مۇنداق شەكىلداش كەلگەن سۆزلەر، مەنىسى باشقا بولغاچقا، ئۇنىڭ ئۆزى قاپىيەلىك رول ئويناىدۇ. ئۇلارنىڭ يېنىغا يەنە قاپىيە كەلتۈرۈش تەلەپ قىلىنمايدۇ. (ئۇلار شەكىلداش سۆز بولسىمۇ، مەنىسى ئوخشاش بولمىغاچقا، رادىپ ــ تەكرار سۆز قاتارىغا كىرمەيدۇ). بىراق، «رۇبائىيات»نىڭ ئاپتورى شېئىرىيەت سەنئىتىدە ئۇنىڭدىن بىر دەرىجە ھالقىپ ئۆتكەن:

ماڭا قىسمەت ئىدى بىر سىر، ئۇنىڭ پالىنى ئەل ئاچتى،
ئادالەت زەر ئۈزۈككە كۆز بولۇپ ياقۇت لەھەل ئاچتى.
خۇشال خەندان ئېتەرمەن، زوق ئېتەر كۈلكەمگىمۇ بۇلبۇل،
كۆرۈڭ پەرھادىغا شېرىن گۈزەل رەڭگىن تۇگەل ئاچتى.

مەزكۇر رۇبائىينىڭ 1 ــ مىسراسىدىكى «ئاچتى» پال كۆردى،

2 ـ مىسراسىدىكى «ئاچتى» زىننىتىنى ئاشۇردى، 3 ـ مىسرا-سىدىكى «ئاچتى» يۇزىنى ئاچتى مەنىسىدە كەلتۇرۇلگەن. بۇ رۇبا-ئىيدىكى ئۇچ «ئاچتى» ئۇچ مەنىدە كەلگەچكە مۇھىتەمىلات (تۇ-يۇق) بولۇپ، ئىش ئۆز ئۆلچىمى بويىچە ئورۇنلىنىپ بولغان ۋە ئۇلارنىڭ يېنىغا يەنە قاپىيەسىمۇ زۆرۈر ئەمەس ئىدى. ئاپتور بۇ يەردە شەكىلداش سۆزنىڭ يېنىغا ئەل، لەھەل، تۇگەل دېگەن قاپە-يەلەرنى كەلتۇرۇپ، قوش قاپىيەلىك رۇبائىي، قوش قاپىيەلىك مۇھتەمىلات يارانقان.

شائىر يەنە بىر قىسىم رۇبائىيلارنى يەككە ۋە بەزىسىنى قوش تەجنىس (شەكىلداش سۆز) بىلەن يازغان.

تەجنىس ـــ يېزىلىش شەكلى ئوخشاش، مەنىسى باشقا بولغان سۆز بولۇپ، بۇ خىل سۆزلەردىن پايدىلىنىپ شېئىردا سۆز ئويۇ-نى ياساش ۋە ماھارەت نامايىش قىلىش كىلاسسىك ئەدەبىياتتا بىر خىل ئەنئەنە. شۇنداق شېئىردىن بىر مىسال:

ئالا بولغان ئالا بولغاندىن ئارتۇق،
كۆمۈلگەن تەلمۈرۈپ تۇرغاندىن ئارتۇق.

مەزكۇر مەسنەۋىنىڭ 1 ـ مىسراسىدىكى ئىككى «ئالا» سۆزى بىر خىل يېزىلغان، بىر خىل ئېيتىلغان بولسىمۇ، ئەمما ھەربىر-ىنىڭ مەنىسى بۆلەك: بىرىنچىسى «ئالا» بولغان (يا ئاق، يا قارا ئەمەس)، ئىككىنچىسى بەرەس بولغان (پېسى) مەنىسىدە كەلتۇ-رۇلگەن. شائىر بۇ شېئىردا ئادەم بىر ئىشتا ئالا (يا ئوغرى ئە-مەس، يا توغرى ئەمەس) بولغاندىن پېسى بولغان ياخشىراق، بىر ئادەمنىڭ ئالدىدا بى ھاجەت ئۇچۇن تەلمۈرۈپ تۇرغاندىن، ئۆلۈپ كۆمۈلگەن تۇزۇك دەيدۇ.

«رۇبائىيات»نىڭ ئاپتورى بەزى رۇبائىينى يەككە، بەزىسىنى قوش تەجنىس (شەكىلداش سۆز) بىلەن يازغان.

يەككە تەجنىسنىڭ مىسالى:

ئاڭلىغانتىم بۇ گۈزەللىڭ تۆت تەرەپتىن داڭقىنى،
شەنىگە ياققان ئىدىم ھەر كۈندە ئىسرىق داڭقىنى.
.....

بۇنىڭدا 1 ـ مىسرادىكى «داڭقىنى» سۆزى «شۆھرىتىنى» دېگەن مەنىدە كەلسە، 2 ـ مىسرادىكى «داڭقىنى» ئىسرىق سالىدىغان داڭقان مەنىسىدە كەلگەن.

قوش تەجنىسنىڭ مىسالى:

مۇھەببەت تويىغا سەۋزە نېنىمنى سەن قەلەم قىلدىڭ،
ساداقەت شەجرىگە قاش ـ كىرپىكىڭنى قەلەم قىلدىڭ.
لېۋىڭدە مەست قىلىپ جەڭگە ئېتەكلىگەنى ئەلەم قىلدىڭ،
قىلىپ بەند ئىشقى زىندانىڭ ئارا ئاخىر ئەلەم قىلدىڭ.

بۇنىڭدا 1 ـ مىسرادىكى «قەلەم» سۆزى «توغراش»، 2 ـ مىسرادىكى «قەلەم» سۆزى ئادەتتىكى قەلەم مەنىسىدە، 3 ـ مىسرادىكى «ئەلەم» سۆزى «بايراق»، 4 ـ مىسرادىكى «ئەلەم» سۆزى «دەرد» مەنىسىدە.

«رۇبائىيات»تا سۆز ئويۇنلىرىنىڭ باشقا خىللىرىمۇ بار، بۇنىڭدا مەلۇم سۆزدىكى ھەرپلەرنى باش ـ ئايىغىغا يەتكۈشلەش يا-كى مەلۇم سۆزدىن بىرەر ھەرپنى ئېلىۋەتكەندە بىر خىل، قوشـ-قاندا بىر خىل مەنە ئاڭلىتىدىغان تېپىشماق يەنى مۇئەممـا (چـ-يىستان) خاراكتېرىدىكى شېئىرىيەت سەنئىتى نامايان قىلىنغان.

«قىپ»نى «پىق» قىلساڭ قوشۇپ باشىغا «رە»،
بال قۇيار نەشتەر تۇتۇپ تۇرغان ھەرە.

تەسكىرى قىلساڭ ئۇنى باغىڭ خازان،
ئەجدىھا بوپ تەۋرىگەي ھەتتا پىلە.

رۇبائىينى بىر ئوقۇش بىلەن يازغۇچىنىڭ نېمە دېمەكچى بولـ
غىنىنى چۈشىنىش تەس. بۇنى ئالدىرىماي ئاڭلاپ، بىر ئاز ئىدـ
راك ئىشلەتكەندە، ئۇنىڭ مەزمۇنى ئاشكارە بولىدۇ.
«قىپ» ــ ئىككى ھەرپ (ق ، پ)، ق باشتا، پ ئايىغىدا، بۇ ھەرپلەرنى يۆتكەپ، «قىپ»نى «پىق» قىلىپ كۆرەيلى، ئاندىن ئۇـ نىڭ بېشىغا «ر» ھەرپىنى قوشايلى، «پىق»نىڭ بېشىغا «ر»نى قوشساق «رەپىق» بولىدۇ، بۇنداق بولغاندا، ــ دەيدۇ شائىر، ــ نەشتەر تۇتۇپ تۇرىدىغان ھەر ھەسەل بېرىدۇ. يەنى «رەقىب» (دۇشمەن) «رەپىق» (دوست) قا ئايلىنىدۇ، «پىق»نى «قىپ» قىلىپ بېشىغا «ر»نى قوشساق «رەپىق» «رەقىب»قا ئۆزگىرىدۇ ـ دە، ئاددىي پىلە قۇرتى ئەجدىھاغا ئايلىنىپ، يەنى دوستۇڭ دۇشمەنگە ئۆزگىرىپ بېشىڭغا بالا بولىدۇ. بۇ بەزىدە بىر خىل مېڭە ئىشلىـ تىدىغان سۆز ھۇنىرى.

4. ئۆتكۈر يۇمۇرىستىك كۇلكە

دۇنيادا ھېچنېمىدىن قورقمىغان ئادەم زاڭلىق كۇلكىدىن قورقىدۇ دېيىشىدۇ. زۇلمەتلىك يىللارنى 10 يىل تىللاپ، ئۇنىڭ چاقلىرىنى 100 شېئىر بىلەن پاش قىلغاندىن، بىزنىڭ ئاپتورىـ مىزدەك ئاساسىي مايماق يېرىگە قاراپ، خەلق بىللە كۇلگۈدەك بىر كۇلۇپ قويۇش كۇپايە. ئۇ بۇ رۇبائىيدا شۇنداق كۇلكىنى كۇـ لىدۇ:

چەرىخىنىڭ دەردى تولا ئاۋارىسىدىن ئۆرگۈلەي،
خار ئېتەرگە بىگۇناھنى چارىسىدىن ئۆرگۈلەي،
پېشۋارىم دەپ ئۇنى كۆكسۇم قاناتسام، بۇاپا،
مەي قۇيۇپ سۇنغان سۇنۇق جام ـ كاسەسىدىن ئۆرگۈلەي.

5. ئاپتورنىڭ شېئىرىي تەرجىمىھالى

ئاپتورنىمىز شائىر كىشى، شائىرنىڭ تەرجىمىھالى مېنىڭچە شېئىرىي پائالىيىتىدۇر. شائىرلار ئۆزىنىڭ كىملىكىنى ھەر كۈنى نەزملىرىدە ئىپادىلەيدىغان كىشىلەردۇر. ھەربىر شائىرنىڭ شېئىرى ئۆزى ھەققىدىكى ھۆججەت، ئىسپات ۋە تەرجىمىھالىدۇر. شۇڭا بىزمۇ «رۇبائىيات»نىڭ ئاپتورىنىڭ تەرجىمىھالىنى رۇبائىيلىرىدىكى مىسرالاردىن ئاختۇرايلى.

بالىلىق ماڭا ئىستەك سەۋداسى بىلەن كەلمىش،
ياشلىق ماڭا مۇھەببەت بالاسى بىلەن كەلمىش.
شۇنچە ئۆمۈر سۈيى ھايات غوۋغاسى بىلەن كەلمىش،
ئاھ، قېرىلىق يەنە قايغۇ سوۋغىسى بىلەن كەلمىش.

شائىرنىڭ ئۆمۈر سۈيى شاۋقۇنسىز كەلمىگەن، ئۆزى دېگەندەك «ھايات غوۋغاسى بىلەن» كەلگەن، ئۇ نېمە ئۈچۈن، شۇنداق بولغانلىقىنى مۇنداق ئېلان قىلىدۇ:

كۆيۈپ چوغ ئۈستىدە سەندەل تېنىم دەۋرانىنى ئۆتكۈزدۈم،
كى سەييادە ئالدىدا بولغاچ ئىپارىم دەشتۈچۆل كەزدىم.
يىپەك بەرگەچكە بەند بولدۇم قۇرتتەك مەن غوزەك ئىچرە،
يېنىپ شامدەك ئادا بولغان گۈزەللىك مەنسىن سەزدىم.

شائىر ئۇ دەيدۇ: كىندىكىدە ئىپارى بار كېيىك بىلەن ئوۋچى ھەپىلىشىدۇ. مەندە سەييادە (ئوۋچى)نى قىزىقتۇرىدىغان ئالاھىدە نەرسە بولغاچقا، ئۇ مەن بىلەن ھەپىلەشتى، ئۇ ماڭا كۆپ ئازار-چىلىك سالدى، مەن چۆل، دەشتتە سەرسان بولدۇم. ھۈنىرىم يەپەك بېرىش تۇرۇقلۇق غوزەك ئىچىگە بەند بولدۇم، يورۇق چاچقان دەپ شامدەك كۆيۈپ رىيازەت تارتتىم. بىراق بۇلارنىڭ ھەممىسى ماڭا گۈزەللىكنىڭ ماھىيىتىنى چۈشەندۈردى.

ئاپتورنىڭ ئىسمى كىتاب بېشىدا يېزىقلىق، بىراق ئۇنىڭ بە-
لەن تونۇشمىغان كىشى قايسى ئابدۇشۇكۇر؟ دەپ سورايدۇ. بىز
ئۇنىڭغا دوپپا كىيدۈرمەي، ھازىر خەلق ئاتاۋاتقان ئېتىنى دەيمىز:
داشۆ ئابدۇشۇكۇر.

بىزنىڭچە بۇ تاسادىپىي ئاتالغان نام ئەمەس، ئۇ تارىخنىڭ
بەرگەن ئۇنۇۋانى، ئۇنىڭ پۈتۈن قەلبى خەلق ئۈچۈن شەيدا بولغە-
نىدەك، ئۇنىڭ پۈتۈن ھاياتى ئىلىم - مەرىپەت بىلەن ھەمراھ.
قىزىق ئىش: ئۇنىڭ ئىسمىغىمۇ داشۆ كېلىپ ئۇلىپەت بولغان. بۇ
نېمىدېگەن بەخت؟ بىر ئادەمنىڭ ئېتىغا يامان ئەمەس، مەكتەپ،
مەرىپەت، يەنە كېلىپ ئالىي مەكتەپ، ئىلمۇھېكمەت مەنىسىدىكى
نام قوشۇلسا - ھە. بۇنى ئاتايىن قۇراشتۇرغىلى بولمايدۇ.

تەپەككۇر ئاش - ئوزۇقى، جانانى - يارى،
كىتابى ئۇلپىتى ھەم روزىغارى،
قەلەمنى گەر ئاڭا تۇلپار دېگەندە،
پىكىر جەۋلانىغا قەغەز دىيارى.

ئابدۇشۇكۇر گويا ئانىسىنىڭ قورسىقىدىن ئىگە ئورنىغا «ئى-
لىم» دەپ تۇغۇلدى. ئۇ ئىلىم بۆشۈكىدە چوڭ بولدى، ئىلىم سۈ-
يىدە ئاقتى، ئىلىم ئوتىدا كۆيدى، ئىلىم ئۇنى دوستلارنىڭ ھۆر-
مىتىگە ئىگە بولدى، ئىلىم ئۇنى دۈشمەنلىرىنىڭ جازاسىغا يو-
لۇقتۇردى. ئۇ دىيارىمىزدىكى زىيالىيلارغا تېرمومېتىر بولۇپ
قالدىكى، قايسىبىر دەۋرنىڭ ئىلمۇئېرپان بىلەن خۇشى يوق ئى-
كەن، ئۇنىڭ بىلەن خۇشى يوق بولدى؛ قايسىبىر دەۋر ئىلمۇئېر-
پانغا ئەھمىيەت بەردى، ئۇنىڭغا ئەھمىيەت بەردى، ئۇنى قەدىرلە-
دى.

زامانىمىز ئىلىم - پەننى قەدىرلەيدىغان بولغاچ، ئىلىم ئاشىقى
ئابدۇشۇكۇر قەدىرلەندى. ئۇنىڭغا پىروفېسسور دەپ ئۇنۇۋان بې-
رىلدى.

قەدىرلەپ مەي كۆتۈرگىن كۆرگىنىڭدە ئەھلى پۇرقەتنى،
جۇدۇن مۆلدۈرلىرى تاقىغان ئۇنىڭ بويىنىغا زۇمرەتنى.
تېپىش تەس باغى فىردەۋس بىلەن شەھىرى پەرىزاتتىن،
بوران دەھشەتلىرىدىن ھۆسن تاپقان مۇنچە زىننەتنى.

بۇ رۇبائىي ئۇنىڭ ھاياتىنىڭ تەرجىمھالىدۇر، ئۇ بۇ يەردە ئۆز ئوبرازىنى توغرا سىزغان: «بوران دەھشەتلىرىدىن ھۆسن تاپقان» كىشى كەم ـ كوتىسىز ئۇنىڭ ئوبرازى.
ئابدۇشۇكۇرنىڭ تەرجىمھالىدىكى ئالاھىدىلىكتىن بىرى سۆزى بىلەن ھەرىكىتىنىڭ بىرلىكىدۇر. ئۇنىڭ «رۇبائىيات»تا ئېيتقانلىرى ئۆز سەرگۈزەشتىلىرىنى ئاساس قىلىدۇ ۋە ئوقۇپ ـ بىلىپ ئۆگەنگەنلىرىنى يەكۈنلەيدۇ. ئەگەر شائىر ئۆزى خەلقە دەۋەت قىلغاندەك، ھاياتتا، خۇسۇسەن سىياسىي ھاياتتا بىر يۇز بىلەن ياشىغان، بىر تىل بىلەن سۆزلىگەن ئىكەن ئۇنىڭ سۆزىنى يۇز ھەسسە ئارتۇق ئەزىز كۆرۈشكە بولىدۇ. چۈنكى ئۇنداق سۆز ئابرۇيلۇق سۆزدۇر. ئاپتورىمىز ئەينى زامانداا مۇنداق دېگەن ۋە دېگەن گېپىدە تۇرغان:

مۇشەققەت تاغى باشىمدا، بىراق پەريادى ئەتمەسمەن،
كى، «ئىستىغپار» بىلەن ئىشرەت كۆرۈشنى يادى ئەتمەسمەن،
ھاياتىم نامەئى ئاشكار، ماڭا ئاردۇر سىرى پىنھان،
ئىچىشكە شەربىتى ئامەت، قىسىپ كۆز جادۇ ئەتمەسمەن.

ئەمدى ئۇ مۇنداق دېمەكتە:

ئاشۇ ناكەس ئەپسۇنىنى ئوقۇغان تەتۇر ئۇ كۈن،
نامەلىق ئىقرار بىلەن گۇم بولدى كۆپ يىللىق تۇگۈن،
مەن قۇياشقا تەلمۇرۈپ كۈتكەن ئىدىم تاڭ لۇتپىنى،
ئۆرلىدى باشىمنى ئاسمانچە قىلىپ قەلبىمدە كۈن.

شۇنداق، بۇگۈن ئۇنىڭ بېشى ئاسمانچە بولدى. ئۇنىڭ قەلبىدە ھەقىقەتنىڭ قۇياشى ئۆرلىدى. بۇ ئىلىم - ئىرپان بۇلبۇلى ھا-زىر مۇنداق سايرىغىلى تۇردى:

نەۋ باھار بولدى ئېچىلدى بۇ ۋەتەن — بۇ گۈل يەنە،
سايرىماقتا گۈل ئۈچۈن شەيدا بولۇپ بۇلبۇل يەنە،
قىلدى جىلۋە، بېزىدى تاڭنىڭ نۇرى باغ ھۆسنىنى،
قايتىدىن كىردى ساداغا پەنجىگاھ، مەرغۇل يەنە.

خۇلاسە شۇكى، بىر ئەلنىڭ روناق تېپىشىدىكى مۇھىم بىر ئامىل — ئۆزىنىڭ ئىقتىدارلىق ئادەملىرىنى بايقاش ۋە قەدىر-لەشنى بىلەلىشىدە.

ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تەتقىقاتىنىڭ پېشۋاسى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن

قەييۇم قۇربان

ئاپتور ھەققىدە: قەييۇم قۇربان، 1936 ـ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيەسىنىڭ ئاقيار يېزىسىدا تۇغۇلغان. ئۇ 1956 ـ يىلى سابىق شىنجاڭ ئىنستىتۇتىنىڭ سىياسىي ـ مائارىپ فاكۇلتېتىنى پۈتكۈزگەندىن كېيىن، مەكتەپنىڭ ئۆزىگە ئېلىپ قېلىنغان. 1992 ـ يىلىدىن باشلاپ «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»دا مۇھەررىر ۋە مۇئاۋىن مۇدىر بولۇپ ئىشلىگەن. 1996 ـ يىلى پېنسىيەگە چىققان.

«جۇڭگونىڭ تەقدىرىنى ھەل قىلغان 28 كۈن»، «قانۇندىن ئاساسىي بىلىملەر»، «ئىنسان تەبىئىتىدىكى يورۇقلۇق» قاتارلىق كىتابلارنى تەرجىمە قىلغان، ئۇنىڭدىن باشقا «شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى» (باشقىلار بىلەن بىرگە)، «مەمۇرىيەتشۇناسلىق»، «دەل سەن ئۆزۈڭ»، «سىزگە مۇۋاپىقىيەت تىلەيمەن»، «يېڭى ئەسىر توغرىسىدا مۇتەپەككۇرلارنىڭ ساداسى» قاتارلىق كىتابلارغا تەكلىپلىك مۇھەررىر بولغان.

ئىلمىي تەتقىقات جەھەتتە، «قانۇنشۇناسلىق ئاساسىي نەزەرىيەسىدىن كونسۇلتاتسىيە»، «جىنايى ئىشلار قانۇنىدىن سوئال-جاۋابلار» قاتارلىق كىتابلارنى ۋە «بەخت ئىجادىي ئەمگەكنىڭ لەززىتىلىك مېۋىسىدۇر»، «سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت بىلەن سوتسىيالىستىك قانۇننىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدا»، «قانۇن بىلەن

ئەخلاقنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدا»، «كىشىلىك ھوقۇق مەسىلىسى توغرىسىدا»، «سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى شارائىتىدا قانۇنچىلىق كۆز قارىشىنى يېڭىلاشنىڭ زۆرۈرلۈكى توغرىسىدا»، «ئىلىم ئاسمىنىدا پەرۋاز قىلغان قىران بۇركۇت ــ زامانىمىزدىكى ئاتاقلىق ئۇيغۇر ئالىمى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن توغرىسىدا»، «ئۇيغۇر مەدەنىيىتە تەتقىقاتىنىڭ پېشۋاسى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ تەتقىقات تېمىلىرى توغرىسىدا»، «يەر ـ جاي ناملىرىنى توغرا قوللىنايلى» قاتارلىق ئىلمىي ماقالىلەرنى يېزىپ ئېلان قىلدۇرغان.

قەيىۋم قۇربان ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنگە بېغىشلانغان بۇ ماقالىنى يېزىشتىكى سەۋەبىنى «ئاتاقلىق ئالىم، پىروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ۋاپاتىنىڭ ئىككى يىللىقىنى مۇناسىۋىتى بىلەن» دەپ چۈشەندۈرگەن.

*　　*　　*

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ زامانىمىزدىكى ئاتاقلىق ئالىمى، يېتىلگەن مائارىپچى، تالانتلىق ئەدىب، ئىستېداتلىق پىروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن 1995 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى ۋاپات بولغانىدى. ئۇنىڭ ۋاپاتىنىڭ بىر يىللىقىنى خاتىرىلەش مۇناسىۋىتى بىلەن، «شىنجاڭ مائارىپى» گېزىتىنىڭ 1996 ـ يىلى 9 ـ يانۋار كۈنىدىكى سانىدا مېنىڭ «ئىلىم ئاسمىنىدا پەرۋاز قىلغان قىران بۇركۇت» ناملىق ماقالەم ۋە «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1996 ـ يىللىق 1 ـ سانىدا كۆرەش مەھمۇتجان بىلەن شېرىن قۇربانىنىڭ «غايە ــ ئىزدىنىش ــ مۇۋەپپەقىيەت» ناملىق زور ھەجىملىك ئىلمىي ماقالىسى ئېلان قىلىنىپ، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنىنىڭ قىسقىچە تەرجىمھالى، ئىجتىمائىي پائالىيەتلىرى، ئوقۇتۇش، ئىلمىي تەتقىقات، بەدىئىي ئىجادىيەت ۋە تەرجىمە ساھەسىدە قولغا كەلتۈرگەن زور مۇۋەپپە-

قىيەتلىرى، ئېلان قىلغان ئەسەرلىرىنىڭ كاتالوگى، بولۇپمۇ ئۇ-
نىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تەتقىقاتچىلىقى جەھەتتىكى ئۆچمەس
تۆھپىلىرى تونۇشتۇرۇلغانىدى.

ئىلىم ـ پەننىڭ يۈكسەك چوققىسىغا ئۆرلەپ، ئاجايىپ زور
كارامەت كۆرسىتىۋاتقان بۇ قەيسەر ئەزىمەتتىن ئايرىلىپ قالغا-
نىمىزغا ئىككى يىل بولۇپ قالدى. ئۇنىڭ ۋاپاتىنىڭ ئىككى يىل-
لىقىنى خاتىرىلەش ۋە ئۇنىڭغا بولغان چوڭقۇر سېغىنىش ھېس-
سىياتىمىزنى ئىپادىلەش يۈزىسىدىن، بۇ ماقالىمىزدە ئۇنىڭ تەت-
قىقات تېمىلىرىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى ئۈستىدە نۇقتىلىق مۇلا-
ھىزە يۈرگۈزمەكچىمىز.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئىلمىي تەتقىقات ساھەسىدە مول
مەھسۇلات يارىتىپ، ئالاھىدە تۆھپە ياراتقان داڭلىق تەتقىقاتچى.
ئۇ باشلىغان ئىلمىي تەتقىقات ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى تارىخىنىڭ
ئۇنتۇلۇپ، كۆمۈلۈپ قېلىش ئالدىدا تۇرغان ۋە شەرق مەدەنىيىتى
بىلەن غەرب مەدەنىيىتىنى بىرلەشتۈرۈپ تەتقىق قىلىشنىڭ غول
بىر تارمىقى بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى، بولۇپمۇ ئۇيغۇر
مەدەنىيىتى تارىخىدىن ئىبارەت بولدى. ئەينى ۋاقىتتا بۇ تېخى
تولۇق ئېچىلمىغان بىر خەزىنە ئىدى. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئى-
مىن قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار-
نىڭ يىراق ئۆتمۈشتىن بۇيانقى مەدەنىيەت بايلىقىنى، ئۇنىڭ ئوت-
تۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى، جۈملىدىن تۇركىي خەلقلەر مەدەنىيىتى
تارىخىدا تۇتقان نەمۇنىلىك، يادرولۇق ئورنىنى، ئوتتۇرا تۇزلەڭ-
لىك مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا كۆرسەتكەن ئىجابىي تەسىرىنى
ئەمەلىي پاكىت ۋە نەزەرىيەۋى ئاساسلار بىلەن يورۇتۇپ بېرىشنى
ئۆز تەتقىقاتىنىڭ نىشانى ۋە تۇپ ۋەزىپىسى قىلدى. بۇ ئىش ئۇ-
چۈن ئۇ ئۆزىنىڭ پۈتۈن زېھنىي قۇۋۋىتى ۋە يۈرەك قېنىنى سەرپ
قىلىپ، بارلىق ۋاقتىنى تىنىم تاپماي ئۆگىنىش، ئىزدىنىش،
پىكىر قىلىش، يېزىش بىلەن ئۆتكۈزدى. ئۇنىڭ ئۆزگىچە شەكىل-

لەنگەن كۆچلۈك خاراكتېرى، ھارماي ـ تالماي تىرىشىپ ئۆگـ
نىش روھى، مىللىي مەدەنىيەتنى يۈكسەلدۈرۈش يولىدا بارلىقىنى
بېغىشلاشتەك پىداكارانە خىسلىتى ۋە ئۆتكۈر زېھنىي قۇۋۋىتى
ئۇنى سان ۋە سۈپەت جەھەتتە خېلى يۇقىرى سەۋىيەدىكى زور بىر
تۈركۈم ئىلمىي ۋە بەدىئىي ئەسەرلەرنى يارىتىش ئىمكانىيىتىگە
ئىگە قىلدى.

ئابدۇشۇكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئىلمىي تەتقىقات پائالىيىتى
ئۇنىڭ «شىنجاڭ ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1956 ـ
يىللىق 3 ـ سانىغا بېسىلغان «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ 11 ـ ئەسىر ـ
دىكى ئىككى بۇيۇك ئالىمى» (خەنزۇچە تەرجىمىسى شۇ ژۇرنالنىڭ
خەنزۇچە 4 ـ سانىغا بېسىلغان) دېگەن تۇنجى ئىلمىي ماقالىسى
بىلەن باشلانغانىدى. 23 ياشلىق مۇئەللىپنىڭ يۈسۈف خاس ھا ـ
جىپ بىلەن مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ياشىغان دەۋرى، كۆزقاراشلىرى
ۋە تارىخىي تۆھپىلىرى بايان قىلىنغان بۇ ئىلمىي ماقالىسى
شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا «قۇتادغۇبلىك» ۋە «تۈركىي
تىللار دىۋانى» توغرىسىدىكى چارەك ئەسىر ئىلگىرى باشلانغان
تەتقىقاتنىڭ دەسلەپكى نەتىجىسى بولۇپ قالغانىدى. بىراق ئاب ـ
دۇشۇكۈر مۇھەممەتئىمىن ئۆزىنىڭ ئىلمىي تەتقىقاتىنى باشلاپ
ئۇزاق ئۆتمەيلا، ئەينى چاغدىكى بوران ـ چاپقۇنلۇق سىياسىي ۋە ـ
زىيەت تۈپەيلىدىن، خېلى ئۇزاق بىر مەزگىلگىچە ئەسەر ئېلان
قىلىش ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلىنىدى. پەقەت 1980 ـ يىلىدىن
باشلاپلا ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ھەرقايسى نەشرىيات ۋە گېزىت ـ
ژۇرناللاردا ئارقا ـ ئارقىدىن ئېلان قىلىنىشقا باشلىدى. ئۇ ئۆم ـ
رىنىڭ قىسقىغىنە مۇساپىسىدە 30 پارچىگە يېقىن كىتاب، 200
پارچىدىن ئارتۇق ئىلمىي ۋە ئەدەبىي ماقالە، 50 پارچىگە يېقىن
نەسر، 2000 پارچىدىن ئارتۇق شېئىر، ئىككى كىنو سېنارىيە ـ
سىنى ئېلان قىلدۇردى. باشقا تىللاردىن سەككىز پارچە كىتاب ۋە
نەچچە ئونلىغان شېئىرلارنى تەرجىمە قىلدى. ئۇنىڭ 20 پارچە ـ

دىن ئارتۇق ئىلمىي ماقالىسى تۇرلۇك ماقالىلەر توپلامىرىغا تاللاپ كىرگۈزۈلدى، 35 پارچە ئىلمىي ماقالىسى ۋە ئۇچ پارچە كىتابى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنىپ، خەنزۇچە مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلىندى؛ ئۇنىڭ يەنە بىرمۇنچە ئەسەرلىرى ياپون، ئۆزبېك، قىرغىز تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنىپ، ياپونىيە، ئۆزبېكىستان، قىرغىزستان مەتبۇئاتلىرىدا ئېلان قىلىندى؛ ئىككى پارچە كىتابى ۋە بىرقانچە ئىلمىي ماقالىسى مۇكاپاتلاندى. ئەپسۇسكى، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن «تۇران تارىخى» ناملىق توققۇز تومлۇق ئىلمىي ئەمگىكىنىڭ بىرىنچى ۋە ئىككىنچى تومлىرىنى يېزىپ تاماملىغان بولسىمۇ، قالغان تومлىرىنى پۈتكۈزەلمەي قالدى؛ «فارابى» ناملىق رومانى بىلەن «ئانالىتىك پوئېتىكا» ناملىق كىتابىنى يېزىپ پىرىملاشتۇرغان بولسىمۇ، ئاخىرلاشتۇرالمىدى؛ «بەدئىي ئىجادىيەتتىكى ئاياللار تەسۋىرى مەسىلىسى توغرىسىدا»، «سىكتايلارنىڭ مېتالچىلىق ھۈنەر ـ سەنئىتى توغرىسىدا»، «ئوتتۇرا ئاسىيالىقلارنىڭ ئەنئەنىۋى كىشىلىك تۇرمۇش قارىشى توغرىسىدا مۇلاھىزە»، «يىپەك يولىدىكى يېڭى ئويلىنىش». «مىرزا ئۇلۇغبەگ» قاتارلىق ئون نەچچە پارچە ئىلمىي ماقالىسى يېزىلىپ تاماملانغان بولسىمۇ، ئېلان قىلىنىشقا ئۇلگۈرمەي ئارگىنال پېتى قېپقالدى. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنىڭ تەتقىقات تېمىلىرىنىڭ چېتىلىش دائىرىسى ناھايىتى كەڭ، مەزمۇنى ئىنتايىن مول بولۇپ، ئۇ ئاساسەن پەلسەپە، ئېستېتىكا، تىل، ئەدەبىيات، سەنئەت، تارىخ، جەمئىيەتشۇناسلىق، تۇركولوگىيە، ئارخېئولوگىيە، ئېتنوگرافىيە، جۇغراپىيە، دىن، مائارىپ، ئېتىكا، فولكلور، تېبابەتچىلىك قاتارلىق كۆپ تەرەپلىمىلىك ساھەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنىڭ تەتقىقات تېمىلىرىنىڭ ئاساسىي نۇقتىلىرىنى ئۇنىڭ ئېلان قىلىنغان ئەسەرلىرىدە مەركەزلىك ئىپادىلەنگەن مەزمۇنلارغا ئاساسەن، تۆۋەندىكى بەش تۇرگە يىغىنچاقلاپ كۆرسىتىمىز.

1. ئۇيغۇر پەلسەپە ـ ئىدىيە تارىخىغا دائىر تەتقىقاتى

ھازىرنى ۋە كەلگۈسىنى بىلىش ئۈچۈن، ئۆتمۈشنى روشەنلەشتۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. بۇ بىر زامان ئىزچىللىقى ئۇقۇمىدۇر. مۇشۇ ئۇقۇم بويىچە قارىغاندا، دۇنيادا ھەقىقىي مەنىدىكى «ئۆلگەن مىللەت» (ئېتنىك گەۋدە) ۋە «يوقالغان مەدەنىيەت» مەۋجۇت ئەمەس. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئىلگىرى كىشىلەر تەرىپىدىن «كۆمۈلگەن»، «يوقالغان» دەپ قارىلىپ كەلگەن ئاشۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى ئىنسانلار تۈركۈمى ۋە ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتىنى ئايدىڭلاشتۇرۇش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن ئۇنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا پەلسەپە ـ ئىدىيە تارىخىنىڭ يېراق مەنبەلىرىدىن تاكى يېقىنقى زامان نامايەندىلىرىگىچە چوڭقۇر ئىزدىنىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت چەمبىرىكى ئىچىدىكى ئۇيغۇر پەلسەپە ـ ئىدىيە تارىخىدىن ئىبارەت بۇ مۇھىم نۇقتىنى تېپىپ چىقتى. ئۇ ئەبۇ ناسىر فارابى، يۈسۈف خاس ھاجىپ، مەھمۇد كاشغەرىي، ئەلىشىر نەۋايى قاتارلىق ۋەكىل خاراكتېرلىك مەشھۇر پەيلاسوپ، مۇتەپەككۇرلارنىڭ پەلسەپە ـ ئىدىيەلىرىنى نۇقتىلىق تەتقىق قىلىپ، «ئۇيغۇر پەلسەپە ـ ئىدىيە تارىخىغا دائىر تەتقىقات تېزىسلىرى» (ئامانۇللا ئەپەندى بىلەن بىرلىشىپ يازغان)، «فارابى پەلسەپە سىستېمىسىنىڭ تارىخىي قىممىتى»، «فارابى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە سىستېمىسى»، «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخىدىن ئومۇمىي بايان»، «يۈسۈف خاس ھاجىپنىڭ تەبىئەت پەلسەپىسى قاراشلىرى ھەقىقىدە»، «ئەلىشىر نەۋايىنىڭ پەلسەپە قاراشلىرى ئۈستىدىكى ئىزدىنىش» قاتارلىق كۆپلىگەن ئىلمىي ئەسەرلەرنى يېزىپ، ئۇيغۇر پەلسەپە ـ ئىدىيە تارىخىنىڭ پۈتۈن تەرەققىيات جەريانىنى يورۇتۇپ بەردى ۋە نوقۇل ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى دەۋر بىلەن چەكلەپ قويۇلغان ئۇيغۇر پەلسەپە ـ ئىدىيە تارىخىنىڭ باشلىنىشىنى ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى دەۋرگە، ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ ئىلگىرىكى ئىپتىدائىي كىشىلىك قا ـ

راشلىرى دەۋرىگىچە سۈردى. ئۇنىڭ بۇ ساھەدىكى تەتقىقاتى مەم-
لىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا خېلى زور تەسىر قوزغىدى. بۇنىڭدا
ئابدۇشۈكۈر ئەپەندى ئىنسانىيەتنىڭ پۈتكۈل بىلىش تارىخىدا، پەن -
مەدەنىيەت ۋە پەلسەپە تارىخىدا ئۆچمەس تۆھپە يارىتقان ئۇلۇغ مۇ-
تەپەككۇر فارابىنى تەتقىق قىلىشنى بۆسۈش ئېغىزى قىلدى.
چۈنكى، فارابى توغرىسىدىكى تەتقىقات جۈڭگودىكى بەزى ئاز ساد-
لىق مىللەتلەرنىڭ پەلسەپە - ئىدىيە تارىخىنى، ئوتتۇرا ئاسىيا
مەدەنىيىتى تارىخىنى روشەنلەشتۈرۈشتىكى مۇھىم تېمىلارنىڭ
بىرى ئىدى. ئابدۇشۈكۈر ئەپەندى فارابى ھەققىدە ئېلان قىلغان
بىرمۇنچە ئىلمىي ماقالىلىرى ئاساسىدا «فارابى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە
سىستېمىسى» دېگەن كىتابنى يېزىپ، فارابىنىڭ ياشىغان دەۋرى،
ئىلمىي پائالىيەتلىرى، پەلسەپىۋى تەلىماتلىرى، بۇ تەلىماتلارنىڭ
مەنبەلىرى، فارابىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىغا قوشقان ئۇلۇغ تۆھپە-
لىرى، فارابى پەلسەپە سىستېمىسىنىڭ تارىخىي قىممىتى ۋە تا-
رىخىي تەقدىرى قاتارلىق مەسىلىلەرنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ بەردى.
شۇنىڭ بىلەن ئۇ فارابىنىڭ پەلسەپە سىستېمىسىدىكى تارقاق ئە-
دىيەلىرىنى بىر - بىرىگە ئۇگە - ئۇگىلىرى بىلەن كىرىشتۇ-
رۇپ، ئۇنى بىر يىلتىزدىن شاخلانغان بىر پۈتۈن گەۋدە ھالىتىگە
كەلتۈردى ھەم فارابىنىڭ پائالىيەتلىرى، پەلسەپىۋى تەلىماتلىرى
ۋە ئىلمىي مىراسلىرىنى تەتقىق قىلىشنىڭ ئومۇمەن، ئۇيغۇر ۋە
باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت تارىخىنى، ئوتتۇرا ئاسىيا
ۋە ئىسلامىيەت دەۋرىدىكى شەرق مەدەنىيەت ئويغىنىشى تارىخىنى،
بولۇپمۇ ماتېرىيالىستىك خاھىشتىكى پىكىر ئېقىمىنىڭ ئوتتۇرا
ئەسىر ئىسلامىيەت دۇنياسىدىكى شەكىللىنىش، راۋاجلىنىش تا-
رىخىنى، ئۇنىڭ مۇرەككەپ تارىخىي مۇھىت ئىچىدىكى ئىپادىلە-
نىش شەكىللىرىنى ۋە ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۆگىنىش ۋە روشەن-
لەشتۈرۈشتىكى غايەت زور ئەھمىيىتىنى كۆرسىتىپ بەردى. شۇ-
نا، ئۇنىڭ فارابى توغرىسىدىكى تەتقىقاتىنى دۆلىتىمىزدە مۇشۇ

تېما بويىچە ئېلىپ بېرىلىۋاتقان تەتقىقاتنىڭ مۇھىم مۇۋەپپەقىيەتلىك بولدى دېيىشكە بولىدۇ.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن يەنە پەلسەپىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولغان ئېستېتىكا ساھەسىدىمۇ كەڭ تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، «ئومۇمىي ئېستېتىكا»، «قاتلاملىق ئېستېتىكا» دېگەن يىرىك كىتابلارنى ۋە بىرمۇنچە ئىلمىي ماقالىلەرنى ئېلان قىلدى. ئۇ بۇ ئەسەرلىرىدە ئېستېتىكا نەزەريىسىنى گۈزەللىك نەزەريىسى، ئېستېتىكىلىق ئۇقۇم نەزەريىسى، سەنئەت گۈزەللىكى نەزەريىسى، ئېستېتىكا كاتېگورىيەلىرى نەزەريىسى، ئېستېتىكىلىق تەربىيە نەزەريىسى، ئېستېتىكا تارىخىدىكى ھەرقايسى مەزھەپ - ئېقىملارنىڭ ئېستېتىكا نەزەريىلىرى قاتارلىق نۇقتىلار بويىچە بايان قىلىپ، بىر پۈتۈن ئېستېتىكا سىستېمىسىنى شەكىللەندۈردى ھەم گۈزەللىك ۋە گۈزەللىك ھادىسىلىرىنى ئونتولوگىيەلىك گۈزەللىك (ئەسلىي گۈزەللىك)، ئېستېتىكىلىق گۈزەللىك (بەدىئىي گۈزەللىك)، ئېستېتىكىلىق تەربىيە، ئىنسان گۈزەللىكى، مەنىۋى گۈزەللىك، ئىقتىدار گۈزەللىكى، زوق ۋە باھا قاتارلىق قاتلام ۋە تارماقلارغا ئايرىپ، ئۇنى ئۆز سۈپىتى ۋە ئالاھىدىلىكى بويىچە كونكرېت شەرھلەپ، قاتلاملىق ئېستېتىكا نەزەريىسىنى ئوتتۇرىغا قويدى.

2. ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىغا دائىر تەتقىقاتى

ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى تارىخىنىڭ يەنە بىر مۇھىم تارمىقى ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخىدۇر. ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى يىپەك يولىدىكى بىباھا بايلىق بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەنىۋى خەزىنىسى ۋە ئۇنىڭ تارىخىي قاتلاملىرىنى، شۇنداقلا شەرق ۋە غەربنىڭ تەرەققىياتىدىكى ئىزچىل ئىپادىلىرىنى يورۇتۇشتا ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئۇزاق تارىخىي ئېقىمىدا، كۆپلىگەن ئۇلۇغ يازغۇچىلار، شائىرلار، دىراماتورگلار، سەنئەتكارلار ۋە كىشى قەلبىنى قاتتىق ھاياجانغا سالىدىغان نۇرغۇنلىغان يېرىك ئەدەبىي ئەسەرلەر بارلىققا كەلدى. بۇيۇك پەيلاسوپ ۋە شائىر ئەبۇ ناسىر مۇھەممەد فارابى، داڭلىق تىلشۇناس مەھمۇد كاشغەرىي، ئۇلۇغ شائىر ۋە مۇتەپەككۇر يۈسۈف خاس ھاجىپ، تەسەۋۋۇپ ئەدەبىياتىنىڭ نامايەندىلىرى ئەھمەد يەسەۋى، مەشھۇر شائىر ئەھمەد يۈكنەكى، ئۇيغۇر پىروزىسىنىڭ يېرىك نامايەندىسى نەسىرىددىن رابغۇزى، ئۇيغۇر پوئېزىيەسىنىڭ مەشھۇر نامايەندىلىرى ئەلىشىر نەۋايى، ئاتايى، سەككاكى، لۇتفى، ئايازبېك، سەئىدخان، ئاماننىساخان، قىدىرخان، ھىرقەتى، خاراباتى، زەلىلى، نۆبىتى، مۇھەممەت سادىق، نىزارى، موللا بىلال... قاتارلىق ئالىم ـ ئەدىبلەر يالغۇز ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدىلا ئەمەس، بەلكى ئېلىمىزنىڭ، جۇملىدىن دۇنيا ئەدەبىيات تارىخىدىمۇ يۇقىرى ھۆرمەت بىلەن ئالاھىدە تىلغا ئېلىنىدىغان مەشھۇر زاتلاردۇر. «ئوغۇزنامە»، «تۈركىي تىللار دىۋانى»، «قۇتادغۇبىلىك»، «ئەتەبەتۈلھەقايىق»، «قىسسەئى رابغۇزى»، «خەزائىنۇل مەئانى»، «خەمسە»، «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام»... قاتارلىق دۇنياۋى شۆھرەتكە ئىگە ئەسەرلەر ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ بۇيۇك نەمۇنىلىرى ۋە ئىپتىخارىدۇر.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلىرىدە مەيدانغا كەلگەن ۋە ھەرقايسى ئىلمىي ئېقىملارغا مەنسۇپ بولغان ئاشۇ ئالىم ـ ئەدىبلەرنىڭ ئىجادىي پائالىيەتلىرىنى ھەم ئۇلارنىڭ بەدىئىي ئىقتىدارىنىڭ كۆرۈنەرلىك مەھسۇلى بولغان ئاشۇ بىر قاتار نەسرىي ۋە نەزمىي ئەسەرلەرنى ئەتراپلىق ۋە چوڭقۇر تەتقىق قىلىپ، نۇرغۇنلىغان قىممەتلىك ئىلمىي ئەسەرلەرنى ئېلان قىلدى. «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىغا دائىر تەتقىقات تېزىسلىرى»، «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى

دەرسلىكى پىروگرامىسى»، «فارابى شېئىرلىرىدىن نەمۇنە»، «ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئومۇمىي قامۇسى ‹قۇتادغۇبلىك›»، «پۇتمەس - تۈگمەس بايلىق ۋە ئەبەدىي يادىكارلىق»، «يىپەك يولىدىكى بىباھا گۆھەر ئۇيغۇر ئەدەبىياتى»، «پەرھاد - شېرىن تىراگېدىيەسى ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى رىۋايەت شەكلى»، «قۇتادغۇبلىكنىڭ ئىلمىي قىممىتى»، «يىپەك يولى سېلىشتۇرما ئەدەبىياتى»، «نەۋايى مىراسلىرىنىڭ مەنىۋى قىممىتى»، «ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ قامۇسى ‹قۇتادغۇبلىك›» قاتارلىق ئەسەرلەرنى مۇشۇ تېمىغا دائىر يېزىلغان ئەسەرلەرنىڭ ناھايىتىمۇ ئاز بولغان بىر قىسىم ۋەكىلى سۈپىتىدە كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

ئابدۇشۇكۇر ئەپەندى بۇ ئەسەرلىرىدە ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئېتنىك مەنبەلىرى، ژانىرلىرى، مەزمۇنلىرى، بەدىئىي شەكىللىرى، ئۇسلۇبى، ئىپادىلەش ۋاستىلىرى، تارىخىي ئېقىملىرى، ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى ئاساسلىق نامايەندىلىرى ۋە تۈركىي خەلقلەر ئەدەبىياتى تارىخىدا تۇتقان يېتەكچىلىك ئورنى قاتارلىق مەسىلىلەرنى يورۇتۇپ بەردى.

شۇنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇكى، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئۆزىنىڭ ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخى ئۇستىدىكى تەتقىقاتىدا، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ۋە مەدەنىيىتى تارىخىدىكى تەڭداشسىز ئەزىمەتلەردىن بولغان يۈسۈف خاس ھاجىپ، ئەلشىر نەۋائىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىنى تەتقىق قىلىشنى ئاساسىي نۇقتا قىلدى. بولۇپمۇ ئۇنىڭ «قۇتادغۇبلىك» توغرىسىدىكى تەتقىقاتى ئالاھىدە چېلىقارلىق بولدى. ئابدۇشۇكۇر ئەپەندى ئۆزىنىڭ «قۇتادغۇبلىك» ھەققىدە ئېلان قىلغان نۇرغۇن ئىلمىي ماقالىلىرى ۋە كېيىنكى تەتقىقاتى ئاساسىدا «قۇتادغۇبلىك خەزىنىسى» دېگەن چوڭ تېپتىكى ئەسىرىنى يازدى. (بۇ ئەسەر ھازىر شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىدا نەشر قىلىنىشنى كۈتۈپ

تۇرماقتا). ئۇ بۇ ئەسىرىدە «قۇتادغۇبىلىك»نىڭ ئاپتورى يۈسۈف خاس ھاجىپنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيەتلىرى، «قۇتادغۇبىلىك»نىڭ نامى، ھەجمى، خاراكتېرى، نۇسخىلىرى، ئەسەرنىڭ يېزىلىش جەريانى ۋە تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى، ئەسەرنىڭ ۋەقەلىكى، ئىدىيەۋى مەزمۇنى، بەدىئىي ئالاھىدىلىكى ۋە بەدىئىي ئۇسلۇبى، ئىپادىلەش ۋاستىلىرى، ئەسەرنىڭ ئىلمىي قىممىتى ۋە تارىخىي ئەھمىيىتى، «قۇتادغۇبىلىك» تەتقىقاتىشۇناسلىقى قاتارلىق مەسىلىلەرنى بايان قىلىپ، ئەسەرنىڭ يۇكسەك ئىلمىي بەدىئىي قىممىتىنى يورۇتۇپ بېرىپ، ئۇنىڭ تېخى تولۇق ئېچىلىپ بولمىغان بىر چوڭ خەزىنە ئىكەنلىكىنى روشەن كۆرسىتىپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئورخۇن ـ يەنسەي مەڭگۈ تاشلىرى، تۇرپان تېكىستلىرى، قاراخانىيلارنىڭ بەدىئىي يادىكارلىقلىرى ھەققىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، «قۇتادغۇبىلىك»نىڭ ئۇزاقتىن بېرى تالاش ـ تارتىش ئۇستىدە تۇرۇۋاتقان تىل ۋە مەدەنىيەت ئىرسىيىتى مەسىلىسى ھەققىدە ئۆزىگە خاس قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويدى. يەنى «قۇتادغۇبىلىك» تىلىنىڭ سىڭقۇسىلى تۈتۈك «ئالتۇن يارۇق»تا قەيت قىلغان تۈرك ـ ئۇيغۇر تىلى دېگەن تىل بىلەن بىر تىل ئىكەنلىكىنى روشەنلەشتۇردى.

قىسقىسى، «قۇتادغۇبىلىك خەزىنىسى»نى «قۇتادغۇبىلىك»كە دائىر بارلىق مەلۇماتلارنى ئۆزىگە تولۇق مۇجەسسەملەشتۇرگەن چوڭ خەزىنە، قامۇس ۋە مەدەنىيەت بىناكارلىقى دەپ ئاتاشقا بولىدۇ.

3. ئۇيغۇر مۇقام سەنئىتىگە دائىر تەتقىقاتى

ئۇيغۇر مۇقاملىرى ئۆزىنىڭ مەنبە ئېقىملىرى، ئەلنەغمە ۋە كىلاسسىك شەكىللىرى، بەدىئىي تۇزۇلۇشى ۋە قىممىتى جەھەتتىن ئاجايىپ چوڭ خەزىنە بولۇپ، ئۇ پۈتكۈل ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تارىخىدا يارىتىلغان «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى خەزىنىسى»،

«ئۇيغۇر بۇددا ـ مانىزم تەسۋىرى سەنئەت خەزىنىسى» ۋە «ئۇيغۇر مۇقاملىرى خەزىنىسى»دىن ئىبارەت ئۇچ چوڭ خەزىنىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئۇيغۇر مۇقاملىرى، بولۇپمۇ كىلاسسىك ئون ئىككى مۇقامنىڭ مۇزىكىلىرى، ناخشا ـ ئۇسسۇللىرى، رىتىم، ئۇدار، ۋەزىنلىرى، شېئىرىي تېكىستلىرى، كىلاسسىك شائىر ۋە مۇزىكانتلىرىمىزنىڭ ئۇيغۇر مۇقاملىرىغا كۆرسەتكەن تەسىرى ۋە قوشقان تۆھپىلىرى ھەققىدە جاپالىق تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، «ئۇيغۇر كىلاسسىك مۇزىكىسى ئون ئىككى مۇقام ھەققىدە»، «ئامانىنىساخان ۋە ئون ئىككى مۇقام»، «ئون ئىككى مۇقام ھەققىدە»، «ئۇيغۇر كىلاسسىك مۇزىكىسى ئون ئىككى مۇقام ۋە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى مەسىلىلىرى»، «ئون ئىككى مۇقام ۋە تۇردى ئاخۇن»، «ئون ئىككى مۇقامنىڭ تارىخىي قاتلىمى ۋە ئېستېتىك ئالاھىدىلىكلىرى»، «ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ مەنبە ـ ئېقىملىرى توغرىسىدا»، «ئون ئىككى مۇقام ھەققىدە 24 مۇھاكىمە»، «ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ تۆت چوڭ ئالاھىدىلىكى» قاتارلىق ئىلمىي ئەسەرلەرنى ئېلان قىلدى ۋە شۇ ئاساستا «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى» دېگەن چوڭ تېپتىكى كىتابنى يېزىپ چىقتى.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئۇيغۇر مۇقام سەنئىتى توغرىسىدىكى تەتقىقاتىدا، ئۇيغۇر مۇقامنىڭ كېلىپچىقىش مەنبەسى، ئۇنىڭ ھەرقايسى جايلار ۋە دەۋرلەردىكى شەكىللىرى، تەرەققىيات جەريانى، ئۇيغۇر كىلاسسىك مۇزىكىسى ئون ئىككى مۇقامنىڭ شەكىللىنىشى، تارىخىي قىسمەتلىرى، ئۇنىڭ مۇزىكىلىق، ئېستېتىكىلىق ۋە تېكىستولوگىيەلىك خۇسۇسىيەتلىرى، ئېستېتىكىلىق ۋە سىمانتىكىلىق قىممىتى، خەلقئارالىق ئەھمىيىتى، ئۇيغۇر مۇقاملىرىغا ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇش يوللىرى قاتارلىق مەسىلىلەرنى ناھايىتى تەپسىلىي ۋە روشەن يورۇتۇپ بەردى. ئابدۇشۇكۇر ئەپەندىنىڭ ئۇيغۇر مۇقاملىرى توغرىدا

سەدىكى نۇقتىئىنەزەرلىرىنىڭ مېغىزلىق يېرى شۇكى، ئۇيغۇر مۇقاملىرى قانداقتۇر ئەرەب مەدەنىيىتى ۋە ھىندى سەنئىتىنىڭ ئېشىندىلىرىدىن قوپۇرۇلغان سۈنئىي، جانسىز گەۋدە ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇر ئېتنولوگىيەلىك مەدەنىيىتىنىڭ تارىخىي يىلتىزىدىن كۆكلەپ چىققان گۈلزارلىق. ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ ھەقىقىي ئانىسى ئۇيغۇر خەلق مەشرەپ مۇقاملىرى، ئۇيغۇر ئەلنەغمە سەنئىتى ۋە ئۇيغۇر فولكلور مەدەنىيىتى بولۇپ، ئۇ قەشقەر مۇقامى، كۇچا مۇقامى، دولان مۇقامى، خوتەن مۇقامى، قومۇل مۇقامى، تۇرپان مۇقامى ۋە ئىلى مۇقامى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن ۋە راۋاجلانغان. ئۇيغۇر مۇقاملىرى نوقۇل مۇزىكىلىق سەنئەت ئەمەس، بەلكى مۇزىكا، ناخشا، شېئىر، ئۇسسۇل، تىياتىر ۋە چالغۇ ئەسۋابلىرى قاتارلىق ئاممىلارنى بىر گەۋدە قىلغان كۆپ ژانىرلىق ۋە مول مەزمۇنلۇق، شۇنداقلا ئەڭ پائالىيەتچان، ئەڭ نەپىس نەغمىلەر تىزمىسى. شۇڭا، ئۇيغۇر مۇقاملىرىدىن خەۋەردار بولماي تۇرۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ پەلسەپىۋى، بەدىئىي، ئەخلاقىي ۋە غايىۋى ئەدەبىئولوگىيەلىك مەدەنىيىتىنى، ئۇيغۇرلارنىڭ خاراكتېرىنى، مىللىي ھېسسىيات ئۇرغۇلىرىنى ۋە باشقا مىللىي پىسخىك تۇزۇلمىسىنى چۈشىنىش مۇمكىن ئەمەس. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئۇيغۇر مۇقاملىرىنى ئۇيغۇر مەدەنىيەت خەزىنىسىنىڭ ئاچقۇچلىرىدىن بىرى دەپ قاراشقا بولىدۇ.

ئۇيغۇر مۇقاملىرى خەلق مەشرەپ مۇقاملىرى ۋە كىلاسسىك ئون ئىككى مۇقامدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ تۈرگە ئايرىلىدۇ. خەلق مەشرەپ مۇقاملىرى كىلاسسىك ئون ئىككى مۇقامنىڭ ئاساسى، كىلاسسىك ئون ئىككى مۇقام بولسا، خەلق مەشرەپ مۇقاملىرىنىڭ داۋامى ۋە راۋاجى، شۇنداقلا ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسىدىكى ئەڭ كامالەتلىك گۈزەل جەۋھەر بولۇپ، ئۇ سەئىدىيە - يەركەن خانلىقى دەۋرىدە ئۆزبېكنىڭ ھازىرقى ھالىتىنىڭ دەسلەپكى گەۋدىسىنى تىكلىدى ۋە تارىخىنىڭ شۇنىڭدىن بۇيانقى بوران -

چاپقۇنلىرىغا قارىماي بىزنىڭ دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلدى.

ئومۇمەن، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئۇيغۇر مۇقام سەنئىتى توغرىسىدىكى تەتقىقاتى ئالاھىدە گەۋدىلىك بولۇپ، ئۇ بۇ ساھەدىمۇ ئۆزى ئۈچۈن ھەم ئۆز خەلقى ئۈچۈن بىر مۇنار تىكلىدى. شۇڭا، 1992 - يىلى 10 - ئايدا بېيجىڭدا ئۆتكۈزۈلگەن ئۇيغۇر مۇقاملىرى خەلقئارا ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنگە «مۇقامشۇناس» (مۇقام سەنئىتى ئالىمى) دېگەن شەرەپلىك نام بېرىلدى.

4. غەربىي دىيار تاشكېمىر سەنئىتىگە دائىر تەتقىقاتى

بۇ تەتقىقات ئالىمنىڭ غەربىي دىيارنىڭ بۇددىزم دەۋرىدىكى بىناكارلىق، ھەيكەلتىراشلىق، نەققاشلىق، رەسساملىق، ئويمىچىلىق ساھەلىرىدىكى تەتقىقاتىغا قارىتىلغان. يىپەك يولى ئېچىلىشتىن ئىلگىرىلا بۇ زېمىندا كۆپلىگەن قىيا تاش رەسىملىرى ۋە قەدىمكى قەبرىگاھلار، شەھەر - قەلئەلەر، لايدىن ياكى تۇچتىن ياسالغان ئېكونلار (بۇتلار) بولغان. كېيىن يىپەك يولى ئېچىلىپ ئۇزاق ئۆتمەي بارلىققا كەلگەن بۇددىزم سەنئىتى بۇ دىيارنىڭ تەسۇرىي سەنئىتىگە يېڭى كۈچ بېغىشلىدى. خوتەندىن قومۇلغىچە بىر قاتار بۇددا ئىبادەتخانىلىرى، بېكسۇنلار (راھىبلار) ئىستىقامەتگاھلىرى، بۇددا ھېكمەت زالىلىرى، جەسەت مۇنارلىرى، بۇددا تاشكېمىرلىرى ۋە «مىڭئۆي»لىرى مەيدانغا كەلدى. ئۇنىڭدىكى ئېكونلار، قورچاقلار، تام رەسىملىرى، سىزما ۋە ياغاچ ئويما رەسىملەر، يىپەككە سىزىلغان رەسىملەر قاتارلىق سەنئەت بۇيۇملىرى ھەجمىنىڭ چوڭلۇقى، كۆرۈنۈشىنىڭ رەڭدارلىقى ۋە كۆركەم - نەپىسلىكى بىلەن ھەيران قالارلىق ئىدى. غەربىي دىيارنىڭ بۇ تاشكېمىر سەنئىتى دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگۈچە، ۋاقىت ئېكەكلىرىنىڭ ئېكەكدىشى بىلەن بۇزۇلۇپ خارابلىشىشقا باشلىغانىدى. بۇ مەدەنىي يادىكارلىقلار ئۆز زامانى ئۈچۈن ناھايىتى يۇقىر-

ری بەدىئي ۋە ئىلمىي قىممەتكە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن ۋاقىت-
نىڭ ئۆزىرىشى بىلەن كىشىلەرنىڭ خاتىرىسىدىن كۆتۈرۈلۈپ
كېتىۋاتقانىدى. ناھايىتى يۇقىرى مالىيە كۇچى ۋە مەدەنىيەت
فوندى ئاساسىدا بارلىققا كەلتۈرۈلگەن مۇشۇنداق بىر بۇددىزم
سەنئىتى خەزىنىسىنى مۇكەممەل بىر ئۆرنەك كىتاب شەكلىدە
بولسىمۇ «ئۆلمەسلىك» ھالىتىگە كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت ئاشۇنداق
بىر ئۇلۇغۋار غايىنى كۆڭلىگە پۈككەن ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئى-
مىن قانچە - قانچىلىغان كىتابلارنى كۆرۈپ چىققان، نۇرغۇنلىغان
بۇددا ئىبادەتخانىلىرىنى زىيارەت قىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە
ئەينى چاغلاردا ئەنگلىيە، گېرمانىيە، ياپونىيە، رۇسىيە قاتارلىق
دۆلەتلەرگە ئېلىپ كېتىلگەن شىنجاڭ تاشكېمىر سەنئىتى جەۋ-
ھەرلىرىنىڭ رەڭلىك فوتو سۈرەت نۇسخىلىرىنى ئامالىنىڭ بارى-
چە قولغا كىرگۈزۈپ، تېخىمۇ ئېنىق بولغان بىرىنچى قول ماتې-
رىيالغا ئىگە بولغان ۋە بۇ ماتېرىياللار ئاساسىدا كەڭ تەتقىقات
ئېلىپ بېرىپ، «كۇسەن ئۇسسۇلى ھەققىدە»، «قەدىمكى كۇسەننىڭ
كىلاسسىك ئۇسسۇلى»، «كۇسەن مەدەنىيىتى ۋە ئۇسسۇل سەنئى-
تى»، «كۇسەن رەسساملىرىنىڭ ئېستېتىك ئېڭى توغرىسىدا»،
«ئىسلامىيەتكىچە غەربىي دىيار ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ تەسۋىرىي
ئۇچۇرى»، «شەرقىي تىيانشان ئېتىكىدە قەدىمكى مەدەنىيەت ئىز-
لىرىنى تەكشۈرۈشتىن دوكلات»، «غەربىي دىيار تاشكېمىر سەنئى-
تى» قاتارلىق نۇرغۇنلىغان ئىلمىي ئەسەرلەرنى ئېلان قىلدى ۋە
شۇ ئاساستا «غەربىي دىيار تاشكېمىر سەنئىتى خەزىنىسى» (بۇ
كىتاب ھازىر شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىدا نەشر قىلىنىۋاتىدۇ) دې-
گەن كىتابنى يېزىپ چىقتى. شۇنىڭ بىلەن، ئۇيغۇر مەدەنىيىتى-
نىڭ تارىخىي ئۇتۇقلىرىنى يورۇتۇپ بېرىشتە مۇھىم رول ئويناپ،
يوقىلىش خەۋپى ئاستىدا تۇرۇۋاتقان غەربىي دىيار بۇددا سەنئىتى
قايتا ھاياتىي كۇچكە ئىگە بولدى.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن «غەربىي دىيار تاشكېمىر سەنئى-

تى خەزىنىسى» دېگەن كىتابىدا، شىنجاڭ تاشكېمىر سەنئىتىنىڭ كۆچلۈك يەرلىك پۈراقىغا ۋە قويۇق مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىكەنلىكىنى، «مىڭئۆيي» سەنئىتى بولسا، شىنجاڭدىكى قەدىمكى قىيا تاش سەنئىتىنى ئاساس قىلىش بىلەن بىللە، ھىندى، قەدىمىي بۇددا، گىرېك ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك سەنئىتى ئۇسلۇبىدىكى ئىلغار ئامىللارنى قوبۇل قىلىش ئاساسىدا شەكىللەنگەن ۋە تەرەققىي قىلغانلىقىنى ئىلمىي ئاساستا يورۇتۇپ بەردى. شۇڭا، بۇ كىتاب ئۇيغۇر مەدەنىيىتى سىستېمىسىدا غايەت زور تەسىر قوزغايدىغان مەدەنىيەت ئەلئېھرامىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

5. ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ مەنىۋى ئىللەتلىرىگە دائىر تەتقىقاتى

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئۇيغۇرلارنىڭ ماكان ئۇپۇقىدا تۇرغان قىياپىتىنى كۆرۈش ۋە زامان داۋىنىدا تۇتقان ئوبرازىنى بىلىش ئۈچۈن، ئۇنىڭ قەدىمكى دەۋرىدىن ھازىرغىچە بولغان مەدەنىيەت تارىخىنى تەتقىق قىلدى ۋە شۇ ئارقىلىق يىپەك يولىدىكى ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ يىپەك يولى دەۋرىدە «توققۇز ھېكمەت»كە ئىگە مەرىپەتلىك مىللەت ئىكەنلىكىنى دەلىللەپ، كىشىلەرگە ئىپتىخارلىق بېغىشلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، مىللىتىمىزنىڭ ئىجتىمائىي ۋە روھىي مۇھىتىدا ساقلانغان ھەم ئەسىرلەر داۋامىدا نۇرغۇنلىغان پاجىئەلىك ۋەقەلەر ۋە ھەسرەتلىك ھادىسىلەرنى پەيدا قىلغان، ھازىر ۋە بۇنىڭدىن كېيىنمۇ ئاشۇنداق خەۋپ تۇغدۇرۇش ئېھتىمالى بولغان مەنىۋى ئىللەتلىرى توغرىسىدىمۇ تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، «ھەشەمەتخورلۇقنىڭ 10 چوڭ كاساپىتى»، «ئەنئەنىۋى ئاڭ ۋە زامانىۋى ئاڭ»، «بىر - بىرىگە ئوخشاشمايدىغان ئىككى خىل مىللىي ئويغىنىش»، «روھىي ساغلاملاشتۇرۇش مىللەتنى گۈللەندۈرۈشنىڭ مۇقەددىمىسى»، «ھەسەتخورلۇق ھەققىدە ھەسرەتلىك خىياللار»، «مىللەتنىڭ بىر-لىك - ھەمدەملىكى ۋە ئۇنىڭ يۈرتبازلىققا يەملىكى»، «مىللەتنىڭ

ئۆز - ئۆزىنى بىلىشى ۋە سوتسىيالىستىك مەدەنىيەت ئۇچ بۇر-
جىكى»، «يېپەك يولىدىكى بىر چوڭ ئىللەت»، «يېپەك يولى ۋە
تۆگىتۇشى روھى» قاتارلىق نۇرغۇنلىغان ئىلمىي ماقالىلەرنى
ئېلان قىلىپ، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ روھىيەت قۇرۇلمىسى، مەدە-
نىيەت پىسخىكىسى ۋە تۇرمۇش شەكلى جەھەتتىكى بىر قاتار
ئىللەتلىرىنى ئېچىپ كۆرسەتتى.

بىر مىللەتنىڭ قايسى ئېتنىك تۇركۈمگە مەنسۇپ بولۇشىدىن
قەتئىينەزەر، ئۇنىڭ تارىخ سەھىپىسىدە ۋە دۇنيا سەھنىسىدە
مەۋجۇت بولۇپ تۇرالىشى نۇرغۇن ئامىللارغا باغلىق. لېكىن بۇ
ئامىللارنىڭ ئىچىدە ھەممىدىن مۇھىمى ۋە ھەممە ۋاقىت باشتىن
كەچۈرۈشكە تېگىشلىك بولغىنى ئۇنىڭ روھىيەت قۇرۇلمىسىدۇر.
مىللەت تۇركۈمى ئۆزىنىڭ ئىپتىدائىي دەۋرىدىلا دىنىي ئېتىقاد،
مۇراسىم، ئۆرپ - ئادەت، قائىدە - يوسۇن ۋە كىشىلىك تۇرمۇش
قاراشلىرى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ روھىيەت رېتىمىنى شەكىللەن-
دۈرگەن بولىدۇ. مىللەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرالىشى ۋە ئۆز
ئىقتىدارىنى تولۇق جارى قىلىپ يۇقىرى كامالەتكە قەدەم قويا-
لىشى ئۇنىڭ روھىيەت قۇرۇلمىسىنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ.
ئۆزىنىڭ روھىيەت قۇرۇلمىسىنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ، مال -
دۇنيا ھېرىسمەنلىكى، ئەيش - ئىشرەت ۋە پەس ئارزۇ - ھەۋەس-
لەرگە بېرىلگەن مىللەتنىڭ تەقدىرى تولىمۇ پاجىئەلىك بولىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ روھىيىتىدىكى ناچار ئىللەتلەر بىر ئۇچۇر بو-
لۇپ، ئۇ تارىخىي كەچۈرمىشلەرنىڭ مەنىۋى لاتقىلىرىدىن خەۋەر
بېرىدۇ. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئۇيغۇرلارنىڭ روھىيىتىدە،
يەككە ھايات كەچۈرۈش ئىقتىدارى كۈچلۈك، ئەمما مىللىي ئۇيۇ-
شۇشچانلىق ئىقتىدارى ئاجىز، سودا ۋە تەۋەككۈلچىلىك ئىقتىدارى
كۈچلۈك، ئەمما سىياسىي پائالىيەتچانلىق ئىقتىدارى ئاجىز،
ھېسسىي بىلىش ئىقتىدارى كۈچلۈك، ئەمما ئەقلىي بىلىش ئىق-
تىدارى ئاجىز بولۇشتەك نۇقسانلارنىڭ بارلىقىنى، بۇ ئاجىز-

لىقلارنىڭ كونكرېت ئىپادىلىرى ئىچكى ئىتتىپاقسىزلىق، تەمە-خورلۇق (روھىي تىلەمچىلىك)، خۇشامەتچىلىك (قۇللۇق)، ئىككى يۈزلىمىلىك (مۇناپىقلىق)، چېقىمچىلىق، ساتقۇنلۇق، رەھىمسىز-لىك، زالىملىق، تەكەببۇرلۇق، مەنسەپخورلۇق، شۆھرەتپەرەسلىك، نامەردلىك، ھەسەتخورلۇق، ئالدامچىلىق، پىتنىخورلۇق، ئاچ كۆز-لۈك، ھاماقەتلىك، تەنتەكلىك، ھۇرۇنلۇق، ھاۋايى ھەۋەسخور-لۇق... قاتارلىق جەھەتلەردە كۆرۈلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بەر-دى.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئۆز مىللىتىنىڭ نۇقسانلىرىنى بايقاش، ئېچىپ تاشلاش ۋە تۈزىتىش مەسىلىسىنى ئەڭ دەسلەپ ئوتتۇرىغا قويغۇچىلارنىڭ بىرى. بىراق، ئۆز مىللىتىنى ھېسسىي مۇھەببىتى بىلەن سۆيىدىغان بەزى ئاق كۆڭۈل كىشىلەر دەسلەپ-كى چاغلاردا بۇنى توغرا چۈشىنىپ كېتەلمەي، بۇ «ئۆز مىللىتى-مىزنى سۆككەنلىك»، «مىللىتىمىزنىڭ ئوبرازىنى خۇنۇكلەشتۈر-گەنلىك»، «مەرىپەتچىلەرنىڭ پاجىئەلىك تەقدىرىنى چىللىغاز-لىق»... دېيىشتى. بىلىش كېرەككى، ھازىر ئۇچۇر دەۋرى، رىقابەت دەۋرى، بۇ ھال بىزدىن غەپلەت ئۇيقۇسىدىن دەرھال ئويغىنىپ، دۇنياغا كۆز تىكىشنى تەلەپ قىلىدۇ. بىر كۇن كېچىكىپ ئويغى-نىش دەۋردىن نەچچە يىل، ھەتتا نەچچە ئون يىل كېيىن قالغاز-لىق بىلەن باراۋەر بولىدۇ. شۇڭا، بىز بېكىنمىچىلىك، نادانلىق، ھاماقەتلىك قاتارلىق ناچار ئىللەتلەرنى چۆرۈپ تاشلاپ، روھىي جەھەتتىن پاكلىنىشىمىز، ھەر تەرەپكە يول ئېچىش ۋە ئەتراپلىق قوبۇل قىلىش روھىمىزنى يېتىلدۈرۈپ، تاشقى دۇنيادىن كۇچ-قۇۋۋەت ئېلىپ تۇرۇشىمىز، ھېسسىي تەپەككۇر ئالىمىگە ئۆتۈ-شىمىز لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا، ئاندىن ئۆزىمىزنى روناق تاپقۇ-زۇپ، دۇنيادىكى مەدەنىيەت ساپاسى يۇقىرى بولغان ئىلغار مىل-لەتلەر قاتارىدىن ئورۇن ئېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلالايمىز.

6. يېڭى قاراش، يېڭى نەزەريەۋى يەكۈنلەر

ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئۆزبېكنىڭ ئىلمىي تەتقىقاتى ئاساسىدا يېزىپ چىققان كىتاب ـ ماقالىلىرىدە بىر قاتار يېڭى نەزەريەۋى قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ ئۈنۈملۈك بىر يۇرۇش يېڭى تەپەككۇر قۇرۇلمىسى بولۇپ، ئۈنىڭ ئاساسىي نۇقتىلىرىنى ئىخچاملاپ تۆۋەندىكىچە كۆرسىتىپ ئۆتىمىز.

بىرىنچى، «قاتلام نەزەريەسى» مېتودولوگىيەسى قارىشى.

ئۈنىڭ بۇ قارىشى بارلىق تەبىئەت، جەمئىيەت ۋە روھىيەت ھادىسىلىرى تۈزۈلمە ۋە جەريان، ماكان ۋە زامان جەھەتتە ئونتولوگىيەلىك (ئەسلىي زاتلىق) قاتلامغا ئىگە. شۇڭا ئۈنى بىلىش ۋە ئىزاھلاش ئۈسۈلىمۇ گىنوسېئولوگىيەلىك (بىلىش نەزەريەسى) جەھەتتىن قاتلام مېتودولوگىيەسى پىرىنسىپى بويىچە بولۇشى لازىم دېگەن پىكىرگە مەركەزلىشىدۇ.

ئىككىنچى، تارىخنى ئۆز ئۇچۇرى ئارقىلىق تەتقىق قىلىش مېتودولوگىيەسى قارىشى.

بۇ قاراش تارىخنى ماددىي بۇيۇم، يېزىق ۋە ۋەسىقىلەر قاتارلىق تارىخ ئۇچۇرلىرى ئارقىلىق تەتقىق قىلىش تارىخ تەتقىقاتىدىكى يېڭى مېتود بولۇشى لازىم دېگەن پىكىرگە مەركەزلىشىدۇ.

ئۈچىنچى، تارىخنىڭ ئىككىگە بۆلۈنۈشى قارىشى.

بۇ قاراشنىڭ ئاساسىي نۇقتىسى مۇنداق: ھەرقانداق تارىخ پۈتۈنلەي ئۆتمۈشكە ئايلىنىۋەرمەيدۇ، ئۈنىڭ بىر قىسمى ھادىسە ۋەقە سۈپىتىدە ئۆتمۈشكە ئايلىنىدۇ؛ يەنە بىر قىسمى ئىنسانىيەتنىڭ تەجرىبە ـ ساۋاقلىرى سۈپىتىدە مەڭگۈ ساقلىنىدۇ ۋە يېڭى قاتلامنىڭ ئۇلىنى راسلايدۇ، ماھىيەت ۋە ئۇسلۇب جەھەتتە يىراق جايلارغىمۇ كېڭىيىدۇ؛ بۇ تارىخنىڭ جېنى، بىلىش جۇغلانمىسى، مەدەنىيەتنىڭ ھەقىقىي فوندى.

تۆتىنچى، قىسمەنلىكتە ئومۇمىيلىقنىڭ ئىپادىلىنىشى قارىشى.

بۇ قاراش مىللىي مەدەنىيەتنىڭ ھەربىر دېتاللىرىدا، مىللىي فولكلور مەدەنىيىتىنىڭ ھەربىر شاخچىلىرى، تارماقلىرى ۋە

ھۇجەيرىلىرىدە، ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس قىسمەنلىكى ئىپادىلەنگەندىن تاشقىرى، يەنە بىر پۈتۈن مىللىي مەدەنىيەت، سەنئەت ۋە مىللىي پسىخىكىنىڭ ئومۇمىي ئالامەتلىرى گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ دېگەن پىكىرگە مەركەزلىشىدۇ.

بەشىنچى، مىللىي مەدەنىيەت ئىرسىيىتى قارىشى.

بۇ قاراش مىللىي مەدەنىيەتنىڭ قەدىمكى گەۋدىسى، تارىخىي شەكىللىرى (فورماتسىيەلىرى)، پەيدا بولۇش مەنبەسى، تېپى، ئالاھىدىلىكى ساقلانغان ۋە داۋاملاشقان بولىدۇ دېگەن قاراشتىن ئىبارەت.

ئالتىنچى، مىللىي مەدەنىيەتنىڭ يوقالمايدىغانلىقى قارىشى.

بۇ قاراش تارىختا ئەسلىي نامى تارىخىي قاتلام شەكلى «يوقال-غان» مىللەت ۋە مەدەنىيەتلەرنى «ئۆلگەن مىللەت»، «يوقالغان مە-دەنىيەت» دېيىش توغرا ئەمەس، چۈنكى ئۇلارنىڭ كېيىنكى قاتلامدىكى ئېتنىك ۋە مەدەنىيەت تۈركۈمى ساقلانغان ۋە داۋام قىلغان بولىدۇ دېگەن قاراشتۇر.

يەتتىنچى، ئىنسانىيەت مەدەنىيەتشۇناسلىقىنىڭ بىر پۈتۈنلۈ-كى قارىشى.

بۇ قاراش ھەرقايسى مىللەت تارىخىنى پۈتۈن ئىنسانىيەت تا-رىخىدىن ئۈزۈۋېلىپ، خەلقئارا پىكىر ئېقىمى ۋە مەدەنىيەت باھا-نىسى بىلەن چەك قويۇشقا ئۇرۇنىدىغان كۆزقاراشقا قارشى ھالدا، ئىنسانىيەت تارىخىدىكى ئالاھىدىلىك ۋە تەكشىسىزلىك بىر پۈ-تۈنلۈككە زىت ئەمەس دېگەن پىكىرنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

سەككىزىنچى، مىللىي مەدەنىيەتنىڭ قاتلاملىق تەرەققىي قە-لىش قانۇنىيىتى قارىشى.

بۇ قاراش بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيىتى شۇ مىللەتنىڭ ئىجادىـ-يىتىدىن چوڭ بولىدۇ، ئۇ ئۆزىنىڭ مىللىي مەدەنىيىتى ئاساسىدا باشقا مەدەنىيەتنىڭ ئۆزىگە لازىملىق قىسمىنى ئۆزگەرتىپ قوبۇل قىلىش يولى بىلەن يېڭى مەدەنىيەت ۋە يېڭى ئۇسلۇب يارىتىپ بارىدۇ، بۇنداق راۋاجلىنىش جەريانى قاتلام بويىچە داۋام قىلىدۇ

دېگەندىن ئىبارەت.

توققۇزىنچى، «ئىككى مەدەنىيەت» ۋە «بەش مەدەنىيەت» تېپى قارىشى.

بۇ قاراش خىلمۇخىل مەدەنىيەتلەرنى «يەرلىك مەدەنىيەت» ۋە «خەلقئارالىق مەدەنىيەت» (دۇنياغا يۇزلەنگەن) دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىيدىغان ھەم «گىرىك ـ رىم مەدەنىيىتى»، «كۇسەن ـ كۇشان مەدەنىيىتى»، «سۇي ـ تاڭ مەدەنىيىتى»، «ئەرەب مەدەنىيىتى»، «مەدەنىيەت ئويغىنىشىدىن كېيىنكى ياۋروپا مەدەنىيىتى»دىن ئىبارەت بەش خىل مەدەنىيەتنى دۇنياغا يۇزلەنگەن كىلاسسىك مەدەنىيەت تېپى دەپ ئايرىيدىغان قاراشتۇر.

ئوننىنچى، شەرق مەدەنىيەت ئويغىنىشىنىڭ ئۇچ باسقۇچى قارىشى.

بۇ ئىسلام خەلىپىلىكىنىڭ 7 ـ 9 ـ ئەسىردىكى مەدەنىيەت دولقۇنى ھادىسىسىنى ئۇچ باسقۇچقا بۆلۈپ، يۇسۇف خاس ھاجىپ ۋە مەھمۇد كاشغەرىينى ئۆچىنچى باسقۇچنىڭ باش ۋەكىلى دەيدىغان قاراشتۇر.

ئون بىرىنچى، يېڭى شەرق مەدەنىيەت ئويغىنىش بېشارىتى قارىشى.

بۇ، شەرق خەلقىنىڭ ئويغىنىشى، يېڭى يىپەك يولى ئالاقىلىرىنىڭ كۆچىيىشى، غەرب بىلەن شەرقنىڭ تەڭپۇڭلىشىشى، شەرقتە نەزەرىيەۋى تەپەككۇر ۋە مالىيە ئۇستۇنلۇكىنىڭ شەكىللىنىشى بىلەن يېڭى مەدەنىيەت ئويغىنىشى دەۋرىنىڭ يېتىپ كېلىدىغانلىقى توغرىسىدىكى قاراشتۇر.

ئون ئىككىنچى، «كەلگۈسى بۇ يەردىن باشلىنىدۇ» دېگەن قاراش.

بۇ، ئىنسانىيەتنىڭ بايلىق، ئەمگەك ۋە بازارلىرى قويۇق مەركەزلەشكەن چوڭ قۇرۇقلۇق يەنىلا يىپەك يولىنى بويلاپ كېڭەيگەن ئاساستا يېڭى گۇللىنىشكە قاراپ يۇزلىنىدۇ، دېگىز ـ ئوكيان قاتنىشى ئۇستۇنلۇكى ئورنىغا يېڭى، زامانىۋى چوڭ قۇرۇقلۇق

قاتنىشى ئۇستۇنلۇكى دەۋرى باشلىنىدۇ دېگەن قاراشتۇر.

ئون ئۈچىنچى، ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنى يېپەك يولىدىن ئىلگىرىكى دەۋرى ۋە كېيىنكى ئۇچ تارىخىي دەۋرى دەپ ئايرىش توغرىسىدىكى قاراش.

بۇ قاراش ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات دەۋرىنى يېپەك يولىدىن ئىلگىرىكى سومېر، سىمىيان، سكىتاي دەۋرى بىلەن يېپەك يولىنىڭ مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 4 ـ ئەسىردىن مىلادىيە 6 ـ ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتىكى گۈللىنىش، خاراب-لىشىش ۋە قايتا ئېچىلىش دەۋرى دەپ ئايرىشنى كۆرسىتىدۇ.

ئون تۆتىنچى، قاتلاملىق ئېستېتىكا سىستېمىسى قارىشى.

بۇ، گۈزەللىك ۋە گۈزەللىك ھادىسىلىرىنى ئونتولوگىيەلىك گۈزەللىك، ئىستېتىكىلىق گۈزەللىك، ئىستېتىكىلىق تەربىيە، ئىنسان گۈزەللىكى، مەنىۋى گۈزەللىك، ئىقتىدار گۈزەللىكى قا-تارلىق قاتلام ۋە تارماقلارغا ئايرىش قارىشىدۇر.

ئون بەشىنچى، پەلسەپە ئىسلاھاتى قارىشى.

بۇ قاراش پەلسەپە ئۇقۇمىغا يېڭى ئېنىقلىما بېرىش (پەلسەپە-نى دۇنيانىڭ ماھىيىتى ۋە ئىنسانىنىڭ دۇنيادىكى ئورنى توغرى-سىدىكى ئىلىم دەپ تەرىپلەش) مەسىلىسى، بىلىشىنىڭ تارىخىي فورماتسىيەسىنى بەش ئىجتىمائىي فورماتسىيەدىن باشقا يەنە ئا-نىمىزم (روھىيەتچىلىك)، تېئىزىم (ئىلاھىيەتچىلىك)، پانتېئىزم (كۆپ خۇدالىق)، ماتېرىيالىزم ۋە دىيالېكتىك ماتېرىيالىزمدىن ئىبارەت بەش تىپقا ئايرىش مەسىلىسى، ئاڭنىڭ مەنتىقىي تىپى ۋە تارىخىي تىپى قاتارلىق بىر قاتار مەسىلىلەر بىلەن پەلسەپىنىڭ ئوبىيېكتى، تۈپ مەقسىتى، ئالىي مەسىلىسى، مەۋجۇتلۇق قىممە-تى، تۈركۈم كاتېگورىيەلىرى مەسىلىلىرى توغرىسىدىكى قاراش-تۇر.

ئون ئالتىنچى، مۇقام مەدەنىيىتى قارىشى.

بۇ قاراش ئۇيغۇر مۇقام مەدەنىيىتىنىڭ نوقۇل مۇزىكا مەدەنە-يىتى بولماي، بەلكى بىر پۈتۈن ئۇيغۇر ئېتنىك مەدەنىيىتى ئا-

ساسىدىكى فولكلور مەدەنىيىتى ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى قاراشتۇر.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ بۇ كۆزقاراشلىرى ئۇنىڭ ئالاقىدار كىتاب ۋە ماقالىلىرىدە روشەن بايان قىلىنغان. لېكىن، ئۇنىڭ چىنلىق دەرىجىسى داۋاملىق تۇردە ئەملىيەتنىڭ سىنىقىدىن ئۆتۈش بىلەن ئىسپاتلىنىدۇ.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئۆزىنىڭ قىسقىغىنە ھايات مۇساپىسىدە، ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى تارىخىنى، بولۇپمۇ ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تارىخىنى يورۇتۇپ بېرىشتەك مۇشۇنداق بىر ئۇلۇغۋار غايىنى ئەملىگە ئاشۇرۇش يولىدا ھارماي ـ تالماي ئىزدىنىپ، كىشى قەلبىنى سۆيۈندۈرىدىغان ئاجايىپ زور مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈردى. ئۇ بۇ جەھەتتە ھەقىقەتەن ئۇلۇغۋار ئىشلارنى قىلدى، بۇ ھېچكىم كۆز يۇمالمايدىغان ئەملىي پاكىت. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئاشۇ ئىلمىي ئەمگەكلىرى ۋە قولغا كەلتۈرگەن زور مۇۋەپپەقىيەتلىرىگە ئاساسەن، ئۇنى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تەتقىقاتچىلىقىنىڭ پىشۋاسى دەپ ئاتاشقا ھەقلىقمىز.

يۇقىرىدا ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئىلمىي تەتقىقات تېمىلىرىنىڭ ئاساسلىق تەرەپلىرى ۋە مۇھىم مەزمۇنلىرى دەپ قارىغانلىرىمىزنى كۆرسىتىپ ئۆتتۇق. لېكىن، بۇ ھەرگىزمۇ ئۇنىڭ تەتقىقاتى ئاشۇ بىرقانچە مەسىلە بىلەنلا چەكلىنىدۇ دېگەنلىك ئەمەس. ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننى تېخى تولۇق ئۆگىنىپ بولالمىغانلىقىمىز، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى تولۇق ئوقۇپ چىقىش ۋە تەتقىق قىلىشتىن تېخى خېلى يىراق تۇرغانلىقىمىز ئۈچۈن، ئۇنىڭ تەتقىقات تېمىلىرىنىڭ ھەممە مەزمۇنلىرىنى تولۇق يورۇتۇپ بېرەلمىدۇق دەپ ئېيتالمايمىز. بۇنىڭ ئۈچۈن يەنە داۋاملىق ئىزدىنىشكە، تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ تىل تەتقىقاتى توغرىسىدا

مۇھەممەدتۇرسۇن داۋۇت پاختەكلى

ئاپتور ھەققىدە: مۇھەممەدتۇرسۇن داۋۇت پاختەكلى 1959 ـ يىل 7 ـ ئايدا قەشقەر كونا شەھەر ناھىيەسىنىڭ پاختەكلى يېزىسى (ھازىرقى قەشقەر شەھىرى شامالباغ يېزىسى)دا تۇغۇلغان. 1981 ـ يىلى 9 ـ ئايدا بېيجىڭ مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل ـ ئەدەبىيات فاكۇلتېتى ئۇيغۇر تىل ـ ئەدەبىياتى كەسپىگە ئوقۇشقا كىرگەن. 1985 ـ يىلى 7 ـ ئايدا ئوقۇشنى پۈتكۈزۈپ، قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى (ھازىرقى قەشقەر ئۇنىۋېرسىتېتى) جۇڭگو تىل ـ ئەدەبىياتى فاكۇلتېتىغا خىزمەتكە چىققان. شۇنىڭدىن باشلاپ مەزكۇر ئورۇندا تىلشۇناسلىق ۋە چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ئوقۇتۇشى بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلمەكتە. ئۇ ئوقۇتۇش بىلەن تەتقىقاتنى پائال بىرلەشتۈرۈپ، ئەدەبىياتىمىزنىڭ تىلىنى، خۇسۇسەن ھازىرقى ۋە بۈگۈنكى زامان ئەدەبىياتىمىزدىكى بىر قىسىم مەشھۇر ئەدىبلىرىمىزنىڭ ئەسەرلىرىنى تىل نۇقتىسىدىن تەھلىل قىلىپ، ھازىرغا قەدەر «ئۆتكۈر ئەپەندى شېئىرلىرىنىڭ تىل ئالاھىدىلىكى»، «‹نەۋايى› رومانىدىكى ئىستىلىستىكىلىق ۋە گىرامماتىكىلىق خاتالىقلار»، «‹ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ قاپىيە لۇغىتى›نىڭ زور مۇۋەپپەقىيىتى»، «ئۆتكۈر ئەپەندى شېئىرلىرىدىكى سىمۋوللۇق سۆزلەر توغرىسىدا»، «ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىشى ئۈچۈن قوشقان تۆھپىسى»، «‹تارىم-

نىڭ يۇرىكىدىكى ئوت، نىڭ دىيالېكتىلىق قىممىتى توغرىسىدا»، «باھادىرنامە، رومانىنىڭ تىل مۇۋاپىقلىقى توغرىسىدا»، «كونا قاپقان، رومانىنىڭ تىلىدىكى مەسىلىلەر» قاتارلىق 40 پارچىغا يېقىن ماقالىسى ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەرقايسى ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنغان. مۇھەممەدتۇرسۇن داۋۇت پاختەكلى بۇ ماقالىسىنى ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ۋاپاتىنىڭ 20 يىلىنى خاتىرىلەش مۇناسىۋىتى بىلەن يېزىپ ئېلان قىلغان.

ماقالىدە ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ «قاتلاملىق ئېستېتىكا» نامىلىق نادىر ئەسىرى ۋە باشقا ماقالە ـ ئەسەرلىرىدە ئەكس ئەتكەن تىل تەتقىقاتىغا دائىر مەزمۇنلار ئۇستىدە قىسقىچە مۇھاكىمە يۇرگۈزۈلگەن ھەم ئالىمنىڭ بۇ جەھەتتىكى نەتىجىلىرى مۇئەييەنلەشتۇرۇلۇپ يۇقىرى باھا بېرىلگەن.

*　　*　　*

ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننى مەدەنىيەت تارىخىمىزدا ئۆتكەن يۈسۈف خاس ھاجىپ، ئەھمەد يۈكنەكىي، ئەلىشىر نەۋايى قاتارلىق ئۇلۇغ نامايەندىلىرىمىزدىن كېيىن تىلنىڭ ئىجتىمائىي رولى، پايدا ـ زىيىنى ۋە پەزىلەت ـ قۇسۇرى خۇسۇسىدا ئەڭ چوڭقۇر ۋە كونكرېت مۇلاھىزە يۇرگۈزگەن بۇيۇك مۇتەپەككۇر دېيىشكە ئەرزىيدۇ.

مەلۇمكى، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن داڭلىق ئەدەبىي ئوبزورچى يالقۇن روزى يازغاندەك «قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ۋە ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ يىراق ئۆتمۈشتىن بۇيانقى بارلىق مەدەنىيەت مۇۋاپىقىيەتلىرىنى ۋە ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى، جۇملىدىن تۈركىي مىللەتلەر مەدەنىيىتى تارىخىدا تۇتقان نەمۇنىلىك، يادرولۇق ئورنىنى ھەم يېتەكچىلىك رولىنى، شۇنىڭدەك ئۇنىڭ شەرق ۋە غەرب مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا كۆرسەتكەن تەسىرىنى ئەمەلىي پاكىت ۋە

نەزەرىيەۋى ئاساسلار بىلەن يورۇتۇپ بېرىشنى ئۆز تەتقىقاتىنىڭ ئاساسىي نىشانى ۋە تۇپ ۋەزىپىسى قىلدى. ئۇنىڭ بۇ جەھەتتىكى تەتقىقاتىنىڭ چېتىلىش دائىرىسى تولىمۇ كەڭ، مەزمۇنى ناھايىتى مول بولۇپ، دىن، پەلسەپە، تارىخ، ئەدەبىيات، مۇقام، سەنئەت، ئېستېتىكا، فولكلور، مائارىپ، تېببابەت، تىل، ئارخېئولوگىيە قاتارلىق كۆپ ساھەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. بۇنداق قۇرۇلۇش خاراكتېرلىك زور ئەمگەك ئۇنىڭ پۈتكۈل ئۆمۈر مۇساپىسىنىڭ تىنىم تاپماي ئۆگىنىش، ئىزدىنىش، پىكىر قىلىش، سېلىشتۇرۇش، تەتقىق قىلىش، يېزىش ھالىتىدە تۇرۇشىنى تەلەپ قىلاتتى. ئەمەلىيەتتىمۇ ئۇ شۇنداق ياشىدى ھەم شۇنداق ئۆزگىچە خىسلىتىنى شەكىللەندۈردى. ئۇنىڭ ئۆزىگە ئىشىنىشتەكى كۈچلۈك خاراكتېرى، ھاردىم - تالدىم دېمەي ئىزدىنىش روھى، مۇستەقىل مۇلاھىزىگە، يېڭىچە يەكۈنگە ئىگە تەتقىقاتلىرى، ھېكمەتكە، ھېسسىياتقا باي بەدىئىي ئىجادىيەتلىرى ئۇنى ئۆز مىللىي تۇرمۇشى ئىچىدىكى زامانداشلىرىنىڭكىدىن سان ۋە سۈپەت جەھەتتە كۆپ ئارتۇق بولغان زور بىر تۇرمۇم ئەسەرلەرنى يارىتىش ئىمكانىيىتىگە ۋە «ئىزچى» (يول ئاچقۇچى) ئالىم بولۇش سالاھىيىتىگە ئىگە قىلدى[1]»، «20 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا يېتىشىپ چىققان ئۇيغۇر ئىلمىي خادىملىرى ئىچىدە ئىلمىي تەتقىقات تېما دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى، يورۇتۇپ بەرگەن مەزمۇنلارنىڭ چوڭقۇرلۇقى، ئەسەرنىڭ يېزىلىشىنىڭ تېزلىكى، سانىنىڭ كۆپلۈكى، ئىجادىيلىقنىڭ كۈچلۈكلۈكى، بۆسۈش خاراكتېرلىك ئالاھىدىلىكى قاتارلىق جەھەتلەردە ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ نەتىجىسى ئالاھىدە گەۋدىلىك ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇ باشقىلار ئاچمىغان يولنى ئاچقان، باشقىلار يازمىغان تېمىنى يازغان، ئاز ۋاقىت ئىچىدە كۆپ ھوسۇل بەرگەن ھەقىقىي ئىجتىھات ئىگىسى. شۇڭا ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى ئۆگىنىش، ھايات پائالىيىتى بىلەن تونۇشۇپ چىقىش، ئەسەرلىرى ئۈستىدە تەتقىقاتنى قانات

يايدۇرۇش ۋە ئىلمىي ئۇسۇلدا شەرھلەش، خەلقنى ئۇنىڭ ئەسەر-لىرىنىڭ مەزمۇنىدىن خەۋەرلەندۈرۈش، شۇنداقلا ئۇنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىيات - سەنئىتى ۋە مەدەنىيىتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا قوشقان ئۆچمەس تۆھپىلىرىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش نۆۋەتتىكى تەتقىقات پائالىيىتىمىزنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ[2]»، «ھەممىمىزگە ئايانكى، ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئەمىن مەھسۇلاتلىق ئالىم. بۇ جەھەتتە ئۇ كۆپلىگەن كىشىدىن ئالاھىدە پەرقلىنىدۇ. ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئەسەرلىرىدىكى تېما كەڭلىكى، ھەجىم، شۇنداقلا ئۇ تۇتقان تېمىنىڭ قىيىنلىقى ۋە نازۇكلۇقىنى كۆزدە تۇتقاندا، ئۇنىڭ ئىجتىھاتلىق، ئەمگەكچان ئىلىم ئىگىسى ئىكەنلىكىنى تەبىئىي رەۋىشتە تىلىمىز ۋە دىلە-مىز بىلەن تەستىقلايمىز. ئۇ تەتقىقات مەبلىغى، ھەتتا تەتقىقاتنىڭ ئىجتىمائىي، مەنىۋى كاپالىتى بولمىغان شارائىت ئاستىدا كۆپ قىرلىق، ۋەزنى ئېغىر تەتقىقاتنى داۋاملاشتۇردى. شۇڭا ئۇنىڭ ئىشلىگەن خىزمەتلىرىنىڭ سالمىقىنى تولىمۇ ئېغىر دېسەك ئار-تۇقچە بولمايدۇ[3]»، «ئومۇمەن، ئۇستاز ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئە-مىن ئۇيغۇرلارنىڭ 20 - ئەسىردە ئۆتكەن مەشھۇر ئىجتىمائىي پەن ئالىمى. ئۇنىڭ قالدۇرۇپ كەتكەن ئىلمىي ئەمگەكلىرى سان جەھەتتە ئالاھىدە كۆپ بولۇش بىلەن بىللە سۈپەت جەھەتتىمۇ تەڭداشسىز قىممەتكە ئىگە.»[4]

ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىنىڭ ئەسەرلىرى ئۇستىدە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلارغا قارايدىغان بولساق، بۇلاردا مەرھۇم-نىڭ ئەنە شۇ قىممەتلىك ئەمگەكلىرىنىڭ يەنە بىر مۇھىم مەزمۇ-نى ھېسابلىنىدىغان تىل تەتقىقات ئائالىيەتلىرى تىلغا ئېلىنماي كەلدى. مەن تۆۋەندە مۇشۇ ھەقتىكى ئىزدىنىشىمنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتىمەن.

ئالىمنىڭ تىل تەتقىقات پائالىيىتى ۋە ئۇنىڭ كونكرېت مەز-مۇنلىرى، جۈملىدىن ئەدەبىي ئەسەرلىرىمىزنى تىل نۇقتىسىدىن

چىقىپ تەتقىق قىلىش پائالىيەتلىرى ئۇنىڭ «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلىنىڭ 1992 - يىلى 2 - سانىدا ئېلان قىلىنغان «تىل قۇدرىتى — تىل پەزىلىتى بىلەن» دېگەن ماقالىسىدە، بولۇپمۇ ئا-لىمنىڭ شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى تەرىپىدىن 1994 - يىل 10 - ئايدا نەشر قىلىنغان «قاتلاملىق ئېستېتىكا» ناملىق يەنە بىر گۆھەر ئەسىرىنىڭ مۇناسىۋەتلىك بابلىرىدا گەۋدىلىك ئىپادىلەنگەندىن باشقا، يەنە بىر قىسىم ماقالە - ئەسەرلىرىدىمۇ روشەن ئىپادىلەنگەن.

«تىلشۇناسلىق» دېگەن بۇ ئاتالغۇ تىل تەتقىقاتىنىڭ ھەرقايسى ساھە ۋە تارماقلىرىغا قارىتىلغان ئومۇمىي نام. تىلشۇناسلىق ئىلمىنىڭ تەتقىقات دائىرىسى كەڭ، مەزمۇنى مۇرەككەپ بولغاچقا، بۇ ئىلمىدىمۇ بىرقانچە تارماق پەنلەر بارلىققا كەلگەن. ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن «قاتلاملىق ئېستېتىكا» ناملىق ئەسىرىدە گەرچە تىلنى ئېستېتىكا نۇقتىسىدىن چىقىپ تەتقىق قىلغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ تەتقىقات تەتقىقاتچىدىن ھامان تىلشۇناسلىق ئىلمىنىڭ غول قىسمى ھېسابلىنىدىغان نەزەرىيەۋى تەتقىقاتنىڭ ۋە ئۇنىڭ تارمىقى بولمىش ئومۇمىي تىلشۇناسلىققا دائىر بارلىق بىلىملەرنى پۈختا بىلىشنى ئالدىنقى شەرت قىلىدىغان بولغاچقا، ئالىمنىڭ تىل تەتقىقاتىدا تىلشۇناسلىقنىڭ مەزكۇر تارماق پەنلىرىنىڭ ئومۇمىي مەزمۇنلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ۋە مۇئەييەن سىستېما ھاسىل قىلغان. شۇڭا، ئالىمنىڭ تىل تەتقىقاتىغا خاس تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن نەزەر ئاغدۇرۇشقا تولىمۇ ئەرزىيدۇ.

«تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى تىلنىڭ خاراكتېرى، قۇرۇلمىسى ۋە ئۆزگىرىشى ھەققىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، تەتقىقات نەتىجىلىرىنى تىل ھەققىدىكى ئاساسىي نەزەرىيە ۋە ئاساسىي بىلىم تەرىقىسىدە يېغىنچاقلاپ، بۇ نەزەرىيە ۋە بىلىملەرنى كىشىلەرگە بىلدۈرۈش ۋە ئىگىلىتىش ئارقىلىق، كىشىلەرنىڭ

تىل ئۆگىنىش ئۇنۇمىنى ۋە تىل ئىشلىتىش سەۋىيەسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشتىن ئىبارەت.[5]» ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك، پەقەت تىلنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىش ۋە ئۇنى كىشىلەرگە ئىلمىي يوسۇندا تونۇتۇش، بىلدۈرۈش بىلەنلا چەكلەنمەسلىكى، بەلكى مىللىي تىلنىڭ ئىپادىلەش كۈچىنى ئاشۇرىدىغان ۋە ئۇنىڭ ئىجابىي تەسىرىنى كۈچەيتىدىغان ئامىللار ئۈستىدىمۇ ئىزدىنىشى هەم شۇ ئارقىلىق مىللەتنىڭ مەنىۋى ساپاسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن خىزمەت قىلىشى كېرەك دەپ قارىغان. ئالىم بۇ هەقتە مۇنداق دەيدۇ: «مېنىڭچە، تىلشۇناسلىقنىڭ پەلسەپىۋى قىممىتى مىللىي تىلنىڭ مەنە ـ تەپەككۇر سالمىقى، ۋەزىندارلىقى ۋە مىللىي تىلنىڭ گۈزەل ئەخلاقىي تەسىرىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئارقىلىق مىللەتنىڭ مەنىۋى ساپاسى ۋە مەنىۋى قىيابېتىنى كامالەتكە داۋاملىق يۈزلەندۈرۈشتە گەۋدىلىنىدۇ.

قەدىمكى دۆلەت ئەربابى كاتون: ‹تىل هەممە كىشىگە، ئەمما دانالىق كەمدىن ـ كەم ئادەمگە نېسىپ بولغان، دېگەن. بۇ، هايۋانلار بولۇشى مۇمكىن بولمىغان ئاجايىپ ئىقتىدار ـــ تىلنى، يەنە ئىنسانىنىڭ دانالىققا لايىق تەپەككۇر هالىتىدە خىزمەت قىلدۇرۇش لازىملىقىدىن ئۈچۈر بېرىدۇ. ئېيتىش مۇمكىن، پەقەت شۇ مەلىكىگە كۆتۈرۈلگەن مىللىي تىللا ئۆز مىللىتىدىن هالقىغان شۆھرەت ۋە هاياتىي كۈچكە ئېرىشەلەيدۇ. بۇ مەسىلىدە يىراق نەزەرسىزلىك گۆدەكلىكتۇر.[6]»

ئۇنداقتا، قانداق قىلغاندا مىللىي تىلنىڭ مەنە، تەپەككۇر سالمىقىنى(مەنە ئىپادىلەش كۈچىنى) هەم گۈزەل ئەخلاقىي تەسىرىنى ئاشۇرغىلى بولىدۇ؟

بىزگە ئايانكى، تاشقى سەۋەبتىن قارىغاندا، تىلنىڭ تەرەققىياتى جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان بولىدۇ. جەمئىيەتتە يېڭى شەيئىلەرنىڭ كۆپلەپ مەيدانغا كېلىشى تىل

تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان ئاساسلىق ئامىل ھېسابلىنىدۇ. مىللىي تىلدا يېزىلغان ئېسىل - نادىر ئىلمىي ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشى مىللىي تىلنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئۆز مىللىتىدىن ھالقىغان شۆھرەت ۋە ھاياتىي كۈچكە ئېرىشىشىنىڭ ئالدىنقى شەرتى. قارايدىغان بولساق، قەدىمكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»، «قۇتادغۇبىلىك» قاتارلىق ئەسەرلەر، ئوتتۇرا زامان (چاغاتاي) ئۇيغۇر ئەدەبىياتى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن «قىسسەسۇل ئەنبىيا»، «خەزائىنۇل مەئانى»، «خەمسە»، «مۇھاكەمەتۇل لۇغەتەين»، «تارىخى رەشىدىي» قاتارلىق ئەسەرلەر (گەرچە مەزكۇر ئەسەرلەرنىڭ بەزىلىرى ئەرەب، پارس تىللىرىدا يېزىلغان بولسىمۇ) ئۆز دەۋرىدە مىللىي تىلىمىزنىڭ مەنە، تەپەككۇر سالمىقىنى، ۋەزىندارلىقىنى ۋە گۈزەللىكىنى كۆچلۈك نامايان قىلىپ، مىللىتىمىزنىڭ مەنىۋى ساپاسى ۋە روھىي قىياپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشتە تۈرتكىلىك رول ئوينىغانىدى. بولۇپمۇ ئۇلۇغ تىلشۇناس مەھمۇد كاشغەرىي ۋە بۈيۈك مۇتەپەككۇر شائىر ئەلىشىر نەۋائىينىڭ تۈركىي تىلنى، تۈركىي تىلدا يېزىلغان ياكى قەلەمگە ئېلىنغان ئەدەبىي ئەسەرلەرنى تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن ئەتراپلىق، چوڭقۇر، كونكرېت - ئىنچىكە تەتقىق قىلىپ، ئۇنىڭ ئارتۇقچىلىق - ئەۋزەللىكلىرىنى ئىلمىي يوسۇندا كۆرسىتىپ بېرىشى بىلەن ئەينى دەۋر مىللىي تىلىمىز مىللەتتىن ھالقىغان زور شۆھرەتكە ۋە تېخىمۇ زور ھاياتىي كۈچكە ئېرىشكەنىدى. دېمەك، بۇ، ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ تىلشۇناسلىقنىڭ قىممىتى مىللىي تىلنىڭ مەنە، تەپەككۇر سالمىقىنى ۋە گۈزەل ئەخلاقىي تەسىرىنى ئاشۇرۇش، يەنى ئېسىل ئەسەرلەرنى كۆپلەپ مەيدانغا كەلتۈرۈش ۋە ئۇلارنى تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن چوڭقۇر تەتقىق قىلىش ئارقىلىق مىللەتنىڭ مەنىۋى ساپاسى ۋە روھىي قىياپىتىنى كامالەتكە يۈزلەندۈرۈشتە گەۋدىلىنىدۇ، دەپ كۆرسىتىشى مۇھىم رېئال

ئەھمىيەتكە ئىگە.

تىلشۇناسلىقتا «تىل دېگەن نېمە؟» دېگەن سوئالغا بىز ئادەتتە تىلنىڭ ئىجتىمائىي رولىدىن چىقىپ: «تىل ــ ئىنسانلارنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاقىلىشىش ۋاستىسى» دەپ جاۋاب بېرىمىز. ئالىم ئابدۇشۇكۇر مەھەممەتئىمىن بۇ سوئالغا: «تىل ــ ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ ئىقتىدارى ــ تەپەككۇرنىڭ ئاساسىي ماتېرىيالى ۋە ئىپادىلىنىش شەكلىدىن ئىبارەت» دەپ جاۋاب بەرگەندىن باشقا، مەشھۇر تىلشۇناسلارغا خاس ئىلمىي چوڭقۇرلۇق، ئۇلۇغ مۇتەپەككۇرلارچە دانالىق ۋە ئىقتىدارلىق ئەدىبلەرگە خاس ئوبرازچانلىق بىلەن تۆۋەندىكىدەك تەبىرلەرنى بېرىدۇ ۋە چۈشەندۈرىدۇ:

«تىل ــ تەپەككۇر ئېقىمى، تەپەككۇرنىڭ سىرتلىشىشى، تەپەككۇر ــ تىلنىڭ بۇلىقى، تىلنىڭ ماھىيىتى، تىل ــ غايە، ھېس ــ تۇيغۇ، تەپەككۇرنىڭ ئۇلۇغ قەسىرى. ‹دىل جىلۋىسىنىڭ شاھىتى› (ئابدۇراخمان جامى سۆزى). فېيېرباخ ‹خىرىستىيانلىقنىڭ ماھىيىتى› ناملىق كىتابىدا: ‹تىل ــ دۇنيانىڭ نۇرى، تىل ــ ھەقىقەتكە باشلاپ كىرىدۇ، سىرلارنى روشەنلەشتۈرىدۇ›، ‹تىل ــ ئىنسانىيەتكە ھۆكۈمرانلىق قىلىدۇ›، ‹تىل ــ ھەقىقەتنىڭ ھايا-تى›، ‹ئۆزىنى ئىپادىلىيەلمىگەن كىشى قۇل›، ‹تىل تەرىبىيەسى بارلىق تەرىبىيەنىڭ ئاساسىي ئۇلى› دەپ يازغان. ئۆز تىلىنى ئۆز قەلبى بىلەن بىرلەشتۈرۈش ــ ئىنسان ئىقتىدارىدىكى مۇھىم كامالەت. ئۆز قەلبىنى ئۆز تىلىگە يىغىنچاقلاپ ئىپادىلەش ئەلخا-رەزمى ئېيتقاندەك، تەپەككۇرنىڭ گۈل ــ چېچىكى بولسا، ئۆز تى-لىنى ئىش ــ ھەرىكىتى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشۇرۇش ــ تەپەك-كۇرنىڭ مېۋىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تىل ــ مىللەتنىڭ بايلى-قى، تىل ــ مىللەتنىڭ مۇھىم، ھەتتا ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەر دا-ۋامىدا شەكىللەنگەن، كۆپ باسقۇچلۇق تىل تەرەققىياتى ئارقىلىق بېيىغان تۇپ ئالامىتى، مىللىي روھىيەت ۋە مىللىي مەدەنىيەت-نىڭ نوپۇزلۇق قورغىنى ۋە خەزىنىسى، تىل ــ مىللەتنىڭ قەل-

بى. ئەلىشىر نەۋايى:

‹كۆڭۈل دۇرلىرى ئىچىدە گۆھىرى سۆز، بەشەر (كىشىلىك) گۈلشىنىنىڭ سەمەرى سۆز، دېسە، ئابدۇراخمان جامى: ‹مال، مەنسەپ بولسىمۇ جانغا يېقىنراق، سۆز كامالىتى ئۈنىڭدىن ياخشىراق، دەپ يازغانىدى.

تىل — مىللەتنىڭ ئۆتمۈش ئەجدادلىرى ياراتقان مەدەنىيەتنى، ھازىرقى كىشىلىرى يارىتىۋاتقان مەدەنىيەتنى كەلگۈسى ئەۋلادقا يەتكۈزۈپ بېرىدىغان ئۇلۇغ ئۇچۇر قانالى.

تىل — مىللەتنىڭ ئالدىنقى بوغۇنلىرى تۇپراققا كىرگەندىمۇ، مىللىي مەدەنىيەتنى ئۈنىڭ ۋارىسلىرىغا يەتكۈزۈپ بېرىدىغان ئاساسلىق مىراس.

تىل — ئەسىرلەر داۋامىدا تېرىك پائالىيەت ئېلىپ بېرىۋاتقان مىللەتنىڭ يۈرىكى، قېنى ۋە جېنى.

تىل — مىللەت تارىخىنىڭ تېغى، مىللىي مەدەنىيەتنىڭ راۋان دەرياسى، مىللىي تۇرمۇشنىڭ تىنىقى ۋە يىمىرىلمەس سېپى.

نېمىس تىلشۇناسى ۋىلھېلىم كۈمبولدت: ‹خەلق تىلى دائىما مىللىي روھ بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان، دەپ توغرا ئېيتقان. ھەربىر مىللەت تىلى خۇددى شۇ مىللەت ياشىغان ئانا زېمىندىن ئۆركەشلەپ ئاقىدىغان دەريادەك، شۇ مىللەت ھاياتىنىڭ تەبىئىي مۇھىتى، تارىخىي مەنزىرىسىنىڭ باي ۋە رەڭگارەڭ ‹مۇزېيال› لىرى بىلەن تويۇنغان بولىدۇ. مىللىي تىل — شۇ مىللەتنىڭ مەنىۋى ۋەتىنى سۈپىتىدە مۇقەددەس. تارىخ تېخى مىللىي تىللاردىن مۇستەسنا بىرەر مەدەنىيەت ‹ئەلئىھرامى›نى ئۇچراتقان ئەمەس! مەيلى ئېغىز نۇتۇق تىلى، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ژانىرلىرىنىڭ تىلى، ياكى يازما ئەدەبىيات ۋە شېئىرىيەت تىلى، ھەتتا مۇزىكا تىلى، ئۈسسۇل تىلى بولسۇن، ئۇ ئالدى بىلەن ئۆز مىللىتىگە خاس، يېقىملىق ۋە ئىپتىخارلىق» («قاتلاملىق ئېستېتىكا»، 579 — 581 - بەتلەر).

«تىل — تەلىم - تەربىيەنىڭ مۇھىم ۋاستىسى، شۇنىڭدەك تىلشۇناسلىققا ئائىت ھەر دەرىجىلىك كەسپىي تەربىيە — خەلق مائارىپىنىڭ، مىللىي مائارىپنىڭ دائىمىي، غوللۇق بىر مەزمۇنى. تىل — بىلىم مۇقەددىمىسى، شۇنىڭدەك، بىلىم قەسىرى، تىل ھەربىر شەخسكە ئىلىم، مەدەنىيەت، ئەخلاق، سەنئەت نۇرىنى بېغىشلايدىغان ئالقۇ - پىكىر مەشئىلى. تىل — ھېسسىيات، ھېسداشلىق، جۇشقۇن روھىيەت يېتىشتۇرىدىغان باغۋەن. تىل بايلىقى، تىل مەدەنىيىتى، تىل نوپۇزى ھەربىر مىللەت مەنىۋى ساپاسى، تارىخىي ئۇتۇقلار جۇغلانمىسى، يىراق تەسىر ھاياتىي كۇچىنىڭ مۇھىم ئىلىكى.» («قاتلاملىق ئېستېتىكا»، 583 - بەت)

«تىل تولىمۇ سېھىرلىك كۇچ. ئۇ ئىبارىلەر تەختىدە مەنىلەر مەلىكىسىنى كۆتۇرۇپ، كىشىلەر قەلبىنى ھەقىقەت نۇرى بىلەن بېزەيدۇ. شۇ چاغدا تىل خۇددى رەسىم ناتىقى كۇنتىلىيان ئېيتقاندەك:«ئەقىل ياخشى سۆزنى ئادەم ئەمەس، ھەقىقەت ئۆزىلا سۆزلىگەندەك، قۇدرەت تۇغۇلىدۇ. فىرانسۇز يازغۇچىسى ژىراردىن دېگەندەك: «چېكىنگەن قوشۇننى ھۇجۇمغا ئاتلاندۇرىدىغان، مەغلۇبىيەتنى غەلىبىگە ئايلاندۇرىدىغان سېھىرلىك كۇچ يارىلىدۇ.» («قاتلاملىق ئېستېتىكا»، 587 - بەت)

«تىل - يېزىق ئەدەبىياتنىڭ بەدىئىي قۇرۇلما ۋە خاراكتېر ئۇبرازى يارىتىشتىكى ئاساسلىق ئىجادىيەت ۋاستىسى. ئۇ مۇزىكىدا ئاھاڭ، رەسساملىقتا شەكىل، رەڭ، ئۇسسۇلدا بەدەن ھەرىكىتى قانداق بەدىئىي ۋاستە، بەدىئىي ھاۋالە بولسا، ئەدەبىياتتا مۇ خۇددى شۇنداق ئورۇن تۇتقان بولىدۇ. تەكىتلەش ھاجەتكى، تىل - يېزىق ئەدەبىياتتا بەدىئىي ۋاستە، بەدىئىي ھاۋالە بولۇپ، ئەدەبىياتتىكى تىل ئادەتتىكى تۇرمۇش تىلى ئاساسىدا،قايتا ئىشلەنگەن، بەدىئىي تىلدىن ئىبارەت بولۇپ، ئادەتتىكى تۇرمۇش تىلىنىڭ ئۆزى ئەمەس.» («قاتلاملىق ئېستېتىكا»، 340 - بەت)

...

روشەنكى، ئالىمنىڭ تىل ۋە ئۇنىڭ رولى توغرىسىدىكى مەز-
كۇر تەبىر ۋە چۈشەندۈرۈشلىرى تىل ۋە ئۇنىڭ رولىنى پەقەت
تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىنلا يورۇتۇپ بېرىپ قالماي، بەلكى ئۇنى
تىلشۇناسلىقتىن ھالقىغان تېخىمۇ كەڭ مەنىدىن — پەلسەپە، ئە-
دەبىيات، تارىخ، جەمئىيەتشۇناسلىق، ئېستېتىكا قاتارلىق پەنلەر
نۇقتىسىدىنمۇ ئاجايىپ ئوبرازلىق ۋە جانلىق شەرھلەپ بەرگەن.
بۇ بىزنىڭ تىل ۋە ئۇنىڭ رولىنى كۆپ نۇقتىدىن تونۇشىمىز ۋە
چۈشىنىشىمىزگە، تىل ھەققىدىكى نەزەر دائىرىمىزنى كېڭەي-
تىپ، بىلىمىمىزنى تاكامۇللاشتۇرۇشىمىزغا زور پايدىلىق، ئەل-
ۋەتتە.

ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننى مەن باشتا ئېيتقاندەك
مەدەنىيەت تارىخىمىزدا ئۆتكەن يۈسۈف خاس ھاجىپ، ئەھمەد
يۈكنەكىي، ئەلىشىر نەۋائىي قاتارلىق ئۇلۇغ نامايەندىلىرىمىزدىن
كېيىن تىلنىڭ ئىجتىمائىي رولى، پايدا - زىيىنى ۋە پەرىلەت -
قۇسۇرى خۇسۇسىدا ئەڭ چوڭقۇر ۋە كونكرېت مۇلاھىزە يۈرگۈز-
گەن بۇيۇك مۇتەپەككۇر دېيىشكە تولىمۇ ئەرزىيدۇ. ئالىم بىر ئا-
دەمنىڭ ئادىمىيلىكىنى، مەدەنىيەت ساپاسىنى ۋە قىممەت قارا-
شىنى ئۇنىڭ تىلىدىن، گەپ - سۆزلىرىدىن بىلگىلى بولىدۇ،
خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاشلا، بىر مىللەتنىڭ روھىي دۇنياسى ۋە
مەنىۋى قىياپىتىنىمۇ ئۇنىڭ ئاساسىي ئاھالىسىنىڭ تىلىدا، سوقا
- سۆھبەت، پاراڭ ۋە مۇنازىرىلىرىدە ئىلىم - مەرىپەت كەلىمە-
لىرىنىڭ ۋە مەدەنىيەت خەزىنىسىدە پەلسەپە - ھېكمەت دۇردانە-
لىرىنىڭ بار - يوقلۇقى، ئاز - كۆپلۈكىگە قاراپ ھۆكۈم قىلغە-
لى بولىدۇ دەيدۇ. ئالىم مۇنداق دەيدۇ:

«تىلنىڭ ئەزمىلىكى، يەڭگىلتەكلىكى، تېتىقسىزلىقى، مەنە-
سىز — ۋەزىنسىز - پۇچەكلىكى سۆزلىگۈچىنىڭ ئەقلىي ساپا-

سىنىڭ تۆۋەن، تەپەككۇر قابىلىيىتىنىڭ ئېچىلمىغانلىقىدىن ئۇ-
نىڭ ئۆز سۆزى ئارقىلىق ئۇچۇر بېرىدۇ. بىرەر مىللەتنىڭ ئاسا-
سىي ئاھالىسى تىلىدا ئەرزىمەس ئۇششاق - چۈششەك مەزمۇنلار-
دىن باشقا ئىلمىي، مەدەنىيەت، سەنئەت، تەپەككۇر مەنىسىگە ئىگە
دۇردانىلەر ئاز بولسا، بۇ مىللەت تېخى زامانىۋى ئالىڭ ۋە مەدەنى-
يەتتىن چەتتە قالغان مىللەت بولۇپ چىقىدۇ. بۇ خىل دىياگنوز-
غا ئېتىراز بىلدۈرۈش مۇمكىن ئەمەس. ئۇ قان ئانالىزىدەك ئەمە-
لىي ۋە ھەقىقىيدۇر.» («قاتىلاملىق ئېستېتىكا»، 586 - بەت)

ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ھەرقانداق تىلنىڭ ئىناۋەت -
ئابرۇيى ئۈنىڭ مەنە ئىپادىلەش كۈچى ۋە شۇ تىل بىلەن يېزىلغان
ئەسەرلەرنىڭ قىممىتى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. شۇ تىلنى قوبۇ-
لىنىدىغان مىللەت - خەلقنىڭ مەدەنىيەت ساپاسى، ئەقلىي كامى-
لىتى تىل تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە تۇرتكىلىك رول
ئويناىدىغان مۇھىم ئامىل دەپ قارايدۇ: «تىل نوپۇزى — تىلنىڭ
ۋەزىندارلىقى بىلەن، باشقىچە ئېيتقاندا، تىلنىڭ ئەقلىي بىساتى
بىلەن، ئوخشاشلا، تىلنىڭ ئەقلىي كامالىتى تىل تەرەققىياتىنى
ئىلگىرى سۈرىدىغان، تىلنىڭ لېكسىكىلىق خەزىنىسىنى، گىرام-
ماتىكىلىق تۈزۈلمىسى ۋە ئىستىلىستىكىلىق جۇلاسىنى راۋاجلاند-
ۇرىدىغان پىشاڭ.» («قاتىلاملىق ئېستېتىكا»، 587 - بەت)

ئالىم ھەربىر شەخس ۋە مىللەتنىڭ مەدەنىيەت ساپاسى ۋە
ئەخلاق - پەزىلىتى ئۈنىڭ تىلىدا، تىلنىڭ تاۋۇش شەكلىدە، يە-
نى تەلەپپۇزىدا، شۇنداقلا سۆز - جۈملىلىرىنىڭ مەنە قاتىلاملىرىدا
ئىپادىلىنىدۇ، تىل تىل ئەخلاقى مەدەنىيىتىنى ئۆزىگە شەرت قە-
لىدۇ. تىل ئەخلاقى شەخسنىڭ ۋە مىللەتنىڭ ئەخلاقىي كامالىتە-
نى ئىپادىلەيدۇ، تەقدىرىنى بەلگىلەيدۇ دەپ قارايدۇ: «تىل يالغۇز
تەلەپپۇز مەدەنىيىتىنى، تىل مەنە بايلىقى — تىلغا يىغىنچاقلانغان
ئەقلىي كامالەت مەدەنىيىتىنى ئۆزىگە يانداشتۇرۇپ قالماستىن،

يەنە تىلنىڭ ئەخلاقىي مەدەنىيىتىنى ئۆزىگە شەرت قىلىدۇ. تىل ئەخلاقى ھەربىر شەخسنىڭ ۋە مىللەتنىڭ كامالىتىنى ئىپادىلەيدۇ... ھەربىر كىشى ئۇچۇن ئۇنىڭ تىل ئەخلاقى ۋە تىل ئەخلاقىنىڭ قانداق بولۇشى ئۇنىڭ ئۇچۇن تەقدىر بېكىتكۇچىدۇر.» («قاتىلاملىق ئېستېتىكا»، 588 ـ بەت) ئالىم يەنە مۇنداق دەيدۇ: «تىل بوستاندا ئەقىل مېۋىلىرى يېتىشتۇرەلىگەن مىللەت بىلەن تىل قورالىدىن يانغىن چاچراتقان مىللەتنىڭ تەقدىر ـ قىسمەتىمۇ تامامەن باشقا ـ باشقىچە بولىدۇ... ئادەم خاراكتېرى ئۇنىڭ سۆز ـ ھەرىكىتىدە ئاشكارىلىنىپ، كىشىلەرنىڭ ھۆرمەت ياكى نەپرىتىنى قوزغايدۇ.» («قاتىلاملىق ئېستېتىكا»، 588 ـ 589 ـ بەتلەر)

ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن جانلىق ـ ئاغزاكى تىلنىڭ توغرا ـ ئۆلچەملىك تەلەپپۇز قىلىنىشىنى، سۆز ـ جۇملىلەرنىڭ مەنىلىرىنىڭ روشەن ـ ئېنىق بولۇشىنى، مۇشۇنداق بولغاندىلا تىل ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي ئالاقە ۋاستىسىلىك رولىنى ئۇنۇملۇك جارى قىلدۇرۇپلا قالماي، جەمئىيەتتە يۇقىرى نوپۇز ۋە كۇچلۇك تەشكىللەش ئىقتىدارىغا ئېرىشىدىغانلىقىنى تەكىتلەيدۇ. ئالىم مۇنداق دەيدۇ: «تىل ـــ ئاۋاز چىقىرىش ئۇچۇن ئەمەس، بەلكى تەپەككۇر ۋە ھېسسىياتنىڭ سۇرىتىنى سىزىش ئۇچۇن ئىجتىمائىي ئالاقىگە كىرگەن. بۇ سۇرەت توغرا تەلەپپۇز ۋە مەنە روشەنلىكى بىلەن دەلمۇدەل نۇتۇق ئۇچۇرىغا ئايلانغاندىلا، ئىجتىمائىي ئالاقە رولىنى جارى قىلالايدۇ. بۇنداق تىل قۇدرەتلىك قوماندانلىق نۇپۇزىنى تىكلەپ، ئاڭ ۋە ھەرىكىتىمىزنى تىزگىنلەيدۇ.» («قاتىلاملىق ئېستېتىكا»، 585 ـ بەت)

ئالىم تىلدىكى مۇھىم گىراماتىكىلىق بىرلىك بولغان سۆز ھەققىدە بىرقەدەر كەڭ توختىلىدۇ. مەلۇمكى، تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن قارىغاندا، تىل بىلەن سۆز گەرچە ناھايىتى زىچ مۇناسىۋەتلىك بىرلىكلەر بولسىمۇ، لېكىن ئوخشاش ئۇقۇم ئەمەس.

يەنى تىل — تاۋۇش (شەكىل)، سۆز(مەنە) ۋە گىراممماتىكىلىق قا-
ئىدىلەردىن ئىبارەت ئۇچ ئامىلىنىڭ مۇكەممەل بىر گەۋدىسى بو-
لۇپ ھېسابلىنىدۇ. سۆز بولسا شۇ بىر پۈتۈن گەۋدىنىڭ بىر تە-
كىبىي قىسمى، يەنى «تىل بىناسى»نىڭ «قۇرۇلۇش ماتېرىيا-
لى»دۇر. روشەنكى، تىل بىلەن سۆز ئوتتۇرىسىدا ھەم ئورتاقلىق -
بىرلىك بار، شۇنىڭ بىلەن بىللە خاسلىق - ئۆزگىچىلىكمۇ بار.
ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنىڭ تىل تەتقىقاتىدا تىل بىلەن
سۆز بەزىدە ئوخشاش بىر نەرسە سۈپىتىدە قارالغان، بەزىدە بولسا
باشقىچە قارالغان. شۇڭا، ئالىمنىڭ تىل تەتقىقاتىدىكى «سۆز»نى
كەڭ مەنىدە، يەنى «ئىنسانلارنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاقىلىشىش ۋاسى-
تىسى» دېگەن مەنىدە («تىل، گەپ، نۇتۇق» دېگەندەك مەنىلەردە)،
بەزىدە تار مەنىدە، يەنى «تاۋۇش جەھەتتىن ئايرىلماس بىر گەۋدە
بولۇپ شەكىللەنگەن، ئايرىم تۇرغاندا مۇستەقىل بىر ئۇقۇمنى
ئىپادىلەيدىغان ئەڭ كىچىك تىل بىرلىكى ‹سۆز›دەپ ئاتىلىدۇ»
دېگەن مەنىدە (تىلشۇناسلىقتىكى «سۆز»گە بېرىلگەن تەبىر مەنە-
سىدە) ۋە يەنە بەزىدە مۇئەييەن ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان
تىل بىرلىكى — «جۇملە» مەنىسىدە چۈشىنىشىمىزگە توغرا كې-
لىدۇ.

ئالىم سۆزنى ئۇنىڭ مەزمۇن - مەنە گۇرۇپلىكى، تۈزۈلۈش -
قۇرۇلما گۇرۇپلىكى، سۆزنىڭ ئەدەپلىكلىكى ۋە سۆزنىڭ ئاۋاز -
تاۋۇش تۈسىدىن ئىبارەت تۆت جەھەتتىن تولىمۇ ئىنچىكە ۋە نا-
ھايىتى كونكرېت مۇھاكىمە قىلىدۇ. ئالىم سۆزنىڭ مەزمۇن -
مەنە گۇرۇپلىكى ھەققىدە مۇنداق دەيدۇ: «سۆزنىڭ مەزمۇن گۇرۇپ-
لىكى مۇنداق ئىككى جەھەتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: بىرىنچى، سۆز
قەلب گۇرۇپلىكى ئاساسىدا بولۇشى، قەلب گۇرۇپلىكىنىڭ نۇتۇق
ئىپادىسى بولۇشى لازىم. ئۇنداق ‹تىلى ھەسەل، دىلى زەھەر› بول-
غان ساختا سۆز، سوفىستىكىلىق سۆز نەيرەڭلىرى، ئويۇنلىرى
سۆز گۇرۇپلىكى ھېسابلانمايدۇ. ئىككىنچى، سۆز ھەقىقىي پاكىتقا

ئاساسلانغان بولۇشى، سۆز بىلەن ئىپادىلىمەكچى بولغان نەرسە بىردەك بولۇشى لازىم. تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلماي، ئاساسسىز سۆزلەش «تېشى پال ـ پال، ئىچى غال ـ غال»، «ئاڭلىساڭ قىلار خۇش، باقساڭ ئىچى بوش» بولۇپ قالىدۇ. چوڭ گەپ، يالغان گەپ، قۇرۇق گەپ قىلىش سۆزنىڭ مەزمۇن گۈزەللىكىگە پۈتۈنلەي زىت.» («قاتلاملىق ئېستېتىكا»، 590 ـ بەت)

ئالىم تىلنىڭ (ئالىمنىڭ گېپى بويىچە سۆزنىڭ) قۇرۇلما گۈزەللىكى ھەققىدە ناھايىتى ئىنچىكە مۇلاھىزە يۈرگۈزىدۇ:

«سۆزنىڭ قۇرۇلما گۈزەللىكى دېگىنىمىز ـــ سۆز تەركىبىنىڭ لوگىكىلىق، گىرامماتىكىلىق، ئىستىلىستىكىلىق، رېتورىكىلىق، ئېتىكىلىق، ئېستېتىكىلىق بولۇشىغا قارىتىلغان.

لوگىكىلىق دېگىنىمىز، سۆزدە توغرا تەپەككۇر قۇرۇلمىسى بولۇش، لوگىكىلىق زىددىيەت ۋە ئىزچىلسىزلىق بولماسلىق دېگەنلىك؛

گىرامماتىكىلىق دېگىنىمىز، سۆزدە جۈملىلەرنىڭ توغرا تىزىلىشى، مەنە توغرا ۋە ئېنىق ئىپادىلىنىشى دېگەنلىك؛

ئىستىلىستىكىلىق دېگىنىمىز، سۆزنىڭ ئىپادىلەش كۈچىنى ئاشۇرۇش، تىلنى تىلشۇناسلىق دائىرىسىدە جۈلالاندۇرۇش دېگەنلىك؛

رېتورىكىلىق دېگىنىمىز، سۆزنىڭ قايىل قىلىش، تەسىرلەندۈرۈش، مەھلىيا قىلىش كۈچىنى ئاشۇرۇش دېگەنلىك؛

ئېتىكىلىق دېگىنىمىز، سۆزنىڭ ئەدەپلىك بولۇشى دېگەنلىك؛

ئېستېتىكىلىق دېگىنىمىز، سۆزنىڭ سەنئەتلىك، ئوبرازلىق، جانلىق، يۇمۇرلۇق، كومپدىيەلىك، تىراگېدىيەلىك، تەمسىللىك ئامىللىرىغا قارىتىلغان.

سۆزنىڭ ئەدەپلىك بولۇشى سۆزلىشىش جەريانىدىكى سۆز ئەخلاقىغا قارىتىلغان. بۇ، سۆزنىڭ مۇلايىم، سىلىق، كەمتەر، قىزغىن بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ.

سۆزنىڭ مۇلايىملىقى — سۆزدە باشقىلار بىلەن ئۆزىنى بارا-
ۋەر تۇتۇپ سۆزلەش، سۆزلىشىۋاتقان كىشىنىڭ كىشىلىكىنى
ھۆرمەتلەش، تەكەللۇپ قىلىش، ھەرقانداق خۇشامەتچى ياكى خۇ-
شامەت تەلەپ قىلمىدىغان ئىپادىلەر بولماسلىقى لازىم. سۆزدىكى
مۇنازىرە، ئېتىراز ياكى ئۇقۇشماسلىقلارنى ئىزاھلىغاندا ھەقىقەت-
نى ئايدىڭلاشتۇرۇش بىلەن خاراكتېر ئالىيجانابلىقنى توغرا بىر-
لەشتۇرۇش لازىم.

سۆزنىڭ سىلىقلىقى — سۆزدە قوپال ۋە پەسكەش جۈملە ياكى ئاۋازلار بولماسلىقى، ھاقارەت خاراكتېرلىك ئالامەتلەر مۇتلەق بولماسلىقى، ئۆز پىكرىنى باشقىلارغا زورلىماسلىق، ئەپۇ ۋە مەر-ھەمەت كۆرسىتىش، سۆزنى ئىمكانقەدەر ئىجابىي جەھەتتە تۇز، سەلبىي جەھەتتە ئەگىتىپ سۆزلەش كېرەك. بۇ يەردە «ئەگىتىپ سۆزلەش» — راستچىللىقنىڭ، ھەقىقەتنىڭ «زىننىتى» رولىنى ئويناپدۇ. قوپال سۆز — ئەقلىي، ئەخلاقىي، روھىي گادايلىقنىڭ ئىپادىسى. ئۇكرائىنا خەلق شائىرى تاراس شېۋچېنكو: «قوپاللىق-نى ھېچقانداق باھانە ئاقلىيالمايدۇ» دېگەنىدى.

سۆزنىڭ كەمتەرلىكى — سۆزدە سەممىيلىك ئىپادىلەش، سۆزدە پوچىلىق، ماختانچاقلىق، ھاكاۋۇرلۇق، مەنمەنلىك بولماس-لىقى، كىشىگە ھەرگىزمۇ دارىتمىلاپ تەھدىت سالمىدىغان، كىشى-نى كەمسىتىپ خارلايدىغان، بېسىم ئىشلىتىدىغان سۆزلەر مۇتلەق بولماسلىقى لازىم. شۇنى بىلىش لازىمكى، گەپتە ئۇتقانلىق، يې-رىك گەپلەر بىلەن بېسىم ئىشلەتكەنلىك غەلىبە ياكى شۆھرەت ئەمەس. ھەقىقىي غەلىبە ھەقىقىتىنىڭ غەلىبىسى، گۈزەللىكنىڭ غەلىبىسى، كىشىلەر قەلبىنىڭ غەلىبىسى.

سۆزنىڭ قىزغىنلىقى — سۆزدە باشقىلارغا قىزغىن سۆزلەش، باشقىلارنى سۆزگە دەۋەت قىلىش، باشقىلارنىڭ سۆزىنى قىزغىن-لىق بىلەن ئاڭلاش، سۆزلىگەندە باشقىلارنىڭ كۆڭلىدىكىنى بىل-

مەي قۇرۇق ۋە ئۆلۈك سۆزلەۋەرمەسلىك قاتارلىقلار نەزەردە تۇتۇ-لىدۇ.» («قاتلاملىق ئېستېتىكا»، 590 ـ 592 ـ بەتلەر)

ئالىم تىلنىڭ، جۇملىدىن سۆزنىڭ ئىپادىلىنىش شەكلى ياكى مەنىنىڭ تاشقى پوستى ھېسابلىنىدىغان تاۋۇشنى تىل ـ سۆز دا-ئىرىسىدە ئۇنىڭ فىزىكىلىق ـــ تەبىئىي خۇسۇسىيىتى جەھەت-تىن، يەنى تاۋۇشنىڭ يۇقىرى ـ تۆۋەنلىكى، كۇچلۇك ـ ئاجىز-لىقى، ئۇزۇن ـ قىسقىلىقى ۋە ئاۋاز تۇسى (تاۋۇش تېمبىرى) قا-تارلىق جەھەتلەردىنمۇ شۇنداق ئىنچىكە مۇھاكىمە قىلىدۇ ۋە ئۇ-نىڭ ئىجتىمائىي ئالاقىدىكى ئاكتىپ تەرەپلىرىنىڭ رېئال ئەھمە-يىتىنى ئېنىق كۆرسىتىپ مۇنداق دەيدۇ:

«... ئومۇمەن، ئاۋاز يۇمشاقراق، تۆۋەنرەك چىقىرىلىشى، جىد-دي ياكى ئۇدارلىق ئاۋاز تەلەپ قىلىنغاندىمۇ ئۇ ھەددىدىن ئارتۇق قاتتىق، يۇقىرى، قاتمال بولۇپ كەتمەسلىكى، سۆزدە جۇملىلەر تولىمۇ سوزۇلۇپ كەتمەسلىكى، ئاۋاز ساغلام، يېقىملىق جاراڭلە-نىشى، تەرتىپلىك بولۇشى، ھۇدۇقما ياكى ئېشىقما بولماسلىقى، سۆز ـ ئىبارىلەر توغرا تەلەپپۇز قىلىنىشى، ئېنىق بولۇشى، چەت تىل ئىبارىلىرى ئازراق بولۇشى، سۆزگە ئالاقىسىز «سۆز ئەخلەت-لىرى»، ئوشۇقچە سادالار، ئورۇنسىز ئاۋازلار بولماسلىقى لازىم.

سۆزلىگەندە ئاۋاز ئاھاڭدار، رىتىمدار بولۇشى، ئۇ مۇزىكىلىق، شېئىرىي، يۇمۇرلۇق، خىتابەتلىك قاتارلىق ئامىللارنى ئۆز لايە-قىدا ئىپادىلىيەلىشى كېرەك. بۇ تەلەپ ئارتىس، ناتىق، شائىر، ئادۋوكات، ئوقۇتقۇچى ئۈچۈن تېخىمۇ مۇھىم. ئاۋاز گۈزەللىكى باشقىلارغا زوقلىنارلىق تەسىر كۆرسىتىپ قالماستىن، سۆزلە-گۈچىگىمۇ زوق، ئىلھام بېغىشلايدۇ، ئۇنىڭ تەپەككۇرى، ھېسسە-ياتىنى راۋانلاشتۇرىدۇ. سۆزدە ئاۋازنىڭ قاپىيەداش بولۇشى، ئو-چۇق ـ يېپىق بوغۇملارنىڭ رىتىمدارلىقى، نەقرات، ئۇرغۇ ـ ئۇ-

دارلىق كېلىشى، سۆزدىكى ئۆركەشلىك، سۆزدە قارشى تەرەپ ئا-
ۋازىنى ئاڭلاش، سۆزدىكى كۆلكە، سۆزدىكى ئاھاڭ جىددىيلىكى ۋە
مۇلايىملىق، خاس دوستانە ياكى ئىشق - مۇھەببەتتىكى ئاۋاز
گۈزەللىكى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى سۆزنىڭ ئاھاڭدارلىقى ۋە
تەسىرىنى ياخشىلاشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.» («قاتلاملىق
ئېستېتىكا»، 592 - 593 - بەتلەر)

ئالىم قوش تىللىق بولۇش، چەت ئەل تىللىرىنى ئۆگىنىشنىڭ
مۇھىم ئەھمىيىتى ۋە پايدىسى ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ:
«شۇ نەرسىنى ئىزاھلاش ھاجەتكى، باشقا مىللەت ۋە باشقا دۆلەت
تىللىرىنى قانچە ياخشى ۋە قانچە كۆپ بىلسە، ئۇ خۇددى كۆپ
چالغۇ قوراللىرىدىن خەۋەردار بولغان، ھەر خىل قۇلۇپلارنى ئې-
چىشقا لازىملىق ئاچقۇچلىرى بولغان كىشىدەك مەنپەئەتلىك
ئىش. كۆپ تىل بىلىش — كۆپ قورالنى ئىگىلەش دېمەكتۇر.
ئەمما، شۇنى بىلىش لازىمكى، كۆپ تىل بىلىش، ئۆز تىلىگە مۇ-
ھەببەت، ئۆز تىلىنى ئاساس قىلغان بولۇشى لازىم. كۆپلىگەن ئا-
لىملار چەت ئەل تىلىنى شۇنچە ياخشى بىلگەن ئاساستا ئۆز تى-
لىدىكى ئالاھىدىلىك ۋە ئەۋزەللىكلەرنى قايتىباشتىن سېزىپ،
ئۆز تىلىگە مەدھىيەلەر ئوقۇغان. تۇرگېنېف، لومونوسوف، بېلى-
نىسكىي، گوگۇل، پۇشكىن، ئالىكسىي تولستويلارنىڭ رۇس تىلى
ھەققىدىكى ئوتلۇق ئىپتىخارغا تويۇنغان سۆزلىرىنى بۇنىڭغا مى-
سال قىلىش مۇمكىن. ئەلىشىر نەۋائىينىڭ «مۇھاكىمەتۇللۇغەتەين»
ناملىق تىلشۇناسلىق ئەسىرىمۇ مۇشۇ خۇسۇستا يېزىلغانىدى.»
(«قاتلاملىق ئېستېتىكا»، 584 - بەت)

ئالىمنىڭ قوش تىللىق بولۇش، چەت ئەل تىللىرىنى ھەم كۆپ
ھەم ياخشى ئۆگىنىشنىڭ، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئانا تىلنى قىزغىن
سۆيۈش، ئۇنى جەزمەن قېتىرقىنىپ، ئەستايىدىل ئۆگىنىشنىڭ
ھەرقانداق بىلىمنى، جۈملىدىن چەت ئەل تىللىرىنى ئىگىلەشتە-

كى ئاچقۇچلۇق رولىنى ئالاھىدە تەكىتلىشى مۇھىم رېئال ئەھمىيىەتكە ئىگە. چۈنكى، «ئانا تىلدا پىششىق بولۇشنى كۆچلۈك تەشەببۇس قىلىش بىلەن بىللە، يەنە قوش تىللىق بولۇش ياكى كۆپ تىللىق بولۇشمۇ دەۋرنىڭ، زامانىنىڭ، يېڭى ئەسىرنىڭ تەلەپى. ئانا تىلنى ئۆگەنمىسە بولمايدۇ، ئانا تىلسىز ئاساسىي بىلىملەرنى چۈشىنىش مۇمكىن ئەمەس.»

ئالىم تىلنىڭ پەيدا بولۇشى توغرىسىدا توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «ئىپتىدائىي ئىنسان ئۇچۇرنىڭ فىزىيولوگىيەلىك ۋە ئىجتىمائىي شەكلى سۈپىتىدە ئاددىي ئاۋازلىق تىلنى شەكىللەندۈردى. دەسلەپكى ئاۋازلىق تىل تولىمۇ ئاددىي، لۇغەت تەركىبى كەمچىل ئىدى. قول ئىشارە، بەدەن ھەرىكەتلىرى، ئىملىق ۋە قىياپەت شەكىللىرى ئۇنىڭ قوشۇمچىسى ئىدى. كېيىنچە مىللىي تىللار ۋە تىل سىستېمىلىرى كېلىپچىقتى. بۇ تەخمىنەن مىس قوراللار دەۋرىدىكى ھادىسە...» («قاتلاملىق ئېستېتىكا»، 338 - بەت)

ئالىم يېزىقنىڭ پەيدا بولۇشى، رولى ۋە ئەھمىيىتىنىمۇ خېلى ئەستايىدىل تەتقىق قىلغان. ئۇ بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ: «يېزىقنىڭ ئىختىرا قىلىنىشى ئىنسانىيەت تەپەككۇرى، مەدەنىيىتى تارىخىدا غايەت زور يېڭىلىق پەيدا قىلدى. ئېيتىش مۇمكىنكى، يېزىق ئۇزاققا سوزۇلغان ئىپتىدائىي قەدىمكى دۇنيادا ئوبرازلىق ئىما - ئىشارەتلەر، تەسۋىرىي كۆرۈنۈش شەكىللىرى، سىمۋوللۇق تەقلىد قىلىشلار، ئۆزئارا تەسىرلىنىشلەر ئاساسىدا مەيدانغا كەلدى. قىيا تاش سۈرەتلىرىدىكى بىر قاتار تامغا - ئالامەتلەر دەسلەپكى كالېندار، رەقەم ۋە سىمۋول ئېرۇگلىفلىرىنىڭ ئاددىي شەكلى سۈپىتىدە ھاسىل بولغانىدى. ھەرقايسى خەلقلەر بىرلا ۋاقىتتا يېزىقتا ئېرىشكەن ئەمەس.

يېزىقنىڭ پەيدا بولۇشىغا ئەگىشىپ، ناخشا تېكىستى بولغان قوشاق - يېيىتلار بىلەن مۇزىكىلىق كۈيلەر ئايرىلىپ چىقىشقا

باشلىدى. شۇنداق قىلىپ، يازما ئەدەبىيات شەكىللىنىش مۇمكىن-لىكى تۇغۇلدى...» («قاتلاملىق ئېستېتىكا»، 339 ـ بەت)

ئالمىنىڭ تىل ۋە يېزىقنىڭ كېلىپچىقىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى توغرىسىدىكى قاراشلىرىدا مۇئەييەن دەرىجىدىكى مۇسنەقىل قاراش ۋە ئىجادىيلىق ئىپادىلەنگەن. چوڭقۇر كۆزىتىش، كۆپ تەتقىق قىلىش ۋە كۆچلۈك ئابستراكت تەپەككۇر ئاساسىغا تۇرغۇزۇلغان، شۇنداقلا يۇكسەك دەرىجىدە ئومۇملاشتۇرۇلغان.

ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك، تىلنىڭ رولى، ۋەزىپىسى، تىلنىڭ ئىپادىلىنىش شەكلى بولغان تاۋۇشنىڭ، تىلنىڭ قۇرۇلۇش ماتېرىيالى ھېسابلىنىدىغان سۆزنىڭ رولى ھەم خۇسۇسىيەتلىرى، تىل ۋە يېزىقنىڭ پەيدا بولۇشى، تەرەققىياتى ئۈستىدە كونكرېت، چوڭقۇر تەتقىقات ئېلىپ بارغاندىن باشقا، يەنە «ئەدەبىياتتىكى تۈرلۈك مەسىلىلەرنى تىلشۇناسلىق ئەندىزىسى بويىچە تەتقىق قىلىدىغان ئەدەبىيات تىلشۇناسلىقى»[9] بىلەنمۇ شۇغۇللىنىپ، ئەدەبىياتىمىزدىكى بىر قىسىم ژانىر ۋە ئەسەرلەرنىڭ تىلىغا مۇناسىۋەتلىك بەزى مۇھىم مەسىلىلەرنى ئايدىڭلاشتۇردى ياكى ھەل قىلدى. مەسىلەن، ئالىم ئۆزدىنىڭ «شېئىرىيىتىمىزگە ئائىت بىرقانچە ئېستېتىكىلىق مەسىلە توغرىسىدا» ناملىق ئېسسې ماقالىسىدە، بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ: «شېئىر دېگەن مىسرالاردا ئىگە بىلەن خەۋەرنى دۈم كۆمتۇرۈپ قويسىلا بولىدىغان پاراڭ» دەيدىغان بىمەنە ۋە تېتىقسىز گەپلىرىگە رەددىيە بېرىدۇ، «شېئىر»غا بېرىلگەن تۈرلۈك تەبىر ۋە ھەرخىل چۈشەندۈرۈشلەرنى شېئىرىيەتنىڭ خاس بەدىئىي ئالامەتلىرى نۇقتىسىدىن، خۇسۇسەن تىل نۇقتىسىدىن تولىمۇ ئىنچىكە، چوڭقۇر ۋە قايىل قىلارلىق دەرىجىدە تەھلىل قىلىپ، ئاخىرىدا شېئىرىيەتنى ھەرقانداق ھالەتتە شېئىر قىلىپ تۇرىدىغان بەدىئىي ئالامەت نېمە؟ دېگەن سوئالغا: «ئۇنداقتا، شېئىرىيەتنى ئاھاڭدار ۋە رەڭدار تىل ۋاستىسى ئارقىلىق مەۋجۇت بولىدىغان

سەنئەت ياكى بەدئىي ژانىر دېسەك بولامدۇ؟ بۇنىڭغا بىز شەرت-
لىك ئاساستا «ھەئە» دېيىشىمىز مۇمكىن.

مەلۇمكى، ئىنسان تىل بىلەن تەپەككۇر قىلىدۇ. بىز ئادەتتە-
كى تىل بىلەن شېئىرىيەت تەلەپ قىلىدىغان تىلنىڭ پەرقى ۋە
چېگراسىنى قانداق ئاجرىتىشىمىز مۇمكىن؟ خېلى بىر قىسىم
شېئىرلار ھېلىقى دوستۇم ئېيتقاندەك، گىرامماتىكىلىق دۇم
كۆمتۇرۇش بىلەنلا يېزىلىۋاتامدۇ؟ ...» دەپ جاۋاب بېرىپ، تىل-
نىڭ شېئىردىن ئىبارەت بۇ كۆپ قاتلاملىق سەنئەت ژانىرىدا تۇت-
قان ئورنى ۋە ئويىنىغان رولىنى ئىلمىي يوسۇندا شەرھلەپ بەر-
گەن.[11] يەنە مەسىلەن، ئالىم ئۆزىنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» خەزىنە-
سى» ناملىق ئەسىرىنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» تە تىل ۋە تەپەككۇر
مەسىلىرى» دېگەن قىسمىدا: «يۇسۇف خاس ھاجىپنىڭ بىلىش
نەزەريىسىنىڭ ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن بىر ئالاھىدە قىممىتى
شۇكى، ئۇ تەپەككۇر بىلەن تىلنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە توختال-
غان، تىلنى قەلبنىڭ، ئەقىل ـ پاراسەتنىڭ ئىپادىسى، شاھىتى
ۋە تەرجىمانى سۈپىتىدە مۇھىم ئورۇنغا قويغان. ئۇنىڭ تىل توغ-
رىسىدىكى بايانلىرى پەلسەپىلىك، ئېستېتىكىلىق، لوگىكىلىق
ۋە ئىستىلىستىكىلىق قىممەتكە ئىگە بولۇپ، ئۇ تىل ۋە تەپەك-
كۇر، شۇنىڭدەك بىلىم، تىل ۋە گۈزەل پەزىلەت مەسىلىرى
ئۈستىدە كەڭ توختالغان. بۇ يەردە پەقەت تىلنىڭ ئىنسان مەنىۋى
دۇنياسىنى ئىپادىلەشتىكى رولى ئۈستىدە توختىلىمىز»دەيدۇ. ئا-
لىمنىڭ ئۇلۇغ قامۇسىي ئەسەر «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ تىلى ئۇس-
تىدىكى تەتقىقاتى ئادەتتىكى تەتقىقات بولماستىن، بەلكى مەزكۇر
ئەسەرنىڭ مىللىي تەۋەلىكى ۋە تىل تەۋەلىكى ھەققىدىكى تالاش ـ
تارتىشلارنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغان مۇھىم ئىستىرا-
تېگىيەلىك ئەھمىيەتكە ئىگە تەتقىقات بولغاچقا، ئۇ مۇئەللىپتىن
«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ تىلى ئۈستىدىلا ئەمەس، بەلكى قەدىمكى
ئۇيغۇر تىلى ۋە ئۇنىڭ بىلەن يېزىلغان ھەرخىل شەكىل ۋە تۈر-

لۇك مەزمۇندىكى ئەسەرلەرنىڭ تىلى ئۇستىدىمۇ ئەتراپلىق تەتقىقات ئېلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدىغان سالمىقى زىيادە ئېغىر ئەمگەك ھېسابلىنىدۇ، ئەلۋەتتە. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، ئالىم ئابدۇشۇكۇر مەھەممەتئىمىن ئىلىمگە بولغان ئوتتەك قىزغىنلىقى، مىللەت مەدەنىيىتىگە بولغان چەكسىز مەسئۇلىيەت ئېڭىنىڭ كۈچلۈك تۈرتكىسىدە بۇ ھەقتە كۆپ يىللار ئىزدىنىپ، ئاخىر بۇ شاھ ئەسەرنىڭ تىل تەۋەلىكىنى ئايرىپ چىققان. ئالىم بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ: «‹قۇتادغۇبىلىك› خەزىنىسى، ناملىق كىتابىم 1956 ـ يىلى ئىككى تىلدا ئېلان قىلىنغان ‹ئۇيغۇر خەلقىنىڭ 11 ـ ئەسىردىكى ئىككى بۇيۇك ئالىمىنىڭ خاتىرىسى› دېگەن ماقالەم بىلەن باشلانغان ئىنتىلىش ۋە ئىزدىنىش ئاساسىدا شۇ مۇئەللىپنىڭ يېشىدا يېزىلغان. ... بۇ كىتابنى يېزىشقا بەش نەرسە تۈرتكە بولدى... بۇ كىتابنىڭ مىللىي ۋە تىل تەۋەلىكى ھەققىدە كى تالاشلاردىن ئىبارەت. دەرۋەقە، بۇ كىلاسسىك ‹نوم› غا شەرھ نامە كېرەك ئىدى. بۇ دەل ئەبەدىيلىك يوپۇق ھېسابلىناتتى. مەن ‹مەڭگۈ تاشلار›، ‹تۇرپان تېكىستلىرى›، ‹قاراخانىيلار ھۆججەتلىرى› ئۇستىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، ‹قۇتادغۇبىلىك› تىلى ۋە پىكرىنىڭ يىلتىزى ھەققىدە ئىزدەندىم. ئارىستوتېل ـ فارابى، فىردەۋسى ـ كەيكاۋۇس ئەسەرلىرىگە مۇراجىئەت قىلدىم. كىتابنى سىياسىي نۇقتىدىن ئىزاھلاشتىن ساقلاندىم. ئۇنى كېسىۋالماي، بىر پۈتۈن ھالەتتە ئىزاھلاشقا ئۇرۇندۇم. نەتىجىدە تالىشىپ يۈرگەن تىل ۋە مەدەنىيەت ‹ئىرسىيىتى› ھەل بولدى. يۇسۇفنىڭ تىلى سىڭقۇسىلى تۇتۇق تىلى بولۇپ چىقتى.[1]»

سۆزسىزكى، ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» ئۇستىدىكى خاس تەتقىقاتى، جۇملىدىن ئۇنىڭ تىلى ئۇستىدىكى تەتقىقاتى ھەم ئۇنىڭ زور مۇۋەپپەقىيىتى ئالىمنىڭ مەدەنىيەت تەتقىقات ئىشلىرىمىزغا قوشقان ئالەمشۇمۇل تۆھپىلىرىدىن بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئالىم ئۆزىنىڭ «تارىخ تەتقىقاتىدىكى يېڭى مېتود — ئۇچۇرلۇق تارىخ تەتقىقاتى ئۈسۈلى» ناملىق جەمئىي 15 بۆلەكتىن تەركىب-لەنگەن ماقالىسىدە تىل - يېزىقنىڭ تارىخ تەتقىقاتىدىكى ئاكتىپ ۋە پاسسىپ تەرەپلىرىنى بىرنەچچە نۇقتىدىن كۆرسىتىپ ئۆتكەن بولۇپ، بۇ نۇقتىلارنىڭ بەزىلىرىدىن ئالىمنىڭ تىل - يېزىقنى ئۇنىڭ كېلىپچىقىشى، رولى ۋە تەرەققىياتى جەھەتتىنلا ئەمەس، بەلكى ماھىيىتىدىن ناھايىتى چوڭقۇر ۋە ئىنچىكە تەتقىق قىلغان-لىقىنى كۆرەلەيمىز. ئالىم شۇ ماقالىنىڭ 12 - بۆلىكىدە مۇنداق دەيدۇ:

«مەلۇمكى، تىل - يېزىق ئالدى بىلەن بىۋاستە نەرسىنىڭ ئەمەس، بەلكى سۈبيېكت تەپەككۇرنىڭ سىرتلاشقان سىگناللىق ئۇچۇرىدىن ئىبارەت. بۇ يەردە «ئەسلىي بۇيۇم ئۇچۇرى» بىلەن «كىشى تەپەككۇرىنىڭ ئۇچۇرى» دىن ئىبارەت ئىككى قاتلام ئېنىق سالاھىيەتلىرى بىلەن پەرقلەندۈرۈلۈشى لازىم.

ئېيتىش كېرەككى، يېزىق — ئابستراكت مۇھاكىمە خاراك-تېرلىك تەپەككۇرنى ئابستراكت بەلگە خاراكتېرلىك ھەرپلەر بە-لەن، ئابستراكت چاتقۇچى خاراكتېرىدىكى گىرامماتىكىلىق جۈم-لە تۈزۈش ئارقىلىق ئىككىنچى كىشىگە يەتكۈزۈپ، ئابستراكت چۈشەنچە ھەتتا ئۆز تەسەۋۋۇرىدىكى ئوبراز بىلەن پەيدا قىلىدىغان ئالاقە ۋاستىسىدىن ئىبارەت. بۇ بىۋاستىلىكتىن خالىي بولغان «تۆت ئابستراكت، تا لېنىن ئېيتقاندەك، ئىدېئالىزمنىڭ بىلىش نەزەرىيەسى جەھەتتىكى يىلتىزى ساقلانغان بولىدۇ*.»

«تىل بىلىملىرى بىلەن ئەدەبىيات بىلىملىرى بىر - بىرىنى تەقەززا قىلىدىغان، بىر - بىرىنى تولۇقلايدىغان، بىر - بىرىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان ۋە بىر - بىرىدىن ئايرىۋېتىلسە بولمايدىغان زۆرۈر پەنلەردىن ئىبارەت. شۇڭا، يازغۇچىلار تىل بىلىملىرىگە، تىل تەتقىقاتچىلىرىمۇ ئەدەبىيات بىلىملىرىگە ئىگە بولۇشى كې-

رەك...

بىر قىسىم قەلەم ئىگىلىرىنىڭ تىل بىلىملىرى كەمچىل بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇلارنىڭ يازغانلىرىدا ئىملا مەسىلىلىرىدىن تارتىپ، لېكسىكا، مورفولوگىيە، سىنتاكسىسقىچە چېتىلىدىغان چاتاقلار ئۈچراپ تۇرىدۇ. روشەنكى، بۇنداق چاتاقلار تىلنىڭ بۈزۈلۈشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. شۇنداقلا، بىر قىسىم تىل تەتقىقاتچىلىرى ئەدەبىيات بىلىملىرىگە سەل قارىغانلىقى ئۈچۈن يېزىقچىلىق ماھارىتىنى يېتىلدۈرمىگەن. ئۇلار يازغان بەزى ماقالىلەردە گەرچە تىل ماتېرىياللىرى ۋە ئىلمىي، نەزەرىيەۋى پاكىتلار تولۇق ئاساسقا ئىگە بولسىمۇ، يەنىلا قانائەتلىنەرلىك، قايىل قىلارلىق، جەلب قىلارلىق قۇرۇلمىغا ئىگە بولالمايدۇ. شۇڭا، ئىجتىمائىي ئۇنۇمى تۆۋەن، ئوقۇرمەنلەر ئىچىدە تەسىر قوزغىيالمايدۇ. مۇشۇ نۇقتىدىن ئېلىپ شۇنى تەكىتلەش زۆرۈركى، تىلچىلارمۇ ئەدەبىيات بىلىملىرىنى ئۆگىنىشى، ياخشى يېزىلغان ئەدەبىي ئەسەرلەرنى ئوقۇپ تۇرۇشقا ئادەتلىنىشى ۋە شۇ ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ يېزىقچىلىق ئىقتىدارىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشى لازىم.*»

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئاتاقلىق ئىجمائىي پەنلەر ئالىمى، خۇسۇسەن مەشھۇر مەدەنىيەت تەتقىقاتچىسى، تاكامۇل ئەدەبىياتشۇناس، تارىخشۇناس، كۆرۈنگەن شائىر ۋە ئىقتىدارلىق ئەدەبىي تەرجىمان بولۇش سۈپىتى بىلەن تىلغا، تىل تەتقىقاتىغا غايەت ئېتىبار بىلەن قارىغان، تىلنى مەخسۇس تىلشۇناسلىق ۋە ئېستېتىكا نۇقتىسىدىن چوڭقۇر تەتقىق قىلغان. مانا بۇ ئالىم ئەسەرلىرى تىلىنىڭ، جۈملىدىن ئىلمىي ۋە ئەدەبىي ئەسەرلىرى تىلىنىڭ سىنتاكسىسلىق قۇرۇلما ۋە مورفولوگىيەلىك تۈزۈلۈش جەھەتتە ناھايىتى كۆچلۈك مۇستەھكەملىككە، تىلنى سەنئەتلىك ـ ئىستېلىستىكىلىق ئىشلىتىش جەھەتتە ئىنتايىن روشەنلىككە ۋە

قالتىس دەللىككە، لوگىكا جەھەتتە مەنتىقلىق زىددىيەتلەردىن خالىي ۋە ئەقلىي ئىزچىلسىزلىقتىن مۇستەسنا ھالدا زور قايىل قىلىش كۇچىگە ئىگە بولۇشنىڭ تۇپ سەۋەبىدۇر. روشەنكى، ئا-لىمنىڭ تىلىنى ئىلمىي ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشقا شۇ قەدەر ئېتىبار بىلەن قاراش روھى ھەممىمىزنىڭ ئۆگىنىشىگە، شۇ جۇملىدىن شائىر - يازغۇچىلىرىمىزنىڭ ئۆگىنىشىگە، ئۇلگە قىلىشىمىزغا تولىمۇ ئەرزىيدۇ، ئەلۋەتتە.

ئەمدى، گېپىمىزنى ئۆزىنىڭ پۈتۈنلەي ئىلىم بىلەن ئۆتكەن ئۇلۇغ ھاياتىغا مەردانىلىك بىلەن ئوبىيېكتىپ ۋە لىللا باھا بېرىپ:«مېنىڭ ھايات يولۇم پۇل چېكى ياكى ھۆكۈمەت ھۆججەتلىرىنى ساناش، سىلاش بىلەن ئەمەس، بەلكى كىتاب - ژۇرنال سەھىپىلىرىنى ۋاراقلاش بىلەن ئۆتتى. مېنىڭ ئۆمۇر پائالىيىتىم ئائىلىدىن مەكتەپكە ئۆتۈش بىلەن داۋاملاشتى*» دېيىلگەن بۇ جەننەتماكان ئەزىمەت ئالىمنىڭ تىل ھەققىدىكى بىرقىسىم ھېكمەتبەخش سۆزلىرى بىلەن ئاخىرلاشتۇرىمىز:

مىللىي تىل — ئائىلىدە مىليونلىغان ئانىلار، مومىلار، ئاتىلار ۋە بوۋىلارنىڭ ئۆز ئەۋلادلىرىنى ئىمكانقەدەر توغرا تەلەپپۇزدىكى جانلىق، باي، بىرلىككە كەلگەن مىللىي تىل — «ئانا تىلى»دا قوراللاندۇرۇشقا موھتاج. ھەقىقىي ئائىلە ئىگىلىرى ھەممىدىن ئىلگىرى تاملارغا گىلەم، جاۋەن تىزىشقا ئەمەس، بەلكى كىتاب ئىشكاپلىرى تىكلەشكە، بالىلارغا پەن - مەدەنىيەت مۇھىتى، «كىتاب گۈلشىنى» ھازىرلاپ بېرىشكە ئالدىرىشى لازىم. رۇس مۇتەپەككۇرى چېرنىشىۋىسكىي توغرا ئېيتقان: «ھەربىر كىشى ئۆز ئەقلىي كامالىتىنى يېتىشتۇرۇش ئۈچۈن پۈتۈن جەمئىيەت ئالدىدا قەرزدار. ئائىلىنىڭ مەنىۋى مۇھىتى دەل بۇ خىل ئەقلىي كامالەتنىڭ ئاساسىي بازىسىدىن ئىبارەت.

مىللىي تىل پۇتكۇل نەشرىيات ـ ئاخبارات، ئىجتىمائىي ماد-
دىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇشنىڭ ھەرقايسى ساھە ـ تارماقلىرىدا تەبە-
ئىي ۋە زۆرۈرىي ئىشلىتىلىش نوپۇزى ۋە ئىقتىدارىغا مۇيەسسەر
بولۇشى لازىم. («قاتلاملىق ئېستېتىكا»، 583 ـ بەت)

تىلنىڭ ھاياتى ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشىدە؛ ھەرقانداق مىللىي
تىلنىڭ ئېغىزدىن قېلىشى، بولۇپمۇ قىزلار ۋە ئانىلار، يىگىتلەر
ۋە ئاتىلار ئاغزىدىن قېلىشى؛ ئوقۇتۇش ۋە يېزىقچىلىقتىن قېلە-
شى ـــ ئۇنىڭ ئەجىلىدىن ئىبارەت. ھەرقانداق باشقا جانلىق شەي-
ئىگە ئوخشاش ھەربىرىتىن توختاش تىلنىڭ ھالاكىتىنى كۆرسە-
تىدۇ. ۋاھالەنكى، تىل ھالاكىتى مىللەتنىڭ ھالاكىتىدۇر.
تىلنىڭ ئېغىز، ئوقۇتۇش ۋە يېزىقچىلىقتىن قېلىشى بىر تە-
رەپلىمە، خاتا ئاڭ ۋە مۇھاكىمىلەر تەسىرىدە؛ تىل ـ يېزىق تە-
بىيەسىنىڭ ئاجىزلىقى ياكى نابابلىقى مۇھىتىدا؛ تىل تەرەققىيا-
تىنى داۋاملىق يېڭى ئىلمىي ۋە مىللىي ئاتالغۇلار بىلەن ئىمكان-
قەدەر دەللىككە ئىگە، ئىخچام ناملار بىلەن تەمىنلىمەسلىك سەۋە-
بىدە تەدرىجىي يوز بېرىدۇ. بۇ، بىخۇدلۇق قىلىش مەنئى قىلىنە-
شى لازىم بولغان تۇيغۇن ھالقىغا كۆتۈرۈلۈشى لازىم. ھەر خىل
مىللىي تىللارغا قىلىنغان ئېتىبارسىزلىق بەينەلمىلەلچىلىككە
قىلىنغان سوغۇق مۇناسىۋەت بولۇپ، جاھان مەدەنىيىتىنى گا-
دايلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت. («قاتلاملىق ئېستېتىكا»، 582 ـ بەت)

تىل ئۆلگەن جايدا مىللەتنىڭ ھاياتى خازان بولغان بولىدۇ.
ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر ئەلىشىر نەۋائىي: «تىل تۇپەيلى ئۆلۈك تەنده
جان، سۆز تۇپەيلى تىرىك جاندا جانان» دېسە، داغىستان شائىرى
رەسۇل ھەمزاتوف: «تىلىم ئۆلگەندە مەنمۇ ئۆلۈرمەن» دەپ يازغان.
تىلنى بىلمەي تۇرۇپ، ئېلىنى بىلمەن دېيىش، تىلنى

سۆيمەي تۇرۇپ، ئېلىنى سۆيۈشنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايدۇ. نېمىس سەنئەتچىسى گېنرىخ لائۇبى: «خەلقنىڭ تىلىغا قىلىنغان ھۇجۇم، ئۇنىڭ قەلبىگە قىلىنغان ھۇجۇمدۇر» دەپ توغرا ئېيىتقان. («قاتىلاملىق ئېستېتىكا»، 581 ـ بەت)

تىل نېگىلىزمى (ئىنكارچىلىقى) ـــ مىللىي مەدەنىيەت نېگىلىزمىنىڭ ئاساسى. تىل نېگىلىزمىنىڭ ھەرقانداق ئىپادىلىرى ـــ ئۆز مىللىي تىلىنىڭ ھەرقانداق باشقا مىللەت تىللىرى ۋە ھازىرقى زامان مىللەتلىرى تىللىرىدەك ئىپادىلەش ئىقتىدارى ۋە گۈزەل ئۆزگىچىلىككە ئىگە ئىكەنلىكىگە گۇمانلىنىدىغان نېگىلىزملىق ئاڭ؛ ئۆز مىللىي تىلى تەرەققىياتىنىڭ ھەرقايسى راۋاجلىنىش باسقۇچلىرىنى بىر پۈتۈن مىللىي تىل تەرەققىياتىنىڭ تارىخىي شەكلى دەپ قارىماستىن، ئۇنىڭ ھەرقايسى دەۋرلىرىنى بىر ـ بىرىگە قارشى قويىدىغان نېگىلىزملىق قاراش؛ ئۆز مىللىي تىلىنى ھەم ساپلىقى جەھەتتە، ھەم يېڭى تارىخىي مۇھتتىكى داۋاملىق راۋاجلاندۇرۇش جەھەتتە ئاقىلانە كۆزەتمەيدىغان بىر تەرەپلىمىلىك نۇقتىئىنەزەر قاتارلىقلار مىللىي تىل ئېتىبارى، ئىقتىدارى ۋە ئىقبالىغا جىددىي نۇقسان، ھەتتا ئەجەللىك بوھران كەلتۈرىدۇ. («قاتىلاملىق ئېستېتىكا»، 581 ـ بەت)

مەنبە:

① ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا» (يالقۇن روزى تەرىپىدىن يېزىلغان تونۇشتۇرۇشقا قارالغا)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2002 ـ يىلى 3 ـ ئاي نەشرى، 3 ـ بەت.

② ئېزىز ئاتاۋۇللا سارتېكىن: «مەدەنىيەت دالاسىغا سەپەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2003 ـ يىلى 4 ـ ئاي نەشرى، 6 ـ بەت.

③ ئابدۇقادىر جالالىددىن: «يۇزىمىز، ئۆزىمىز ۋە كۆزىمىز»، شىنجاڭ پەن ـ تېخنىكا نەشرىياتى، 2012 ـ يىلى 4 ـ ئاي نەشرى، 171 ـ بەت.
④ غەيرەتجان ئوسمان: «ئالمىنىڭ تۇغۇلغان جايىنى ئۆزگەر-تىشتىن پەيدا بولغان تەسىراتلار»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى»، 2005 ـ يىلى 2 ـ سان، 31 ـ بەت.
⑤ خالىق نىياز، مۇھەببەت قاسىم: «تىلشۇناسلىقتىن ئومۇ-مىي بايان»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1999 ـ يىلى 11 ـ ئاي نەشرى، 3 ـ بەت.
⑥ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «قاتلاملىق ئېستېتىكا»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1994 ـ يىلى 10 ـ ئاي نەشرى، 586 ـ بەت.
⑦ ئابدۇرەئۇپ پولات تەكلىماكانى: «ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولو-گىيەسى ۋە لېكسىكا تەتقىقاتى»، بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى، 2011 ـ يىلى 4 ـ ئاي نەشرى، 4 ـ بەت.
⑧ ئابدۇرازاق تۆمۇر: «يول ئېچىپ يېڭىلىق يارىتىپ، ئاپتو-نوم رايونىمىزنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل تەتقىقاتىنى يۇقىرى سەۋىيەگە كۆتۈرەيلى»، «تىل تەتقىقاتىمىزنىڭ ئوتتۇز يىلى»، بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى، 2008 ـ يىلى 11 ـ ئاي نەشرى، 13 ـ بەت.
⑨ كۇرەش تاھىر: «ئەدەبىيات تىلشۇناسلىقىدىكى تۇپ مەسە-لىلەر ھەققىدە»، «تىل ۋە تەرجىمە»، 2004 ـ يىلى 4 ـ سان.
⑩ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «شېئىرىيىتىمىزگە ئائىت بىرقانچە ئېستېتىكىلىق مەسىلە توغرىسىدا»، «بۈگۈنكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تەنقىدچىلىكى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى 12 ـ ئاي نەشرى، 281 ـ 289 ـ بەتلەر.
⑪ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «‹قۇتادغۇبىلىك› خەزىنە-سى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1999 ـ يىلى 8 ـ ئاي نەشرى، 253 ـ بەت.

[166] ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «يىپەك يولىدىكى توققۇز ھېكمەت»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 ـ يىلى 7 ـ ئاي نەشرى، 403 ـ بەت.
[167] پەرھات جىلان: «ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ تىلى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2004 ـ يىلى 1 ـ سان، 30 ـ بەت.
[168] ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «يىپەك يولىدىكى توققۇز ھېكمەت»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 ـ يىلى 7 ـ ئاي نەشرى، 392 ـ بەت.

«شىنجاڭنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى ناخشا ـ ئۇسسۇل سەنئىتى» توغرىسىدا

خۇ يى، ئابدۇسالام ئابلىز

ئاپتور ھەققىدە: خۇ يى 1950 ـ يىلى 4 ـ ئايدا شەنشى ئۆلكىسىدە تۇغۇلغان، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى، ماگىستىر ئاسپىرانت يېتەكچىسى. ئۇ 1975 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئۇيغۇر تىلى كەسپىي بويىچە باكالاۋۇرلۇقنى تاماملىغان. 1985 ـ يىلى «ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى» كەسپى بويىچە ماگىستىرلىقنى پۈتكۈزگەن. كېيىن شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇتقۇچى ۋە رەھبەرلىك خىزمەتلىرىنى قىلغان، فىلولوگىيە فاكۇلتېتى پارتىيە ياچېيكىسىنىڭ باش سېكرېتارى بولغان.

دۆلەتلىك نۇقتىلىق تەتقىقات تېمىسىدىن بىرىگە، ئاپتونوم رايون ۋە مەكتەپ دەرىجىلىك كۆپلىگەن تەتقىقات تېمىلىرىغا رىياسەتچىلىك قىلىپ تاماملىغان. ئۇنىڭ «جۇڭگو مىللەتلىرى قامۇسى»، «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارقىلىش ئەھۋالى» قاتارلىق ئىلمىي كىتابلىرى، «ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكىسى تەتقىقاتىغا دائىر بىرقانچە مەسىلە»، «ئېلىمىز قىرغىزلىرىنىڭ جەنۇبىي دىيالېكتى ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى» قاتارلىق 20 پارچىدىن ئارتۇق ئىلمىي ماقالىسى ئېلان قىلىنغان. ئۇنىڭ ئابدۇسالام ئابلىز بىلەن ھەمكارلىشىپ يازغان «شىنجاڭنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى ناخشا ـ ئۇسسۇل سەنئىتى توغرىسىدا» ناملىق بۇ ماقالىسى «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 2004 ـ يىللىق 3 ـ سانىدا

دا ئېلان قىلىنغان.

ئابدۇسالام ئابلىز 1959 ـ يىلى 11 ـ ئايدا كەلپىن ناھىيە-سىدە تۇغۇلغان. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى خەنزۇ تىلى فاكۇلتېتىدا ئوقۇتقۇچى. ئۇ «يېزىقچىلىق ئاساسلىرى»، «ئۇيغۇر ئەدەبىيي ئەسەرلىرىدىن تاللانما»، «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى»، «ئۇيغۇر ھازىرقى زامان، بۈگۈنكى زامان ئەدەبىيات تارىخى» قاتارلىق دەرسلەرنى ئۆتكەن. «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن تاللانما»، «يېزىقچىلىق بىلىملىرى» قاتارلىق دەرسلىكلەرنى تۈزگەن ۋە نەشر قىلدۇرغان. 25 پارچىدىن ئارتۇق ئىلمىي ماقالە، ئون پارچىدىن ئارتۇق تەرجىمە ماقالە ئېلان قىلدۇرغان.

*　　*　　*

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ 80 يىللىق تەرەققىياتى جەريانىدا ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ پىروفېسسورى ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئۆزبىنىڭ ئوقۇتۇش جەھەتتىكى گەۋدىلىك نەتىجىلىرى ۋە ئىلمىي مۇۋەپپەقىيەتلىرى بىلەن كەڭ ئوقۇتقۇچى ـ ئوقۇغۇچىلارنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان، كىشىنى ئېچىندۇرىدىغىنى شۈكى، ئۇ ئىجادىي كۈچ ـ قۇۋۋىتى ئۇرغۇپ تۇرۇۋاتقان، تەتقىقات جەھەتتە مول مېۋە بېرىۋاتقان پەيتتە ئالەمدىن ئۆتتى.

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1980 ـ يىلى پىروفېسسور ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىنىنىڭ ئىلمىي ئەسىرى «شىنجاڭنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى ناخشا ـ ئۇسسۇل سەنئىتى»نى نەشر قىلدى. بۇ كىتاب نەشردىن چىقىشى بىلەنلا، ئىلىم ساھەسىدىكىلەرنىڭ يۇكسەك دىققەت ـ ئېتىبارىنى قوزغىدى. مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا خېلى زور تەسىر پەيدا قىلدى. چۈنكى بۇ ئەسەر نەشر قىلىنىشتىن ئىلگىرى كىشىلەر مۇشۇنداق تەتقىقاتلارنى ئېلىپ بارغان بولسىمۇ، بۇ تەتقىقاتلارنىڭ كۆپىنچىسى نوقۇل سەنئەت توغرىسىدا ياكى شىنجاڭنىڭ ناخشا ـ ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى

ئاساس قىلغان ماقالىلەر بىلەنلا چەكلەنگەچكە، ئانچە زور تەسىر قوزغىيالمىغانىدى. ھالبۇكى، پىروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئالىملارغا خاس كۆزىتىش ئىقتىدارى بىلەن بۇ تېمىنىڭ زور قىممىتى ۋە ئەھمىيىتىنى تونۇپ يەتتى. ئۇ شىنجاڭنىڭ ناخشا ـ ئۇسسۇل سەنئىتىنى پۈتكۈل جۇڭگو مەدەنىيەت سەنئىتى مۇھىتى ئىچىگە قويۇپ تەتقىق قىلدى. جاھانغا مەشھۇر تاڭ شېئىرلىرىدىن شىنجاڭنىڭ ناخشا ـ ئۇسسۇلىغا ئائىت خاتىرىلەر ۋە تەسۋىرلەرنى توپلىدى ۋە مۇشۇ قىممەتلىك ماتېرىياللار ئاساسىدا كۇسەن ئۇسسۇل ـ مۇزىكىسى ۋەكىللىكىدىكى قەدىمكى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ، بولۇپمۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇسسۇل ـ مۇزىكىسىنىڭ ۋەتەنىنىڭ مەدەنىيەت ـ سەنئىتىگە قوشقان مۇھىم تۆھپىسىنى شەرھلىدى. بۇ توغرۇلۇق پىروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئۆز ئەسىرىدە: «تاڭ دەۋرى جۇڭگو تارىخىدىكى مۇھىم بىر دەۋر بولۇپ، ئۇ خەنزۇ مەدەنىيىتىنى ئاساس قىلغان ھالدا ئېلىمىز تارىخىدا كۆپ مىللەتلىك، مەدەنىيەتلىك، گۈللەنگەن مەنزىرىنى ياراتتى. بۇ مەدەنىيەت ئوتتۇرا ئەسىر مەدەنىيىتىنىڭ شەرقتىكى مۇھىم بىر ئوچىقى سۈپىتىدە جاھان تارىخىدا ئالاھىدە ئورۇن ئالغان ۋە كېيىنكى دەۋرلەر مەدەنىيىتى ئۈچۈن كۈچلۈك تەسىر قالدۇرغان» دەپ كۆرسەتكەنىدى.

پىروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ دانالىقى «سۈيىنامە. مۇزىكا تەزكىرسى»، «كونا تاڭنامە. مۇزىكا تەزكىرىسى» ۋە «يېڭى تاڭنامە. مۇزىكا تەزكىرىسى»دىن شىنجاڭنىڭ ناخشا ـ ئۇسسۇلىغا ئائىت تارىخىي ماتېرىياللارنى توپلاش جەھەتتە كۆرۈلۈپلا قالماستىن، بەلكى تاڭ دەۋرىدىكى شائىرلارنىڭ مەشھۇر ئەسەرلىرىدىنمۇ شىنجاڭنىڭ ناخشا ـ ئۇسسۇلىغا ئائىت تەسۋىر ۋە خاتىرىلەرنى توپلاشقا ئەھمىيەت بېرىپ، شۇ ئاساستا تاڭ دەۋرىدىكى لياڭجوۋ، چاڭئەن، لوياڭ قاتارلىق كاتتا شەھەرلەردە شىن-

جاڭ ناخشا ـ ئۇسسۇلىنىڭ تارقىلىش ئەھۋالىنى ئىگىلىگەنلىكى-
دە ھەمدە بۇ ئارقىلىق شىنجاڭ ناخشا ـ ئۇسسۇلىنىڭ ئىچكىرى
ئۆلكىلەرگە تەسىر كۆرسىتىش جەريانىنىڭ ئەھمىيەتتە شىنجاڭ-
نىڭ ناخشا ـ ئۇسسۇلى بىلەن ئىچكىرى ئۆلكىلەرنىڭ مۇزىكا
ئۆگىنىش جەريانى، دەپ يەكۈن چىقارغانلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ.

پىروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن شىنجاڭنىڭ ناخشا ـ
ئۇسسۇل سەنئىتى توغرىسىدا مۇنداق ئىككى جەھەتتە خېلى ئىز-
دەنگەن.

1. شىنجاڭنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى مۇزىكا سەنئىتى

شىنجاڭ بىلەن ئىچكىرى ئۆلكىلەرنىڭ مۇزىكا جەھەتتىكى
ئالماشتۇرۇشى خەن سۇلالىسى ۋە خەن سۇلالىسىدىن ئىلگىرىلا
باشلانغان، بۇ خىل ئالماشتۇرۇش جەنۇبىي ـ شىمالىي سۇلالە-
لەردىن كېيىن تېخىمۇ كېڭەيدى. سۇي ـ تاڭ دەۋرىگە كەلگەندە
يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلدى.

جەنۇبىي ـ شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە شىنجاڭنىڭ كۇسەن
مۇزىكىسى، سۇلى (قەشقەر) مۇزىكىسى، ئىدىقۇت مۇزىكىسى، يا-
پان مۇزىكىسى ئەترەتلىرى ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ كۆپ قې-
تىم ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە بارغان. مەسىلەن، كېيىنكى لياڭ
سۇلالىسىدىكى لىيۇگۇاڭ بىر ھۇجۇم بىلەن كۇسەننى ئىشغال قە-
لىپ، كۇسەن مۇزىكا ئەترىتىنى لياڭجوۋغا ئېلىپ بارغان. شىما-
لىي ۋېي سۇلالىسى جۇڭگونىڭ شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن
كېيىن، كۇسەن مۇزىكا ئەترىتىنى لياڭجوۋدىن شىمالىي جۇڭگو-
دىكى يېڭجېڭ شەھىرىگە ئېلىپ بارغان. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى
غەربىي يۇرت ئارقىلىق سۇلى (قەشقەر) مۇزىكىسى بىلەن بۇخارا
مۇزىكىسىنى كىرگۈزگەن. غەربىي ۋېي سۇلالىسى غەربىي يۇرت
بىلەن بېرىش ـ كېلىش قىلغاندىن كېيىن، ئىدىقۇت مۇزىكىسە-
نى چاڭئەنگە كىرگۈزگەن. شىمالىي جۇ سۇلالىسىدىكى ۋۇدى ـــ

يۇ ۋېنىيى تۈرك خاقانلىقىنى خانىشلىققا ئالغاندىن كېيىن، تۈرك خاقانى كۈسەن، قەشقەر، بۇخارا ۋە سوغدىيانا مۇزىكا ئەتـ رەتلىرىنى قىز مېلى ئورنىدا چاڭئەنگە ھەدىيە قىلىپ بەرگەن. بۇ چاغدىكى شىنجاڭنىڭ مۇزىكىسى، ئۇسسۇلى شىمالىي سۇلالـ لىرىدە ناھايىتى ئەۋج ئالغان، كۈسەن مۇزىكىسى يەنە جەنۇبىي سۇلالىلەرنىڭ بىرى بولغان لياڭ سۇلالىسىگە كىرگەن.

سۇي سۇلالىسى مەملىكەتنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، سۇي ۋېندى ـــ ياڭ جيەن چىڭ شياڭ (جەنۇبىي سۇلالىلەر)، كوـ رېيە، ھىندىستان، بۇخارا، كۈسەن، سەمەرقەنتتىن ئىبارەت يەتتە قىسىملىق مۇزىكا تەسىس قىلغان. كېيىن سۇي ياڭدى ـــ ياڭ گۇاڭ يەنە چىڭ، غەربىي لياڭ، كۈسەن، ھىندىستان، سوغدىيانا، قەشقەر، بۇخارا، كورېيە، لىبى مۇزىكىسىدىن ئىبارەت توققۇز قىسىملىق مۇزىكا تەسىس قىلغان.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە مۇزىكانتلار سۇي سۇلالىسى تەسىس قىلغان توققۇز قىسىملىق مۇزىكىنىڭ ئەنئەـ نىسىگە ۋارىسلىق قىلغان. كېيىن ئۆزلىرى يەن، چىڭ، غەربىي لياڭ، كۈسەن، كورېيە، ھىندىستان، بۇخارا، قەشقەر، ئىدىقۇت، سوغدىيانادىن ئىبارەت ئون قىسىملىق مۇزىكا تەسىس قىلغان. بۇ ئون قىسىملىق مۇزىكا ئىچىدە كۈسەن، قەشقەر ۋە ئىدىقۇت مۇـ زىكىسىدىن ئىبارەت ئۈچ خىل مۇزىكا شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ مۇزىكىسىدۇر.

تاڭ شۇەنزۇڭ ـــ لى لوڭجى زامانىسىدا بۇ ئون قىسىملىق (خىل) مۇزىكىنى ئۆرە تۇرۇپ ئورۇنلايدىغان مۇزىكا بىلەن ئولتۇـ رۇپ ئورۇنلايدىغان مۇزىكىغا ئۆزگەرتكەن. ئۆرە تۇرۇپ ئورۇنلايدـ غانلار ئۆرە تۇرۇپ چالىدىغان سازەندىلەر، ئولتۇرۇپ ئورۇنلايدـ غانلار ئولتۇرۇپ چالىدىغان سازەندىلەر دېيىلگەن. ئۆرە تۇرۇپ ئورۇنلىنىدىغانلار ئەن مۇزىكىسى، تەيپىڭ مۇزىكىسى، پوجىن مۇزىكىسى، چىڭشىيەن مۇزىكىسى، دادىڭ مۇزىكىسى، شاڭيۇەن

مۇزىكىسى، شېئىرى ۋە كۇاڭشېڭ مۇزىكىسىدىن ئىبارەت. پوچېن مۇزىكىسى ھەممە چالغۇ ئەسۋابلىرى بىلەن ئورۇنلىنىدىغان مۇزىكا بولۇپ، ئۇنىڭغا يەنە كۇسەن مۇزىكىسى كىرىشتۇرۇلگەن. ئولتۇرۇپ ئورۇنلىنىدىغان مۇزىكىلار يەن مۇزىكىسى، چاڭشۇ مۇزىكىسى، تيەنشۇ مۇزىكىسى، ياشمسۇن ۋۇگې مۇزىكىسى، لوڭچى ۋە پوچېن مۇزىكىسىدىن ئىبارەت ئالتە قىسىملىق (خىل) مۇزىكىدىن تەركىب تاپقان. بۇ مۇزىكىلارنىڭ ئىچىدە چاڭشۇ مۇزىكىسىدىن كېيىنكى تۆت مۇزىكىدىن لوڭچى مۇزىكىسىنى چىقىرىۋەتكەندە، قالغانلىرى ھەممىسىگە تونۇش بولغان كۇسەن مۇزىكىسىدۇر. يۇقىرىقى بايانلىرىمىزدىن ئون قىسىملىق (خىل) مۇزىكا ئۆرە تۇرۇپ ئورۇنلىنىدىغان ۋە ئولتۇرۇپ ئورۇنلىنىدىغان مۇزىكىلا ئۇرنىنىڭ زور دەرىجىدە يۇقىرى كۆتۇرۇلگەنلىكىنى، مەيلى ئولتۇرۇپ ئورۇنلىنىدىغان ياكى ئۆرە تۇرۇپ ئورۇنلىنىدىغان مۇزىكىدا بولسۇن، كۇسەن مۇزىكىسىنىڭ باشلامچى ئورۇندا تۇرغانلىقىنى كۆرۈالغىلى بولىدۇ. تاڭ سۇلالىسى ئوردا مۇزىكىسى ئىچىدە كۇسەن مۇزىكىسىنىڭ ئورنى يۇقىرى بولۇپ، باشقا خىلدىكى مۇزىكىلارغا سېلىشتۇرغىلى بولمايدۇ.

شىنجاڭ مۇزىكىسىنىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى خەلق ئارىسىغا تارقىلىش ئەھۋالىنى چۇشەندۇرۇش ئۈچۈن، پىروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن تاڭ دەۋرىدىكى شائىرلارنىڭ نۇرغۇن شېئىرلىرىنى نەقىل كەلتۈرگەن. بۇلارنىڭ ئىچىدە لى بەي، بەي جۇيى، لىيۇ يۈشى، ۋاڭ جى، لى چى، ياڭ جۇڭ، ۋاڭ جيەن قاتارلىقلارلىنىڭ نادىر شېئىر مىسرالىرى بار. مەسىلەن، لى بەي «سۇڭشەنگە كېتىۋاتقان فېي تۇنەننى ئۇزىتىش» ناملىق شېئىرىدا:

ئۇزىتىپ چىققاندا مەن بولماق ئۈچۈن سىزدىن جۇدا،
چىن چىمىن دەرۋازىسىغا ھەم كېلىپ قالدۇق مانا.

خۇ قىزى قول ئوينىتىپ مەي ئىچكىلى تەكلىپ قىلۇر،
جىلۋە ئەيلەر مەي ـ شاراب قولىدىكى زەر جامىدا.

دەپ يازسا، گو كاك بىر شېئىرىدا، خەن كۈيلىرى ۋە ئۇيغۇر نەغمىلىرى ئارىلاش چېلىنغانلىقىنى تەسۋىرلەپ مۇنداق يازغان:

خۇ مۇقامى، خەن كۈيى ئوينالسا ئۇندا ماسلىشىپ،
چېكىدۇ ئىلىك ـ جىگەرنى ئېرىتىپ بىردەمدىلا.
گەر ئۇچۇپ كىرسە ئاھاك شامال بىلەن ھەر ھۇجرىغا،
قونىدۇ باھار گىياھلار ئۇستىگە شۇ دەمدىلا.

يۇەن جىك «نەمۇنىلىك نەغمىلەر» (فاچۇي) ناملىق شېئىرىدا مۇنداق يازغان:

بولدى ئۇيغۇرچە ياسانماق قىز ـ ئاياللار مەشغۇلى،
زور ماھارەت بولدى چالماق سازنى ئۇيغۇرلارسىمان.
«سۇمۇرغ ئاتاش»نىڭ ساداسى مۇڭ بىلەن تولسا ئەگەر،
«نەۋ باھار بولبۇل كۈيى» ياڭرايتتى بىر سالقىن ھامان.
ئاتقا ئۇيغۇرچە مىنىش، زىبۇ ـ زىننەت، تىل ئۆگىنىش،
بولدى بەسبەسلىك ھەۋەس بۇ ئەللىك يىلدىن بۇيان.

لى چى «ئەن ۋەنشەن چالغان بالمانىنى ئاڭلاپ» دېگەن شېئىرىدا:

جەنۇب تاغ قومۇشىدا ياسىلىدۇ بالمان،
بۇ مۇزىكا ئەسلىدە كۈسەن شەھىرىدىن چىققان.
غارايىپ بوپ ئۆزگەردى خەن يېرىدە كۈيلىرى،
ئۇنى لياڭجوۋ ئۇيغۇرى چالىدۇ بىزگە بۇئان.

ياندا تۇرۇپ ئاڭلىغان كىشىلەر پەريياد چەكسە،
يۇرت سېغىنغان مۇساپىر كۆزلىرىدە ياش راۋان.

دەپ يازىدۇ. بىز كىشىگە لەززەت بېغىشلايدىغان بۇ نادىر مىسرالاردىن تاڭ دەۋرىدىكى شىنجاڭ مۇزىكىسىنىڭ گۈللەنگەن مەزگىللىرىنى، چالغۇ ئەسۋابلىرى ۋە مەشھۇر مۇزىكانتلارنىڭ ئەھۋالىنى چۈشىنىۋالالايمىز. بەي جۇيى «بەرباپ نەزمىسى»دە:

شاراقلايدۇ ئېرەنزار، ساما قىلار توزغاقلار.
بارسام مېھمان ئۈزىتىپ، تۈندە دەريا بويىغا.
مەست بولساقمۇ شاد بولماي، ئايرىلىشمۇ يات بولماي.
چۈشكىنىدەك بىلىندى، كەڭ دەرياغا تولۇن ئاي.

چۈشتى ئاتتىن ساھىبخانا، تۇرار قولۇاقتا مېھمان.
مەي بىلەن كەيپ قىلىشقا، تەڭكەش ساز يوق ئۇنىڭغا.
ئۇنتۇپ مېھمان مېڭىشنى، ساھىبخانا ھەم يېنىشنى.
ئاڭلاپ قالدى كىمنىڭدۇ، ئۇندا بەرباب چېلىشىنى.

دەپ يازسا، لى چى ئۆزىنىڭ «دوڭ تىڭلەن چالغان بورىيانى ئاڭلاپ» دېگەن شېئىرىدا:

نەۋجۇۋان سەي ۋېنجى چالدى بورىيانىڭ سازىغا،
ئۇ يەنە سەككىز غەزەلنى تەڭشىدى ئاۋازىغا.
يىغلىغان ھۇنلار كۆزىدىن چۆپكە ياش چۈشكەن چېغى،
مۇڭلىنىپ خەن ئەلچىسى ماڭدى بېقىپ دەرۋازىغا.

دەپ يازىدۇ. جاڭ فۇ «فىن قىزى چالغاندا داپ» دېگەن شېئىرىدا:

شۇ تېرە داپقا ئۆگەتتى يېڭىدىن فىن قىزىنى،
قىلدى ئىزھار داپىۋ دەسلەپ بار ماھارەت ئۆزىنى.
چىقتى بىر ئالەمچە نەغمە ئىككى تاق ـ تاق ئىچىدىن،
دۇم قىلىپ، جىڭجىك قىلىپ ئېيتقانغا ئوخشاش سۆزىنى.

دەپ يازغان.

بىز يۇقىرىقى شېئىرلاردىكى تەسۋىرلەردىن شىنجاڭنىڭ تاڭ دەرۋىدىكى چالغۇ ئەسۋابلىرىدىن borija, balaman, pipa (barbap), (rabap), bāΘtarligpipa,dap – dumbaq قاتارلىقلارنى ۋە مەشھۇر مۇزىكانتلاردىن بەي مىڭدا، ۋايسارا چىن، بېي شېنفۇ، پىسارنىم، ۋېي چىجاڭ قاتارلىقلاردىن خەۋەردار بولىمىز.

2. شىنجاڭنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى ئۇسسۇل سەنئىتى

شىنجاڭنىڭ مۇزىكىسى بىلەن ناخشا ـ ئۇسسۇلى ئۆزئارا يۇغۇرۇلۇپ بىر گەۋدە بولۇپ كەتكەن. ناخشا بولىدىكەن ئۇسسۇل بولىدۇ. ئۇسسۇل بولىدىكەن ناخشا بولىدۇ. بىز تاڭ دەۋرىدىكى خاتىرىلەر ۋە تەسۋىرلەردىن شىنجاڭنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى ناخشا ـ ئۇسسۇلىنىڭ گۈللەنگەنلىكىنىلا ئەمەس، ھەتتا ئۇلارنىڭ نامىلىرىنىمۇ بىلەلەيمىز. ناخشا ـ ئۇسسۇل ئۆزئارا يۇغۇرۇلۇپ كەتكەچكە، بەزى مۇزىكىلارنىڭ نامى ناخشا ـ ئۇسسۇلنىڭ نامى بىلەن، ناخشا ـ ئۇسسۇلنىڭ نامى بولسا مۇزىكىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. ئالايلۇق، پىرقىرىما ئۇسسۇلى، سەكرەش ئۇسسۇلى، چەش ئۇسسۇلى، چاچ تاشلاش ئۇسسۇلى، ئالان ئۇسسۇلى، سۇ ـ مۇز ئۇسسۇلى قاتارلىقلار ئەنە شۇ جۇملىدىندۇر. پىروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئۆز كىتابىدا سۇ ـ مۇز ئۇسسۇلىنى مۇنداق تونۇشتۇرغان: سۇ ـ مۇز ئۇيغۇر تىلىدىكى su – muz دېگەن سۆزدىن كەلگەن يەنى ئۇ سۇ ۋە مۇز دېگەن مەنىنى بىلدۇ.

ردۇ. ئۇ قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ سۇ چېچىشىغا ئوخشاپ كېتىدىغان ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنىڭ مۇراسىم تۈسىنى ئالغان ئۇسسۇلدۇر. ئۇيغۇرلار ھەر يىلى يېڭى يىلدا يەنە نوروز كۈنلىرىدە مۇشۇنىڭغا ئوخشاش مۇراسىم پائالىيەتلىرىنى ئۇيۇشتۇراتتى. ئۇ كۈنلەردە ھاۋا سوغۇق بولغاچقا، چېچىلغان سۇ ناھايىتى تېزلا مۇز بولۇپ قېتىپ قالاتتى ۋە بۇنىڭ بىلەن ناھايىتى گۈزەل مەنزىرە ھاسىل بولاتتى. مانا بۇ خىل مۇراسىمدا ئويىنالغان ئۇسسۇل سۇمۇز ئۇسسۇلى دەپ ئاتالغان. «كونا تاڭنامە. سۇلۇ تەزكىرىسى» ۋە «كىتاب مەھكىمىسىنىڭ ئەسلىي پۈتۈكلىرى»دە كۆرسىتىلىشىچە: «ھەر يىلى 11 ـ ئايدا داپ ئۇسسۇلى بىلەن سوغۇق سۇ چېچىلىدۇ، بۇ ئاۋات ئويۇن مەنزىرىسىگە ئايلىنىدۇ» دېيىلگەن. ئۇيغۇر بۇددا ئالىمى خۇيلان (慧琳، 820 ـــ 737 ـ يىللار) ئۆزىنىڭ «نوم سۆزلىرىنىڭ شەرھىسى» ناملىق كىتابىدا: «سۇمۇز غەربىي دىيار ئۇيغۇرلىرىنىڭ سۆزى بولۇپ، سامۇر دەپ ئېيتىلاتتى. بۇ ئويۇن غەربىي يۇرتتىكى كۈچا ئېلىدىن چىققان. ئۇنىڭ ئۆز نەغمىسى ھېلىمۇ بار» دەپ يازغان.

بىز پىروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنىڭ سۇمۇز توغرىسىدىكى تەتقىقاتى ۋە چۈشەندۈرۈشىدىن «سۇمۇز» دېگەن بۇ ئاتالغۇنىڭ ئەسلىي مەنىسى ۋە كېلىش مەنبەسىنى بىلىۋالالايمىز.

بىز پىروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنىڭ «شىنجاڭ-نىڭ تاڭ دەۋرىدىكى ناخشا ـ ئۇسسۇل سەنئىتى» توغرىسىدىكى تەتقىقات نەتىجىلىرىنى ئەسلىگىنىمىزدە، يەنە مۇنداق ئۇچ جەھەتتىن ئىلھام ئالىمىز:

بىرىنچى، ماتېرىيال توپلاش ماھارىتىدىن ئىلھام ئالىمىز. بەرەر تەتقىقات تېمىسىنى ئىشلەشتە ماتېرىيال توپلاش ناھايىتى مۇھىم. بېتەرلىك ماتېرىيال توپلىمىغاندا ماتېرىيالدىن مۇۋاپىق ۋە ئۇنۇملۇك پايدىلىنىشتىن سۆز ئاچقىلى بولمايدۇ، تەتقىقات تېمىسىنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئىشلەشكە ئامالسىز قالىمىز.

شىنجاڭنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى ناخشا ـ ئۇسسۇلىنى تەتقىق قىلىشتا كىشىلەر ئادەتتە «تاڭ سۇلالىسى تارىخى مۇزىكا تەزكىرىسى» قاتارلىق تارىخىي كىتابلاردىن ماتېرىيال توپلايدۇ. بۇ ھال ئېنىقكى، ماتېرىيال كەملىك مەسىلىسىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئەمما، پىروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئۆزگىچە يول تۇتقان، ئۇ كىشىلەر ئىنتايىن ياقتۇرىدىغان ۋە كىشىلەرگە ئىنتايىن تونۇش بولغان تاڭ شېئىرلىرىدىن ماتېرىيال توپلاپ ناھايىتى زور مۇۋەپپەقىيەت قازانغان. بۇ نۇقتا بىزگە ھەقىقىي بىر مۇنەۋۋەر مۇتەخەسسىس ۋە ئالىمنىڭ نېمىنى تەتقىق قىلىشنى بىلىپ قالماي، يەنە ئۆزگىچە تەتقىقات ئۇسۇلىنى بايقاشقا ۋە شۇنداقلا ماتېرىيال توپلاش ئۇسۇلىغا ماھىر بولىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بەردى.

ئىككىنچى، نېمىنى يورۇتۇش ماھارىتىدىن ئىلھام ئالىمىز. مۇۋەپپەقىيەت قازانغان ئالىم ئادەتتىكى نېمىدىن زور قىممەتكە ئىگە ماھىيەتلىك نەرسىلەرنى قېزىپ چىقالايدىغان بولۇشى كېرەك. «شىنجاڭنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى ناخشا ـ ئۇسسۇل سەنئىتى» دېگەن تېمىنىڭ قارىماققا ئانچە چوڭقۇر مەنىسى يوقتەك. ئىلگىرى مۇشۇ تېمىدا يېزىلغان ماقالىلەرنىڭ كۆپىنچىسى يۈزەكىلا يېزىلغان بولۇپ، شىنجاڭنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى ناخشا ـ ئۇسسۇلىنى تونۇشتۇرۇش بىلەنلا ئىشنى تامامىلىغان، چوڭقۇرلاپ كىرەلمىگەن. پىروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن بولسا شىنجاڭنىڭ ناخشا ـ ئۇسسۇلىنى ۋەتەننىڭ بىر پۈتۈن ئەدەبىيات ـ سەنئىتى نۇقتىسىدىن كۆزەتتى، تەھلىل قىلدى ۋە تەتقىق قىلدى. شۇڭا ئۇ ۋەتەننىڭ مول مەزمۇنلۇق مەدەنىيىتىنى بەرپا قىلىشتا مەملىكىتىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئۆزلىرى قوشقان تۆھپىلىرى بىلەن تارىخ بېتىگە خاتىرىلىنىدۇ. كۈسەن مۇزىكىسى، قەشقەر مۇزىكىسى، ئىدىقۇت مۇزىكىسى، ئۇدۇن مۇزىكىسى، ئى-

ۇيغۇر مۇزىكىسى قاتارلىقلار قەدىمكى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ۋەتەننىڭ مۇزىكا مەدەنىيىتىگە قوشقان مۇھىم تۆھپىسى. بىزنىڭ بۇيۇك ۋەتىنىمىز قەدىمدىن تارتىپ بىرلىككە كەلگەن كۆپ مىللەتلىك دۆلەت. شىنجاڭنىڭ ناخشا ـ ئۇسسۇلى تاغ سۇلالىسىدىن ئىلگىرىكى خەن، جەنۇبىي ـ شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىلا ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە كىرگەن. ھالبۇكى، تاغ دەۋرى بۇ خىل ئالماشتۇرۇش گۈللەنگەن دەۋردۇر، دېگەن يەكۈننى چىقارغان.

ئۇچىنچى، بىلىم قۇرۇلمىمىزنى كېڭەيتىش جەھەتتە ئىلھام ئالىمىز. بىلىملىك ۋە قابىلىيەتلىك بولۇش، كۆپلەپ پاكىت كۆرسىتىش مۇۋەپپەقىيەت قازانغان ئالىملار ھازىرلاشقا تېگىشلىك ساپانىڭ بىرىدۇر. بىز پىروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ كىتابىنىڭ ئارقىسىدا كۆرسەتكەن پايدىلىنىش ماتېرىياللىرىدىن شۇنى كۆرۇۋالالايمىزكى، ئالىم بۇ كىتابنى يېزىش ئۈچۈن نۇرغۇن كىتاب ۋە يازما ھۆججەت ـ ۋەسىقىلەرنى ئوقۇغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ ماتېرىياللارنىڭ كۆپىنچىسى چەت ئەل تىل ـ يېزىقىدىكى ۋە خەنزۇ تىل ـ يېزىقىدىكى ماتېرىياللاردۇر. پىروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ ماقالىلىرىنىڭ ماتېرىيالى مول، مەزمۇنى تولۇق بولۇشى ئۇنىڭ چەت ئەل تىلى ۋە خەنزۇ تىلىنى جاپاغا چىداپ پۇختا ئۆگەنگەنلىكى، ئىگىلىگەن ماتېرىياللىرىنى قىلچە كۆچمەيلا تەتقىق قىلالىغانلىقى ۋە بۇ ئارقىلىق تەتقىقات نەتىجىسىنىڭ يۇكسەك ئىلمىيلىككە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر.

بىز بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۇۋالالايمىزكى، نۆۋەتتە بەزى ئاپتورلار ماقالىلىرىنىڭ تېمىسى ياخشى تالالانغان، مەزمۇنى يېڭى بولسىمۇ، لېكىن پايدىلانغان ماتېرىيالى ناھايىتى ئاز، يەنە كېلىپ ئاپتورنىڭ ئۆز سەۋىيەسىنى جارى قىلدۇرۇشى چەكلىك، ماقالىنىڭ چوڭقۇرلۇقى كۆزلىگەندەك ئەمەس. بۇ جەھەتتە پىروفېسسور

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ھەقىقەتەن بىزنىڭ ئۇلۇگمىزدۇر. ھاياتىنى ئىلىم ـ پەنگە بېغىشلىغان كىشى داۋاملىق ئۆگىنىشى، ئۇزۇكسىز پىكىر يۈرگۈزۈشى، چەت ئەل تىلى ۋە باشقا مىللەت ـ لەرنىڭ تىلىنى ئۆگىنىشى كېرەك.

پايدىلانمىلار:

① ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «شىنجاڭنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى ناخشا ـ ئۇسسۇلى سەنئىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 ـ يىلى نەشرى.

② «سۈينامە. مۇزىكا تەزكىرىسى»

③ «تاڭنامە. مۇزىكا تەزكىرىسى»

④ «تاڭ دەۋرى شېئىرلىرىدىن»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 ـ يىلى نەشرى.

⑤ «تاڭ دەۋرى شېئىرلىرىدىن 300 پارچە»

بولغاچ ئىلىم پەرۋانىسى، ئۆچمەس ئىجاد يادنامىسى

مەتتۇرسۇن ئېلى

ئىلاۋە: پىروفېسسور مەتتۇرسۇن ئېلىنىڭ بۇ ماقالىسى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتى 2015 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ئۆتكۈزگەن «ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ۋاپاتىنىڭ 20 ـ يىللىقىنى خاتىرىلەش ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى»دا ئوقۇلغان.

*　　*　　*

1995 ـ يىلى 27 ـ فېۋرال كۈنى ئىلىم كۆكىمىزدىن بىر نۇرانە چولپان ساقىدى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئىلىم ئاسمىنىمىز خىرەلەشتى! بۇنىڭدىن 20 يىل مۇقەددەم، بىر ئىلىم ـ ئىجاد پەرۋانىسىنىڭ يۇرىكى سوقۇشتىن توختىدى، شۇنىڭ بىلەن خەلقىمىز بىر يېتۈك ئالىمدىن مەڭگۈگە ئايرىلىپ قالدى! بۇنىڭدىن 20 يىل ئىلگىرىكى 27 ـ فېۋرال كۈنى، يېرىم ئەسىرگە يېقىن تىنىمسىز قەلەم تەۋرەتكەن ۋە تالاي ئىجادىي مېھنەت مېۋىلىرىنى رويابقا چىقارغان بىر ئەدەبىيات شەيداسىنى ئەزرائىل ۋاقىتسىزلا ئارىمىزدىن ئېلىپ كەتتى. شۇنداق قىلىپ، بىز بىر ئىستېداتلىق ئەدىبىمىزدىن مەھرۇم بولغىنىمىزنى تۇيمايلا قالدۇق!

بۇ ئىلىم ـ ئىجاد پەرۋانىسى، يېتۈك ئالىم ۋە ئىستېداتلىق ئەدىب دەل ئۇستاز ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئىدى. ئۇنىڭ ۋاپاتى ھەقىقەتەن ئۇيغۇر ئىلىم ساھەسى ئۈچۈن تولىمۇ چوڭ يو-

قىتىش بولغانىدى. شۇڭىمۇ جۇدالىق ئازابىدىن يۈرەكلەر زەردا
بولدى، دىللار ھەسرەتكە تولدى؛ قەلبلەر ئۆرتەندى، كۆڭۈللەر
تىلغاندى. جۇدالىقتىن باغرى ئېزىلگەن، ئەما ئەبەدىي مەھرۇم-
لۇقتىن ئەقىل تاپقان بىر قىسىم زىيالىيلار ھەمدە تاراتقۇ مۇخ-
بىرلىرى 20 يىلدىن بۇيان ھايات ۋاقتىدا سوغۇق مۇئامىلىلەردىن
خالىي بولالمىغان بۇ زاتى مۇبارەكنىڭ تۇغۇلغان، ۋاپات بولغان
يىل خاتىرىلىرىگە بېغىشلانغان ئىلمىي يىغىن ۋە باشقا تۇرلۈك
پائالىيەتلەرنى ئۆتكۈزۈش ئارقىلىق، بىر تەرەپتىن، ئەجدادلىرى-
مىزنىڭ ئالىم ـ ئۆلىمالارنى قەدىرلەشتىن ئىبارەت مەرىپەتپەر-
ۋەرلىك ئەنئەنىسىگە يانداشقان بولسا؛ يەنە بىر تەرەپتىن، مەرھۇم
ئۇستازىمىز ھايات چېغىدىلا ئېرىشىشكە تېگىشلىك بولغان، ئەم-
ما ھەسەتخورلار، كۆرەلمەسلەرنىڭ پىتنە ـ ئىغۋا، تۆھمەت ـ
يالالىرى دەستىدىن ئېرىشەلمىگەن قەدىر ـ قىممەت، ئىززەت ـ
ھۆرمەتنىڭ ئورنىنى ھەقلىق رەۋىشتە تولدۇرماقنى ئىستەشتى.
ئۇنىڭ ئىلمىي ئەمگەكلىرى، مۇناسىۋەتلىك ئىلىم ساھەلىرىدىكى
ئاۋانگارتلىق ھەم سەركىلىك رولى، ئەدەبىي ئىجادىيەتلىرى ۋە
كىشىلىك پەزىلەتلىرى قاتارلىقلار ھەققىدىكى ماقالە ـ ئوب-
زورلار، ئەسلىمە ـ سۆھبەتلەر ئۇزۇلمەي ئېلان قىلىنىپ تۇردى.
بۇ كۆپ قىرلىق ئالىمىمىز ۋە كۆپكە ماھىر ئەدىبىمىزنىڭ ھايات
ۋاقتىدا ئېتىبارسىز قارالغان تۇم ـ تۇم كىتابلىرى، يۇقىرى
ئىلمىي قىممەتكە ئىگە ماقالىلىرى ئىلىم ئاشىنالىرى ۋە ئۇس-
تازىنىڭ ئىخلاسمەنلىرى تەرىپىدىن 20 يىلدىن بېرى بەس ـ
بەستە نەشر قىلىنىپ كەلدى.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ پەخىرلىك ئوغلانى، تۆھپىكار باغۋەن، يې-
تۇك ئالىم، ئىستېداتلىق ئەدىب ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن
1933 ـ يىلى 28 ـ سېنتەبىردە ئاتۇشنىڭ مەشھەت بازىرىغا تۇ-
تاش باغئېرىق كەنتىدە مەرىپەتپەرۋەر ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن.
ئۇ 1950 ـ يىلى كۈزدە شىنجاڭ ئىنستىتۇتىنىڭ بىيوخىمىيە

فاكۇلتېتىغا ئوقۇشقا كىرگەن، 1952 ـ يىلى ئوقۇشنى ئەلا نەتىجە بىلەن پۈتكۈزۈپ ئانا مەكتىپىگە ئوقۇتقۇچىلىققا ئېلىپ قېلىنغان. 1953 ـ يىلىدىن 1955 ـ يىلىغىچە ئۇ شىئەندىكى غەربىي شىمال ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئاسپىرانتلىق بۆلۈمىدە پەلسەپە پەنلىرى بويىچە بىلىم ئاشۇرغان. ئوقۇشنى تۈگەتكەندىن كېيىن، ئۇ ئانا مەكتىپىگە قايتىپ ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقات بىلەن شۇغۇللانغان. 1959 ـ يىلىدىن 1979 ـ يىلىغىچە سىياسىي ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلىنغان بۇ ئىلىم پەرۋانىسى 1962 ـــ 1966 ـ يىللار ئارىلىقىدا شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى كۇتۇپخانىسىدا نازارەت ئاستىدا ئىشلەشتىن ئىبارەت پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ، ئۇنىۋېرسىتېتنىڭ كۇتۇپخانىسىدىكى مول كىتاب زاپىسىدىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىپ ئۆزىنىڭ كېيىنكى تولىمۇ كەڭ دائىرىلىك ئىلمىي تەتقىقات ۋە ئىجادىيەت ئىزدىنىشلىرىگە پۇختا ئاساس سالغان. 1979 ـ يىلى سىياسىي ھوقۇقى ئەسلىگە كەلگەن ئۇستاز ئەدەبىيات فاكۇلتېتىغا يۆتكىلىپ، ئوقۇتۇش، ئىلمىي تەتقىقات ۋە ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان.

ئابدۇشۇكۇر مۇئەللىم ھايات چېغىدا تولۇق كۇرس ئوقۇغۇچىلىرىغا «جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسى تارىخى»، «جۇڭگو ئىنقىلابى تارىخى»، «ئۆسۈملۈكلەر پاتالوگىيەسى»، «ھاشاراتشۇناسلىق»، «ئېستېتىكا» قاتارلىق دەرسلەرنى، ماگىستىر ئاسپىرانتلارغا «ئوتتۇرا ئاسىيا پەلسەپە ـ ئىدىيە تارىخى» دەرسىنى ئۆتۈپ، ئوقۇتۇش ۋەزىپىسىنى بەجانىدىل ئورۇنلىغاندىن سىرت، ئىلمىي تەتقىقات ۋە ئەدەبىي ئىجادىيەتكە پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن كىرىشىپ، ئۆزىنىڭ ئىلمىي كامالىتىنى ۋە بەدىئىي تالانتىنى تولۇق نامايان قىلغانىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ھايات يولى، ئوقۇتۇش ۋە پەن ـ تەتقىقات ئەمەلىيىتى، ئىلمىي ئىزدىنىشلىرى ھەم ئەدەبىي ئىجادىيەتلىرى ئارقىلىق بىزگە ئالىي مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسىنىڭ، بولۇپمۇ ئالىي مەكتەپ ئەدەبىيات فاكۇلتېتى ئوقۇتقۇچىسىنىڭ

قانداق بولىدىغانلىقىنى ھەم قانداق بولۇشى كېرەكلىكىنى چىن مەنىسى بىلەن تونۇتقانىدى. شۇڭىمۇ ئۇنى «تۆھپىكار باغۋەن، يېڭى تۈرك ئالىم ۋە ئىستېداتلىق ئەدىب» دېگەن نامغا ئېرىشىپ زات دېسەك ھەرگىز تىلىمىز كۆيمەيتتى.

دەرۋەقە، ئابدۇشۇكۇر مۇئەللىم كۆپكە قابىل يېتىرك ئالىم ۋە ئىستېداتلىق ئەدىب سۈپىتىدە ئوقۇتۇش بىلەن ئىلمىي تەتقىقاتنى، ئەدەبىيات ئوقۇتۇشى بىلەن ئەدەبىي ئىجادىيەتنى ئورگانىك بىرلەشتۈرۈشنىڭ نەمۇنىسىنى ياراتقان تۆھپىكار مائارىپچى ئىدى. ئابدۇشۇكۇر مۇئەللىم ئۆزىنىڭ ئوقۇتۇشنى، ئىلمىي تەتقىقاتنى ۋە ئەدەبىي ئىجادىيەتنى ئورگانىك بىرلەشتۈرۈشتەك ئەمەلىي ھەرىكىتى ئارقىلىق، بىرىنچىدىن، جامائەتكە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ «ئۇچنى ئورگانىك بىرلەشتۈرۈش» ئەنئەنىسىنى ئەڭ گەۋدىلىك نامايان قىلىپ بەرگەنىدى. ئىككىنچىدىن، ئەدەبىيات فاكۇلتېتى ئوقۇتقۇچىلىرىغا «ئۇچنى ئورگانىك بىرلەشتۈرۈش»نىڭ ئۇلگىسىنى تىكلەپ بەرگەنىدى. ئۇچىنچىدىن، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ ئەينى چاغدىكى ئوقۇتقۇچىلىرى ئارىسىدا ئوقۇتۇش، ئىلمىي تەتقىقات ۋە ئەدەبىي ئىجادىيەتكە تەڭ ئېتىبار بېرىش ھەم ئۇلارنى ئورگانىك بىرلەشتۈرۈشتەك ئېسىل ئەنئەنىنىڭ مۇكەممەللىشىشىدە شۇنداقلا ئىزچىل داۋاملىشىشىدا تۈرتكىلىك رول ئوينىغانىدى. ئەينى چاغلاردا ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدىكى نۇرغۇن ئوقۇتقۇچىلار ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن، شېرىپىدىن ئۆمەر قاتارلىق ئۇستازلارنىڭ «ئۇچنى ئورگانىك بىرلەشتۈرۈش»تەك ئىستىلىدىن ئىلھاملانغان ۋە ئۇلارنىڭ ئىلمىي تەتقىقات ئارقىلىق ئوقۇتۇشنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش، ئەدەبىي ئىجادىيەت ئەمەلىيىتى ئارقىلىق ئەدەبىيات كەسپى ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ يېزىقچىلىق ـ ئىجادىيەت قىزغىنلىقىنى ئۇرغۇتۇش، ئەدەبىيات تەتقىقاتى، ئەدەبىي ئىجادىيەت ھەم ئەدەبىيات ئوقۇتۇشنى بىر گەۋدىلەشتۈرۈش ئارقىلىق مىل-

لمي ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىياتىغا تۈرتكە بولۇشتەك خىسلىتىنى ئۆزلىرىگە ئۇلگە قىلغانىدى. 1980 ــ 1990 - يىللاردىكى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ ئابدۇكېرىم رەھمان، بۇغدا ئابدۇللا، نۇرمۇھەممەد زامان، تۈرسۇن قۇربان، ھېمىت مەخسۇت قاتارلىق ئوقۇتۇشقا ماھىر، ئىلمىي تەتقىقات ۋە ئەدەبىي ئىجادىيەتتە قابىل تۆھپىكارلىرىنىڭ ھەممىسىلا ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ۋە شېرىپىدىن ئۆمەر قاتارلىق ئۇستازلارنىڭ بىۋاستە تەسىرى ھەم تەربىيەسىدە يېتىشىپ چىققان دېيىش خاتا بولمىسا كېرەك. ئابدۇشۇكۇر مۇئەللىم سەركىلىكىدىكى، يۇقىرىقى ئۇستازلاردىن تەركىب تاپقان بۇ قوشۇن ھازىرلىغان «ئۇچنى ئورگانىك بىرلەشتۈرۈش» ئىقتىدارى ئەمەلىيەتتە ئالىي مەكتەپ تىل - ئەدەبىيات كەسپى ئوقۇتقۇچىلىرى ئۇچۇن كەم بولسا بولمايدىغان ئەڭگۈشتەر ھېسابلىناتتى. بۇ نەزەرىيە بىلەن ئەمەلىيەتنى بىرلەشتۈرۈش، ئوقۇتقۇچى ئوقۇغۇچىغا سۆزلىگەننى ياكى ئۇنىڭدىن ئىشلەشنى تەلەپ قىلغاننى ئاۋۋال ئۆزى ئەمەلدە كۆرسىتىش مەسلىسى ئىدى.

ئابدۇشۇكۇر مۇئەللىم ئىلمىي تەسىر دائىرىسى جەھەتتە مىللەت ھالقىغان، رايون ھالقىغان ۋە دۆلەت ھالقىغان ئالىم ئىدى. ئۇنىڭ «35 پارچە ئىلمىي ماقالىسى ۋە ئۇچ پارچە كىتابى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنىپ، خەنزۇچە مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلىندى» (ئېزىز ئاتاۋۇللا سارتېكىن: «مەدەنىيەت دالاسىغا سەپەر»، 18 - بەت). ھەتتا بەزى خەنزۇچە نوپۇزلۇق مەتبۇئاتلار ئالىمغا مەخسۇس ماقالە زاكاز قىلدۇرۇپ ئېلان قىلىشتى. ئۇستازنىڭ «ئەدەبىيات - سەنئەت تەتقىقاتى»نىڭ (جۇڭگو مەدەنىيەت مىنىستىرلىقى باشقۇرىدىغان، جۇڭگو سەنئەت تەتقىقات ئاكادېمىيەسى چىقىرىدىغان ئېلىمىزدىكى ئەڭ نوپۇزلۇق - يادرولۇق ژۇرناللارنىڭ بىرى) 1995 - يىللىق 5 - سانىغا بېسىلغان «ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتى» ناملىق ماقالىسىنىڭ ئاخىرىغا مۇنداق مۇھەررىر

ئىلاۋىسى بېرىلگەن: «ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئۇيغۇرلارنىڭ مەشھۇر ئالىمى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى. ژۇرنىلىمىز ئەپەندىگە مەزكۇر ماقالىنى مەخسۇس زاكاز قىلىپ يازدۇرغانىدى. ئەپسۇسكى، ماقالە تېخى خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ بولماستىلا ئۇ تۇيۇقسىز قوزغالغان يۇرەك كېسىلى بىلەن مارتتا ۋاپات بوپتۇ. بۇ ئەپەندىدىن قالغان ئەڭ ئاخىرقى بىر پارچە ماقالە. بىز بۇ ماقالىنى ئېلان قىلىش (بىرئاز قىسقارتىلدى) بىلەن بىرگە ئۇنىڭ ۋاپاتىغا قايغۇرىمىز ۋە ئۇنى ياد ئېتىمىز.»

ئېلىمىزدىكى ئەڭ نوپۇزلۇق ئىلىم ژۇرناللىرىنىڭ بىرى بولغان «ئەدەبىيات ـ سەنئەت تەتقىقاتى»نىڭ ئابدۇشۇكۇر مۇئەللىمگە ماقالە زاكاز قىلدۇرغانلىقى ھەققىدىكى بۇ ئۇچۇردىن بىز ئۇستازنىڭ ئېلىمىزدىكى ئىلمىي تەسىرى ۋە نوپۇزىنىڭ ھەقىقەتەن يۇقىرى ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت بىر پاكىتنى ئېنىق كۆرۈۋالالايمىز (بىلىشىمچە، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدا خىزمەت قىلغان ۋە قىلىۋاتقان خەنزۇ پروفېسسور ھەم مۇتەخەسسىسلەر ئىچىدىمۇ 1980 ـ يىللاردىن ھازىرغىچە مەزكۇر ژۇرنالدا ئىلمىي ماقالە ئېلان قىلىش شەرىپىگە ئېرىشكەنلىرى يوق ئىكەن). ئالىمنىڭ بىرمۇنچە ئىلمىي ماقالىلىرىنىڭ ياپونىيە ۋە ئۆزبېكىستان، قىرغىزستان قاتارلىق ئوتتۇرا ئاسىيا ئەللىرىدە نەشر قىلىنغانلىقى ئۇنىڭ دۆلەت ھالقىغان ئىلمىي تەسىرىنى دەلىللەشكە يېتەرلىك بولسا كېرەك. ئۆزبېكستاندا چىقىدىغان، مۇھەممەد يۈسۈف نامىدىكى ئەدەبىيات ـ ئىجتىمائىي فوندى نەشر قىلغان «ئالتۇن قەلەم» گېزىتىنىڭ 2010 ـ يىلى نويابىر 21 ـ سانىنىڭ 8 ـ، 9 ـ بېتى ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنگە ئاتالغان. بۇ بەتلەردە «ئەللامىنى خاتىرىلەپ» دېگەن ماۋزۇ ئاستىدا ئالىمنىڭ ھاياتى، ئۇنىڭ ئىلمىي تەتقىقات جەھەتتىكى ئۇتۇقلىرى ۋە «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى» («ئون ئىككى مۇقام، خەزىنىسى» دەپ ئېلىنغان)، «فارابى

ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە سىستېمىسى» قاتارلىق يىرىك ئىلمىي كىتاب-
لىرى، ئەدەبىي ئىجادىيەتتىكى نەتىجىلىرى قىسقىچە تونۇشتۇ-
رۇلغاندىن كېيىن، مەرھۇم ئۇستازنىڭ تۆت پارچە شېئىرى بې-
رىلگەن. بۇ قىسقا ئوبزوردىكى مۇنۇ جۇملىلەر ئالىم ئابدۇشۇكۇر
مۇھەممەتئىمىن ئىلمىي كىتابلىرىنىڭ ئۆزبېكىستان ئىلىم ئەھ-
لى ئارىسىدىكى تەسىرىنى تولىمۇ روشەن كۆرسىتىپ تۇرۇپتۇ:
«ئالىمنىڭ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىلمىي تەتقىقات ئىشلىرىدىن
يەنە بىرى فارابى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە سىستېمىسىنى تۇنجى بولۇپ
ئېنىقلاپ بەرگەنلىكىدىن ئىبارەت. ئۆزبېكىستانلىق ئاكادېمىك
ئالىم مۇزەففەر خەيرۇللايېف ئۇيغۇر ئالىمىنىڭ بۇ تەتقىقاتىغا
يۇكسەك باھا بەرگەن.»

ئابدۇشۇكۇر مۇئەللىم ئىسمى جىسمىغا لايىق مول ھوسۇللۇق
ھەم يېتۇك ئالىم ئىدى. مەرھۇمنىڭ ئېستېتىكا، ئۇيغۇر پەلسەپە
تارىخى، ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى، ئۇيغۇر سەنئىتى، ئۇيغۇر
تارىخى قاتارلىقلارغا ئائىت «ئومۇمىي ئېستېتىكا»، «قاتلاملىق
ئېستېتىكا»، «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، «ئۇيغۇر خەلق كىلاسسىك
مۇزىكىسى ‹ئون ئىككى مۇقام› ھەققىدە»، «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنە-
سى»، «شىنجاڭنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى ناخشا ـ ئۇسسۇل سەنئىتى»،
«‹قۇتادغۇبىلىك› خەزىنىسى»، «فارابى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە سىستې-
مىسى»، «غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى»، «قەدىمكى مەركىزىي
ئاسىيا» نامىلىق ھەرقايسى نەشرىياتلار نەشر قىلغان نوپۇزلۇق
ئىلمىي ئەسەرلىرى شۇنداقلا شەرق ئەدەبىياتى، مىللەتشۇناسلىق،
جەمئىيەتشۇناسلىق، ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەتشۇناسلە-
قى، تۈركولوگىيە، ئارخېئولوگىيە، فولكلور، دىنشۇناسلىق، تېبا-
بەتشۇناسلىق ساھەلىرىگە دائىر ئاشكارا ئېلان قىلىنغان نۇرغۇن-
لىغان يۇقىرى ئىلمىي قىممەتكە ئىگە ماقالىلىرى ئۇنىڭ ئەڭ
مول ھوسۇللۇق ۋە ئەڭ يېتۇك ئالىملىقىنىڭ كەم ـ كوتىسىز
شاھىتى بولالايتتى.

ئابدۇشۈكۈر مۇئەللىم يەنە باشتا دېيىلگەندەك، ئەدەبىياتنىڭ ھەممە ژانىر - تۈرلىرىدە دېگۈدەك ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ ئۆز تالانتىنى نامايان قىلغان ئىستېداتلىق ئەدىب ئىدى. ئۇ ھايات ۋاقتىدا شېئىر ئىجادىيىتى بىلەن ئىزچىل شۇغۇللىنىپ، 2000 پارچىگە يېقىن شېئىر ئېلان قىلدۇرغانىدى. 1980 - يىللاردا، ئەدىبنىڭ «چۈغلۇق»، «رۇبائىيات» (ئىككى توپلام) قاتارلىق شېئىرلار توپلىمى، «قارلىق تاغ شەجەرىسى» ناملىق شېئىرىي رومانى نەشر قىلىنغانىدى. ئېزىز ئاتاۋۇللا سارتېكىننىڭ «مەدەنىيەت دالاسىغا سەپەر»دە بەرگەن مەلۇماتىچە، ئۇستازنىڭ نەشر قىلىنمىغان شېئىر توپلاملىرىدىن «ھەمرايى غەزەللىرى»، «غەزەلىيات»، «باھارىيات»، «شېرىن ۋە سېرىن»، «ئاق توز»، «شەبنەم ۋە ئۇچقۇن» قاتارلىقلار بار ئىكەن. ئابدۇشۈكۈر مۇئەللىمنىڭ «سەۋدالىق تەئەججۇپنامىسى» ناملىق نەسرلەر توپلىمى، «كۈمراجىۋا»، «كۈسەن مەلىكىسى» (ئېلان قىلىنمىغان) ناملىق كىنو سېناريىلىرى، «كېسىلگەن قۇلاق»، «زۇلۇم ئوچىقى»، «ئاق خالات»، «كىچىككىنە ئاسىگۈل»، «نېلۇپەر»، «تاش پەرى» قاتارلىق ھېكايىلىرى ۋە ««مۇھەببەت يىغلايدۇ» (تاماملانمىغان) پوۋېستى، «فارابى» (ئۇچ بابى تاماملانغان) رومانى شۇنداقلا بىرمۇنچە ئەدەبىي ئوبزورلىرى ئۇنىڭ ھەقىقەتەنمۇ كۆپ قىرلىق ئەدىب ئىكەنلىكىنى دەللىلەشكە يېتەرلىك ئىدى.

ئابدۇشۈكۈر مۇئەللىم ئۆز نۆۋىتىدە يەنە «چۈغلۇق قىز»، «توققۇز نەزم»، «شېكىسپىر سونىتلىرىدىن تاللانما»، «شاھنامە» (ھەمكارلاشما تەرجىمە) قاتارلىق كىتابلارنى تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلدۇرغان ھەمدە «ئېستېتىكىدىن لېكسىيەلەر»نى تەرجىمە قىلىپ تۈزگەن تىلماچ ئىدى.

ئابدۇشۈكۈر مۇئەللىم ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ۋۇجۇدىدىكى ئەجەللىك ئىللەتلەرنى تۈنجى بولۇپ سەمىمىيلىك بىلەن كۆرسىتىپ بەرگەن ۋە مىللەتنى مىللىي يوشۇرۇن ئاڭغا ئايلىنىپ كەت-

كەن مەنىۋى ئىللەتلەرنىڭ ئاساراتىدىن قۇتۇلدۇرۇپ قۇدرەت تاپ-
قۇزۇشنىڭ يوللىرى ئۈستىدە ئەڭ كۆپ ئىزدەنگەن مىللەت غەم-
گۈزارى ئىدى.

ئابدۇشۇكۇر مۇئەللىمنىڭ ئىلىم يولىدىكى تىنىمسىز ئىزدە-
نىشلىرىنى، مۇناسىۋەتلىك پەنلەر قۇرۇلۇشىغا، ئالىي مەكتەپ
دەرس بەرپاچىلىقى ۋە دەرسلىك قۇرۇلۇشىغا پىداكارلارچە قوشقان
تۆھپىلىرىنى، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ گۈللىنىشى ئۈچۈن تەمەسسىز -
خالىس تۆككەن قان - تەرلىرىنى خەلقىمىز مەڭگۈ ئۇنتۇمايدۇ!

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ نەزىرىدىكى تارىخ ۋە تارىخشۇناسلىق

ھەببۇللا تۇرسۇن ئۇيغار

ئاپتور ھەققىدە: ھەببۇللا تۇرسۇن ئۇيغار 1987 ـ يىلى پەيزىۋات ناھىيەسى ئۆردەكلىك يېزىسىنىڭ تۆشگانمازار كەنتىدە تۇغۇلغان. قەشقەر ئۇنىۋېرسىتېتى تارىخ فاكۇلتېتىنى تاماملىغان. 2014 ـ يىلىدىن باشلاپ شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىدا ۋەسقەشۇناسلىق كەسپى بويىچە ئاسپىرانتلىقتا ئوقۇۋاتىدۇ. ئۇنىڭ باكلاۋۇرلۇق ئۇنۋانى ئۇچۇن يازغان «ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ تارىخ قارىشى» ناملىق ئىلمىي ماقالىسى قەشقەر ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ئۇنۋان كومىتېتى تەرىپىدىن مۇنەۋۋەر ماقالە بولۇپ باھالانغان، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى، قەشقەر ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى قاتارلىق ھەرقايسى ژۇرناللاردا 10 پارچىدىن ئارتۇق ماقالىلىرى ئېلان قىلىنغان.

ھەببۇللا تۇرسۇن ئۇيغار باكلاۋۇرلۇقنى پۈتكۈزۈش مەزگىلىدە تەرجىمە قىلغان ئۆگىنىش ئۇسۇلى توغرىسىدىكى ئوقۇشقا تېگىشلىك نادىر كىتاب «0 نومۇردىن 100 نومۇرغىچە ـــ ئەمدى ئۆگىنىش قىلىشتا قىينالمايمىز!» شىنجاڭ مەدەنىيەت نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان. ئۇنىڭ يەنە بالىلار مائارىپى توغرىسىدىكى مەشھۇر ئەسەر «بۇزغۇنچىنىڭ كۇندىلىك خاتىرىسى» (ئامانىنسا يۇسۇپ بىلەن بىللە تەرجىمە قىلغان) ۋە «سالام مۇئەللىم»،

تولستوينىڭ قىزى ئىلىيا يازغان ئەسلىمە «مېنىڭ دادام تولستوي» قاتارلىق تەرجىمە كىتابلىرى نەشردىن چىققان.

*　　*　　*

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئىجادىيەت ۋە تەتقىقات هاياتىدا كۆپ قىرلىق نۇقتىدىن ئىزدىنىپ، نۇرغۇن ئېسىل ئەسەرلەرنى، يىرىك تەتقىقات نەتىجىلىرىنى رويابقا چىقارغان گىگانت ئالىم. ئالىم ۋاپات بولغاندىن كېيىنكى 20 يىل مابەينىدە، ئۇنىڭ ئەسەرلىرى توغرۇلۇق بەلگىلىك ئىزدىنىش ۋە تەتقىقاتلار ئېلىپ بېرىلدى. ئەمما، ئالىمنىڭ تارىخ ۋە تارىخشۇناسلىق هەققىدىكى تەتقىقاتلىرى ۋە ئىزدىنىشلىرىگە قارىتا باشقىلارنىڭ ئىزدىنىشى، تەتقىقاتى ۋە باهاسى يېتەرلىك بولمىدى. ئالىمنىڭ ئۇيغۇر تارىخشۇناسلىق تەتقىقاتىدىكى ئورنى ۋە تۆھپىسى ئىلمىي رەۋىشتە مۇئەييەنلەشتۈرۈلمىدى. ئۇنىڭ تارىخ تەتقىقات مېتودى هەققىدە ئىزدىنىش ۋە تەتقىقات يوق دېيەرلىك بولدى. شۇ سەۋەبتىن بۇ بوشلۇقنى قىسمەن بولسىمۇ تولدۇرۇش مەقسىتىدە مەزكۇر ماقالە يېزىلدى.

1. تارىخ ۋە تارىخشۇناسلىق هەققىدىكى ئەسەرلىرى

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنىڭ تارىخ ۋە تارىخشۇناسلىقتا داىر تەتقىقاتلىرى خېلى زور سالماقنى ئىگىلەپلا قالماي تارىخشۇناسلىق تەتقىقاتى ئۇنىڭ ئىجادىيەت هاياتىدا ئىزچىللىقنى ئىگە بولۇپ كەلگەن. ئۇ 1950 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 1995 ـ يىلى ۋاپات بولغانغا قەدەر قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى، جۇملىدىن ئۇيغۇر تارىخى توغرىسىدا ئىزچىل تەتقىقات ئېلىپ بارغان. ئۇ تارىخ تەتقىقاتى ئۇچۇن زېهنى ۋە قان ـ تەرىنى سەرپ قىلىپ، ئۆمرىنى تىنىم تاپماي ئۆگىنىش، ئىزدىنىش، پىكىر قىلىش، يېزىش بىلەن ئۆتكۇزگەن. ئۇنىڭ تارىخ تەتقىقاتىغا دائىر

ئەسەرلىرىدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئۇنىڭ تارىخ قارىشى ھەر-قايسى ئەسەرلىرىگە سىڭىپ كەتكەن.

ئالىمنىڭ تارىخ تەتقىقاتىغا ئائىت ئۇچ پارچە كىتابى، 20 پارچىدىن ئارتۇق ئىلمىي ماقالىسى بار. ئۇلار 1956 - يىلىدىن 1995 - يىلىغىچە بولغان يىللاردا پۈرسەت ۋە ئىمكانىيەت يار بەرگەن ئاساستا يازغان «قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا»، «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ قىسقىچە تارىخى»، «قارلىق تاغ شەجەرىسى» قاتارلىق كىتابلىرى، «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ 11 - ئەسىردىكى ئىككى بۇيۇك ئالىمى» («شىنجاڭ ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ، 1956 - يىلى ئۇيغۇرچە 3 - سانىدا، خەنزۇچە 4 - سانىدا ئېلان قىلىنغان)، شۇنداقلا ئىجادىيەت ۋە تەتقىقات ھاياتىنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدە يازغان مۇھىم ماقالىلىرىدىن «تارىخ تەتقىقاتىدىكى يېڭى مېتود — ئۇچۇرلۇق تارىخ تەتقىقات ئۇسۇلى»، («شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلىنىڭ، خەنزۇچە، 1993 - يىلى 2 - سانى، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1996 - يىلى 1 - سانى)، «تارىخ ھەققىدە قايتا ئويلىنىش مىللەتلەر تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجى»، «مىللەتلەر تەرەققىيات تارىخى ئويلىنىشقا موھتاج» قاتارلىق ماقالىلىرىنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

دېمەك، ئالىمنىڭ تارىخ تەتقىقاتىغا بېغىشلانغان ئەسەرلىرى 1956 - يىلىدىكى «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ 11 - ئەسىردىكى ئىككى بۇيۇك ئالىمى» ناملىق ماقالىسى بىلەن باشلانغان بولسا، «قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا» ناملىق كىتابى، ئۇنىڭ تارىخ تەتقىقاتىنىڭ تۈنجىسى بولۇپ قالغان.

2. تارىخ قارىشىنىڭ شەكىللىنىشى

ئانا دىيارىمىزدا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ رەھبەرلىكى ئورنىتىلىشىنىڭ ئالدى - كەينىدىكى يىللاردا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەسىرىدە بىر قىسىم ئىلغار زىيالىيلار ماركسىزملىق

پەلسەپە ـ ئىدىيەلىرىنى ئاكتىپ قوبۇل قىلغان. ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىنمۇ شۇلارنىڭ بىرى. ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن 1950 ـ يىللاردا ماركسىزمنى خېلى مۇكەممەل ئۆگەنگەن ۋە تەتقىق قىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ ماركسىزملىق ئاڭ ـ ئىدىيەلىرىنى شۇ ۋاقىتتا يازغان ئەسەرلىرىدىن روشەن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. 1956 ـ يىلى يېزىلغان «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ 11 ـ ئەسىردىكى ئىككى بۈيۈك ئالىمى» ناملىق ماقالىسىدە مۇنداق بايانلار بار: «كوممۇنىستىك پارتىيەنىڭ يېتەكچىلىكىدە ھەممە ئىمكانىيەتلەرگە ئىگە بولغان جۇڭگو خەلقى سوتسىيالىزم مۇھىتىدا يېڭىچە غەيرەت بىلەن ئىشلەپ، كىشىلىك تەرەققىياتىغا كۈنسېرى كۆپرەك تەسىر كۆرسەتمەكتە.

خەلقلەرنىڭ شۇ كۈنگىچە ياخشى يورۇتۇلمىغان تارىخىنى ئۆگىنىش، بولۇپمۇ خەلقلەرنىڭ دۇنيا مەدەنىيىتىدە ئالاھىدە ئورۇن تۇتقان مۇنەۋۋەر ۋە ئىلغار تارىخىي مەدەنىي مىراسلىرىنى تەتقىق قىلىش ـــ سوتسىيالىستىك مەزمۇندىكى مىللىي مەدەنىيەتنى ئاڭلىق يارىتىشىمىز ئۈچۈن زور ئەھمىيەتلىك ئىكەنلىكىنى ئېنىق كۆرمەكتىمىز. ئەلۋەتتە، بۇ ئىش ماركسىزم ـ لېنىنىزم پىرىنسىپى ئاساسىدا ئىشلىنىشى ۋە يورۇتۇلۇشى كېرەك.[1]»

دېمەك، ئالىمنىڭ 1950 ـ يىللىرى يېزىلغان ئەسەرلىرىدىكى قاراشلىرى، مۇھاكىمىلىرى، تەھلىللىرىدىن بىلىشكە بولىدىكى، ئۇنىڭ دۇنيا قارىشىنىڭ شەكىللىنىشىدە ماركسىزملىق تارىخشۇناسلىق ئىدىيەسى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ.

3. تارىخ قارىشىنىڭ چوڭقۇرلىشىشى (1960 ـ يىلىدىن 1989 ـ يىلىغىچە).

بۇ باسقۇچتا ئالىمنىڭ ئىدىيەسىدە چوڭقۇرلىشىش ۋە قىسمەن ئۆزگىرىش كۆرۈلگەن، بۇ خىل چوڭقۇرلىشىش ۋە قىسمەن ئۆز-

گىرىشلەرنى ئۇنىڭ مۇشۇ يىللاردا يېزىلغان «سەۋدالىق تەئەججۇب-نامىسى» ناملىق نەسر توپلىمى، «قارلىق تاغ شەجەرىسى» ناملىق ئىلمىي رومانى، «قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا» ناملىق تەتقىقات ئەسىرىدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. ئۇنىڭ تارىخشۇناسلىق ھەققىدىكى ئاساسىي ئىدىيەسى مەدەنىيەت روھىغا، ئىنسانپەرۋەرلىك روھىغا ئىگە تارىخنى ئۇلۇغلاش. مەسىلەن:

«ئەنە چىڭگىزخان، ئۇنىڭ ئات تۇيىقى چاچراتقان چاڭ ـ تۇتەكلەر ئىچىدە مەدەنىيەت سەمەرىلىرى غەرق قىلىندى.

ئەنە تۆمۈرلەڭ، ئۇنىڭ مىلتىق دورىسى ئەل قىلغان دىيارلار-دىكى سەلتەنەتلىك مەدەنىيەتنىڭ ئۆزىگە خاس يېڭى ئورۇقلىرى ئۇنىڭ سەمەرقەند، بۇخارا، ھىرات، مەرۋى باغلىرىنى باراقسان قىلدى.

ئەنە بابۇر، ئۇ ئۆز ئېلىدىن ۋىدالىشىپ، ئۆزگە دىيارلارغا مەدەنىيەت بوستانلىرى بەرپا قىلىشنىڭ ئۆرنىكىنى ياراتتى.

ئۇلار ھەققىدە خىيال سۈرىمەن ۋە تەنتەنىسى ھەممىدىن كەمەرەك بولغان بابۇرنى ئۇلۇغلايمەن[2].»

«تارىخ روھلىنىدۇ. بۇ ئىنسانىيەت ئادالىتىنىڭ ئورتاق تەنتەنىسى.[3]»

—— «سەۋدالىق تەئەججۇپنامىسى»دىن

«.... ئۇنىڭدا مىڭ ـ مىڭ يىل ھېكايىتى بار،
ھەر ئۆركەش مىسالى بىر قىسسە ـ داستان.
ئوغۇزخان، ئۇرۇمخان، ئايچۈرەك، ماناس،
سۇغارغان خاكىڭنى ئىسسىق قان.
قانچىلىك تەڭرىقۇت، تېگىنلەر قىيقاس كۆتۈرگەن
جەڭلەرگە سەن شاھىت ماكان.
نۇزۇگۇم، گۈلەمخان قىسسىسى سەندە،

سەرگەردان مەشرەپكە سەن بولغان پاناھ.
ساڭا، ماڭا ئىشتىياق سالغان مىكەنبە،
قارلىق تاغ ئۆزۈڭسەن ئۆلۈمگە دەرگاھ.[4]»

—— «قارلىق تاغ شەجەرىسى»دىن

«ئىنسانىيەت تارىخى ھەممىدىن ئىلگىرى ھۆكۈمرانلار ياكى سەلتەنەتلەر تارىخ بولماستىن، خەلق تارىخى ۋە مەدەنىيەتلەر تارىخىدىن ئىبارەت. تارىخ ھەمىشە ئۆزىنىڭ ئەۋزەللىكىنى تالىلاش، ھەقىقەتنى دەلىللەش، يورۇقلۇقنى ئىلگىرى سۈرۈش، ئىنسانىيەتنى تاۋلاش پىرىنسىپلىرىنى بىزگە ئۇقتۇرۇپ كەلدى. تەكرار ئېيتىش كىشەككى، گەرچە تارىخ سەھنىسىدە ھەرقانداق ھادىسىنىڭ يۈز بېرىشى مۇمكىن بولسىمۇ، كىشىلىك تارىخ ئەقلگە سىغدۇرۇپ بولماس ۋەقەلىكلەر بىلەن ئۆز يۈزىنى تىرىلىۋالغان ئەسەبىي مەجنۇنغا ئوخشاپ قالغان ھالەتتە يەنە داۋام قىلىدىغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئاخىرقى ۋە ئاساسىي پىرىنسىپى يەنىلا يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان تۆمۈر قانۇنىيەتتىن باشقا نەرسە ئەمەس.[5]»

—— «قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا»دىن

دېمەك، بۇ مەزگىلدە ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ خىلمۇ-خىل ئېقىملارنىڭ، ئىجتىمائىي مۇھىتنىڭ تەسىرىدە قاراشلىرى مۇكەممەللىشىپ بارغان ۋە تەرەققىي قىلغان. ماركسىزملىق ئىدىيەدىن سىرت، باشقا يېڭى ئىدىيە ـ ئېقىملار بىلەن ئۇچراشقان. بولۇپمۇ، ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت، تارىخلىرىمىزغا تېۋىنغان، يىلتىز ئىزدىگەن. بۇ يەردە شۇنى ئالاھىدە قەيت قىلىش لازىمكى، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخ، مەدەنىيىتىنى تىنىم تاپماي، ئۆمۈر بويى ئۆگەنگەن ۋە تەتقىق قىلغان مىللەتپەرۋەر تارىخشۇناس. ئىنسانىيەتنى ئۇلۇغلايدىغان ئىنسانپەرۋەر مۇتەپەككۇر. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ «قەدىمكى مەركىزىي

ئاسىيا» دېگەن كىتابىدىكى مۇھاكىمە - مۇلاھىزىلەردىن ھېس قىلىش تەس ئەمەسكى، ئۇ تۈرك - ئۇيغۇرلارنى ھەر جەھەتتىن يۇقىرى ئورۇندا كۆرسىتىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي پائالىيەتلىرىگە ۋە ياراتقان شانلىق مەدەنىيەت سەمەرىلىرىگە يۈكسەك باھا بەرگەن.

4. تارىخ قارىشىنىڭ تاكامۇللىشىشى (1989 - يىلىدىن 1995 - يىلىغىچە).

بۇ باسقۇچ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ خىلمۇخىل ئىدىيەلەر بىلەن ئۇچرىشىپ، ئۆگىنىپ، تەتقىق قىلىپ، قاراشلىرى پىشقان مەزگىل بولۇپ، بۇ مەزگىلدە ماركسىزملىق پەلسەپە ئىدىيەسىدىن قىسمەن بۇرىلىپ، تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسىگە مايىللاش-قانلىقىنى ئالمىنىڭ بۇ دەۋردە يېزىلغان بىر قىسىم ئەسەرلىرىدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا بۇددىزم پەلسەپىسىنىڭ تەسىرىنىمۇ كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. مىسالەن، 1993 - يىلى يېزىلغان «ئارىپنامە» دېگەن پەلسەپىۋى نەسرلىرىدىن ئالمىنىڭ پەلسەپىۋى دۇنيا قارىشىدا روشەن بۇرىلىش بولغانلىقىنى، تەسەۋۋۇپلۇق ئىدىيەلەر بىلەن تويۇنغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئۇنىڭ بۇ نادىر ئەسىرىدە تۆۋەندىكىدەك بايانلار بار:

«دەر ھەقىقەت، ‹ئۆزلۈك› بىر سۈزۈك ئەينەكتىن ئىبارەت. ئۆزلۈك ئەينىكى - ئىنسانىنىڭ ئۆز - ئۆزىنى بىلىش ۋە ئۆزىنىڭ ئىنسانلىق ماھىيەتلىرى بويىچە كامالەتكە ئېرىشتۈرۈش يولىدىكى ‹كۆرۈنمەي كۆرسەتكۈچى› ئەينەك. ئۇنىڭ قىرلىرىدىن مۇقەددەس نۇر جىلۋە قىلىدۇ. ئۇنىڭ مۇقەددەس نۇرىدا ‹ئۆزۈڭنى تونۇ!› دېگەن مۇقەددەس سادا جاراڭلايدۇ. ئۇ، ئىنسانلىق ھەققىدىكى ھەقىقىي ئۇچۇر بۇلىقى![6]»

«ئۆزلۈك ئەينىكى —— مىراجى ئەلاكى ئۇنىڭدا تەڭرىنى كۆردىسەن. ئۇ —— سەن، سېنىڭ ئاشىقىڭ، مەھبۇبەڭ ۋە مەقسىتىڭ.

جالالدىن رۇمى مۇنداق يازغانىدى:

ھېچنېمە يوقكى سېنىڭدىن ئۆزگە ئالەمدە پەقەت،
ھەرنە ئىستەرسەن ئۆزۈڭدە جەم ئېرۇر بىلسەڭ ئەبەد.
ئۆزلۈك ئەينىكى ـ كامىل ئىنسان قەلبىدىكى يېشىلگەن ۋەھدەتتۇر.[7]»

دېمەك، ئالىمنىڭ تەسەۋۋۇپقا تويۇنغان بۇ ئىدىيەلىرى ئۇنىڭ كېيىنكى مەزگىللەردىكى تارىخ قاراشلىرىغا بەلگىلىك تەسىر كۆرسەتكەن.

5. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ تارىخ قارىشىغا باھا

ئالىم تارىخقا باھا بەرگەندە پۈتۈنلۈك قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويغان بولۇپ، پەقەت ئۆتمۈشنىڭ ئەمەس، بەلكى كەلگۈسىنىمۇ تارىخنىڭ بىر قىسمى دەپ قارىغان. ئۇنىڭ تارىخ قارىشىدىن ئۇ-مىدۋارلىقى چىقىپ تۇرىدۇ. ئۇ تارىخنى گۈزەللىك رەزىللىك ئۈستىدىن، ياخشىلىق يامانلىق ئۈستىدىن، مەرىپەت جاھالەت ئۈستىدىن غەلىبە قىلىدىغان جەريان، بۇ جەريانلارغا تارىخ شاھىت بولىدۇ، دەپ قاراپ، تارىخقا يۈقىرى باھا بېرىدۇ. تارىخقا يۈقىرى باھا بېرىپلا قالماي، تارىخقا خىيانەت قىلمىشنىڭ ئېغىر جىنايەت ئىكەنلىكىنى قەيت قىلىدۇ. تارىخقا ئۆز تەتقىقات مېتودى بويىچە مۇئامىلە قىلىش كېرەك، دەپ قارايدۇ. زامان ـ ماكان چەكلىمە-لىرىنى ھەل قىلىش چارىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. يەنمۇ ئېنىق-قاندا، تارىخقا ماتېرىيالىستىك نۇقتىئىنەزەر بىلەن مۇئامىلە قە-لىدۇ. تارىخنى ۋەتەنپەرۋەرلىك مەۋقەسىدە تۇرۇپ تەتقىق قىلىدۇ.

ئالىمنىڭ تارىخ قارىشىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى مۇنداق بىر قانچە نۇقتىغا يىغىش مۇمكىن.

بىرىنچى، ئالىمنىڭ تارىخ قارىشى ئەسەرلىرىگە ھەر خىل شەكىلدە، ئوخشاشمىغان دەرىجىدە سىڭىپ كەتكەن. تارىخ ۋە تا-رىخشۇناسلىق تەتقىقاتىغا دائىر ئەسەرلىرىدە يېڭى ئۇچۇرلار مول،

نەزەرىيەۋى تەپەككۇر قويۇق.

ئىككىنچى، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن سېلىشتۇرما تارىخ-شۇناسلىق نەزەرىيەسىنى ئۆزلەشتۈرۈپ قوللانغان. مەسىلەن: «بىز تۇران تارىخىغا ئائىت رىۋايەت ۋە ھېكايەتلەر ئارقىلىق مەركىزىي ئاسىيا خەلقىنىڭ قەدىمكى چوڭ قۇرۇقلۇقنىڭ شەرقىدە ــ خۇاڭخې دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىدا، كاسپى دېڭىز ساھىلىدا، ئىراق شەرقىي ياۋروپا ۋە غەربىي ئاسىيادىكى جەڭگىۋار پائالىيىتى بىلەن قىسمەن تونۇشتۇق. بۇ شۇنىڭ ئۈچۈن قىسمەنكى، بىزگە مىلادىيەدىن ئىلگىرى ئون نەچچە ئەسىر بۇرۇنقى زامانىدىن مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 6 ــ 7 - ئەسىرگىچە بولغان بۇ ئاجايىپ تارىخنىڭ پەقەت قىسمەن، تولىمۇ ئاددىي ئۈچۈرى يېتىپ كەلگەن. بۇ ئاجايىپ قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىنىڭ پەقەت ئازغىنە بىر قىسمى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، ئۇ ئەجدادلىرىمىزنىڭ رىقابەتلىك يېراق تارىختىكى جەڭگىۋار تارىخى ۋە سەلتەنەت تەنتەنىلىرىدىن بىزگە خەۋەر بېرىدۇ. بۇ تارىخ تېرەن ۋە تەكرار گەۋدىلەنگەن ئۆلمەس ھېكمەتلەر بىلەن تولغان.[8]»

ئۈچىنچى، ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن دەسلەپتە مارکسىزملىق قاراشنى كۈچەپ تەشەببۇس قىلغان، تارىخ ۋە تارىخشۇناسلىق تەتقىقاتىغا دائىر ئەسەرلىرىدە مارکسىزملىق قارىشى بويىچە تارىخقا باھا بەرگەن. ئەمما، كېيىنكى مەزگىللەردە، يەنى 1989 - يىلىدىن كېيىنكى ئەسەرلىرىدە مەلۇم دەرىجىدە باشقا ئىدىيە، ئېقىملارنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلغان. بولۇپمۇ ئۇنىڭ «ئارىغنامە» ناملىق ئەسىرىدە تەسەۋۋۇپقا مايىللىقى چىقىپ تۇرىدۇ.

تۆتىنچى، ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن مارکسىزملىق تارىخچى، ماتېرىيالىستىك تارىخشۇناس. باشقا ئىدىيە، قاراشلارنىڭ تەسىرىگە قىسمەن ئۇچرىغان ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسى رەھبەرلىكىدىكى مەسىلەك، تۈزۈلمە ۋە

كاتېگورىيەنىڭ تەسىرىگە، بولۇپمۇ ئۆزى ياشىغان ھەربىر دەۋردىكى مەۋجۇت سىياسىي تۈزۈلمىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان، ئىنسانىيەتنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك، مىللەتپەرۋەرلىك ئېڭى يۇقىرى تاريخشۇناس.

بەشىنچى، تارىخ ياكى تارىخ تەتقىقاتىدىكى ئەسەرلىرىدە مەلۇم تارىخىي مەسىلىگە نىسبەتەن دەلىل ـ پاكىت مول، دەلىل ـ پاكىتلارنى كۆپ خىل شەكىلدە ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئالىم تارىخ تەتقىقاتىغا بېغىشلانغان ئەسەرلىرىنىڭ ماتېرىياللىق قىممىتىنى ئاشۇرۇش، قاراشلىرىنى دەلىل ـ ئىسپات ئارقىلىق ئوتتۇرىغا قويۇش مەقسىتىدە، ھەر خىل سۇرەت، ھۆججەت ۋە يادىكارلىقلارنى يىغىپ توپلىغان ۋە بۇلاردىن ئومۇمىيۈزلۈك پايدىلانغان. بۇلار ئالىمنىڭ قاراشلىرىنى دەللىلەش، ئىسپاتلاشتا مۇھىم رول ئويناغان. مەسىلەن: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى»، «بالاساغۇنىڭ ئورنى مەسىلىسى» ناملىق ماقالىسىدىن يۇقىرىدىكى ھۆكۈم مىمىزنىڭ پاكىتلىرىنى كۆرۈۋالالايمىز.

ئالتىنچى، ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن باشقا ئىجادىيەتلىرىدە نۇرغۇنلىغان نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرۈش بىلەن بىرگە يەنە تارىخىي قىسسە، تارىخىي ئوچېرىك بىلەنمۇ شۇغۇللىنىپ، ئۆزىنىڭ كۆپ خىل تالانتىنى نامايان قىلغان. ئۇنىڭ «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ 11 ـ ئەسىردىكى ئىككى بۇيۇك ئالىمى» ناملىق تارىخىي ئوچېرىكى، «قارلىق تاغ شەجەرىسى» ناملىق شېئىرىي رومانى مانا شۇلارنىڭ جۈملىسىدىندۇر. ئالىم ھاياتىدا تارىخنىڭ پايانسىز كەڭلىكلىرىگە تەكشى نەزەر سېلىپ، كۆمۈلگەن تارىخىي مىراسلارنى قېزىش، تارىختىكى تۈرلۈك جەريانلار ئىچىدىن ھېكمەتلىك جاۋاھىرات سۇزۇش بىلەن ئۆتتى. ئۇ جەريانى مۇشكۈل، تەتقىق قىلىش تەس بولغان تېمىلارنى ئىشلەشكە زور كۈچ سەرپ قىلدى. ئالىم ئۆزىنىڭ تەتقىقات ئەسەرلىرىدىن سىرت، شېئىرلىرى، رۇبائىيلىرىدىمۇ، تارىخىي پۇراقنى ئاساس قىلىپ ئانا دى-

يارىمىزنىڭ تارىخى ۋە تارىختا ئۆتكەن شەخسلەرنى ئۆز ئەسىرد-
نىڭ ئىپادىلەش ئوبيېكتى قىلغان. «قارلىق تاغ شەجەرىسى» نام-
لىق شېئىرىي رومانى ئاپتورنىڭ تارىخقا بولغان مەپتۇنكارلىقنىڭ
بىر نامايەندىسى.

6. ئۇيغۇر تارىخشۇناسلىقىغا قوشقان تۆھپىسى

ئالىم تارىخ ۋە تارىخشۇناسلىق تەتقىقاتىغا دائىر ئەسەرلىرىده
نۇرغۇن يېڭى نەزەرىيەۋى قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويغان. يىغىنچاق-
لىغاندا تۆۋەندىكىدەك:

بىرىنچى، «تارىخنى ئۆز ئۇچۇرى ئارقىلىق تەتقىق قىلىش
ئۇسۇلى»

بۇ، تارىخنى يېزىق بىلەن بايان قىلىش هازىرغىچە تارىخ تەد-
قىقاتىدىكى ئاساسىي ئۇسۇل بولۇپ كەلگەنلىكى، هازىرقى ئۇچۇر
دەۋرىده بۇ ئۇسۇلنىڭ بىرمۇنچە نۇقسانلىرىنىڭ كۆرۈلگەنلىكى،
شۇڭا بۇ كونا ئۇسۇلدىن هالقىپ تارىخنى ئۇچۇرلۇق تەتقىق قى-
لىشتەك يېڭى ئۇسۇلغا ئۆتۈشنىڭ زۆرۈرلۈكى قاتارلىق مەسىلە-
لەر بايان قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

«تارىخ ــ ۋاقىت (زامان) كاتېگورىيەسىگە مەنسۇپ بولۇپ، ئۇ
كەڭ مەنىده خاتىرىگە ئايلانغان ئۆتمۈش بىلەن ئۆتمۈشكە ئايلىنىد-
ۋاتقان پائالىيەتتىكى رېئاللىقنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

تارىخ ــ ئىنسانىيەت پائالىيىتىنىڭ ئۆتمۈشكە ئايلىنىۋاتقان
رېئال ۋە راۋان ئېقىنى بولۇپ، توختىغان تارىخ ۋە ئۆتمۈشكە
ئايلانمايدىغان رېئال پائالىيەت مەۋجۇت ئەمەس.

تارىخ ــ ئىنسانىيەتنىڭ جىسمانىي، ئىجتىمائىي، ئەقلىي كا-
مالىتىنىڭ راۋاجلىنىش جەريانىدىن ئىبارەت. تارىخنى ئارقىغا،
جاهالەتكە بۇراش مۇمكىن ئەمەس. چىنلىق، ياخشىلىق، گۈزەل-
لىكنىڭ ساختىلىق، قەبىھلىك، خۇنۇكلۇك ئۇستىدىن، نۇرانە-

لىقنىڭ قاراڭغۇلۇق ئۇستىدىن غەلىبە قىلىشىنى توساپ قالالايدىغان ھەرقانداق كۈچنىڭ مەيدانغا كېلىشى مەڭگۈ مۇمكىن ئەمەس.»

«بۇ تارىخ يازغۇچىنىڭ كونكرېت تاشقى بېسىم ۋە ئىچكى خاھىشچانلىق ئاساسىدا يېزىق بىلەن يېزىشتىن ئىبارەت ئەنئەنىگە قارشى قويۇلغان يېزىقنى ئۈچۈر قىلىشتەك يېڭىچە ئۇسۇل. بۇ ئۇسۇل بويىچە تارىخنىڭ ئۆز ئۈچۈر سىستېمىسى ساقلانغان بولۇپ، ئۇ ھەقىقىي تارىختىن ئىبارەت. بۇ، مۇھىمى ماددىي بۇيۇم، يېزىق - ۋەسىقىلەرنى ئاساس قىلىپ تارىخ بايان قىلىش ئۇسۇلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇنداق بولمىغاندا، تارىخ ھەر خىل يېزىلىپ، ئەسلىي ئۆز ئۈچۈرى چەتتە قالغان بولىدۇ. بۇ سى ماچىيەن، ھېرودوتتىن باشلانغان ئۇسۇلدىن كۆپ جەھەتتە چىنلىق، ئىلغارلىققا ئىگە. بۇ، ئۇچۇر مەنبەلىرىنى ئاساس، يېزىقنى قوشۇمچە قىلغان يېڭى تارىخ تەتقىقات ئۇسۇلىدۇر.»

ئىككىنچى، «تارىخنىڭ ئىككىگە بۆلۈنۈش» قارىشى.

ھەرقانداق تارىخ پۈتۈنلەي ئۆتمۈشكە ئايلانمايدۇ، ئۇنىڭ بىر قىسمى ھادىسە، ۋەقە سۈپىتىدە ئۆتمۈشكە ئايلىنىدۇ. ئۇنىڭ يەنە بىر قىسمى ئىنسانىيەت تەجرىبە - ساۋاقلىرى شەكلىدە مەڭگۈ ساقلىنىدۇ. يېڭى قاتلامنىڭ ئۇلىنى تۇزىدۇ. ماھىيەت ۋە ئۇسلۇبتا يىراق جايلارغىمۇ كېڭىيىپ ساقلىنىدۇ. بىر تارىخنىڭ جېنى، بىلىش جۇغلانمىسى، مەدەنىيەتنىڭ ھەقىقىي فوندىدىن ئىبارەت.

ئۇچىنچى، «ئىنسانىيەت مەدەنىيەتشۇناسلىقىنىڭ بىر پۈتۈنلۈك قارىشى»

ئالىم بۇنى مۇنداق چۈشەندۈرىدۇ: «بۇ، ھەرقايسى خەلقلەر تارىخىنى مۇتلەق ياكى پەۋقۇلئاددە يوسۇندا ئىنسانىيەت تارىخىدىن ئۈزۈۋېلىپ، خەلقئارا ئىلغار پىكىر ئېقىمى ۋە مەدەنىيەت ھادىسىلىرىگە ئۆز ئالاھىدىلىكى باھاسىدا چەكلىمە قويۇشنىڭ توغرا

ئەمەسلىكى ھەققىدىكى يېڭىچە قاراش. ئۇ، ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ ماھىيىتى مەدەنىيەت تارىخى ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭدىكى ئالاھىدىلىك ۋە ناتەكشىلىكنىڭ بىرەكلىككە زىت ئەمەسلىكىنى تەۋسىيە قىلىدۇ.»

دېمەك، ئالىم تارىخشۇناسلىق تەتقىقاتىدىكى ئىلمىي نەتىجىلىرى، يېڭى نەزەرىيەۋى قاراشلىرى بىلەن ئۇيغۇر تارىخشۇناسلىقىدا مۇناسىپ ئورۇنغا ئىگە.

مەنبە:

① ئېزىز ئاتاۋۇللا سارتېكىن: «مەدەنىيەت دالاسىغا سەپەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2003 ـ يىلى، 57 ـ بەت.

② ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «سەۋدالىق تەئەججۇبنامىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى، 170 ـ بەت.

③ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «سەۋدالىق تەئەججۇبنامىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى، 198 ـ بەت.

④ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «قارلىق تاغ شەجەرىسى»، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1982 ـ يىلى، 2 ـ بەت.

⑤ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2002 ـ يىلى، 61 ـ بەت.

⑥ ⑦ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «يىپەك يولىدىكى توقۇز ھېكمەت»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 ـ يىلى، 344 ـ، 346 ـ بەتلەر.

⑧ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2002 ـ يىلى، 209 ـ بەت.

يېپەك يولى مەدەنىيەت كارىدورىغا كىرىش ۋە ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن

ئوبۇل مۇھەممەتئىلى

ئاپتور ھەققىدە: ئوبۇل مۇھەممەتئىلى 1968 ـ يىلى 6 ـ ئايدا ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ ئاۋات ناھىيەسىدە تۇغۇلغان. 1984 ـ يىلى سابىق شىنجاڭ سانائەت ئىنستىتۇتىغا قوبۇل قىلىنىپ بەناكارلىق كەسپىدە ئوقۇغان. 1989 ـ يىلى ئوقۇشنى پۈتكۈزۈپ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئىدارەسىغا خىزمەتكە تەقسىم قىلىنغان. ھازىرغىچە شۇ ئورۇندا ئىشلەپ كېلىۋاتىدۇ.

ئوبۇل مۇھەممەتئىلى 2004 ـ يىلىدىن باشلاپ ئۇنېسكو دۇنيا مىراسلىرىنى قوغداش ئۇنۇمۇرسىتېتىدا بىر يىل زىيارەتچى ئىلمىگەر سۈپىتىدە ئوقۇپ، شۇ جەريانىدا «يەنە بىر يولى غەربىي يۇرت قۇرۇلۇشلىرىنىڭ ياپونىيە بىناكارلىقىغا كۆرسەتكەن تەسىرى» ناملىق تەتقىقات تېمىنى تاماملىغان. ئۇ كېيىن 2008 ـ يىلىدىن 2014 ـ يىلىغىچە بېيجىڭدىكى چىڭخۇا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ بىناكارلىق فاكۇلتېتىدا ئوقۇپ دوكتورلۇق ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن.

دوكتور ئوبۇل مۇھەممەتئىلىنىڭ چىڭخۇا ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇش جەريانىدا يازغان دوكتورلۇق دىسسېرتاتسىيەسى «يېپەك يولىنىڭ شىنجاڭ بۆلىكىدىكى قۇرۇلۇشلار ئۈستىدە تەتقىقات» بېيجىڭدىكى پەن نەشرىياتى تەرىپىدىن 2015 ـ يىلى نەشر قىلىنىپ

لىنغان. ئۇنىڭ «شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت مىراسلىرى ۋە ئۇلارنى قوغداش» ناملىق كىتابى 2016 ـ يىلى شىنجاڭ پەن ـ تېخنىكا نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان.

* * *

شەك ـ شۇبھىسىزكى يىپەك يولىنى مەركىزي ئاسىيادا «ئاتـ لىقلار مەدەنىيىتى»نى يارىتقان ئەجدادلىرىمىز ئاچقان. ئۇلار يىراق ئەجدادلىرى ئارىيان، سكىتاي، ساكلارنىڭ جاھانكەزدى ئەنئەنـ سىگە ۋارىسلىق قىلىپ، شەرقنى غەربكە، غەربنى شەرققە يۆتكەش جەريانىدا ئۆلمەس تۆھپىلەرنى قوشتى.

ـــ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن

1. يىپەك يولى مۇلاھىزىسى

دوكتورلۇق ئىلمىي ماقالەم يىپەك يولى توغرۇلۇق يېزىلىدىـ غان بولغاچقىكىن، بۇ يول ئۈستىدە ئىزدىنىشىم زۆرۈر ئىدى. ئۇنىڭدىن بۇرۇنمۇ ياپونىيە سۇكابا ئۇنىۋېرسىتېتىدا تەتقىقات بىـ لەن مەشغۇل بولۇۋاتقان ۋاقتىمدىمۇ، مەكتەپ كۈتۈپخانىسىدا يىـ پەك يولى توغرىسىدىكى ياپونچە تەتقىقات ماتېرىياللىرىنىڭ كۆپـ لۈكىدىن ھەيران قېلىپ، بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز ئاچقان بۇ قەـ دىمىي يول تېمىسىدا، ياپونلارنىڭ بۇنچىلىك سىستېمىلىق ئىز ـ دىنىشىدىكى مەقسىتىنى چۈشىنەلمىدىم. بۇ ماتېرىيال ئاساسلىقى يىپەك يولى مەدەنىيىتى، ئۆرپ ـ ئادەت، دىن، مىللەت، شەھەر، قۇرۇلۇش ـ بىناكارلىق، قەدىمىي ئىزلار... قاتارلىق نۇرغۇن سا ـ ھەلەرگە چېتىلاتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، چەت ئەللىك ئېكسپېدىتـ سىيەچىلەرنىڭ ئۆتكەن ئەسىردە دىيارىمىزدا ئېلىپ بارغان، نەق مەيدان تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرىمۇ ئۆز يېزىقى بىلەن ساقلانغان. ئۇنىڭدىن بۇرۇن، يەنى 2002 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ب د ت پەن ما ـ ئارىپ تەشكىلاتىنىڭ ئوبراز ئەلچىسى، دۇنياغا داڭلىق رەسسام

خىرايامۇ ئىكو ئەپەندىنىڭ ئىقتىساد جەھەتتىن قوللىشى بىلەن، شىئەنده ئىچىلغان «ب د ت 2002 ـ يىلى يىغىلىشى خەلقئارا ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى»دا 20 نەچچە دۆلەتتىن كەلگەن 120 نەپەر، خىرايامۇ ئەپەندىنىڭ يىغىلىشى يولى تەتقىقاتى فوندى ياردەمـ گە ئېرىشكەن ياش ئالىملارنىڭ يىغىلىشى يولى توغرىسىدىكى تەتقىقات نەتىجىسىنى ئاڭلاپ، بىر تەرەپتىن بۇ يولنىڭ شۇنچىلىك «ئۇـ لۇغ»لىقىغا ھەيران بولسام، يەنە بىر ياقتىن، بۇ ياش تەتقىقاتـ چىلار ئىچىده ئۆزىمىزدىن بىرەرسىنى ئۇچرىتالمايۋاتقانلىقىمىز ئۈستىدە كۆپلىگەن ئانالىزلار ئېلىپ بېرىلغانىدى. شۇ ۋاقىتتا بۇ بۇـ يۇك يول ئۈستىده ئويلىنىپ، بۇ قەدىمىي يولنىڭ بىزنىڭ تارـ خىمىز ۋە مەدەنىيىتىمىز بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى غۇۋا ھېس قىلىپ، ئۆزۈمنىڭ بۇ جەھەتتىكى بىلىدىغىنىمنىڭ چولتىلىقـ ىدىن ئۆكۈنگەنىدىم. بۇ قېتىمقى يىغىنىدا بۇ بۇيۇك يولنى، دۇنياۋى مىراسقا يوللاش «شىئەن تەشەببۇسنامىسى» ئېلان قىلىنىدى. دېـ مەك، بۇ بۇيۇك يولنىڭ تارىخىي قىممىتىنى تەرەققىي قىلغان مىللەتلەر تولىمۇ بالدۇر ھېس قىلغان. ئۇنىڭسىزمۇ ياپونىيەده تۇرۇۋاتقان ۋاقتىمدا، ياپونلارغا «مەن ئۇيغۇر» دېسەم، چۈشەنگەنـ ىدەك قىلىپ ئەدەپ يۇزىسىدىن باش لىڭشىتىپ قويغاندا ئۇلاپلا، «مەن يىپەك يولىدىن كەلدىم» دېسەم، دەرھال قايتىدىن ھۆرمەت بىلدۇرۇپ، «بۇ بىر سىرلىق ماكان، يىپەك يولى تولىمۇ بۇيۇك يول» دەپ، ئۆزلىرىنىڭ تېلېۋىزىيە قانىلىدا بۇ يولنى كۆرگەنلىـ كىنى ياكى تۇرپان قاتارلىق جايلارغا بارغانلىقىنى ناھايىتى قىزـ غىن سۆزلەپ كېتىشەتتى. دېمەك، بۇ يول ياپونلاردەك تەرەققىي قىلغان، پۈتكۈل ئاۋامنىڭ مائارىپ سەۋىيەسى يۇقىرى دۆلەتتە، خەلق ئومۇميۈزلۈك بىلىدىغان پەننىي ساۋاتقا ئايلانغانىدى. بۇ يول شەرق بىلەن غەربنىڭ ئوخشاشمىغان مەدەنىيەتلەرگە كۆۋرۈكلۈك يول ئويناپ، ئوخشاشمىغان مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى يېڭىچە

ئالماشتۇرۇشنى سىلجىتقانىدى. شۇ ئارقىلىق دۇنيادىكى ھەرقاي-
سى ئەللەر ئوتتۇرسىدا ئۆزئارا چۈشىنىشنى، تىنچلىقنى ئەمەلگە
ئاشۇرغانىدى. تەرەققىي قىلغان ئەللەر يۈكسەك قىممەتكە ئىگە بۇ
بۇيۇك يولنى، مەدەنىيەت مىراسى قاتاردا دۇنيا مىراسلىرىغا
كىرگۈزۈپ ئەبەدىي قوغداپ ئىنسانىيەتنىڭ بۇ زور بايلىقىنى كې-
يىنكىلەرگە يەتكۈزۈش مەجبۇرىيىتىمىز بار دەپ قارىغانىدى. كې-
يىن بىلسەم ياپونىيە ھۆكۈمىتى مەخسۇس خىراجەت ئاجرىتىپ
داڭلىق تەتقىقات ئورۇنلىرى، توكيو ئۇنىۋېرسىتېتى، كىيوتو ئۇ-
نىۋېرسىتېتىدەك داڭلىق ئالىي مەكتەپلەردىكى ئالىملارنى تەش-
كىللەپ 10 نەچچە يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ، يىپەك يولى توغرۇ-
لۇق ئومۇميۈزلۈك تەتقىقات ئېلىپ بېرىپتۇ. 1964 - يىلى توك-
يۇ ئولىمپىك تەنھەرىكەت يىغىنىنىڭ مەشئىلىنى يەتكۈزگەندە،
يىپەك يولىنى بويلاپ گىرېتسىيەدىن توكيوغا قۇرۇقلۇق يولى
ئارقىلىق يەتكۈزۈلۈپتۇ. شۇڭلاشقىمۇ بۇ دۆلەتتە، مۇشۇ ساھەدە
تەتقىقاتتا دۇنياغا داڭلىق ئالىملار يېتىشىپ چىقىپتۇ. ئولىم-
پىك تەنھەرىكەت يىغىنىدەك دۇنياۋى خاراكتېرلىك تەشۋىقاتنىڭ
نەتىجىسىدە ياپونىيەدە مەيلى ھۆكۈمەت ياكى ئاۋام بولسۇن يىپەك
يولىنى ناھايىتى پىششىق بىلىدىغان ئەھۋال شەكىللەنگەنىدى.
يۇقىرىقىلارنىڭ سەۋەبىنى ئۆزۈمنىڭ يۈزەكى قارىشىم بويىچە
«بۇددا دىنى مۇشۇ يولدىن ياپونلارغا تارقالغان بولغاچقا، بەلكى بۇ
خەلق بۇ يولغا قىزىقسا كېرەك» دەپ ئويلىغان ئىكەنمەن. كېيىن-
كى ئۆگىنىش ۋە ئىزدىنىشلىرىم بۇ قارىشىمنى تېخىمۇ چوڭ-
قۇرلاشتۇرغان بولۇپ، بۇ يول بۇ خەلقنىڭ دىندىن باشقا ئىلىم -
پەن، مەدەنىيەت، ئىدىيە، يېڭىلىق يارىتىش قاتارلىق نۇرغۇن سا-
ھالىرىگە تەرەققىيات ئەكەلگەنىدى. دۇنيانىڭ ھەرقانداق جايىدا
مودا بولغان نەرسىلەرنى تېز سۈرئەتتە ئۆزلىرىنىڭ ئۆگىنىش،
تەتقىقات ئوبيېكتى قىلىدىغان بۇ خەلق، ياۋروپا دۆلەتلىرىنىڭ
يىپەك يولىدىكى تەتقىقاتىنىڭ تەسىرىدە، بۇ دۇنياۋى تېمىنى تە-

قىق قىلىشنى بالدۇر باشلاپ، يېپەك يولى تەتقىقاتىدا ئاسىيادا ئالدىنقى قاتارغا ئۆتكەنىدى. مۇشۇ خىل تەتقىقات دولقۇنىنىڭ تەسىرىدە، ياپونىيەدە ئۇيغۇرشۇناسلىق، دۇنخۇاڭ ـ تۇرپانشۇناسلىق، يايلاق مەدەنىيىتى تەتقىقاتى، بوستانلىق ـ شەھەر مەدەنىيىتى تەتقىقاتىمۇ ئەۋج ئالغانىدى.

دۇنيا مەدەنىيەت مىراسلىرى مەركىزىنىڭ تۇرتكىسى بىلەن يېپەك يولىنى دۆلەت ھالقىغان ھالەتتە دۇنياۋى مىراسقا يوللاش ئىشى 2006 ـ يىلى تۇرپاندا ئېچىلغان «يېپەك يولىنى دۇنياۋى مىراسقا يوللاش خەلقئارالىق كېڭىشىش يىغىنى»دا باشلاندى. جۇڭگو، ئۆزبېكىستان، قازاقىستان، قىرغىزىستان، تاجىكىستان قاتارلىق بەش دۆلەت بىرلىكتە كېڭىشىپ، «تۇرپان خىتابنامىسى»نى ئىمزالاپ، يېپەك يولىنى دۇنيا مەدەنىيەت مىراسلىرىغا يوللاش بۇيۇك پىلانىنىڭ مۇمكىنچىلىكى ھەققىدە بىرلىككە كەلدى. بۇ بىر بۇيۇك باشلىنىش بولغاچقا ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەتلىرى، جۇڭگودىكى قەدىمىي يېپەك يولى بويىغا جايلاشقان بەش ئۆلكە ئۆزلىرىنىڭ يارقىن مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قايتىدىن ھالاشقا كىرىشتى. ھەممىسى دېگۈدەك يېپەك يولىدىكى مەشھۇر ئىشلار، مەشھۇر شەخسلەر، مۇھىم ئۆتەڭ، مۇھىم جۇغراپىيەلىك قاتناش تۇگۇنى قاتارلىقلارنى يېپەك يولى بىلەن باغلاپ تەتقىق قىلىشقا باشلىدى. جاڭ چيەن قەبرىسى، كۇمىراجىۋا ئىستىقامەت قىلغان بۇددا مۇنارى، شۇەنزاڭنىڭ «بۇيۇك تاڭ سۇلالىسى غەربىي دىيار تەزكىرىسى»دە يېزىلغان شەھەر خارابىلىرى تارىختا مۇھىم رول ئويناغان مەركىزىي شەھەرلەر ئىدى، مەسىلەن: يارغول قەدىمىي شەھىرى، ئىدىقۇت قەدىمكى شەھىرى، سۇ بېشى بۇددا ئىبادەتخانىسى، كۇسەن شەھىرى، قەشقەر قەدىمىي شەھىرى، كىروران، مىرەن قاتارلىق شەھەرلەر شەرق ـ غەرب مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىدا مۇھىم رول ئويناغانىدى. شەرق ـ غەرب مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىغا ئائىت بۇيۇملار بايقالغان شەھەر خارابىلىرى ۋە

قەدىمكى قەبرىلەر تىزىملىككە ئەڭ باشتا كىرگۈزۈلدى. دۆلىتىمىز بەش ئۆلكىدىن جەمئىي 22 ئورۇننىى تۇنجى تۇركۈمدە بۇ خەلقئارالىق تۇرگە قاتناشتۇردى. ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەتلىرىمۇ سو-يات قەدىمكى شەھىرى، فاياس تۆپە، ئاجىنا تۆپە قاتارلىق ئون نەچچە ئورۇننى يىپەك يولى بىلەن مۇناسىۋەتلى بار دەپ بېكىتىشتى. بۇنىڭسىزمۇ لوياڭ غارى، دۇنخۇاڭ موگاۋ غارى، قازاقىستاندىكى ئەھمەد يەسسەۋى مازىرى، ئۆزبېكىستاندىكى بۇخارا، سەمەرقەنت قاتارلىق يىپەك يولىدىكى مەشھۇر جايلار خېلى يىللار بۇرۇن دۇنياۋى مىراسقا كىرىپ بولغان. شۇ ئارقىلىق مەملىكىتىمىزدە يىپەك يولى ۋە يىپەك يولى بويلىرىدىكى قەدىمكى مىراسلارنىڭ تارىخىي قىممىتىنى تەتقىق قىلىش خىزمىتى باشلاندى. دۆلەت ئىچىدىكى تەتقىقات ئورۇنلىرى، ئالىي مەكتەپلەردىكى ئالىملار، دوكتور ئاسپىرانتلار ئارىسىدا، قەدىمكى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش نۇقتىسىدىن چىقىپ يىپەك يولى تەتقىقات قىزغىنلىقى كۆتۈرۈلدى. ئىسپانىيە، فىرانسىيەدە پەيدا بولغان ھەمدە ئالىملىرىمىزنى دۇنيا مەدەنىيەت مىراسلىرىغا كىرىپ بولغان «خىرىستىيانلار سانتىياگو ھەجە يولى»، جۇڭگو، ئوتتۇرا ئاسىيا، ھىندىستان، ئەرەب يېرىم ئارىلىدا پەيدا بولغان دۇنيادىكى ھەرقانداق بىر مەدەنىيەت يولىدىن قىممەتلىك بۇ قەدىمكى قاتناش تونىلىنىڭ يارقىن تارىخىنى تەتقىق قىلىشقا كىرىشتى. ھەرقېتىم شەئەندە، ئالمۇتادا، ئۈرۈمچىدە، سەمەرقەنتتە، بىشكەكتە ئېچىلغان يىپەك يولىنى بىرلىكتە دۇنياۋى مىراسقا يوللاش خەلقئارا يىغىلىرىدا، بۇ يول تىلغا ئېلىنسىلا ئانا دىيارىمىزدىكى مەدەنىيەتلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە تارىخىي قىممىتى چوقۇم سۆزلىنەتتى. يۇرتۇمدىكى تارىم ئويمانلىقى، تەكلىماكان قۇملۇقى، بېزەكلىك مىڭئۆيى، قىزىل مىڭئۆيى، قەشقەر شەھىرىدەك مەشھۇر جايلىرىمىز يىغىن سورۇنىدا تىلغا ئېلىنسا چەكسىز ئىپتىخارلىنىش تۇيغۇسىغا چۆمەتتىم. 2008 ـ يىلى 10 ـ ئايدا، شىنجاڭدا ئېچىلغان

يىپەك يولىنى دۇنيا مىراسلىرىغا يوللاش مەملىكەتلىك يىغىنىدا دۆلىتىمىزدىكى مەشھۇر ئارخېئولوگ شۇ پىكىرىنى ئەپەندىنىڭ «شىنجاڭدىكى ھەرقانداق مەدەنىيەت مىراسى يىپەك يولى بىلەن زىچ باغلانغان» دەپ كېسىپ ئېيتقان سۆزى ھېلىمھەم ئېسىمدە. دوكتور يېتەكچى ئوقۇتقۇچۇم «يىپەك يولىنىڭ قىممىتى توغرۇ-لۇق بىر پارچە ماقالە يېزىپ چىققىن، سېنىڭ قارىشىڭ بىلەن پىشقەدەم مۇتەخەسسىسلەرنىڭ قارىشى ئوتتۇرىسىدا قانداق ئوخ-شىماسلىق بار، يىغىندا مۇزاكىرە قىلمىز» دېگەنىدە، بېسىم ۋە قورقۇنچ ئىچىدە ئۇچ كېچە ـ كۇندۇز ماتېرىيال كۆرۈپ تەستە تەييار قىلغان «يىپەك يولىنىڭ قىممىتى توغرىسىدا» ناملىق ئارگىنالىمنى مەملىكىتىمىزدىكى داڭلىق ئارخېئولوگ، تارىخ-چىلار، مۇتەخەسسىسلەر قاتناشقان يىغىندا ئوقۇغانلىقىم، ئوقۇش-تىن بۇرۇن ئۆزۇمنىڭ يىپەك يولىنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇغۇلۇپ، چوڭ بولۇپ بۇ رايوننىڭ مەدەنىيىتى ھەققىدە بىۋاستە ئۇچراش-قانلىقىمنى پەخىرلىنىش ھېسسىياتىم بىلەن ئېيتىپ ئۆتكەنلە-كىم، ئاندىن يىپەك يولىنىڭ تارىخىي قىممىتىنى ـــ دۇنيادىكى چوڭ دىنلارنىڭ تارقىلىشى، مىللەتلەرنىڭ كۆچۈشى ۋە پەيدا بو-لۇشى، ئىسكەندەر زۇلقەرنەينىنىڭ شەرققە يۈرۈشى ۋە چىڭگىزخان-نىڭ غەربكە يۈرۈشى، ئىلىم ـ پەن، كەشپىياتلارنىڭ تارقىلىشى، دۇنيادىكى مەشھۇر كىشىلەر، ئۆسۈملۈك، قۇرۇلۇش ـ بىناكارلىق تېخنىكىسى، قەدىمكى يېزىق، قەدىمكى تىل، قەدىمكى پۇل قاتار-لىقلارنى بۇ ئۇلۇغ يول بىلەن باغلاپ مۇشۇ يول ئارقىلىق شەرق ـ غەربكە تارقالغانلىقىنى سۆزلىگىنىمدە يىغىنغا قاتناشقان بېي-جىڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پىروفېسسورى رۇڭ شجاڭ ئەپەندىنىڭ «ناھايىتى ياخشى مۇلاھىزە قىلىپسىز، بىز سىزدىن ئۆگەنسەك بولغۇدەك» دېگىنىنى ئاڭلاپ تولىمۇ خۇشال بولغانلىقىم، مەن ئۇچۇن ئۇنتۇلماس ئەسلىمە بولۇپ قالغانىدى. دېمەك، بۇ يول مەيلى خىزمىتىمىنىڭ ئېھتىياجى سەۋەبىدىن بولسۇن ياكى يۇر-

تۇمغا بولغان ئىپتىخارلىنىش ھېسسىياتىمىنىڭ سەۋەبىدىن بول-
سۇن تەبىئىي ھالدا قىزىقىشىمنى قوزغىغانىدى. دېمىسىمۇ دۇنيا
ئىقتىسادى يەرشارلىشىۋاتقان، مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى ئەۋج ئال-
غان، ھەركىم ئۆزىنىڭ يەرلىك مەدەنىيىتىنى تىرىشىپ قوغداپ،
شەرق ۋە غەرب مەدەنىيىتىنىڭ ئارىلىقىدا ئۆزلۈكىنى ئىزدەۋات-
قان، مەدەنىيەتنىڭ يوشۇرۇن كۈچى ئۇلغىيىۋاتقان بۇ دەۋردە ئەج-
دادىمىز ئاچقان بۇ يولدا قانداق ھېكمەتلەرنىڭ يوشۇرۇنۇپ ياتقان-
لىقىنى بىلىشىمىز زۆرۈر. ئۆزىمىز ئاچقان، ئۆزىمىز ئىز قال-
دۇرغان، ئۆزىمىز شەرق ـ غەربنى تۇتاشتۇرغان بۇ بۇيۇك يولدىن
مەدەنىيىتىمىزنى ئىزدەپ، ئەجدادىمىز روھىدىن ئىپتىخارلىنىش
بىلەن بىللە، يەنە قانداق ئاچچىق ساۋاقلار بارلىقىنى بىلىشىمىز-
مۇ تامامەن زۆرۈر! دېگەندەك خىياللار تۇرتكىسىدە ماتېرىيال ئىز-
دەشكە باشلىدىم. مەن پايدىلانغان ماتېرىياللار خەنزۇچە ۋە ياپونچە
ئىدى. تۆۋەندىكىلەر مەن كۆرگەن ماتېرىياللارنىڭ ھاسىلاتى.

2. يىپەك يولىنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە شىنجاڭ بۆلىكى

1275 ـ يىلى جۇڭگوغا كەلگەن ئىتالىيەلىك سودىگەر، سايا-
ھەتچى ماركوپولو ئۆزىنىڭ «سایاھەت خاتىرىسى»دە جۇڭگو توغرۇ-
لۇق نۇرغۇن خاتىرە قالدۇرغان. بۇ ماتېرىياللاردا يەنە قەدىمكى
غەربىي دىيار توغرۇلۇقمۇ قىممەتلىك ئۇچۇرلار بېرىلغان. بۇ خا-
تىرىنىڭ تۇرتكىسىدە ياۋروپا ئەللىرىنىڭ شەرققە بولغان قىزى-
قىشى قوزغىلىپ مۇنداق ئىككى چوڭ ئىشنىڭ ۋۇجۇدقا چىقىشى-
غا تۈرتكە بولغان.

بىرىنچى، «ماركوپولونىڭ سایاھەت خاتىرىسى»دىن ئىلھام ئال-
غان كولومبو 1442 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ئىسپانىيە پادىشاھىنىڭ
جۇڭگو ۋە ھىندىستانغا بېرىپ بەرگەن دۆلەت خېتىنى ئېلىپ
شەرققە يۈرۈش قىلىپ، ئۇقۇشماستىن ئامېرىكا قۇرۇقلۇقىغا بې-
رىپ قالغان ۋە ھىندىستانغا كەلدىم دەپ يەرلىك خەلقنى «ئىندى-

يان» دەپ ئىسىم قويغان. بۇنىڭدا ماركوپولونىڭ ياۋرو ـ ئاسىيا-
نىڭ شەرقىي قىسمى توغرۇلۇق بېرىلگەن مەلۇماتلار تولىمۇ مۇ-
ھىم رول ئوينايدۇ.

ئىككىنچى، 20 ـ ئەسىردە غەرب ئېكسپېدىتسىيەچىلىرىنىڭ يېپەك يولىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنى تەكشۈرۈش دولقۇنى قوزغال-
غان. گېرمانىيە، شۋېتسىيە باشچىلىقىدىكى ئونغا يېقىن غەرب دۆلەتلىرى ئۆز دۆلىتىدىكى داڭلىق شەرقشۇناسلارنى بۇ رايونغا ئەۋەتكەن. بۇ كىشىلەر كېيىنچە ياۋروپادا يېپەك يولى تەتقىقاتى شەرقشۇناسلىق ساھەسىدە مەشھۇر كىشىلەرگە ئايلانغان. مەسە-
لەن، سىتەيىن، گېرىندىۋىل، لىكوك، پېللوت قاتارلىقلار.

يۇقىرىقىلارنىڭ قىممەتلىك ئۇچۇرلىرى يېقىنقى زامان يېپەك يولىنى تەتقىق قىلغۇچىلار ئۈچۈن ئىنتايىن مۇھىم ماتېرىيال مەنبەسى بولۇپ قالغان. كۆپچىلىككە مەلۇم، ياۋرو ـ ئاسىيا قۇ-
رۇقلۇقى ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ بۆشۈكلىرىدۇر. بۇ رايوندا ئىنسانىيەت ئىدىئولوگىيەسىگە تەسىر قىلغان بىرنەچچە چوڭ مەدەنىيەت بارلىققا كەلگەن. بۇلار، گىرېك ـ رىم مەدەنىيىتى، ئەرەب ـ ئىسلام مەدەنىيىتى، جۇڭگو ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنە-
يىتى، ھىندىستان مەدەنىيىتى ۋە مىسسوپوتامىيە مەدەنىيىتىدىن ئىبارەت. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 2 ـ ئەسىردىن مىلادىيەدىن كې-
يىنكى 16 ـ ئەسىرگىچە بولغان 1700 يىل مابەينىدە ياۋرو ـ ئاسىيا قۇرۇقلۇقىدىكى ئىنسانلار بۇ يولدا ئۆزئارا ھەمكارلىشىپ زور كۆلەملىك ئالماشتۇرۇش ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرغان. يېپەك يولى مۇشۇ ئۇزاق يىللاردا توختىماستىن، ئىزچىل ھالەتتە تولە-
مۇ «جۇشقۇن» كەيپىيات بىلەن ئىنسانىيەتنىڭ ئاساسلىق مەدەنە-
يىتىنى بىر ـ بىرسىگە باغلىغان ۋە ئۇچراشتۇرغان. تەسىر دا-
ئىرىسى يەر شارى كۆلىمىنىڭ تۆتتىن بىرىنى ئىگىلىگەن. بۇ يول ئۆزىنىڭ ئۇچ مېتىرغىمۇ يەتمىگەن كەڭلىكى (ھارۋا چاقە-
نىڭ كەڭلىكى بىلەن باراۋەر) بىلەن 8000 كىلومېتىر ئۇزۇن-

لۇقتا، ئوتتۇرا دېڭىز بىلەن سېرىق دېڭىز (شەرقى دېڭىز)نى تۇ-
تاشتۇرۇپ شەرق ـ غەرب مەدەنىيىتىنى ئۇلاشتۇرغان. دۇنيادىكى
ئوندىن توققۇز كىشى (ياۋرو ـ ئاسىيا قۇرۇقلۇقىدىكى خەلقنىڭ
نوپۇسىنىڭ ئوندىن توققۇزىنى ئىگىلەيدۇ) بۇ قە-
دىمكى يولدىن مەنپەئەتلەنگەن. دېمەك، بۇ قەدىمكى قاتناش بەلبې-
غى دۇنيادىكى ئەڭ ئاددىي قاتناش قورالى (تۆگە، ئات، ھارۋا قا-
تارلىقلار) ئارقىلىق غەرب ـ شەرق ئوتتۇرىسىدا كاربدور ھاسىل
قىلىپ، دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ ئۆزئارا ئۇچرىشىشىغا شارائىت يا-
رىتىپ بەرگەن. «ئىزدىنىش، تەرەققىيات روھىغا باي ئىنسانلار
چۈمۇلە روھىنى جارى قىلدۇرۇپ ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ، مە-
دەنىيىتىنىڭ، ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىياتىغا ئۆچمەس تۆھپىلەرنى
قوشقان. بۇ مەنبدىن قارىغاندا، بۇ قەدىمكى يول تولىمۇ ئۇلۇغ ۋە
بىھىساب قىممەتكە ئىگىدۇر. كونكرېت قىلىپ شەرھلىگەندە،
شەرقتە جۇڭگونىڭ شىئەن (قەدىمدە چاڭئەن دېيىلەتتى)دىن باش-
لىنىپ، غەربتە جەنۇبىي ئاسىيا، ئوتتۇرا ئاسىيادىن بىۋاستە
ياۋروپاغا بارىدىغان بۇ يولنى كىشىلەر ھەر خىل ئاتاشقان. مەسە-
لەن: مەدەنىيەت يولى، سودا يولى، كارۋان يولى، تېخنىكا يولى،
قاشتېشى يولى، ئىستىقامەت يولى، ھەج يولى... قاتارلىقلار.

تەتقىقاتچىلار بۇ يولنىڭ خەلقئارا سەھنىدە ئويىنىغان رولىغا
قاراپ ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ئۇچ قېتىم تازا گۈللەنگەن باس-
قۇچنى باشتىن كەچۈرگەن دەپ قارايدۇ. يەنى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى
2 ـ ئەسىردىن مىلادىيە 4 ـ ئەسىرگىچە (بۇ دەۋر بۇددىزم گۈل-
لەنگەن دەۋر)، ئىككىنچى دەۋرى بولسا 5 ـ ئەسىردىن 8 ـ ئە-
سىرگىچە بولغان ئارىلىق، ئۇچىنچى باسقۇچى بولسا، موڭغۇللار
ئىستېلاسى دەۋرى، يەنى 13 ـ ئەسىردىن 15 ـ ئەسىرگىچە.

غەرب ـ شەرق مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلغۇچىلار ئىشقىلىپ
ياۋرو ـ ئاسىيا قۇرۇقلۇقىدا غەربتە شەرقنىڭ، شەرقتە غەربنىڭ
تەسىرىگە ئۇچرىغانلىكى بۇيۇم، ھادىسە، ئەپسانە، چۆچەك، مەدەنە-

يەت ھادىسىسى ۋە غەيرىي مەدەنىيەت مىراسلىرى قاتارلىقلارنى يىپەك يولى بىلەن باغلايدۇ. بۇ خىل تەسىر ئىنسانىيەت جەمئىيەتىنىڭ بۇلۇڭ - پۇچقاقلىرىغىچە سىڭگەن، ئىنسانلار دۇنياسىدىكى ئەڭ ئۇزۇن بولغان بۇ مەدەنىيەت تونىلىنى ئاخىر 1877 - يىلى گېرمانىيەلىك مەشھۇر جۇغراپىيە ئالىمى رىچسوفېن (ferdinand.von richthofen) ئۆزىنىڭ داڭلىق ئەسىرى «جۇڭگودىكى سايا‌ھەت نەتىجەم» ناملىق كىتابىدا تۇنجى بولۇپ يىپەك يولى (Seidenstrassen) دەپ ئاتىغان ھەمدە غەرب ئالىملىرىنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشكەن. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن بۇ يول خەلقئارادا «يىپەك يولى» نامى بىلەن تەرىپلىنىپ، تەتقىق قىلىنىپ، تەسىر دائىرىسىمۇ كېڭىيىپ باردى. مەسىلەن: رىچسوفېن ئەينى ۋاقىتتا ئېنىقلىما بەرگەن دائىرىسى پەقەت جۇڭگو، غەربىي يۇرت، ھىندىستان ئوتتۇرىسىدا ئېلىپ بېرىلغان قاتناش يولى يا-كى سودا يولىنى كۆرسەتكەن بولسا، كېيىنكىلەر، مەسىلەن: ئال-بېرت ھېرمان (A.Heerman) نىڭ «جۇڭگو بىلەن سۇرىيە ئوتتۇرىسىدىكى قەدىمكى يىپەك يولى» دېگەن ئەسىرىدە بۇ يولنى تېخىمۇ ئۇزارتىپ غەربتە ئاق دېڭىز (ئوتتۇرا دېڭىز)غىچە ئاپارغان، بۇگۈنكى تەتقىقات نەتىجىسىدىن كۆرە بۇ يول تېخىمۇ ئۇزۇراپ تەسىرى ھەتتا ئافرىقا قىتئەسىگىچە بارغانلىقى مۆلچەرلەنمەكتە. شەرق - غەرب يۆنىلىشى جەھەتتىن قۇرۇقلۇق يىپەك يولى ۋە دېڭىز يىپەك يولى دەپ ئايرىلىپ، ئىنسانلارنىڭ دېڭىز قاتنىشى راۋاجلانغاندىن كېيىن قۇرۇقلۇق يىپەك يولى خارابلاشقان دەپ ھۆكۈم قىلىشماقتا. ئەمەلىيەتتە، قۇرۇقلۇق يىپەك يولى تا ھازىرغىچە ئۆزىنىڭ رولىنى يوقاتقىنى يوق. دەۋرىمىزدە يېڭى يىپەك يولى ياكى سىياسىيونلارنىڭ يىپەك يولى ئىقتىسادىي بەلبېغى دەپ تەرىپلىشىدە بۇ بۇيۇك يولنىڭ ھېلىھەم ئىستېمالدىن قالمىغانلىقى نامايان بولۇپ تۇرۇپتۇ. بۇ قەدىمكى سودا - مەدەنىيەت بەلبېغىنى تەتقىق قىلغۇچىلار يىپەك يولى زور تۆركۈم ئىز-

سانلارنىڭ ئېتىقادىنى، ئىدېئولوگىيەسىنى، مىللەت تەقدىرىنى، دۆلەت تەۋەلىكىنى ئۆزگەرتىپ، ئىنسانلارنىڭ ئاڭ ـ ئىدىيە، قىممەت قاراش، مەدەنىيەت ـ سەنئەت، سودا ـ ئىقتىساد، تۇرمۇش ۋە تۇرمۇش ئادەتلىرىگىچە ئالماشتۇرۇش ئېلىپ بېرىلغان بۇيۇك تونېلدىن ئىبارەت دەپ تونۇيدۇ.

ئۇنداقتا، بىزمۇ بۇ زور قەدىمكى قاتناش يولىنىڭ تۇگۇنى بولغان دىيارىمىزغا قاراپ باقايلى. يىپەك يولىنىڭ شىنجاڭ بۆ-لىكى قەدىمكى خەن دەۋرىدە «غەربىي يۇرت» دەپ ئاتالغان. بۇ را-يون ناھايىتى كەڭ مەنىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، جۇغراپىيە ۋە كىلىمات جەھەتتە كۆپ خىللىققا ئىگە. ئادىمىيەت مەنزىرىسە-مۇ ئوخشاشمايدۇ. بۇ رايون يىپەك يولىنىڭ ئەڭ مۇھىم قاتناش تۇگۇنىگە جايلاشقان بولۇپ، يىپەك يولىنىڭ شەكىللىنىشى، تە-رەققىي قىلىشى ۋە دۇنياۋى مەدەنىيەت سىستېمىسىنىڭ شەكىل-لىنىشىدە تۇرتكىلىك رول ئويناغان. گاۋېن ھامبىلى ئېيتقاندەك «كۆپ ئەسىرلەرنى ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزگەن ئوتتۇرا ئاسىيا سودا كارۋانلىرىنىڭ كۆپلىگەن سودا يولى بولسىمۇ، لېكىن بۇنىڭ ئە-چىدە ئەڭ مۇھىمى جۇڭگو بىلەن غەربنى تۇتاشتۇرىدىغان يول ئىدى (تارىم ۋادىسىنى دېمەكچى)... سەپەر قىلغۇچىلار، سودىگەر-لەر، ھەج تاۋاپچىلار ياكى ئېكسپېدىتسىيەچىلەر ئۇچۇن ئېيتقاندا يۇرۇشى ناھايىتى ئاستا ئۇلاغلار بىلەن بۇنداق ئۇزۇن مۇساپىنى بېسىپ بولۇش ھەقىقەتەنمۇ تەس ئىدى.» بۇ رايون شەرق ـ غەرب مەدەنىيەتلىرىنى ئۆزئارا ئالماشتۇرۇشتا كۆۋرۈكلۈك رول ئوينـ-غان بەلباغ. بۇ رايون مەدەنىيىتى شەرق ۋە غەربتىن كەلگەن ئىل-غار مەدەنىيەتلەرنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۇرۇپ، تېخىمۇ ئىلغار بولغان، كۆپ تەرەپلىمىلىككە ئىگە، ئۆزگىچە غەربىي يۇرت مەدەنـ-يىتىنى شەكىللەندۇرگەن. بۇ خىل ئەھۋال تارىم ئويمانلىقىدا تو-لىمۇ روشەن گەۋدىلەنگەن. يىپەك يولىنىڭ شىنجاڭ بۆلىكى ئو-مۇمىي لىنىيەنىڭ ئۇچتىن بىرىنى ئىگىلىگەن بولۇپ، بۇ بۆلەك-

نىڭ ئۇزۇنلۇقى 2700 كىلومېتىر ئەتراپىدا. ئۆتكەن ئەسىردىكى غەرب ئېكسپېدىتسىيەچىلىرى، بۇ رايوننى پۈتۈن لىنىيە ئىچىدىكى ئەڭ جاپالىق، ئەڭ تەستە ئۆتكىلى بولمىغان رايون دېگەن. دېمىسىمۇ، كارۋانلار تولىمۇ ئېگىز بولغان پامىر ئېگىزلىكىدىن ئۆتۈپ، تارىم بوستانلىقىغا كەلگەندە دۇنيادىكى ئىككىنچى چوڭ قۇملۇق تەكلىماكان چۆللۇكىگە يولۇقىدۇ. تۇگمەس قۇم بارخانلىرىدىن شەكىللەنگەن بۇ قۇملۇق، ھەم قۇرغاق ھەم كۆچۈپ يۈرىدۇ. يۆنىلىشىنى بەلگىلەش تولىمۇ قىيىن، شامال، قۇيۇن، ئۇسسۇزلۇق بۇ رايوننىڭ دائىملىق «مېھمىنى»، شۇڭا خەلقئارالىق سودىگەرلەر، دىن تارقاتقۇچىلار، ھەجچىلەر، نوم ئالغىلى ماڭغانلار... چوقۇم بۇ جاينىڭ قەشقەر، كۇچا، قارا شەھەر ياكى تۇرپانىدەك مەلۇم بوستانلىقىدا تولۇق دەم ئېلىپ، ئوزۇق ـ تۇلۇك تەييارلاپ، ئاندىن يولغا چىقىشى زۆرۈر. دېمەك، بۇ جەريانىدا تەبئىي ھالدا يەرلىك خەلقنىڭ يېمەك ـ ئىچمىكى، كىيىم ـ كېچەكى، ئۆرپ ـ ئادىتى، دىنى، قائىدە ـ يوسۇنلىرى بىلەن ئۇچرىشىدۇ. ئۆزلىرى ئېلىپ كەلگەن ماددىي بۇيۇملارنى بۇ جايدا ساتىدۇ ياكى مالغا ئالماشتۇرىدۇ. شۇ تەرىقىدە، تىللىرى، مەدەنىيىتى تامامەن ئوخشاشمايدىغان خەلق تەبىئىي ھالدا، ئۆزلىرى ھېس قىلمىغان ئاساستا ئۆزئارا مال ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرىدۇ. شۇنىڭدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇكى، بۇ خىل ئىستىخىيەلىك ئالماشتۇرۇش بۇ رايوننىڭ ئىقتىساد ۋە مەدەنىيىتىگە تەسىر قىلىپ، جەمئىيەت تەرەققىياتىنى، ئىدېئولوگىيەسىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. بۇ خىل شارائىت پەقەتلا يېپەك يولىنىڭ شىنجاڭ بۆلىكىدىلا ھازىرلانغان بولغاچقا، خەلقىمىز بۇگۈندىن 2000 يىللار ئىلگىرىلا مۇكەممەل سودا، دىپلوماتىيە، يېرىك بازار ئېڭىنى شەكىللەندۈرگەن. شۇڭا، يېپەك يولىنىڭ شىنجاڭ بۆلىكى يېپەك يولىنىڭ ئومۇمىي لىنىيەسىنىڭ مۇكەممەل بولۇشىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن. ئۇ يېپەك يولىنىڭ گۈللىنىش ۋە خارابلىشىشىغا

بىۋاستە تەسىر قىلغان، بۇ رايونىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتى، خەلقىمىزنىڭ تارىختىكى نەتىجىلىرى ۋە مەدەنىيىتىنىڭ خاراك-تېرىشى... قاتارلىق بىر قاتار مەسىلىلەر يىپەك يولىنىڭ تەقدى-رى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان. تۆۋەندىكى چوڭ ئىشلار يۈزەرگە كەلگەن يەكۈنىمىزنىڭ تولۇق ئىسپاتى بولالايدۇ.

بۇ رايوندا كۆپ خىل مەدەنىيەتلەر ئالماشقان ياكى يوقالغان. ئىنسانىيەت دۇنياسىدىكى ئاللىبۇرۇن يوقالغان مەدەنىيەتلەر ھەر-قىلىمىم بۇ رايوندا ساقلانغان. تارىخ سەھنىسىدە يالتىراپ چاقنىغان كىشىلىك شەھىرى مىلادىيە 4 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تۈيۈق-سىز يوقالغان. تۇرپان ئويمانلىقىدا ياشاپ، يارغول قەدىمكى شە-ھىرىدەك دۇنياغا داڭلىق توپا ئىمارەتلىك شەھەرنى بەرپا قىلغان. قاڭقىللار مىلادىيە 5 - ئەسىردىن كېيىن يارغول شەھىرىدىن يۆتكىلىپ تەدرىجىي ھازىرقى ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تەركىبىگە قوشۇلۇپ كەتكەن. ئۇلارنىڭ تىلى ھازىرغىچە سىر بولماقتا.

بېزەكلىك مىڭئۆيىنىڭ 38 - غارى مانى دىنى ئۆڭكۈرى بو-لۇپ، بۇ غار مانى دىنىنىڭ بىردىنبىر شاھىتىدۇر. 1980 - يىلى بۇ جايدىن تېپىلغان سوغدىچە نوم ھازىرغا قەدەر دۇنيادىكى ئەڭ مۇكەممەل ساقلانغان قەدىمكى ھۆججەتتۇر. بۇ رايوندا كۆپلىگەن دىنلار پەيدا بولغان بولۇپ، ئىسلام دىنىدىن باشقىسى ئاساسەن ئىستېمالدىن قالغان. بۇنىڭ ئىچىدە بۇددا دىنىنىڭ خەلقىمىزگە قالدۇرغان ئىزى ھەممىدىن چوڭقۇر بولۇپ، ھەتتا ھازىرقى ئۇرۇپ - ئادەتلىرىمىزگىچە سىڭىپ كەتكەن. باشقا دىنلارنىڭ ئىزلىرىنى ھېلىھەم تارىم ۋادىسىنىڭ بويلىرىدىن، تەكرىتاغ ئېتەكلىرىدىكى يايلاقلاردىن تاپالايمىز. مۇشۇ بەلباغدا ياشىغان ھۇنلار، قاڭقىللار، ئۇيغۇرلار، تۇركلەر، سوغدىلار، خەنزۇلار، سىيانپىلار، موڭغۇللار ئۆزلىرىنىڭ مەدەنىيەت ئىزلىرىنى قالدۇرغان. يىپەك يولىنىڭ شىنجاڭ بۆلىكىدىكى ئارخېئولوگىيەلىك تېپىلمىلاردىن بۇ جاي-دىكى خەلقلەرنىڭ سانسكرت تىلى، ئۇيغۇر تىلى، خەنزۇ تىلى،

ىبراھما تىلى، سوغدى تىلى، پارس تىلى ۋە توخرى تىللىرىنى ئىشلەتكەنلىكىنى بىلەلەيمىز. بۇنداق كۆپ تىل قوللىنىلغان ھا- دىسىمۇ دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدا ئۇچرىمىسا كېرەك. بۇ مول يېزىق مەدەنىيىتىمىز بىر تەرەپتىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى- نىڭ مۇكەممەللىشىشىگە تۇرتكە بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن قەدىم- كى يېپەك يولىدا بەزىلىرى ھۆكۈمەت تىلى سۈپىتىدە، يېپەك يو- لىدىكى خەلقئارا كارۋانلارغا، سەييياھلارغا، دىندارلارغا مۇھىم ئالا- قە رولىنى ئويناپ، شەرق - غەرب مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىدا كۆۋرۈكلۈك رولىنى ئويىنىغان. بۇ ياۋرو - ئاسىيا قۇرۇقلۇقىدىكى يېزىقلارنىڭ ئۆزگىرىشىنى ئىسپاتلايدىغان مۇھىم پاكىتتۇر. بۇ يېزىقلار دۇنيادىكى ئالتاي تىلى سىستېمىسى، ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسى ۋە خەنزۇ - زاڭزۇ تىل سىستېمىسىدىن ئىبا- رەت ئۈچ چوڭ تىل سىستېمىسىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققي قىلىشىدا زور رول ئويناپ، دۇنيا سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقىنىڭ تەرەققىياتىغا تۇرتكە بولغان. يېپەك يولىنىڭ شىنجاڭ بۆلىكىدە- كى قەدىمكى قەبرىلەردىن قېزىلغان پېرسىيە، رىم پۇللىرى، ئەي- نەك قاچىلار، ئالتۇن - كۈمۈش قاتارلىق بۇيۇملار مىلادىيەدىن بۇرۇنقى ئەسىرلەردىن باشلاپ مىلادىيە 14 - ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا پېرسىيە، رىم خەلقلىرى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شەرق خەلقلىرى ئوتتۇرىسىدا ئېلىپ بېرىلغان سودا مەدەنىيەت ئالاقە- سىنى كۆرسەتسە، يېپەك يولىنىڭ جۇڭگو رايونلىرىدىن تېپىلغان ئۈزۈم، كېۋەز، ئانار قاتارلىق مېۋە - ئۆسۈملۈكلەر غەربنىڭ مې- ۋە - چۆللىرىنىڭ شەرققە تارقالغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. يې- پەك يولىدىكى دۇنياۋى ئەسەرلەرمۇ يەنىلا مۇشۇ يول بىلەن شەرق- قە ياكى غەربكە تارقىلىپ ئىنسانىيەتنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتىنىڭ سىرىنى ئېچىش ياكى يوقالغان قەدىمكى مەدەنىيەتنى تەتقىق قە- لىش ۋە بۇ يولدىكى دىنلارنىڭ تارقىلىش يۆنىلىشىنى ئايدىڭلاش- تۇرۇش ئۈچۈنمۇ تېپىلغۇسىز ئىسپاتتۇر. بۇ ئەسەرلەردىن داڭ-

لىقلىرى ھىرودوتنىڭ «تارىخ»، بەن گۈنىڭ «خەننامە: غەربىي يۈرت تەزكىرىسى»، شۈەنزاڭنىڭ «بۈيۈك تاڭ سۇلالىسى: غەربىي يۈرت تەزكىرىسى»، مەشھۇر دىنىي كىتابلاردىن «قۇرئان كەرىم»، كۆپلىگەن بۇددا نوملىرى، يۇسۇف خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك»، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»، ماركوپولو-نىڭ «ساياھەت خاتىرىسى» قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. يىپەك يولى-نىڭ شىنجاڭ بۆلىكىدە يەنە ئاتەشپەرەسلىك، مانىزم، خىرىستىيان دىنى، بۇددا دىنى، داۋجاۋ دىنى، ئىسلام دىنى قاتارلىق كۆپ خىل دىن قوللىنىلغان. جۇڭگودىكى بۇددىزم غارلىرىنىڭ بوۋىسى دەپ نام ئالغان كۇسەن بۇددىزم غارلىرى بۇددا دىنىنىڭ شىنجاڭنى مەركەز قىلىپ غەربتىن شەرققە تارقالغانلىقىنىڭ تىپىك ئىسپاتى.

ئۇيغۇر مۇقامى، ئۇيغۇر ئۇسسۇل سەنئىتى قەدىمدىن تارتىپ تا ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە. يۇقىرىقىدەك كۆپ مەنبەلىك يىپەك يولى مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىدە، ئىنتايىن زور سىغىمچانلىققا ئىگە غەربىي يۈرت مەدەنىيىتى بارلىققا كەلگەن. يىپەك يولىدىكى بۇنچە كۆپ يېزىقنىڭ ئىجاد قىلىنىشى تەبىئىي ھالدا قەغەزچىلىك ۋە باسمىچىلىق تېخنىكىسىنى ئىلگىرى سۈرگەن. بۇ تېخنىكىنىڭ غەربكە تارقىلىشىدىمۇ يىپەك يولى مۇھىم رول ئويناغان. مىلادىيە 732 - يىلى تالاس (ھازىرقى قىرغىزىستانىنىڭ تالاس ئەتراپلىرى) ئۇرۇشىدا ئەرەب قوشۇنىغا ئەسىرگە چۈشكەن تاڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى ئىچىدىكى تېخنىكىلاردىن پايدىلانغان ئەرەبلەر، سەمەرقەنتتە شۇ ۋاقىتتا دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ مەتبەئەچىلىك زاۋۇتىنى قۇرۇپ چىققان. شۇنىڭدىن كېيىنكى بىر مەزگىلدە، ئوتتۇرا ئاسىيا دۇنيا قەغەز ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ مەركىزىگە ئايلانغان. شۇنىڭغا ئەگىشىپ قەغەزچىلىق تېخنىكىسى باغداد بىلەن دەمەشىققە تارقالغان. 12 - ئەسىردە ئەرەبلەر بۇ تېخنىكىنى تۇنجى بوپ ئىسپانىيەگە ئەكىرگەن. 13 - ئەسىردە

گېرمانىيەگە تارقالغان. دېمەك، ياۋروپالىقلار پەقەت 13- ئەسىر-دىن كېيىنلا قەغەز ياساش تېخنىكىسىغا ئېرىشكەن. بۇ بۇيۇك يولدا ئىنسانلار دۇنياسىدىكى نۇرغۇن كەشپىياتلار تارقالغان. قەغەز ياساش تېخنىكىسى يىپەك يولىدا تارقالغان تېخنىكىنىڭ پەقەت بىرسىدۇر. بۇ قەدىمكى يول بويلىرىدا يۇلتۇزدەك تارقالغان قەدىمكى ئىمارەتلەر شەرقىي ئاسىيا، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيا قۇرۇلۇش - بىناكارلىق تېخنىكىسىنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، دىيارىمىزدا بۇددا دىنى ئىمارەتچىلىكى ۋە ئىسلام دىنى ئىمارەتچىلىكىدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ ئىمارەت سىستېمىسىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئۇل سالغان. شۇ ئارقىلىق دۇنيا ئىمارەتچىلىك تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەن.

3. يىپەك يولى تەتقىقاتىدىكى ئويلىنىش

كۆپچىلىككە مەلۇمكى، قەدىمكى گىرېكلەردىن باشلاپ جۇغرا-پىيە پېنى ياۋروپالىقلار ئەڭ چوقۇنىدىغان ئىلىمگە ئايلانغان. شۇ قىزىقىشنىڭ تۈرتكىسىدە ئوتتۇرا ئاسىيا ئېكسپېدىتسىيە پائالىيىتى بۇ ساھەدىكى تەتقىقاتنى يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرگەن. ئۇنىڭ-دىن كېيىن يىپەك يولى تەتقىقاتى مۇستەقىل ئىلىم بولۇش يولىغا قاراپ ماڭغان. «شەرقتە ئىچكى دېڭىزدىن جۇڭگونىڭ غەربىي شىمال رايونى، موڭغۇلىيە، شىمالدا سىبىرىيەنىڭ جەنۇبىدىن باشلاپ جەنۇبتا ئىران بىلەن ئافغانىستانغا تۇتاشقان چوڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى («بۇيۇك بېرىتانىيە قامۇسى»دا بېرىلگەن ئۇقۇم. لوندون 1980 - يىلى) ئەسلىدىنلا بىر تارىخى مەدەنىيەتلىك رايون بولغان. دوكتور لى مىڭۇېي «يىپەك يولى تەتقىقاتىنىڭ 100 يىللىق تارىخى ھەققىدە» ناملىق كىتابىدا «بۇ جاي ئىنسانلارنىڭ ئەڭ قەدىمدە ياشىغان جايى، ئەلمىساقتىن تارتىپ سىياسىي، ھەربىي، مىللەت، دىن، مەدەنىيەت توقۇنۇشى ئەڭ كەسكىن بولغان رايون، بۇ جاي ياۋرو - ئاسىيا مەدەنىيىتى بىرىككەن رايون، بۇ

جاي يىپەك يولىنىڭ ئەڭ مۇھىم تۈگۈنىدۇر» دەپ يازىدۇ.

فىرانسۇزلار مەدەنىيەت جەھەتتە ياۋروپادا ئالدىنقى قاتاردىكى مىللەت، بۇلار يىپەك يولىنى تەتقىق قىلىش ئىشىنى ئەڭ بۇرۇن باشلىغان. 1822 ـ يىلى ياۋروپادا تۇنجى بولۇپ، فىرانسىيە ئاسىيا ئىلمىي جەمئىيىتى، فىرانسىيە ئىنستىتۇتى ئاسىيا تەتقىقات مەركىزى قۇرۇلۇپ شۇ ئاساستا خەنزۇشۇناسلىق، تۈركشۇناسلىق، تىبەتشۇناسلىق، موڭغۇلشۇناسلىق تەتقىقات ئىنستىتۇتلىرىنى قۇرۇپ بۇ ساھەدە نۇرغۇن ئىش قىلغان. ھېلىھەم فىرانسۇزلارنىڭ تەتقىقاتى ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدۇ. يۇقىرىدا دېيىلگەندەك، ياپونىيە بۇ چوڭ ساھەنى تېخىمۇ پارچىلاپ تەتقىق قىلىپ، دىن، ئەدەبىيات، ئاستىرونومىيە، بىناكارلىق... قاتارلىقلار بويىچە مەخسۇس تەتقىقاتتا دۇنيانىڭ ئالدىغا ئۆتتى. جۇڭگو بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى قەدىمكى مۇناسىۋەتلەرنى تەتقىق قىلغۇچى دۆلەتلىرىدىكى داڭلىق ئالىملارمۇ فىرانسىيە، گېرمانىيە ۋە ياپونىيەدىكى يىپەك يولى تەتقىقات ئورۇنلىرىدا ئوقۇغان ياكى بىلىم ئاشۇرغان. دۆلەتلىرى بۇ جەھەتتە نىسپىي ئارقىدا بولۇپ، 1980 ـ يىللاردىن كېيىن، يەنى ئىسلاھات، ئىشىكنى سىرتقا ئېچىۋېتىش تىن كېيىن باشلانغان بولسىمۇ، بۇ جەھەتتىكى تەتقىقاتقا ھەقىقىي يۈرۈش قىلغان ۋاقتى يىپەك يولىنى دۇنيا مەدەنىيەت مىراسلىرىغا يوللىغاندىن كېيىن تەدرىجىي چوڭقۇرلىشىشقا باشلىغان.

ئۇنداقتا بۇ قەدىمكى يولدا يۇقىرىقىدەك مۆجىزىلەر ساقلانغان بولسا، بۇ يولنىڭ قىممىتىنى خەلقىمىز قانچىلىك ھېس قىلالىدى؟ ئالىملىرىمىز قانچىلىك تەتقىق قىلالىدى؟ بۇ يولدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ رولى نېمە؟... دېگەندەك بىر قاتار سوئاللار ئالدىمىزغا قويۇلۇۋاتىدۇ. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن دەل بۇ ساھەگە يۈرۈش قىلغان تۇنجى ئۇيغۇر ئالىمدۇر. ئالىمنىڭ «يىپەك يولىدىكى توقۇز ھېكمەت»، «يىپەك يولىدىكى بىر چوڭ ئىللەت»، «يىپەك يو-

لىنىڭ قايتا ئېچىلىشى ۋە تۆگىقۇش روھى»، «يىپەك يولىدىن ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭگۈشتەرىنى قايتا تېپىۋېلىش»، «يىپەك يولىدا قايتا ئويلىنىش»، «يىپەك يولىنىڭ ئىقتىسادىي قىممەتى»، «ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ يىپەك يولىدا كۆرسەتكەن خىزمىتى»، «يىپەك يولى سېلىشتۇرما ئەدەبىياتى»، «يىپەك يولى تەتقىقاتىدىكى ئىنسانىيەت مەدەنىيەتشۇناسلىقى مەسىلىلىرى»، «يىپەك يولىدىكى بىباھا گۆھەر ــ ئۇيغۇر ئەدەبىياتى»، «كەلگۈسى مۇشۇ يەردىن باشلىنىدۇ» ناملىق ئەسەرلىرى ئىلگىرى ـ كېيىن مەتبۇئاتتا ئېلان قىلىنىشقا باشلىغان بولۇپ، مەن بۇ ماقالىنى نەچچە يىللار ئىلگىرى ئوقۇغان ئىكەنمەن. كېيىن توپلام قىلىنىپ نەشر قىلىنغان بۇ نادىر ئەسەرلەردە يىپەك يولىنىڭ تارىخىي قىممىتى، يىپەك يولىدىكى شانلىق مەدەنىيىتىمىز، ئەجداد-ئەجدادلىرىمىزنىڭ بۇ يولدىكى يارقىن ئىزلىرى توغرىسىدا چوڭقۇر پاكىتلار بېرىلغانىدى. مەزمۇننىڭ چوڭقۇرلۇقىدىن، پاكىتلارنىڭ موللىقىدىن ھەيران قالغانىدىم. ئەمدى ھېس قىلسام شۇ يىللاردا يىپەك يولى توغرىسىدىكى چولتا بىلىمىم سەۋەبىدىن بۇ يولنىڭ تارىخىي قىممىتىنى دېگەندەك ھېس قىلالمىغان ئىكەنمەن. ئۇقۇش پۈتكۈزۈشۈم دەل دۆلىتىمىز بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەتلىرى بىرلىكتە يىپەك يولى خەلقئارا ئىقتىساد بەلبېغى قۇرۇش يىرىك پىلانى ئوتتۇرىغا قويۇلۇشقا توغرا كەلگەچكە، مەتبۇئاتلاردا يېڭى يىپەك يولى توغرۇلۇق كۆپلىگەن تەشۋىقاتلار چىقىشقا باشلىدى. ماقالەمنى بۇ ھەقتىكى ئۇيغۇرچە ماتېرىيال بىلەن سېلىشتۇرۇپ، قارىشىمنى ئوتتۇرىغا قويۇپ باقاي دېگەن ئۈمىدە ئۆزىمىزنىڭ يېزىقىدىكى ھازىرغىچە ئېلان قىلىنغان ماتېرىياللارنى ئىزدەشكە باشلىدىم. مەن تاپالمىدىمۇ ياكى بىزدە بۇ بۇيۇك يول ھەققىدە ئىزدەنگەن تەتقىقاتچىلار كەمچىلمۇ، ئىشقىلىپ ماتېرىياللار تولىمۇ ئاز ئىدى. «يىپەك يولىدىكى 99 سىر» (ياپونىيە، تەرجىمە)، «يىپەك يولىدىكى ئەجنەبىي ئالۋاستىلار» (ئەنگلى-

يە، تەرجىمە)دىن باشقا پەقەت ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ «يىپەك يولىدىكى توققۇز ھېكمەت» ناملىق كىتابى ئۆزىمىزنىڭ تىلىدا يېزىلغان يىپەك يولىنى ئۆيغۇر مەدەنىيىتىگە بىرلەشتۈرۈپ تەتقىق قىلغان تۇنجى ئەسەر ئىكەن. ئۇنىڭدىن بۇرۇنمۇ ياكى ئۇنىڭدىن كېيىنمۇ بۇ توغرۇلۇق ماقالىلەر ئېلان قىلىنماپتۇ. ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن يىپەك يولى ھەققىدە تولىمۇ چوڭقۇر ئىزدەنگەنىكەن. ئۆزىنىڭ بۇ ئەسىرىدە نۇرغۇن ئىلغار پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويغان، كەسكىن خىتابلارنى قىلغان ۋە يىپەك يولىدا ئۆيغۇرلار مەدەنىيەت، ئىدىيە جەھەتتە قانداق قىلىش توغرىسىدا ئالدىن كۆرەر پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويغانىكەن، نېمە ئۈچۈندۇر باشقا تەتقىقاتچىلىرىمىز خەلقىمىزنىڭ تەقدىرى بىلەن زىچ باغلانغان بۇ بۇيۇك يولنى چۈشەنمىدىمۇ ياكى ئۇنىڭغا گۇمانىي نەزەر بىلەن قارىغانلىقتىنمۇ، خۇددى ئۆزى بىلەن ئانچە مۇناسىۋىتى يوقتەك ئەيتاۋۇر بۇ تېما ئۈستىدە تەتقىقات ياكى ئانالىز قىلىپ باقماپتۇ. پەقەت ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنلا «يەنىلا خەلقىمىزگە نەچچە مىڭ يىل ئېمىكئانا بولغان ئۆتمۈش ھەققىدە، بىز ياشاپ كەلگەن، بىزنى يېتىلدۇرگەن قەدىمكى يىپەك يولى ھەققىدە ئويلىنىشىمىز كېرەك يەتكۈزگۈم كەلدى» بۇ خىل ئەھۋال كىشىنى چوڭقۇر ئويغا سالاتتى.

يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك، بۇ يولغا بىزنىڭ مەدەنىيىتىمىز، جۈملىدىن دىنىي ئېتىقادىمىز، ئۆرپ ـ ئادىتىمىز، ئىجتىمائىي پەلسەپىمىز، ئىدېئولوگىيەمىز چېتىلىدۇ ئەمەسمۇ؟ قەدىمكى ئالىملىرىمىز يەنىلا مۇشۇ يولدا غەربكە مېڭىپ، «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى، يەنە مۇشۇ يولدا شەرق ـ غەرب مەدەنىيىتىنىڭ بىرىكىش تەسىرىدە ھاسىل بولغان ئوي ـ پىكىردىن «قۇتادغۇبىلىك»نى يېزىپ چىققان ئەمەسمۇ؟ بۇ يول بىز ئۈچۈن بىر مەرىپەت يولى ئەمەسمىدى؟ كىممۇ يىپەك يولى ئۆيغۇرلارغا تەرەققىيات ئەكەلمىدى دېيەلىسۇن؟ دۇنيادىكى ئۇچ چوڭ دىنىمىڭ ئىككىسى،

يەنى بۇددا دىنى ۋە ئىسلام دىنى خەلقىمىزگە مۇشۇ يول ئارقىلىق تارقالغان ئەمەسمۇ؟ ھەتتا يېقىنقى زاماندىكى بالدۇر ئويغانغان كىشىلىرىمىز مۇشۇ يولنى بېسىپ نۇرغۇن مۇشەققەتتە ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس جايىغا بېرىپ بىر تەرەپتىن ئىسلام دىنىنىڭ بەش پەرزىنى ئادا قىلغاچ، يەنە بىر تەرەپتىن دۇنيادىكى تەرەققىي قىلغان مۇسۇلمان ئەللەر بىلەن ئۇچرىشىپ، ئوخشاشمىغان تەرەققىياتنى، ئوخشاشمىغان مەدەنىيەتنى تېخىمۇ چۇشىنىپ، خەلقىمىزنىڭ ئىچىدە يېتۈك كىشىلەرگە ئايلانغان ئەمەسمۇ؟ شەرقنىڭ داڭلىق سەييياھلىرى فاشىيەن ۋە شۇەنزاڭدەك ئىستىقامەتچىلەرمۇ مۇقەددەس نوم ئالغىلى مۇشۇ يولدىن پايدىلىنىپ ھىندىستانغا بارغان. شۇ جەريانىدا ئاق كۆڭۈل خەلقىمىزنىڭ قىزغىن ياردىمىگە ئېرىشىپ، ئۆزلىرىنىڭ مۇراد ـ مەقسەتلىرىنى ئادا قىلالىغان ئەمەسمۇ؟! مۇشۇ يولدىن ئوزۇقلىنىپ، شەرق ـ غەرب مەدەنىيىتىنى باغلاپ ئۇچراشتۇرغان تۇرۇقلۇق، بۇ يولنىڭ خاسىيىتىدىن، بۇ يولنىڭ رولىدىن، بۇ يولنىڭ روھىدىن چەتنەپ كەتتۇقمۇ ـ قانداق؟ ھېلىمۇ ئېسىمدە، 2008 ـ يىلى يىپەك يولىنى دۇنياۋى مىراسقا يوللاش خەلقئارالىق يىغىندا، كۆزەتكۈچى بولۇش سالاھىيىتىگە ئېرىشەلىگەن، ياپونىيە ھۆكۈمەت تەرەپ ۋەكىلى (ئالىملار) بۇ قېتىمقى يىپەك يولىنى دۇنيا مىراسلىرىغا يوللاش خەلقئارالىق پائالىيەتتە ئۆزلىرىنىڭ قاتناشتۇرۇلمىغانلىقىنى ناھايىتى ئېغىر ئېلىپ، نۇرغۇن پاكىت كۆرسىتىپ يىپەك يولى مەدەنىيىتى ئاخىرىدا ياپونغىمۇ بارغان، ياپونلارمۇ بۇيۇك يولدىن مەدەنىيەت قوبۇل قىلغان دەپ سۆزلىگىنىنى، يەنىلا شۇ قېتىملىق يىغىندا ئافغانىستان ۋەكىلى يىغىن تەرتىپىنى بۇزۇپلا ئۆز دۆلىتىنىڭ بۇ يولنىڭ مۇھىم قاتناش تۇگۈنى ئىكەنلىكىنى، نېمە سەۋەبتىن بۇ كاتتا ئىشقا قاتناشتۇرۇلمىغانلىقىدىن ئەپسۇسلىنىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەنىدى. تېخىمۇ قىزىقارلىقى، خەلقئارادا شۇنداق بۇ بۇيۇك يولنىڭ شەرقتىكى باشلىنىش نۇقتىسى،

دەپ خەلقئارادا ئېنىق چۈشەنچە بېرىلگەن بولسىمۇ، خېنەن ئۆلكىسىنىڭ ۋەكىلى بۇ يولنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى لوياڭ شەھىرى دەپ سۆزلىگەندە شەنشى ئۆلكىسىدىكى تەتقىقاتچىلار بىلەن خېنەن ئۆلكىسىدىكى تەتقىقاتچىلار ئوتتۇرىسىدا توردا بىر مەھەل «ئېغىز» ئۈرۈشى بولغانىدى. دېمەك، بۇ بۈيۈك يولنىڭ «يۈرىكى» ھېسابلانغان ئانا دىيارىمىزنىڭ ئاساسلىق ئاھالىسى ھېسابلانغان ئۇيغۇرلاردا يېپەك يولى تەتقىقاتى تېخىرقاش ھالىتىدە تۇرۇۋاتقاندا ئەتراپىمىزدىكى ئەللەر، مىللەتلەر بۇ يولنى مەدەنىيەت ئەگىشىتى دەپ ھېسابلاپ، ئۆزلىرىنىڭ يىراق ئۆتمۈش مەدەنىيىتىنىڭ ئاساسىنى بۇ يولدىن ئىزدەپ يۈرۈپ تەتقىقاتنى باشلىۋەتكەن. بىزدىن پەقەت ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىندىن باشقا بىرەر ئالىم، مۇتەخەسسىسمۇ بۇ ھەقتە باش قاتۇرمىغانىكەن. باشقىلار ئۆچۈن تولىمۇ مۇھىم ھېسابلانغان بۇ بۈيۈك كارۋان يولى بىزدە ئانچە ئېتىبارغا ئېلىنمىغانىدى. سۆيۈملۈك ئالىم بۇ جەھەتتە تولىمۇ چوڭقۇر ئىزدىنىپ، بۇ يولدىكى ھېكمەتلەر، بۇ يول بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى ۋە تەقدىرىنى باغلاش، ئۇيغۇرلارنىڭ يارقىن تارىخىنى، ئۇسسۇل ـ سەنئىتىنى، يېمەك ـ ئىچمىكىنى، بىزدىكى نۇقسانلارنى، ئېرىشكەن مۇۋەپپەقىيەتلەرنى تولىمۇ چوڭقۇر مۇھاكىمە قىلىپ، ئوبرازلىق تەرىپلەپ، يېڭى ئەسىردە يېڭى يېپەك يولى روھى ئۇستىدە قاتتىق ئويلىنىشقا، ئويغىنىشقا چاقىرغانىكەن. ئۇ «ئەجدادلىرىمىزدا قەدىمكى يېپەك يولى گۈللەنگەن زامانلاردا بىر تەرەپتىن چەتكە، يېڭىلىققا، غەيرىي ۋە ئىجادىي نەرسىلەرگە قىزىقىش روھى ئۇستۇن بولغان بۇ روھىيەت تۈپەيلى ئۇلار مەدەنىيەت بېكىنمىچىلىكىنى يېڭىپ غەربىي يۇرتقا خاس مەدەنىيەت ئۇسلۇبى، مەدەنىيەت قوشۇلمىسىنى يارىتىپ جاھان مەدەنىيىتىگە تۆھپە قوشقان» دەپ كۆرسەتكەن. ئالىمنىڭ يۇقىرىقىدەك ئۆتكۈر پىكىرلىرى بۇنىڭدىن 20 نەچچە يىللار بۇرۇن ئېيتىلغان دۇردانىلەر بولۇپ، ئالىم يېپەك يولىدا ياشاپ كەلگەن

خەلقلىرىمىزنىڭ پائالىيەتچان كارۋان روھى، ئات ئۈستىدىكى جەسۇر قىياپىتىنى بۈيۈك يىپەك يولى ئارقىلىق يورۇتۇپ، تولۇمۇ ئالدىن كۆرۈنەرلىك بىلەن «كەلگۈسى مۇشۇ يەردىن باشلىنىدۇ» دەپ ئوتتۇرىغا قويغان. ئەسلىدە بۇ خىلدىكى نادىر ئەسەرلەر، تەتقىقات ماتېرىياللىرى بىزدە كۆپلەپ يېزىلىشى كېرەك ئىدى. ئالمىنىڭ بۇ نادىر ئەسىرى ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن بىزدە يېپەك يولى ئۈستىدە ئويلىنىش، بۇ خەلقئارالىق يولدىن كىملىكىمىزنى ئىزدىشىمىز كېرەك ئىدى.

دېمەك، بىز بۇ يولنى تاشلۇۋەتتۇقمۇ ياكى يول بىزنى ئۇنۇتتىمۇ؟ ئەمەلىيەتتە مۇشۇ يولدا ئېرىشكەن قەدىمىي ئۇدۇم بىزنى خەلقئارالىق سودىگەر مىللەت قاتارىغا باشلاپ كىرگەن بولغاچقا، بۇ خىل قەدىمكى «قان» تاكى ھازىرغىچە مىللىتىمىزنىڭ تومۇرىدا ئاققاچقا، نۇرغۇن ۋەتەنپەرۋەر سودىگەرلىرىمىز بۇ يولدا ئايروپىلان بىلەن قاتناپ ئەجدادىنىڭ غەرب ـ شەرقنى تۇتاشتۇرۇش ئەنئەنىسىنى جارى قىلدۇرۇپ، قەدىمكى سودا كارۋان يولىدا، ئۇن ـ تىنسىز كېلىۋاتقانىكەن. بۇ خىل ھالەتنى ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئوبرازلىق قىلىپ «ئاللىقاچان ھازىرقى زامان سودا رىقابىتىنىڭ ئۇپقۇنلۇق قانىلىرىغا كۆكرەك كېرىپ چۈشكەن غەۋۋاس ـــ ئۇيغۇر سودا تىجارەتچىلىرىدىن ئىبارەت» دېگەن. بۇ خىل روھ دەل قەدىمكى سودا مەدەنىيىتىنىڭ دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن ئۇزۇلمەس مېلودىيەسى، خالاس. ئەمما، بۇ بۈيۈك يولنىڭ مەنىۋىيىتىمىزدىكى، مەۋجۇتلۇقىمىزدىكى، مەدەنىيىتىمىزدىكى، تەرەققىياتىمىزدىكى رولىنى، دۇنيا مەدەنىيىتىگە قوشقان تۆھپىمىزنى، مۇۋەپپەقىيەتلىرىمىزنى، مۇھىمى ئۆتكۈزگەن سەۋەنلىكلىرىمىزنى چوڭقۇرلاپ تونۇپ يەتكۈچىلەر ئازلاپ كەتكەنىكەن. شۇڭلاشقىمۇ بىزدە يۇز بېرىۋاتقان چۈشكۈنلۈك، مەدەنىيەتتىكى چېكىنىش، ئۆزلۈك ئۇستىدە ئويلانماسلىق، تەپەككۇر لىرىمىز تېپىز، ئانالىمىز ئاجىز بولۇشتەك پاسسىپ پىسخىكا

روھىمىزنى چىرمىۋالغانىكەن. 2012 - يىلى مەدەنىيەت مىنىس-
تىرلىقىدىن كەلگەن، ئۇزاق يىل ئامېرىكا، گېرمانىيە ئەلچىخا-
نىسىدا مەدەنىيەت مەسلىھەتچىسى بولۇپ ئىشلىگەن دۇك جۇنشىن
ئەپەندىگە ھەمراھ بولۇپ قاناس ساياھەت رايونىغا بارغىنىمدا
شىنجاڭنىڭ تارىخى، ئۇيغۇر تىلى توغرۇلۇق پاراڭلاشقاندا «بىز
قەدىمكى يىپەك يولىدا ياشىغان خەلق. شۇڭا تارىختا مول مەدەنە-
يەت مىراسلىرىنى قالدۇرغان، مەدەنىيىتىمىزدە يۇقىرو - ئاسىيا
قۇرۇقلۇقىدىكى قەدىمكى خەلقلەر مەدەنىيىتىنىڭ نۇرغۇن ئىزنا-
لىرى بار، كۆپ خىللىققا ئىگە ئۇيغۇر تىلىمۇ يىپەك يولىدىكى
مۇھىم قەدىمكى تىل، ئەگەر بىز ئۆزىمىزنىڭ ئانا تىلى بىلەن
خەنزۇ تىلىنى پىششىق ئىگىلىسەك، ئۇ چاغدا بىز غەربتە، ئوت-
تۇرا دېگىز بىلەن شەرقتە، جەنۇبىي دېگىز ئارىلىقىدىكى بارلىق
ئەللەردە، تەرجىمانسىز يۇرەلەيمىز. بۇ خىل ئالاھىدىلىك باشقا
مىللەتلەردە بولمىسا كېرەك» دەپ چۈشەنچە بەرسەم، بۇ كىشى
ناھايىتى ئەجەبلەنگەن ھالدا يېڭىچە بىر ئۇقۇمغا ئېرىشكەندەك
بولغانىدى. دېمەك، بىز ئۇيغۇرلار بۇ يولدا ئات چاپتۇرۇپ ھەم
ئۆگىنىپ، ھەم ئۆزلەشتۇرۇپ، يېڭىلىق يارىتىپ، بۇ مۇقەددەس
يولنىڭ ئوتتۇرا بەلبېغىدا ھەقىقىي كۆۋرۈكلۈك رول ئويىنىغانى-
دۇق.

4. خاتىمە

يىپەك يولى ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت قانىلى. ئالىم ئابدۇ-
شۇكۇر مۇھەممەتئىمىن يازغاندەك ئىنسانىيەتنىڭ تۇرلۇك - تۇ-
مەن مەدەنىيىتى بۇ قانالدا ئاققان، چايقالغان، قوشۇلغان ۋە چۆك-
مە ھاسىل قىلغان. ئۇ ھەقىقەتەن مىسلىسىز قامۇس، قىياسسىز
خەزىنە. دۇنيادىكى سىستېمىلاشقان مەدەنىيەتلەر بۇ يولدا تېخىمۇ
تاكامۇللاشقان. بۇ بۈيۈك يولنىڭ تۇغۇنى بولغان تارىم ۋادىسى ۋە
ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلار يۇقىرىقى چوڭ ئىشلارنىڭ، مەدەنىيەت-
لەرنىڭ ئەڭ سالاھىيەتلىك گۈۋاھچىسى. 2013 - يىلى دۆلەت

رەئىسى شى جىنپىڭ قازاقىستاندىكى نەزەربايىف ئۇنىۋېرسىتېتىدا لېكسىيە سۆزلىگەندە، يىپەك يولى ئىقتىساد بەلبېغى يارىتىش ئۇقۇمىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، جۇڭگو بىلەن ئوتتۇرا، غەربىي ئاسىيا ئەللىرى يەنە بىر قېتىم قول تۇتۇشۇپ يېڭى يىپەك يولىنى قايتا جانلاندۇرۇپ، ياۋرو ـ ئاسىيا ئىقتىسادى، مەدەنىيەتىنى گۈللەندۇرۇش پىلانىنى ئوتتۇرىغا قويدى. مېنىڭچە، بۇ پىكىرنىڭ دەسلەپكى ئاساسى يەنىلا يىپەك يولىنىڭ تەڭداشسىز سېھرىي كۈچى ۋە بۇ يولنى بىرلىشىپ دۇنيا مەدەنىيەت مىراسلىرىغا يوللاش ئۇلۇغ پىلانىدۇر. كۆپچىلىككە مەلۇم، هازىرقى زاماندا مەدەنىيەتنىڭ يوشۇرۇن كۈچى ئىقتىسادتىن ئۈستۈن تۇرىدۇ، ياۋرو-پا ئىتتىپاقىنىڭ كېڭىيىشىدە ئىدېئولوگىيە بىرلىكىنى ئاساس قىلغانلىقى بۇ نۇقتىنىڭ تىپىك مىسالى. بۇ هەقتە ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئىنتايىن روشەن قىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «يىپەك يولىنىڭ سىرىنى ئېچىش ئۈچۈن بىزگە ئىككى نەرسە لازىم. تارىخىي ئىپتىخار ۋە ئۇنىڭدىن تۇغۇلغان ئىشەنچ؛ ئىككىنچىسى، تارىخىي خاراكتېرلىك نومۇس ۋە ئۇنىڭدىن پەيدا بولغان جاسارەت. قەدىمكى يىپەك يولىنى ئۇنتۇپ كەتكەن ۋە يېڭى يىپەك يولىدا تەمتىرەپ تۇرغان خەلق ئۈچۈن بۇ ئىككى روهىي زىلزىلىنىڭ بىرىمۇ كەم بولماسلىقى كېرەك.» ئالىم يەنە يۇقىرىقىلارغا ئېرىشىشىمىز ئۈچۈن، بىزنىڭ بىرلىشىشىمىزنى، ئىتتىپاقلىشىشىمىزنى، هەمكارلىشىشىمىزنى تەلەپ قىلىدۇ. تېخىمۇ مۇهىم بولغىنى، بىلىم ئىگىلىكى ئەنئەنىۋى سودا ئۇقۇمىنى بۇزۇپ تاشلىغان، زامانىۋى ئىدېئولوگىيە ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتكە خىرىس قىلمۇاتقان بۇگۈنكى كۈندە، يىپەك يولىدا قايتا ـ قايتا ئويلىنىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. بۇ ئىقتىساد بەلبېغىنىڭ جان تومۇرى يەنىلا بىزنىڭ دىيارىمىز. بىز يەنىلا يىپەك يولى روهىنى جارى قىلدۇرۇپ، ئۆزىمىزنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا مەدەنىيەت جە-

ھەتتىكى تۇۋرۇكلۇك رولىمىز، ئىدىئولوگىيە جەھەتتىكى ئوخ-
شاشلىقىمىز، سودا ساھەسىدىكى چاققانلىقىمىز بىلەن تەرىشىدە-
غانلا بولساق، ئىشىنىمەنكى، بۇ يولدا يەنىلا گۈزەل كېلەچەك يا-
رىتالايمىز. دەرۋەقە، بۇ نىشان بىزگە ئاسانغا چۈشمەيدۇ، ھەتتا
ئۆتكەن زاماندىن كۆپرەك بەدەل تۆلىشىمىز مۇمكىن. كونا يىپەك
يولىدا قىسمەن كىشىلەر بەيگىگە چۈشكەن بولسا، يېڭى يىپەك
يولىدا ئات چاپتۇرغانلارنىڭ سانى كۆپەيدى. ئالىم ئابدۇشۈكۈر
مۇھەممەتئىمىن ئېيتقاندەك «يولدا تەشەببۇسكار ئورۇنىنى ئىگە-
لىگەن مىللەت مەدەنىيەتتە ئىلگىرى كەتكەن مىللەتتۇر.» كەس-
كىن رىقابەت ـ خىرىسقا تولغان بۇ يول، يىپەك يولىنى چۈشىنە-
دىغان، بۇ يولنى تەتقىق قىلىدىغان، بۇ «يول»دا باشلامچى بولۇپ
ماڭالايدىغان چوڭقۇر پىكىرلىك، تەپەككۇرغا باي كىشىلىرىمىزنى
تەلەپ قىلىدۇ. بۇ بىر ئۇنۇمۇپرسال پەن بولۇپ چېتىشلىق دائە-
رىسى تولىمۇ كەڭ. شۇڭا، ئالىي مەكتەپلىرىمىزدە، پەن تەتقىقات
ئورۇنلىرىمىزدا ئۆزىمىزدىن بۇ يول ئۈستىدە تەتقىق قىلىدىغان
ئىلغار پىكىرلىك يۇقىرى قاتلام ئالىملىرىمىزنى تەربىيەلەپ چە-
قىش، مەتبۇئاتلىرىمىزدا، تاراتقۇلىرىمىزدا مەخسۇس سەھىپە ئې-
چىپ بۇ يولنىڭ ئەھمىيىتىنى، مۇھىملىقىنى يىپەك يولىدىكى
مەشھۇر ئىشلارنى، مەشھۇر شەخسلەرنى، تەتقىق قىلغۇچىلار ئەمە-
گىكى ۋە نەتىجىسىنى كۆپلەپ تەشۋىق قىلىشىمىز، شۇ ئارقىلىق
بۇ «يول»دىن تارىخىمىزنى، مەدەنىيىتىمىزنى تېپىشىمىز، بۇ
«يول» ئۈستىدە ئىزدەنگۈچىلەرگە ھۆرمەت بىلدۇرۇشىمىز، بۇ
«يول»نىڭ خاسىيىتىدىن تولۇق پايدىلىنىپ باشقىلارغا ئوخشاش
ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت مەنپەئەتىگە ئېرىشىشىمىز كېرەك. ئا-
خىرىدا بۇ مۇتەپەككۇر ئالىمنىڭ مۇنۇ خىتابىنى خەلقىمگە سۇنە-
مەن:

«يىپەك يولى ئالامەتلىرى ئالدىدا كېيىكتەك چۆچۈپ، ئېغىر

خورلۇق ۋە ئۆزىنى كەمسىتىش روھىيىتىدە قورۇنۇپ تۇرغان خەلقىمىزگە ئۇنىڭ ئەجدادلىرى ياراتقان تەڭداشسىز مۆجىزىلەرنى تونۇتۇش ھەققىي ئىنسانپەرۋەرلىكنىڭ تۇنجى خىزمىتىدۇر. ئۇلار بۇ شۆھرەتلىك تارىختىن خەۋەردار بولۇشقا ھوقۇقلۇق!»

پايدىلانمىلار:

① بۇ دۇنياغا داڭلىق رەسسام، توكيو سەنئەت ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ باشلىقى، ب د ت مائارىپ، پەن ـ مەدەنىيەت مەھكىمىسىنىڭ ساخاۋەتچى ئەلچىسى، 1990 ـ يىلى 1مىليون ئامېرىكا دوللىرى چىقىرىپ، ب د ت پەن ـمائارىپ مەھكىمىسىدە «خىرا-يامايىپەك يولى مۇكاپات فوندى»نى تەسىس قىلىپ دۇنيادىكى بۇ يولنى تەتقىق قىلغان ياش تەتقىقاتچىلارغا ئىقتىسادىي جەھەتتىن ياردەم بەرگەنىكەن.

② 2002 ـ يىلى ب د ت نىڭ مەدەنىيەت مىراسلىرى يىلى ھەمدە «دۇنياۋى مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش خەلقئارا ئەھدىنامىسى»غا ئىمزا قويۇلغانلىقىنىڭ 30 يىل بولغان خاتىرە يىلى ئىدى.

③ ب د ت مائارىپ پەن ـ مەدەنىيەت تەشكىلاتى «شىئەن خىتابنامىسى» 2002 ـ يىلى 11 ـ ئاي جۇڭگو، شىئەن.

④ ئىسپانىيە بۆلىكىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 2000 كىلومېتىر يول بويىدا جەمئىي 1800 مونا‌ستىر، چېركاۋ، مېھمانخانا، كۆۋرۈك، يول بەلگىسى قاتارلىق مەدەنىيەت مىراسلىرى ساقلانغان. فىرانسىيە بۆلىكى 157.5 كىلومېتىر بولۇپ، 66 ئورۇندا مۇناسىۋەتلىك مەدەنىيەت مىراسلىرى ساقلانغان.

⑤ گاۋېن ھامبىلى (ئامېرىكا): «ئوتتۇرا ئاسيا تارىخىي تىزىلمىرى» مىللەتلەر نەشرىياتى، 2008 ـ يىلى، 12～15 ـ بەتلەر.

⑥ لى مىڭۈيې: «يىپەك يولى تەتقىقاتىنىڭ 100يىللىق تارىخى ھەققىدە»، غەربىي شىمال مىللەتلەر تەتقىقاتى، لەنجۇ، 2005 ـ يىللىق 2 ـ سان.
⑦ ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «يىپەك يولىدىكى توققۇز ھېكمەت»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى، 2001 ـ يىلى نەشرى.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئالدىن كۆرەرلىكى ۋە «يىپەك يولى ئىقتىساد بەلبېغى» ھەققىدە مۇھاكىمە

ئابلىكىم ھەسەن ئۆگەن

ئاپتور ھەققىدە: ئابلىكىم ھەسەن ئۆگەن 1959 ـ يىلى كورلا شەھىرىنىڭ چارباغ يېزا بوستان كەنتىدە تۇغۇلغان. 1996 ـ يىلدىن 1998 ـ يىلىغىچە ياپونىيەنىڭ ئوساكا سودا ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇغان. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى، ئىقتىسادشۇناسلىق ماگىستىر ئاسپىرانت يېتەكچىسى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى غەربىي شىمال ئاز سانلىق مىللەتلەر تەتقىقات مەركىزىنىڭ مۇدىرى. پروفېسسور ئابلىكىم ھەسەن ئۆگەننىڭ يېقىنقى يىللاردا «شىنجاڭ ياشلىرى»، «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى»، «ئاسىيا كىندىكى» قاتارلىق گېزىت ـ ژۇرناللاردا ئۇزۇل-ئۇدۇرمەي ئېلان قىلىۋاتقان ماقالىلىرى، بولۇپمۇ «شىنجاڭ گېزىتى»دە ئېلان قىلغان دۇنيا كارخانىچىلىقى ۋە مىللىي ئىگىلىك ھەققىدىكى 100 پارچە ماقالىسى ئوقۇرمەنلەرنىڭ ياخشى باھاسىغا ئېرىشتى. پروفېسسورنىڭ 2014 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى شىنجاڭ گېزىتىدە ئېلان قىلغان «بىلىم خەلقنى باي قىلىدۇ، نادانلىق خار قىلىدۇ» (خەنزۇچە) ناملىق ماقالىسى مەركىزي پارتىيە مەكتىپى نەشرىياتىنىڭ مۇنەۋۋەر تەتقىقات مەجمۇئەسىگە تاللىنىپ ئېلان قىلىندى. 2015 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى ئۇنىڭ «كارخانىچىلىقتىن نادىر ئۆرنەكلەر» ناملىق

كىتابىنى نەشر قىلدى. بۇ ماقالە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى «ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ۋاپاتىنىڭ 20 يىللىقىنى خاتىرىلەش مۇناسىۋىتى بىلەن ئۆتكۈزگەن ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى»دا ئوقۇلغان.

*　　*　　*

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇلۇغ ئالىمى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن (1933 ــ 1995) 1990 ـ يىللارنىڭ بېشىدا يازغان بىر تۈركۈم ئەسەرلىرىدە «يېڭى يىپەك يولى»، «ھاۋادىكى يىپەك يولى» ئاتالغۇسىنى كۆپ قوللىنىپ، يىپەك يولىنىڭ يېڭىباشتىن گۈللىنىدىغانلىقى، بۇنداق گۈللىنىشنىڭ تارىخىي مۇقەررەرلىككە ئايلىنىپ قالغانلىقى توغرۇلۇق زامانداش ھالقىپ كەتكەن قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى. ئۇ بۇ قارىشىنى ھەتتا شۇ يىللىرى يازغان يىرىك ئىلمىي ئەسىرى «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»نىڭ ئەڭ ئاخىرىدا مۇنداق يازغان: «تارىخ ھازىر يىپەك يولىنىڭ قايتا گۈللىنىش ھارپىسىدا تۇرماقتا. ھازىرقى زامان ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى دېگىز قاتنىشىدىنمۇ ئۇنۇملۇك ھاۋا قاتنىشىنىڭ چوڭ تېپتىكى ئايروپىلان، مېتال قاتناش دىرىژابلى، ھاۋا كېمىلىرى قاتارلىق يېڭى ۋاستىلىرىنى ياساش ئىقتىدارىغا ئىگە بولدى. قۇرۇقلۇق قاتنىشى تۆمۈر يول ۋە تاشيول تۈرلىرى بىلەن يېڭى ئىمكانىيەتلەرگە ئېرىشتى. تۇرمۇش ۋە ئاڭ ـ پىكىر بېكىنمە ھالەتتىن ئىشكىنى ئېچىۋېتىشكە ئۆتۈشنى كۈچلۈك تەلەپ قىلماقتا. شەرق مەدەنىيىتى ئويغىنىشىنىڭ يېڭى ئالامەتلىرى كۆرۈلمەكتە. شەرق بىلەن غەرب ئارىسىدىكى ئىقتىسادىي قۇدرەت ۋە تېخنىكىلىق قۇدرەتنىڭ ناتەكشىلىكى كەسكىن يىمىرىلمەكتە. تۇرمۇش تەلىپى ۋە رېئىمى تېزلەشمەكتە. ئالامەتلەر يىپەك يولى قايتا زامانىۋى مەدەنىيەتنىڭ ئاساسىي قانىلى بولماي تۇرۇپ كەلگۈسىنىڭ مۇقەددىمىسىنى ئېچىش مۇمكىن ئەمەسلىكىدىن بېشا-

رەت بەرمەكتە. ياۋروپا مەدەنىيەت ئويغىنىشىنى مۇقەددىمە قىلغان ئالەمشۇمۇل تارىخىي ئەھمىيەتلىك مەدەنىيەت تېپى ئۆز شۆھرەتىنى يېڭى شەرق ئويغىنىشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىشكە يەنە گۇمان بولۇشى مۇمكىنمۇ؟ روشەنكى، بۇ قاينام ـ تاشقىنلىق كەلگۈسى ئۆزىنىڭ ھەربىر قەدىمدە ئۇيغۇر جەمئىيىتى، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە يېڭى تارىخىي قاتلام ئېلىپ كېلىدۇ.» بۇنىڭدىن 25 يىللار ئىلگىرى ئوتتۇرىغا قويۇلغان بۇ دانا قاراشنى بۈگۈنكى كۈندە تەكتلىنىۋاتقان «يېپەك يولى ئىقتىساد بەلبېغى» تەسەۋۋۇرى بىلەن بىرلەشتۈرسەك، ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنىڭ ئالدىن كۆرەرلىكىگە ئاپىرىن ئېيتماي تۇرالمايمىز. ئالىم ئۆزىنىڭ بۇ قارىشىنى «كەلگۈسى مۇشۇ يەردىن باشلىنىدۇ» نامىلىق ماقالىسىدە تېخىمۇ ئەتراپلىق شەرھلىگەن. دېمەك بىز «يېپەك يولى ئىقتىساد بەلبېغى» ئىستراتېگىيەسى يولغا قويۇلۇۋاتقان بۇ كۈنلەردە بۇ دانىشمەن ئالىمنى ھۆرمەت بىلەن ئەسلەپ ئۆتۈشكە ھەقلىق.

1.«بىر بەلباغ، بىر يول»نىڭ تارىخىي كۆرۈنۈشى

«يېپەك يولى ئىقتىساد بەلبېغى ۋە 21 ـ ئەسىر دېڭىز يېپەك يولى ئىقتىساد بەلبېغى» ـــ رەئىس شى جىنپىڭ ئوتتۇرىغا قويغان خەلقئارا ھەمكارلىق تەشەببۇسى بولۇپ قىسقارتىلىپ «بىر بەلباغ بىر يول» دەپ ئاتىلىدۇ. «بىر بەلباغ، بىر يول» نامىنى سىستېمىلىق شەرھلەش ئۈچۈن گەپنى قەدىمكى «يېپەك يولى»دىن باشلاشقا توغرا كېلىدۇ. قەدىمكى «يېپەك يولى» شەرقلىقلەر بىلەن غەربلىكلەرنىڭ تاۋار ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش سودا يولىنى كۆرسىتىدۇ. تارىختىكى «يېپەك يولى»نى جۇڭگولۇقلار، ئەرەبلەر ۋە پارسلار ئاچقان بولسىمۇ، «يېپەك يولى» نامىنى جۇڭگولۇقلار، پارسلار، ئەرەبلەرمۇ ئەمەس، بەلكى گېرمانىيەلىكلەر قويغان.

گېرمانىيەلىك ئاتاقلىق گېئولوگ ۋە ئاستروئوم رىچسوفېن 1862 ـ يىلىدىن 1872 ـ يىلىغىچە شەندۇڭ قاتارلىق 13 ئۆل-

كىنىڭ 18 شەھىرىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ جۇڭگونىڭ قەدىمكى ۋە يېقىنقى زامان تارىخىدىكى ئىقتىسادۋە مەدەنىيەت ئەھۋالى ھەققىدە بىرىنچى قول ماتېرىيالغا ئېرىشكەن. 1872 - يىلى گېرمانىيەگە قايتىپ بەش يىل تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ 1877 - يىلى «جۇڭگودىكى تەكشۈرۈش نەتىجەم» ناملىق كىتابىنى ئېلان قىلغان[1]. رىچسوفېن مۇشۇ كىتابتا تۇنجى بولۇپ «يىپەك يولى» ئۇقۇمىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئاردىدىن 20 يىللار ئۆتكەندە يەنە گېرمانىيەلىك تارىخشۇناس ھېرمان (A.Herrmann) جۇڭگودا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ 1910 - يىلى «جۇڭگو - سۇرىيە قەدىمىي يىپەك يولى» دېگەن كىتابىنى نەشر قىلدۇرۇپ «يىپەك يولى»نى سىستېمىلىق شەرھلەيدۇ. ھېرمان «يىپەك يولى»نىڭ چاڭئەن شەھىرىدىن يەنى ھازىرقى شىئەندىن باشلىنىپ ئاخىرى كېچىك ئاسىياغىچە تۇتىشىدىغانلىقىنى بايان قىلىدۇ[2]. شۇنىڭدىن باشلاپ «يىپەك يولى» نامى دۇنيا ئىلىم ئەھلىنىڭ ئورتاق تونۇشىغا ئايلىنىدۇ. قەدىمكى «يىپەك يولى» جۇڭگونىڭ ئاسىيا، ئافرىقا، ياۋروپا ئەللىرى بىلەن تاۋار - دۇردۇن، فارفۇر قاچا، قەغەز، كىتاب، پاختا، تېتىستقۇ، دورا - دەرمەك، ئۇنچە - مەرۋايىت، مېتال، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى ئالماشتۇرۇش قەدىمىي سودا يولى بولۇپ كەم دېگەندىمۇ 2000 يىلدىن ئۇزۇن تارىخى بار.

يىپەك يولى «قۇرۇقلۇق يىپەك يولى ۋە دېڭىز يىپەك يولى» دەپ ئىككىگە ئايرىلىدۇ. «قۇرۇقلۇق يىپەك يولى» دۆلىتىمىزنىڭ شىئەن شەھىرىدىن چىقىپ خېشى كارىدورى، ئوتتۇرا ئاسىيا، ئافغانىستان، ئىران، ئىراق، سۇرىيە ئارقىلىق ئوتتۇرا دېڭىزغا بېرىپ ئاخىرى رىم شەھىرىدە توختايدۇ، «دېڭىز ئوستى يىپەك يولى» شەرقتە گۇاڭجوۇ، چۈەنجۇ، يانگىيۇ، نېڭبو پورتىدىن باشلىنىپ جەنۇبىي ئوكيان ئارقىلىق ئەرەب دېڭىزىنى كېسىپ ئۆتۈپ ئافرىقىنىڭ شەرقىگە يېتىپ بارىدۇ. 1492 - يىلى كولۇمبۇ ئا-

مېرىكا قىتئەسىنى بايقىغاندىن كېيىن دېڭىز يولى بارغانسېرى ئاۋاتلىشىپ «قۇرۇقلۇق يىپەك يولى» ئاستا ـ ئاستا قاغجىراپ قالغان.

2.«بىر بەلباغ، بىر يول»نىڭ مەزمۇنى

2013 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى دۆلەت رەئىسى شى جىنپىڭ قازاقىستانىنىڭ ئالمۇتا شەھىرىدىكى نەزەربايېۋ ئۇنىۋېرسىتېتىدا «يىپەك يولى ئىقتىساد بەلبېغى ۋە 21 ـ ئەسىر دېڭىز يولى ئىقتىساد بەلبېغى» تەسەۋۋۇرىنى ئوتتۇرىغا قويدى. 2015 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى دۆلەت مەھكىمىسى «بىر بەلباغ، بىر يول» ئىستراتېگىيەسىنىڭ ھەرىكەت پىروگراممىسىنى رەسمىي جاكارلىدى. «بىر بەلباغ بىر يول» ئىستراتېگىيەسى زور ھاياتىي كۈچكە ئىگە ئاسىيا ئىقتىساد گەۋدىسى بىلەن دۇنيا دىكى ئەڭ چوڭ ئىقتىسادىي گەۋدە ـــ ياۋروپا ئىتتىپاقىنى بىرلەشتۇرۇش، ئوتتۇرا ئاسىيا، جەنۇبىي ئاسىيا، شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ۋە ئافرىقا دۆلەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئەڭ ئۇزۇن دۇنياۋى ئىقتىساد كاربدورى قۇرۇپ چىقىپ ھەرقايسى ئەللەرنى ئورتاق مەنپەئەتلىنىشنى كۆزلىگەن ئىقتىسادىي ھەمكارلىق چاقىرىقى. جۇڭگونىڭ تەرەققىيات مۆجىزىسىنى دۇنيانىڭ تەرەققىيات پۇرسىتىگە ئايلاندۇرۇپ «بىر بەلباغ، بىر يول» باغرىدىكى تەرەققىي قىلىۋاتقان ئەللەر ئورتاق نەپكە ئېرىشىشنى مەقسەت قىلغان قوش ھەمكارلىق تەشەببۇسى ۋە خىتابنامىسىدۇر. «بىر بەلباغ، بىر يول» ئىستراتېگىيەسى دۆلىتىمىزنى ئۆز ئىچىگە ئالغان 65 دۆلەتتىكى دۇنيا ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ 63% نى قاپلايدۇ، دۇنيا ئىقتىسادىنىڭ 29%نى ئىگىلەيدۇ. «بىر بەلباغ، بىر يول» لىنىيەسىدىكى دۆلەتلەر يەر كۆلىمىنىڭ 80% ى قۇرۇقلۇققا، 20% ى دېڭىزغا تۇتىشىدۇ[3]. «بىر بەلباغ، بىر يول» لىنىيەسىنىڭ دۆلىتىمىزدىكى قۇرۇقلۇق مۇساپىسى 7000 كىلومېتىر، شىنجاڭدا

كى لىنىيەسى 2700 كىلومېتىر كېلىدۇ.

«بىر بەلباغ، بىر يول» لىنىيەسىدە ئالتە چوڭ ئىقتىسادىي كاربىدور قۇرۇلىدۇ. بۇنىڭغا 8 تىرىليون ئامېرىكا دوللىرى سېلىنىدىغانلىقى مۆلچەرلەندى.

بىرىنچى، ياۋرو ـ ئاسىيا كۆۋرۈكى ئىقتىساد بەلبېغى، بۇ جۇڭگو شىنجاڭدىن باشلىنىپ ئوتتۇرا ئاسىيا، رۇسىيەگە بېرىپ ئاخىرى بالتىق دېڭىزى بويىدىكى ياۋروپا دۆلەتلىرىگە تۇتىشىدۇ. بۇ رايونلارنىڭ نېفىت، تەبىئىي گاز، نېفىتلىك، كان مەھسۇلاتلىرى مول، ئىقتىسادي ئالاھىدە رايون قۇرۇش شارائىتى بار.

ئىككىنچى، جۇڭگو، موڭغۇلىيە، رۇسىيە ئىقتىساد كاربىدورى. موڭغۇلىيەنىڭ كان بايلىقى مول، رۇسىيەنىڭ شەرقىدە يەر كۆپ، ئادەم ئاز، ئېلىمىزدىكى ئىچكى موڭغۇل ئۆلكىسىنىڭ ئېرلانخوت ۋە مانجۇرىيە شەھەرلىرىگە بىۋاستە تۇتىشىدۇ.

ئۈچىنچى، جۇڭگو ـ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيا كاربىدورى. بۇ دېگىنىمىزنىڭ ئالاتاۋ ۋە قونجىراپ ئېغىزىدىن چىقىپ غەربىي ئاسىيا ئارقىلىق پارس قولتۇقىغا سوزۇلۇپ ئاخىرى ئوتتۇرا دېڭىزغا بارىدۇ. بۇ جايلارنىڭ كان ۋە نېفىت زاپىسى مول، سانائەت رايونلىرى كۆپ.

تۆتىنچى، جۇڭگو ـ جەنۇب يېرىم ئارال دۆلەتلىرى ئىقتىساد كاربىدورى. بۇ كاربىدور، تايلاند، گۇاڭدوڭ، كۇنمىڭ ۋە ھىندىستانىنىڭ كالكۇتتا شەھىرىنى قاپلاپ جەنۇبىي ئاسىيا ئارقىلىق ھىندى ئوكيانىنىڭ ئۇچ مۇھىم دېڭىز پورتىغا يېتىپ بارىدۇ.

بەشىنچى، جۇڭگو ـ پاكىستان ئىقتىساد كاربىدورى. بۇ جۇڭگو ـ پاكىستانىنىڭ كوزىر قۇرۇلۇشى بولۇپ ئىككىلا دۆلەتكە زور پايدا يارىتىپلا قالماي ئەڭ مۇھىمى، بىخەتەرلىك مۇھىتى ھازىرلايدۇ.

ئالتىنچى، بېنگال ـ جۇڭگو ـ ھىندىستان ئىقتىساد كاربىدورى. بۇنىڭدىن باشقا دېڭىز يولى ئىقتىساد كاربىدورىدا يەنە دۆلەتلىمىزنىڭ فۇجيەن، نىڭبو، گۇاڭدۇڭ، چۈەنجۇ پورتى ئارقىلىق

ياۋروپاغا تۇتىشىدىغان دېڭىز يولى ئىقتىسادىي كارىدورى ۋە جەنۇبىي تىنچ ئوكيان ئارىلىدىكى 27 دۆلەتكە چېتىشىدىغان تىروپىك بەلبېغى دېڭىز يولى ئىقتىسادىي كارىدورى بار.

3.«بىر بەلباغ، بىر يول»نى جاكارلاش ئاساسى

«بىر بەلباغ، بىر يول» ئىستراتېگىيەسى ــ دۆلىتىمىز ئىسلاھات ئارقىلىق مۆجىزە يارىتقان، دۆلەتنىڭ تاشقى پېرېۋوت خەزىنىسىدە 4 تىرىليون دوللار جۇغلانغان، دۇنيادىكى 371 خىل سانائەت تۈرىنىڭ ھەممىسى ھازىرلانغان، جۇڭگو دۇنيا بويىچە 128 دۆلەتنىڭ بىرىنچى ئىمپورت ـ ئېكسپورت ھەمكارلاشقۇچىسىغا ئايلانغان، GDP ئامېرىكىدىن قالسىلا 2 ـ ئورۇنغا ئۆتكەن شارائىتتا ئوتتۇرىغا قويۇلدى. شۇڭلاشقا «بىر بەلباغ، بىر يول» ئىستراتېگىيەسىنىڭ دۇنيانىڭ ئورتاق تونۇشى ۋە ئاكتىپ تەشەببۇسىغا ئايلىنىشى بىر تارىخىي يۇزلىنىش.

20 يىل ئىلگىرى جۇڭگو ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىياتىنى يېقىندىن كۆزىتىۋاتقان چەت ئەللىكلەر جۇڭگو ئىقتىسادىنىڭ كەلگۈسى تەرەققىياتى توغرىسىدا ھەر خىل پەرەزلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان. مەسىلەن: داڭلىق ئىقتىسادشۇناس، سابىق ئامېرىكا پېزېنتى كارتېرنىڭ دۆلەت ئىشلىرى يارەمچىسى بىرژىنىسكى جۇڭگو ئۈستىدە مۆلچەر يۈرگۈزۈپ: «20 يىلدىن كېيىن جۇڭگو يەر شارىدىكى چوڭ دۆلەتكە ئايلىنىدۇ، ئەمەلىي كۈچى ئامېرىكا ۋە ياۋروپا بىلەن تەڭلىشىدۇ.[4]» نوبېل ئىقتىسادشۇناسلىق مۇكاپاتىنىڭ ساھىبى ئامېرىكىلىق ئىقتىسادشۇناس سامىرسىن ئەپەندى: «جۇڭگو ئۇيقۇدىكى گىگانت ئادەم، ئەگەر ئۇ ئۇنۇملۇك ئەدىبىنى تېپىۋالسا 2005 ـ يىلىغا بارغاندا ياپونىيەدىن ئېشىپ، ئامېرىكىدىن قالسا دۇنيادىكى ئىككى چوڭ ئىقتىسادي دۆلەتكە ئايلىنىدۇ[5]» دېگەن. دۇنيا سىياسىي ئىقتىسادىنى ئىلمىي جەمئىيەتنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، ياپونىيە كىيوتو ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ

ئىقتىسادشۇناسلىق پىروفېسسورى، خىروشى ئۇنىشى ئەپەندى 1998 ـ يىلى «تىنچ ئوكيان ئىقتىساد چەمبىرىكى ۋە 21 ـ ئەسىردىكى جۇڭگونىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىغا نەزەر» تېمىسىدىكى تەتقىقات نەتىجىسىدە: «2025 ـ يىلىغا بارغاندا ئامېرىكا بىلەن جۇڭگو دۇنيادىكى ئىككى چوڭ ئىقتىسادي گەۋدىگە ئايلىنىدۇ[6]» دېگەن. ئاردىدىن 20 يىل ئۆتتى. كۆپىنچە ئىقتىسادشۇناسلارنىڭ جۇڭگو ئىقتىسادى توغرىسىدىكى مۆلچەرى ئەمەلىيەتكە بىرقەدەر ئۇيغۇن بولۇپ چىقتى. 2015 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى لوندون ئىقتىساد ئىنستىتۇتى LSE ئاسىيا تەتقىقات مەركىزىنىڭ تەتقىقاتچىسى مارتىن (Martin Jacques) فۇدەن ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئۆتكۈزۈلگەن «جۇڭگو ھېكايىسى مۇھاكىمە مۇنبىرى»گە بەرگەن دوكلاتىدا دۇنيا ئىقتىسادي تەرەققىياتىنىڭ كېيىنكى 15 يىللىق تەرەققىياتى ئۈستىدە توختىلىپ «2030 ـ يىلىغا بارغاندا جۇڭگو دۇنيا ئىقتىسادىنىڭ 34%، ھىندىستان 19%، ئامېرىكا 15.5%، ياۋروپا ئورتاق گەۋدىسى 13%، بىرازىلىيە 5%، ياپونىيە 3%، رۇسىيە 3%نى ئىگىلەيدۇ» دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويدى[7]. ھازىرچە بۇ خىل قاراش ۋە پەرەزلەر ئازراق كۆپتۈرۈڭۈتكەندەك تۇيۇلسىمۇ ياپونىيەلىك ئىقتىسادشۇناس ئونشى بىلەن ئامېرىكىلىق ئىقتىسادشۇناس بىرژىنسكىنىڭ 20 يىللار ئىلگىرى جۇڭگونىڭ كەلگۈسى ئۈستىدە چىقارغان پەرەزلىرىنىڭ رېئاللىققا ئايلىنىشى، ئەنگلىيەلىك ئىقتىسادشۇناس مارتىن دوكتورنىڭ پەرىزىگە بولغان ئىشەنچىمىزنى تېخىمۇ ئاشۇرىدۇ.

4. «بىر بەلباغ، بىر يول»نىڭ ئەھمىيىتى

بىرىنچى، «بىر بەلباغ، بىر يول» جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ قايتا گۈللىنىشىگە پايدىلىق. جۇڭگو ھازىر دۇنيادىكى ئىككىنچى چوڭ ئىقتىسادي گەۋدىگە ئايلاندى. بۇ تەرەققىيات ئامېرىكىنى خاتىرجەمسىزلەندۈرمەكتە. ئامېرىكا (TTIP) ئاتلانتىك ئوكيان ھالقىسىدا

غان سودا ۋە مەبلەغ سېلىش ھەمكارلىق كېلىشىمى ۋە (TPP) تىنچ ئوكيان ھەمكارلىق كېلىشىمى ئارقىلىق جۇڭگونى چەكلە-
مەكچى بولۇۋاتىدۇ. جۇڭگو ئامېرىكا بىلەن تىركەشمەي، ئۆز مەن-
تىقىسى بويىچە ئامېرىكا سىستېمىسىدىن ئەگىپ ئۆتۈپ يېڭى
سىستېما — «بىر بەلباغ، بىر يول» ئىستراتېگىيەسىنى تاللىدى.
بۇ خىل تالاش، جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ قايتا گۈللىنىشىگە
تۈرتكە بولۇپلا قالماي، «بىر بەلباغ، بىر يول» لىنىيەسىدىكى
نۇرغۇن دۆلەتلەرنىڭ تەرەققىياتىغا قوش مەنپەئەت يەتكۈزىدۇ.

ئىككىنچى، جۇڭگو ئىقتىسادىغا يېڭى ئېرىشىش پۇرسىتى يا-
رىتىدۇ. 21 ـ ئەسىردە جۇڭگو ئىقتىسادىنىڭ ئېشىش پۇرسىتى
تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەرگە قارىغاندا تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلە-
لەردە تېخىمۇ چوڭ بولىدۇ. تەرەققىي تاپقان ئەللەرنىڭ بازىرى تو-
يۇنغان، يوشۇرۇن بازار ئېچىش ئىمكانىيىتى كىچىك، ئەكسىچە
تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەردە تېخنىكا، مەبلەغ، ئاساسىي ئەس-
لىھە قۇرۇلۇشى كەمچىل، مەلىكىلىك ئىشچىلار قوشۇنىمۇ يې-
تىشمەيدۇ. جۇڭگودا مەبلەغ، تېخنىكا ۋە ئادەم كۈچى بايلىقى بار.
جۇڭگونىڭ تاشقى پېرېۋوت زاپىسى 4 تىرىليون ئامېرىكا دوللە-
رىدىن ئاشىدۇ. ئىقتىسادشۇناسلارنىڭ پەرىزىچە دۆلەت خەزىنىسە-
دە پەقەت 600 مىليارد دوللارنى زاپاس ساقلاپ قويۇپ، قالغان
4.3 تىرىليون دوللارنى مەبلەغ سېلىش ئاقىلانە تەدبىركەن. «بىر
بەلباغ، بىر يول» ئەللىرىگە مەبلەغ سېلىشنىڭ، ئامېرىكىنىڭ زا-
يومىنى كۆپلەپ سېتىۋالغانغا قارىغاندا خەتىرى ئاز، پايدىسى كۆپ
بولىدىكەن.

ئۈچىنچى، جۇڭگونىڭ تېز سۈرئەتلىك پويىز يولى تېخنىكە-
سىنى كېڭەيتىشكە پايدىلىق. ياۋروپادا قۇملۇق ۋە ئېدىرلىقلار
ئاز، تۈزلەڭلىك كۆپ قىسمىنى ئىگىلەيدۇ، شەھەر ئىچى ۋە سىر-
تىدىكى قاتناش ئەسلىھەلەر مۇكەممەللىشىپ بولغان. جۇڭگودا
تېخنىكىنى بازارلاشتۇرۇش شارائىتى بار، نوپۇس كۆپ، يەر شارا-

ئىتتى مۇرەككەپ، مۇساپىسى ئۇزۇن، تېز سۈرئەتلىك پويىز يول قۇرۇلۇشى كېڭەيتىشكە توغرا كېلىدۇ. جۇڭگونىڭ تېز سۈرئەتلىك تۆمۈر يول تېخنىكىسى زور مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشتى ۋە مول باشقۇرۇش تەجرىبىسىنى توپلىدى. جۇڭگونىڭ تۆمۈر يول، تاشيول ۋە تۇرۇبا يول تېخنىكىسى ھەتتا ياۋروپا دۆلەتلىرىنىمۇ جەلپ قىلىۋاتىدۇ. جۇڭگو تۆمۈر يول قاتناش تېخنىكىسىنىڭ كېڭىيىشى ئۆزىمىزگىمۇ، ئۆزگىگىمۇ مەنپەئەت يەتكۈزىدۇ.

تۆتىنچى، «بىر بەلباغ، بىر يول» ئىستراتېگىيەسى جۇڭگونىڭ خەلقئارا سەھنىدىكى سۆزلەش ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈشىگە پايدىلىق. جۇڭگو دۇنيادىكى ئىككىنچى چوڭ ئىقتىسادي گەۋدىگە ئايلانغان بولسىمۇ خەلقئارالىق ئەھدىنامە ۋە خەلقئارالىق قائىدە ـ پىرىنسىپلارنى بېكىتىش، خەلقئارا بازاردىكى تاۋارنىڭ باھاسىنى بېكىتىش ۋە خەلقئارالىق تاۋارنىڭ سۈپەت ئۆلچىمىنى بېكىتىش جەھەتتە چەتكە قېقىلۇاتىدۇ، نېگىزلىك ئىشلارنى بېكىتىشتە تەرەققي تاپقان ئەللەرنىڭ دېگىنى دېگەن بولماقتا. دۆلىتىمىز دۇنيادىكى 128 دۆلەتنىڭ بىرىنچى ئېكسپورت ـ ئىمپورت ھەمكارلاشقۇچىسى بولسىمۇ، سودا قائىدىلىرىنى بېكىتىش ھوقۇقى باشقىلارنىڭ قولىدا بولغاچقا جۇڭگونىڭ مالىلىرى باشقىلارنىڭ دىتىغا ياقمىغاندا بەھۇدە چەتكە قېقىلىپ تارتقان زىيانمۇ ئاز ئەمەس. بىز پەقەت تاۋارنىڭ خەلقئارا بازاردىكى سان ئۇستۇنلۇكىنى سۈپەت ئۇستۇنلۇكىگە ئايلاندۇرالىغىنىمىزدىلا خەلقئارا مۇنبەردە تەشەببۇسكار ئورۇنغا ئۆتەلەيمىز.

بەشىنچى، «بىر بەلباغ، بىر يول» ئىستراتېگىيەسى، دۆلەت ئىچىدىكى ئىقتىسادنىڭ بىر گەۋدىلىشىشىگە پايدىلىق. ئىسلاھات باشلىنىپ ھازىرغا قەدەر دېگىز بويىدىكى رايونلار باشلامچى، غەربي رايونلار ئەگەشكۈچى ئورۇندا تۇرۇپ كەلدى. «بىر بەلباغ، بىر يول» ئىستراتېگىيەسى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن چوڭچىڭ، شىنجاڭ قاتارلىق «بىر بەلباغ، بىر يول» لىنىيەسىدىكى غەربي

رايونلار تاشقى سودىنىڭ ئالدىنقى سېپىگە ئۆتۈپ، شەرقىي رايونلارغا قارىغاندا ئەۋزەل ئورۇنغا ئېرىشىدۇ. نەتىجىدە، شەرقىي رايونلار بىلەن غەربىي رايونلارنىڭ ھەمكارلىقى كۈچىيىدۇ. «بىر بەلباغ، بىر يول» لىنىيەسىدىكى رايونلار بىلەن چاڭجياڭ ئىقتىساد بەلبېغى، گۇاڭدۇڭ، تيەنجىن، فۇجيەن، شاڭخەي قاتارلىق تۆت ئەركىن سودا رايونى ۋە بېيجىڭ، تيەنجىن، خېبېينى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئومۇمىيۈزلۈك ئېچىۋېتىش ۋەزىيىتى شەكىللىنىدۇ. دېمەك «بىر بەلباغ، بىر يول» ئىستراتېگىيەسىنىڭ تۇرتكىسىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بولۇپمۇ چېگرا رايونلىرىدىكى شەھەرلەرنىڭ يوشۇرۇن بازىرى جانلىنىدۇ. دۆلەت ئىچى بازىرىنىڭ بىر گەۋدىلىشىشى ئىقتىسادنىڭ پەسىيىش ۋەزىيىتىنى ئۆزگەرتىپ مەركەزبېكىتكەن GDP نىڭ 7%لىك ئېشىش سۈرئىتىگە كاپالەتلىك قىلىپ، ئىقتىسادنىڭ تەرەققىياتىغا يېڭى تەرەققىيات پۇرسىتى ھازىرلىغىلى بولىدۇ.

5.«بىر بەلباغ، بىر يول»نىڭ يادرولۇق رايونى شىنجاڭنىڭ تەرەققىيات پۇرسىتى

«بىر بەلباغ، بىر يول» ئىستراتېگىيەسىنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى شىنجاڭنىڭ خەلقئارا ئىقتىساد چەمبىرىكى بىلەن بولغان ئارىلىقىنى زور دەرىجىدە قىسقارتىپ، شىنجاڭنى بىردىنلا خەلقئارا سودىنىڭ مەركىزىگە باشلاپ كىردى. شىنجاڭمۇ ساھىبخانا سۈپىتىدە داستىخاننى يېتەرلىك راسلىماقتا. شىنجاڭ ــ «بىر بەلباغ، بىر يول» ئىستراتېگىيەسىنىڭ قاتناش ئەشيا ئوبوروت تۈگۈنى، پۇل مۇئامىلە ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش تۈگۈنى، پەن ــ تېخنىكا ۋە داۋالاش تۈگۈنى بولۇپ، ھازىر چەت ئەلگە ئېچىۋېتىلگەن 1 ــ دەرىجىلىك پورتتىن 17 سى، 2 ــ دەرىجىلىك پورتتىن 12 سى بار. «ئۇرۇمچى سودا يەرمەنكىسى»، «جۇڭگو ــ ئاسىيا ياۋروپا كۆرگەزمىسى» «بىر بەلباغ، بىر يول» بويىدىكى مۇھىم

خەلقئارالىق سودا سۈپىسىغا ئايلاندى. ئالاتاۋ، قونجىراپ ئېغىزى دۆلىتىمىزنىڭ غەربىدىكى بىردىنبىر تۆمۈر يول، تاشيول، تۈرۈبا يولى تەك تۇتىشىدىغان دۆلەتلىك بىرىنچى دەرىجىلىك ئېغىزى. ئەگەر «بىر بەلباغ، بىر يول»نىڭ تۈرتكىسىدە شىنجاڭنىڭ قاتـ نىشى تولۇق پۈتۈپ ئىشقا كىرىشتۈرۈلگەندە، ئۇرۇمچى شەھىرى كېڭىيىپ ۋە تەرەققي قىلىپ ئاجايىپ زامانىۋى چوڭ شەھەرگە ئايلىنىدۇ.

بىر رايون ياكى بىر دۆلەت ئىقتىسادىغا تەسىر كۆرسىتەلەيدىـ غان داڭلىق كارخانىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققي قىلىشى ئۇچۇن زامانىۋى قاتناش ئەسلىھەسى، زامانىۋى تور سىستېمىسى، مەبلەغ سالىدىغان بايلار توپى شەكىللىنىشى، ئەڭ مۇھىمى ئىناق ـ ئىتتىپاق ۋەزىيەت يەنى ياخشى بولغان بازار ۋە سودا مۇھىتى ئىنتايىن زۆرۈر. شىنجاڭ ھازىر دەل مۇشۇنداق ياخشى مەبلەغ سېلىش مۇھىتىنى ھازىرلىدى. قىسقىسى، ئۇيغۇرلاردىكى كارخاـ نىچىلىقنى ئېلىپ ئېيتساق ئۆتمۈشتىكى «ھۈنەر ـ كەسىپتە يېـ تىشتۇق، سانائەتتە ئىش پۈتتى، ئۇماچ ئىچمەككە خۇمداندا ھېـ جىر قۇيغانىمىز باردۇر»، «گۈركىرەپ كەلسە ئاپتوموبىل ۋاي خۇدا بۇ نېمە دەپ ئەقىل ئىشلەتمەي ھاڭقېتىپ قالغانىمىز بارـ دۇر»[9] دېگەن زامان ئۆتمۈشكە ئايلاندى. 1978 ـ يىلى چېلىنغان ئىسلاھات قوڭغۇرىقى ھوشيار ئۇيغۇرلارنى ئۇيقۇدىن ئويغاتتى، ئۇلار ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە يۈرۈش قىلىپ دېڭىز بويلىرىدىكى قاياناق سودا بازىرىغا چۆكۈپ، نۇرغۇن ئىسسىق ـ سوغۇقنى بېـ شىدىن ئۆتكۈزۈپ قىممەتلىك تەجرىبە ـ ساۋاقلارنى توپلىدى. 20 ـ ئەسىرنىڭ 90 ـ يىللىرىدىن باشلاپ بىر تۈركۈم زېھنى ئوچۇق، تىجارەت ئېڭى بار، يېڭىلىق يارىتىش روھىغا ئىگە ئۇيـ غۇر ياشلىرى شىنجاڭنىڭ يەر ئۈستى بايلىق ئەۋزەللىكىدىن پايدىـ لىنىپ، يېمەك ـ ئىچمەك، كىيىم ـ كېچەك، قول ھۈنەرۋەنچىـ لىك، يۇمشاق دېتال، بىناكارلىق، چېگرا سودىسى، ئۆي ـ مۇلۈك

ئىگىلىكى، سايامەتچىلىك ساھەلىرىدە نۇرغۇن پۇقراۋى كارخا-
نىلارنى قۇردى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇيغۇرلاردا ھەقىقىي كارخانە-
چىلىق قىزغىنلىقى قايتا باش كۆتۈردى. 1995 - يىلى ئارمان
مۇسۇلمانچە يېمەكلىكلەر گۈرۈھى قۇرۇلۇپ ئارقىدىنلا ئىخلاس،
چىننۇرى، ئامىنە، ئۇيغۇر سوفت، ھەدىيە كۆز كېسەللىكى، بۇغدا
دوختۇرخانىسى، ھەرەمباغ، سەبىلەر، لوقمان، قايدۇ، ئابدە،
قۇتيار قاتارلىق شىركەتلەر ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلدى. تولۇق
بولمىغان ئىستاتىستىكىغا قارىغاندا شىنجاڭدىكى مىكرو - كە-
چىك كارخانا ۋە شىركەتلەرنىڭ سانى 20 مىڭچە بولۇپ رويخەتكە
ئالدۇرغان مەبلىغى 10 مىليوندىن ئاشىدىغان كارخانا، شىركەتلەر
خېلى كۆپ سالماقنى ئىگىلىدى. مىللىي كارخانىلارنىڭ كۆلىمى
كىچىكرەك، ئەمەلىي كۈچى ئاجىزراق بولۇشىغا قارىماي بىۋاسىتە
ۋە ۋاستىلىك ھالدا 500 مىڭدىن ئوشۇق ئادەمنى ئىشقا ئو-
رۇنلاشتۇرۇپ، دۆلەتنىڭ، جەمئىيەتنىڭ ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش
بېسىمىنى يەڭگىللەتتى. نۇرغۇن ئاتا - ئانىنى غەمدىن خالاس
قىلدى. مىللىي كارخانىلار «يۈگۈڭنىڭ تاغنى يۆتكىشى»دەك تەۋ-
رەنمەس روھ بىلەن «قىينىچىلىق بايلىقىم» دەپ قاراپ مەبلىغى
كەمچىل، تەجرىبە كەمچىل، تېخنىكا سەۋىيەسى تۆۋەن ئەھۋال
ئاستىدا خۇددى «ئادىل ھوشۇر سىمتاناپتا بىر قەدەم - بىر قەدەم
مېڭىپ مەنزىلگە يەتكەندەك» تىمسىقلاپ يۈرۈپ بازار ئىگىلىدى.
ئۇلار «ئۇجمە پىش، ئاغزىمغا چۈش» دەيدىغان قاراپ بېقىش،
ساقلاپ بېقىش ئادىتىنى چۆرۈپ تاشلاپ يېڭىلىق يارىتىش، تە-
ۋەككۇل قىلىش پىسخىكىسىنى يېتىلدۈرۈپ ئون نەچچە يىلدىلا
دەسلەپكى ئۇنۇمگە ئېرىشتى. ئۇلارنىڭ تىرىشىش روھى ۋە نەتە-
جىسى پارتىيە، ھۆكۈمەت رەھبەرلىرىنى تەسىرلەندۈردى. پارتىيە،
ھۆكۈمەت تۈرلۈك پايدىلىق سىياسەتلەرنى تۈزۈپ مىللىي ئىگە-
لىكنىڭ يۈكسىلىشىگە تېخىمۇ كەڭ ماكان ۋە زامان ھازىرلاپ
بەردى. ئۇلارنى، ئاپتونوم رايونلۇق ۋە مەركەز دەرىجىلىك سىيا-

سىي كېڭەش ۋە خەلق قۇرۇلتايلىرىنىڭ ئەزالىقىغا كۆرسىتىپ سىياسىي ۋە روھىي جەھەتتىن ئىلھاملاندۇردى. ئىككى قېتىملىق شىنجاڭ خىزمىتى سۆھبەت يىغىنىنىڭ روھى كارخانىچىلارنىڭ ئۆز - ئۆزىگە بولغان ئىشەنچىسىنى ئاشۇرۇپ، روھىنى ئۇرغۇتتى. شىنجاڭنىڭ يېڭى - يېڭى مىللىي مارکىلىرى رەستىلەرگە تىزىلماقتا. ھەممىلا جايدا شىنجاڭنىڭ داڭلىق مارکىسىنى ئۇچرىتالايدىغان بولدۇق. مىللىي كارخانىچىلار شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى، مىللىي ئىستېمال بازىرىنى ئېچىش، ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش كۆلىمىنى كېڭەيتىش، ئەڭ مۇھىمى دۆلەتنىڭ ئەدىي ئەمىلىكىنى قولغا كەلتۈرۈش جەھەتلەردىمۇ ناھايىتى ياخشى رول ئويناندى. مانا ئەمدى تېخىمۇ كەڭ سودا پۇرسىتى يېتىپ كەلدى. «بىر بەلباغ بىر يول» ئىستراتېگىيەسى شىنجاڭغا قەۋەت تەرەققىيات پۇرسىتى ئېلىپ كېلىدۇ. مەسىلەن: جۇڭگو - پاكىستان ئىقتىساد كارىدورىنىڭ قۇرۇلۇشىغىلا 500 مىليارد يۈەن مەبلەغ سېلىش پىلانلاندى. بۇ تۈر ئىككى دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىغا، جۈملىدىن قەشقەرنىڭ شۇنداقلا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى دۆلەتلەرنىڭ سودا، ئادەمىيەت، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى كېڭەيتىشىگە تېپىلغۇسىز پۇرسەت يارىتىپ بېرىدۇ. مۇشۇ پۇرسەتتە مىللىي كارخانىلارنىڭمۇ قان تولۇقلاش مۇمكىنچىلىكى تۇغۇلىدۇ. بۇ نۇقتىنى تۆۋەندىكى تەرەپلەردىن ئانالىز قىلىمىز.

بىرىنچى، «بىر بەلباغ، بىر يول» ئىستراتېگىيەسى شەرقىي رايونلار ھەتتا چەت ئەللەرنىڭ داڭلىق كارخانىلىرىنىڭ شىنجاڭغا ماكانلىشىشىغا تۈرتكە بولىدۇ. بۇ خىل ئۆزگىرىش مىللىي كارخانىلارنى، چوڭ كارخانىلارنىڭ باشقۇرۇش ئەمەلىيىتى ۋە تەجرىبىسىنى ئۆگىنىشكە قولايلىق شارائىت ھازىرلايدۇ. شاڭخەي شەھىرىنىڭ پۇدۇڭ رايونى ئېچىۋېتىلگەندىن كېيىن دۇنيادىكى 500 چوڭ كارخانىنىڭ 308ى پۇدۇڭغا ماكانلاشتى. پۇدۇڭدىكى يەرلىك كارخانىچىلار ئەتراپىدىكى چوڭ كارخانىلارنىڭ ئىلغار تەجرىبە -

ساۋاقلىرىنى كۆزى بىلەن كۆرۈپ ئەملىيەتتىن ئۆگىنىپ كارخا-
نا باشقۇرۇش سەۋىيەسى ۋە ئىقتىدارىنى يۇقىرى كۆتۈردى. بۇ-
نىڭدىن كېيىن بىزمۇ بىر مۇنچە ئىقتىساد ۋە ۋاقىت سەرپ قى-
لىپ چەت ئەللەرگە بارمايمۇ ئەتراپىمىزغا ماكانلاشقان دۇنياۋى
كارخانىلارنى كۆرۈش، زىيارەت قىلىش، ئىدىيە ۋە پىكىر ئالماش-
تۇرۇپ، تەجرىبە - ساۋاقنى يەكۈنلەپ يېڭىلىق يارىتىش ئىقتى-
دارىمىزنى يۇقىرى كۆتۈرەلەيمىز.

ئىككىنچى، ھاۋا يولى، تېز سۈرئەتلىك تۆمۈر يول، تېز سۈر-
ئەتلىك تاشيول ۋە تور ئالاقە سىستېمىسىنىڭ مۇكەممەللىشىشى
كارخانىچىلارنىڭ تېخىمۇ كۆپ مەھسۇلاتلارنى ۋاقتىدا دۆلەت ئى-
چى ۋە چەت ئەل بازىرىغا يەتكۈزۈپ پايدا يارىتىشىغا تېپىلغۇسىز
پۇرسەت ھازىرلىنىدۇ.

ئۈچىنچى، «بىر بەلباغ، بىر يول» ئىستراتېگىيەسى كارخا-
نىلارنىڭ چەت ئەلگە يۈزلىنىشىگە قولايلىق ئېلىپ كېلىدۇ. بۇ
پۇرسەتتە مىللىي كارخانىچىلارنىڭ چەت ئەلگە چىقىش - كىرىش
رەسمىيەتلىرى ئاددىيلىشىدۇ.

تۆتىنچى، «بىر بەلباغ، بىر يول» مىللىي كارخانىلارنى زامان-
ۋى تور سودا سۇپىسىغا باشلاپ كىرىدۇ. ھازىر ئىنتېرنېت تور
سودىسى بازارغا بۆسۈپ كىرىپ ئەنئەنىۋى سودىغا خىرىس ئېلىپ
كەلدى. ئەلى بابا شىركىتىنىڭ ئىستاتىستىكا قىلىشچە تاۋباۋ
تورىنىڭ كۈندىلىك خېرىدارى 100 مىليونغا، توردا سېتىشقا چى-
قىرىلغان تاۋار بىر مىليارد دانە، توردا سېتىۋالغان خېرىدار 9
مىليونغا يېتىپ ھەر سوتكىدا 20 مىليون پوسۇلكا توختاۋسىز
ئىنتېرنېت لىنىيەسىدە ئوبوروت بولۇۋاتىدۇ[8]. «بىر بەلباغ، بىر
يول» ئىستراتېگىيەسى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن ئالدى بىلەن
قاتناش يوللىرىنى راۋانلاشتۇرىدۇ. ھاۋا يوللىرى، تېز سۈرئەتلىك
تۆمۈر يول ۋە تېز سۈرئەتلىك تاشيول قۇرۇلۇشىنىڭ راۋانلىشى-
شى تور زاكاز تاۋارلىرىنىڭ توشۇش ئارىلىقىنى قىسقارتىپ سودا

تەننەرخىنى تۆۋەنلىتىدۇ. ئىنتېرنېت تور سودىسى شىنجاڭنىڭ مۇساپىسىنى قىسقارتىپ، توشۇش تەننەرخىنى تۆۋەنلىتىپ كارخانىلارنىڭ ئىستېمالچىنىمۇ قوش نەپكە ئىگە قىلىدۇ.

مەنبە:

①② جاۋلېي «بىر بەلباغ، بىر يول جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ گۈللىنىشى»، جۇڭگو نەشر گۇرۇھى، 2015 ـ يىلى نەشرى

③ «خەلقئارا مەسىلىلەر تەتقىقاتى»، 2015 ـ يىلى 1 ـ سان.

④ ياپونىيە كىيوتو ئۇنىۋېرسىتېتى «ئاساسىي ئىقتىساد ئىلمى».

⑨⑩⑤⑥⑦ «گۈللىنىش يولى»، خەلق نەشرىياتى، 2007 ـ يىلى 10 ـ ئاي بىرىنچى نەشرى.

⑧ ئەلى بابا تەتقىقات ئىنستىتۇتى 2015 ـ يىلى ئىنتېرنېت تەتقىقات دوكلاتى.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ مەدەنىيەت تەتقىقاتى ھەققىدە ئىزدىنىش

ئېزىز ئاتاۋۇللا سارتېكىن

ئاپتور ھەققىدە: ئېزىز ئاتاۋۇللا سارتېكىن 1976 ـ يىلى قا-راقاش ناھىيەسىدە تۇغۇلغان، 1999 ـ يىلى قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتىنىڭ ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنى پۈتكۈزۈپ، قاراقاش نا-ھىيەلىك مائارىپ ئىدارىسىغا تەقسىم قىلىنغان. 2006 ـ يىلى 11 ـ ئايدا شىنجاڭ ئىسلام دىنى ئىنستىتۇتىغا يۆتكىلىپ كەل-گەن، دوتسېنت.

ئۇ 1996 ـ يىلى «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغان «مەڭگۈ تاش پۈتۈكلىرىدىكى تەڭرى مۇقەددەسلىكى» ناملىق ماقالىسى بىلەن تەتقىقات سېپىگە كىر-گەن. شۇنىڭدىن بۇيان تۈرلۈك مەتبۇئاتلاردا 130 پارچىدىن ئار-تۇق ماقالىسى ئېلان قىلىندى. ئۇنىڭ يازغان ۋە تۈزگەن كىتاب-لىرىدىن «يادىكارلىقلاردىن مەدەنىيىتىمىزگە نەزەر»، «مەدەنىيەت دالاسىغا سەپەر ـــ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئەسەرلىرى ئۈس-تىدە ئىزدىنىش»، «نەۋايى دۇردانىلىرى»، «قۇتادغۇ بىلىك»تىن جەۋھەرلەر»، «ساتىرىك شائىر ئەھمەت شاھ قارىقاشى»، «ھېكمەت-لەر خەزىنىسى»، «ئۇيغۇرچە نەشر قىلىنغان ئەسەرلەر كاتولوگى» (تارىخ ۋە مەدەنىيەت قىسمى)، «ئۇيغۇرچە نەشر قىلىنغان ئەسەر-لەر كاتالوگى» (ئەدەبىيات قىسمى، ئىككى توم) قاتارلىقلار نەشر قىلىنغان. «دۇنيادا بىرلا خوتەن بار» دېگەن يۇرۇشلۇك كىتابنىڭ

ئىككى قىسمىنى ۋە 12 تومۇق «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى قامۇسى»نىڭ تۆھپىكارلار قىسمىنى يېزىشقا قاتناشقان. ئۇنىڭدىن باشقا چوڭ ھەجملىك ئىلمىي ئەسەر «ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك تارىخى»نى يېزىپ چىققان.

ئۇنىڭ «مەدەنىيەت دالاسىغا سەپەر ـــ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئەسەرلىرى ئۇستىدە ئىزدىنىش» ناملىق كىتابى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن تەتقىقاتىدىكى تۇنجى كىتاب ھېسابلىنىدۇ

*　　*　　*

20 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا يېتىشىپ چىققان، ئالىم، ئەدىب، ئىستېداتلىق پىروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئۆزىنىڭ ئىجادىيەت ۋە ئىلمىي تەتقىقات جەھەتلەردىكى نەتىجە ـ ئۇتۇقلىرى بىلەن خەلقىمىزنىڭ مەدەنىيەت تارىخى تەتقىقاتىدا تۆھپىسى ئەڭ زور ئالىم ئىگىسى بولۇپ قەلب تۆرىمىزدىن ئورۇن ئېلىپ كەلمەكتە. گەرچە ئالىمنىڭ ۋاپاتىغا 13 يىل بولغان بولسىمۇ، ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ ئۇنىڭ مەدەنىيەت تارىخى تەتقىقاتىمىزدىكى قىممىتى ئۆلمەس ئىلمىي ئەمگەكلىرى يەنىمۇ نۇرلىنىپ، بىزنىڭ قايىللىقىمىزنى ھەسسىلەپ ئاشۇردى.

دەرۋەقە، ئالىم خەلقىمىزنىڭ روھىيىتى بىلەن مەدەنىيىتىنىڭ چەمبەرچاسلىقىنى تەتقىق قىلىش جەريانىدا ھەرگىزمۇ بىرلا نۇقتىغا ئېسىلىۋالماستىن، بەلكى ھەرقايسى تەرەپلەرگە تەڭ ئېتىبار بېرىپ بىلەن قاراپ تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، مەيلى روھىيەت جەھەتتىن بولسۇن ۋە مەيلى مەدەنىيەت جەھەتتە بولسۇن، نۇرغۇن تەتقىقات نەتىجىلىرىنى رويابقا چىقارغان. بۇ نەتىجىلەر ئالىمنىڭ بىزگە مىراس قالغان ئەسەرلىرىدە ئۆز ئىپادىسىنى تولۇق تاپقان. ئۇ تەتقىقاتىتا قانداقتۇر بىزدىكى قېلىپلىشىپ قالغان نەقىل كەلتۈرۈپ قويۇپ ئۆزىنىڭ مۇستەقىل پىكرىنى قويۇشقا مادارى يەتمەيدىغان ئاجىزلىقتىن ھالقىپ، ھەربىر ئەسىرىدە مۇستەقىل

پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويۇشنى ئاساس قىلغان. شۇ سەۋەبتىن، بىز ئۇنىڭ قايسى ئەسىرىنى ئوقۇساق، ئۇنىڭدىن روشەن خاسلىق ھېس قىلىمىز. ئۇ مەدەنىيەت تەتقىقاتىنى مۇھىم ئورۇنغا قويغاچقا، ئەسەرلىرىدە مەدەنىيەت ھەققىدىكى چۈشەنچىنى بەكرەك تەكىتلىگەن. بىز ئۇنىڭ «ئۇيغۇر مۇقام مەدەنىيىتىنىڭ گېنېئالوگىيەلىك سىرى» ناملىق ماقالىسىدە ئوتتۇرىغا قويغان مەدەنىيەت ھەققىدىكى بايانلىرىنى ئوقۇيدىغان بولساق، بۇ نۇقتىنى تېخىمۇ ئېنىق بىلىۋالالايمىز. ئۇ يۇقىرىقى ماقالىسىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «مەدەنىيەت ھادىسىسى گەرچە ۋەقەلىك جەھەتتە ئۆتمۈشكە ئايلىنىدىغان، ماھىيىتى ۋە ئەنئەنىسى جەھەتتە داۋاملىق ئۇلغىيىدىغان تارىخ ئېقىمى، مەدەنىيەت يەنە شەكلى، ۋاستىلىرى جەھەتتە ھەر خىل مەدەنىيەت تۈرلىرى ۋە سەنئەت ژانىرلىرىغا بۆلۈنگەن ھەشەمەتلىك تارىخىي خەزىنە بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ مەۋجۇتلۇق قىممىتىنىڭ تامغىسى ۋە روھىيەت ئۇچۇرى بىر پۈتۈن بولىدۇ. ئۇ يەنىلا ئۆزىنى يارىتقۇچى ئىنسان تۈركۈمىنىڭ ياشاش ئۇسۇلىدىكى روھىيىتىنى ئۇل ۋە بۇلاق قىلغان بولىدۇ. ئۇ ‹مەدەنىيەت ئىرسىيىتى› بولمىغان ھەرىكىڭ ـ سەرەكىڭ چېچىلما ئەمەس. بىر خىل مەدەنىيەت ماھىيەتتە فولكلور مەدەنىيىتى سىستېمىسى سۈپىتىدە ھاياتىي كۈچكە ئىگە بولىدۇ، بۇ ھاياتىي كۈچ ئۇچ قاتلامدا ئۆز ئىقتىدارىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ. بىرىنچى، ئۇ بىر ھاياتي سىستېما بولۇپ، دەۋر مۇھىتى، دىنىي ئېتىقاد مۇھىتى، خەلق (مىللەت) نىڭ گۈللەنگەن ياكى چۈشكۈنلەشكەن بوغۇنلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىسىمۇ، خۇددى تاشتا ئۆسكەن قارىغايدەك ئەگرى ـ توقايلىق ئىچىدە ياشاش، ياشاشتا ئۆز ئىرسىي ئىزچىللىقى ۋە تېپىكلىكىنى ساقلاش ئىقتىدارىنى يوقاتمايدۇ. ئىككىنچى، ئۇ بىر قېلىپقا ئىگە ھايات سىستېما بولۇپ، چەت مەدەنىيەت تۈركىمى ۋە سىستېمىلىرىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلىش، ئومۇمىيۈزلۈك چەتلەش خاھىشىنى، شۇنىڭدەك چەت مەدەنىيەت

تۇركۈمى ۋە سىستېمىلىرى ئالدىدا ئۆزىنى يوقاتماسلىق خاھىشى گەۋدىلەندۈرىدۇ. ئۇچىنچى، ئۇ بىر خەلق توپىنىڭ مەدەنىيىتى بۇلاق قىلغان ھاياتىي سىستېما بولۇپ، كىلاسسىك شەكىلگە كۆتۈرۈلۈش ۋە خەلق مەدەنىيىتى شەكىلدە ساقلىنىش ئىقتىدارىغا ئىگە. «خەلق مەدەنىيىتى ــ فولكلور مۇجەسسەمى ھەرقانداق كىلاسسىك مەدەنىيەتنىڭ ھەقىقىي، دائىمىي ۋە پۈتمەس ـ تۈگىمەس جانلىق بۇلىقىدىن ئىبارەت... مەدەنىيەت قانىلى دېمەك، ئۆزىگە ئۆزگىچە مەدەنىيەت تىپى ۋە مەدەنىيەت چەمبەرلىرىدىن ئېقىپ كەلگەن غەيرىي تىپتىكى مەدەنىيەتلەرگە تەسىر كۆرسىتىش ۋە ئۇنىڭ تەسىرىگە ئۇچراش دېگەن سۆز. تارىخ، مەدەنىيەت قانىلىدا مەدەنىيەتلەرنىڭ ئۇچرىشىشى خۇددى قارا دوسكىدا تۆت ئەمەلنى ئىشلىگەندەك ئۇنداق ئاددىي ئەمەسلىكىنى كۆرسەتتى».

بىز ئالىمنىڭ «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى»، «غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى»، «قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا»، «فارابى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە سىستېمىسى»، «ئومۇمىي ئېستېتىكا»، «قاتلاملىق ئېستېتىكا»، «قۇتادغۇبلىك خەزىنىسى» قاتارلىق كىتابلىرىنى، «سەۋدالىق تەئەججۇپنامىسى»، «ئائىلە»، «ئارىپنامە» قاتارلىق ئەسەرلىرىنى ۋە قىممەتسى نەچچە تومۇلۇق ئەسەرلەرنى بېسىپ چۇشىدىغان ئىلمىي، نەزەرىيەۋى ماقالىلىرىنى ئوقۇيدىغان بولساق، ئۇلاردا ئورتاق بىر ئىدىيەنىڭ، يەنى روھىيەت بىلەن مەدەنىيەتنىڭ بىرلىكتە تەتقىق قىلىنغانلىقىنى بايقايمىز.

ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئۆز تەتقىقاتىدا يېڭىچە قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويۇشنى ئاساس قىلغان بولغاچقا، پۈتكۈل ئىجادىيەت ھاياتىدا يەكۈنلەنگەن يېڭىچە قاراشلىرىنى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا يازغان «ئۆمۇر تەلقىنلىرى» ناملىق ئەسىرىنىڭ «يېڭى نەزەرىيەۋى يەكۈنلەر» دېگەن قىسمىدا مۇنداق بايان قىلىدۇ: مەن كىتاب ـ ماقالىلىرىم ئارقىلىق بىرقاتار يېڭى تەپەككۇر تۈزۈلۈ-

مىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدۇم، ئۇنىڭ مۇھىملىرىنىڭ تەپسىلاتى تۆۋەندىكىچە:

1. قاتلام نەزەريىسى مېتودولوگىيەسى. بۇ، تەبىئەت، جەمئىيەت، روھىيەت ھادىسىلىرى تۈزۈلمە ۋە جەريان، ماكان ۋە زامان جەھەتتە ئەسلىدىكى ئونتولوگىيەلىك (ئەسلي زاتلىق) قاتلاملىقىغا ئىگە، ئۇنى بىلىش ۋە ئىزاھلاش ئۇسۇلىمۇ گېنولوگىيەلىك (بىلىش نەزەريىسى) جەھەتتىنمۇ قاتلام مېتودولوگىيە پىرىنسىپىنى قورال قىلىشى لازىم، دېگەن قاراشقا مەركەزلەشكەن.

2. «تارىخنى ئۆز ئۇچۇرى ئارقىلىق تەتقىق قىلىش ئۇسۇلى». بۇ، تارىخ يازغۇچىنىڭ كونكرېت تاشقى بېسىم ۋە ئىچكى خاھىش-چانلىق ئاساسىدا يېزىق بىلەن يېزىشىدىن ئىبارەت يېزىقنى ئۇ-چۇر قىلىش ئەنئەنىسىگە قارشى قويۇلغان يېڭىچە ئۇسۇل. بۇ ئۇسۇل بويىچە تارىخنىڭ ئۆز ئۇچۇر سىستېمىسى ساقلانغان بو-لۇپ، ئۇ ھەقىقىي تارىختىن ئىبارەت. بۇ مۇھىم ماددىي بۇيۇم، يېزىق - ۋەسىقىلەرنى ئاساس قىلىپ تارىخ بايان قىلىش ئۇسۇلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇنداق بولمىغاندا، تارىخ ھەر خىل يېزىلىپ، ئەسلي ئۆز ئۇچۇرى چەتتە قالغان بولىدۇ. بۇ سىماچىيەن، ھېرودوتتىن باشلانغان ئۇسۇلدىن كۆپ چىنلىق، ئىلغارلىققا ئىگە. بۇ ئۇچۇر مەنبەلىرىنى ئاساس، يېزىقنى قوشۇمچە قىلغان يېڭى تارىخ تەتقىقات ئۇسۇلىدۇر.

3. «تارىخنىڭ ئىككىگە بۆلۈنۈش قارىشى». ھەرقانداق تارىخ پۈتۈنلەي ئۆتمۈشكە ئايلانمايدۇ، ئۇنىڭ بىر قىسمى ئىنسانىيەت تەجرىبە - ساۋاقلىرى شەكىلدە مەڭگۈ ساقلىنىدۇ، يېڭى قاتلام-لىنىڭ ئۇلىنى تۈزىدۇ، ماھىيەت ۋە ئۇسلۇبتا يىراق جايلارغىمۇ كېڭىيىپ ساقلىنىدۇ. بۇ تارىخنىڭ جېنى، بىلىش جۇغلانمىسى، مەدەنىيەتنىڭ ھەقىقىي فوندىدىن ئىبارەت.

4. «قىسمەنلىكتە ئومۇملۇقنىڭ كۆرۈنۈشى» قارىشى بۇ ھەر-بىر مىللي مەدەنىيەت دېتاللىرىدا، مىللي فولكلور مەدەنىيىتى-

نىڭ شاخچىلىرى، تارماقلىرى، ھۈجەيرىلىرىدە ئۆزىگە خاس قىسىمەنلىكتىن تاشقىرى پۈتۈن مىللىي مەدەنىيەت، سەنئەت ۋە مىللىي پسىخىك ئومۇمىي ئالامەتلىنىڭ گەۋدىلىنىدىغانلىقىغا قارىتىلغان قاراش.

5. «مىللىي مەدەنىيەت ئىرسىيىتى قارىشى». بۇ، مىللىي مەدەنىيەتنىڭ قەدىمكى گەۋدىسى، ھەرقايسى تارىخىي شەكىللىرى (فورماتسىيەلىرى) ۋە ھازىرقى ھالىتىدە ئىزچىل يوسۇندا ئۇنىڭ ئېتنوگېنىزىسى، گېنېئولوگىيەلىك (پەيدا بولۇش ئىلمى) ئۇرۇقى، تېپى، ئالاھىدىلىكى ساقلانغان ۋە داۋاملاشقان بولىدۇ، دېگەن پىكىرگە ئاساسلانغان قاراش.

6. «مىللەت ۋە مىللىي مەدەنىيەتنىڭ ئۆلمەسلىكى ۋە يوقالماسلىقى قارىشى». بۇ تارىختا ئەسلىدىكى نامى، تارىخىي قاتلام شەكلى «يوقالغان» مىللەت ۋە مەدەنىيەتلەرنى «ئۆلگەن مىللەت» ۋە «ئۆلگەن مەدەنىيەت» دەيدىغان قاراشلاردىن پەرقلىق بولغان قاراش بولۇپ، ئۇلارنىڭ كېيىنكى قاتلامدىكى ئېتنىك تۇركۈم ۋە مەدەنىيەت تۇركۈمىدە ئىزچىل داۋام قىلغانلىقى ۋە ساقلانغانلىقىنى ئېتىبارغا ئېلىشنى ئاساس قىلىدۇ.

7. «ئىنسانىيەت مەدەنىيەتشۇناسلىقنىڭ بىر پۈتۈنلۈكى قارىشى». بۇ، ھەرقايسى خەلقلەر تارىخىنى مۇتلەق ياكى پەۋقۇلئاددە يوسۇندا پۈتۈن ئىنسانىيەت تارىخىدىن ئۇزۇۋېلىپ، خەلقئارا ئىلغار پىكىر ئېقىمى ۋە مەدەنىيەت ھادىسىلىرىگە ئۆز ئالاھىدىلىكى باھاسىدا چەكلىمە قويۇشنىڭ توغرا ئەمەسلىكى ھەققىدىكى يېڭىچە قاراش. ئۇ، ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ ماھىيىتى مەدەنىيەت تارىخى ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭدىكى ئالاھىدىلىك ۋە ناتەكشىلىكنىڭ بىرەكلىككە زىت ئەمەسلىكىنى تەۋسىيە قىلىدۇ.

8. «مىللىي مەدەنىيەتنىڭ قاتلاملىق ـ سىنكرېتىك تەرەققىي قىلىش قانۇنىيىتى قارىشى». بۇ، مىللىي مەدەنىيەتنىڭ باشقا مەدەنىيەتلەرنىڭ تەسىرىسىز ئۆز ئاساسىدا راۋاجلىنىش نەزەريەسى ـ

«تەدرىجىي راۋاجلىنىش نەزەرىيەسى» بىلەن ئۇنىڭ ئەكسى بولغان، مىللىي مەدەنىيەتلەرنىڭ دۇنياۋى مەدەنىيەت مەركىزىدىن «تەبىئىي مىللەتلەر»گە تارقىلىشى ئاساسىدا راۋاجلىنىش نەزەرىيەسى ــ «دىففوزىيە نەزەرىيەسى»گە ئوخشاشمايدىغان مەدەنىيەت تەرەققىياتى ھەققىدىكى يېڭى قانۇنىيەت ــ قاتلاملىق ـ سىنكرىتىك راۋاجلىنىش ئۆز مىللىتى ئىجادىيىتىدىن چوڭ بولىدۇ؛ ئۇ ئۆزىنىڭ مىللىي مەدەنىيىتى ئاساسىدا باشقا مەدەنىيەتنىڭ ئۆزىگە لازىملىق تەسىرىنى چەكلەپ، بويسۇندۇرۇپ، ئۆزگەرتىپ قوبۇل قىلىدۇ؛ بۇنداق راۋاجلىنىش ۋە سىنكرىتىك (قوشۇلما) ھالەت ئارقىلىق يېڭى مەدەنىيەت ۋە ئۇسلۇب يارىتىش جەريانى تارىخىي قانۇنىيىتى بويىچە داۋام قىلىدۇ، دېگەن تېزىسقا ئاساسلانغان بولۇپ، ئالدىنقى ئىككى نەزەرىيەدىن ئىلمىي ۋە ئەۋزەللىككە ئىگە.

9. «ئىككى مەدەنىيەت ۋە بەش مەدەنىيەت تىپى قارىشى». چەكسىز، رەڭگارەڭ مەدەنىيەتلەرنى «يەرلىك مەدەنىيەت» ۋە «خەلقئارا مەدەنىيەت» تۈرىگە ئاجرىتىش بىلەن بەش مەدەنىيەت تىپى دۇنياغا يۈزلەنگەن كىلاسسىك مەدەنىيەت تىپى دەپ ئاجراتقان قاراش. بۇلار: «گىرېك ـ رىم مەدەنىيەت تىپى»، «كۈسەن ـ كورىيە مەدەنىيەت تىپى»، «سۇي ـ تاڭ مەدەنىيەت تىپى»، «ئەرەب يېزىقى مەدەنىيەت تىپى»، «ئەدەبىي ئويغىنىشتىن كېيىنكى زامان مەدەنىيەت تىپى»دىن ئىبارەت.

10. «شەرق مەدەنىيەت ئويغىنىشىنىڭ ئۇچ باسقۇچى» دەپ ئوتتۇرىغا قويۇش. بۇ، ئىسلام خەلپىلىكىدە 9 ــ 12 ـ ئەسىر ئارىلىقىدىكى مەدەنىيەت دولقۇنى ھادىسىسى. «بۇ ئېتىراپ قىلىنغان قاراش»نى ئۇچ باسقۇچقا ئاجراتقان يۈسۈف خاس ھاجىپ، مەھمۇد كاشغەرىينى ئۇچىنچى دەۋر باسقۇچىنىڭ مۇقەددىمىلىك ۋەكىلى دەپ كۆرسىتىدىغان پىكىر شەكلىدىن ئىبارەت.

11. «يېڭى شەرق رېنانسى بېشارىتى قارىشى». بۇ شەرق خەلقلىرىنىڭ ئويغىنىشى، يېڭى يىپەك يولى ئالاقىلىرىنىڭ كۈ-

چىيىشى، غەرب ـ شەرقنىڭ يېقىنلىشىپ ۋە تەڭپۇڭلىشىپ بې-
رىشى، غەربنى مەركەز قىلغان ئاساسىي پەن نەزەريىلىرىنى تېخ-
نولوگىيەدىن قوللىنىشتىن شەرقتە نەزەريىەۋى تەپەككۇر ۋە مـا-
لىيە ئەۋزەللىكىنىڭ شەكىللىنىشى بىلەن شەرقتە يېڭى شەرق
مەدەنىيەت ئويغىنىشى دەۋرى يېتىپ كېلىدۇ، دېگەن بېشارەتلىك
ھۆكۈم.

12. «كەلگۈسى بۇ يەردىن باشلىنىدۇ» دېگەن ھۆكۈم. بۇ ھا-
زىرقى زامان ئىنسانىيەت مەدەنىيەتشۇناسلىق يۈزلىنىشى پەن ـ
تېخنىكا، ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالاقىلىرىدىكى يېڭى ئىستىقبال
بويىچە، دېگەنز ـ ئوكيان قاتنىشى ئۇستۇنلۇكى ئورنىغا يېڭى زا-
مانۋى چوڭ قۇرۇقلۇق ھەر خىل قاتناشلىرى ئۇستۇنلۇكى ئې-
راسى باشلىنىدۇ؛ ئىنسانىيەت بايلىق ۋە ئەمگەك بازارلىرى قويۇق
توپلاشقان چوڭ قۇرۇقلۇق ـــ يىپەك يولىنى بويلاپ كېڭەيگەن
ئاساستا يېڭى گۈللىنىشكە يۈزلىنىدۇ؛ نىسپىي مەنىدە دېگەنز ـ
ئوكيان قاتنىشى ۋە پورت ـ پىرىستان گۈللىنىشى كېيىنكى ئو-
رۇنغا چۈشىدۇ، دېگەن ھۆكۈم.

13. «مەركىزي ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ يىپەك يولىدىن ئىل-
گىرىكى دەۋرى ۋە كېيىنكى ئۇچ تارىخي دەۋرى»نىڭ قويۇلۇشى.
بۇ، يىپەك يولىدىن ئىلگىرىكى سومېر ـ سىمىيان ـ سىكتاي
دەۋرى بىلەن يىپەك يولىنىڭ (مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 4 ـ ئە-
سىردىن 16 ـ ئەسىرگىچە) گۈللىنىشى، خارابلىشىشى ۋە قايتا
ئېچىلىشىدىن ئىبارەت ئۇچ دەۋرگە ئاجرىلىشىنى ئۆز ئىچىگە ئا-
لىدۇ.

14. «قاتلاملىق ئېستېتىكا سىستېمىسى». بۇ، گۈزەللىكنى
تەبىئەت، جەمئىيەت، بىلىش سۇبېيكتى ۋە مۇجەسسەم قاراشتا
ئىزاھلاشتىن پەرقلىق گۈزەللىك ۋە گۈزەللىك ھادىسىلىرىنى
ئونتولوگىيەلىك (ئەسلىي گۈزەللىك)، بىلىش نەزەريىەسىلىك
(ئېستېتىكىلىق)، سەنئەت گۈزەللىكى، زوق ۋە باھا، ئېستېتىك

تەربىيە، ئىنسان گۈزەللىكى، مەنىۋى گۈزەللىك، ئىقتىدار گۈ-
زەللىكى قاتارلىق قاتلام ۋە تارماق قاتلاملارغا ئاجرىتىپ، ئۆز
سۈپىتى ۋە ئالاھىدىلىكى بويىچە كونكرېت ئىزاھلايدىغان ئىلمىي
سىستېما.

15. «يېڭىچە ئاڭ ئىنقىلابىي قارىشى». ھازىرقى زامان پەن -
تېخنىكا، مەدەنىيەت ۋە ئىجتىمائىي زىددىيەتلەر تۈرتكىسىدىكى
ھەر خىل ئاڭ - ئىدىيە قېلىپلىرى بوھرانى ئاساسىدا شەكىل-
لەنگۈسى ئىنسان مەقسەت قىلىنغان مۇجەسسەم گارمونىيەلىك
يېڭىچە سۈبىلىزاتسىيە قارىشىنىڭ مەيدانغا كېلىشى مۇقەررەلىكى
ھەققىدىكى ھۆكۈم.

16. «پەلسەپىنى ئۆزگەرتىش تېزىسى». بۇنىڭدا ئىجتىمائىي
فورماتسىيەدىن باشقا يەنە بىلىشنىڭ تارىخىي فورماتسىيەسى ئا-
نىمىزم، تېئىزم، پانتىزم، ماتېرىيالىزم ۋە دىيالېكتىك ماتېرىيا-
لىزم بەش بىلىش تىپى؛ ئاڭنىڭ مەنتىقىي تىپى ۋە تارىخىي تىپى
قاتارلىق بىرقاتار مەسىلىلەر بىلەن پەلسەپىنىڭ ئوبىېكتى، تۈپ
مەسىلىسى، ئالىي مەسىلىسى، مەۋجۇتلۇق قىممىتى، تۈركۈم كا-
تېگورىيەلىرى يېڭىچە قويۇلغان.

17. مۇقام مەدەنىيەتنىڭ نوقۇل مۇزىكا مەدەنىيىتى بولماي،
بىر پۈتۈن ئېتنىك فولكلور مەدەنىيىتى خاراكتېرى قارىشى.

18. مۇئەييەن مىللى ئاسسىمىلياتسىيە دەۋرىنىڭ بولماسلىقى
ۋە ئاسسىمىلياتسىيە ھەم دىسسىمىلياتسىيە (ياتلىشىش) ھادىسە-
سىنىڭ قىسمەن، نىسپىي، دائىمىي ۋە قاتلاملىقى قارىشى.

19. جەمئىيەتنىڭ غايىۋى سۈبىلىزاتسىيەسى ھەققىدىكى مەز-
مۇنىي مۇھاكىمە تىزمىسىنىڭ نوپۇس، ئېكولوگىيە، ھايات شارا-
ئىتىنىڭ بۇلغىنىشى قاتارلىق تۈپ ئالدىنقى شەرتلەردىن ئايرىپ
ئېلىپ بېرىلىشىنىڭ غەيرىي ئىلمىيلىكى قارىشى.

20. بىر دۆلەتتە سوتسىيالىستىك ھاكىمىيەت قۇرۇشنىڭ
مۇمكىنلىكى ۋە كومموۇنىستىك جەمئىيەت بەرپا قىلىشنىڭ مۇھ-

كىن ئەمەسلىكى قارىشى.

21. باراۋەرلىكىنىڭ ماھىيىتى ۋە مەۋجۇتلۇقى قۇرۇلما ۋە كۇچلەر نىسبىتى مۇۋازىنىتىنى ئالدىنقى شەرت قىلىدىغانلىقى قارىشى.

22. مائارىپ ۋە ساغلام ـ سالماق مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇ-شىنىڭ ئېتىبارسىز قالدۇرۇلۇشى بىلەن قولغا كەلتۇرۇلىدىغان ماددىي ـــ ئىقتىسادىي ئىلگىرىلەشنىڭ داۋالغۇشى ۋە بوھران پەيدا قىلىشى مۇقەررەلىكى ھۆكۈمى ۋە باشقىلار. بۇ قانۇنىيەت، سىستېما، ھۆكۈم، يەكۈن ۋە تىلغا ئېلىش شەكىللىرى ئالاقىدار كىتاب ـ ماقالىلەردە روشەن ئىزاھلانغان. ئۇ داۋاملىق تۇرمۇش سىنىقىدىن ئۆتۈشى كېرەك. بۇ نەزەرىيەۋى يەكۈنلەرنى دەرھال تەنقىدلەش ئاساس، قىيىنى ئۇنىڭ ئاساسلانغان ھادىسىلىرىنى ئىنكار قىلىش، ھەقىقەتەن تەبىئىي ياكى ئىجتىمائىي ـ تارىخىي جەھەتتىن بولمىسۇن كىشىلەر جازالايدۇ، جەمئىيەتتىن ئېغىر تارىخىي ـ بەدەل تۆلەم تەلەپ قىلىدۇ!

ئالىمنىڭ يۇقىرىقى نەزەرىيەۋى يەكۈنلىرىگە قاراپ باقىدىغان بولساق، ئۇنىڭ ئىلمىي تەتقىقاتلىرىنىڭ ئاساسىي سالمىقىنى مە-دەنىيەت تەتقىقاتىنىڭ ئىگىلىگەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. ئالىم: «تارىخنى قايتا ئويلاش، دەل مىللىي مەدەنىيەتنى گۈللەندۈرۈشنى مەقسەت قىلىدۇ. مىللىي مەدەنىيەتمۇ خۇددى مىللەت تارىخىدەك ئىككى نۇقتىدىن ـــ ئۆتمۈشتە يارىتىلغان مىللىي مەدەنىيەتتىن، ئەمدى يارىتىلغان يېڭى ـ زامانىۋى مىللىي مەدەنىيەتتىن تەشكىل تاپقان. يېڭى، زامانىۋى مەدەنىيەت ئاسماندىن چۈشمەيدۇ، ئۇ ئەن-ئەنىۋى مىللىي مەدەنىيەتنىڭ بارلىق ئىجابىي ئەڭگۈشتەرلىرى ۋە ئىجابىي تەرەپلىرىنى جارى قىلىش بىلەن غەيرىي مىللىي مەدەن-يەتنىڭ قوبۇل قىلىشقا بولىدىغان پايدىلىق ۋە ئىجابىي ئامىلل-رىنى قوبۇل قىلىپ، مىللىي مەدەنىيەت تەرەققىياتى جەريانىدا، مىللەت ئۆچۈن ئۆزلەشتۈرۈش ئاساسىدا مەيدانغا كېلىدۇ. بۇ جەر-

يان تارىخنى قايتا ئويلاشنى، مەدەنىيەت تارىخنى قايتا ئويلاشنى چەتكە قاقمايدۇ، ئەكسىچە تەقەززا قىلىدۇ» دەپ يېزىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ مەدەنىيەت تارىخى تەتقىقاتى يۆنىلىشىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

يىغىنچاقلىغاندا، ئالىم ئۆز ھاياتىدا مەدەنىيەت تەتقىقاتى ئۈچۈن تىنىمسىز ئىزدەندى. ئۇنىڭ تا ھازىرغىچە نەشر قىلىنغان ئەسەرلىرىدىن باشقا، يەنە ئاخىرى يېزىلىشقا مۇۋاپىق بولالمىغان ۋە ياكى تېزىسلىرى تۈزۈلگەن ھالەتتە قالغان ئەسەرلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك مەدەنىيەت تەتقىقاتىغا بېغىشلانغان. بىز ئاپتورنىڭ ئەسەرلىرىنى ئوقۇساق، ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ھەققىدە سىستېمىلىق بىر قاراشقا ئىگە بولىمىز. ئەگەر ئىمكانىيەت يار بەرسە، تەتقىقاتچىلىرىمىز ئالىمنىڭ تېزىسلىرى ئاساسىدا يەنە كۆپلىگەن ئىلمىي ئەسەرلەرنى يېزىپ چىقىشى تامامەن مۇمكىن. بۇ يەنىلا ئۇلارنىڭ شۇ ئىشىنى داۋاملاشتۇرۇشقا بولغان جۇرئىتى ۋە بىلىم سەۋىيەسىگە باغلىق.

قەلبىمدىكى ھەقىقىي ئۇستاز ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن

ــ تەۋەللۇتىنىڭ 80 يىللىقى خاتىرىسىگە

مەتتۇرسۇن ئىلى

مەن تۆھپىكار مائارىپچى، يېتۇك ئالىم، ئىستېداتلىق ئەدىب ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئوقۇغۇچىسى سۈپىتىدە ئۇنىڭ دەرسىنى ئاڭلاش پۇرسىتىگە ئىگە بولغان. ئۇنىڭ شاگىرتى سۈپىتىدە ئۇنىڭدىن تەلىم ئېلىش شەرىپىگە مۇيەسسەر بولغان. بۇ ھۆرمەت ساھىبىنىڭ خىزمەتدىشى بولۇش سۈپىتىدە ئۇنىڭ بىلەن ئالتە يىل بىر كافېدرادا بىللە ئىشلەش، ئېستېتىكا دەرسىنى تەڭ ئۆتۈش پۇرسىتىگە نائىل بولغان. گەرچە بۇ جەريانداا ئۇستاز ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن بىلەن قويۇق ئالاقىدە، دائىملىق ھەمسۆھبەتتە بولالمىغان بولساممۇ، ئۇ ئۆز ئىلمىي ۋە ئەدەبىي ئەمگەكلىرى بىلەن قەلبىمدە مەڭگۈلۈك مەنزىلى ئابىدە تىكلىگەندى. شۇڭا ئالىم، سۆيۈملۈك ئۇستازدىن ئايرىلغان 18 يىلدىن بۇيان، ئۇنىڭ يارقىن سىيماسى مېنىڭ قەلبىمدىمۇ ھەر ۋاقىت نۇرلىنىپ كەلدى. خاتىرەمنىڭ چوڭقۇر قاتلىرىدىن ئورۇن ئالغان ئۇنىڭ ئىش ـ ئىزلىرىغا دائىر ئەستىلىكلەر ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ تېخىمۇ مۇكەممەللىشىپ باردى. مەن ئۇستاز تۇغرۇلۇق بىرەر نەرسە يېزىپ بېقىشنى نەچچە قېتىم ئويلىغان بولساممۇ، ئەمما قولۇمغا قەلەم ئېلىشقا جۈرئەت قىلالمىغانىدىم.

شۇڭا ئۆزۈمنى ھەمىشە ئۇنىڭغا قەرزدارەكلا ھېس قىلاتتىم. بۇ-گۈن نېمىلا بولسۇن قەلبىمدىكى ئۇستاز سىيماسى توغرۇلۇق بىر نەرسە دېيىش نىيىتىگە كەلدىم.

1

مەن 1982 - يىلى سېنتەبىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا شىنجاڭ ئۇ-نىۋېرسىتېتىنىڭ چاقىرىقىنى (يۇرتۇمغا چاقىرىق خېلىلا كېچە-كىپ بارغانىكەن) تاپشۇرۇپ ئېلىپلا ئۇرۇمچىگە قاراپ يولغا چىق-تىم. مەن ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ ئۇيغۇر تىل - ئەدەبىياتى كەسپىگە قوبۇل قىلىنغانىدىم. بىز بەلگىلىمە بويىچە بىر يىل مەخسۇس خەنزۇ تىلى ئۆگىنەتتۇق. بىز خەنزۇ تىلى ئۆگىنىدىغان تەييارلىق بۆلۈم ئەدەبىيات فاكۇلتېتى ئوقۇتۇش بىناسى (ئۇچ قە-ۋەتلىك رۇس پاسونىدىكى سېرىق بىنا) نىڭ بىرىنچى قەۋىتىدە ئىدى. شۇڭىمۇ بىز دەرس ئاڭلىقىدىكى دەم ئېلىشلاردا بىنانىڭ كەينىدىكى (بۇ بىنانىڭ ئالدى غەربكە قارايتتى. نېمە سەۋەبتىن-دۇر غەربكە قارايدىغان ئالدى چوڭ ئىشكى ئېچىلماي، شەرقە قارايدىغان كەينى ئىشكى ۋە بىنانىڭ جەنۇب ۋە شىمالىدىكى ئىككى يان ئىشكى دائىم ئوچۇق تۇراتتى) مەيدانغا چىقىپ تۇر-ساق، نامىشەرىپىنى كۆپ ئاڭلىغان، ئەسەرلىرىنى سۆيۈپ ئوقۇ-غان، ئۆزىنى بىر كۆرۈشكە تەقەززا بولغان ئابدۇشۇكۇر مۇھەم-مەتئىمىن، شېرىپىدىن ئۆمەر، ئابدۇكېرىم رەھمان، بۇغدا ئاب-دۇللا، نۇرمۇھەممەد زامان، تۇرسۇن قۇربان قاتارلىق ئۇستازلارنى كۆرۈۋالالايتتۇق. ئۇ چاغلاردا ئۇلارنى بىزگە ئۇيغۇر تىل - ئەدە-بىياتى كەسپىنىڭ يۇقىرى يىللىقىدىكى كونا ئوقۇغۇچىلار يىراق-تىن كۆرسىتىپ قويياتتى. بىز يىراقتىن ئۇلارنى كۆرۈۋالغىنى-مىزغا بەكمۇ خۇشال بولاتتۇق ۋە باشقا ساۋاقداشلىرىمىزغا ئۇلار-نى كۆرۈۋالغانلىقىمىزنى پەخىرلەنگەن ھالدا سۆزلەپ بېرەتتۇق. ئۇستاز ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنىمۇ مەن ئەڭ دەسلەپتە ئا-

شۇنداق يىراقتىن كۆرۈۋېلىش شەرىپىگە مۇيەسسەر بولغانىدىم. بۇ مۆھتەرەم ئۇستازنىڭ يارىشىملىق كاستۇم - بۇرۇلكىسى ۋە ئۇنىڭغا پار كەلگەن گالىستۇكى، سالماق قەدەملەر بىلەن مېڭىشى ئۇنىڭغا ئۆزگىچە سالاپەت ئاتا قىلاتتى. سەل چوڭراق كەلگەن يۇ-قىرى گىرادۇسلۇق كۆزئەينەكى ئۇنىڭ ئىلمىي كامالىتىنىڭ شا-ھىتىدەكلا بىلىنەتتى. ئۇ قەددىنى تىك تۇتۇپ، يىراقلارغا نەزەر تاشلاپ، خىيالچان هالدا مەيدانىنى كېسىپ ئۆتۈپ ئەدەبىيات فا-كۇلتېتى بىناسىغا كىرىپ كېتەتتى.

تەييارلىق بۆلۈمده بىر يىل خەنزۇچه ئۆگەنگەندىن كېيىن بىز كەسىپكە چىقتۇق. ئەمما، ئۇستاز ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن بىزگە ئاخىرقى ئوقۇش يىللىرىدا دەرس بەرگەچكە، بىز دەمالىلىق-قا ئۇنىڭ دەرسىنى ۋە گەپ - سۆزلىرىنى ئاڭلاش پۇرسىتىگە ئە-گە بولالمىغانىدۇق. بىركۈنى دەرس ۋاقتىدا مۇئەللىمىمىز ئازات سۇلتان بىرنەچچىمىزنى ئابدۇشۇكۇر مۇئەللىمنىڭ ئۆيىگە بېرىش-قا بۇيرۇدى. بۇ بىز ئۈچۈن ئابدۇشۇكۇر مۇئەللىم بىلەن يۈز كۆ-رۈشۈپ، ئۇنىڭ گەپ - سۆزلىرىنى ئاڭلىۋېلىشنىڭ ياخشى پۇر-سىتى ئىدى. بىز ئۇ تۇرۇشلۇق 18 - بىنانى خېلى تەستە تېپىپ باردۇق (بىز ئائىلىلىكلەر بىنالىرىغا بېرىپ باقمىغاچقا، بىنالارنى تېپىش تەسكە توختىغانىدى). ئابدۇشۇكۇر مۇئەللىم بىزنى ئۆزى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئېلىپ كىرگەن تام قەغىزىنى (بىز رەخت ئوخشايدۇ دەپ ئويلاپ قاپتىمىزكەن) چاپلاشقا يارەمگە چاقىرغا-نىكەن. ئۇنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە، ساۋاقدىشىم يالقۇن روزى بىلەن غالىب راخمان سۇغا چىلانغان قەغەزنى شىلىملىدى، مەن شىلىملانغان قەغەزلەرنى ئابدۇشۇكۇر مۇئەللىمگە ئۆزىتىپ بەر-دىم، ئابدۇشۇكۇر مۇئەللىم بىزگە پاراڭ سېلىپ بەرگەچ ئۇ قە-غەزلەرنى تامغا چاپلىدى. ئۇنىڭ بۇ قەغەزلەرنى تولىمۇ تۇجۇپىلەپ چاپلىشى بىلەن ئۆي تاملىرى بەكمۇ ئۆزلىشىپ كەتكەنىدى. ئىش تۇگىگەندە بىز بۇ ئۇستاز بىلەن بىرلىكتە كەچلىك چاي ئىچتۇق

ۋە ئۇنىڭ بىلەن سەل تارتىنىپقىنە پاراڭلاشتۇق. ئۇ بىزگە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»دا ياغاچچىلىقمۇ قىلغانلىقىنى سۆزلەپ بېرىۋېتىپ بىر كىيىم ئىشكاپىنى كۆرسىتىپ، ئۇنى ئۆزى ياساپ سىرلىغانلىقىنى ئېيتىپ بەردى. بىز تولىمۇ سىپتا ياسالغان بۇ ئىشكاپقا قاراپ، بىر تەرەپتىن ئابدۇشۇكۇر مۇئەللىمنىڭ ۋايىغا يەتكەن ياغاچچىلىق ھۈنىرىدىن ھەيران بولغان بولساق، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇ ئەينى چاغدا دۇچ كەلگەن ئېچىنىشلىق تەقدىر ـ قىسمەتكە، تارتقان جەبىر ـ جاپالارغا بەكمۇ ئېچىندۇق. ئۇنىڭ تەتقىقات بىلەن بىمالال شۇغۇللىنىشقا ئىمكانسىز بىھۇدە ئۆتۈپ كەتكەن قىران چاغلىرىنى، ئىلمىي تەتقىقاتقا سەرپ قىلىنىشقا تېگىشلىك زېھنىي قۇۋۋىتى ۋە ۋاقتىنىڭ ئەرزىمەس ئىشلارغا ئىسراپ قىلىنغانلىقىنى ئويلاپ كۆڭلىمىز تولىمۇ غەش بولدى.

كېيىنچە، ئۇنىۋېرسىتېتىمىزنىڭ كۇلۇبىدا ئۆتكۈزۈلگەن ئەدەبىيات ـ سەنئەت كېچىلىكلىرىدە بۇ ئۇستازنىڭ شېئىر دېكلاماتسىيەلىرىنى، مەكتەپ كۇتۇپخانىسىدا ئېچىلغان «قۇتادغۇبىلىك»، «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» ھەققىدىكى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنلىرىدا ئۇنىڭ يۇقىرى سەۋىيەدىكى ئىلمىي ماقالىلىرىنى ئاڭلىدۇق. سىنىپىمىزدىكى ساۋاقداشلار بۇ ئۇستازنىڭ دەرسىنى ئاڭلاشقا بەكمۇ تەقەززا بولۇپ يۈرگەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە، بىزگە «شەرق ئەدەبىياتى» دېگەن بىر دەرس ئورۇنلاشتۇرۇلۇپتۇ. دەرس ئوقۇتقۇچىسى دەل ئابدۇشۇكۇر مۇئەللىم ئىكەن. بىز ئابدۇشۇكۇر مۇئەللىمنىڭ دەرسىنى ئاڭلاش پۈرسىتىگە ئېرىشكىنىمىزدىن قاتتىق خۇشال بولدۇق. ئەپسۇسكى، مەۋسۇم باشلانغاندا بۇ ئۇستاز دەرسكە كىرمىدى. ئاڭلىساق، ئۇ دوختۇرخانىدا يېتىپ قالغانىكەن. شۇنداق قىلىپ «شەرق ئەدەبىياتى»نى شەرق كىلاسسىكلىرى ھەققىدە چوڭقۇر بىلىمگە ئىگە بولغان ۋە ئۇلار توغرىسىدا ئەتراپلىق تەتقىقات ئېلىپ بارغان بۇ ئۇستازدىن ئاڭلاشقا نېسىپ بولمىدى.

پەقەت بەشىنچى يىلىنىڭ ئىككىنچى مەۋسۇمىدا بىز ئۇنىڭ «ئېستېتىكا» دەرسىنى ئاڭلاش شەرىپىگە مۇيەسسەر بولالىدۇق. بۇ دەرسنى بىلىم ئاشۇرۇشقا كەلگەن يەنە بىر سىنىپتىكىلەر بىلەن چوڭ بىرلەشمە سىنىپتا ئوقۇيتتۇق. مۇھتەرەم ئۇستاز دەرس سۆزلىگەندە كىتاب ياكى كونسىپېكتا قاراپمۇ قويماستىن، ئالدىغا قويۇۋالغان بىر ۋاراق قەغەزگە قاراپ، شۇنىڭغا يېزىۋالغان مۇھىم نۇقتىلارنى چۆرىدەپ تولىمۇ ئەركىن ۋە بىمالال ھالدا بەكمۇ ئەتراپلىق سۆزلەيتتى. بىز «ئومۇمىي ئېستېتىكا» نامىلىق كىتابتىكى ھەممە مەزمۇنلار ئۇنىڭغا ياد بولۇپ كەتكەنكەن دەپ جەزملەشتۇرەتتۇق. بۇ بىزنىڭ ئوقۇش پۈتكۈزۈش دىسسېرتاتسىيەسىنىڭ تېمىلىرىنى بېكىتىپ بولغان چاغلىرىمىز ئىدى. ئۇ چاغلاردا بىز دىسسېرتاتسىيە تېمىسىنى ئۆزىمىز بېكىتەتتۇق. مەن بۇرۇنلا ئابدۇشۇكۇر مۇئەللىمنىڭ «ئومۇمىي ئېستېتىكا» نامىلىق كىتابىنى قىزىقىش ئىچىدە تەكرار ئوقۇپ، سەنئەتنىڭ ئېستېتىك ماھىيىتى مەسىلىسىگە قىزىقىپ قالغاچقا، مۇشۇ مەسىلىنى دىسسېرتاتسىيە تېمىسى قىلىپ تاللىغانىدىم. بىر كۈنى دەرستىن چۈشكەندە ئابدۇشۇكۇر مۇئەللىمگە تېمامىنى مەلۇم قىلىپ، ئۇنىڭدىن مەسلىھەت سورىدىم. ئۇ ماڭغاچ بۇ تېمىنى نېمە ئۈچۈن تاللىغانلىقىمنى سورىدى. مەن ئۆز قاراشلىرىمنى قورۇنۇپقىنا سۆزلەپ ئۆتتۈم. ئۇ مېنىڭ گەپلىرىمنى ئەستايىدىل ئاڭلاپ بولغاندىن كېيىن، ماقالىنى كىچىك ماۋزۇلارغا بۆلۈپ يېزىشىمنى، پىكىرلەرنى ئارىسالدى بولماي دادىل ئوتتۇرىغا قويۇشۇمنى تاپىلىدى. «ماقالىنى كىچىك ماۋزۇلارغا بۆلۈپ يازغاندا، بىرىنچىدىن ماقالىنىڭ مەزمۇن قاتلاملىرى ئېنىق بولىدۇ. پىكىر تەكرارلىقى ۋە چېچىلاڭغۇلۇقىدىن ساقلانغىلى بولىدۇ. ئىككىنچىدىن ئوقۇرمەنلەرنى ئاسان قىزىقتۇرغىلى بولىدۇ. ئوقۇرمەنلەر ئۆزگىچە قويۇلغان كىچىك ماۋزۇلارغا قىزىقىپ ماقالىغا كىرىپلا كېتىدۇ» دېدى ئۇ ئاخىرىدا تەكىتلەپ. شۇنىڭدىن كېيىن مەن دىسسېرتات-

سىيەنى تېزرەك پۈتكۈزۈپ ئابدۇشۇكۇر مۇئەللىمگە كۆرسىتىپ، ئۇنىڭ پىكرى بويىچە تۈزىتىپ مۇكەممەللەشتۈرۈش ئويىدا دىسسېرتاتسىيەگە تۈتۈش قىلدىم. بىراق، ئابدۇشۇكۇر مۇئەللىم بىر ئايدەك دەرس ئۆتكەندىن كېيىن، بۇ دەرسنى يەنە بىر مۇئەللىم ئۆتۈشكە باشلىدى. ئۇنىڭ دېيىشىچە، ئابدۇشۇكۇر مۇئەللىم دوختۇرخانىدا يېتىپ قاپتۇ. بىركۈنى ئەتىگەندە سىنىپ مۇدىرىمىز ئازات سۇلتان مۇئەللىم مېنى چاقىرىپ «ئابدۇشۇكۇرکامنى بۈگۈن ئوپېراتسىيە قىلىدىكەن. ئۇ كارىۋاتتىن ئۆزى چۈشۈپ - چىققۇدەك بولغىچە سەن بېرىپ ئۇنىڭغا قارىشىپ بەرسەك» دېدى. مەن ئابدۇشۇكۇر مۇئەللىم ياتقان ئاپتونوم رايونلۇق خەلق دوختۇرخانىسىغا باردىم. ياتاقتا كىرسەم رەنا مەخسۇت خانىم بار ئىكەن. ئابدۇشۇكۇر مۇئەللىمنىڭ بۇرنىنى ئوپېراتسىيە قىپتۇ. رەنا خانىم تاماق ئېتىپ ئەكەلگۈچە مەن ئابدۇشۇكۇر مۇئەللىمگە قارىدىم. ئۇ ئارىلىقتا مەندىن دىسسېرتاتسىيەنى قانچىلىك يازغانلىقىمنى سورىدى. يېزىپ بولغان مەزمۇنلارنى ۋە يازماقچى بولغان مەزمۇنلارنى قىسقىچە سۆزلەپ بەردىم. ئۇ تېز تۈتۈش قىلىپ پۈتكۈزۈشۈمنى جېكىلىدى. بىرنەچچە كۈنگىچە مەن كۈندۈزى ئابدۇشۇكۇر مۇئەللىمگە قارىدىم (ئۇ چاغلاردا ئوقۇش پۈتكۈزىدىغان سىنىپلارنىڭ دەرسى بالدۇرلا توختايتتى). ئۇ كارىۋاتتا يېتىپمۇ كىتاب ئوقۇيتتى، ۋاقىتنى قەتئىي بوش ئۆتكۈزمەيتتى. ئۇ كارىۋاتتىن يەرگە چۈشكۈدەك بولغاندىن كېيىن، ئۆزىگە تەۋە ئۇستەلگە (ئالىي كادىرلار ياتقىدا ھەربىر بىمارغا بىرىدىن ئۇستەل - ئورۇندۇق، كىرىسلو قاتارلىقلار بولاتتى) ئۆيىدىن ئېلىپ كەلگەن كىتابلارنى يېيىپ، ئىلگىرى يازغان ماقالىلىرىنى تۈزىتەتتى. پۈتكەنلىرىنى مېنى ژۇرناللارغا ئاپىرىپ بېرىشكە بۇيرۇيتتى. ئۇنىڭ دوختۇرخانىدىمۇ ئارام ئالماي ئۆگىنىشى ۋە ئىزدىنىشى، ماقالىلەرنى يېزىشى مېنى بەكمۇ تەسىرلەندۈرگەنىدى. كېيىن مەن ئوقۇش پۈتكۈزۈش دىسسېرتاتسىيەمنى ئابدۇشۇكۇر مۇئەللىمنىڭ

دېگىنى بويىچە كىچىك ماۋزۇلارغا بۆلۈپ يېزىپ پۈتكۈزۈپ دوختۇرخانىغا ئېلىپ باردىم (ئابدۇشۇكۇر مۇئەللىم دوختۇرخانىدا خېلى ئۇزۇن ياتقاندى). ئۇ ماقالىنى ئېلىپ قالدى. ئىككى كۈندىن كېيىن بارغىنىمدا: «ماقاله ياخشى يېزىلىپتۇ. ماۋزۇلارغىمۇ جايىدا بۆلۈپسىز. ئاز بىر قىسىم جايلىرىغا قەلەم تەگكۈزدۈم. مۇشۇ پېتى ئاققا كۆچۈرۈپ ياقلىسىڭىز بولىدۇ» دېدى ئۇ ماقالىنى ماڭا سۇنۇۋېتىپ. مەن ئۇستازنىڭ قولىدىن دىسسېرتاتسىيەنى ئېلىپ ۋاراقلاپ كۆرۈۋېتىپ، ئۇنىڭ بىر بەتنىڭ گىرۋىكىگە يېزىپ قويغان بەش ـ ئالتە قۇر خېتىنى بايقاپ قالدىم. «مۇئەللىم، سىز قىستۇرۇپ قويغان بۇ بىر ئابزاسنى دىسسېرتاتسىيەمگە كىرگۈزسەم ئىزاهات بېرىشكە ھەم مەنبە كۆرسىتىشكە توغرا كېلىدۇ. نەقىل ھېسابىدا ئىزاهات بېرەي دېسەم، مەنبەنى نېمە دەپ كۆرسىتىش مېنى گاڭگىرىتىپ قويۇۋاتىدۇ» دېدىم. «مېنىڭ قىستۇرغىنىم سىز دىسسېرتاتسىيەدە ئوتتۇرىغا قويغان، ئەمما ئېنىق ئىپادىلەپ بېرەلمىگەن پىكىرلەر. ئۇ ئۆزىڭىزنىڭ كۆزقاراشى بولۇپ كەتسۇن. ئىزاهات بېرىشىڭىز هاجەتسىز» دېدى ئۇ. مەن دىسسېرتاتسىيەنى ئاققا كۆچۈرۈپ دوختۇرخانىغا ئاپىرىپ ئۇستازغا يەنە بىر قېتىم كۆرسىتىپ، ئۇنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالغاندىن كېيىن دىسسېرتاتسىيە ياقلاشقا تەييارلىق قىلدىم. ئابدۇشۇكۇر مۇئەللىم دوختۇرخانىدا بولغاچقا، دىسسېرتاتسىيە ياقلاش يىغىنىغا قاتنىشالمىدى. شۇڭىمۇ يىغىنغا قاتناشقان مۇئەللىملەر دىسسېرتاتسىيەمدىكى يېڭى كۆزقاراشلارنى قوبۇل قىلالماي، تۆۋەن نومۇر بېرىپ قويارمۇ دەپ خېلى دەككە ـ دۈككىدە بولدۇم. ئەمما ئۇلار ماقالەمگە يۇقىرى باها بېرىشتى. 1987 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا، ئازات سۇلتان مۇئەللىم ئۇرۇمچىدىكى يازغۇچى ـ شائىرلار، مۇناسىۋەتلىك مۇتەخەسسىس ـ تەتقىقاتچىلار ۋە مۇھەررىرلەرنى تەكلىپ قىلىپ، شۇ چاغدىكى تەييارلىق بۆلۈم ئوقۇتۇش بىناسى (هازىرقى 10 ـ ئوقۇتۇش بىناسى) نىڭ ئۈچىنچى بىر-

لەشمە سىنىپىدا ئۇيغۇر تىل ـ ئەدەبىياتى 82 ـ يىللىق 2 ـ سىنىپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئوقۇش پۈتكۈزۈش ئىلمىي دوكلات يىغىنىنى ئۆيۈشتۈردى. بۇ يىغىندا ئازات سۇلتان مۇئەللىم سىنىپىمىزدىكى ساۋاقداشلارنىڭ ياخشى چىققان دىسسېرتاتسىيەلىرىنى تاللاپ ئوقۇتتى. مەنمۇ شۇ يىغىندا «سەنئەتنىڭ ئېستېتىك ماھىيىتى» ناملىق دىسسېرتاتسىيەمنى ئوقۇدۇم. يىغىن ئاياغلاشقاندا، «تارىم» ژۇرنىلىنىڭ مۇھەررىرى ئەنۋەر ئابدۇرېھىم ئاكا ماقالەمنى سوراپ بىر نۇسخا ئېلىپ كەتتى. ماقالەم «تارىم»نىڭ 1987 ـ يىللىق 10 ـ سانىدا ئېلان قىلىندى. مېنىڭ بۇ دىسسېرتاتسىيەمنىڭ ياخشى باھالارغا ئېرىشىشىنى ۋە «تارىم» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنىشىنى ئابدۇشۇكۇر مۇئەللىمنىڭ ئەجرىدىن ھەم ئەستايىدىل يېتەكلىشىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايتتى، ئەلۋەتتە.

ئوقۇش پۈتكۈزگەندىن كېيىن مەن تىل ـ ئەدەبىيات فاكۇلتېتىغا ئېلىپ قېلىندىم. ئابدۇشۇكۇر مۇئەللىمنىڭ «ئومۇمىي ئېستېتىكا»سىنى ئىشتىياق بىلەن تەكرار ئوقۇشتىن باشلانغان «ئېستېتىكا سەۋدالىقى» سەۋەبىدىن، مەن ئېستېتىكا دەرسى ئوقۇتقۇچىسى بولۇشنى كۆڭلۈمگە پۈككەنىدىم. مېنىڭ «ئېستېتىكا دەرسى بەرسەم» دېگەن پىكىرىدە جاھىللارچە تۇرۇۋالغىنىمنى كۆرگەن فاكۇلتېت مۇدىرى، ئۇستاز ئابدۇكېرىم رەھمان ئاخىرى مېنى ئارزۇيۇمغا يەتكۈزدى. نەتىجىدە ماڭا ئابدۇشۇكۇر مۇئەللىم بىلەن كەسىپداش بولۇش ئامىتى نېسىپ بولدى. ئەپسۇسكى، دەل مەن ئوقۇش پۈتكۈزگەن مەزگىلدە، ئۇنىۋېرسىتېتىمىزدا ئېستېتىكا كافېدراسى (فاكۇلتېت دەرىجىلىك) قۇرۇلۇپ، ئابدۇشۇكۇر مۇئەللىم شۇ كافېدرانىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى بولۇپ فاكۇلتېتىمىزدىن چىقىپ كېتىپتۇ. 1988 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئېستېتىكا كافېدراسىدىكى ئېستېتىكا نەزەرىيەسى ئوقۇتقۇچىلىرى بىزنىڭ فاكۇلتېتقا قايتىپ كەلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن مەن ئابدۇشۇكۇر مۇئەللىم كۆز يۇمغىچە ئۇنىڭ بىلەن بىر كافېدرادا ئىشلە-

دىم. ئۇ چاغلاردا ئوقۇتقۇچىلار چارشەنبە چۈشتىن كېيىن سىيا-
سىي ئۆگىنىشكە ۋە جۈمە چۈشتىن كېيىن كەسپىي ئۆگىنىشكە
يىغىلاتتۇق. ئابدۇشۇكۇر مۇئەللىم مۇشۇنداق يىغىنلاردىمۇ كىتاب
كۆرۈشنى قولدىن بەرمەيتتى. يىغىن ئاخىرلىغاچ كىتاب ئوقۇپ،
مۇھىم جايلىرىنى سىزاتتى. ھەتتا يىغىنغا كەلگۈچە ۋە يىغىندىن
قايتقۇچىمۇ يول بويى كىتاب ئوقۇپ ھەم سىزىپ ماڭاتتى.

ئازات سۇلتان مۇئەللىم 1993 - يىلى تىل - ئەدەبىيات فا-
كۇلتېتىنىڭ مۇدىرى بولغاندىن كېيىن، ئابدۇشۇكۇر مۇئەللىمگە
دەرسمۇ ئۆتمەي، سىياسىي ۋە كەسپىي ئۆگىنىشلەرگىمۇ قاتناش-
مايى، پۈتۈن زېھنى ھەم ۋاقتىنى پەن تەتقىقاتىغا سەرپ قىلىش
پۈرسىتى يارىتىپ بەردى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئابدۇشۇكۇر مۇ-
ئەللىم خاس تەتقىقات بىلەنلا شۇغۇللاندى. ئېستېتىكا دەرسىنى
مەن ئۆتتۈم.

2

ئابدۇشۇكۇر مۇئەللىم ئۇيغۇر، قازاق تىللىرىدىكى ئېستېتىكا
مائارىپىنىڭ بەرپاچىسى ئىدى. ئۇ 1980 - يىللارنىڭ باشلىرىدا
شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئۇيغۇر تىل - ئەدەبىياتى كەسپى ئو-
قۇغۇچىلىرىغا ئېستېتىكا دەرسىنى تۇنجى بولۇپ ئاچقان. ئۇنىڭ
ئەجىر - مېھنىتىدە شىنجاڭدا ئېستېتىكا دەرسى يوقلۇقتىن بار-
لىققا كەلگەن. شىنجاڭدىكى ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ئېستېتىكا
دەرسلىكىنىمۇ تۇنجى بولۇپ ئابدۇشۇكۇر مۇئەللىم يېزىپ نەشر
قىلدۇرغان. شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى، قەشقەر پېدا-
گوگىكا ئىنستىتۇتى، ئىلى پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى قاتارلىق ئا-
لىي مەكتەپلەردىكى ئېستېتىكا دەرسىنى ئابدۇشۇكۇر مۇئەللىم-
دىن ئېستېتىكىدىن مۇنتىزىم تەلىم ئېلىپ، شۇ مەكتەپلەرگە
تەقسىملەنگەن ئوقۇغۇچىلار ئاچقان. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تىل -
ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ ئۇيغۇر تىل - ئەدەبىياتى ۋە قازاق تىل -

ئەدەبىياتى كەسىپلىرىنىڭ ئېستېتىكا دەرسلىرىنىمۇ ئابدۇشۇكۇر مۇئەللىمدىن تەلىم ئالغانلار ئۆتكەن. ئۇ يازغان «ئومۇمىي ئېستېتىكا» ناملىق كىتابنى بۇ ئىككى كەسىپتىكى ئوقۇغۇچىلارغا دەرسلىك قىلىشقان. مەكتەپىمىزنىڭ سىياسىي فاكۇلتېتىدا ئېستېتىكا دەرسى ئاچقانلارمۇ ئاۋۋال تىل ـ ئەدەبىيات فاكۇلتېتىغا كېلىپ ئابدۇشۇكۇر مۇئەللىم دەرس ئۆتكەن سىنىپقا كىرىپ تولۇق بىر مەۋسۇم دەرس ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئاندىن ئۆز فاكۇلتېتىغا بېرىپ مەزكۇر دەرسنى ئۆتۈشنى باشلىغان.

ئابدۇشۇكۇر مۇئەللىم يەنە شىنجاڭ رادىيو ـ تېلېۋىزىيە ئۇنۋېرسىتېتىنىڭ ئېستېتىكا دەرسنى ئۆتكەن تۇنجى ئوقۇتقۇچى ئىدى. ئۇ بۇ مەكتەپتىكى كۇرسانتلار ۋە ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقىدىكى دەرسلىك قۇرۇلۇشى ئۈچۈنمۇ يۈرەك قېنىنى ھەم زېھنىنى سەرپ قىلىپ، ئىچكىرىدە ئىشلىتىلىۋاتقان دەرسلىكنى ئىخچاملاپ تەرجىمە قىلىش ئاساسىدا «ئېستېتىكىدىن لېكسىيەلەر» ناملىق دەرسلىكنى تۈزۈپ بەرگەنىدى. ئۇ تۈزگەن بۇ دەرسلىك شىنجاڭ رادىيو ـ تېلېۋىزىيە ئۇنۋېرسىتېتىدا تاكى يېڭى ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە ئىشلىتىلدى.

ئابدۇشۇكۇر مۇئەللىم يازغان «ئومۇمىي ئېستېتىكا» ناملىق كىتاب شىنجاڭدىكى ھەرقايسى ئالىي مەكتەپلەردە دەرسلىك قىلىنغاندىن سىرت، يەنە ئاپتونوم رايونلۇق ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىۋ چىلەردىن ئىمتىھان ئېلىشقا يېتەكچىلىك قىلىش كومىتېتى تەرىپىدىن ئالىي مائارىپ بويىچە ئۆزى ئۆگىنىۋچىلەرنىڭ ئۇيغۇر تىل ـ ئەدەبىياتى كەسپىگە دەرسلىك قىلىنىدى. بۇ كىتاب 1990 ـ يىللارنىڭ بېشىدىن ھازىرغىچە ئىزچىل ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىۋچىلەرنىڭ دەرسلىكى بولۇپ كېلىۋاتىدۇ.

ئابدۇشۇكۇر مۇئەللىم يالغۇز ئېستېتىكا بىلىملىرىنى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تۇنجى تارقاتقۇچىلا ئەمەس، ئۆز نۆۋىتىدە يەنە غەرب ئېستېتىكا تارىخىنى ئۇيغۇرلارغا بىرقەدەر سىستېمىلىق

تونۇشتۇرغۇچىدۇر. ئۇ يازغان «ئومۇمىي ئېستېتىكا» ناملىق كىتابنىڭ ئىككىنچى بۆلۈمى ئېستېتىكا تارىخىغا بېغىشلانغان بولۇپ، تۆت بابتىن تۈزۈلگەن بۇ قىسىمدا غەرب ئېستېتىكا تارىخى ئىخچام ۋە ئەتراپلىق تونۇشتۇرۇلغان. شۇڭىمۇ «ئۇستازنىڭ 1985 - يىلى نەشر قىلىنغان ‹ئومۇمىي ئېستېتىكا› ناملىق كىتابى ئۇيغۇر ئوقۇرمەنلىرىگە ئېستېتىكا نەزەريىەسىدىن مەلۇمات بەرگۈچى تۇنجى دەستۇر بولۇپلا قالماي، ئۆز نۆۋىتىدە يەنە غەرب ئېستېتىكا تارىخىدىن تولۇق تەلىم بەرگۈچى، فارابى ئېستېتىكا تەلىماتلىرىدىن خەۋەر بەرگۈچى تۇنجى ئوقۇشلۇق ھېسابلىنىدۇ.»

3

ئابدۇشۇكۇر مۇئەللىم يەنە بوشلۇق تولدۇرغۇچى ئىلمىي ئەمگەكلەرنى كۆپلەپ رويابقا چىقارغان مول ھوسۇللۇق تەتقىقاتچى ئىدى (ئۇ ئېستېتىكا ۋە ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە دائىر ئاشكارا نەشر قىلىنغان 13 كىتاب، 180 نەچچە پارچە ئىلمىي ماقالىنىڭ، نەشر قىلىنمىغان ئۇچ كىتاب ۋە ئېلان قىلىنمىغان بىرمۇنچە ماقالىنىڭ مۇئەللىپى ئىدى). بىز ئۇنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىگە نەزەر سالىدىغان بولساق، ئۇستازنىڭ ئىلمىي تەتقىقات ساھەسىدىكى نۇرغۇن «تۇنجى»لارنىڭ ئىگىسى ئىكەنلىكىنى بايقايمىز.

ئۇ ئېستېتىكا نەزەريىەسى تەتقىقاتى، غەرب ئېستېتىكا تارىخى تەتقىقاتى ۋە ئۇيغۇر ئېستېتىكا تارىخى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغان تۇنجى ئۇيغۇر ئېستېتىكىشۇناس؛ «قاتلاملىق ئېستېتىكا» ناملىق كىتابى ئارقىلىق ئۇيغۇرلاردا مۇستەقىل ئېستېتىكا تەتقىقاتىغا يول ئاچقۇچى تۇنجى ۋە يېگانە ئېستېتىكىشۇناس؛ ئۇيغۇرلاردىكى تۇنجى ئېستېتىكا كىتابلىرىنىڭ ئاپتورى.

ئۇ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئۇيغۇر مۇقام تەتقىقاتى ۋە شىنجاڭنىڭ قەدىمكى ناخشا - ئۇسسۇللىرى تەتقىقاتى بىلەن ئىزچىل، سىستېمىلىق شۇغۇللانغان ھەمدە بۇ ھەقتە «ئۇيغۇر خەلق كىلاسسىك

مۇزىكىسى ،ئون ئىككى مۇقام، ھەققىدە»، «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنە-سى»، «شىنجاڭنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى ناخشا ـ ئۇسسۇل سەنئىتى» قاتارلىق نوپۇزلۇق ئىلمىي ئەسەرلەرنى يېزىپ ئومۇمىي ئېتىراپقا ئېرىشكەن تۇنجى مۇقام تەتقىقاتچىسى. ئۇنىڭ «ئۇيغۇر مۇقام خە-زىنىسى» ناملىق كىتابى نەشر قىلىنغاندىن بۇيان شىنجاڭ ئۇنى-ۋېرسىتېتى ئۇيغۇر تىل ـ ئەدەبىياتى كەسپى ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ «مۇقامشۇناسلىق» دەرسلىكى بولۇپ كەلمەكتە.

ئۇ «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، «قۇتادغۇبىلىك، خەزىنىسى»، «فارابى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە سىستېمىسى»، «غەربىي يۇرت تاشكې-مىر سەنئىتى» ناملىق نوپۇزلۇق ئىلمىي ئەسەرلىرى ئارقىلىق بۇ ساھەلەردىكى سىستېمىلىق، چوڭقۇر تەتقىقاتلارنىڭ تۇنجى ساھە-بىسىغا ئايلانغان. ئۇستازنىڭ ئالدىنقى ئۇچ پارچە كىتابى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئۇيغۇر تىل ـ ئەدەبىياتى كەسپى تولۇق كۇرس ئوقۇغۇچىلىرى ۋە ماگىستىر ئاسپىرانتلار-نىڭ «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، «قۇتادغۇبىلىك، تەتقىقاتى»، «فارا-بىشۇناسلىق» قاتارلىق دەرسلىرىنىڭ دەرسلىكى بولۇپ كەلمەكتە.

ئۇ ئېھتىمال ئۇيغۇرلار ئارىسىدا دۆلەتلىك ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقات فوندىنىڭ تەتقىقات تۇرلىرىگە ئېرىشكەن تۇنجى ئۇيغۇر تەتقىقاتچى بولۇشى مۇمكىن. بىلىشىمچە، ئۇستازنىڭ «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى» ۋە «قۇتادغۇبىلىك، خەزىنىسى» دەل ئاشۇ دۆ-لەت دەرىجىلىك تەتقىقات تۇرلىرىنىڭ سەمەرىسى ئىدى.

ئابدۇشۇكۇر مۇئەللىمنىڭ بوشلۇق تولدۇرغۇچى نۇرغۇن «تۇن-جى»لارنىڭ ساھىبى بولۇشى بىزنى سۆيۈندۈرسە، ئۇنىڭ ئىلمىي تەتقىقات يولىدا مەنپەئەتپەرەسلىكتىن مۇستەسنا ھالدا شۇغۇللىنىشتەك خالىس ئىزدىنىش روھى بىزنىڭ قايىللىقىمىز-نى ھەسسىلەپ ئاشۇرىدۇ. ئۇ شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئىلمىي تەتقىقاتقا ئانچە بەك كۆڭۈل بۆلۈنمەيدىغان، ئېلان قىلىنغان ئىل-مىي ماقالىلەر ۋە نەشر قىلىنغان كىتابلارغا ھېچقانداق رىغبەت-

لەندۇرۇش پۇلى ياكى مۇكاپاتلار بېرىلمەيدىغان، مەخسۇس ئىلمىي تەتقىقات فوندىمۇ تەسىس قىلىنمىغان زامانلاردا، تەمەسىز، خالىس ئىلمىي ئىزدىنىشلەر بىلەن ئىزچىل مەشغۇل بولغانىدى. ئابدۇ-شۇكۇر مۇئەللىم شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدىكى تۇنجى تۇركۇمدە-كى پىروفېسسورلارنىڭ بىرى ئىدى. شۇڭا ئۇنىڭ «ماقالە ـ كە-تابلارنى جىق يېزىپ، پىروفېسسورلۇق ئۇنۋانىنى بالدۇر ئالسام» دەيدىغان تەمەسى يوق ئىدى. ئۇ چاغلاردا شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتې-تىمىزدا كۇنىمىزدىكىگە ئوخشاش تەتقىقاتقا رىغبەتلەندۇرۇش پۇلى ياكى يۇقىرى سوممىلىق پەن تەتقىقات نەتىجىلىرى مۇكاپاتلىرىمۇ يوق ئىدى. شۇڭا ئۇستاز «ماقالە ـ كىتابلارنى كۆپ يېزىپ، جەق-راق مۇكاپات پۇلىغا ئېرىشسەم» دېگەنلەرنىمۇ ئويلىمايتتى. ئەينى يىللاردا مەكتىپىمىزدە ھازىر يولغا قويۇلغاندىكىدەك، يۇقىرىسى 11 مىڭ سوم (ئاكادېمىكلار ئۇچۇن) دىن تۆۋۈنى 2 مىڭ سومغىچە بولغان (ئوقۇتۇش قىلچە ئېتىبارغا ئېلىنماي، پەن ـ تەتقىقات نە-تىجىلىرىلا ئاساس قىلىنىدىغان، جاننى تىكىپ تىرىشمىسا ئالغە-لى بولمايدىغان) ئايلىق ئىش ئورنى تولۇقلىمىسىمۇ يوق ئىدى. شۇڭلاشقا ئۇستازنىڭ «يادرولۇق ژۇرنال»دا ماقالىنى كۆپ ئېلان قىلدۇرۇپ ۋە كىتابلارنى جىق نەشر قىلدۇرۇپ، ئېيىغا تۆت ـ بەش مىڭ سوملاپ ئىش ئورنى تولۇقلىمىسى ئېلىش خىيالىمۇ يوق ئىدى. بىراق ئۇ ئەينى چاغلاردىلا نوپۇزلۇق ژۇرنال سانلە-مىدىغان، كېيىنچە «يادرولۇق ژۇرنال» دەپ بېكىتىلگەن نۇرغۇن خەنزۇچە ژۇرناللاردا يۇقىرى سەۋىيەلىك ماقالىلەرنى ئېلان قىلغا-نىدى. ئاشۇ نوپۇزلۇق ژۇرناللارنىڭ بەزىلىرى (مەسىلەن «ئەدەبە-يات ـ سەنئەت تەتقىقاتى») ھەتتا ئابدۇشۇكۇر مۇئەللىمگە ماقالە بۇيرۇتۇپ يازدۇرغانىدى. ھەتتا ئۇ ئىلمىي كىتابلىرى نەشرىياتلار-نىڭ سوغۇق مۇئامىلىسىگە ئۇچرىغان، سېتىلمايدۇ دەپ قاراپ نەشر قىلىشنى رەت قىلغان ئەھۋالدىمۇ ئىلمىي ئىزدىنىشتىن قەتئىي يالتايمىغانىدى. مۇھتەرەم ئۇستازنىڭ ئىلمىي تەتقىقاتقا

ماددىي مەنپەئەتپەرەسلىكتىن خالىي كىرىشىش روھى ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ مەڭگۈ ئۆرنەك قىلىشىغا ئەرزىيدۇ.

4

ئابدۇشۇكۇر مۇئەللىم ئۆز نۆۋىتىدە يەنە تۇرلۇك ئەدەبىي ژانىرلاردا ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، نۇرغۇن نادىر شېئىرلارنى، نەسرىلەرنى، كىنو سېنارىيەسى ۋە ئوبزورلارنى يازغان قابىل ئەدىب ئىدى (ئېزىز ئاتاۋۇللا سارتېكىن تۇزگەن كاتولوگدىن مەلۇم بولۇشچە، ئابدۇشۇكۇر مۇئەللىمنىڭ تامامىلانمىغان بىر پۈتۈپستى ۋە بىر رومانى بارکەن). ئۇنىڭ رۇبائىي ـ غەزەللىرى ھېكمەتلەر بىلەن تويۇنغان بولۇش، نەسرىلىرى مەنىدارلىققا باي بولۇش، كىنو سېنارىيەسى مەدەنىيەت تىندۇرمىسىغا تويۇنغان بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئالاھىدە كۆزگە تاشلىناتتى. ئۇ يەنە ئۇيغۇر روھىيىتىنى سەزگۈرلۈك بىلەن ئوپېراتسىيە قىلغان، مىللىي مەدەنىيەت پىسخىكىسىدىكى ئىللەتلەرنى سەممىيلىك بىلەن كۆرسىتىپ بېرىپ، زىيالىيلارنى مىللەتنىڭ ئەجەللىك مەنۇى جاراھەتلىرىنى شىپاھ تاپقۇزۇشقا ئۇندىگەن ھەقىقىي مىللەت غەمگۇزارى ئىدى. ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ئارىسىدىكى مىللىي كىملىك ۋە مىللىي ئۆزلۇك ھەققىدىكى ئويلىنىش ـ ئىزدىنىشلەرنىڭ باشلامچىسىمۇ يەنە شۇ ئۇستاز ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئىدى. كېيىنكى چاغلاردا قىزىق نۇقتىغا ئايلانغان مىللىي كىملىك ۋە مىللىي ئۆزلۇك تېمىسىغا مۇراجىئەت قىلغۇچىلارنى ئەمەلىيەتتە مۇتەپەككۇر ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنىڭ قولىدىكى كۈچ ئۇلاش كالتىكىنى ئۆتكۈزۈۋالغۇچىلار دېيىشكە بولاتتى.

ئابدۇشۇكۇر مۇئەللىم كۆپكە قابىل يېتۈك ئالىم ۋە ئىستېداتلىق ئەدىب سۈپىتىدە ئوقۇتۇش بىلەن ئىلمىي تەتقىقاتنى، ئەدەبىيات ئوقۇتۇشى بىلەن ئەدەبىي ئىجادىيەتنى ئورگانىك بىرلەشتۈرۈشنىڭ نەمۇنىسىنى ياراتقان تۆھپىكار مائارىپچى ئىدى. ئۇ

نىڭ بۇ جەھەتتىكى ئۇتۇق ۋە تۆھپىلىرى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتې-
تى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ ئەينى چاغدىكى ئوقۇتقۇچىلىرى ئا-
رىسىدا ئوقۇتۇش، ئىلمىي تەتقىقات ۋە ئەدەبىي ئىجادىيەتكە تەڭ
ئېتىبار بېرىش ھەم ئۇلارنى ئورگانىك بىرلەشتۈرۈشتەك ئېسىل
ئەنئەنىنىڭ شەكىللىنىشىدە شۇنداقلا داۋاملىشىشىدا تۈرتكىلىك
رول ئويناپغانىدى. 1980 - ۋە 1990 - يىللاردا، ئەدەبىيات فا-
كۇلتېتىدىكى شېرىپىدىن ئۆمەر، ئابدۇكېرىم رەھمان، بۇغدا ئاب-
دۇللا، نۇرمۇھەممەد زامان، تۇرسۇن قۇربان، ھىممەت مەخسۇت قا-
تارلىق ئۇستازلارنىڭ ھەممىسىلا ئوقۇتۇشقا ماھىر، ئىلمىي تەد-
قىقات ۋە ئەدەبىي ئىجادىيەتتە قابىل تۆھپىكارلار ئىدى. يۇقىرىقى
ئۇستازلاردىن تەركىب تاپقان، ئابدۇشۇكۇر مۇئەللىم سەركىلىكە-
دىكى بۇ قوشۇن ھازىرلىغان «ئۇچىنى ئورگانىك بىرلەشتۈرۈش»
ئىقتىدارى ئەملىيەتتە ئالىي مەكتەپ تىل - ئەدەبىيات كەسپى
ئوقۇتقۇچىلىرى ئۇچۇن كەم بولسا بولمايدىغان ئەڭگۈشتەر ھې-
سابلىناتتى. بۇ نەزەرىيە بىلەن ئەملىيەتنى بىرلەشتۈرۈش، ئو-
قۇتقۇچى ئوقۇغۇچىغا سۆزلىگەننى ياكى ئۇنىڭدىن ئىشلەشنى تە-
لەپ قىلغاننى ئاۋۋال ئۆزى ئەملەدە كۆرسىتىش مەسىلىسى ئىدى.
ئەسلىدە ئالىي مەكتەپ تىل - ئەدەبىيات كەسپىنىڭ ئوقۇتقۇچە-
لىرى دەل يۇقىرىقى ئۇستازلاردەك بولۇشى كېرەك ئىدى. ئەپ-
سۇسكى، بۇگۇنكى كۇندە ئالىي مەكتەپلەردە «ئۇچىنى ئورگانىك
بىرلەشتۈرۈش» ئىقتىدارىغا ئىگە ئوقۇتقۇچىلار بەكمۇ ئازلاپ
كەتتى. راست گەپنى قىلغاندا، يۇقىرىقى ئۇستازلار دەم ئېلىشقا
چىققان ياكى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، فاكۇلتېتىمىزدا كۆپكە
قابىل ئوقۇتقۇچى قەھەتچىلىكى كۆرۈلدى. ئۇلار قان - تەر بەدە-
لىگە شەكىللەندۈرگەن «ئۇچىنى ئورگانىك بىرلەشتۈرۈش»تىن ئە-
بارەت ئېسىل ئەنئەنىمۇ ئۇزۇلۇپ قالدى. بۇنداق بولۇشنى ئاب-
دۇشۇكۇر مۇئەللىمدەك ھەممەيلەننى زەرەتلىيەلەيدىغان سەركىنىڭ
كەملىكىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ، ئەلۋەتتە.

ئابدۇشۈكۈر مۇئەللىم ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ رەپىقىسى رەنا مەخسۇت خانىم ئۇستازنىڭ ھايات ۋاقتىدا يىغقان، ئىلمىي تەتقىقات ۋە ئوقۇتۇشتا پايدىلانغان ھەر خىل تىل – يېزىقتىكى كىتابلىرىنى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىمىزنىڭ ئۇيغۇرچە ماتېرىياللار بۆلۈمىگە تەقدىم قىلغانىدى. مەن بۇ ماتېرىيال بۆلۈمىگە كىرگەن چاغلىرىمدا ئۇستىگە قەدىرلىك ئۇستازنىڭ رەسمى قويۇلغان ئىشكاپلاردىكى كىتابلارغا قارىغىنىمچە ئۇستازنىڭ ئەجىر – مېھنەتلىرىنى سۆيۈنۈش ۋە ئىپتىخار ئىلكىدە ئەسلەيمەن. ئىشكاپلاردىكى ئۇستازنىڭ قولى تەگكەن كىتابلارنى ئېلىپ، مەرھۇمنى سېغىنىش ئىلكىدە ياد ئېتىمەن. مۆھتەرەم ئۇستاز باشچىلىقىدىكى پېشقەدەملەر شەكىللەندۈرگەن ئوقۇتۇش، ئىلمىي تەتقىقات ۋە ئەدەبىي ئىجادىيەتنى ئورگانىك بىرلەشتۈرۈشتەك شەرەپلىك ئەنئەنىنىڭ ئۈزۈلۈپ قالغانلىقىنى ئەپسۇسلۇق ئىچىدە ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولىمەن.

2013 – يىلى يېزىلدى

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ بۇددىزم تەتقىقاتىدىكى مۇۋەپپەقىيىتى

ياسىن مۇھەممەتنىياز تېكە، بۇئايشەمگۈل ھاجى

ئاپتور ھەققىدە: ياسىن مۇھەممەتنىياز تېكە 1975 ـ يىلى 6 ـ ئايدا كېرىيە ناھىيەسىدە تۇغۇلغان. 1998 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ تىل ـ ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنى پۈتكۈزۈپ، خوتەن پېداگوگىكا ئالىي تېخنىكومىغا تەقسىم قىلىنغان. 2009 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىدا فولكلور يۆنىلىشى بويىچە ماگىستىرلىق ئوقۇشىنى تاماملىغان. كېيىن خوتەن پېداگوگىكا ئالىي تېخنىكومىنىڭ دوتسېنتى بولغان. ئۇ ھازىر شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى يۆنىلىشى بويىچە دوكتور ئاسپىرانتلىقتا ئوقۇۋاتىدۇ.

ياسىن مۇھەممەتنىيازنىڭ ئىجادىيىتى 1995 ـ يىلى «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى»دە ئېلان قىلىنغان «ئوقۇتقۇچى» ناملىق نەسرى بىلەن باشلانغان بولۇپ، ھازىرغا قەدەر ئۇ تۈرلۈك ئەدەبىي ۋە ئىلمىي ژۇرناللاردا 40 پارچىغا يېقىن ماقالە ئېلان قىلغان. ئۇنىڭ ئاساسلىق تەتقىقات دائىرىسى ئۇيغۇر بۇگۇنكى زامان ئەدەبىياتى ۋە ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى.

بۇئايشەمگۈل ھاجى 1982 ـ يىلى 7 ـ ئايدا قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ كونىشەھەر ناھىيەسىدە تۇغۇلغان. 2005 ـ يىلى 7 ـ ئايدا شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تارىخ فاكۇلتېتىنى پۈتكۈزۈپ، 2008 ـ

يىلىغىچە مەزكۇر فاكۇلتېتتا ماگىستىر ئاسپىرانتلىقتا ئوقۇ-غان. 2008 - يىلى 9 - ئايدا قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى فىلولوگىيە فاكۇلتېتىغا ئوقۇتقۇچىلىققا قوبۇل قىلىنغان. لېكتور، تارىخ پەنلىرى دوكتورى. ئۇ 2014 - يىلى شەنشى پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى جۇڭگو غەربىي قىسىم چېگرا رايونلار تەتقىقات ئىنستىتۇتىنىڭ جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر تارىخى كەسپىنىڭ دوكتور ئاسپىرانتلىقىغا قوبۇل قىلىنغان. ئۇ هازىرغىچە تۇرلۇك ئىلمىي ژۇرناللاردا 20 پارچىغا يېقىن ماقالە ئېلان قىلغان. ئۇ يەنە تەرجىمە ئىشلىرى بىلەنمۇ شۇغۇللىنىپ، ياپونىيەلىك تەتقىقاتچى ساگوجى تورونىڭ «18 -، 19 - ئەسىرلەردىكى شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي تارىخى توغرىسىدا تەتقىقات» ناملىق ئىككى تومлۇق كىتابىنى تەرجىمە قىلغان.

*　　*　　*

ئۇلۇغ ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئۇيغۇرلار تارىخىدا 13 ئەسىر هۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان ئىدىئولوگىيە — بۇددىزم هەققىدە تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن سانائەلىقلا ئالىم - مۇتەخەسسىسلىرىمىزنىڭ بىرى بولۇش بىلەن بىللە، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئىچىدىكى رەسساملىق، هەيكەلتىراشلىق قىسمىنىڭ غول تۇۋرۇكى بولغان تاشكېمىرلىرىمىزنى سىستېمىلىق تەتقىق قىلغان بىردىنبىر ئالىممىز.

1. ئالىمنىڭ بۇددا دىنى تەتقىقاتى

بۇددا دىنى ئۇيغۇرلاردا 13 ئەسىردىن كۆپرەك هۆكۈم سۈردى. بۇ ئۇزاق تارىخىي جەريانداا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەسىرلەر بويى داۋام قىلىپ كەلگەن مىللىي مەدەنىيىتى هىندىستان مەدەنىيىتى بىلەن يۇغۇرۇلۇپ بۇددا مەدەنىيىتىنىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك مەدەنىيىتى

بىلەن قوشۇلۇشىدا مۇھىم رول ئويناىدى. بۇددا دىنى گەرچە ئا-
شۇنداق گۇللەنگەن دەۋرلەرنى باشتىن كەچۈرگەن بولسىمۇ، ئەمما
ئىسلام دىنىنىڭ كىرىشى ۋە ئەجدادلارنىڭ غەيرىي ئىسلام مەدەنە-
يەت نامايەندىلىرىنى تەرك ئېتىشتەك ئالاھىدە جەريانىدا بۇددىزمغا
ئائىت مەدەنىيەت ھادىسىلىرى ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئاسمىنىدا چاق-
ناپ ئۆچكەن ئاقار يۇلتۇزغىلا ئوخشاپ قالدى. ئەمەلىيەتتە قىس-
مەن ئۆرپ ـ ئادەتلەر، بىر قىسىم چۆچەكلەردىن باشقا تاشكې-
مىرلىرىمىزنىڭ تىلى ئارقىلىقلا ئەينى دەۋرنىڭ بىر قاتار مەدە-
نىيەت سىزمىلىرىنى تەكشۈرۈش مۇمكىنچىلىكى بار ئىدى. تاش-
كېمىرلىرىمىزنىڭ سىرىنى ئېچىش، ھەربىر رەسىم ۋە ئابىدىنى
ئاددىي رەسىملىك ھالىتىدىن مۇكەممەل ھېكايە ـ بايانلىق شە-
كىلگە قايتۇرۇش ئۇچۇن، ئەسلىي مەنبەنى يەنى بۇددا دىنىنى مۇ-
كەممەل تەتقىق قىلىش لازىم ئىدى، ئەلۋەتتە.

ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن «غەربىي يۇرت تاشكېمىر
سەنئىتى» ناملىق كىتابىنىڭ كىرىش قىسمىدا ئېيتقاندەك «غەر-
بىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى تەتقىقاتى كۆپ قاتلاملىق مەزمۇنغا
ئىگە كاتتا بىر ئىلمىي تېما بولۇپ، بۇنىڭ ئۇچۇن غەربىي يۇرت
ئېپتىدائىي تەسۋىرىي سەنئەت نەمۇنىلىرىنى ئىزاھلاش ئارقىلىق
بۇددىزم تاشكېمىر سەنئىتىنىڭ مەھەللىي ۋە مىللىي ئاساسلىرى-
نى ئېنىقلاپ چىقىشقا ۋە تەرەققىيات باسقۇچلىرىنى تەتقىق قى-
لىشقا، غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرىدىكى بۇددىزم ئېتىقادى ۋە
بۇددىزم ئەدەبىياتىغا ئائىت سەنئەت نەمۇنىلىرىنى يېتەرلىك دە-
رىجىدە تونۇشتۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ.» دېمەك، ئالىم تاشكېمىر
تەتقىقاتىدا ئالدى بىلەن بۇددىزم ھەققىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىش-
نى بۆسۇش نۇقتىسى قىلغان. غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرى گەر-
چە ئانا دىيارىمىزدىكى مەدەنىيەت ھادىسىسى بولسىمۇ، ئەمما ئۇ
ئۇيغۇرلارنىڭ يەككە ئىختىرالىرىنىڭ يىغىندىسى بولماستىن،
بەلكى بىر تالاي مىللەت ۋە رايونلارنىڭ مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكى-

نى جۇغلىغانلىقى بىلەن تېخىمۇ جەلپكار ۋە قىممەتلىكتۇر. شۇ-
نا ئالىم شىنجاڭنىڭ پۈتكۈل سەنئەت تارىخىغا ئائىت مەنبەلەر
بىلەن، جۇملىدىن ئوتتۇرا ـ مەركىزىي ئاسىيا، شىمالىي ھىن-
دىستان ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى بۇددىزم سەنئىتى بىلەن تو-
ئۇشۇپ چىقىشنى ئۆزىگە شەرت قىلغان.

ئالىم ئالدى بىلەن بۇددا دىنى ھەققىدىكى تەتقىقات ئەسەرلىرى
بىلەن ئۇچرىشىپ بۇددا ئەقىدىسى ھەققىدىكى تەتقىقاتقا كىرىشى-
دۇ. ئالىمغا بۇددا دىنىنىڭ تۈرلۈك پەلسەپىۋى چۈشەنچىلىرى
ھەققىدە ئۇچۇر يەتكۈزگەن ئەسەرلەر ئىچىدە ك. ۋ. تىرىپۇرنىڭ
«كۇشان دەۋرىدە مەركىزىي ئاسىيا»، شۇەنزاڭنىڭ «ئۇلۇغ تاڭ
دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى»، ۋاسىلېۋنىڭ «بۇددىزم»، خاتا-
نى لياۋتەينىڭ «غەربىي يۇرتتا بۇددىزم» قاتارلىق بىر قاتار ئە-
سەرلەرمۇ بار ئىدى. ئۇ بۇ ئەسەرلەردىن نەزەرىيەۋى ئوزۇق ئالغان
بولسا ن. ۋ. ساكونۇارەس، س. سوروكىنلار يازغان «قەدىمكى خو-
تەن»، ئوتانى كوزى يازغان «يېڭى غەربكە سایاھەت خاتىرىسى»،
فاشىيەن يازغان «بۇددا ئەللىرىگە سایاھەت» قاتارلىق ئەسەرلەر
ئارقىلىق بۇددا ئەقىدىلىرى بىلەن ئۇنىڭ دىيارىمىزدىكى ئەكس-
لىنىشى ھەققىدىكى مەنبەلىك تەتقىقاتنى باشلايدۇ. ئالىم 60 ـ،
70 ـ يىللاردا شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى كۇتۇپخانىسىدا ساقلانغان
«يېڭى غەربكە سایاھەت خاتىرىسى» نامىلىق ئىككى تومىلۇق كىتابقا
ئېرىشكەندىن كېيىن بۇددا دىنىغا قىزىقىشقا باشلاپ، ئاردىدىن 10
~ 20 يىللار ئۆتكەندىن كېيىن بۇ توغرىسىدىكى تۇنجى ئىلمىي
ئەمگىكى «قەدىمكى كۇسەننىڭ ئاتاقلىق بۇددا مۇتەپەككۇرى كۇ-
مىراجىۋا»نى ئېلان قىلىدۇ. بۇ ئەسەردە ئاپتور بىر تەرەپتىن،
«جۇڭگو بۇددىزمى تارىخىدىكى ئەڭ مەشھۇر ۋە تەسىرلىك ماھايانا
مۇتەپەككۇرى» كۇمىراجىۋا (مىلادىيە 344 ~ 431)نىڭ ھاياتى،
ئۇنىڭ ھىنايانا مەزھىپىدىن ماھايانا مەزھىپىگە ئۆتۈشتىن ئىبا-
رەت جەريانىنى تاپشۇرسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇنىڭ پەلسەپىۋى

چۈشەنچىلىرىنىڭ مەنبەسى بولغان بۇددا دىنى ماھايانا مەزھىپى ۋە ئۇنىڭ قارشىسىدىكى ھىنايانا مەزھىپى ھەققىدە مۇپەسسەل چۈشەنچىلەرنى بېرىدۇ. بۇ ئەسەر بۇددا دىنى ھەققىدىكى چۈشەنچىلەرنى ئۇيغۇر ئوقۇرمەنلىرىگە بىرقەدەر تەپسىلىي چۈشەندۈرگەنلىكى بىلەنلا ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇر ئىلىمدارلىرىغا بۇددا دىنىنىڭ تەتقىقات قىممىتىنى ھېس قىلدۇرغانلىقى بىلەنمۇ قىممەتلىك. ئاپتور ئەسەردە بۇددا دىنىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى ئورنىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ: «بۇددىزم مەدەنىيىتى دىنىي ۋە پەلسەپىۋى تەلىماتلاردىن باشقا كۆپلىگەن مەدەنىيەت، سەنئەت، ئىجتىمائىي قاراشلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان خەلقئارا مەدەنىيەت ۋە ئىدېئولوگىيە شەكىللىرىنىڭ ئېقىمىغا ئايلاندى. بۇددىزم مەدەنىيىتى نوقۇل ھەممە جەھەتلەردىن بىردەك بولغان دىنىي ھادىسە دېيىش سەبىيلىك بولغاندى» دەيدۇ. ئالىمنى بۇددا دىنى ھەققىدىكى تەتقىقاتى بۇددا دىنىنىڭ مەدەنىيەت نەتىجىلىرىنى كۆمۈپ تۇرغان بىر قەۋەت گۇمانىي پەردىسىنى قايرىشىغا سەۋەب بولىدۇ ۋە بۇددا دىنىنى ئېتىنىك مۇھىت، مەدەنىيەت مۇھىتى، تاشقى مۇھىت ۋە ئىچكى مۇھىت قاتارلىق بىر قاتار ئامىللارنىڭ كېسىشمىسىدە تۇرۇپ تەتقىق قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ.

ئالىمنىڭ بۇددا دىنى تەتقىقاتى بۇددىستچە تەتقىقاتتىن ياكى بۇددا ئەقىدە مەھلىيالىقىدىن پەرق قىلىدىغانلىقى ئېنىق. ئۇ بۇددىزمنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ مۇھىم تۈرلىرى بولغان ھېكايەتچىلىك، رەسساملىق، ئۇسسۇل، ھەيكەلتىراشلىق، دراماتورگىيە قاتارلىق نۇقتىلاردىكى تەسىرىدىن كۆپرەك زوقلانغان. شۇڭا ئۇ «بۇددىزم ـــ دۇنياۋى ئىدېئولوگىيە شەكىللىرىدىن بىرى بولۇش سۈپىتىدە باشتىلا تۈرلۈك ھېكايەت، قىسسە، نەزم ۋە بايان قاتارلىق ئېغىز ئەدەبىياتى ژانىرلىرىدىن ئايرىلمىغانىدى» دەپ يازىدۇ. ئۇنىڭ قەلىمى ئاستىدا تاشكېمىرلىرىمىزدىكى رەسىملەر

بىزگە ھېكايەتلەرنى بايان قىلىدۇ. ئۇسسۇلچىلار ئۆز تېنى ئارقىلىق تالاي ئەسىرلەردىن بۇيان پىنھان تۇتۇپ كەلگەن سىرلىرىنى تۆكىدۇ. ئەينى يىللاردا ئىلاھىي تۈس ئالغان بۇدساتۇالار كونكرېت ئوبرازلىق ھالەتتە بىز بىلەن يېقىنلىشىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئالمىنىڭ بۇددا ئەقىدىلىرى ھەققىدىكى ئىنچىكە تەتقىقاتىدىن كەلگەنلىكى شەكسىزدۇر.

ئالمىنىڭ بۇددا دىنى بىلەن ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ گارمونىك تەسىرى ھەققىدىكى تەتقىقاتى كۈسەندە تۇتىشىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ «ئىسلامىيەتكىچە غەربىي دىيار ئۇسسۇل سەنئىتى تەسۋىرىي يادداكارلىقلىرىنىڭ تارىخىي ئۇچۇرى» («شىنجاڭ مەدەنىيىتى»، 1992 ـ يىلى 4 ـ سان)، «كۈسەن رەسساملىرىدىكى ئېستېتىكىلىق ئاڭ توغرىسىدا» («شىنجاڭ مەدەنىيىتى»، 1992 ـ يىلى 3 ـ سان)، «ئۇيغۇر ئەجدادلىرىدا مەي مەدەنىيىتى»، («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1994 ـ يىلى 1 ـ سان) قاتارلىق ماقالىلىرى ۋە يۇقىرىدا تىلغا ئالغان «قەدىمكى كۈسەننىڭ ئاتاقلىق بۇددا مۇتەپەككۇرى كۈمىراجىۋا» ناملىق ماقالىسى ئارقىلىق غەربىي يۇرت بۇددا مەدەنىيىتىنىڭ يارقىن كۆزنىكى بولغان كۈسەن بۇددا مەدەنىيىتىنى ئوخشاشمىغان تەرەپلەردىن تەتقىق قىلىدۇ. بۇددا دىنى ھەققىدىكى بۇنداق سىستېمىلىق تەتقىقات نەتىجىسى ئالمىنى بۇددا دىنى مۇھىتىدىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئەسلىي تېپى بىلەن يۇغۇرۇلما تېپىنى پەرقلەندۈرۈش ئىمكانىيىتى بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا ئالىم بۇددىزمنىڭ ئالدى ـ كەينىدىكى چاتما مەدەنىيەتنىمۇ ئەستايىدىل تەتقىق قىلىدۇ. بۇلار ئۇنىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك تەتقىقات تېمىلىرىدا ھەر خىل مەدەنىيەت ھاسىللىرىنى كۆپ خىل مەنبەلەر ئارقىلىق ئىزاھلاپ بىر خىل، كونا، قېلىپلاشقان ئىدىيە رامكىسىدىن ئۆزۈل ـ كېسىل قۇتۇلۇشىغا يارەم بېرىدۇ. ئالايلۇق، ئۇ

«قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا» ناملىق ئەسىرىدە كوشان، باكتېرىيە ۋە ئېفتالىتلار دەۋرىدىكى بۇددا مەدەنىيىتىگە ئائىت بايانلارنى قىستۇرۇشتىن ئايانمىدى، «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»نى بايان قىلغاندا كىتابخانىغا يېقىنقى زامان پەلسەپە چۈشەنچىسىنى ئەمەس، بەلكى قەدىمكى زامانغا خاس بىر قاتار دىنىي ئىدىيەلەرنى جۈملىدىن بۇددا دىنى ئەقىدىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىدىيە مۇنبىرىنى تاپشۇردى. ئاپتور بۇددىزم پەلسەپىسى تەتقىقاتى بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە بۇددا مەدەنىيىتى بىلەن ئۇيغۇر ئەسلىي مەدەنىيىتىنىڭ بىرىكمىسى بولغان ناخشا ـ ئۇسسۇل مەدەنىيىتى ھەققىدىكى تەتقىقاتىنىمۇ بەلگىلىك دەرىجىدە چوڭقۇرلاشتۇرغانىدى، بۇ نۇقتىدا ئۇنىڭ «شىنجاڭنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى ناخشا ـ ئۇسسۇل سەنئىتى» ناملىق يىرىك ئەسىرىنى ۋە مۇقام تەتقىقاتى ھەققىدىكى بەزى ئەسەرلىرىنى مىسالغا ئېلىش مۇمكىن.

كۆرۈشكە بولىدۇكى، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ بۇددىزم تەتقىقاتى ئۆزىگە خاس تەتقىقات مېتودىغا ئىگىدۇر. ئۇنى يەنە ئالىمنىڭ ئۇزۇن مەزگىللىك جاپالىق ئىزدىنىشىنىڭ نەتىجىسى بولغان «غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى» ناملىق ئەسىرىنىڭ رويابقا چىقىشىنىڭ تەييارلىق باسقۇچى دېيىشكىمۇ بولىدۇ.

2. «غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى» ناملىق ئەسىرى ھەققىدە

يۇقىرىدا ئېيتىلغان بىر قاتار ئىلمىي ئىزدىنىشلەردىن كېيىن، ئالىم 1994 ـ يىلى 4 ـ ئايدا «غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى» ناملىق ئەسىرىنى تاماملىغان. بۇ ئەسەر 1998 ـ يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان. بۇ ئەسەرنى ئۇيغۇر ئوقۇرمەنلىرىنىڭ غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتىنى چۈشىنىشى ئۈچۈن قىلىنغان كاتتا سوۋغا دېيىشكە بولىدۇ. تۆ-

ۋەندە بىز بۇ ئەسەرنىڭ مەزمۇنى، قوللىنىلغان تەتقىقات مېتودى ۋە قىممىتى قاتارلىق بىرقانچە مەسىلە ھەققىدە توختالماقچىمىز:

1) ئەسەرنىڭ مەزمۇن كەڭلىكى

تاشكېمىر سەنئىتى ئاپتور ئۆزى دېگەندەك كۆپ قاتلاملىق مەزمۇنغا ئىگە كاتتا ئىلمىي تېما بولۇپ، ئۇنى شەكىل جەھەتتىن كۆزگە كۆرۈنۈپ تۇرغان ھىندىستان، گىرېك مەدەنىيەت تەركىبلىرىدىن باشقا، يەنە ئەڭ مۇھىمى غەربىي يۇرتنىڭ تۇرمۇش ئالاھىدىلىكى، سەنئەت قارىشى، ئېستېتىكىسى قاتارلىق نۇقتىلاردىن كۆزىتىش زۆرۈر. شۇنىڭ ئۈچۈن ئاپتور مەركۇر ئەسەردە ئالدى بىلەن بۇ غايەت زور سەنئەت ھادىسىسىنىڭ مەنبەسىنى ئىزدەيدۇ. غەربىي يۇرتنىڭ ئېپتىدائىي تەسۋىرىي سەنئىتى، بۇددا دىنىنىڭ غەربىي يۇرتقا كىرىپ كېلىشتىن ئىلگىرىكى مەدەنىيەت ـ سەنئەت مۇھىتى، تارىم ۋادىسىدا بۇددىزمنىڭ تېز تەرەققىي قىلىشىدىكى ئىچكى ئامىللار نۇقتىسىدىن نۇرغۇنلىغان ئەھمىيەتلىك مۇلاھىزىلەرنى ئېلىپ بارىدۇ. ئەلۋەتتە بۇ جەريانىدا ئاپتور بۇددىزمغا مۇناسىۋەتلىك تۇرلۇك پەلسەپىۋى چۈشەنچىلەرنى تونۇشتۇرىدۇ. نەتىجىدە، بۇددىزم تۇسى ئىنتايىن قويۇق بولغان تاشكېمىر سەنئىتىنىڭ ئالدى بىلەن ئۇيغۇر مەدەنىيەت تۇپرىقىنىڭ جۇغلانما ھاسىلىسى ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۇرىدۇ. ئەسەردە يەنە بۇددا دىنىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى گۈللىنىش، خاراب‌لىشىش جەريانى بىلەن تاشكېمىرلىرىمىزدە ئىپادىلەنگەن تۇرلۇك تېمىلارنى يانداشتۇرۇپ بايان قىلىنىدۇ. تاشكېمىر رەسىملىرىدە ئىپادىلەنگەن بۇددىزم تېمىلىرى ھېكايە شەكلىدە قىزىقارلىق بايان قىلىنىدۇ. ئۇنى ئەپسانىۋى، خىيالىي، ئىلاھىيلاشقان ئوبراز ۋە ھېكايەتلەردىن كۆرە رېئاللىققا يېقىن ئادىمىي ئوبراز سۈپىتىدە كۆز ئالدىمىزدا گەۋدىلەندۈرىدۇ. ئاپتور تاشكېمىرلەردىكى ئوبرازلارنىڭ چىراي ئىپادىسىنى ئىنتايىن چىن ۋە تەپسىلىي تەسۋىرلىگەن بولۇپ، قاش، بۇرۇن، لەۋ قاتارلىق ئەزالارنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا

ئىنتايىن دىققەت قىلغان. بۇ ھەقتە ھەم سېلىشتۇرما تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ ئۆزىنىڭ بەزى گۇمانىي چۈشەنچىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان. نەتىجىدە كىتابخان ئەسلىدە گىرىك ياكى ھىندىچە بۇت - ھەيكەللەر دەپ قاراۋاتقان بۇ ئوبرازلار بارغانسېرى روشەنلىشىپ، غەربىي يۇرت كىشىلىرىنىڭ تىپلىق ئالاھىدىلىكى بويىچە گەۋدىلىنىدۇ. ئەسەردە يەنە تاشكېمىر سەنئىتىنىڭ شەرققە كېڭىيىشى ۋە ئۇنىڭ خارابلىشىشى قاتارلىق مەزمۇنلارغا بەلگىلىك سەھىپە ئاجرىتىلغان بولۇپ، غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى دېگەن بۇ تېما ئاساسىي جەھەتتىن يورۇتۇلغان.

ئەسەردە ئاپتور مۇنداق بىر نۇقتىنى ئالاھىدە تەكىتلىگەن: غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى جۇڭگو كىلاسسىك مەدەنىيىتىنىڭ ئېسىل قىسمى بولۇش سۈپىتى بىلەن نوقۇل ھىندى مەدەنىيىتىنىڭ ياكى گىرىك مەدەنىيىتىنىڭ قايتا نامايان بولۇشى بولماستىن، بەلكى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئۆزىگە خاس مەدەنىيەت تۇپرىقىدا مەيدانغا كەلگەن ۋە ئۆزى مەنبە قىلغان مەدەنىيەتلەردىن جىق ھالقىپ كەتكەن مەدەنىيەت ھادىسىسى. ئاپتور بۇ نۇقتىدا مۇنداق بايانلارنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ: «غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى تېگى - تەكتىدىن غەربىي يۇرت ئېتنىك مۇھىتى ۋە مەدەنىيەت مۇھىتىنىڭ تارىخىي سەمەرىسىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. ئەگەر غەربىي يۇرتنىڭ ئىپتىدائىي تەسۋىرىي سەنئەت مۇ-ۋەپپەقىيەتلىرى بولمىغان بولسا، ئەگەر غەربىي يۇرت ئاھالىسى ‹ناخشا - ئۇسسۇلغا ئالاھىدە ماھىر› بولمىغان بولسا، ئەگەر غەربىي يۇرت ئاھالىلىرى خۇددى جۇڭگونىڭ بۇددا سەيياھلىرى ئېيتقاندەك ئۆز زامانىسىنىڭ بىرقەدەر يۇقىرى مەدەنىيەت سەۋىيىسىدە ياشىمىغان بولسا، نوقۇل ساكيامونى بۇددىزمى تەرغىباتى بىلەنلا مۇنداق ئالەمشۇمۇل سەنئەت خەزىنىسىنى ۋۇجۇدقا چىقىرىشقا مۇۋەپپەق بولالمىغان بولاتتى.»

ئەسەردە بۇددا تېمىلىرىنى تاپشۇرۇش جەريانىدا نۇرغۇنلىغان

بۇددا ھېكايەتلىرى بايان قىلىنىشتىن باشقا، يەنە بىر قىسىم ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر قىستۇرۇلغان. ئاپتور رەسساملىق، مۇزىكا، دىراماتورگىيە قاتارلىق نۇقتىلاردىن كۆزىتىش ئېلىپ بېرىپ، تاشكېمىر سۇرەتلىرىنى ئاددىي كېمىر تورۇسلىرى ۋە تام ـ تۇۋۇ-رۇكلىرىدىكى رەسسملىك ھالىتىدىن ئۇيغۇرنىڭ ئېتنولوگىيەسى، تارىخى، ئېتىقادى، جۇملىدىن ئېستېتىكىلىق چۈشەنچىسى قاتار-لىقلارنى ئىپادىلەپ تۇرىدىغان جۇغلانما تېپقا ئايلاندۇرغان. مۇ-ناقچە دېگەندە بۇ ئەسەر ئۇيغۇرلارنىڭ بۇددا دىنى دەۋرىدىكى ئو-مۇمىي ئەھۋالىنى چۈشىنىشتىكى بىر يارقىن روجەككە ئايلاندۇ-رۇلغان. ئەلۋەتتە بۇنداق كاتتا ئىلمىي ئەمگەكنىڭ ئاپىرىدە بو-لۇشىدا، ئالىمنىڭ جاپالىق ئىلمىي ئەمگەك قىلىش روھى ۋە تە-قىقات مېتودى ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغان.

2) قوللانغان تەتقىقات مېتودى

ئالىمنىڭ ئەسەرلىرىنى كۆرگەن ئوقۇرمەن ئاسانلا ھېس قى-لىدۇكى، ئالىم ماتېرىيالىزملىق تەتقىقات مېتودىنى باشتىن ـ ئاخىر ئۆزىنىڭ يېتەكچى ئۇسۇلى قىلغان. بىز ئۇنىڭ ئەسەرلى-رىدە ماركس، ئېنگېلىس قاتارلىق ماركسىزم پېشۋالىرىنىڭ ئە-سەرلىرىدىن ئېلىنغان نەقىللەرنى تاپالايمىز. مۇنداقچە دېگەندە، «ھەقىقەتنى ئەملىيەتتىن ئىزدەش» ئالىمنىڭ تەتقىقات مېۋىلى-رىنى بىزگە سۇنۇشىدىكى ئۆزگەرمەس پىرىنسىپتۇر. ئالىم ئىز-دىنىش روھىغا باي بولغاچقا، بۇ خىل تەتقىقات مېتودىنى جانلىق قوللانغان. مىسال سۈپىتىدە كۆرسەتسەك:

(1) سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى

ئاپتورنىڭ تەتقىق قىلىۋاتقىنى ھىندىچە مەدەنىيەتنىڭ يۈك-سەك قىسمى ھېسابلىنىدىغان بۇددا دىنىغا مۇناسىۋەتلىك ئالاھىدە تېمىدۇر. تەتقىقاتچىلار بۇ نۇقتىدا ئاساسىي جەھەتتىن «ئەڭ دەس-لەپكى كۈسەن تاشكېمىرلىرى قەدىمكى گىرېك مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان، گەرچە تەسىرنى بىۋاستە دېگىلى بولمىسە-

مۇ، ئەمما ھىندى دىنى بۇددا سەنئىتى ئارقىلىق ۋاستىلىك ھالدا كىرگەنلىكى ئېنىقتۇر. ئۇنىڭ كۈسەن تاشكېمىرلىرىدىكى تەسىرى ئىنتايىن چوڭقۇر» دەپ قاراپ، جۇڭخۇا مەدەنىيىتى جۇملىدىن ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ بۇ سەمەرىسىنى مەنبەچىلىك تەتقىقات مېتودى بويىچە ھە دېگەندە باشقا ئەللەر بىلەن باغلۇ-لىشقا ئۇرۇنىدۇ. ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن مەسلىنىڭ ھەق-قىي قىياپىتىنى بىلىش ئۈچۈن ئۇنى غەربىي رايونىنىڭ ئىپتىدا-ئىي مەدەنىيەت چەمبىرىكى ئىچىگە قويۇشتىن باشقا ئۇنى جۇڭ-گونى ئۆز ئىچىگە ئالغان، ئاسىيا مەدەنىيىتى بولۇپمۇ مەركىزىي ئاسىيا مەدەنىيىتى چەمبىرىگە قويۇپ كۆزىتىدۇ. بۇددا مەدەنىيە-تىنى سادىقلىق بىلەن كۆزىتىپ، گىرىك مەدەنىيىتى بىلەن سې-لىشتۇرۇشتىن ئېرىنمەيدۇ. نەتىجىدە دادىللىق بىلەن «... رەسىم-لەر كۈسەن تاشكېمىرلىرىدە كۆپىنچە ‹كىيىندۇرۇلمىگەن رەسىم› شەكلىدە سىزىلغان. بۇ كىيىنىش لازىم بولغان مەيداندا، ئەكسى ھالدا كىيىندۇرۇلمىگەن رەسىملەر، رېئالىزملىق ‹چىنلىق›نى، بەدەن گۈزەللىكى چىنلىقىغا غەرق قىلغان رەسىملەر تۈركۈمىنى ھاسىل قىلغان. بۇ كۈسەندىكى بىر ئىجادىيەت بولۇپ، گىرىك، رىم ۋە قەدىمقى يالىڭاچ رەسىملەرمۇ بۇ دەرىجىدە بولمىغان» دېگەن ھۆكۈمنى ئوتتۇرىغا قويالىغان. ئۇنى دۇنخۇاڭ ۋە ئىچكىرى ئۆلكىلەردىكى باشقا تاشكېمىرلەرگە ھەم سېلىشتۇرۇپ «غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى ئۆزىنىڭ ئېتنولوگىيەلىك ئالاھىدىلىك-لىرى بويىچە ھىندىستان بۇددا سەنئىتىگىمۇ، دۇنخۇاڭ بىلەن ئىچكى ئۆلكىلەردىكى بۇددىزم سەنئىتىگىمۇ ئوخشاشمايدۇ» دەپ ئىزاھلايدۇ. شۇنىسى ئېنىقكى، بۇ بىرقانچە ھۆكۈم تەكرار - تەكرار سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىشتىن كەلگەن. ئەلۋەتتە ئالىم غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتىدىكى گىرىك ۋە ھىندى مەدەنە-يىتىنىڭ ئىنكار قىلىپ بولماس ئورنىنى مۇئەييەنلەشتۇرىدۇ.

(2) كۆپ قىرلىق مۇھىتتا تەتقىق قىلىش

دېمەكچىمىزكى، ئاپتور كۆسەن تاشكېمىرلىرىنى مەركەز قىلغان غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرىنى رەسساملىق (سىزىقلارنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى، رەڭ - بوياق، مەنزىرە - مۇھىت سىزىملىرى)، بىناكارلىق، ئەدەبىيات - سەنئەت چۈشەنچىلىرى، ئېستېتىكا، مۇزىكا قاتارلىق پەنلەرنىڭ كېسىشكەن نۇقتىسىدا تۇرۇپ تەتقىق قىلغان. ئالىم شەيئىنى بىر نۇقتىدىن ئەمەس، بىر قانچە نۇقتىدىن كۆزىتىشكە ماھىر بولۇپ، ئۇنى ھەم دىنىي نامايەندە، ھەم غەيرىي دىنىي ئەسەر سۈپىتىدە تەڭ كۆرەلىگەن. ئاپتورنىڭ ئەسەردە تىلغا ئالغان مۇنۇ ئىككى ئابزاس سۆزى بىزنىڭ بۇ سۆزلىرىمىزنى ئىسپاتلىيالايدۇ.

«بىز غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرىدىكى بۇددىزم تېمىسىغا يانداشقىنىمىزدا پۈتۈن ھەيكەللەر، پۈتۈن ئوبرازلار، ھەتتا چالغۇ ئەسۋابلىرىنى تۇتقان، ئۇسسۇلغا چۈشكەن كۆرۈنۈشتىكى ئوبرازلار بىلەن ساخاۋەتچى، تېۋىنغۇچى يەرلىك كىشىلەرنىڭ ئوبرازلىرىنىڭمۇ بىر مەركىزىي تېمىغا — بۇددىزم تېمىسىغا مەركەزلەشكەنلىكىنى كۆرىمىز. بۇ بىزگە ‹دۇم كۆمتۇرۇلگەن نەرسىنى دۇم كۆمتۇرۇلگەن ھالىتىدە چۈشىنىش ۋە ئىزاھلاش›نىڭ زۆرۈرلۈكىنى كۆرسىتىدۇ.

شۇنىڭ بىلەن بىللە، بىز غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرىدىكى بۇددىزم تېمىسىغا يېقىنلاشقان چېغىمىزدا پۈتۈن ئوبراز، ھەتتا ساكىيامۇنىدىن تاكى يالىڭاچ گۈزەللەر، تېۋىنغۇچى ئەر - ئايالالار سىزىلغان گۈل - گىياھلارنىڭمۇ پۈتۈن مەۋجۇتلۇقنىڭ بىردىنبىر بۇلىقى ۋە گەۋدىسى بولغان رېئال دۇنيادىن ئېلىنغانلىقىنى كۆرىمىز. دۇنيا بىر پۈتۈنلۈكتۇر. دىنىي تەسەۋۋۇر رېئاللىقتىن ئۆرنەك كۆرۈنۈش ۋە ماتېرىيال ئېلىشقا موھتاج. ئاخىرقى ھېسابتا دىن ئەمەس، بەلكى رېئال دۇنيا بىردىنبىر ۋە قانۇنىيەت بويىچە ھەممىنى ئۆزىگە بويسۇندۇرىدىغان ۋە ھەممە سىرلارغا قادىر ئاچقۇچ سالالايدىغان دۇنيادىن ئىبارەت. بۇ بىزگە ‹دۇم كۆمۈ-

تۇرۇلگەن نەرسىنى قايتا تۇز قويۇپ، ئەسلىي قىياپىتى بويىچە چۈشىنىش ۋە ئىزاھلاش،نىڭ لازىملىقىنى ئۇقتۇرىدۇ.»

كۆرۈشكە بولىدۇكى، ئالمىنىڭ غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتىنى كۆپ نۇقتىلىق تەتقىقات مۇنبىرىدە تۇرۇپ تەتقىق قىلىشىدىكى ئاساسىي سەۋەب، ئۇنىڭ شەيئىنى ئوخشاشمىغان نۇقتىدىلا ئەمەس، بەلكى قارىمۇقارشى نۇقتىدا تۇرۇپمۇ تەتقىق قىلىشقا ماھىر بولغانلىقىدىن ئىبارەت.

3) ئەسەرنىڭ قىممىتى

(1) غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى ۋە بۇددىزم تەتقىقاتىدىكى مۇۋەپپەقىيەتلىك باشلىنىش.

ئۇيغۇر تارىخىدا 13 ئەسىرگە يېقىن ۋاقىت بۇددا ئىدىئولوگىيەسى ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان. بىر مىللەتنىڭ ھازىرغىچە بولغان مەدەنىيەت تارىخىدا بۇنداق 13 ئەسىردىن قانچىسى بولۇشى مۇمكىن؟ ھالبۇكى، بىز باشتىلا كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئەينى دەۋرلەردە بۇددىزم تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغان سانىقلىق كىشىلىرىمىزنىڭ بىرى، شۇنداقلا ئۇ ھازىرغا قەدەر ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ بولۇپمۇ رەسساملىق، ھەيكەلتىراشلىق قىسمىنىڭ غول تۇۋرۇكى بولغان تاشكېمىرلىرىمىزنى سىستېمىلىق تەتقىق قىلغان بىردىنبىر ئالىممىز. ئۇنىڭ بۇ نادىر ئەسىرى بىزگە بۇ تېمىنىڭ نەقەدەر مەپتۇنكار ھەم زۆرۈر ئىكەنلىكىنى كۆرسەتتى. ئۇنىڭ بىزگە قالدۇرغان بۇ ئىلمىي ئەمگىكى تارىخىمىزنىڭ مانىزم دەۋرى بىلەن ئىسلام زامانلىرىنى تۇتاشتۇررۇپ چۈشىنىشىمىزدىكى ئەڭگۈشتەر، ئەلۋەتتە.

(2) ئىلمىي ئەسەر يېزىقچىلىقىدا ئۇلگە ياراتتى.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن «غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى»نى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر قاتار ئەسەرلىرى ئارقىلىق ئۇيغۇر ئىلمىي ئەسەر يېزىقچىلىقىدا ئۆزىگە خاس ئۇسلۇب ياراتتى. بۇنى مۇنداق ئىككى نۇقتىغا يىغىش مۇمكىن. بىرىنچى، تىل ئۇسلۇبى.

ئۇنىڭ تىل ئۇسلۇبىنى «مۇرەككەپ، ئەمما راۋان جۈملىلەر ئارقىلىق زور تېمىنى يورۇتۇپ بەردى» دېگەن خۇلاسىگە يىغىنچاقلاش ئېھتىمال ئاددىي بولۇپ قېلىشى مۇمكىن. ئەمما، ئۇنىڭ جۈملىلىرى قانچىلىك ئۇزۇن بولسۇن، بىز ئۇنىڭدىن ئارتۇقچە بىر ئېغىزمۇ گەپنى تاپالمايمىز. ئۇنىڭ نوقۇل ئىلمىي ئەسەر تىلى بىلەنلا چەكلەنمەستىن، ئەدەبىي تۈس ئالغان سۆز - جۈملىلەر ئارقىلىق ئىلمىي ئەسەرلەرنى ئوقۇشچانلىققا ئىگە قىلىشقا كۆچىگەنلىكى ئېنىق. ئەلۋەتتە ئالىمنىڭ يورۇتۇۋاتقانلىرى كۆپىنچە قىيىن، ئابستراكت، چېتىلما تېمىلار بولغاچقا بىر قىسىم جۈملىلەرنى چۈشىنىشكە ئالاھىدە كۈچ سەرپ قىلىشقا توغرا كېلىدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىمىز. ئىككىنچى، تېمىغا دەرھال كىرىش ئۇسلۇبى. خەنزۇ تەتقىقاتچىلىرى بۇنداق ئۇسلۇبنى «ئىشىكنى ئېچىپلا تاغنى كۆرمەك» دەپ ناھايىتى توغرا تەسۋىرلىگەن. بىز «غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى» ناملىق ئەسەرنى ئوقۇش جەريانىدا ئاپتورنىڭ تېزلا تېمىغا يانداشمۇاتقانلىقىنى، نەزەريەۋى، قۇرۇق تەپسىلاتلاردىن ئۆزىنى چەتكە ئالغانلىقىنى ھېس قىلىمىز. بۇ ئېھتىمال ئاپتورنىڭ ئەينى يىللاردا تەتقىقات مېتودى جەھەتتىنلا ئەمەس، بەلكى يېزىقچىلىق ئىلمى جەھەتتىنمۇ پىشىپ يېتىلگەنلىكىنى كۆرسەتسە كېرەك. ئالىمنىڭ بۇ خىل يېزىقچىلىق ئۇسلۇبى نۆۋەتتىكى بىر قىسىم تەتقىقات ماقالىلىرىمىزدە ساقلىنىۋاتقان قۇرۇق نەزەريەۋى كىرىمىلەر ئارقىلىق ئوقۇرمەننى تېزلا زېرىكتۈرىدىغان يېزىقچىلىق ئۇسلۇبى ۋە ھە دېگەندىلا مەسىلىنى باش تېما بىلەن مۇناسىۋىتى يوق يوغان، ئالەمشۇمۇل گەپلەردىن باشلاشتەك بىمەنە ئۇسلۇب بىلەن روشەن سېلىشتۇرمىدۇر.

بۇ ئەسەر يەنە بىزگە تېمىنى قانداق يورۇتۇش، قايسى نۇقتىدىن كۆزىتىش قاتارلىق جەھەتلەردىمۇ ياخشى بىر دەرسلىك بولۇشى مۇمكىن.

3. تاشكېمىر تەتقىقاتىمىزنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى

ئالىم ئارىمىزدىن كەتكىنىگە ئون يىلدىن ئاشتى. ئالىمنىڭ بىزگە قالدۇرغان بۇ ئەمگىكى ئەسلىي غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى تەتقىقاتىدىكى بىر بۆسۈش، جۇملىدىن تۇنجى ۋە مۇۋەپپەقىيەتلىك بېسىلغان قەدەم ئىدى. ئەمما، يۇقىرىدا دېگەندەك ئالىم تېخى بۇ تېمىنى تۈگەل يورۇتۇپ بېرەلىگىنى يوق. بۇ تېمىنى ئوخشاشمىغان نۇقتىدىن، يېڭى تەتقىقات ئۇسۇللىرى بويىچە تەتقىق قىلىش ئالىم بىزگە قالدۇرغان ۋەزىپە ئىكەنلىكى ئېنىق. بولۇپمۇ ئالىم نەزەر دائىرىسىنى ئاغدۇرۇشقا ئۇلگۇرمىگەن غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى رەسىملىرى پىروتوتىپلىرىنىڭ مەنبەسى تەتقىق قىلىنىشى كېيىمسىز (يالىڭاچ) گۈزەللىك ئىپادىلەنگەن رەسىملەر روھىي ئالالىز ئۇسۇلى بويىچە قايتىدىن قاراپ چىقىلىشى لازىم ئىدى. يەنە بۇددا سەنئىتى، ھېكايەتچىلىكى بىلەن چۆچەكلىرىمىزنىڭ مۇناسىۋىتى قاتارلىق نۇقتىلاردا ئېسىل ئەمگەكلەر ئىشلىنىشى زۆرۈر ئىدى. ئەپسۇس بۇ تېما ئالىمنىڭ ۋاپات تىدىن كېيىن خۇددى ئاللىقاچان ئىشلىنىپ بولغان تەتقىقات تېمىسىدەك بىنەزەر ھالەتتە تۇرماقتا. كۆسەنلىكلەر ۋە ئۇلار يارانقان تالاي مەدەنىيەت ھادىسىلىرى خۇددى بىر بوز يەردۇر، ئوخشاشلا بۇ تېمىمۇ ئالىمدىن كېيىن جىددىي ئىشلىنىدىغان تېما دائىرىسىگە كىرمەي قالدى. بۇنداق بولۇشى، بۇ تېمىنىڭ تەتقىقات قىممىتىنىڭ يوقلىقىدىن ئەمەس، بەلكى قىيىنلىق دەرىجىسى بۇ قىرى بۇ تېمىغا تەتقىقاتچى سالاھىيىتى بىلەن يېقىنلىشالايدىغان مۇتەخەسسىسلىرىمىزنىڭ كەملىكىدىن، ئەلۋەتتە.

ئالىم كىتابنىڭ ئاخىرىدا «غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى توغرىسىدا ئېلىپ بېرىلغان ئاندا ـ مۇندا تەتقىقات ماقالىلىرى، دىسسېرتاتسىيە ياكى ئىلمىي يىغىنلارغا قاتنىشىش لايىقىتىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن يېزىلغان ماقالىلەردىن باشقا، تېخى كۆرۈنەر-

لىك نەتىجىگە ئېرىشكىنى يوق. بۇ جەھەتلەردىكى ئىلمىي پائالىـ
يەتلەر ئاساسەن پالەچ ھالدا تۇرماقتا. پۈتۈن تام رەسىملىرىنى
مەركەزلەشتۈرگەن ئالبوملۇق مۇلاھىزىلەر كەمدىن ـ كەم بولـ
دى» دەپ ئەپسۇسلانغانىدى. بۇنداق رەسىملىك ئالبوم رەسسام
جاڭ ئەيخۇڭ تەرىپىدىن ئاللىقاچان نەشر قىلىندى. «قىزىل مىڭـ
ئۆي كېمىرلىرى رەسىملىرىدىن تاللانما» (ئۈچ قىسىم) ناملىق
بۇ كىتاب بىزنى قىزىل مىڭئۆي رەسىملىرى بىلەن تولۇق دېگۈـ
دەك تەمىنلەيدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا خەنزۇ ئالىملىرى بۇ جەھەتتە
ئەھمىيەتلىك ئىلمىي خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. بىزچە، بۇ تەتقىقات
تېمىلىرى ئۇيغۇر تەتقىقاتچىلىرىنىڭمۇ دىققىتىنى تارتىشى ۋە
يېرىك ئىلمىي ئەسەرلەرنى رويابقا چىقىرىشى كېرەك. ئەنە شۇ
چاغدىلا مەسئۇلىيەت روھى كۈچلۈك، ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيـ
تىگە ئالاھىدە مۇھەببەت بىلەن مۇئامىلە قىلىپ، ئاجايىپ ئىلمىي
مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈرگەن ئۇلۇغ ئالىممىزنىڭ «قول
يازمىلىرىمىز ئەينى پېتى ھەرقايسى مۇزېيلاردا، كىتاب ئىسكىلاتـ
لىرىدا قامىلىپ ياتماقتا. بۇ جەھەتتىكى خىزمەتلەرگە يەرلىك ئا ـ
لىملار جەلپ قىلىنمىدى» دېگەن ئەپسۇسلىرىغا جاۋاب قايتۇرالمـ
غان بولىمىز.

ئۇيغۇر سەنئەت ئېستېتىكىسىنىڭ مۇنەۋۋەر جارچىسى

مۇھەممەد چاۋار

ئاپتور ھەققىدە: مۇھەممەت چاۋار 1949 ـ يىلى 2 ـ ئايدا گۇما ناھىيە گۇما بازىرىنىڭ ئارايار كەنتىدە تۇغۇلغان. 1967 ـ يىلى قەشقەر يېزا ئىگىلىك تېخنىكومىنى پۈتكۈزگەن. مۇھەممەت چاۋار ئەدەبىيات ـ سەنئەت ساھەسىگە ئالاھىدە مۇھەببىتى بار كادىر سۈپىتىدە تىرىشىپ ئىشلەپ، خوتەن ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمىدە بىرنەچچە يىل باش كاتىپ بولغان. ئۇنىڭ «يېشىل مۇھەببەت» ناملىق شېئىر توپلىمى ۋە «شاھسەنەمنىڭ ئاشىقى» ناملىق نەسرىي ئەسەرلەر توپلىمى نەشر قىلىنغان. مۇھەممەت چاۋار 2016 ـ يىلى قازا قىلغان.

*　　*　　*

«گۈزەللىك» ـ ئىنسان تولىمۇ مەپتۇن بولىدىغان شەيئى. ئىنسان ئۆز تەسەۋۋۇرىدا، خىيال ـ ئارزۇسىدا، رېئال تۇرمۇشىدا ئۆزىنى جەلپ قىلىدىغان ھەرقانداق ئىبارىگە قارىغاندا گۈزەللىك ئىبارىسىگە تولىمۇ ھېرىسمەن ۋە مەھلىيا.

ـــ ئا . مۇھەممەتئىمىن: «قاتلاملىق ئېستېتىكا»

يېتۈك ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئېستېتىكا تەت-

قىقاتى، سەنئەت ئېستېتىكىسى ئۇستىدە ئېلىپ بارغان سەمەرلىك مۇۋەپپەقىيەتلىرى ئۇنىڭ ھەقىقەتەنمۇ ئېگىلمەس ـ سۇنماس شىجائىتىنى، قەيسەر ئىلىم سۆيەر روھىنى، كۈچلۈك پەنشۇناسلىق ئىستېداتىنى ۋە بەقۇۋۋەت ئەقىل ـ پاراسىتىنى نامايان قىلىدۇ. راستىنى ئېيتقاندا، بۇ جەھەتتە ئۇيغۇر زىمىنىدا بۇگۈنگىچە ھېچكىم ئۇنىڭچىلىك كىشىنى ھاياجانغا سالىدىغان مۇنداق ئالەمشۇمۇل نەتىجىلەرنى يارىتالمىغان ئەمەس. ھېچكىم ئۇنىڭچىلىك مۇنداق كەڭ دالادا يېگانە كېزىپ باققان ئەمەس.

ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىدا ھاياتنىڭ ئۇزۇكسىز يۈكسىلىشى، خىلمۇخىللىشىشى، مۇرەككەپلىشىشى ۋە ھايات شەكىللىرىنىڭ رەڭدارلىشىشىغا ئەگىشىپ، ئىنسانلارنىڭ گۈزەللىك توغرىسىدىكى قاراشلىرىمۇ ئۇزۇكسىز يېڭىچە تۈسكە كىرىپ، سىستېمىلاشقان ئىلمىي فورماتسىيەلىك ئاڭ ھالىتىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. ئىنسانلارنىڭ بارلىق گۈزەللىك ھەققىدىكى تونۇشىيەلىك ئىزدىنىشلىرىنىڭ ھەممىسى ماھىيەتتە ئۆزى ھەقىقىدىكى ئىزدىنىشلىرىدىن ئىبارەت بولىدۇ. بۇگۈنكى زامان ئۇيغۇر مەدەنىيەت خەزىنىسىدىكى يېتۈك ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئۇيغۇر ھاياتىدا تۇنجى بولۇپ، سەنئەت ئېستېتىكىسى ئۇستىدە سىستېمىلىق ئىزدەنگەن، ئىستېداتلىق تەلەپچان پېشۋا ھېسابلىنىدۇ. ئۇ پۈتۈن دۆلەت مىقياسىدا ئېستېتىكا تەتقىقاتى ئەمدىلا باشلىنىشىغا شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئېستېتىكا دەرسلىكىنى دادىللىق بىلەن تەسىس قىلىپ، ئالىي مائارىپنىڭ سەنئەت نەزەرىيەسىنى بىر يېڭى پەللىگە باشلاپ كىرگەن بولسا، ئۇنىڭ «ئۇيغۇر كىلاسسىك مۇزىكىسى ‹ئون ئىككى مۇقام› ھەققىدە»، «ئومۇمىي ئېستېتىكا» ناملىق ئىلمىي ئەمگەكلىرىنىڭ ئېلان قىلىنىشى پۈتۈن ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ سەنئەت تەتقىقات دالاسىنىڭ يوپيورۇق مەنزىرىسىنى ئېچىپ بەردى. ئالىمنىڭ ئارقا ـ ئارقىدىن ئېلان قىلىنغان بىر قاتار ئەسەرلىرى ئۇنىڭ بۇ جەھەتتىكى تالـ

ماس شەجائىتىنى، پىداكار ئىلىم سۆيەر روھىنى، مۇپەسسەل بە-
لىم قۇرۇلمىسىنى كۆچلۈك ئىسپاتلايدۇ. ئىنسانلارنىڭ سەنئەت
توغرىسىدىكى ئاڭ چۈشەنچىسى ئالدى بىلەن ئۆزىنىڭ ھايات
مەۋجۇدىيىتىدىن كېلىدۇ. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن بۇ يەردە
«سەنئەت ئىجتىمائىي ئاڭنىڭ بىر خىل شەكلى، ئېستېتىك ئاڭ-
نىڭ ئەڭ ئالىي شەكلى» دەپ قارايدۇ. ئۇ بىلىشنىڭ قانۇنىيەتلە-
رى ۋە شەكىللىرى ئۈستىدە توختىلىپ، «سەنئەت ئىجادىيىتىنىڭ
ئوبيېكتىپ قانۇنلىرىغا، سەنئەت تەرەققىياتىنىڭ خەلقپەرۋەرلىك
يۆنىلىشىگە سادىق بولغان رېئالىستىك سەنئەت ھەققەتنى ئىپا-
دىلەش جەھەتتە مەنتىقىي بىلىش مۇۋەپپەقىيەتلىرىدىن قېلىش-
مايدۇ» دەيدۇ.

ئىنسانىيەتنى بىلىش ھەقىقەتلىك قىممەتكە ۋە ھېسسىياتلىق
قىممەتكە ئىگە بولىدۇ. سەنئەت ھاياتنى پەقەت ئوبرازلىق بىلىش-
نىڭ قانۇنىيەتلىرى ئاساسىدا كونكرېت، جانلىق، ھېسسىياتلىق،
تەسىرلىك ئىپادىلىگەندىلا، ئاندىن بىلىشنىڭ ھەقىقەتلىك قىم-
مىتىگە ئوخشاشلا كىشىلەرنىڭ دۇنيا قارىشىغا، ھېسسىياتىغا، تا-
رىخ قارىشىغا، ئېستېتىك قارىشىغا تەسىر كۆرسىتەلەيدۇ. بۇ
سەنئەتنىڭ قوش قىممەتلىك نەزەرىيەسىنىڭ ئاساسىدۇر. سەنئەت
ئېستېتىك قانۇنىيەت ئاساسىدا راۋاجلىنىدۇ. سەنئەت تارىخىدىن
قارىغاندا، سەنئەت ئىجادىيىتىدە تۇرلۈك تەلىماتلار بولۇپ، ھەم-
مىسىنىڭ ئۆزىگە خاس تۇپلۇك نەزەرىيەسى بولىدۇ، سەنئەت ئى-
جادىيىتىنىڭ تۇپ قانۇنىيىتى، گۈزەللىك قانۇنىيىتى ئاساسىدا
ئېلىپ بېرىلىدىغان ئاڭلىق ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىش پائا-
لىيىتىدۇر. «ئۇ بىلىش نەزەرىيەسى خاراكتېر ۋە ئېستېتىك تە-
پەككۇر قىممىتىگە ئىگە. ئۇ قايتا گەۋدىلەندۈرۈش بىلەن ئىپادە-
لەشنىڭ بىرلىكى ئاساسىدىكى قانۇنىيەت. بۇ قانۇنىيەت سەنئەت
جىنسىنىڭ ئىجادىيەت ئۇسۇلىدىن پەرقلىق بولۇپ، رېئالىستىك سەن-
ئەتنىڭ ئاڭلىق ئىجادىيەت جەريانىنى باشقۇرىدۇ ۋە ئەسەرنىڭ

ئىستېتىك قىممىتىگە ئاساس سالىدۇ.» (ئا. مۇھەممەتئىمىن «ئومۇمىي ئىستېتىكا»دىن)

كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن كەڭ كۆلەملىك ئۆگىنىش ۋە تەتقىقات جەريانىدا دۇنيانىڭ ئەڭ نادىر ئىستېتىكا جەۋھەرلىرى بىلەن تونۇشقان. ھەر خىل تىلدىكى ئەسەرلەرنى پىششىق ۋە ئەتراپلىق ئۆگەنگەن ھەمدە ئۇيغۇر سەنئەت ھاياتىنى كۆڭۈل قويۇپ تەتقىق قىلغان. ئۇنىڭ ئىستېتىكا تەتقىقاتىدىن ئايانكى، ئۇ تەتقىقاتتا سىنتېزلاشقا ئالاھىدە كۈچ سەرپ قىلغان. شۇ ۋەجىدىن، ئۇنىڭ ئاساسلىق ئەسەرلىرىدە ئاتالغۇ ـ ئۇقۇملارنىڭ دائىرىسى، كاتېگورىيەسى، ئېنىقلىمىسى تولىمۇ دەل، يارقىن، چۈشىنىشلىك شەرھلەنگەن. بولۇپمۇ ئىستېتىكا نەزەريىەسىدىكى شەرھلەش قىيىن، ئۆلچەملىك مەنىسى تېخىچە بېكىتىلمىگەن قىسمەن ئاتالغۇلار ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىدىئال خۇسۇسىيىتى، سۆز ئادىتى، پەنشۇناسلىق ئۆلچەملىرى بويىچە ئىنتايىن ئىخچام ئىپادىلەنگەن، بېكىتىلگەن. ئۇ ئىستېتىكىنىڭ تۈپ قانۇنىيەتلىرىنى شەرھلىگەندە، ئىنسانىيەتنىڭ پۈتكۈل تەرەققىيات جەريانى بىلەن تەپەككۇر تارىخىغا ئومۇمىيۈزلۈك نەزەر تاشلاپ، غەرب ۋە شەرقنىڭ پەن مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى نەتىجىلىك يەكۈنلىگەن. دەرھەقىقەت، كۆپ يىللاردىن بۇيان ئىستېتىكا تارىخىدا ئىستېتىكىشۇناسلار سەنئەتنىڭ تۈپ ماھىيەتلىك خۇسۇسىيەتلىرى ئۈستىدە توختىماستىن مۇنازىرە ئېلىپ بېرىۋاتقان بولسىمۇ، ھەرقايسىلىرى ئۆز قارىشىدا چىڭ تۇرۇپ، يا سەنئەتنىڭ ئىجتىمائىي خۇسۇسىيىتى ئۈستىدە، يا سەنئەتكار ئىستېتىكىلىقىنىڭ قانۇنىيەتلىرى ئۈستىدىلا توختاپ قېلىشتى. نەتىجىدە، كۆپ ھالدا سەنئەتنىڭ ماھىيەتلىك خۇسۇسىيىتى ئۈستىدە بىر تەرەپلىمە يەكۈن چىقىرىشتى. بولۇپمۇ تەتقىقاتنىڭ مەنتىقلىق تەرەققىياتىنى ئاددىيلاشتۇرۇپ، سەنئەت بىلەن سىياسىيىنىڭ مۇناسىۋىتىنى فورمۇلالاشتۇرۇپ، تولىمۇ بىمەنە سەنئەت ھادىسىلىرى-

نى كەلتۇرۇپ چىقاردى. ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئېس-
تېتىكا تەتقىقاتىدا بۇ جەھەتتە تولىمۇ پاساھەتلىك جاۋاب بېرىدۇ.
ئۇ ئېستېتىكىنىڭ تۈپ قانۇنىيىتىنى شەرھلىگەندە، ئۇنى مۇنداق
تۆت نۇقتىغا يىغىنچاقلايدۇ:

«سەنئەت ئېستېتىكىسىدا چىنلىق قانۇنىيىتى ئەڭ تۈپ قا-
نۇندۇر. سەنئەتتە تۇرمۇشنىڭ چىنلىقىدىن چەتنەپ، ھەرقانداق
بىلىشنىڭ قىممىتىدىن سۆز ئاچقىلى بولمايدۇ. مەيلى رېئالىس-
تىك سەنئەت ياكى رومانتىك، فانتازىيەلىك سەنئەت بولسۇن،
ھەممىسى چىنلىقنىڭ ئالاھىدە شەكلىدىكى بەدىئىي ئىپادىسىدىن
ئىبارەت. چىنلىق قانۇنىيىتى سەنئەتنىڭ تۈپ ئۆلچىمىدۇر. شۇ-
نىڭ بىلەن تەڭ، سەنئەتتە چىنلىق بولسىلا كۈپايە قىلمايدۇ. ئۇ-
نىڭدا ئوبرازلاشقان دۇنيامۇ بولۇشى كېرەك. دېمەك، سەنئەت ئوب-
يېكتىپ چىنلىق بىلەن سەنئەت چىنلىقىنىڭ ئورگانىك بىرلە-
كمىدۇر، بۇنىڭسىز سەنئەتنىڭ ھەقىقىي قىممىتىدىن سۆز ئېچىش
مۇمكىن ئەمەس.

سەنئەت تۇرمۇشنىڭ چىنلىقى بىلەن ھېسسىياتنىڭ بىرلىكە-
دە ئىشقا ئاشىدۇ. بىلىش كېرەككى، سەنئەتتە چىنلىق، ھېسسە-
يىات بولسىلا بەدىئىي ئوبراز ۋۇجۇدقا كەلگەن ھېسابلانمايدۇ. بۇ
باسقۇچ سەنئەتتە پەقەت تەسەۋۋۇر ئارقىلىقلا ئىشقا ئاشىدۇ. تە-
سەۋۋۇر سەنئەتنىڭ تۈپ قانۇنىيىتىدۇر. چىنلىق قانۇنىيىتى بە-
لەن تەسەۋۋۇر قانۇنىيىتى بەدىئىي ئوبرازنىڭ بارلىققا كېلىشى
مۇشۇ ئىككى قانۇنىيەتنىڭ ئىلكىدە بولىدۇ. بۇ ماھىيەتتە سەن-
ئەتتىكى، بەدىئىي كومپوزىتسىيەلەش جەريانى بىلەن بەدىئىي ئە-
پادىلەش جەريانىدىن ئىبارەت. سەنئەتتىكى بەدىئىي ئوبرازنىڭ
ۋۇجۇدقا كېلىشى فوتوگرافىك ھەرىكەت ئەمەس، بەلكى ئۇ ئىجا-
دىي پائالىيەت، تەسەۋۋۇر پائالىيىتى، قايتا يارىتىلغان «ئىككىنچى
تەبىئەتتۇر».

ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن تەسەۋۋۇرغا دائىر سۆز-

يېكتىنىڭ ھەرقايسى خۇسۇسىيەتلىرىنى ئىنتايىن تەپسىلىي كۆرسىتىدۇ. تەسەۋۋۇرنىڭ قاتلاملىرىنى تەپسىلىي بايان قىلىدۇ. تەسەۋۋۇرنىڭ شەكىللىرى ئۇستىدە ئىنچىكە تەھلىل يۈرگۈزىدۇ. سەنئەت ئوبرازلاشقان پەلسەپە، ئوبرازسىز سەنئەتنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايدۇ. سەنئەتتە ئوبراز يارىتىش ئۇچۇن جەزمەن بەدىئىي ئىپادىلەش يېتەرلىك دەرىجىدە ئوبيېكتلاشقان بولىدۇ، شۇڭا نادىر سەنئەت ئىجادىيىتىدە سەنئەتكارنىڭ ئىستېداتى بىلەن ماھارىتى ئالاھىدە تىلغا ئېلىنمىدۇ. ئېستېتىكا تەتقىقاتىدا ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن سەنئەتكارنىڭ ئىستېداتىغا بەكمۇ كۆڭۈل بۆلىدۇ. ئۇ سەنئەتكار خەلق پىكرىنى بايان قىلغۇچى، دەۋرنىڭ پەرزەنتى، خەلقنىڭ تەربىيەچىسىدۇر، دەيدۇ.

بىز ئالىمنىڭ تەتقىقات مېۋىلىرىگە نەزەر سالغىنىمىزدا، ئۇ ئېستېتىكىنى بىر پۈتۇن جەريان سۈپىتىدە تەتقىق قىلىدۇ. بۇ جەريان شۇبھىسىز تۇرلۇك باسقۇچلارغا بۆلۈنىدۇ. ئۇنىڭ «قاتلاملىق ئېستېتىكا» نامىلىق ئەمگىكى دەل مۇشۇ باسقۇچلاردىكى تۇرلۇك ئالاھىدىلىكلەر ئۇستىدە ئېلىپ بېرىلغان قىممەتلىك نەتىجىدۇر. بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە، رېئال تۇرمۇشىمىزدا ئېستېتىك پائالىيەت بىلەن شۇغۇللانمايدىغان ھېچقانداق ئادەم بولمىسا كېرەك. ھەممە كىشىنىڭ ئۆز مەشغۇلاتى بولىدۇ، شۇنداقلا ھەممە كىشىنىڭ ئۆزىگە خاس ئېستېتىك زوقلىنىشى بولىدۇ. شۇنداق تۇرۇقلۇق، نېمىشقا ئادەملەر ئوتتۇرىسىدا، ھۇنەر ـ كەسىپلەر ئوتتۇرىسىدا ئۇزۇندىن ـ ئۇزۇنغا سوزۇلغان دەتالاشلار يۈز بېرىدۇ؟ ھەتتا ئاسانلىقچە كېلىشتۇرگىلى بولمايدىغان ئازارلىق ـ ئاداۋەتلەر بولىدۇ؟ تېگى ـ تەكتىدىن ئېيتقاندا، بۇنىڭ ھەممىسى بىزنىڭ ئېستېتىكا تەربىيەلىنىشىمىزنىڭ تېخى يېتەرلىك ئەمەسلىكىدىن ئىبارەت. كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ھاياتتا ئۇرتاقلىق بىلەن خاسلىق مۇتلەق بولىدۇ. سىز چىڭ تۇرۇۋاتقان ئاشۇ نۇقتىدا، ئېھتىمال مەن تېخىچە چۈشىنىپ يەتمىگەن، ماڭمۇ

خاس بولغان ئورتاقلىق باردۇ. مېنىڭ چىڭ تۇرغىنىمدىمۇ شۇنداق. ئۇ كەسىپتە ئۇلۇغلۇق بولسا، شۇبھىسىزكى بۇ كەسىپتىمۇ شۇنداق بۇيۇكلۇك قىملىداپ تۇرۇپتۇغۇ! بەرھەق بىز ئۆزىمىزنى چۈشىنىش بىلەن تەڭ باشقىلارنىمۇ چۈشەنسەك ئۆز قىزىقىشىمىزنى قانچىلىك ئۇلۇغلىساق، باشقىلارنىڭ قىزىقىشىغىمۇ يېتەرلىك كۆڭۈل بۆلسەك، كۈندىلىك تۇرمۇشىمىزدا نۇرغۇن بىھۇدە ئاۋارىچىلىكلەردىن ساقلانغىلى بولىدۇ.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ سەنئەت ئېستېتىكىسى ئۇستىدىكى تەتقىقاتى كۆپ تەرەپلىمىلىك بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە نۇرغۇن يېڭىدىن تەتقىق قىلىنىۋاتقان تېمىلىرىغىمۇ مۇپەسسەل جاۋاب بەرگەن. بولۇپمۇ ئۇنىڭ «قاتلاملىق ئېستېتىكا»سىدا ئېستېتىك يادرولۇق، ئاچقۇچلۇق مەسىلىلىرى ئۇستىدىكى يېڭىچە جاۋابلىرى بىزنىڭ ئۆگىنىش ۋە تەتقىقاتىمىزدا ئىنتايىن قىممەتلىك بايلىق ھېسابلىنىدۇ. كۆرسىتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، ئالمىنىڭ «قاتلاملىق ئېستېتىكا»سىدا دۇنيا ئېستېتىكىلىرىنىڭ مۇھاكىمىسىدە تا بۈگۈنگىچە دەتالاشتىن خالىي بولالمايۋاتقان ئېستېتىكىنىڭ تۈپ مەسىلىلىرى يېتەرلىك شەرھلەنگەن. بۇ مەسىلىلەر ئاساسلىقى مۇنۇلاردىن ئىبارەت: ئەسلىي گۈزەللىك بىلەن ئېستېتىك گۈزەللىكنىڭ ماھىيىتى توغرىسىدا. سەنئەت پەلسەپىسىنىڭ ئېنىقلىمىسىدىن قارىغاندا، گۈزەللىك — بىر-لەمچى گۈزەللىك ۋە ئىككىلەمچى گۈزەللىك، ماددىي گۈزەللىك ۋە روھىيەت گۈزەللىكىگە ئايرىلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، گۈزەللىك ئوبيېكتىپلىقى نەزەريىسىنى گۈزەللىكنىڭ ھەممە قاتلاملىرىغا ئومۇميۈزلۈك تەتبىقلىغىلى بولىدۇ. گۈزەللىكنىڭ ئوبيېكتىپلىقى بىلەن سۇبيېكتىپلىقىنىڭ بىرەكلىكى نەزەريىسىنى روھىيەت گۈزەللىكى، ئىجتىمائىي گۈزەللىك، ئېستېتىكىلىق ۋە سەنئەت گۈزەللىكى قاتلاملىرىدا ئومۇميۈزلۈك قوللانغىلى بولىدۇ. ۋاھالەنكى، ئۇنىڭ ھەرقانداق خالىغان گۈزەللىك قاتلىمىغا

قارىتا ئومۇمىيۈزلۈك قوللانغىلى بولمايدۇ، چۈنكى ئەسلىي گۈزەل-
لىك قاتلىمىدا ئىنكاس شەكلىدىكى ئوبيېكتىپلىق ۋە ئىپادىلەش
شەكلىدىكى سۇبيېكتىپلىقنىڭ تەسىرى بولمايدۇ. ئېستېتىكىدا
ئېستېتىكىلىقنىڭ ئوبيېكتىپلىقى بىلەن سۇبيېكتىپلىقنىڭ
بىرلىكىدىكى ئەسلىي گۈزەللىكنىڭ ئوبيېكتىپلىقى بىلەن ئىپا-
دىلەنگەن شەيئىدىكى ئوبيېكتىپلىقنىڭ خاراكتېرى بىر-بىرىگە
ئوخشاشمايدۇ. بۇ ئىككى خىل ئوخشاش بولمىغان ئوبيېكتىپلىق-
نى ئارىلاشتۇرۇۋېتىش، ماھىيەتتە ئېستېتىكا تەتقىقاتىدا سوفىس-
تىكىلىق مۇھاكىمىگە يوچۇق قالدۇرىدۇ. ئەسلىي گۈزەللىكنىڭ
مۇتلەقلىقىگە نىسبەتەن ئېستېتىكىلىق نىسپىيلىككە ئىگە بولى-
دۇ. شۇنىسى ئايانكى، ئېستېتىكىلىق ئىنسان يارىتىلغاندىن كې-
يىنكى ئېستېتىك چۈشەنچە. ئۇ تارىخىي نىسپىيلىكىدە بولىدۇ،
ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت تىندىنسىيەلىرىنىڭ تە-
رەققىياتىغا قاراپ داۋاملىق ئۆزگىرىش ياسايدۇ. ئۇ ئىندىۋىدۇئال-
لىققا، مىللىيلىككە ئىگە بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن گۈزەللىك تارى-
خىي نىسپىيلىكتە پۈتۈن ئىنسانىيەتكە ئورتاق بولغان خۇسۇسى-
يەتكىمۇ ئىگە بولىدۇ.

قەيت قىلىش كېرەككى، ئەمەلىيەتتە يالغۇز ئېستېتىك چۈ-
شەنچە نىسپىي بولۇپلا قالماستىن، مۇتلەق ئوبيېكتىپلىق خۇ-
سۇسىيىتىگە ئىگە بولغان گۈزەللىكنىڭ شەكىل - ھالەتلىرىمۇ
تۇرغۇن ھالەتتە ئەمەس، ھەممىسى ھەرىكەت جەريانىدا تۇرىدۇ.
ئېستېتىكا ئېستېتىكىلىق گۈزەللىك چەكسىز، گۈزەللىكنى بە-
لىشمۇ چەكسىز بولىدۇ. تەبىئەت گۈزەللىكى بۇزغۇنچىلىقتىن
قورقمايدۇ. ئىنسانلارمۇ گۈزەللىكنىڭ ۋاقىت، ھادىسىلەر تۈپەي-
لىدىن خازان بولۇشىدىن قورقمايدۇ. ئېستېتىكىدا ئېستېتىكىلىق
بەدىئىي ئوبرازچانلىققا ئىگە بولىدۇ. ئۇنىڭدا ئاساسلىقى ئىنسان
سۇبيېكتىدە ئىنكاس قىلىنغان ۋە قايتا قۇراشتۇرۇلغان ھېسسىي
ۋە تەپەككۇر ئوبرازلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇنىڭ ئاساسىي شەكلى

ئىدراكىي ئوبراز ۋە بەدىئىي ئوبرازدىن ئىبارەت. ئېستېتىكىلىق - ئىنسانىي ھېسسىياتچانلىق قىممىتىگە، ئىنكاس قىممىتىگە ۋە ئىپادىلەش قىممىتىگە ئىگە بولىدۇ. ئېستېتىك ھېسسىيات ئوبرازنى ئوبېيېكت قىلىدۇ. ھېسداشلىق — ئىجتىمائىي ھېس - تۇيغۇ ئىچىدىكى ئەڭ ئاساسلىق ھېس - تۇيغۇدىن ئىبارەت. سەنئەتنىڭ تەربىيەۋى تەسىرىمۇ ئاساسلىقى شۇ ئىنسانىي ھېسداشلىق قوزغاشتىن ئايرىلالمايدۇ.

شۇنى قايتا كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، بۇ يەردە تىلغا ئېلىنىۋاتقان سەنئەت ئەمەلىيەتتە سەنئەتنىڭ ھەممە تۈرلىرىنى، يەنى تۈرمۇش - مۇھىت سەنئىتى (ھۈنەر - سەنئىتى، بىناكارلىق سەنئىتى، مۇھىت سەنئىتى)، تەسۋىرىي سەنئەت (ھەيكەلتىراشلىق سەنئىتى، رەسساملىق سەنئىتى)، مۇزىكا - ئۈسسۇل سەنئىتى (مۇزىكا سەنئىتى، ئۈسسۇل سەنئىتى)، تىل - يېزىق سەنئىتى (ئەدەبىيات سەنئىتى، شېئىرىيەت سەنئىتى، خەتتاتلىق سەنئىتى، ناتىقلىق سەنئىتى)، ئۈنۈمۈپرسال سەنئەت (تىياتىر سەنئىتى، كىنو سەنئىتى، تېلېۋىزىيە سەنئىتى) قاتارلىق ساھەلەرنىڭ بارلىقىنى كۆرسىتىدۇ. شۇڭا ئېستېتىكا ئۆگىنىشتە سەنئەتنىڭ پۈتكۈل دائىرىسىنى ئورگانىك بىر پۈتۈنلۈكتە تەسەۋۋۇر قىلىش كېرەك. ئېستېتىكىنى ئۆگىنىۋاتقاندا ياكى تەتقىق قىلىۋاتقاندا، ئۈنى ھەرگىزمۇ مۇئەييەن ساھەنىڭ، مۇئەييەن كەسىپنىڭ ئالاھىدىلىكى بويىچىلا ئىگىلەشكە بولمايدۇ. ئۈندىن باشقا ئىنسان ھايات‌لىقنىڭ ئىشلەپچىقىرىش، ياشاشنىڭ تۈرلۈك ساھەلىرىدىمۇ ئىشلەپچىقىرىش، تۈرمۇشقا ئائىت ھاياتلىقنىڭ ھەر خىل شەكىلدىكى ئېستېتىكىلىقى بولىدۇ. ھاياتتا كىشىلەر مۇشۇ ساھەلەردىمۇ ئوخشاشمىغان مەزمۇن، شەكىلدە ئۆزلىنىڭ ئېستېتىك ئارزۇسى ۋە غايىسىگە ئېرىشەلەيدۇ. مەن بۇ ماقالەمنىڭ بېشىدىلا كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك، يېتۈك ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئېستېتىكا تەتقىقاتى، سەنئەت ئېستېتىكىسى ئۇستىدە ئېلىپ

بارغان سەمەرلىك مۇڭۇپپەقىيەتلىرى ئۈنۈك ھەقىقەتەنمۇ ئېگىلمەس ـ سۈنماس شىجائەتتىنى، قەيسەر ئىلىم سۆيەر روھىنى، كۆچلۈك پەنشۇناسلىق ئىستېداتىنى ۋە بەقۇۋۋەت ئەقىل ـ پاراسىتىنى نامايان قىلىدۇ. راستىنى ئېيتقاندا، بۇ جەھەتتە ئۇيغۇر زېمىنىدا بۇگۈنگىچە ھېچكىم ئۈنۈچىلىك كىشىنى ھاياجانغا سالىدىغان مۇنداق ئالەمشۇمۇل نەتىجىلەرنى يارىتقان ئەمەس. ھېچكىم ئۈنۈچىلىك مۇنداق كەڭ دالادا يېگانە كېزىپ باققان ئەمەس. ئۇ ھەقىقەتەن سەنئەت ئېستېتىكىسىنىڭ مۇنەۋۋەر مەشئەلچىسى بولۇشقا مۇناسىپ، مەن ئۈنۈك گۈزەللىكىنى ئادەتتىن تاشقىرى قىزغىن سۆيىدىغان روھىغا ئەمىلىك تىلەيمەن!

«سەۋدالىق تەئەججۇپنامىسى»نىڭ تىل ۋە شەكىل گۈزەللىكى ئۈستىدە ئىزدىنىش

مېھرىئاي تۇداخۇن

ئاپتور ھەققىدە: 1977 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى غۇلجا شەھىرىدە تۇغۇلغان. 1995 ـ يىلىدىن 2000 ـ يىلىغىچە شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى تىل ـ ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ ئۇيغۇر تىل ـ ئەدەبىيات مائارىپى كەسپىدە ئوقۇغان. 2001 ـ يىلىدىن ھازىرغىچە ئىلى ئوبلاستلىق رادىيو ـ تېلېۋىزىيە ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئىشلەپ كېلىۋاتىدۇ. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ «سەۋدالىق تەئەججۇپنامىسى،دىكى نەسرلەرنىڭ تىل ۋە شەكىل گۈزەللىكى ئۈستىدە ئىزدىنىش» ناملىق ماقالىسى «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 2009 ـ يىللىق 1 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان. مېھرىئاينىڭ ئۇنىڭدىن باشقا يەنە «يازغۇچى ۋە ئوقۇرمەن»، «قۇتادغۇ بىلىك،تىكى مەرىپەتچىلىك قارشى ھەققىدە» قاتارلىق ماقالىلىرى ئېلان قىلىنغان.

*　　*　　*

نەسر ـــ ئەدەبىياتنىڭ ئەڭ ئەركىن ژانىرلىرىنىڭ بىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى ۋە ئەۋزەللىكلەرگە ئىگە. ئۇ پىكىرنى ئەركىن ئىپادىلەش، تىلى يېنىك بولۇش، ئىپادىلەش جەھەتتە چەكلىمىلىككە ئۇچرىماسلىقتەك ئەۋ-

زەللىكلىرى بىلەن ئەدەبىياتتا ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا قارايدىغان بولساق، نەسر ئىجادىيىتىنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدا خېلى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى بايقايمىز. مەسىلەن: 7 ــ 8 ـ ئەسىرگە تەئەللۇق مەڭگۈ تاش تېكىستلىرىنىڭ تىلىغا قارايدىغان بولساق، ئۇ تېكىستلەرنىڭ تىلى يېقىملىق، ۋەزنى يېنىك، شېئىرىي پۈراق بىلەن بايانچىلىقنىڭ بىرلەشكەنلىكىنى كۆرەلەيمىز. بۇلار بىزنىڭ ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئەڭ دەسلەپكى نەسرىي شەكىللىرىدۇر. ئەپسۇسكى، كېيىنكى نەچچە ئەسىرلىك تەرەققىيات جەريانىدا نەسر ئىجادىيىتى ئاساسلىق ئەدەبىي شەكىل سۈپىتىدە داۋاملىشالمىدى، ئەمما ئايرىم ساندىكى ئەدەبىلەرنىڭ ئىجادىيىتىدە نەسر شەكلىنىڭ بەزى ئالاھىدىلىكلىرىنى بايقايمىز.

ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىيات باسقۇچىغا كەلگەندە نەسر ئىجادىيىتى باش كۆتۈرۈپ تەدرىجىي ئومۇملاشتى ۋە بۈگۈنكى زامان ئەدەبىياتىدا جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى، شۇنداقلا مۇھىم بىر ئەدەبىي ژانىر سۈپىتىدە ئەدەبىيات تارىخىمىزدىن ئورۇن ئالدى.

ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىدا نەسر ئىجادىيىتىگە يول ئاچقان تالانتلىق شائىر لۇتپۇللا مۇتەللىپ «ئەجەل ھودۇقۇشىدا»، «پادىشاھ سامۇرايلىرى ئېغىر ھالسىرايدۇ»... دېگەن نەسرلەرنى يازغان بولسا، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر «دېڭىزدىن سادا»، «باش ئەگمە» قاتارلىق نەسرلەرنى يېزىپ نەسر ئىجادىيىتىنىڭ ئومۇملىشىشىغا كۈچ چىقاردى. يېڭى دەۋرگە كەلگەندە ئەدەبىي ئىجادىيەتتە نۇرغۇن ئەدەبىلەر نەسر ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ، نەسر ئىجادىيىتىنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى ئورنىنى تىكلىدى. ئۇيغۇر نەسرىچىلىكى بۇ باسقۇچتا رەسمىي ژانىر سۈپىتىدە كەڭ ئەدەبىيات ھەۋەسكارلىرىنىڭ دىققىتىنى تارتتى. بۇ باسقۇچتا نەسر ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللانغان ئەدەبىلەر ناھايىتى كۆپ بولۇپ ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر، ئەخمەت ئىمىن، نۇرمۇھەممەت توختى، ئابدۇشۈكۈر مۇ-

ھەممەتئىمىن، ھاجى ئەھمەد كۆلتىگىن... قاتارلىق ئەدىبلەر دەسلەپكى قەدەمدە نەسر ئىجادىيىتىنىڭ گۈللىنىشىنى مەيدانغا كەلتۈرگەن بولسا، ئابدۇقادىر جالالىدىن، ئەنەيتۇللا قۇربان، ئەزىز تاشتۆمۈر، بەگمەت يۇسۇپ... قاتارلىق ياش - ئوتتۇرا ياش ئەدىبلەر نەسر ئىجادىيىتىنىڭ كۆپ خىللىشىشىغا تۆھپە قوشتى ھەمدە نەسر ئىجادىيىتىنىڭ شەكىل، تىل، ئىپادىلەش جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكىگە كۆڭۈل بۆلۈپ، ئىنسانىنىڭ مۇرەككەپ تۇيغۇ دۇنياسىدىن يېڭى بىر رېئاللىقنى تەسۋىرلەپ چىقتى.

قىسقىسى، ئۇيغۇر نەسرچىلىكى 20 - ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا قايتا گۈللىنىپ، تەرەققىي قىلىپ ھازىرقىدەك ھالەتكە كەلدى. بۇ جەريانداۋ يۇقىرىقىدەك نۇرغۇن ئەدىبلەر نەسر ئىجادىيىتىگە ئۆزىنى بېغىشلاپ، ئاز بولمىغان ئەسىرلەرنى يازدى.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن (1933 — 1995) مىللىتىمىزدىن چىققان ئۇلۇغ ئالىم، مائارىپچى بولۇپلا قالماي، يەنە تالانتلىق ئەدىب ئىدى. ئۇ ھاياتىدا نۇرغۇن تەتقىقات خىزمەتلىرىنى ئىشلەش بىلەن بىر ۋاقىتتا ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەنمۇ شۇغۇللىنىپ كۆپلىگەن شېئىر، نەسرلەرنى يازغان. ئۇنىڭ شېئىرلىرى «رۇبائىيات»، «چۇغلۇق» دېگەن نامىلاردا، نەسرلىرى «سەۋدالىق تەئەججۇپنامىسى» دېگەن نامدا نەشر قىلىنغان. بۇ توپلامدىكى نەسرلەر ناھايىتى كۆچلۈك پەلسەپىۋى پىكىر بىلەن يۇغۇرۇلغان بولۇپ، بۇ بىر قاتار نەسرلەرنىڭ تېما دائىرىسى ناھايىتى كەڭ، يەنى ئادەم، تەبىئەت، جەمئىيەت، مەدەنىيەت، تارىخ... قاتارلىق ساھەلەرگە چېتىلىدۇ. بۇ نەسرلەر ئەدىبنىڭ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدىكى ئەمگىكىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ناھايىتى كۆچلۈك دەۋر ئارقا كۆرۈنۈشىگە ئىگە. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ: «بۇ تارىخنىڭ سەۋدالىق يىللىرىدا يېزىلغان تەئەججۇپنامە، بۇنداق يىللارنى ئاپەتلىك دەپ ئاتىساق، ئاپەتلىرى تولىمۇ پاجىئەلىك. بۇنداق يىللارنى ئامەتلىك دەپ ئا-

تساك ئۇنىك ئىنسانىيەتنىك تەجرىبىلىرىنى توپلاپ، زۇلمەتنى يېڭىپ ئالغا ئىلگىرىلىشىگە قوشقان تۆھپىسى ھېكمەتكە باي قىممەتلىك ئىكەنلىكىنى ئىنكار قىلغىلى بولمايدۇ. بۇ ھەقىقەتەن سەۋدالىق يىللىرى ئىدى. سەۋدالىقنىك پاجىئەسى ئىچىدە، سەر-سانلىق ئىچىدە كۆتۈلمىگەندە كونا يوشۇرۇن خەزىنىگە ئېرىشىپ قېلىش مۇمكىنچىلىكى نۇرغۇنلىغان خەلق چۆچەكلىرىدە ئىس-پاتلانغانغۇ؟» ئېيتىلغاندەك، يازغۇچى كىشىلىك تۇرمۇش ھەقىقەتىدىن ئالغان تەسىراتلىرىنى يۇكسەك پەلسەپىۋى پىكىر بىلەن ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

«سەۋدالىق تەئەججۇپنامىسى»دىكى نەسرىلەرگە قارايدىغان بولساق، بۇ نەسرىلەردە لىرىكا بىلەن مۇھاكىمىنىك بىرلەشكەنلىكىنى، تىلىنىك نەپىس، يېنىك، يېقىشلىق، ئوبرازلىق ئىكەنلىكىنى بايقايمىز. يەنە بىر تەرەپتىن، بۇ نەسرىلەر باشتىن - ئاخىرى بىر خىل بەدئىي قۇرۇلما ئىچىدە يېزىلغان بولۇپ، بۇ نەسرىنىك شەكلىنى ئۆزگىچىلىككە ئىگە قىلغان. توپلام «كاكۇكنامە»، «مارجاننامە»، «سۇمۇرغنامە»، «جاھاننامە» ۋە «نىجاتنامە»دىن ئىبارەت بەش نامىدىن تۇزۇلگەن، بۇلار ئىستىخىيەلىك ھالدا بىر-لەشكەن ھەمدە بىر پۈتۈن توپلامدىكى نەسرىلەرنى قۇرۇلما بىرلىكى بىلەن مەنە ئىزچىللىقىغا ئىگە قىلغان. بۇلار توپلامدىكى نەسرىلەرنىك شەكىل ئالاھىدىلىكىدۇر. ئۇنىڭدىن باشقا توپلامدىكى نەسرىلەر ئىنسان قەلبىنىك مۇرەككەپ جايلىرىنى پەلسەپىۋى پىكىرلەر بىلەن جانلىق ئىپادىلەپ بەرگەنلىكى بىلەنمۇ ئالاھىدە دىققەتكە سازاۋەردۇر.

قىسقىسى، «سەۋدالىق تەئەججۇپنامىسى»دىكى نەسرىلەر مەيلى مەزمۇن، تېما، تىل جەھەتلەردىكى ئالاھىدىلىكلىرىدە بولسۇن ۋە ياكى بىر پۈتۈن قۇرۇلما، شەكىل جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا بولسۇن، يېڭى دەۋر ئۇيغۇر نەسرىچىلىكىنىك يۇقىرى سەۋىيەسىگە ۋەكىللىك قىلالايدىغانلىقى، ئابدۇشۇكۇر

مۇھەممەتئىمىننىڭ نەسىر ئىجادىيىتىدىكى ئۆزگىچە تالانتىنى كۆرسىتىپ بېرەلەيدىغانلىقى بىلەن ئالاھىدە تەتقىق قىلىش قىممىتىگە ئىگە. بۇ ماقالىدە، «سەۋدالىق تەئەججۇپنامىسى»دىكى نەسرىلەرنىڭ تىل ۋە شەكىل جەھەتتىكى ئالاھىدە نۇقتىسىدىن چىقىپ ئەسەرنىڭ قىممىتىگە باھا بېرىلىدۇ.

1.«سەۋدالىق تەئەججۇپنامىسى»نىڭ تىل گۈزەللىكى

ئەدەبىيات — تىل سەنئىتى. ئۇ تىلنى ۋاستە قىلىپ ئوبراز يارىتىدۇ، ئەدەبىي ئەسەرنىڭ تىلى قانچە ياخشى بولسا، ئۇنىڭ كىشىگە بېرىدىغان تەسىرىمۇ شۇنچە چوڭ بولىدۇ. بىز بىر يازغۇچىنىڭ ئەسەرلىرىدە ئىشلەتكەن تىلىدىن ئۇ يازغۇچىنىڭ بەدىئىي تالانتىغا باھا بېرەلەيمىز. شۇڭا يازغۇچى — سەنئەتكارلار ئەسەر ئىجاد قىلغاندا ئۆز ئەسىرىنىڭ تىلىغا ئالاھىدە كۈچ چىقىرىشى كېرەك.

«سەۋدالىق تەئەججۇپنامىسى»دىكى نەسرىلەرنىڭ تىلى ناھايىتى پاساھەتلىك، ئوبرازلىق، چوڭقۇر مەنىلەرگە ئىگە بولۇشىغا قارىماي، ئادەمگە يېقىملىق تۇيغۇ بېرىدىغان لىرىكا بىلەن يۇغۇرۇلغاچقا ئوقۇرمەنگە ئالاھىدە ئېستېتىك زوق ئاتا قىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا بۇ نەسرىلەردە ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرمۇ كەڭ تۇرده مۇۋاپىق قوللىنىلىپ، نەسرىلەر تىلىنىڭ جانلىقلىقىنى ئاشۇرغان.

بىرىنچى، تىلدىكى پاساھەت

«سەۋدالىق تەئەججۇپنامىسى»دىكى نەسرىلەرنى ئوقۇيدىغان بولساق، ناھايىتى چوڭقۇر مۇلاھىزىلەرگە باي، مەنىلىك ئىبارىلەرنى ئۇچرىتىمىز. بۇ نەسرىلەرنىڭ بەزىلىرى بىزگە ئەجدادلاردىن قالغان ھېكمەتلىك سۆزلەرنى ئەسلەتسە، يەنە بەزىلىرى ئالەمنىڭ قانۇنىيەتلىرى، ئىنسان ھاياتىنىڭ قىممەتلىك تەرەپلىرى، كىشىلىك تۇرمۇش ھەقىقەتلىرىنى سۆزلەپ بېرىپ، بىزنى ئىنسان ھېكمەتلەر دۇنياسىغا باشلايدۇ. مەسىلەن:

«كاككۇك! سەن ھاۋا بوشلۇقىنىڭ ئەركىن مەلىكىسى. قەپەس ئىستىقامەتكاھىنىڭ مەردانە غەزەلچىسى، زېمىن بايلىقىنىڭ ئەر- كە سايامەتچىسى. ئىنسان ئۇچۇن پەلەكنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى بىلمەيمەن...

ئانا باغرىدا ئەركە، تەسەۋۋۇر كۆكسىدە ئەركىن ئۆسكەن ئوماق بالىنىڭ كىشىلەر ئالدىدا خۇشامەتچى بولمىغانلىرىنى ئاز ئۇچراتـ قىنىم ئۇچۇن ھەسرەتلىنىمەن...»

يازغۇچى نەسرىنىڭ «كاككۇكنامە» دېگەن بۇ بۆلىكىدە قەپەسكە تۇتقۇن بولغان كاككۇكقا خىتاب قىلىش ئارقىلىق ئىنسان بىلەن كاككۇك ئوتتۇرىسىدا چوڭقۇر مۇلاھىزە يۈرگۈزىدۇ. يازغۇچى نەـ زىرىدىكى كاككۇك قەپەسكە مەڭگۇ باقىمىدە قۇش ئەمەس، بەلكى ئۇ ئۆز ئەركىنلىكىگە ئىنتىلگۈچى، ئۆزىنى قايتا ياراتقۇچى، پەـ لەكنىڭ ئەركىن سەيياھى. ئىنسان بولسا پەلەكنى تەقدىر ـ قىسمەت ئورنىدا چۈشەنگۈچى، ئۆزىنىڭ قىممىتىنى ئۆزى خاراب قىلغۇچى. بۇلار يازغۇچىنىڭ ئاپەتلىك يىللاردىن ئالغان تەسىراتـ لىرىنىڭ كىچىككىنە بىر ئۇزۇندىسى بولۇپ، بىر دەۋر كىشىلەـ رىنىڭ روھىي ھالىتىنى يۈكسەك بەدئىي تەپەككۇر بىلەن ئەكس ئەتتۈرگەن.

ئۇنىڭدىن باشقا، بۇ نەسرىلەردە ناھايىتى چوڭقۇر ھايات ھەقـ قەتلىرى ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولۇپ، يازغۇچى بەزىدە ھېكايە سۆزـ لەش ئارقىلىق بۇنى ئەملگە ئاشۇرغان. مەسىلەن:

«لالە غۇنچىلىرىغا بىتاقەت بۇلبۇل: ئەي گۈلۈم ئېچىلساڭچۇ، دېدى.

لالە غۇنچىسى گۈل بەرگىنى ئاچتى. لالىلەر بۇلبۇلنى ئورۇـ ۋېلىشتى. بىراق، بۇلبۇل خۇشال بولمىدى.

بۇلبۇل گۈل لالىلىرىگە قاراپ نىدا قىلدى: ماڭا كېرىكى گۈـ

زەللىك خەزىنىسى ئەمەس، ئۇ چىرايلىقنىڭ زىندانى، بېزەكلەر-نىڭ قەپىسى. ماڭا كېرىكى ئىشق ـ مۇھەببەت بۇلىقى بولغان سېنىڭدىن ئۇرغۇپ چىقىپ، بىئارام كۆڭۈلگە ئارام بېرىدىغان بەر-باھا يۇكسەك سۆزلىرىڭ، دېدى.

لالىلەر قاقاھلاپ كۈلۈشتى، ئۇنىڭ خۇش پۇرىقى چېچىلدى. شەبنەم پىيالىلىرىگە مەيلەر قۇيۇلدى. ئىشق بىلەن كۈيلەنگەن يۇكسەكلىك گۈزەللىكىنى ھېكمەت دۇردانىلىرى بىلەن شولىلاندۇردى.

بۇلبۇلنىڭ كۆڭلى ئېچىلدى، گۈلزار ئاشىقى، بۇلبۇلى ئازادەگە ئايلاندى.»

بۇ پارچىدە يازغۇچى بۇلبۇلنىڭ گۈلگە بولغان مېھىر ـ مۇ-ھەببىتى، سەممىي ساداقىتىنى چىن ھېسسىياتىنى ناھايىتى جانلىق تىل بىلەن ئىپادىلەپ، ئىنسانىنىڭ سەممىي، ساداقەت-لىك، چىن ۋاپادارلىق يۇكسەك غايىنىڭ ئۇلگىسى بولغان بۇلبۇل-دىن ئۆگىنىشى كېرەكلىكىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

ئىككىنچى، تىلدىكى ئوبرازچانلىق

«سەۋدالىق تەئەججۇپنامىسى»دىكى نەسرىلەردە ناھايىتى ئوبراز-لىق تىل ئىشلىتىلگەن بولۇپ، بۇ ئەسەرنىڭ جانلىقلىقىنى ئا-شۇرغان. بۇ توپلامدىكى نەسرىلەرنىڭ ئومۇمىي ئالاھىدىلىكىدۇر. يازغۇچى ئەسەردە مەلۇم بىر مەزمۇننى ئىپادىلەش ئۈچۈن ناھايىتى جانلىق، ئىخچام، نەپىس، ئەمما چوڭقۇر مەنىلىك سۆزلەرنى تاللاپ ئىشلەتكەن. بۇنداق ئەھۋال بەزى نەسرىلەرنى مۇستەقىل مەنىگە ئىگە قىلغان. مەسىلەن:

«ئۇمىد، ئۇمىد، ماڭا كېرىكى ئاشۇ نۇرانە ئۇمىد... ئۇمىد ئۇ نېمە ئىدى...

ئۇمىد ـــ قاراڭغۇ كېچىدىكى شولىلىق چىراغ.

ئۇمىد — تەسەۋۋۇر دەرىخىدىكى رومانتىك قۇش قونىدىغان چاغلىرىدا.

ئۇمىد — رېئاللىقتىن بىزار بولغان مېڭىنىڭ لىرىك ئايۋاندىكى شېرىن چۈشى.

ئۇمىد — روھىيەت شىپاگىرىنىڭ تۇتىيا دورىسى.

ئۇمىد — پىل جىسمىنى پەيدەك ئۇچۇرىدىغان قانات.

ئۇمىد — يۇلتۇزلار چاچقۇلىرىنى ساماۋا ئارقانسىز كۆتۈرۈپ تۇرىدىغان ماگنىت.

ئۇمىدسىزلىك قىيامىتى.»

يازغۇچى بۇ يەردە ئاجايىپ ئوبرازلىق تىل بىلەن ئۆزىنىڭ ئۇمىد توغرىسىدىكى چۈشەنچىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ۋاھالەنىكى، يازغۇچىنىڭ نەزىرىدە ئۇمىد نوقۇل ھالدىكى بەختنىڭ بېشارىتى ئەمەس، ئۇنىڭ نەزىرىدە ئۇمىد يۇقىرىقىدەك نەچچە خىل مەنىلەرنىڭ بىرلەشمىسى، يازغۇچى بۇنى بىرنەچچە خىل ئوبرازلارغا يىغىنچاقلاپ مۇھاكىمە قىلىدۇ. يازغۇچى ئۇمىدنى بەزىدە «قاراڭغۇ كېچىدىكى شوللىق چىراغ» دېسە، بەزىدە ئۇنى قۇشلارنىڭ چاڭگىسىغا، چۈشكە، تۇتىياغا، قاناتقا، ماگنىتقا... تەققاس قىلىدۇ. بۇ سۆزلەر ناھايىتى ئوبرازلىق، جانلىق بولۇپ نەسرىنىڭ تەسىرچانلىقىنى ئاشۇرغان.

يازغۇچى يەنە ئۇمىد بىلەن ئۇمىدسىزلىكنى سېلىشتۇرۇپ، ئۆزىنىڭ بۇ ھەقتىكى قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. مەسىلەن:

«ئۇمىدسىزلىكنى نۆل قىلىپ، مۇھەببەتكە نەزەر سالغىنچۇ!

ئۇ مۇھەببەت تولغان روھىي خەزىنە!

ئۇمىدسىزلەرگە ۋارقىرايمەن: مۇھەببەت ئاداشقان يەلكەنىڭ ئالدىدا كۆرۈنگەن ئالتۇن قىرغاق!

ئۇمىد خىيالچىلىرىغا پىچىرلايمەن: ئۇمىد — چەكسىز ئۇمىدسىزلىك مازغايلىرىدىن ھاسىل بولغان زۇمرەت قەلئە...»

تىلدىكى پاساھەت، جانلىقلىق، ئوبرازچانلىق بۇ توپلامدىكى نەسرلەرنى ناھايىتى چوڭقۇر مەنىگە ئىگە قىلغان.

ئۇچىنچى، تىلدىكى قويۇق شېئىرىي پۇراق

شېئىرىي پۇراقنىڭ كۈچلۈك بولۇشى — بۇ توپلامدىكى نەسرلەرنىڭ تىلىدىكى يەنە بىر ئالاھىدىلىك دېيىش مۇمكىن. بۇ نەسرلەردە لىرىكا بىلەن مۇھاكىمە بىرلەشتۈرۈۋېتىلگەن بولۇپ، ئىككىسىنىڭ بىرىكىشى ئاساسىدا نەسرلەر شېئىرىي خۇسۇسىيەتكە ئىگە قىلىنغان. ھەتتا بەزى نەسرلەر شېئىرىي قاپىيەگىمۇ ئىگە بولۇپ، ئوقۇغان كىشىگە بىر پارچە لىرىك شېئىر ئوقۇغاندەك تۇيغۇ بېرىدۇ.

شېئىر بىلەن نەسرنىڭ ئۆزئارا يېقىنلىقى ھەممىمىزنىگە مەلۇم بولۇپ، نەسرمۇ شېئىرغا ئوخشاش ئەركىن ھېس ـ ھاياجانىنىڭ مەھسۇلى. شېئىرىي رىتىم بىلەن نەسرىي تىلدىكى ئوينىاقلىق، ۋەزىندىكى ئەركىنلىك، ئىپادىلەش جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلەر ئۇلارنىڭ بىر ـ بىرىگە يېقىنلىقنى ھاسىل قىلغان. بۇ ھەقتە شائىر بۇغدا ئابدۇللا مۇنداق دەيدۇ: «شېئىر بىلەن نەسرنى بىر تۇغقان دېيىشمۇ مۇمكىن. نەسر يازغۇچى گەرچە شائىر بولمىسىمۇ، ياكى ئۇ ئۆز قەلىمى بىلەن شېئىر رىتىمىغا مۇراجىئەت قىلمىسىمۇ، چىنلىق، ھېسسىيات ۋە شېئىرىي مەنزىلگە چوقۇم كاپالەتلىك قىلىشى كېرەك.»

«سەۋدالىق تەئەججۇپنامىسى»دىكى نەسرلەرنىڭ رىتىمى جانلىق، ئوقۇشچانلىققا ئىگە بولۇپ، ئۆز نۆۋىتىدە يەنە شېئىرىي قاپىيەگىمۇ ئىگە. مەسىلەن:

«باھار — گۈزەل تەبىئەتنىڭ گۈزەل پەسلى.

باھار — جانلىق تەبىئەتنىڭ مۇھەببەت مەۋسۇمى. سەن قوزغايسەن، ئۇمىد ـ ھەۋەس، مۇھەببەتنى، قوزغايسەن دەردلىك دىللاردىكى جاراھەتنى...»

بۇ پارچىنى ئوقۇغىنىمىزدا نەسرىنىڭ مەزمۇنىدىن قانچە ھۇ-زۇرلانساق، نەسرىدىكى شېئىرىي رېتىمىدىنمۇ قەلبىمىز شۇنچە لەرزىگە كېلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، بۇ نەسرىلەردە نەسرىي بايان بە-لەن شېئىرىي بايان بىرلىشىپ كەتكەن ئەھۋاللارمۇ بولۇپ، نەس-رىي تىلدا قوش ئۇنۇم ھاسىل قىلىنغان. مەسىلەن:

«سەن بۇلبۇل، ئاۋازسىز، تىنچىق كېچىدە سايرىغان تەنھا بۇلبۇل.

سەن يۇلتۇز، ئايسىز، بۇلۇتسىز كېچىنى يېرىپ چىققان يۇل-تۇز.

ئاي چىقتى دېگىز تاشتى، قۇلۇلىلەر لەرزىگە كەلدى، يا پراقلا شەبنەم مارجانلىرى چۈشتى.

تاڭ ئاتتى، لالە يۇزىدە ھەرە ئۆە كېپىنەك مارجانلىرى قوزغالدى.

مانا، بۇلبۇل نامسىز دەريا لېۋىگە گۈل ھەققىدە مەرسىيە ئو-قۇدى...»

بۇ پارچىدا لىرىكىمۇ، شېئىرىي رېتىممۇ بار بولۇپ بىرلا ۋا-قىتتا ئىككى خىل ئۇنۇم ھاسىل قىلىنغان.

تۆتىنچى، ئىستىلىستىكىلىق ئۆزگىچىلىك

ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرنىڭ جانلىق، كەڭ تۇرده قوللا-نىلىشى بىر تەرەپتىن، يازغۇچى ـ سەنئەتكارنىڭ بەدىئىي تالا-نىغا، قابىلىيىتىگە باغلىق بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، شۇ ئەسەر-نىڭ جەلپ قىلىش كۈچىنى نامايان قىلىدىغان مۇھىم بىر ئالا-ھىدىلىكتۇر. ئوخشىتىش، سىمۋول، مۇبالىغە، جانلاندۇرۇش، نە-قىل كەلتۇرۇش... قاتارلىق ۋاستىلەرنىڭ مۇۋاپىق قوللىنىلىشى ئەسەرنىڭ بەدىئىي مۇۋەپپەقىيىتىنى ئەملگە ئاشۇرۇشتا مۇھىم رول ئويناىدۇ.

«سەۋدالىق تەئەججۇپنامىسى»دە ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر

ناھايىتى جانلىق، دەل، مۇۋاپىق قوللىنىلغان بولۇپ، ئەسەر تەلىنى باي مەنىگە، كۆچلۈك ئىچكى رىتىمغا ئىگە قىلغان. يازغۇچى ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرنى ئىشلەتكەندە بۇرۇنقى قېلىپلىشىپ قالغان، ئادەتكە ئايلىنىپ كەتكەن تەييار فورمۇلالىق سۆزلەرنى ئىشلىتىشتىن ساقلانغان. ئىشلەتكەن سۆزلەرنىڭ يېڭى، ئىجادىي بولۇشىغا ئالاھىدە دىققەت قىلغان، مەسىلەن: «ئوغلۇم، ئۇچۇرما بولۇپ يېنىمدىن يىراققا پەرۋاز قىلىۋاتقىنىڭدا، ئانا ناڭنىڭ ئىللىق كۆز ياشلىرىنى ئىزاھلاپ قويماقچىمەن. ئۇ مۇھەببەت چېچىكىنىڭ ئۇستىدە شەبنەم، چىراغ تاج يېنىدىكى پەرۋانە، ئۆمۈر مەنزىلىدىن توپلانغان ھېكمەتلىك تىلتۇمار». ئانا ھەققىدىكى بايانلارنى، ھېكمەتلىك ئوخشىتىشلارنى، مۇھاكىمەلەرنى بىز كۆپ ئۇچراتقان. ئەمما، ئانا ھەققىدىكى يۇقىرقىدەك ئوخشىتىشنى ياكى سۈپەتلەشنى بىز باشقا شائىر ـ يازغۇچىلارنىڭ ئەسەرلىرىدىن ئۇچرىتالمايمىز. بۇ پەقەت ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئۆزىگە خاس بولغان ئوخشىتىشىدۇر.

«سەۋدالىق تەئەججۇپنامىسى»دە سىلىشتۇرۇش ئۇسۇلى ئەڭ كۆپ قوللىنىلغان ۋاستىلەرنىڭ بىرى. يازغۇچى بىر ـ بىرىگە يېقىن ۋەياكى قارشى بولغان ئىككى خىل ئۇقۇمنى، ئىككى ھەقەتنى بىر ـ بىرى بىلەن سىلىشتۇرۇپ بايان قىلىدۇ. مەسىلەن:

«سېۋەتلىرىم گۈلسىز قۇرۇق، ئۇنى پاخال بىلەن بېزىمەيمەن. سۈمۈرغلىرىم پەيسىز ئاقساق، ئۇنى خوراز پەيلىرى بىلەن زىننەتلىمەيمەن»

«ئۇمىد بىلەن ئۇمىدسىزلىك ئارىسىدىكى دالدا مېنىڭ ھۇجرام بار. قايغۇ ۋە خۇشاللىقلار ماڭا ھايات ئىمتىھانلىرىنى بېرىپ تۇرىدۇ. پۇتۇمنى تۇتيا تۇپراقتىن ئايرىمايمەن، گىياھلار مېنىڭ سىرداشىم».

مانا بۇ نەسرلەردە روشەن ھالدا سېلىشتۇرما ئۇسۇل قوللىنىلىپ، كىشىلىك ھايات ھەقىقىتى ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

سىمۋوللۇق سۆزلەرنى ئىشلىتىش بۇ توپلامدىكى نەسرلەرنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى، يازغۇچى بىر پۈتۈن توپلامدا دېگۈدەك سىمۋوللۇق ئوبرازلاردىن ۋە سىمۋوللۇق سۆزلەردىن پايدىلىنىپ ئۆزىنىڭ پەلسەپىۋى پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. بۇ توپلامدىكى بەش بۆلەكنىڭ تېمىسىمۇ سىمۋوللۇق تۈسكە ئىگە بولۇپ، «كاكۇكنامە» شۇ دەۋردىكى قەپەس تۈتقۇنى، سانسىزلىغان كىشىلەرنىڭ ئورتاق قىسمىتىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. «مارجانىنامە»مۇ ئوخشاشلا سىمۋوللۇق مەنىگە ئىگە. «سۈمۈرغىنامە»، «جاھانىنەما»، «نەجاتنامە»... قاتارلىقلارمۇ سىمۋوللۇق مەنىدە كەلگەن.

نەسرلەرنىڭ ئىچىدە بولسا سىمۋوللۇق سۆزلەر ناھايىتى كۆپ ئىشلىتىلگەن. مەسىلەن:

«ئوت ـــ تۆت زاتنىڭ ئەڭ يېڭىلى.

ئوتنىڭ تۈرلىرى تولا. پەرۋانىنىڭ زوقى ئۈچۈن پەقەت چىراغ ئوتىلا مۇقەددەس!

چىراغ ئوتى! پەرۋانىنىڭ مۇھەببەت شەيدالىقىدىن دېرەكسىز بىرھىم مەشۇقە، سېنىڭ ئاشىقلا بېغىشلىغان ئىلتىپاتىڭ ئۆلۈم خاتىرجەملىكى.

ئوت ـــ تۆت زاتنىڭ ئەڭ يېڭىلى.

ئوتنىڭ تۈرلىرى تولا. ئىنسانىيەتنىڭ زوقى ئۈچۈن پەقەت ئالەم مۇھەببىتى، ھايات سۆيگۈسى، زېمىن ئىشقى ئوتىلا مۇقەددەس!

زېمىن ئوتى! ئەي، ئانا تۈپراق.

ھايات ئوتى! ئەي، ئىنسانىيەت.

ئىنسانىيەت مۇھەببىتىنىڭ پەرۋانىدەك تەقدىرنى تۈزىتىدىغان ئېڭگۈشتەرى يوقمىدۇ؟!»

كۆروپ ئۆتكىنىمىزدەك، يازغۇچى ئوت ئۇقۇمىنى ناھايىتى كەڭ تۇرده ئىزاھلاپ، ئوتنىڭ ئەسلىي مەنىسىگە يېڭىدىن يوشۇرۇن مەنىلەرنى قوشىدۇ.

قىسقىسى، «سەۋدالىق تەججۇپنامىسى»دىكى نەسرىلەر تىل جەھەتتىن ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، بۇنىڭدىن باشقا يەنە نۇرغۇن تەرەپلەردىن ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكىنى كۆرۈشكە بولىدۇ.

2. «سەۋدالىق تەئەججۇپنامىسى»نىڭ شەكىل گۈزەللىكى

ئەدەبىي ئەسەردە مەزمۇن بىلەن شەكىل بىرلىشىپ ئەسەرنىڭ بىر پۈتۈنلۈكىنى تەشكىل قىلىدۇ. مەزمۇن بىلەن شەكىلنىڭ ماسلىشىشى ئەدەبىي ئەسەرنىڭ «ھۆسنى»گە يەنە بىر «ھۆسن» قوشىدۇ. چۈنكى مەزمۇن ئەدەبىي ئەسەرنىڭ ئىچكى قاتلىمىغا قاتىرىتا ئىپادىلىنىدىغان بولۇپ، ئەسەرنى ئوقۇغاندىلا ئۇنىڭدا نېمە سۆزلەنگەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. شەكىل بولسا ئەسەرنىڭ تاشقى پوستى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئەڭ دەسلەپكى كۆزگە چېلىقىدىغان قىسمىدۇر. شۇڭا بىر پارچە ئەسەردە مەزمۇن قانچە مۇھىم بولسا، شەكىلمۇ شۇنىڭغا ئوخشاشلا مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ.

«سەۋدالىق تەئەججۇپنامىسى»دىكى نەسرىلەر تىل جەھەتتىن ئۆزگىچىلىككە ئىگە بولۇپلا قالماي، يەنە شەكىل جەھەتتىنمۇ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى بىلەن ئالاھىدە دىققەتكە سازاۋەردۇر. بۇ نەسرىلەر چوڭ جەھەتتىن مۇستەقىل بەش تەركىبىي قىسمىدىن تەشكىل تاپقان بولسا، كىچىك جەھەتتىن يەنە مۇستەقىل ئەسەر بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۆز ئالدىغا ئايرىم مەنىگە ئىگە. ئەڭ مۇھىمى شۇكى، بۇ نەسرىلەر نەچچە خىل ماۋزۇ ئاستىدا تۇرمۇشنىڭ قانۇنىيەتلىك تەرەپلىرىنى ناھايىتى جانلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن. نەسرىلەرنىڭ تارقاقلىقى ئىچىدە باغلىنىشچانلىق چېلىقىپ تۇرىدۇ. يازغۇچى بىر پۈتۈن توپلامدىكى نەسرىلەرنى «بەشنامە» (كاككۇكنامە، مارجاننامە، سۇمۇرغنامە، جاھاننامە، نىجادىيەتنا-

مه)گه يىغىنچاقلاپ، بىر پۈتۈن مەزمۇننى بىر ـ بىرىگە باغلىسا، بۇ نەسرلەرنىڭ ئىچىدىكى ئايرىم پارچىلارنى مەزمۇن ۋە پىكىر بىرلىكى ئىچىدە بىر سىستېمىغا ئىگە قىلىدۇ.

بىرىنچى، ئەسەر قۇرۇلمىسىدىكى بىر پۈتۈنلۈك

بۇ توپلامدىكى نەسرلەرنىڭ شەكىل جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئەسەرنىڭ قۇرۇلمىسى ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىدۇ. بىز ئەسەرنى ئوقۇغىنىمىزدا ئەسەرنىڭ باشتىن ـ ئاخىرى بىر خىل مەركىزىي ئىدىيەنىڭ يېتەكلىشىدە، بىر ـ بىرىنى تولۇقلاش ئاساسىدا يېزىلغانلىقىنى، ئەسەرنىڭ بىر پۈتۈنلۈكىنى ئەملىگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن نەسرلەرنىڭ ھەربىر بۆلىكىنى مەزمۇننىڭ ئىچكى قانۇنىيىتى بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇلغانلىقىنى كۆرەلەيمىز. مەسىلەن، بۇ توپلامدىكى نەسرلەر چوڭ جەھەتتىن بەش بۆلەكتىن تەركىب تاپقان بولۇپ، بۇ بۆلەكلەر بىر ـ بىرى بىلەن ناھايىتى ياخشى باغلىنىدۇ. بىرىنچى بۆلەك «كاكۇكنامە» بولۇپ، بۇ ئەسەرنىڭ باشلىنىش قىسمى، شۇنداقلا مەركىزىي ئىدىيەنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى مۇنداقچە ئېيتقاندا، يازغۇچى پىكىرىنىڭ دەسلەپكى قەدەمدە ئوتتۇرىغا چىقىشىدۇر. چۈنكى بۇ بۆلەكتىكى نەسرلەرنىڭ مەزمۇنى «قەپەس» ئىچىدىكى «كاككۇك»نىڭ ئاھۇپىغانى، كىشىلىك ھايات توغرىسىدىكى قاراشلىرى، ئەركىنلىككە بولغان تەلپۈنۈشىدىن ئىبارەت. ئىككىنچى بۆلەك، «مار جانىنامە» بولۇپ، بۇ بۆلەك «كاككۇكنامە»نىڭ داۋامىدۇر. ھىجراندا ئاھ ـ نادامەت چەككەن كىشىنىڭ مارجانىدەك ياشلىرىنى تۆكۈپ يىغلىشى تەبىئىي. بۇ ھەقتە ئەسەردە مۇنداق بايانلار بار:

«پىيالىگە چۈشكەن ئىككى تامچە يېشىم قىزىل مارجانىدەك چاقناپ كەتتى. ئۇنىڭغا بېقىپ سەۋدايى خىيالىلارغا غەرق بولدۇم. ئەنە سوقرات ھېكىم، ئۇ زېمىن ھەممىزنىڭ ئورتاق ئانىمىز، دېدى. مەن مەنۇنلىنىپ پايانسىز ئانا كۆكسىدە يەنە ساقلا نېمە

يېتىشمەي يىغلايسەن، دېدىم. كۆز ئالدىمدىكى پىيالە چەكسىز دەر-ىگىزدەك چايقىلىپ، ئۇنچە ـ مارجانلار پەرىلەردەك ئۇسسۇلغا چۈشتى، مەن روھلاندىم.»

بۇنىڭدىن بىز مارجاننىڭ مەنىسىنى چۈشىنەلەيمىز. ئۇچىنچى بۆلەك، «سۈمۈرغىنامە» بولۇپ، يازغۇچى ئاسمانىنىڭ سەركىسى سۈ-مۈرغىنىڭ ئۆزىنى ئۆزى ئوتتا كۆيدۈرىدىغانلىقىدىن ئىبارەت ئەپ-سانىۋى دېتال ئارقىلىق رېئال دۇنيا بىلەن ئۆتمۈش ئۇستىدە پىكىر يۈرگۈزىدۇ. بۇ «كاككۇكنامە»، «مارجاننامە»دىن كېيىنكى يې-ڭى بىر مەزمۇندىن ئىبارەت. تۆتىنچى بۆلەك، «جاھاننەما»دە بولسا يازغۇچى قەلىمىنى «جاھان ئەينىكى»گە يۈگۈرتىدۇ. ئۇ ئەينەكتىن ئۆتمۈشنى، ھازىرنى كەلگۈسىنى كۆرىدۇ.

«جاھاننەما ئەينىكى تۈرمۈشنىڭ سەھنىسى، ئادالەت مۇنبىرى، چىنلىق مەدرىسەسى». مانا بۇ ئەدىبنىڭ «جاھاننەما»دىن يەكۈنلەڭ-گەن خۇلاسىسى. بەشىنچى بۆلەك «نىجادىيەتنەما». بۇ بىر پۈتۈن ئەسەرنىڭ خاتىمىسى، شۇنداقلا بىر پۈتۈن ئەسەرنىڭ يېشىمى. مەسىلەن:

«جاھاننەما ئەينىكىدىن نىجادىيەت ھېكمىتى چاقنىدى.
مەن قولۇمغا دانكونىڭ يۈرەك مەشئىلىنى كۆتۈرۈپ ئادالەت مۇنبىرىگە چىقتىم، كۆزۈمدە يالتىرىغىنى ھەققەتنىڭ قۇتبىنا-مىسى ئىدى.
.....
كاككۇكلار شادلىنىپ قاقاھلاشتى...
مارجانلار يۇلتۇزدەك جىلۋە قىلدى.
سۈمۈرغ يالقۇن ئىچىدىن يېڭى تۇغۇلغان رامادەك ئۆز باھارىغا ئېرىشتى.
جاھاننەما ئىنسانىيەتنىڭ يېڭى قىياپىتىگە ئاپىرىن ئوقۇدى.

نجادىيەت ئىلاھى مېنىڭ قولۇمدىن يېتىلەپ سائادەت ئۈە پەزىلەت بوستانىغا قەدەم چەكتى».

بۇ نەسرىلەر مانا شۇنداق تاشقى بىرەكلىك ئاساسىدا ئەسەرنىڭ ئۆزىگە خاس قۇرۇلمىسىنى شەكىللەندۈرگەن.

ئىككىنچى، ئەسەر قۇرۇلمىسىدىكى نىسپىي مۇستەقىللىق «سەۋدالىق تەئەججۇپنامىسى»دىكى نەسرىلەر يۇقىرىقىدەك تاشقى بىرەكلىككە ئىگە بولۇپلا قالماي، يەنە ھەربىر بۆلەكنىڭ ئىچىدىكى نەسرىلەر ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل مەنە ئىپادىلەيدۇ. ئۇلارنىڭ ئايرىم ئوقۇغىنىمىزدا بۇ نەسرىلەردىن ئوخشاشلا ھۇزۇر ئالالايمىز.

توپلامدىكى ھەربىر بۆلەككە 100 دىن نەسرىي پارچە كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، بۇ نەسرىلەر ئۆز نۆۋىتىدە يەنە ئايرىم بىر ئەسەر ھېسابلىنىدۇ. بىر پۈتۈنلۈك بىلەن نىسپىي مۇستەقىللىق ئىچىدە تۇزۇلگەن بۇ نەسرىلەرنى ئۇيغۇر نەسرچىلىكىدىكى ئالاھىدە نامايەندە دېيىش مۇمكىن. مەسىلەن، توپلامنىڭ «جاھانناما» قىسمىدا مۇنداق نەسرىلەرنى ئۇچرىتىمىز: 26 ـ پارچە نەسرە مۇنداق مەزمۇن سۆزلەنگەن: «رەقىبلىرىم مېنى ھاقارەتلەيدۇ، ئۇ مەھبۇبلىرىمنىڭ ھاميلىقى ئۈچۈن بىر قوشۇمچە. دۇشمەنلىرىم ماڭا قەست قىلىدۇ، ئۇ مەڭگۈ ھاياتلىقىمنىڭ تەنتەنىلىك تەرەددۇتى.» 30 ـ پارچىدا: «نۇرانە نەرسىنىڭ يېتىشمەسلىكىدىن كۆرە، ئۇنى ساختىلاشتۇرۇشنىڭ بالايىئاپىتى قورقۇنچلۇق» دېگەن مەزمۇنلار ئۇچرايدۇ. بىز بۇ ئىككى پارچە نەسرنى مۇستەقىل مەنىگە ئىگە ئايرىم نەسرىلەر دەپ ئېيتالايمىز. ئۇنىڭدىن باشقا، توپلامنىڭ ھەربىر بۆلىكىدىكى نەسرىلەر ئايرىم ماۋزۇ بىلەن ئېلىنغان ھەمدە مەزمۇن جەھەتتىمۇ مۇستەقىل مەنىگە ئىگە قىلىنغان. بۇ نەسرىلەرنى ئايرىم ئەسەر سۈپىتىدە كۆرۈشكە بولىدۇ.

قىسقىسى، ئۇيغۇر يېڭى دەۋر نەسرچىلىكىدە مەيدانغا كەلگەن نادىر ئەسەرلەرنىڭ بىرى ھېسابلانغان «سەۋدالىق تەئەججۇپنامە-

سى»دىكى نەسرلەر مەيلى تىل جەھەتتىن بولسۇن، مەيلى مەزمۇن جەھەتتىن بولسۇن ۋە ياكى بەدئىيلىك جەھەتتىن بولسۇن ھەممە تەرەپلەردىن مۇۋەپپەقىيەتلىك چىققان ئەسەر بولۇپ، بۇ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئالاھىدە بەدئىي تالانتىنى نامايان قىلىدۇ. ئەسەرنىڭ يەنە باشقا جەھەتلەردىكى ئالاھىدىلىكلىرىمۇ خېلى گەۋدىلىك، بۇ بىزنىڭ يەنىمۇ چوڭقۇرلاپ تەتقىق قىلىشىمىزنى كۈتۈپ تۇرىدۇ.

پايدىلانمىلار:

1. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «سەۋدالىق تەئەججۇپنامىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى نەشرى.

2. ئازاد سۇلتان، كېرىمجان ئابدۇرېھىم: «ئۇيغۇر بۇگۈنكى زامان ئەدەبىيات تارىخى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2001 ـ يىلى نەشرى.

3. كېرىمجان ئابدۇرېھىم: «ئۇيغۇر نەسرلىرىدىن تاللانما»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 2006 ـ يىلى نەشرى.

4. بۇغدا ئابدۇللا: «شېئىر مەڭگۈ ئاخىرلاشمايدۇ»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2002 ـ يىلى نەشرى.

سەنئەت تەتقىقاتىمىزدىكى يول ئاچقۇچى

ئاينۇرە ھېمىت

ئاپتور ھەققىدە: ئاينۇرە ھېمىت 1986 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى قەشقەر شەھىرىدە تۇغۇلغان. 2006 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئاخبارات تارقىتىش ئىنستىتۇتىغا ئوقۇشقا كىرگەن. 2011 ـ يىلىدىن 2014 ـ يىلىغىچە ئاشۇ ئىنستىتۇتتا مۇئەللىملىقنى ئوقۇغان. ئوقۇشنى پۈتكۈزۈپ ئاپتونوم رايونلۇق تېلېۋىزىيە ئىدارىسىگە خىزمەتكە ئورۇنلاشقان. 2015 ـ يىلى 6 ـ ئايدا ئاتۇش شەھەرلىك ئىتتىپاق كومىتېتىغا، 2 ـ يىلى قەشقەر كونىشەھەر ناھىيەلىك ئىتتىپاق كومىتېتىغا «شىنجاڭغا يارەم بېرىش گۇرۇپپىسى» بىلەن ئىككى يىللىق خىزمەتكە چۈشكەن. ئۇنىڭ ھازىرغىچە تۇرلۇك مەتبۇئاتلاردا نەچچە ئون پارچە تەرجىمە ھېكايىسى ئېلان قىلىنغان. «قەلب ۋە خاراكتېر ھەققىدە ھېكايە» قاتارلىق ئۈچ پارچە تەرجىمە كىتابى نەشر قىلىنغان. ئۇنىڭ ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ۋاپاتىنىڭ 15 يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن يازغان «سەنئەت تەتقىقاتىمىزدىكى يول ئاچقۇچى» ناملىق ماقالىسى «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغان.

*　　*　　*

1995 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى، ئۇرۇمچى ۋاقتى سائەت 17دىن 40 مىنۇت ئۆتكەندە، ئاتاقلىق پېداگوگ، كۆپ قىرلىق

ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ يۇرىكى سوقۇشتىن توختاپ بىزنى مەڭگۈلۈك ھەسرەتكە قويغانىدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى 15 يىل داۋامىدا، ئالىمنىڭ بىر قىسىم شاگىرتلىرى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئۇنىڭ ۋاپاتىغا بېغىشلانغان ئوبزورلارنى، ئىلمىي ئىجادىيەتلىرى يورۇتۇپ بېرىلگەن ماقالىلەرنى، ئەسەرلىرى ئۇستىدە ئىزدىنىش ئېلىپ بېرىلغان مەخسۇس كىتابلارنى، شۇنداقلا ئېلان قىلىنغان ئەسەرلىرىنىڭ كاتولوگىنى نەشر قىلدۇرۇپ ئىجتىھاتلىق ئالىمنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەت، ئۇيغۇر تارىخى، ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى، ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى، ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخى، ئۇيغۇر سەنئەت تارىخى، ئۇيغۇر تېبابىتى تارىخى ساھەلىرىدە قولغا كەلتۈرگەن تەتقىقات نەتىجىلىرىگە يۇقىرى باھالار بېرىشتى. بىراق، ئالىمنىڭ بارلىق ئىلمىي نەتىجىلىرى ئىچىدە مۇھىم سالماقنى ئىگىلەيدىغان ئۇيغۇر سەنئەت تەتقىقاتى ساھەسىدە ئىشلىگەن ئىلمىي ئەمگەكلىرى توغرىسىدا مەخسۇس تېمىلىق ئەسەرلەر ئېلان قىلىنمىدى. ئالىمنىڭ ئارىمىزدىن كەتكىنىگە 15 يىل توشقان مۇشۇ پۇرسەتتە بۇ ھەقتە تۆت ئېغىز گەپ قىلىش ئارتۇقچە ئەمەس، ئەلۋەتتە!

1. ئېستېتىكا تەتقىقاتى

ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن باشقا ئىلمىي ساھەلەر قاتارى ئېستېتىكا ئىلمى ھەققىدىمۇ ئەتراپلىق تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، ئۇيغۇرلاردىكى ئېستېتىكا ئىلمىگە تولۇق كۆڭۈل بۆلىمەسلىك ھالىتىگە خاتىمە بەردى. ئۇ ئېستېتىكا تەتقىقاتى داۋامىدا «ئومۇمىي ئېستېتىكا»، «قاتلاملىق ئېستېتىكا» قاتارلىق نەزەرىيەۋى كىتابلارنى يېزىپ ۋە «ئېستېتىكىدىكى لېكسىيەلەر»نى تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلدۇرغاندىن باشقا، «فارابىنىڭ مۇزىكا ئېستېتىكىسىغا دائىر بىرقانچە مەسىلە»، «گۈزەللىك تەربىيەسى

ۋە ئۇنىڭ رولى»، «ئېستېتىكا قانداق پەن؟»، «خاراكتېر ۋە خاراكتېر گۈزەللىكى»، «ھېسسىيات ۋە ھېسسىيات گۈزەللىكى»، «گۈزەللىك بىلەن خۇنۇكلۇكنىڭ كومپىدىيەلىك سىلىشتۇرمىسى»، «شېئىرىيەت ئېستېتىكىسىغا دائىر بىرقانچە مەسىلە»، «كۈسەن رەسساملىرىنىڭ ئېستېتىك ئېڭى توغرىسىدا» قاتارلىق بىر يۈرۈش ماقالىلەرنى ئېلان قىلىپ، ئالىي مەكتەپلەردە ئېستېتىكا دەرسى ئۆتۈلمەسلىك ھالىتىنى ئۆزگەرتتى ھەم ئېستېتىكا تەتقىقاتىنىڭ قانات يېيىشىغا مۇستەھكەم ئۇل ھازىرلاپ بەردى.

«ئومۇمىي ئېستېتىكا» ــ ئالىمنىڭ ئېستېتىكا ئىلمى ھەققىدىكى تۇنجى ئىلمىي كىتابى بولۇپ، «ئېستېتىكا نەزەرىيەسى» ۋە «ئېستېتىكا تارىخى»دىن ئىبارەت ئىككى بۆلۈمگە بۆلۈنگەن. ئالىدىنقى بۆلۈمدە «ئېستېتىكا» ئاتالغۇسى شەرھلەپ ئۆتۈلگەندىن كېيىن، ئېستېتىكا ئىلمى بىلەن سەنئەتنىڭ مۇناسىۋىتى نۇقتىلىق شەرھلەنگەن. ئالىم ئارقىدىنلا ئېستېتىكىنىڭ ئەھمىيىتىگە كۆز يۇمغۇچى، ئۇنىڭ رولىغا سەل قارىغۇچى ھەم ئۇنى ئۆگىنىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ئىنكار قىلغۇچىلارغا رەددىيە بېرىپ، ئېستېتىكا ئىلمى بىلەن قوراللىنىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى تەكىتلىگەن. ئۇ يەنە ئىنسانىيەت ئېستېتىكا تارىخىغا تەسىر كۆرسەتكەن پىفاگور، دېموكرىت، پىلاتون، كانت، گېگىل، چېرنىشېۋسكىي، كارل ماركس قاتارلىق بىر تۈركۈم پەيلاسوپلارنىڭ گۈزەللىك ھەققىدىكى ئۆزگىچە قاراشلىرىنى شەرھلەش ئارقىلىق، ئوقۇرمەنلەرنى گۈزەللىك ھەققىدە ئەتراپلىق، توغرا قاراشقا يېتەكلىگەن.

ئالىم كىتابنىڭ «ئېستېتىكا تارىخى» بۆلۈمىدە ئىپتىدائىي دەۋر، ئوتتۇرا ئەسىر دەۋرى، ئەدەبىيات ــ سەنئەتنىڭ قايتا گۈللىنىشى دەۋرىدىكى تۈرلۈك ئېستېتىك قاراشلار ھەم ئېقىملارنى سىستېمىلىق تونۇشتۇرۇش ئارقىلىق ئېستېتىكا ئىلمىنىڭ 2000 يىلدىن بۇيانقى ھەرقايسى دەۋرلەردە ئۆتكەن پەن ئالىملىرى

رىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك ئىزدىنىشلىرىنىڭ مەسئۇلى ئىكەنلىكىنى شەرھلەپ بەرگەن.

«قاتلاملىق ئېستېتىكا» ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئېستېتىكا ئىلمى ھەققىدىكى ئىككىنچى كىتابى بولۇپ، 19 بابتىن تەركىب تاپقان. بۇ كىتابتا ئېستېتىكىنىڭ ئوبيېكتى، قاتلاملىق ئېستېتىكا پىرىنسىپلىرى، ئەسلىي گۈزەللىك نەزەرىيەسى، ئېستېتىكا نەزەرىيەسى، ئېستېتىكىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە ھالەتلىرى، سەنئەت گۈزەللىكى نەزەرىيەسى، سەنئەتنىڭ كېلىپچىقىشى ۋە سەنئەت تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمىي قانۇنىيەتلىرى، سەنئەتنىڭ تۈرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئېستېتىك ئالاھىدىلىكلىرى، بەدىئىي ئىجادىيەت نەزەرىيەسى، ئىلھام، تالانت، ئۇسلۇب، ئىجادىيەت ئوبيېكتى، سەنئەتكار، بەدىئىي زوق، سەنئەت تەنقىدى، شەكىل گۈزەللىكى، خاراكتېر گۈزەللىكى، بىلىم گۈزەللىكى، ئىقتىدار گۈزەللىكى... قاتارلىق مەسىلىلەر ئىنتايىن ئەتراپلىق، قايىل قىلارلىق دەرىجىدە يورۇتۇپ بېرىلگەن. «گۈزەللىك تەربىيەسى» كىتابنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بۆلۈمى بولۇپ، بۇ بۆلۈم مەزمۇنىنىڭ يېڭىلىقى ۋە ئۆزگىچىلىكى بىلەن بىزدە ئەمدىلا بىخلىنىۋاتقان گۈزەللىك تەربىيەسى ئۈچۈن ئاساس سېلىپ بەرگەن.

2. قەدىمكى ناخشا ـ ئۇسسۇللار تەتقىقاتى

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ شىنجاڭنىڭ قەدىمكى ناخشا ـ ئۇسسۇل سەنئىتى ھەققىدىكى تەتقىقاتى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدىلا باشلانغان بولۇپ، ئۇ بۇ ھەقتىكى تەتقىقات نەتىجىلىرىنى 1973 ـ يىلى «شىنجاڭنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى ناخشا ـ ئۇسسۇل سەنئىتى» نامىدا مەخسۇس كىتاب قىلىپ يېزىپ چىققان. بۇ كىتاب 1980 ـ يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان. ئالىم كىتابنىڭ نەشرىگە يازغان «مۇقەددە-

مە»سىدە «سەنئەت تارىخىنى تەتقىق قىلماي تۇرۇپ، سەنئەتنىڭ ھەرقايسى دەۋرلەردىكى راۋاجلىنىش قانۇنىيەتلىرى ۋە سەنئەتنىڭ رېئاللىق بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى بىلگىلى بولمايدۇ. قەدىمكى زامان سەنئىتى ھازىرقى سەنئەتنىڭ تارىخى مۇزېيى بولۇش بىلەن بىللە، يەنە ئۇنىڭ باي ئوزۇقى ھېسابلىنىدۇ» دەپ يازغان. بەلكىم بۇلار ئالىمنىڭ بۇ ئەسەرنى ۋۇجۇدقا چىقىرىشىنىڭ تۈپكى سەۋەبى بولسا كېرەك.

«شىجاڭنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى ناخشا ـ ئۇسسۇل سەنئىتى» نامـ لىق كىتاب گەرچە مۇقەددىمە، خاتىمىدىن باشقا، «شىنجاڭنىڭ تاڭ دەۋرىدىن ئىلگىرىكى ناخشا ـ ئۇسسۇل سەنئىتى»، «شىنجاڭـ نىڭ تاڭ دەۋرىدىكى مۇزىكا سەنئىتى»، «شىجاڭنىڭ تاڭ دەۋرىدـ كى ناخشا ـ ئۇسسۇل سەنئىتى»، «شىنجاڭنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى ناخشا ـ ئۇسسۇللىرى بىلەن ئۇيغۇر نەغمىلىرىنىڭ تارىخىي باغـ لىنىشى» قاتارلىق تۆت بابتىنلا تەركىب تاپقان، ھەجمى 100 مىڭ خەتكىمۇ يەتمەيدىغان كىتابچە بولسىمۇ، لېكىن ئۆزىگە سىغدۇرغان ماتېرىيال مەنبەسىنىڭ موللىقى، ئۇچۇر قىممىتىنىڭ يۇقىرىلىـ قى، دەلىل ـ ئىسپاتلىرىنىڭ كۆچلۈكلۈكى بىلەن ھازىرغا قەدەر تەتقىقاتچىلارنىڭ مۇھىم پايدىلىنىش ماتېرىيالى سۈپىتىدە رول ئويناپ كەلمەكتە.

«شىجاڭنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى ناخشا ـ ئۇسسۇل سەنئىتى» نامـ لىق كىتابتا تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى شىنجاڭنىڭ ناخشا ـ ئۇسسۇل سەنئىتى ھەم ئۇنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارقىلىشى، شۇنداقلا شۇ رايون خەلقلىرىگە كۆرسەتكەن غايەت زور ئىجابىي تەسىر نۇقتىلىق شەرھلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا ئۇيغۇر ناخشا ـ ئۇسسۇللىرىنىڭ پەيدا بولۇشى، تاكامۇللىشىشى ھەم قوشنا ئەل خەلقلىرىنىڭ سەنئىتىگە تەسىر كۆرسىتىش دەرىجىسىگە يېتىش جەريانى ئىشەنچلىك پاكىتلار ئارقىلىق يورۇتۇپ بېرىلگەن. ئەـ سەرگە تەرجىمە قىلىپ كىرگۈزۈلگەن تاڭ سۇلالىسى دەۋرى شاـ ئىرلىرىنىڭ ئۇيغۇر ناخشا ـ ئۇسسۇللىرى ھەققىدە يازغان قىمـ

مەتلىك شېئىرلىرى كۆپلىگەن كەسىپ ئەھلىلىرىنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشكەن.

3. ئۇيغۇر مۇقاملىرى تەتقىقاتى

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئۇيغۇر مۇقاملىرى ھەققىدىكى تەتقىقاتى 20 ـ ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرىدا باشلانغان بولۇپ، ئۇ تاكى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر ھەر خىل تىل ـ يېزىقتىكى مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارنى توپلاپ تەتقىق قىلىش، خەلق ئارىسىغا چۆكۈپ مۇقامنىڭ مەنبە ـ ئېقىنلىرىنى ئېنىقلاش، يالغۇز يازما مەنبەلەرگىلا تايىنىۋالماستىن، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە ئارخېئولوگىيەلىك مەلۇماتلارغىمۇ ئېتىبار بېرىش ئارقىلىق ئۇيغۇر مۇقاملىرى، جۈملىدىن «ئۇيغۇر 12 مۇقامى» مۇزىكىلىرى، ناخشا ـ ئۇسسۇللىرى، مۇقامنىڭ رېتىمى، ئۇدار، ۋەزىنلىرى، تېكىستلىرى، كىلاسسىك شائىر ۋە مۇزىكانتلىرىمىزنىڭ ئۇيغۇر مۇقاملىرىغا كۆرسەتكەن تەسىرى ۋە قوشقان تۆھپىسى ھەققىدە جاپالىق تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، «‹12 مۇقام› ۋە تۇردى ئاخۇن»، «ئامانىنساخان ۋە ‹12 مۇقام›»، «رۇخسارى مۇقامى ۋە زىكرى ئەلپەتتا»، «‹12 مۇقام› ھەققىدە»، «ئۇيغۇر كىلاسسىك مۇزىكىسى ‹12 مۇقام› ۋە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى مەسىلىلىرى»، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر مۇزىكىچىلىقىنىڭ ئىپتىخارى»، «‹12 مۇقام›نىڭ تارىخىي قاتلىمى ۋە ئېستېتىك ئالاھىدىلىكلىرى»، «شەرق مۇزىكىچىلىقىدىكى بىباھا گۆھەر»، «‹12 مۇقام›نىڭ تۆت چوڭ ئارتۇقچىلىقى توغرىسىدا»، «‹12 مۇقام› ۋە نەۋايىخانلىق ئەنئەنىسى»، «ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ مەنبە ـ ئېقىنلىرى»، «‹12 مۇقام› ھەققىدە 24 مەسىلە»، «ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ قەدىمكى گەۋدىسى ـــ قومۇل مۇقاملىرى ھەققىدە»، «‹12 مۇقام›غا دائىر مۇھاكىمىلەر»، «دولان مۇقاملىرى بىلەن قومۇل مۇقاملىرىنىڭ يىلتىزداشلىقى»، «كۇسەن مەدەنىيىتى ۋە ئۇسسۇل سەنئىتى»، «ئۇيغۇر ئۇسسۇللىدىكى

رىنىڭ تارىخىي تەسۋىرىي ئۇچۇرلىرى» قاتارلىق كۆپلىگەن ئىلمىي ماقالىلەرنى ۋە شۇ ئاساستا «ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكىسى ‹12 مۇقام› ھەققىدە»، «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى» قاتارلىق كاتتا ئىلمىي كىتابلارنى نەشر قىلدۇرۇپ، ئۇيغۇر مۇقاملىرى تەتقىقات ساھەسىدە باشلامچىلىق رول ئويناغان.

بولۇپمۇ ئالىمنىڭ 1980 ـ يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكىسى ‹12 مۇقام› ھەققىدە»، 1997 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى» ناملىق كىتابلىرى ھەجمىنىڭ چوڭلىقى، قۇرۇلمىسىنىڭ مۇكەممەللىكى، ئەكس ئەتتۈرۈلگەن مەزمۇنىنىڭ كۆپلىكى، ماتېرىيال مەنبەسىنىڭ موللىقى ھەم ئىلمىي نەزەريىۋى سەۋىيەسىنىڭ يۇقىرىلىقىدەك ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئۇيغۇر مۇقاملىرىنى تەتقىق قىلغۇچى مۇتەخەسسىسلەرنىڭ يۇقىرى باھاسىغا ئېرىشتى. ئالىم بۇ ئىككى كىتابىدا ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ شەكىللىنىش مەنبەسى، تاكامۇللىشىش جەريانى، تارىخىي قىسمەتلىرى، ئۇنىڭ مۇزىكىلىق ئېستېتىكىلىق ۋە سېمانتىكىلىق قىممىتى، خەلقئارالىق ئەھمىيىتى، ئۇيغۇر مۇقاملىرىغا ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ يوللىرى قاتارلىق نېگىزلىك مەسىلىلەرنى ئىنتايىن تەپسىلىي، روشەن يورۇتۇپ بەرگەن.

ئالىمنىڭ ئۇيغۇر مۇقاملىرى توغرىسىدىكى نۇقتىئىنەزەرلىرىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى: «ئۇيغۇر مۇقاملىرى قانداقتۇر ئەرەب مەدەنىيىتى ۋە ھىندى سەنئىتىنىڭ ئېشىندىلىرىدىن قۇرۇلۇپ قالغان سۇنئىي، جانسىز گەۋدە ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇر ئېتنولوگىيەلىك مەدەنىيەتنىڭ تارىخىي يىلتىزىدىن كۆكلەپ چىققان گۈلزارلىق. ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ ھەقىقىي ئانىسى ئۇيغۇر خەلق مەشرەپ مۇقاملىرى، ئۇيغۇر ئەلنەغمە سەنئىتى ۋە ئۇيغۇر فولكلور مەدەنىيىتى بولۇپ، ئۇ قەشقەر مۇقامى، كۇچا مۇقامى، دولان

مۇقامى، خوتەن مۇقامى، قومۇل مۇقامى، تۇرپان مۇقامى ۋە ئىلى مۇقامى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن ۋە راۋاجلانغان. ئۇيغۇر مۇقاملىرى نوقۇل مۇزىكىلىق سەنئەت ئەمەس، بەلكى مۇزىكا، ناخشا، شېئىر، ئۇسسۇل، تىياتىر ۋە چالغۇ ئەسۋابلىرى قاتارلىق ئاممىلارنى بىر گەۋدە قىلغان كۆپ ژانىرلىق ۋە مول مەزمۇنلۇق شۇنداقلا ئەڭ پائالىيەتچان، ئەڭ نەپىس نەغمىلەر تىزمىسى» دېگەنلەردىن ئىبارەت. بۇ قاراش پۇختا ئىلمىي ئاساسلار بىلەن دەللەنگەن بولغاچقا، كېيىنكى مۇقام تەتقىقاتچىلىرىنىڭ ئىلمىي نۇقتىئىنەزەرلىرىگە يېتەكچىلىك قىلىش رولىنى ئويناندى.

4. تاشكېمىر سەنئىتى تەتقىقاتى

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن شىنجاڭ بۇددا مەدەنىيىتىنىڭ گۈل تاجى سانالغان مىڭئۆي تام رەسىملىرى ئۇستىدە ئىزدىنىشىنىڭ مۇھىملىقىنى بۇرۇنلا تونۇپ يەتكەن. ئۇ بۇ جەھەتتە ئەڭ دەسلەپ قەلەم تەۋرەتكەن كىشى بولۇش سۈپىتى بىلەن كەڭ كۆلەمدە ماتېرىيال توپلاش، نەق مەيدانغا بېرىپ تەكشۈرۈش ھەم بېرىلىپ تەتقىق قىلىش ئارقىلىق «كۇسەن ئۇسسۇلى ھەققىدە»، «قەدىمكى كۇسەننىڭ كىلاسسىك ئۇسسۇلى»، «كۇسەن مەدەنىيىتى ۋە ئۇسسۇل سەنئىتى»، «كۇسەن رەسساملىرىنىڭ ئېستېتىك ئېڭى توغرىسىدا»، «ئىسلامىيەتكىچە غەربىي دىيار ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ تەسۋىرىي ئۇچۇرى»، «شەرقىي تەڭرىتاغ ئېتىكىدە قەدىمكى مەدەنىيەت ئىزلىرىنى تەكشۈرۈشتىن دوكلات» قاتارلىق بىر تۈركۈم ئېسىل ماقالىلىرىنى ۋە شۇ ئاساستا «غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى» ناملىق نادىر كىتابىنى يېزىپ چىقىپ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تارىخىي ئۇتۇقلىرىنى يورۇتۇپ بېرىش ھەم يوقىلىش ئالدىدا تۇرغان غەربىي يۇرت بۇددا سەنئىتىنى قايتىدىن ھاياتىي كۈچكە ئىگە قىلىشتا باشلامچىلىق رولىنى ئويناندى.

«غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى» ناملىق نادىر كىتاب 13

باب يېزىلغان بولۇپ، غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتىگە مۇناسىۋەتلىك 200 پارچىگە يېقىن تارىخىي سۈرەت كىرىشتۇرۇلۇپ، كىتابنىڭ پايدىلىنىش قىممىتى تېخىمۇ ئاشۇرۇلغان. بۇ كىتاب غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان تۇنجى يىرىك تەتقىقات بولۇش سۈپىتى بىلەنلا ئەمەس، ئۇيغۇر قەدىمكى مەدەنىيىتى ھەققىدە ئۆز ۋاقتىدا ئېلىپ بارغان مۇكەممەل، سىستېمىلىق تەتقىقات ئىكەنلىكى، شۇنداقلا مەزمۇن قاتلاملىرىنىڭ روشەن، تېماتىكىسىنىڭ ئېنىق، پاكىتلىرىنىڭ ئەمەلىي، كۆزقاراش، تەھلىللىرىنىڭ ئىلمىي، كەلتۈرگەن ئىسپات ۋە دەلىللىرىنىڭ پاكىتلىق ئىكەنلىكى بىلەن ئالاھىدە يۇقىرى ئىلمىي قىممەتكە ئىگە.

«غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى» نامىلىق نادىر كىتاب ئېنىق مەقسەتچانلىققا، پىكىر ئىزچىللىقىغا ئىگە ئىكەنلىكى، تاشكېمىر سەنئىتىنىڭ مەزمۇنى ۋە ئالاھىدىلىكلىرى ئەتراپلىق، چوڭقۇر شەرھىلەنگەنلىكى، ئوقۇرمەنلەرنى ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى بۇددىزم دەۋرى ئەدەبىي ئەسەرلىرىنىڭ مەزمۇنىنى توغرا چۈشىنىش ئىمكانىيىتى بىلەن تەمىنلەنگەنلىكى، بۇددىزم تەلىماتىنى ئەڭ چۈشىنىشلىك يوللار بىلەن بايان قىلىپ بەرگەنلىكى ھەم تاشكېمىر سەنئىتىمىزنىڭ ۋەيرانچىلىققا يۈزلىنىش جەريانىنى تارىخىي يوسۇندا خۇلاسىلەپ بەرگەنلىكىدەك ئالاھىدىلىكى بىلەن كەڭ مەدەنىيەت تەتقىقاتچىلىرىنىڭ، جۇملىدىن گۇزەل ـ سەنئەت ساھەسىدىكىلەرنىڭ قولىدىن چۈشۈرمەي ئوقۇيدىغان كىتابى بولۇپ قالدى.

5. باشقا تېمىدىكى تەتقىقاتلار

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئېستېتىكا ئىلمى، شىنجاڭنىڭ قەدىمكى ناخشا ـ ئۇسسۇل تارىخى، ئۇيغۇر مۇقاملىرى، شىنجاڭ تاشكېمىر سەنئىتى ساھەلىرى بويىچە كەڭ كۆلەمدە تەتقىقات ئېـ

لىپ بېرىش بىلەن بىرگە قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ مېتال ھۈ-
نەر ـ سەنئىتى، شىنجاڭنىڭ كىيىم ـ كېچەك تارىخى، سەنئەت
ئوبرازچانلىقى ھەم ئاتاقلىق سەنئەتكارلار تەتقىقاتى ساھەلىرى بو-
يىچىمۇ قېتىرقىنىپ ئىزدەنگەن ھەمدە «ئۇيغۇر تىياتىر سەنئىتى-
نىڭ يېڭى زېمىنىنى ئاچايلى»، «پەرھاد ـ شېرىن» تىراگېدىيەسى
ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى رىۋايەت شەكلى»، «ھازىرقى زامان
ئۇيغۇر مۇزىكىچىلىقىنىڭ ئىپتىخارى»، «مۇقام ناملىق ماي بوياق
رەسىمى ھەققىدە»، «ئۇيغۇر رەسساملىق سەنئىتى تارىخىدىكى يې-
ڭى نامايەندە»، «يىپەك يولىدىكى مۇزىكا مەدەنىيىتى، ناملىق كى-
تابقا باھا»، «ئاسىنا مەلىكە ۋە غەربىي يۇرت سەنئىتى»، «غازى
ئەھمەد رەسىملىك توپلىمى،غا باھا»، «مىللىي ئۇسسۇلنىڭ سىرى
ۋە سېھرىي كۈچى»، «ناخشا ـ ئۇسسۇل ماكانىنىڭ يېڭى جىلۋە-
سى»، «شەرق سەنئىتىدىكى بىباھا گۆھەر ـــ 12 مۇقام،نىڭ تو-
لۇق رەتلىنىش مۇناسىۋىتى بىلەن»، «سىكتاي ـــ ساك ـــ ئۇيۇ-
غۇرلارنىڭ كىيىم ـ كېچەك مەدەنىيىتىدىكى ئەنئەنىۋى ئىزچىل-
لىق»، «كىلاسسىك ئەدەبىياتتا مانى تەسۋىرى ۋە شىنجاڭدىن مانى
دىنى رەسىملىرىنىڭ بايقىلىشى»، «غەربىي يۇرت تىياتىر سەنئە-
تىنىڭ كېلىپچىقىشى توغرىسىدا بەزى قاراشلىرىم»، «ئۇيغۇر
مۇقاملىرىنىڭ قەدىمكى گەۋدىسى»، «ئۇيغۇر مۇقام مەدەنىيىتىنىڭ
گېنئالوگىيەلىك سىرى» قاتارلىق كۆپلىگەن ئىلمىي ماقالە،
ئوبزور، باھا ۋە ئەدەبىي خاتىرىلەرنى يېزىپ ئۆزىنىڭ ئۇيغۇر
سەنئىتىنىڭ ئىستىقبالىغا كۆڭۈل بۆلۈش ھېسسىياتىنى ۋە يول
ئاچقۇچىلارغا خاس مەسئۇلىيەتچانلىق روھىنى ئىپادىلىدى. بۇ
ماقالىلەرنىڭ بىر قىسمى ئالمىنىڭ 2009 ـ يىلى شىنجاڭ خەلق
نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «يىپەك يولىدىكى سەنئەت
جەۋھەرلىرى» ناملىق كىتابىغا كىرگۈزۈلۈپ جامائەتچىلىك بىلەن
قايتا يۈز كۆرۈشتى.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن كىنو سې-

ناریيەسى ئىجادىيەتى بىلەنمۇ شۇغۇللىنىپ، ئۆزىنىڭ بۇ جەھەت-تىكى يېتىلگەن ئىستېداتىنىمۇ نامايان قىلغان. ئۇنىڭ «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنىڭ 1995 - يىللىق 1 - سانىدا ئېلان قىلىنغان «كۇمىراجىۋا» ناملىق كىنو سېناريىسىدە ئىپادىلەنگەن مەزمۇن چوڭقۇر بولۇپ، ئەينى دەۋرنى تەسۋىرلەشتىكى خاسلىق ۋە يۇقىرى بەدئىي سەۋىيە ئوقۇرمەننى ئۆزىگە ئالاھىدە جەلپ قىلىدۇ. بۇ سېناريىە قارىماققا ئاتاقلىق بۇددا مۇتەپەككۇرى كۇ-مىراجىۋانىڭ ھاياتىنى يورۇتۇشنى مەقسەت قىلىپ يېزىلغانىدەك قىلسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ ھاياتىنى مەنبە قىلىپ تۇرۇپ، مىلادىيە 5 — 6 ئەسىرلەردە تارىم ۋادىسىدا بۇددا دىنى ۋە ئىككى مەزھەپنىڭ تازا يۇقىرى پەللىگە كۆتۇرۇلگەنلىكى، ئەنئەنىۋى ئۆرپ - ئادەتلەرنىڭ تېخىمۇ زور ھاياتىي كۈچكە تولغانلىقى ھەم مەدەنىيەتنىڭ يۇكسىلىشكە قاراپ يۇزلىنىۋاتقانلىقى ئۇستىلىق بىلەن يورۇتۇپ بېرىلگەن. ئۇنىڭدىن باشقا، ئەسەردە يەنە ئەينى زامانىدا دىيارىمىزدا كەڭ ئومۇملاشقان تۇمارىس رىۋايىتى، تويدا چاچقۇ چېچىش ئادىتى، تويى بولغان قىز - يىگىتكە تۇزغا چىلانغان نان-نى يېگۈزۈش ئادىتى، كۇسەن ئەلەمپەزلىك ئويۇنى، سۇ - مۇز ئويۇنى، داپ ئۇسسۇلى، ئەللەي قوشىقى ئوقۇش، سەگەنچۇك - ئىلەڭگۈچ ئويۇنى، چاۋگەن توپ ئويۇنى، شېئىر ئۇسسۇلى، مىڭ-ئۆي سەنئىتى، داۋازلىق، ساغادى ئۇچۇش، ئوغلاق تارتىشىش... قاتارلىق ئەنئەنىۋى كۆڭۈل ئېچىش ئادەتلىرى بەدئىي شەكىلدە يورۇتۇپ بېرىلگەن.

ئومۇملاشتۇرغاندا، ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئۇيغۇرلار ئىچىدە سەنئەت تەتقىقاتى بىلەن ئەڭ دەسلەپ ۋە ئەڭ كەڭ شۇغۇللانغان كىشى بولۇپ، ئۇنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئىزدىنىشلىرى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدىلا باشلانغان. تۇنجى كىتابى 1973 - يىلى يېزىلىپ، 1980 - يىلى نەشر قىلىنغان. كېيىنكى ئون نەچچە يىل ئىچىدە ئۇنىڭ ئۇيغۇر سەنئەت تەتقىقاتىغا دائىر

كىتابلىرى ئاساسەن نەشر قىلىنىپ بولغان. بۇ چاغلاردا بىزنىڭ ئۇيغۇر سەنئىتى ھەققىدىكى تەتقىقاتىمىز تېخى بىخ ھالىتىدە ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، ئالىم ئۇيغۇر سەنئىتىگە كەڭ كۆلەمدە نەزەر ئاغدۇرۇش ئارقىلىق سەنئىتىمىزنىڭ ھەرقايسى ژانىرلىرىغا مۇستەھكەم ئىلمىي ئاساس ۋە نەزەرىيەۋى سىستېما بەرپا قىلىپ بەرگەن. مۇشۇ نۇقتىدىن ئالغاندا، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئۇيغۇر سەنئىتى تەتقىقاتىدىكى يول ئاچقۇچى ئالىم دەپ تەرىپلەشكە ئارتۇق كەتمەيدۇ.

پايدىلانمىلار:

1. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «ئومۇمىي ئېستېتىكا»، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1985 ـ يىلى نەشرى.

2. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «قاتلاملىق ئېستېتىكا»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1994 ـ يىلى نەشرى.

3. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «شىنجاڭنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى ناخشا ـ ئۇسسۇل سەنئىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 ـ يىلى نەشرى.

4. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر كىلاسسىك مۇزىكىسى ئون ئىككى مۇقام ھەققىدە»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1980 ـ يىلى نەشرى.

5. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1997 ـ يىلى نەشرى.

6. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1998 ـ يىلى نەشرى.

7. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «يىپەك يولىدىكى سەنئەت جەۋھەرلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2009 ـ يىلى نەشرى.

8. ئېزىز ئاتاۋۇللا سارتېكىن: «مەدەنىيەت دالاسىغا سەپەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2003 ـ يىلى نەشرى.

ئۇلۇغ ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ روھىنى يادلاپ

ــ تەۋەللۇتىنىڭ 75 يىللىق خاتىرىسىگە

ئېزىز ئاتاۋۇللا سارتېكىن

تالاي ئەسىرلەردىن بېرى ئۆزىگە ئىشەنگەن ھالدا ئېيتىلغان سۆزلەرنى تەكەببۇرلۇق، ئىپادىلەشكە پېتىنالماسلىقنى كەمتەرلىك دەپ چۈشىنىپ كەلگەن خەلقىمىز ئاللىكىملەرنىڭ ئۆزلىرىگە سىغدۇرگەن پېقىرانە ئەخلاقىنى ئۇلۇغ بىلىپ ياشاپ كەلدى. ئەمما، بىر قىسىم ئالىم، مۇتەپەككۇرلىرىمىزنىڭ ئۆزلىرىگە ھەقىقىي ئىشەنچ قىلىپ، زىيادە كەمتەرلىك مەيدانىدا تۇرۇپ ئەمەس، مەغرۇرلۇق بىلەن ئېيتقان سۆزلىرىنى ھەممە قايىللىق بىلەن ئېتىراپ قىلىشتى. 11 ــ ئەسىردە ئۆتكەن ئۇلۇغ بوۋىمىز مەھمۇد كاشغەرىي خەلقىمىزنى ئىپتىخارلىنىش تۇيغۇسىغا چۆمدۇرگەن شاھانە ئەسىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى يېزىش جەريانى ھەققىدە توختىلىپ «مەن شۇ تۈركىلەرنىڭ ئەڭ سۆزمەنلىرىدىن، پىكىرنى ئەڭ روشەن بايان قىلالايدىغانلىرىدىن، ئەڭ زېرەكلىرىدىن. ئەڭ ئاساسلىق قەبىلىگە مەنسۇپلىرىدىن ۋە جەڭ ئىشلىرىدا ئۇستا نەيزىۋازلىرىدىن بولۇپ تۇرۇقلۇق، ئۇلارنىڭ شەھەر ۋە سەھرالىرىنى باشتىن ــ ئاياغ كېزىپ چىقتىم ۋە ئۇنىڭغا ‹دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك› دەپ ئات قويدۇم. مەن ئىشنى يېنىكلىتىش ۋە كىتابنى ئىخچام قىلىش ئۈچۈن، بۇ ئەسەرنى مەندىن بۇرۇن ھېچكىم ئىشلەتمىگەن ۋە ھېچكىمگە مەلۇم بولمىغان ئالاھىدە

بىر تەرتىپتە تۇزۇپ چىقتىم» (مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى» 1 ـ توم، 2 ـ، 3 ـ، 7 ـ بەتلەر) دېگەنىدى ئۆزىگە تو-لىمۇ ئىشەنچ بىلەن. دەرۋەقە ئالىمنىڭ دېگىنى راست بولدى. ھې-لىغىچە ئۇ بىزگە تىلشۇناسلىققا ئائىت پۈتمەس ـ تۈگىمەس يا-دىكارلىق بولۇپ كەلدى.

دەرۋەقە، ئادەمدە ئۆز ئەمگىكىنىڭ تارىخىنىڭ سىناقلىرىغا بەر-داشلىق بېرىش ـ بېرەلمەسلىكىگە نىسبەتەن ھەقىقىي ئىشەنچ بولغاندىلا ئاندىن ئۆزىگە تەمەننا قويىدۇ. خەلقىمىزنىڭ 20 ـ ئە-سىردىكى ئىلمىي تەتقىقات نەتىجىلىرى ئەڭ گەۋدىلىك ئالىمى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئۆز ئىلمىي ئەمگەكلىرىنىڭ قىممە-تىنى ھەقىقىي تونۇپ يەتكەچكە، «سەۋدالىق تەئەججۇپنامىسى» ناملىق ئەسىرىدە تولىمۇ مەغرۇرلۇق بىلەن «مەن يىغلىمايمەن، پۈتۈن زېھنىم مەن ئۈچۈن يىغلايدۇ» دەپ يازغان. ئالىم ۋاپات بو-لۇپ بىرنەچچە يىللار ئۆتمەستىنلا ئۇنىڭ ئىلمىي ئەمگەكلىرىنىڭ ئارقا ـ ئارقىدىن نەشر قىلىنىشى ۋە بۇ ھەقتە مەخسۇس ئىلمىي كىتابلارنىڭ يېزىلىشى، ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنلىرىنىڭ ئۆتكۇ-زۇلۇشى نەتىجىسىدە ئۇنىڭ ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتى جەھەت-تىكى تەڭداشسىز تۆھپىلىرى ھەممەيلەننى ھەيرەتتە قالدۇردى. بولۇپمۇ ئۇنىڭ ھاياتى ۋە تەتقىقات پائالىيىتىنىڭ يەكۈنى سۈپە-تىدە يېزىلغان «ئۆمۈر تەلقىنلىرى» ناملىق ئەسىرىنىڭ ئېلان قىلىنىشى ۋە بۇ ئەسەرنىڭ ئۇرۇمچى تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى تە-رىپىدىن تېلېۋىزىيە نەشر فىلىمى قىلىپ ئىشلىنىپ ئارقا ـ ئارقىدىن تارقىتىلىشى، شۇنداقلا مېنىڭ ئالىمنىڭ ئەسەرلىرى ئۈستىدىكى مەخسۇس تەتقىقات كىتابىم «مەدەنىيەت دالاسىغا سە-پەر»نىڭ نەشر قىلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئالىمنىڭ ئەسەرلىرى ھەققىدىكى قىزغىنلىق تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈلدى.

مەلۇمكى، ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن 62 يىللىق ھايا-تىدا قىممىتى ئاجايىپ زور ئىلمىي ئەمگەكلەرنى رويابقا چىقار-

دى. ھېچقايسىمىزنىڭ چىشى پاتمىغان، چېتىلىش دائىرىسى ناھايىتى كەڭ ئىلمىي ۋە بەدئىي ئىجادىيەت نەمۇنىلىرىنى قالدۇرۇپ كەتتى. تۇتقان يولى كۆپلىگەن قەلەم ساھىبلىرىنىڭ يولى بىلەن بىر بولسىمۇ، لېكىن تۇتۇش ئىرادىسىنىڭ تولىمۇ پەرقلىق ئىكەنلىكى سەۋەبلىك قولغا كەلتۈرگەن نەتىجىسىمۇ، خەلققە سۇنغان مىراسلىرىمۇ ھەقمقەتەن كۆپ بولدى. ئالىم «ئۆمۈر تەلقىنلىرى» ناملىق ئەسىرىدە شۇنداق يازىدۇ:

مېنىڭ ھايات يولۇم پۈل چېكى ياكى ھۆكۈمەت ھۆججەتلىرىنى ساناش، سىلاش بىلەن ئەمەس، بەلكى كىتاب، ژۇرنال سەھىپىلىرىنى ۋاراقلاش بىلەن ئۆتتى. مېنىڭ ئۆمۈر پائالىيىتىم ئائىلىدىن مەكتەپكە ئۆتۈش بىلەن داۋاملاشتى. ئوقۇتقۇچى بولۇش ماڭا ھەم تەقدىر، ھەم ھىممەت ـ ئىختىيار ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا ئالۋۇن مەنسەپ، ۋاپاسىز تاپاۋەت مېنى ئۆزىدىن سەسكەندۇرۇۋەتتى. نېمىشقىدۇر ئەزگۈ ۋە مۇڭ بىلەن گىرەلەشكەن سۈكۈنات شەكلىدىكى تەپەككۇر مېنىڭ قۇياشنى، يورۇقلۇقنى ئىزدەش مەشغۇلۇم بولۇپ ئادەتلەنگەنىدى... مەن ئوقۇدۇم! خۇددى يېقىندا كاتتا ئىمتىھان بولىدىغاندەك، خۇددى يېقىندا يېڭى بىلىم گۇرۇپپىسىنىڭ ئېچىلىپ ساۋاتسىزغا ئايلىنىپ قالىدىغاندەك جىددىيلىك، ئالەم سىرلىرى ئۈستىدە ئۆتكەن ئالىملاردىن دەرس ئالغاندەك كىچىك پېئىللىق، ھەممە مۇتلەق خۇلاسىلەرگە ئىسيان كۆتۈرىدىغان گۇمانىي تۇيغۇ، يېڭى بوغۇنىڭ ئەلچىسىدەك جىددىي جاۋابكارلىق بىلەن ئوقۇدۇم. مەن ھېلىمۇ ھەركۈنى ئوقۇيمەن. پاراڭ ـ خەۋەر مەنبەلىرىگە قارىغاندا ئاساسىي بىلىش مەنبەلىرىگە مايىلمەن. قاچانكى كىتابتىن مەن بىلمەيدىغان يۇقىرى قاتلام بىلىملەر، بېشارەتلەر، ناتونۇش ئىبارىلەر چېقىپ مېنى لۇغەت ئىزدەشكە مەجبۇر قىلسا، ئالاھىدە روھلىنىپ كېتەتتىم.

ئۆز سەۋىيەمگە لايىق ياكى مەن ئۈچۈن «ئاتام ئېيتقان بايىقى»

قىممىتىدىكى كىتابلارنى بىر قۇر ۋاراقلاپلا نېپىز ئەگلەكتىن ئۆتكۈزۈپ قويياتتىم. ئىبن سىنا كىتاب ئوقۇپ چۈشەنمىگەنلىكى ئۈچۈن كايىمىغان بولسا فارابى بىلەن باغلانمىغان، ئارىستوتېل پىكىر ئېقىمىغا قەدەم قويمىغان ۋە «شەيخۇل رەئىس» بولمىغان بولاتتى... ئىلىم پىداكارلىرىنىڭ تەزكىرىسىنى بىلىش مېنىڭ دائىملىق پاكلىنىش دەرسىم بولدى. ئۇ، سەلتەنەت ساھىبلىرىنىڭ تاسادىپىي ۋە تەۋەككۈل شەجەرىلىرىگە زادىلا ئوخشاشمايتتى. بەلمىگە ئەمەس ئالىملىققا، ھېكمەتكە ئەمەس ھاكىملىققا، ئەزگۈ يۈكسەكلىكىگە ئەمەس ساختا شۆھرەت ۋەسۋەسىسىگە، پاكلىققا ئەمەس سۈيىئىستېمالىغا بېرىلىپ، بۇ قۇياش قەلئەسىگە قەدەم قويغانلارنىڭ قولىدىكى قەلەم، زامانلار ئۆتۈپ ئۇلارنى ھەشەمەتلىك ساختا تەختلىرىدىن ئىرغىتىپ مەسخىرە مەيدانىغا تاشلايدىغان پولات كۈرەك بولمىغانلىقىنى مەن ئاشۇ قۇتلۇق تەزكىرىلەردىن بىلدىم.»

روشەنكى، ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئۆزبېكنىڭ ئۇشبۇ بايانلىرىنىڭ ھەقىقەتەن راستلىقىنى ئىسپاتلىدى. ئەگەردە ئۇ ئوقۇغان كىتابلاردىن ئۆزىگە ئۆرنەك، ئىجادىيەت يولىغا مىزان تالىمىغان بولسا، ھەربىر ئەسەرنى يېزىشتىن ئاۋۋال يۈكسەك ئىلمىي مەسئۇلىيەتچانلىق پىرىنسىپىدا چىڭ تۇرمىغان بولسا، بىزنىڭ ئىلمىي تەتقىقات ئىشلىرىمىز ئۇچۇن مۇھىم مەنبەلىك روللىنى ئويناپ كېلىۋاتقان ئەسەرلىرى ئاللىبۇرۇن ئالىمنىڭ ئارىدىمىزدىن كېتىشىگە ئەگىشىپ ۋاقتى ئۆتكەن نەزەرىيە ـ قاراشقا ئايلىنىپ قالغان بولاتتى.

بىلىشىمچە، بىزدە تەتقىقات بىلەن شۇغۇللانغانلاردىن ھازىرغىچە ئۆزبېكنىڭ ئىجادىيەت ھاياتىنى سىستېمىلىق خۇلاسىلەپ، ئۆزبېكنىڭ ئەسەرلىرىدە ئوتتۇرىغا قويغان تۇرلۇك قاراشلىرىنى ئىلمىي جەھەتتىن يەكۈنلىيەلىگەنلەر يوق بولسا كېرەك. ئەمما،

ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن «ئۆمۈر تەلقىنلىرى» ناملىق ئەسىرىدە بۇ ھەقتە ئالاھىدە توختىلىپ مۇنۇلارنى يازىدۇ:

يازغان ۋە ئېلان قىلغان ھېكايىلىرىم كۆپ ئەمەس. زۇلۇم ئوچىقى، ئاق خالات، نېلۇپەر، تاش پەرى، ھېكايىلىرىنى يازدىم. نېمە ئۈچۈندۇر، ماكان ـ زامان ھادىسىلىرى بىلەن تۇتىشىدىغان چوڭراق ۋە كۆپرەك نەسرىي ئەسەرلەرگە مەيلىم بارمىدى.

ھازىرغىچە ئېلان قىلىنمىغان تارىخىي دراما‌لىرىمدىن يەتتە‌نى ساقلاپ تۇرۇۋاتىمەن. ئۇلار «سۇمۇرغ قوشىقى»، «قەدىمكى يە‌پەك يولى»، «ئوردىدا باھار»، «پىلە مەلىكىسى»، «مەلىكە گۈلىيۈز تەخىرىتاغ ناخشىسى»، «دات باسمىغان قىلىچ»تىن ئىبارەت. «مە‌ر‌ۋايىت مەلىكە» ناملىق ئۇسسۇل سىپكىتالىمۇ يازدىم. نېمىشقىدۇر 30 ياشلاردا يازغان بۇ تارىخىي دراما‌لارنى ئىشكاپىمدىن چىقار‌غۇم كەلمىدى.

شېئىرلىرىمنىڭ ئوندىن بىرى ئېلان قىلىندى. ئېلان قىلىن‌مىغان شېئىرلىرىمنى «باھارىيات»، «ئاق توز»، «ئۇچقۇن بىلەن شەبنەم»، «كۆڭۈل كۈيلىرى»، «ۋىسال بېغى»، «سېرىن چېچىكى»، «ئەزگۈلۈك كۆز يېشى» قاتارلىق توپلامىلارغا ئايرىدىم...

غەزەل ـ قەسىدىلىرىم «شەيدائى» تەخەللۇسىدا يېزىلدى. «گۈلزار ئاشىقى»، «بۇلبۇل ئازادى» نامىدىمۇ ئازغىنە غەزەللەرنى يازدىم. «ھەمراھى» تەخەللۇسىدا ئانامنىڭ غەزەللىرىنى رەتلىدىم ۋە ئۇنىڭغا غەزەللەرنى قوشتۇم. غەزەلنى بەش ـ يەتتە بېيىتلىق ئەنئەنىدىن ئاشۇرماسلىقنى، پىكىر بىلەن سىمۋولنى بىرلەشتۈ‌رۈشنى خالىسامۇ، ياۋا مېۋىلىرىنىڭ ھەممىسى بىردەك چىقمە‌دى. كىشىلەر ياقتۇرمىغان، زاكاز تەلىپىدە ئېلان قىلىنمىغان غە‌زەللىرىمدىن تېنىۋالالمايمەن. ئەمما. كۆپلىگەن غەزەللىرىمگە پۈ‌تۈن خەلقنى قەلبىگە يوشۇرغان روھىيىتىم يوشۇرۇنغان. ئۇلارنىڭ

قانچىكى روشەنلىكتىن مەھرۇملىرىدا بۇ سىر ئۆز زامانىسىغا لايىق مۇساپىدە قاتمۇقات ماجازىلاشقان. ئەنسىرەيدىغىنىم قېلىن پوستلۇق بۇ باداملارنىڭ سەنەم لېۋىدىن چەتتە قېلىشىدىن ئىبارەت. كىمكى ئېرىنمىسە ۋە تىلسىم ئاچقۇچىنى تاپالمىسا، بۇ غەزەللەر ئىچىدىكى مېغىزنى ئاچىدىغانلىقىغا ئىشىنىمەن. مەيلى ئۇ بىرقانچە كىشى بولغاندىمۇ!

رۇبائىيات نامىدا ھازىرچە مىڭ پارچىدىن ئارتۇق رۇبائىي ئېلان قىلالىدىم.

لىرىك نەسىر تۈرىدىكى «سەۋدالىق تەزكىرىسى» 10 يىل-لىق مالىمانچىلىق مۇھىتىدا يېزىلغان پارچە – پارچە سەۋدالىق خاتىرىلىرىدىن توپلانغان. ئۇنىڭ بەزىلىرىنى جىددىي ئاختۇرۇش، قاماش ۋە سوراق قىلىش مۇھىتىدا يوقىتىۋەتكەنىدىم. مەن «كاك-كۇكنامە»دىكى 100 نەسىر ئارقىلىق ھۆرىيەتنى؛ «مارجانىنامە»دىكى 100 نەسىر ئارقىلىق دېڭىز ئاستىغا تاشلانغان مارجانلارنى ئاسمان يۈزىگە چېچىش ئارقىلىق يورۇقلۇقنى؛ «سۇمۇرغىنامە»دىكى 100 نەسىر ئارقىلىق تارىخ ھېكمەتلىرىنى؛ «جاھاننامە»دىكى 100 نەسىر ئارقىلىق رېئاللىق ئىبرەتلىرىنى؛ «نىجادىيەتنامە»دىكى 100 نەسىر ئارقىلىق ھايات يولىنى يېغىنچاقلىماقچى بولدۇم. «قارلىق تاغ شەجەرىسى» ئۇچ قىسىملىق شېئىرىي رومان سۈپىتىدە يېزىلىشىم 30 غا يەتمەستە يېزىلغان، كېيىن ئىككى قىسمى ئېلان قىلىندى.

ئەدەبىيات نەزەرىيەسى ياكى تارىخىغا ئائىت ھېچقانچە مەخسۇس ئەسەر، شېئىرىيەت ئېستېتىكىسى ھەققىدە يازغان قوليازمام يوقلۇپ كەتتى. «يوئېتىكا» نامىدا كىتابنى پىلانلىغان، ھەتتا مۇقەددىمىسىنى باشلىغان بولسامۇ، ئۇ شۇ پېتى قالدى. شېئىرىي تەسىراتلار بويىچە بىرقانچە ماقالىلەر يازغىنىمنى ھېسابلىمىغاندا، ئاساسلىقى ئومۇمىي «ئېستېتىكا» بىلەن «قاتلاملىق ئېستېتىكا» نامىلىق ئىككى كىتاب يازدىم. بۇ ئىككى كىتابتا، بولۇپمۇ

«قاتلاملىق ئېستېتىكا»دا ئۆزۈمنىڭ قاتلام نەزەريىسى ئاساسىدە. كى ئېستېتىكا سىستېمامنى بىرقەدەر روشەن بايان قىلدىم. ئۇ گۈزەللىك بىلەن ئېستېتىكىلىقنى ۋە ئېستېتىكا ئوبيېكتلىرى. نىڭ كۆپ قاتلاملىقىنى ئاساس قىلغان. شېئىرلىرىم ئۇستەل ئۈستىدە شائىرانە ئوبراز بىلەن يېزىلمىغان. ئۇ كوچىلاردا، ھار. غىن ئەمگەكتىن كېيىن، ئەۋرەز يولىدىن چىقىپ ھاقارەت ئۆتۈ. كەندە، بىرەر خاتىرە ئورنىغا بېرىشتىن بۇرۇن، ماشىنىدا، ئويغە. نىپ كەتكەندە يېزىلغان سەرگەردان شېئىرلار بولدى... ««قۇتادغۇ. بىلىك، خەزىنىسى» ناملىق كىتاب 1956 ـ يىلى ئىككى تىلدا ئېلان قىلىنغان «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ 11 ـ ئەسىردىكى ئىككى بۇ. يۈك ئالىمىنىڭ خاتىرىسى» دېگەن ماقالەم بىلەن باشلانغان ئىد. تىلىش ئىزدىنىش ئاساسىدا شۇ مۇئەللىپنىڭ يېشىدا يېزىلغان. بۇ ئارىلىقتا ««قۇتادغۇبىلىك»نىڭ ئىلمىي قىممىتى»، «ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ يېتۈك قامۇسى ــ «قۇتادغۇبە. لىك»» (ياپونىيەدە ئېلان قىلىنغان) قاتارلىق يەتتە پارچە ئىلمىي ماقالە ئېلان قىلدىم ۋە باشقا كىتابلىرىمدا بۇ ھەقتە توختال. دىم... «غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى» ناملىق كىتاب «شىد. جاڭنىڭ بۇددا دەۋرى سەنئەت خەزىنىسى ھەققىدىكى ئىزدىنىشلە. رىم» ئاساسىدا يېزىلدى. «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى» ئىككى ئاي. دىلا يېزىلدى. بۇ كىتابنى مەن دوختۇرخانىدا تاماملىدىم. ئەمما، بۇ 70 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىدا باشلانغان تەتقىقات ئاساسىدا ئىككى كىتاب، ئون ئالتە ئىلمىي ماقالە ئاساسەن مەيدانغا كەلدى. «ئۇي. غۇر كىلاسسىك مۇزىكىسى ئون ئىككى مۇقام ھەققىدە»، «شىد. جاڭنىڭ تاڭ دەۋرى ناخشا ـ ئۇسسۇل سەنئىتى» دېگەن ئىككى كىتابىم 1980 ـ يىلى نەشر قىلىنىپ تارقىتىلدى. ئۇنىڭ بى. رىنچىسى ئىككى تىلدا تۆت قېتىم نەشر قىلىندى. خەلقئارا كۆرگەزمىگە قويۇلدى، ياپونىيە دۆلەت كۇتۇپخانىسىغا ساقلاشقا ئېلىندى. ئارىدىكى 13 يىل ئىچىدە ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ مەنبە

- ئېقىملىرى، كۆسەن مەدەنىيىتى ۋە ئۇسسۇل سەنئىتى، ئۇيغۇر ئۇسسۇللىرىنىڭ تارىخىي تەسۋىرى ئۇچۇرلىرى قاتارلىق ئىلمىي ماقالىلەرنى ئېلان قىلدىم. نېمە ئۈچۈندۇر ھەر قېتىم مېنىڭ مۇقام ھەققىدىكى چۈشەنچەم خۇددى كولومبۇدىن ئىلگىرىكى سەييياھلارنىڭ زېمىن ھەققىدىكى چۈشەنچىلىرىچىلىكلا ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىپ قالدىم. ھېلىمۇ بۇ زېمىن تىلسىمەك، ئۇنى بۇ كاتتا خەزىنە يورۇتۇلۇپ پۈتكىنى يوق.

نۇقتىنى بىلىش ئۈچۈن چەمبەردىن خەۋەردار بولۇش لازىم. بۇ، ماكان تۇتاشلىقى چۈشەنچىسى. ھازىرنى ۋە كەلگۈسىنى بىلىش ئۈچۈن ئۆتمۈشنى روشەنلەشتۈرۈش كېرەك. بۇ، زامان ئىزچىللىقى ئۇقۇمى. راستىنى ئېيتقاندا، دۇنيادا ھەقىقىي مەنىدىكى ئۇلۇگەن مىللەت ۋە يوقالغان مەدەنىيەت بولغان ئەمەس. مەن مەركىزىي ئاسىيا مەدەنىيىتىنى ئىزدەش جەريانىدا «فارابى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە سىستېمىسى»، «قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا» «قەدىمكى تۇران تارىخى»، «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى» قاتارلىق كىتابلىرىم بىلەن بىر قاتار ئىلمىي رىسالە - ماقالىلىرىمنى مەركىزىي ئاسىيا مەدەنىيەت تارىخى تەتقىقاتى بويىچە يېزىپ چىقتىم... مەن تولىمۇ يىراق بۇ مەدەنىيەتنى ئېچىش ئۈچۈن بىر چاغلاردا تېخىمۇ كۆپ كىتابلارنى يېزىشنى ئويلىغانىدىم. ئۇنىڭ بىر قىسمى «مەركىزىي ئاسىيا ئىدېئولوگىيەلىك مەدەنىيەت تارىخى»، «تارىخىمىكى ئۇيغۇر خانلىقلىرى تەزكىرىسى»، «يەكەن خانلىقى تارىخى»، «شىنجاڭ سەنئەت تارىخى» قاتارلىقلار ئىدى. بىر قاتار ماقالىلەر يازدىم «تارىخنى قايتا ئويلىنىش»، «خەلقنى ئويرازلىق تەپەككۇر ۋاستىسىدە ئىپادىلەش»، «روھنى ساغلاملاشتۇرۇش مىللەتنى گۈللەندۇرۇشنىڭ مۇقەددىمىسى»، «ھەسەتخورلۇق ھەققىدە ھەسرەتلىك خىياللار»، «مىللەتنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە سوتسىيالىستىك مەدەنىيەت ئۇچ بۇرجىكى»، «ھازىرقى زامان مەدەنىيىتىدىكى پاجىئەلىك زىددىيەت»، «كەلگۈسى مۇشۇ يەردىن

ـ ئېقىنلىرى، كۆسەن مەدەنىيىتى ۋە ئۇسسۇل سەنئىتى، ئۇيغۇر ئۇسسۇللىرىنىڭ تارىخىي تەسۋىرى ئۇچۇرلىرى قاتارلىق ئىلمىي ماقالىلەرنى ئېلان قىلدىم. نېمە ئۈچۈندۇر ھەر قېتىم مېنىڭ مۇقام ھەققىدىكى چۈشەنچەم خۇددى كولومبۇدىن ئىلگىرىكى سەييياھلارنىڭ زېمىن ھەققىدىكى چۈشەنچىلىرىچىلىكلا ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىپ قالدىم. ھېلىمۇ بۇ زېمىن تىلسىمدەك، ئۇنىڭ بۇ كاتتا خەزىنە يورۇتۇلۇپ پۈتكىنى يوق.

نۇقتىنى بىلىش ئۈچۈن چەمبەردىن خەۋەردار بولۇش لازىم. بۇ، ماكان تۇتاشلىقى چۈشەنچىسى. ھازىرنى ۋە كەلگۈسىنى بىلىش ئۈچۈن ئۆتمۈشنى روشەنلەشتۇرۇش كېرەك. بۇ، زامان ئىزچىللىقى ئۇقۇمى. راستىنى ئېيتقاندا، دۇنيادا ھەقىقىي مەنىدىكى ئۆلگەن مىللەت ۋە يوقالغان مەدەنىيەت بولغان ئەمەس. مەن مەركىزىي ئاسىيا مەدەنىيىتىنى ئىزدەش جەريانىدا «فارابى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە سىستېمىسى»، «قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا» «قەدىمكى تۇران تارىخى»، «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى» قاتارلىق كىتابلىرىم بىلەن بىر قاتار ئىلمىي رىسالە ـ ماقالىلىرىمنى مەركىزىي ئاسىيا مەدەنىيەت تارىخى تەتقىقاتى بويىچە يېزىپ چىقتىم... مەن تولىمۇ يىراق بۇ مەدەنىيەتنى ئېچىش ئۈچۈن بىر چاغلاردا تېخىمۇ كۆپ كىتابلارنى يېزىشنى ئويلىغانىدىم. ئۇنىڭ بىر قىسمى «مەركىزىي ئاسىيا ئىدېئولوگىيەلىك مەدەنىيەت تارىخى»، «تارىخىمىزدىكى ئۇيغۇر خانلىقلىرى تەزكىرىسى»، «يەكەن خانلىقى تارىخى»، «شىنجاڭ سەنئەت تارىخى» قاتارلىقلار ئىدى. بىر قاتار ماقالىلەر يازدىم «تارىخنى قايتا ئويلىنىش»، «خەلقنى ئوبرازلىق تەپەككۇر ۋاستىسىدە ئىپادىلەش»، «روھنى ساغلاملاشتۇرۇش مىللەتنى گۈللەندۇرۇشنىڭ مۇقەددىمىسى»، «ھەسەتخورلۇق ھەققىدە ھەسرەتلىك خىيالىلار»، «مىللەتنىڭ ئۆزى ـ ئۆزىنى بىلىشى ۋە سوتسىيالىستىك مەدەنىيەت ئۇچ بۇرجىكى»، «ھازىرقى زامان مەدەنىيىتىدىكى پاجىئەلىك زىددىيەت»، «كەلگۈسى مۇشۇ يەردىن

باشلىنىدۇ»، «يىپەك يولىدىكى توققۇز ھېكمەت»، «ئارىفنامە»، «يىپەك يولى ۋە تۆگىتۇشى روھى»، «يىپەك يولىنىڭ ئىقتىسادىي قىممىتى»، «ئائىلە» تېمىسىدىكى بىر قاتار ماقالە ـ كىتابلار ئە-نە شۇنداق مەيدانغا چىقتى.

ئالىمنىڭ يۇقىرىدا ئىسمى تىلغا ئېلىنغان ئەسەرلىرىدىن باشقا، يەنە 1950 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرى يېزىلىپ پۈتكەن «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى تارىخى»، 1990 ـ يىللارنىڭ باشلىرى يېزىلغان تەرجىمھال ئەسىرى «مەن ۋە مېنىڭ خەلقىم» قاتارلىق كىتابلىرى ھەمدە يېزىلىشقا باشلىغان، ئەمما ئاخىرلاشمىغان ئونغا يېقىن كىتابنىڭ، شۇنداقلا يېزىش ئۈچۈن تېزىس تۈزۈپ قو-يۇلغان كارتا ـ قەغەزلەرنىڭ كۆپلۈكىگە قارىساق، ئالىمنىڭ «مەن يىغلىمايمەن، پۈتۈن زېمىن مەن ئۈچۈن يىغلايدۇ» دېگەن سۆزىنىڭ نەقەدەر توغرا ئېيتىلغانلىقىنى تەن ئالىمىز. مۇمكىن بولسا ئە-دى، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن خاتىرە سارىيى قۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ قول يازمىلىرى ۋە ھەربىر كىتابى ئۈچۈن توپلىغان خام ماتېرە-يالىلىرى، تۈزگەن تېزىسلىرى، مۇناسىۋەتلىك سۈرەتلەر... كۆر-گەزمە قىلىنىپ تۇرسا، ئالىمنىڭ ئارىمىزدىن بالدۇرلا كەتكىنىگە ئالىمنىڭ ئويلىغىنىدىنمۇ كۆپرەك ياش تۆككەن بولاتتۇق.

ئالىمنىڭ نەشر قىلىنغان ئەسەرلىرى سان جەھەتتىن كۆپ، سۈپەت جەھەتتىن يۇقىرى بولۇپلا قالماستىن، يەنە ھېلىغىچە نەشر قىلىنمىغان ئەسەرلىرىمۇ خۇددى ئىلگىرى نەشر قىلىنغان ئەسەرلەرگە ئوخشاشلا يېڭى تېمىلاردا يېزىلغان. مەسىلەن، «ئەز-گۈلۈك مالائىكىسى»مۇ ئالىمنىڭ ئەسلىمە خاراكتېرلىك ئىككى ئەسىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇنىڭدا ئالىم ئايالى رەنا مەخسۇت بە-لەن تونۇشۇش ۋە ئائىلە قۇرۇش، شۇ جەريانىدا بىر ـ بىرىگە ھەمدەم بولۇپ ئورتاق ئىزدىنىش، خەلقىنىڭ مەنىۋى بايلىقىنى قېزىش جەريانىدىكى سەممىي قوللاشلارنى تېپىك مىسالىلار ئار-

قىلىق بايان قىلغان. ئۇ بۇ ئەسەرنى يېزىش سەۋەبى ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق يازىدۇ:

مەن، مېنىڭدىن يەتتە ياش كىچىك ۋە ماڭا 37 يىلدىن بېرى ئەڭ سۆيۈملۈك كىشى بولۇپ كېلىۋاتقان ئاجايىپ ئايال جىنس ئۇستىدە يېشىم 60 قا كىرگەندىن كېيىنلا بىر قىسسە يېزىش قارارىغا كەلدىم. دەرۋەقە، مەن ئۇنىڭ نۇرانە گۈل ھۆسنىنى دەسلەپ كۆرگىنىمدىن كېيىنلا ئۇ ھەقتە لىرىكىلار، ھۆرمەت خاتىرىلىرى، كېيىنچە رۇبائىيلار ۋە ئېپىزوتلۇق ئەسلىمىلەر يازغانىدىم. 20 ياشتىن كېيىنكى ئوتلۇق ياشلىق لىرىكىلىرى، ئۇنىڭدىن كېيىنكى ھېكمەتلىك ئوتتۇرا ياشلىق رۇبائىيلىرى بىلەن بۇ قىسسە يىلتىزداش بولسۇن. ئەمما يېشىم 60قا كىرگەندىن كېيىنكى بۇ قىسسە ئۆز مەنىۋى خەزىنىسىنىڭ تاۋلانغانلىقى بىلەن ئايرىلىپ تۇرسا كېرەك. كىشىلەر ھەمىشە قانداقتۇر 18، 20 ياش بىلەن 30 ياش ئىلگىرىكى مەزگىللەرنى ئىشق ـ مۇھەببەت دەۋرى دېيىشىپ كۆڭۈلدىكى مۇھەببەتكە ئۇنى تەڭلەشتۇرگىلى بولمايدۇ. قاپقارا قۇندۇز چاچلار بىلەن ئەتىرگۈل بەرگىدەك يۇمران يۇزلەر ئورنىغا ئاقارغان چاچ ۋە ئەجىر قورۇقلىرى چۈشكەن يۈز ئالماشقان. ئەمما، بۇ ئاقارغان چاچ ۋە قورۇق چۈشكەن يۈز ئىنسان قەلبى، خاراكتېرى، ئەجرى ۋە قىممىتىنىڭ بىر ئۆمۈرلۈك باھا نامىسى بىلەن تامغىلانغان. مەن «ئەزگۈلۈك مالائىكىسى»نى يېزىشقا تۇتۇندۇم. بۇ مەن ئۈچۈن ئۆز ـ ئۆزۈمنى تېخىمۇ ياخشى چۈشەنگىنىم، ئۆزۈمنىڭ ئىنسانىنى چۈشىنىش، ئەزگۈلۈك جاۋاھىراتلىق بىلەن تولغان خەزىنە قەلب، ئۇلگىلىك ئايال جىنسىنى تېخىمۇ ياخشى چۈشەنگىنىمنىڭ ئۈچۈنى بولۇش بىلەن بىللە، ئۇ يەنە مېنىڭ بۇ قىسسىدە تەسۋىرلەنگەن ئالىيجاناب روھىيەت نامايەندىسىگە بولغان ئىنسانىي مىننەتدارلىق مەجبۇرىيىتى ـ بۇرچۇمنىڭ بىرئاز بولسىمۇ ئىپادىلىنىشىدىن

يانغان يالقۇن!

دەرۋەقە. ئۇ پەرزەنتلىرىمنىڭ، ئەسىرلەر داۋامىدا ئالەمگە كۆز ئاچىدىغان نەۋرە ـ چەۋرىلىرىم ۋە ئۇلارنىڭ چەۋرە ـ ئەۋرىلىرىدىنىڭ پاك نەسەبتىن ئىلھاملىنىپ، پاك نەسەبتىن پەخىرلىنىپ، پاك نەسەبنى داۋاملاشتۇرۇشى ئۈچۈن ئەڭ ياخشى مىراس!

ئالىمنىڭ ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن كۆلپەتلىك ھايات سەرگۈزەشتىلىرى ۋە تۇرلۇك روھىي زەربىلەر نۇرغۇن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ھامان ئۈمىدۋار ياشىغان. چۈنكى، ئۇنىڭغا مەدەت ـ ئىلھام بېرىپ تۇرغان مۇتەپەككۇرانە تەپەككۇر ئۇسۇلى، ئىلمىي غايىلىرى، ئەدەبىي پىكىرلىرى ھەم بالىلىرىنىڭ ئانىسى، ئۆزىنىڭ ئۆمۈرلۈك ھەمراھى رەنا مەخسۇتنىڭ مۇھەببىتى ئۇنىڭ ئىشەنچىسىنى كۈنسايىن ئاشۇرۇپ بارغان.

ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن تەنقىقاتىغا بىر نەزەر

ھەببۇللا تۇرسۇن ئۇيغار

مۇقەددىمە

مۇتەپەككۇر ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ھەقىدىكى تەتقىقاتلار 20 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرى باشلانغان بولۇپ، ھازىرغىچە بۇ ھەقتە ئۇيغۇر تىلىدىن باشقا خەنزۇ تىلى، ياپون تىلى، رۇس تىلى ۋە قازاق، ئۆزبېك، قىرغىز قاتارلىق بىر قەسىم قېرىنداش تۈركىي خەلقلەر تىللىرىدا ماقالە ـ ئەسەرلەر ئېلان قىلىندى. مەن بۇ ماقالەمدە ئاساسلىقى بۇ ھەقتە ئېلىپ بېرىلغان دىيارىمىزدىكى تەتقىقاتلار ھەققىدە توختالماقچى. دىيارىمىزدا ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن تەتقىقاتى ھەققىدە 1981 ـ يىلىدىن ھازىرغىچە ئۇيغۇر، خەنزۇ، ئۆزبېك، قازاق، موڭغۇل، قىرغىز، تاجىك، تاتار قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ 50 تىن ئارتۇق زىيالىيسى قەلەم تەۋرەتكەن. بۇ تېمىدا ئېلان قىلىنغان ئىلمىي ماقالىلەر 30 پارچىدىن كۆپ، تەسىرات، ئەسلىمە، خاتىرىلەر 50 پارچىدىن ئارتۇق، خاس تەتقىقات كىتابى بىر پارچە، تەرجىمھالى يېزىلغان ئۇيغۇرچە ـ خەنزۇچە بالىلار كىتابچىسى بىر پارچە.

1. ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن تەتقىقاتىنىڭ باشلىنىشى

ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئىلمىي ئەسەرلىرى ھەققىدە-

كى تەتقىقات 1981 ـ يىلى قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «رۇبائىيات» ناملىق توپلىمىغا كىرىش سۆز ئورنىدا بېرىلگەن شائىر ۋە مۇھەررىر نۇرمۇھەممەت ئېركىنىڭ ««رۇبائىيات، ــ ياش ئالىمنىڭ يېڭى ئەمگىكى» ناملىق ماقالىسى ۋە 1980 ـ يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «ئۇيغۇر خەلق كىلاسسىك مۇزىكىسى ئون ئىككى مۇقام ھەققىدە» ناملىق كىتابى توغرۇلۇق مۇنەۋۋەر ئابدۇللا تەرىپىدىن يېزىلىپ «كىتابلارغا باھا» ژۇرنىلىنىڭ 1981 ـ يىلى 1 ــ 2 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان «ۋارىسلىقنىڭ ئۇلگىسى» ناملىق ماقالە بىلەن باشلانغان دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ دوتسېنتى تۇرسۇن قۇربانىنىڭ 1988 ـ يىلى «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»دا ئېلان قىلغان «پىروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن» ناملىق ئوچېركى ۋە 1988 ـ يىلى مىڭ چىببي، لو لۇلۇنىڭ «ئويلىنىش ئىچىدە ئىلگىرىلەش» نامىلىق ئەدەبىي ئاخباراتى بىلەن ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنىڭ ئالىملىق سالاھىيىتى ۋە تەتقىقات، ئىجادىيەت، ئىجتىمائىي ھايات ھەققىدىكى تەپەككۇر سەمەرىلىرىنىڭ ئۆزگىچە قىممىتى ھەققىدىكى تونۇش ئاۋام ئارىسىدا زور دەرىجىدە يارقىنلاشتى. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ خەنزۇ مىللىتىدىن بولغان پىروفېسسورلىرى لى يۇڭ، خۇ يىلارنىڭ تەتقىقاتلىرى ئارقىلىق ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنىڭ ئىلمىي ئۇتۇقلىرى ھەققىدىكى تەتقىقات تېخىمۇ كېڭەيدى. شۇنداقتىمۇ، شان ـ شۆھرەت قازانغۇچىلارغا ھەسەت قىلىپ پىتنە ـ پاسات تۇمانلىرىنى بولۇشىغا تارقىتىپ كىشىلەرنى ئاسانلا قايمۇقتۇرىدىغان ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنىڭ ئوبرازى بىرنەچچە يىل زور دەرىجىدە بۇرمىلىۋېتىلدى. ئالىمنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، يەنى 1995 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى «ئىشچىلار ۋاقىت گېزىتى»دە ئېلان قىلىنغان. داڭلىق يازغۇچى ئەختەم ئۆمەرنىڭ «ئۇ كەلمەسكە كەتتى» نامى

لىق ماقالىسى بىلەن ئوبزورچى يالقۇن روزىنىڭ «ئۇيغۇرلاردا ئىجا-
دىيەتنىڭ قىممىتى ۋە ئىجادكارنىڭ قىسمىتى» ناملىق ماقالىسى
جەمئىيەتتە زور تەسىر قوزغاپ، خېلى كۆپ قىسىم كىشىلەرنىڭ
ئالىم ۋە ئۇنىڭ تۆھپە - نەتىجىلىرى ھەققىدىكى خاتا تونۇشىدا
ئىجابىي بۇرۇلىش شەكىللەندۈردى. 1996 - يىلى ئابدۇشۈكۇر
مۇھەممەتئىمىن ۋاپاتىنىڭ بىر يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن شىن-
جاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پىروفېسسورلىرى كۈرەش مەھمۇتجان
رەئىسى بىلەن شېرىن قۇربان (تاجىك)نىڭ «غايە ـــ ئىزدىنىش ـــ
مۇۋەپپەقىيەت» ناملىق ماقالىسى ئېلان قىلىنىپ بۇ تېمىدىكى
تەتقىقات رەسمىي باشلاندى. ئېزىز ئاتاۋۇللا سارتېكىن تەرىپىدىن
ئالىم تۇغۇلغانلىقىنىڭ 75 يىللىقىغا ئاتاپ يېزىلغان «مەدەنىيەت
دالاسىغا سەپەر ـــ ئابدۇشۈكۇر مۇھەممەتئىمىن ئەسەرلىرى
ئۇستىدە ئىزدىنىش» (2003 - يىلى) ناملىق كىتابنىڭ نەشر
قىلىنىشى بىلەن تېخىمۇ كېڭەيدى. دوكتور مەتتۇرسۇن ئېلى قا-
تارلىق ھەرقايسى ساھە تەتقىقاتچىلىرى، ھەرمىللەت زىيالىيلىرد-
نىڭ ئابدۇشۈكۇر مۇھەممەتئىمىن ۋە ئۇنىڭ ھەر خىل تېمىدىكى
ئەسەرلىرىگە قارىتا ئېلىپ بارغان تەتقىقاتلىرى بىلەن تېخىمۇ
چوڭقۇرلاشتى. ئابدۇشۈكۇر مۇھەممەتئىمىن ۋاپاتىنىڭ 10 يىللە-
قى (شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا)، 15 يىللىقى (قەشقەر پېداگوگىكا
ئىنستىتۇتىدا)، 20 يىللىقى (شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا)نى خا-
تىرىلەش مۇناسىۋىتى بىلەن ئۆتكۈزۈلگەن ئۇچ قېتىملىق ئىلمىي
مۇھاكىمە يىغىنى ۋە شىنجاڭ تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى ۋە ئۇرۇم-
چى تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىنىڭ مۇناسىۋەتلىك پىروگراممىلىرىدا
ئۆتكۈزۈلگەن مەخسۇس سۆھبەت، مەخسۇس فىلىملەر ئارقىلىق
مۇئەييەن دەرىجىدە كۆلەملەشتى ۋە ئاممىۋىلاشتى.

2. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن تەتقىقاتىنى ئېلىپ بارغان شەخسلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئىلمىي ئەمگەكلىرىنىڭ تىزىملىكى

1) ماقالىلەر

(1) تۇرسۇن قۇربان: «پىروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1988 ـ يىلى 2 ـ سان.

(2) نۇرمۇھەممەت ئېركى: «رۇبائىيات، ـــ ياش ئالىمنىڭ يېڭى ئەمگىكى» («رۇبائىيات»قا يېزىلغان كىرىش سۆز)، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1982 ـ يىلى نەشرى.

(3) مىڭ چىببې، لو لۇلۇ: «ئويلىنىش ئىچىدە ئىلگىرىلەش»، «تارىم» ژۇرنىلى، 1988 ـ يىلى 10 ـ سان.

(4) يالقۇن روزى: «ئۇيغۇرلاردا ئىجادىيەتنىڭ قىممىتى ۋە ئىجاتكارنىڭ قىسمىتى مەسىلىسى»، «ئىشچىلار ۋاقىت گېزىتى»، 1995 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى.

(5) كۇرەش مەھمۇتجان رەئىسى، شېرىن قۇربان: «غايە ـــ ئىزدىنىش ـــ مۇۋەپپەقىيەت»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1996 ـ يىلى 1 ـ سان.

(6) قەييۇم قۇربان: «ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تەتقىقاتچىلىقىنىڭ پېشۋاسى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ تەتقىقاتلىرى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1997 ـ يىلى 1 ـ سان.

(7) ئېزىز ئاتاۋۇللا سارتېكىن: «ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى ئۈستىدە ئىزدىنىش»، «قەشقەر ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى، 1999 ـ يىلى 1 ـ سان.

(8) ئابدۇۋۇھىلى ئەلى: «پارلاق مەدەنىيىتىمىزنىڭ ھارماس كۈيچىسى»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى، 1999 ـ يىلى 1 ـ سان.

(9) ئېزىز ئاتاۋۇللا سارتېكىن: «ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن-

نىڭ رۇبائىي ئىجادىيىتى توغرىسىدا»، «قەشقەر ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى، 2000 ـ يىلى 4 ـ سان.
(10) ئېزىز ئاتاۋۇللا سارتېكىن: «مەدەنىيەت دالاسىغا سەپەر ـــ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئەسەرلىرى ئۈستىدە ئىزدىنىش»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2003 ـ يىلى نەشرى.
(11) ئازات رەھمىتۇللا سۇلتان: «ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئەسەرلىرىنىڭ ئىلمىي قىممىتى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2004 ـ يىلى 2 ـ سان.
(12) يالقۇن روزى: «ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ مائارىپ قارىشى ھەققىدە»، «تارىم» ژۇرنىلى، 2004 ـ يىلى 2 ـ سان.
(13) ئوسمان ئىسمائىل تارىم: «ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنىڭ تەتقىقات مېتودى ھەققىدە»، «تارىم» ژۇرنىلى، 2004 ـ يىلى 2 ـ سان.
(14) ئابدۇقادىر جالالىدىن: «ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن تەتقىقاتىغا دائىر مېتودولوگىيەلىك مەسىلىلەر»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2004 ـ يىلى 3 ـ سان.
(15) خۇ يى، ئابدۇسالام ئابلىز: «پىروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ۋە ئۇنىڭ ‹شىنجاڭنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى ناخشا ـ ئۇسسۇل سەنئىتى، ناملىق ئەسىرى توغرىسىدا».
(16) غەيرەتجان ئوسمان: «ئالىمنىڭ تۇغۇلغان جايىنى ئۆزگەرتىشتىن پەيدا بولغان تەسىراتلار»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» ژۇرنىلى، 2005 ـ يىلى 2 ـ سان.
(17) مەتتۇرسۇن ئېلى: «ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئېستېتىكا تەتقىقاتىنىڭ بەزى ئالاھىدىلىكلىرى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2008 ـ يىلى 4 ـ سان.
(18) ياسىن مۇھەممەت نىياز تېكە، بۇئايشەمگۇل ھاجى: «ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ بۇددىزم تەتقىقاتى ۋە ‹غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى، ناملىق ئەسىرى ھەققىدە»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2008 ـ يىلى 4 ـ سان.

نىڭ رۇبائىي ئىجادىيىتى توغرىسىدا»، «قەشقەر ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى، 2000 ـ يىلى 4 ـ سان.
(10) ئېزىز ئاتاۋۇللا سارتېكىن: «مەدەنىيەت دالاسىغا سەپەر ـــ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئەسەرلىرى ئۈستىدە ئىزدىنىش»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2003 ـ يىلى نەشرى.
(11) ئازات رەھمىتۇللا سۇلتان: «ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئەسەرلىرىنىڭ ئىلمىي قىممىتى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2004 ـ يىلى 2 ـ سان.
(12) يالقۇن روزى: «ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ مائارىپ قارىشى ھەققىدە»، «تارىم» ژۇرنىلى، 2004 ـ يىلى 2 ـ سان.
(13) ئوسمان ئىسمائىل تارىم: «ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن-نىڭ تەتقىقات مېتودى ھەققىدە»، «تارىم» ژۇرنىلى، 2004 ـ يىلى 2 ـ سان.
(14) ئابدۇقادىر جالالىدىن: «ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن تەتقىقاتىغا دائىر مېتودولوگىيەلىك مەسىلىلەر»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2004 ـ يىلى 3 ـ سان.
(15) خۇ يى، ئابدۇسالام ئابلىز: «پىروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ۋە ئۇنىڭ ‹شىنجاڭنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى ناخشا ـ ئۇسسۇل سەنئىتى، ناملىق ئەسىرى توغرىسىدا».
(16) غەيرەتجان ئوسمان: «ئالىمنىڭ تۇغۇلغان جايىنى ئۆزگەرتىشتىن پەيدا بولغان تەسىراتلار»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» ژۇرنىلى، 2005 ـ يىلى 2 ـ سان.
(17) مەتتۇرسۇن ئېلى: «ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئېستېتىكا تەتقىقاتىنىڭ بەزى ئالاھىدىلىكلىرى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2008 ـ يىلى 4 ـ سان.
(18) ياسىن مۇھەممەت نىياز تېكە، بۇئايشەمگۈل ھاجى: «ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ بۇددىزم تەتقىقاتى ۋە ‹غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى، ناملىق ئەسىرى ھەققىدە»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2008 ـ يىلى 4 ـ سان.

(19) ئېزىز ئاتاۋۇللا سارتېكىن: «ئالىمنىڭ روھىنى يادلاپ»، «تەڭرىتاغ» ژۇرنىلى، 2008 ـ يىلى 2 ـ سان.

(20) مېھراي تۇداخۇن: ««سەۋدالىق تەئەججۇپنامىسى»نىڭ تىل ۋە شەكىل گۈزەللىكى ئۈستىدە ئىزدىنىش»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2009 ـ يىلى 1 ـ سان

(21) ئېزىز ئاتاۋۇللا سارتېكىن: «ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ مەدەنىيەت تەتقىقاتى ئۈستىدە ئىزدىنىش»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى ژۇرنىلى»، 2010 ـ يىلى 3 ـ سان.

(22) مۇھەممەد چاۋار: «ئۇيغۇر سەنئەت ئېستېتىكىسىنىڭ مۇنەۋۋەر جارچىسى»، «تەڭرىتاغ» ژۇرنىلى، 2010 ـ يىلى 3 ـ سان.

(23) مۇھەممەت تۇرسۇن داۋۇت پاختەكلى: «ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ تىل تەتقىقاتى توغرىسىدا»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2015 ـ يىلى 1 ـ سان.

(24) يالقۇن روزى: «20 ـ ئەسىردىكى بىردىنبىر پەيلاسوپ»، «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى»، 2015 ـ يىلى، 3 ـ ئاي.

(25) ھەببۇللا تۇرسۇن ئۇيغار: «ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن نەزىرىدە تارىخ ۋە تارىخشۇناسلىق»، (قەشقەر ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ئۇنۋان كومىتېتى تۈزگەن «مۇنەۋۋەر ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى»غا كىرگۈزۈلگەن. 2014 ـ يىلى. قەشقەر. «ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئەسەرلىرى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى»دا ئوقۇلغان. 2015 ـ يىلى 26 ـ دېكابىر، ئۇرۇمچى)

(26) غەيرەتجان ئوسمان ئۇتغۇر: «ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى تەتقىقاتىغا قوشقان تۆھپىسى» («ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئەسەرلىرى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى»دا ئوقۇلغان ماقالە. 2015 ـ يىلى 26 ـ دېكابىر، ئۇرۇمچى. ھەم «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى»دە ئېلان قىلىنغان)

(27) يۇسۇپجان ياسىن: «ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن تەتقىقاتىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشقا دائىر بەزى قاراشلار»، («ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئەسەرلىرى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى»دا ئوقۇلغان، 2015 ـ يىلى 26 ـ دېكابىر، ئۈرۈمچى، ھەم «ئۈرۈمچى كەچلىك گېزىتى»دە ئېلان قىلىنغان)

(28) ئىقبال تۇرسۇن: «ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ۋە ئۇيغۇرلاردا ئېستېتىكا پەن قۇرۇلۇشى»، («ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئەسەرلىرى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى»دا ئوقۇلغان ماقالە، 2015 ـ يىلى 26 ـ دېكابىر، ئۈرۈمچى)

(29) ئەمەت دەرۋىش: «غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى،نىڭ قىممىتى» («ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئەسەرلىرى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى»دا ئوقۇلغان ماقالە، 2015 ـ يىلى 26 ـ دېكابىر، ئۈرۈمچى)

(30) ئابدۇنىياز ئىمىن: «ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئەسەرلىرىدىكى تۆگىقۇش ئوبرازى ھەققىدە» («ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئەسەرلىرى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى»دا ئوقۇلغان ماقالە، 2015 ـ يىلى 26 ـ دېكابىر، ئۈرۈمچى)

(31) مەتتۇرسۇن ئېلى: «بولغاچ ئىلىم پەرۋانىسى، ئۆچمەس ئىجاد يادنامىسى»، «تارىم» ژۇرنىلى، 2015 ـ يىلى 2 ـ سان.

2) ئوبزور، ئەسلىمە، خاتىرە ۋە باشقا يازمىلار

(1) ئەخمەتجان قۇربان سابىرى: «ئىخچام شېئىر، چوڭقۇر پىكىر»، «شىنجاڭ گېزىتى»، 1987 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى.

(2) ئابدۇكېرىم مەمەت: «ياخشى يېزىلغان بىر لىرىك شېئىر»، «ئۈرۈمچى كەچلىك گېزىتى»، 1988 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى.

(3) كۆرەشچان ئۆمەر: «ئىزدىنىش، يېڭىلىق ۋە قىممەت»، «شىنجاڭ مائارىپ گېزىتى»، 1991 ـ يىلى.

(4) ئەختەم ئۆمەر: «ئۇ كەلمەسكە كەتتى»، «ئىشچىلار ۋاقىت گېزىتى»، 1995 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى.

(5) قەييۇم قۇربان: «ئىلىم ئاسمىنىدا پەرۋاز قىلغان قىران بۇركۇت»، «شىنجاڭ مائارىپ گېزىتى»، 1996 ـ يىلى 9 ـ يانۋار سانى.

(6) ئابدۇللا مەتقۇربان: «ئۇنتۇلماس خاتىرە»، «شىنجاڭ ياشلىرى ژۇرنىلى»، 1996 ـ يىلى 4 ـ سان.

(7) تۇرسۇن ئابدۇغېنى: «ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن رۇبائىيلىرىدا ئەكس ئەتكەن ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە ئىنسانپەرۋەرلىك روھ توغرىسىدا»، «مەرىپەت غۇنچىلىرى» ژۇرنىلى، 1996 ـ يىلى 2 ـ سان.

(8) كېرىمجان ئابدۇرېھىم: «ئەدەبىيات گۈلزارىدىكى توزۇماس چېچەكلەر ـــ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئىلمىي ۋە ئىجادىي پائالىيىتى»، «ئاسىيا كىندىكى گېزىتى»، 1998 ـ يىلى 1 ـ ئايىنىڭ 29 ـ كۈنى.

(9) پولات ئامانئۇرى: «‹ئىزچى›نىڭ سەمەرىسى»، «شىنجاڭ ياشلىرى ژۇرنىلى»، 2009 ـ يىلى 2 ـ سان.

(10) ئاينۇرە ھېمىت: «سەنئەت تەتقىقاتىدىكى يول ئاچقۇچى»، «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى، 2010 ـ يىلى 4 ـ سان.

(11) مەتتۇرسۇن ئېلى: «قەلبىمدىكى ئۇستاز سىيماسى»، «تەكرىتاغ» ژۇرنىلى، 2013 ـ يىلى 6 ـ سان.

(12) كېرىمجان ئابدۇرېھىم: «ئۇيغۇر ئەدەبىي تەنقىدچىلىكى تارىخى تېزىسلىرى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2015 ـ يىلى نەشرى. (ئاپتور بۇ كىتابنىڭ «يېڭى دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىياتى باسقۇچىدىكى باشقا ئەدەبىي تەنقىدچىلەر» ناملىق 9 ـ بابىدا

توختالغاندا 38 نەپەر ئەدەبىي تەنقىدچى ئىچىدە باشتىلا ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئۇستىدە توختىلىپ، ئالىمنىڭ ئەدەبىي تەنقىدچىلىكىمىزگە قوشقان تۆھپىسىنى بىرقەدەر ئەتراپلىق تونۇشتۇرغان ۋە يۇقىرى باھالىغان.

يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن بۇ يازمىلاردىمۇ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ۋە ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ھەققىدىكى مەزمۇنلار سۆزلەنگەن.

بۇنىڭدىن باشقا يەنە، «بىلقۇت» شىركىتىنىڭ بالىلار ئۈچۈن تەييارلاپ نەشر قىلدۇرغان كىتابچىلىرى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنىڭ قىسقىچە تەرجىمھالى ئۇيغۇرچە ـ خەنزۇچە بىر كىتابچە بار.

3. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن تەتقىقاتىدىكى تۆھپىسى گەۋدىلىك شەخس ۋە ئورۇنلار

شەخسلەر دېگەندە، ئائىلە ئەزالىرى، ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى، خىزمەتداشلىرى، ئوقۇغۇچى ـ شاگىرتلىرى، دوستلىرى ۋە باشقا قىلار نەزىرىدە تۇتۇلدى. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن تەتقىقاتىغا تۆھپە قوشقان شەخسلەر خېلىلا كۆپ بولسىمۇ، ۋەكىللىك خاراكتېرىدە بىرنەچچەيلەننى كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە بولىدۇ. بۇنىڭدا ئالدى بىلەن داڭلىق ئەدەبىي ئوبزورچى ۋە ماۋارىپ تەتقىقاتچىسى يالقۇن روزىنى تىلغا ئېلىش مۇمكىن.

يالقۇن روزى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنىڭ ساداقەتمەن ئوقۇغۇچىسى ۋە ئىلمىي ئىشلىرىنىڭ ۋارىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن بۇ جەھەتتە ئاز بولمىغان خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. يالقۇن روزى ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ھايات ۋاقتىدا، ئېنىقراق ئېيتقاندا، 1991 ـ يىلىدىن باشلاپ ئۇنىڭ بىلەن قويۇق ئۇستاز ـ شاگىرتلىق مۇناسىۋىتە شەكىللەندۇرۇپ، ئالىمنىڭ تەتقىقات ۋە

ئىجادىيەت ئىشلىرىنى ئەملىي قوللاش جەھەتتە كۆپ ئىشلارنى قىلدى. مەسىلەن، ئۆزى مەسئۇل مۇھەررىرلىك خىزمىتىنى ئىشلىگەن «شىنجاڭ مائارىپ گېزىتى»دە 1991 ـ يىلىدىن 1995 ـ يىلىغىچە ئالمىنىڭ «ئوقۇتقۇچى توغرىسىدا»، مەنپەئەتدارلىق ئەخلاقى ۋە مەجبۇرىيەت ئەخلاقى»، «ئوقۇغۇچى توغرىسىدا»، «كىتاب ۋە كىتاب مەدەنىيىتى»، «غەربىي يۇرت مائارىپ تارىخىدىن بىر ئۇچۇر»، «چىن ۋە ماچىننىڭ جۇغراپىيەلىك ئۇقۇم دائىرىسى»، «تەپەككۇر ئىقتىدارى ۋە تەپەككۇر قىممىتى»، «مىللىي مائارىپ ۋە نەزەرىيەۋى تەپەككۇر»، «ياتلاشقان ئىنسان ۋە ياتلاشقان ئەقىل پاراسەت» قاتارلىق ماقالىلىرىنى تەھرىرلەپ ئېلان قىلدى. مەزكۇر گېزىتتە يەنە كۇرەشچان ئۆمەر، قەييۇم قۇربان، كامالىدىن ئەسقەرلەرنىڭ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنىنى ئوخشاشمىغان نۇقتىلاردىن تونۇشتۇرۇپ يازغان ماقالىلىرىنى ئېلان قىلىشقا تۇرتكە بولدى. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ۋاپات بولۇپ كەتكەندە «بىزدە ئىجادىيەتنىڭ قىممىتى ۋە ئىجادكارنىڭ قىسمىتى مەسىلىسى» ناملىق ماقالىسىنى يېزىپ ئۆزىنىڭ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنى قەتئىي ھېمايە قىلىدىغان مەيداننى يۇقىرى يېزىقچىلىق ماھارىتى، ئۆتكۇر سۆز ـ جۇملىلىرى ۋە كەسكىن پوزىتسىيەسى بىلەن ئىپادىلەپ زىيالىيلار ۋە ئوقۇرمەنلەر ئارىسىدا زىلزىلە خاراكتېرلىك ئۇنۇم پەيدا قىلدى. 1980 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىدا پەيدا قىلىنغان خاتا جامائەت پىكرىنىڭ بېسىمىدىن قورقۇپ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئۇچۇن لىلا مەيداندا تۇرۇپ ئوچۇق ـ ئاشكارا سۆزلەشكە پېتىنالمايۋاتقان بىر قىسىم كىشىلەر يالقۇن روزىنىڭ مۇھەببەت ـ نەپرىتى روشەن، ھەققانىيەتنى قەتئىي ياقىلايدىغان زىيالىيلارچە باتۇرلۇقىغا ئاپىرىن ئوقۇشتى. يالقۇن روزى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئۇچۇن خىزمەت قىلىشنى شۇنىڭلىق بىلەنلا توختىتىپ قويماستىن، ئۇنىڭ تەتقى-

قاتتىكى خاسلىقىنى، تەپەككۇر ئالاھىدىلىكىنى، يېزىقچىلىق ئۇسلۇبىنى، سۆز - جۈملە ئىشلىتىش جەھەتتىكى ئۆزگىچىلىكىنى، تېخىمۇ مۇھىمى ئىدىيەۋى تەرەققىياتىدىكى ئۆزگىرىش باسقۇچلىرىنى پىششىق بىلىدىغان شاگىرتى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇنىڭ ئىلمىي ئىشلىرىغا ساداقەتمەنلىك بىلەن ۋاراسلىق قىلىپ «يىپەك يولىدىكى توققۇز ھېكمەت»، «ئۇيغۇرلاردا ئىسلام مەدەنىيىتى» ناملىق ئىككى پارچە ماقالىلەر توپلىمىنى ئەستايىدىل نەشرگە تەييارلاپ ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنگە بولغان قىزغىنىشىنى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا شەكىللەندۇردى. ئارقىدىنلا ئالىمنىڭ يۇقىرى سەۋىيەلىك يىرىك ئەسەرلىرى «قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا» بىلەن «فارابى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە سىستېمىسى»نى نەشرگە تەييارلاپ ئوقۇرمەنلەر بىلەن يۈز كۆرۈشتۇردى. «فارابى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە سىستېمىسى» ناملىق كىتاب 1985 - يىلى نەشر قىلىنغاندا نەشرىيات رەھبەرلىرى ۋە مەسئۇل مۇھەررىرنىڭ ئۆز بېشىمچىلىقى سەۋەبىدىن يېرىمى دېگۈدەك قىسقارتىۋېتىلگەچكە، ئالىم بۇ كىتابنىڭ تولۇق نەشر قىلىنىشىنى ئارزۇ قىلىدىغانلىقىنى ئارگىنال خالتىسىنىڭ سىرتىغا يېزىپ قويغان ھەم بۇ ئارزۇسىنى «ئۆمۈر تەلقىنلىرى» ناملىق ماقالىسىدا ئېنىق ئىپادىلىگەن. نەشرىياتلار ئىقتىسادىي ئۇنۇمنى نەزەردە تۇتۇپ بۇنداق ئېغىر ئىلمىي كىتابلارنى نەشر قىلىشتىن قېچىپ تۇرۇۋاتقان يىللاردا يالقۇن روزى ئالىمنىڭ بۇ ئارزۇسىنى ئەملىگە ئاشۇرۇپ ئۇنىڭ روھىنى ئەمىن قىلدى. يالقۇن روزى بۇلاردىن باشقا يەنە ئېزىز ئاتاۋۇللا سارتېكىننىڭ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن تەتقىقاتى توغرىسىدىكى ئەسىرى «مەدەنىيەت دالاسىغا سەپەر»نىمۇ نەشرگە تەييارلاپ ئۆزىنىڭ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنگە بولغان ھۆرمىتىنى ئىپادىلىدى.

دېمەك، يالقۇن ورزىنىڭ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن تەتقىقا-

تىغا ئالاقىدار خىزمەتكە ئۆزىنى بېغىشلاش روھى ئالاھىدە تەرىپ-
لەشكە ئەرزىيدۇ.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن تەتقىقاتىغا ئالاقىدار خىزمەتتە تۆھپىسى گەۋدىلىك يەنە بىر شەخس ئۇستاز مۇھەررىر قۇربان مامۇت. مىللىي مەدەنىيىتىمىزنىڭ گۈللىنىشىنى چىن كۆڭلىدىن ئارزۇ قىلىدىغان، مۇھەررىرلىك خىزمىتىنى جېنىدىن ئەزىز كۆ-رىدىغان قۇربان مامۇت ئەپەندى 1990 - يىللارنىڭ ئالدى - كەي-نىدە مۇتەپەككۇر ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ قايتا ئويلىنىش خاراكتېرىدىكى، تەتقىقات خاراكتېرىدىكى نەچچە ئونلىغان ئېسىل ماقالىسىنى «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىدا ئەستايىدىل تەھ-رىرلەپ ئېلان قىلىپ ماختاشقا ئەرزىيدىغان خىزمەت كۆرسەتتى. قۇربان مامۇت يەنە ماقالە ئۈيۈشتۇرۇشقا ماھىر بولۇشتەك ئالاھە-دىلىكى بىلەن ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنگە ھەر خىل تېمىلاردا ماقالە ئۈيۈشتۇرۇپ، بىر - بىرىدىن ياخشى تېمىلاردا ماقالە يې-زىشقا تۇرتكە بولغان.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن تەتقىقاتىغا ئالاقىدار خىزمەتتە تۆھپىسى ئۇنتۇلمايدىغان يەنە بىر شەخسنى كۆرسىتىشكە توغرا كەلسە ئازات رەھمىتۇللا سۇلتان مۇئەللىمنى كۆرسىتىشكە بولە-دۇ. بىر ئالىمغا نىسبەتەن ئېيتقاندا ئۇنىڭ ئەتراپىدا قوللىغۇ-چىلارنىڭ بولۇشى، ئىلىم ئىگىلىرىگە ئېھتىرام بىلدۇرىدىغان كىشىلەر توپى، ئىلىملىكلەرنى سىغدۇرىدىغان ۋەزىيەت، ئىلىمنى قوبۇل قىلالايدىغان جەمئىيەت، جۇملىدىن ئىلمىي مۇھىتنىڭ مەۋجۇت بولۇشى ئۇ كىشىگە نىسبەتەن زور بەخت. بۇنداق مۇھىت ئۆزلۇكىدىن شەكىللەنمەيدۇ. بەلكى ئىلىم سۆيەر كىشىلەرنىڭ پىداكارلىق پەزىلىتى نەتىجىسىدە رويابقا چىقىدۇ. ئىلىملىكلەرنى قوللاش ۋە ئۇلارغا مەدەت بېرىش نىسبەتەن گۈزەل پەزىلەت! ئازات سۇلتان ئەپەندى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئۆزۈن يىللىق خىزمەتدىشى، سىردىشى، پىكىردىشى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئاب-دۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننى ھايات چېغىدىمۇ، ۋاپاتىدىن كېيىنمۇ

ھەر ۋاقىت قوللاپ كەلگەن. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ۋە ئە-سەرلىرىگە مۇناسىۋەتلىك ھەرقايسى ئىلمىي يىغىن ۋە تۈرلۈك سۆھبەتلەردە يۇقىرى باھا بەرگەن، جۇملىدىن ئابدۇشۇكۇر مۇ-ھەممەتئىمىن تەتقىقاتىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش، كېڭەيتىشنى ئىز-چىل تەشەببۇس قىلغان ھەم ئەمەلىي خىزمەتلەرنى قىلغان.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن تەتقىقاتىدىكى تۆھپىسى گەۋدە-لىك ئورۇنلار دېگەندە ئائىلىسى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلو-لوگىيە ئىنستىتۇتى، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنە-لى»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، مىللەت-لەر نەشرىياتى، پەن ـ تېخنىكا نەشرىياتى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسە-تېتى نەشرىياتى، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى قاتارلىقلارنى تىلغا ئېلىشقا بولىدۇ.

يېزىقچىلىق بىلەن شۇغۇللانغۇچى ئەدەب ياكى تەتقىقاتچى ئۇ-چۇن نەشرىيات، مەتبۇئات مۇھىم سەھنە. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەت-ئىمىننىڭ ئىجادىيەت ھاياتىدا بىر قىسىم نەشرىيات، مەتبۇئات ئورۇنلىرىنىڭ تۆھپىسى ئالاھىدە گەۋدىلىك. ئەلۋەتتە، گېزىت ـ ژۇرنال ۋە نەشرىيات قاتارلىق مەتبۇئاتلارنىڭ گۇللىنىشىدىمۇ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ ھەسسىسى ئاز ئەمەس! شۇنداق بولغاچقا «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» «ئابدۇشۇ-كۇر مۇھەممەتئىمىن شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلە-نىڭ تۆھپىكار ئاپتورلىرىدىن بىرىدۇر، بۇ ژۇرنالدا جەمئىي 38 پارچە ماقالىسىنى ئېلان قىلدۇرغان»، 2014 ـ يىلى 3 ـ سان، 12 ـ بەتكە قاراڭ) دەپ باھا يازغان ۋە مىننەتدارلىق بىلدۈرگەن.

خاتىمە

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ھەققىدە ئېلىپ بېرىلغان تەتقە-قاتلار 1981 ـ يىلىنىڭ بېشىدىن ھازىرغا قەدەر ئاز كەم 40 يىل

مابەينىدە بەلگىلىك كۆلەم ھاسىل قىلغان بولسىمۇ، ئەمما دېگەن-دەك چوڭقۇرلاشمىدى، سىستېمىلاشمىدى. بۇ ھەقتە يېزىلغان ما-قالىلەر تېخى ئاز، تەتقىقاتلار يېتەرلىك ئەمەس، تەتقىقات مېتودى قېلىپلاشمىغان، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئالىمنىڭ ئەسەرلىرىگە قا-رىتا يېزىلغان بەزى ماقالىلەرنى تەتقىقات دائىرىسىگە كىرگۈزگىلى بولمايدۇ.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن تەتقىقاتى يۇقىرى سەۋىيە، زور كۈچ، كۆپ قوشۇن تەلەپ قىلىدىغان، مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارنىڭ قوللىشىغا موھتاج خىزمەت. كەلگۈسىدە بۇ ساھەگە تېخىمۇ ئەھ-مىيەت بېرىلىدىغانلىقىغا ئىشىنىمىز ۋە بۇنىڭدىن ئۈمىدۋارمىز.

مەن ماقالەمنىڭ ئاخىرىنى «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى»نىڭ 2015 - يىل 26 - دېكابىر سانىغا بېسىلغان يۇسۇپجان ياسىن-نىڭ «ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن تەتقىقاتىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشقا دائىر بەزى قاراشلار» ناملىق ماقالىسىدىكى مۇھىم دەپ قارالغان بىر قىسىم تەشەببۇسلارنى ئىزاھلاش ئاساسىدا ئاخىرلاشتۇرىمەن.

1) «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىدا ئابـ-دۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن تەتقىقاتى بۆلۈمى تەسىس قىلىش» (بۇ تەشەببۇس تۇنجى قېتىم ئابدۇقادىر جالالىدىن ئەپەندىنىڭ «ئابـ-دۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن تەتقىقاتىغا دائىر مېتودولوگىيەلىك مەسىلىلەر» ناملىق ماقالىسىدە 2004 - يىلى ئوتتۇرىغا قويۇل-غان، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2004 - يىلى 3 - سان 54 - بەت).

(2) ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئەسەرلىرى بويىچە ماگىس-تىر ۋە دوكتور ئاسپىرانتلار يېتىشتۈرۈش.

(3) ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن تەتقىقات فوندى تەسىس قى-لىش.

(4) ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن كۇللىياتىنى نەشر قىلىش.

(5) ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى

ئېچىشنى قارارلاشتۇرۇش.

(6) ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئەسەرلىرىنى باشقا تىللارغا تەرجىمە قىلىش.

(7) ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن تور بېتىنى قۇرۇپ، ئەسەرلىرىنىڭ PDF نۇسخىسىنى تارقىتىش. (بۇ تەشەببۇس 2010 ـ يىلى قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتىدا ئىككى ئالىم ۋاپاتىنىڭ 15 يىللىقىنى خاتىرىلەش مۇناسىۋىتى بىلەن ئېچىلغان يىغىندا تۇنجى قېتىم ئوتتۇرىغا قويۇلغان)

(8) «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» (ئىجتىمائىي پەن قىسمى) دا ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن تەتقىقاتى سەھىپىسى تەسىس قىلىش («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 2008 ـ يىلى 4 ـ سانىدا مەخسۇس «ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئەسەرلىرى تەتقىقاتى» سەھىپىسى ئېچىلىپ خاس ماقالىلەر بېرىلگەنىدى)

(9) شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئىلمىي مەجلىس زاللىرىدىن بىرىگە ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ نامىنى بېرىش.

(10) ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن كۇتۇپخانىسىنى قۇرۇش قا-تارلىقلار.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ۋە ئەسەرلىرى تەتقىقاتىنى چوڭ-قۇرلاشتۇرۇش ۋە كۆلەملەشتۇرۇشتە يۇقىرىدىكى نۇقتىلاردىن باشقا يەنە خىلمۇخىل ئۇسۇللارنى قوللىنىش مۇمكىن.

قوشۇمچە:

ئۆمۈر تەلقىنلىرى

ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن

ئىلاۋە: ئۇلۇغ ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ۋاپاتىنىڭ 20 يىللىقىنى خاتىرىلەش مۇناسىۋىتى بىلەن نەشرگە تەييارلانغان «ئويلىنىش ئىچىدە ئىلگىرىلەش» ناملىق بۇ ماقالىلەر توپلىمى ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن تەتقىقاتى ساھەسىدىكى ئىككىنچى كىتاب (ئېنىق ئاتاۋۇللا سارتېكىن تەرىپىدىن يېزىلغان، يالقۇن روزى تەرىپىدىن تەييارلىنىپ نەشر قىلىنغان «مەدەنىيەت دالاسىدا سەپەر» ناملىق كىتاب بۇ ساھەدىكى تۇنجى كىتاب ھېسابلىنىدۇ) بولۇش سۈپىتى بىلەن مۇھىم ئىلمىي قىممەتكە ئىگە. كىتاب قا كىرگۈزۈلگەن ماقالىلەردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئوخشاشمىغان ساھەگە مەنسۇپ، ئوخشاشمىغان مىللەت ۋە يۇرت ئارقا كۆرۈنۈشىگە ئىگە تەتقىقاتچىلارنىڭ ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ نەتىجە ـ ئۇتۇقلىرىغا بەرگەن باھاسى ۋە بىلدۈرگەن قايىللىقى ناھايىتى يۇقىرى. ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ھەققە تەنمۇ بېرىلىپ ئۆگىنىشكە، تەتقىق قىلىشقا تېگىشلىك ئۇلۇغ ئالىم. كۆزىتىشىمىزچە، ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ ۋاپاتىدىن سەل ئىلگىرى، يەنى 1993 ـ يىلى ئۆزىنىڭ يازغان «ئۆمۈر تەلقىنلىرى» ناملىق ئېسىل ماقالىسى ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن تەتقىقاتىنى ئالتۇن ئاچقۇچ بىلەن تەمىنلىگەن ئېسىل ئەسەر سۈپىتىدە تەن ئېلىنىۋاتىدۇ. بىز بۇ ماقالىنىڭ ھەر تەرەپلىمە قىممىتىنى نەزەردە تۇتۇپ بۇ توپلامغا كىرگۈزۈشنى لايىق تاپتۇق.

ئالىم بۇ ماقالىسىنى 10 كىچىك ماۋزۇ بويىچە يازغان بولۇپ، ما-قالىدىن بىر مۇتەپەككۇرنىڭ هايات قارىشىنى، بىر ئالىمنىڭ ئىلمىي نەتىجىلىرىنى، بىر ئەدىبنىڭ گۈزەللىك چۈشەنچىلىرىنى كۆرۈۋالالايمىز.

*　　*　　*

1. قۇتلۇق يىلنامە

ئەزەلدىن زامانلار ئۆتەر بىپايان،
تەقۋىملەر تۈپەيلى هېسابلار ئىنسان.

ئىنسانىيەتنىڭ ئۆتۈپ كېتىۋاتقان ۋاقىتنى تەقۋىم - كالېن-دارغا ئاجرىتىپ هېسابقا ئالغىنىغا ئۇزۇن بولمىدى. مىلادىيە كا-لېندارى بىرقەدەر قوبۇل قىلىنغان يىللار تىزمىسى بولۇپ قال-دى. مىلادىيە هېسابى بويىچە يەنە يېرىم مۇچەل — ئالتە يىلدىن كېيىن بىز مۇشۇ تەۋقىمنىڭ ئىككىنچى مىڭ يىللىق ئېرا-سىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، ئۈچىنچى مىڭ يىللىق ئېرانىڭ بىرىنچى ئەسە-رىگە قەدەم قويىمىز. بۇ، كىشىلەر ئېيتىۋاتقاندەك ئاددىيغىنە ئە-سىر ئالمىشىشى بولماستىن، بەلكى خاسىيەتلىك ئەسىر ئالمە-شىشى بولۇپ هېسابلىنىدۇ.

تارىخ بېسىپ ئۆتكەن نەچچە تۈمەن يىللار ۋە ئۇ زامانلاردا ئا-لەمگە كەلگەن شۆهرەتلىك كىشىلەر بىزگە ئەپسانە، رىۋايەت تۇ-مانلىرى ئىچىدە روشەن كۆرۈنمەيدۇ. ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا ئېتىبارلىق ئورۇن ئالغان ساكىيامۇنى، كۇڭزى، سوقرات ۋە ئەپلاتون قاتارلىق زامان مۆتىۋەرلىرى مىلادىيە كالېندارى سە-زىقىدىن 5 - 6 ئەسىر ئىلگىرىلا زېمىن سەھىسىدىن چاقناپ ئۆتكەن.

مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى مىڭىنچى يىللاردا شەرقتە غەربىي جۇ سۇلالىسى، غەربتە «دىيونوس» ئويۇنلىرى خۇددى گۈزەكنىڭ خىيالىدەك ئۆتۈپ كەتتى. بۇ چاغلاردا شەرقتىكى تىەنشۇيلۇك ئانباقارنىڭ ئوغلى چىن شىخۇاڭ ۋە غەربتىكى بۆرىنى ئىمپىراتور رومۇلۇس تېخى دۇنياغا كەلمىگەنىدى. ئەگەر مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى ئاخىرقى مىڭ يىلدىن مىلادىيە ئېراسىغا ئاتلىغان كىشى دېيىش تۇغرا كەلسە، ئىسكەندەر زۇلقەرنەين بىلەن ۋىداۋىنى ئەمەس، بەلكى بۇۋى مەريەم ۋە ربم تارىخىنى بېزەندۇرگەن ئىمپېراتور ئاۋگۇست ئوكتاۋىيانىنى بۇ خاسىيەتلىك تەقۋىمنىڭ قۇتلۇق ساھىبى دېيىش مۇمكىن.

شۇنىڭدىن كېيىن ئالەم ئۇيۇقىدا ئاجايىپ دانالار، ئەۋلىيالار، قەھرىمانلار بىلەن گۈزەللىك نامايەندىلىرى زامان ھالقىلىرىغا شۆھرەت بېزەكلىرى تاقىغان بولسىمۇ، پەقەت ئەبۇلقاسىم فىردەۋسى (934 ــ 1025)، ئەبۇئەلى ئىبن سىنا (980 ــ 1037)، ئەبۇلپەزىل بەيھەقى (995 ــ 1086) ۋە ئۇلارنىڭ زامانداشلىرىلا بىرىنچى ئېرادىن ئىككىنچى ئىراغا ئۆتۈش شەرپىگە مۇيەسسەر بولالىدى. زامانىسىنىڭ شاھىنشاھلىرى بىلەن ئەلرازى، ئەلفارابىدەك ئىلىم ساھىبقىرانلىرى ئۆز نەپەسلىرىنى بۇ قۇتلۇق رەقەمگە يەتكۈزەلمەي «ئاناسىر ئەربە» (تۆت زات) گە قايتىشتى. شۇنىڭدىن بېرى شەرق ۋە غەربتە تەپەككۇر قەسرىنىڭ بۇزۇرۇكۋارلىرى، تارىخ سەھنىسىنىڭ ماھىر ھۈنەرپەزلىرى، ئىجادىيەت قەلئەسىنىڭ جاۋاھىر غەۋۋاسلىرى، گۈزەللىك گۈلشىنىنىڭ نەفاسەت چېچەكلىرى بۇ «رابات» (قونالغۇ)قا كېلىپ كېتىشتى. ئۇلارنىڭ قەلەملىرىدىن تامغان، تۆھپىلىرىدىن بىنا بولغان مىراس ــ يادداكارلىقلىرى تۈپەيلى زېمىن يورۇدى. ئۇلارنىڭ نامىشەرپىنى تىلغا ئېلىش قەلبىمىز قېتىدا ئىزگۈ ھۆرمەت ۋە يۈكسەك ئىپتى-

تىخار تۇيغۇسىنى ئويغىتىدۇ! ئەمما، تارىخ ئۇلارغا ئەمەس، بەلكى ۋۇجۇدىدا ئەسىرىمىزدىن ھالقىش قۇربىتى ۋە قەلبىدە ئەلگە ھەدىيە قالدۇرۇش ھىممىتى بولغان زامانداشلىرىمىزنى ئىككىنچى ئېرادىن ئۇچىنچى ئېراغا بوسۇغا ئاتلاپ ئۆتۈشنى نېسىپ قىلماقچى. بۇ پەقەت مىڭ يىلدا بىر قېتىم كېلىدىغان بىقىياس ئامەت ۋە بىتەققاس شاراپەت. ئەلۋەتتە كېيىنكى تۆتىنچى ئېرا بوسۇغىسىغا قەدەم قويغۇسى بەختلىك ساھىبقىران تېخى نامەلۇم. ئۇ، ئىنسانىيەتنىڭ ئالەم بوشلۇقىدا «يىپەك يولى» ئاچقان ئېرا-سىمۇ ياكى بۇلغىنىۋاتقان زېمىن مۇھىتى تۈپەيلى ئادەمزات خۇددى قۇرۇپ قالغان پىلە غوزىسى ئىچىدىكى كېپىنەكتەك ئەبەدىيەتلىك ئۇيقۇغا كەتكەن زامانمۇ، بۇلار بىردەك مۇمكىنلىك ئىچىدىكى تىلسىمدۇر. شۇنداق، تەبىئەت مۇھىتىنى ھېسابقا ئالماي كىشىلىك كامالىتى ھەققىدە مەنتىقىي مۇھاكىمە يۈرگۈزگەن مۇتەپەككۇر خىيالىي مۇتەپەككۇردۇر. مۇتەپەككۇرلارنىڭ ھەممىسى «بۇخارا دەرۋازىسى»دىن ئاتلاش شەرىپىگە ئىگە بولالمىغانىدەك، «بۇخارا دەرۋازىسى»دىن ئاتلىغانلارنىڭ ھەممىسىلا مۇتەپەككۇر بولۇۋەرمەيدۇ. ئەگەر تاشقى ئالەم ھادىسىسى بولغان مۇشۇنداق ئېرالار ئالمىشىدىغان يۈلتۇز بۇرجلىرىدىن ھالقىپ ئۆتۈش ئامىتى ئىچكى ئالەم ھادىسىسى بولغان ئۆز - ئۆزىنى يوقلاپ بىلىش بەلەن، جۇملىدىن ماكان چالغۇسىدىن زامان ناۋالىرىنى تۈزۈۋاتقان تارىخ يۈزلىنىشلىرىنىڭ ئەسرارى بولۇش شاراپىتى بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەندە ئىدى، ئۇ، مىسلىسىز ئالىي مەقامدىكى خاسىيەتلىك قۇت مۆجىزىسى بولغان بولاتتى. ئۆزى تۈپراقتىن بىنا بولغان بەندە تۇرۇپ، يەنە ئۆز ئىقتىدارى بويىچە تەڭرى بىلەن سىردىشىدىغان ۋە ئۇشبۇ پەزىلىتى ئۈچۈن نادانلىق ھەسەتلىرى ۋە جاھالەت غەيۋەتلىرى كاساپىتىدىن كىرىستقا مىخلانغان ئىيسانىڭ مىلادىيەگە تەقۋىم بېشى بولغانلىقى يوللۇق بولسا كېرەك.

2. ئارىقلىق يېشى

يىللار توزانىدىن باشقا ئاق كىرەر،
شۇ باشىمىڭ پەرقىدە ئاسمان بىلەن يەر.

مىڭ يىللار گىرەلىشىدىغان تەقۋىم مۆجىزىسىگە يېرىم مۇچەل قالغاندا مەن ئاتمىش ياشقا كىرىمەن.

ئاتمىش ياش — ھايات مەنزىلىدىكى ئۆزلۈكىنى يوقلاش قوناغۇسى! ئاتمىش ياش — يۈكسەك سۈكۈنات، تېرەن تەلقىن پەللەسى! تەقدىرى لايىدىن بىنا قىلغان ۋە ئانا قارنىدىن پەرزەنت قىيابەتتىدە تۆرەلدۈرگەن ئىنسان ئۆزىنى دۇنيا مەئىشەتلىرىگە بۇرما مىختەك بارغانسېرى كۈچەپ كىرگۈزۈپ ئاتمىش يىلنى تاماملىشى مۇمكىن. سىرتقى تۈسى پەرىزاتتەك ئەپسۇنكار، ئىچكى ماھىيىتى تۈگمەن تاشلىرىدەك بۇۋاپا، ياۋۇز، ھىيلىگەر بۇ قېرى دۇنيامۇ ئاتمىش يىل ئىچىدە ئۆز سىرلىرىنى ئىنسانغا يەتكۈدەك ئاشكارىلاپمۇ ئۈلگۈرىدۇ. ئۇ، نادان ۋە خەسىسگە يىغا، دانا ۋە ئارىقلا بىر سوغۇق كۈلكە ئاتا قىلىدۇ. ئۇنى بويىاپ ـ سىرلاپ دوك بولۇپ كەتكەنلەرگە ئۇنىڭ بېرىدىغىنى خىيالىي سۈمۈرغ ئىزنىكى، خالاس! ئاتمىش يىل، ئەزەلدىن ئىنسانغا ئۇ بىر چاغلاردا تۈتىيا بىلىپ قاتتىق چاڭگاللىۋالغان نەرسىلىرىنى پىرقىرىتىپ تاشلاشقا، ئۇ پىداكارلىق قىلغان ئەقىدىلىرىدىن قاقاھلاپ كۈلۈشكە بېشارەت بېرىپ كەلدى. بۇ ئاخىرقى «ئوغۇز سۈتى» ئىشارىتىنى پەملىگەنلەرمۇ، پەملىمىگەنلەرمۇ تالايلاپ ئۆتتى. پەقەت، زامان سەھىپىلىرىنى كالېندار دەپلا ئۆتكۈزۈۋەتكەن تاش كاللا «زاھىد»لارنى ھېسابلىمىغاندا، ئاتمىش ياش — خاسىيەتلىك ئىككىنچى تۇغۇلۇش ئەييامى!

كۈڭزى ئاتمىشقا كىرگەندە: «ئارقىمغا قايرىلىپ نەزەر سالسام باسقان قەدەملىرىم خاتا بوپتۇ» دېسە، ئەھمەد يەسسەۋى:

كۆزۈم يۇمۇپ تا ئاچقۇنچە يەتتى ئاتمىش،
بېلىم باغلاپ مەن قىلمىدىم بىر ياخشى ئىش.

دېگەنىكەن. ئۇ، 63 ياشقا كىرگەندىن كېيىن ئويغانغانلىقىنى (ئا-
رىق بولغانلىقىنى) ئىقرار قىلغان.

شۇنداق، ئاتمىشقا كىرمەيمۇ ئويغىنىش — «ئارىق» بولۇش مۇمكىن. شاھزادە گاۋتاما سىددا ئارتا ياش تۇرۇپلا «بۇددىھا» (ئويغانغان)لىققا ئېرىشتى ۋە «ساك خەلقىنىڭ دانىشمىنى» (ساكيامۇنى) دەپ ئاتالدى. ۋاھالەنكى، ئاتمىش ياشتىمۇ غەپلەتتە قالغان كىشىنى زېمىن لەرزىسى بىلەن تەقدىر زىلزىلىلىرىمۇ ئويغىتالمايدۇ. بۇنىڭ ھېچ ۋەقەسى يوق، چۈنكى ئۇنىڭ ئويغىنىشى ئېتىبارىنى يوقاتقان. ئويغىنىشىمۇ ھەر خىل بولىدۇ. ئەھمەد يەسسەۋى:

«زاھىد بولما، ئابىد بولما، ئاشىق بولغىن» دەپ تەلەپ قىلىدۇ. ئۇ، ۋەسلى ئىلاھنى بىلىش ۋە ئۇنىڭغا مۇھەببەت باغلاشنى ئويغانماق دېسە، جالالىدىن رۇمى ئىنسانىدا تەكرى قىممىتى ۋە ئەقىدە ماقامىنى كۆرۈشنى ئويغانماق دەيدۇ. نىيۇ يورك شەھىرىنىڭ سابىق باشلىقى جون لىنسىي بولسا: ئاتمىشتىن ھالقىغاندىن كېيىن، ھېچقانداق نەرسىنىڭ تاماسىدا بولماسلىقنى ھەقىقىي ئەركىنلىك، دەپ قارايدۇ.

شۇنداق، مەن ئويغىنىش يېشىمغا — ئارىق يېشىمغا كېلىپ قالدىم. تىرىك ۋاقتىمدا ئۆلۈمنى ئويلاپ، مۆتىۋەر چېغىمدا تۇپراقلىق زاتىمنى تونۇپ، كىبىرى - ھاۋانى قايرىپ قويۇپ ئۆز - ئۆزۈمگە مۇنكىر - نەكىر سورىقىنى سورىغۇم بار. ئۆمۈر مەنزىللىرىدىن ئۆمۈر جاۋاھىراتلىرى تېپىش نىيىتىدە تەرمەچلىرىم سېلىنغان سەپەر خۇرجۇنۇمنى تەلقىن داستىخىنىمغا تۆكۈپ، ئۇلارغا ئەقىل بىلەن نەزەر تاشلىماستىن، بۇ مەقامغا قەدەم قويالمايمەن.

شۇنى شەرت قىلىمەنكى، مەن ئىنسانىيەت تېخى يوقاتقان ئۆ-زىنى، ئۆز ماھىيەتلىرىنى تاپالمىغان ئېرادا تۇغۇلدۇم. مەن يەنە «يىپەك يولى ئىللەتلىرى» مېنىڭ كىشىلىك مۇھىتىم بولۇپ تۇرغان ئەسىردە ياشىدىم. ھايات سەرۇبمگە زامان توزانلىرى بىلەن قاپلانغان چىپار يۆگىمەچلەر چىرماشقان. ھازىرقى زامان روھىي كېسەللىك ئالىملىرىنىڭ: پۇقرادىن پىرېزىدېنتقىچە ھەرخىل دە-رىجىدە غەيرىي نورمال روھىيەتكە گىرىپتار بولغان، دېگەن شۇ كېسەلچانلىقتىن (پىسخىكىلىق كېسەلدىن) مەنمۇ خالىي ئەمەس-مەن. ئەلدىن مەغپىرەت تىلەش، ئەقىل پاكلىقىنى ئىزدەش — مانا بۇ مېنى قىزىقتۇرۇۋاتقان پىداكار تېما. «ئۆمۇر تەلقىنلىرى» ئارقىلىق، ئۇنىڭ ئۇچۇرىدىن ئۇچۇر قىلماقچىمەن.

3. تەقدىر چەمبىرى ۋە ئىرادە ھۆرلۈكى

زامان ـ ماكان ـ تۇركۇمدىن پېچىلۇر تەقدىر ـ قىممەت.
ئاقىۋىتىڭ بېكىتەر سەندە ئىرادە ـ ھىممەت.

ئادەم ئۇچ نەرسىدىن ھالقىيالمىشى تەس. ئۇ، ماكان، زامان ۋە ئۆزى تەۋە بولغان مەدەنىيەت تۇركۇمىدىن ئىبارەت. مەن مىلىتىق بىلەن كەتمەن تۇرمۇشنىڭ يىلتىزى ۋە شېخى قىلىنغان ماكان ـ زامان ـ تۇركۇمىدە ياشىدىم. قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ ئوتتۇرا قانىلى — تارىم ۋادىسىدا كونا ـ يېڭى مەدەنىيەتلەر ئارىلاشقان، تارىخىي ئەپسانىلەر بىلەن كەلگۈسى خىياللىرى رېئاللىقتىن شۇنچە يىراق بولغان، ۋەزىيىتى خۇددى تىراكتور ئارقىسىغا چې-تىلغان كوزۇپتەك ئۆزىدىن سىرتقى قۇدرەتلىك داۋالغۇشلار تە-سىرىدە تېز ئۆزگىرىدىغان زامان مېنىڭ نەپەس خەزىنەم بولدى. ئەتراپىمدا ئالىيجانابلىق بىلەن خەستىلىكنى ئۆز روھىيىتى قىلغان خەلق ھەرىكەتلەندى. مەن تۇغۇلماستىن ئىلگىرى باشلا-

ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن

غان يېڭىچە مائارىپتىن بارغانسېرى شۇنچە كۆپ كىشى تەربىيە-لىنىپ چىققان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئارىغىلىرى ئاز ۋە بەختسىز ئىدى. خۇددى خەلق چۆچەكلىرىدە ئېيتىلغاندەك ئۇلارنىمۇ «بارسا كېلەر»، «ياكى كېلەر، ياكى كەلمەس»، «بارسا كەلمەس» ھايات يوللىرى ئىككىلەندۇرۇپ تۇراتتى. پۇل - بايلىق بارسا كېلەر، ھوقۇق يا كېلەر، يا كەلمەس، مائارىپ، بىلىم يولى بولسا، بارسا كەلمەس يولغا ئوخشاپ قالغانتى. ھوقۇق تۇتقانلار ۋەزىيەت مۇقىم زامانلاردا «پەيتۇن ھارۋا»غا ئولتۇرۇپ، بىر قەپەس دەۋران سۈرەتى. ئەمما بىر ئۆمۈر دەۋران سۈرگەنلەر ئاز ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ ھوقۇقنىڭ تۆپىسىدىمۇ، تېگىدىمۇ ئىككى قورقۇنچلۇق كۈچ تۇرغاچقا، بىر قارىسا يالغان نەرسىدەك، ئەمما ئۇ ھەر ھالدا ھاك ئالدىدا يىلتىزى ئېچىلىپ قالغان دىققاق دەرەختەك ئەنسىز-لىكتىن خالىي ئەمەس ئىدى. پۇل ئىگىلىرى پاتقاقتىن مەرۋايىت يىغقانىدەك ھەپىلىشىش بىلەن ئۆتەتتى. ئۇلار ھوقۇقدارلارنىڭ قوغدىشىنى، ھوقۇقدارلارمۇ پۇلدارلارنىڭ بېقىشىنى شەرت قىلغا-نىدى. بايلارنىڭ مازارلىرىمۇ تام چۆرۈلگەن، بەزىلىرى شامگۆر قىلىنغان ئالتۇنلۇقلار ئىدى. ھېلىقى ھوقۇقدارلارنىڭ قەيەرلەردە قانداق ئۆلۈشىنى خۇدا ئۆزى بىلەتتى.

قەغەز - قەلەم ئەھلى، بولۇپمۇ ئىلىم ۋە مائارىپ ساھەسىدە-كىلەرنىڭ تەقدىرى ئومۇمەن ئېغىر ئىدى. بايلار ياكى ھوقۇق-دارلارغا يالانغانلىرى، ھەتتا ھوقۇقدار بولۇپ قالغاندىمۇ ھۆرلۈك پەللىسىدىن يىراقتا تۇراتتى. زىندانلاردا چىرىپ كەتكەنلەرنى ھېسابلىمىغاندا، زاماندىن - زامانغا دوملاۋەرگەنلىرىنىڭ ئۆمرى ئۇزۇن بولغان بىلەن، باغرى ئالىيىشىل بويىلىپ كەتكەنىدى. كۆچىلىك زىيالىيلار تۇرمۇشنىڭ تۆۋەن نېسىۋىسى بىلەن خۇددى مېيىپ كىشىلەردەك تىرىشىپ - تىرمىشىپ كۈن ئۆتكۈزەتتى. ئۇلارنى بايلارمۇ، ھوقۇقدارلارمۇ، قارام - لۇكچەكلەرمۇ، زاھىد - ئىشانلارمۇ خەتەرلىك تۇركۈم ھېسابلىشاتتى. سىياسىي كاززاپلار

ئۇلار ئارىسىغا ئوۋ تايغانلىرىنى سېلىپ جاھاندارچىلىق شىكار-لىرىنى قىلىشاتتى. يۇرەك ۋە سىل كېسىلى، ھاقارەت ۋە تەھدىد ئۇلارنى قورقۇتالمىدى. ئۇلار ھەر ھالدا تارىختىن، دۇنيادىن، ھەقىقەت ۋە ئادالەتتىن خەۋەردار ئىدى. ئۇلار يېڭىلمىقىنىڭ بولۇپ تۇرۇشىنى، مۇئەييەن تەرتىپ قېلىپى تولىمۇ سۆرىلىپ كەتمەسلىكىنى ناھايىتى ئاددىي، ئەمما ئۇمىدۋار خاھىش قىلغانىدى. مەن مۇشۇ جۇملىلەرنى يېزىۋېتىپ، ئۆز ئۇستازلىرىمنى، ئۇلارنىڭ ئۇچقۇر كۆز، تېرەن پىكىر، كەم سۆز ياكى ناتىق، پىقىر - مىسكىن ھالىتىنى، ئۇلارنىڭ كېسەلچان ھەم تىرىشچان ئاياللىرىنى، ئۇلارنىڭ ئەقلى تېز يېتىلگەن لاچىن مىجەز گۆدەك پەرزەنتلىرىنى كۆز ئالدىمغا كەلتۈردۇم. مانا مەن ئاتمىش ياشقا كىرگىنىمدە ئۇلارنىڭ تولىسى ھايات مەنزىللىرىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ بولغان. ئەمما ئۇلارنىڭ كۆزىدىن چاقنىغان نۇر، سۆزلىرىدىن لاۋۇلداپ تۇرغان ئوت تېخى ئۆچمىگەن، ئۇ پۈتۈن تارىخ ۋە پۈتۈن دۇنيادىكى شۇ خىل نۇر ۋە ئوتلار بىلەن بىللە ئىنسانىيەت ئارىسىدا مەڭگۈ يەت قۇياشىنى بەرپا قىلدى. ئۇلار چۆلدە كۆرۈنىدىغان ئالۋۇندەك، بار دېسە بار، يوق دېسە يوق قىسقا ئۆمۈرلۈك ھوقۇق ئەھلىگە قارىغاندا، خەلق تۇركۈمى قوينىدا يالتىراپ تۇرغان بىباھا گۆھەرلەر ئىدى. ئۇلار يۇقىرىنىڭ قۇلى، تۆۋەننىڭ غوجىسىلىق ماھىيەتلىرىنى ئۆزگەرتمىگەن ئوتۇغاتسىز ئەمەلدارلارغا نىسبەتەن ۋىجدان مۇختارىياتىغا ئىگە ئىكەنلىكى بىلەن مەغرۇر ئىدى.

4. قەتردىن قۇياشنى ئىزدەپ

زامان، ماكان بىپايان، كېزىپ چىقالماس ئىنسان،
كىتابەت قەترىسىدە بىلىم قۇياشى ئايان.

مېنىڭ ھايات يولۇم پۈل چېكى ياكى ھۆكۈمەت ھۆججەتلىرىنى

ساناش، سىلاش بىلەن ئەمەس، بەلكى كىتاب - ژۇرنال سەھىپە-
لىرىنى ۋاراقلاش بىلەن ئۆتتى. مېنىڭ ئۆمۈر پائالىيىتىم ئائىد-
لىدىن مەكتەپكە ئۆتۈش بىلەن داۋاملاشتى. ئوقۇتقۇچى بولۇش
ماڭا ھەم تەقدىر، ھەم ھىممەت، ئىختىيار ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا
ئالۇۋۇن مەنسەپ، ۋاپاسىز تاپاۋەت مېنى ئۆزىدىن سەسكەندۇردى.
نېمىشقىدۇر ئەزگۈ ۋە مۇڭ بىلەن گىرەلەشكەن سۈكۈنات شەكلى-
دىكى تەپەككۇر مېنىڭ قۇياشنى ـــ يورۇقلۇقنى ئىزدەش مەشغۇ-
لۇم بولۇپ ئادەتلەنگەنىدى. ماكان - زامان - تۇركۇم ساپاسىنىڭ
تارىخىي قاتلىمى تۇپەيلى مەنمۇ خۇددى يىپەك يولى بېكىلگەن زا-
مانلاردىكى دادام، بوۋام ھەم چوڭ بوۋىلىرىمدەك تەقىپ، تۇتقۇن،
بوھتان ۋە باغلاق رىيازەتلىرىدىن خالىي بولالمىدىم. مەن بۇ جە-
ھەتتە ھېچبىر رەقىبىم ياكى خالاسكارىم بولغان شەخسنى كۆز
ئالدىمغا كەلتۈرەلمەيمەن. قورققان دوستلىرىم بىلەن شەپقەتتىن
ئادا - جۇدا بولغان ھوقۇقدار تۇغقانلىرىمنى نامەردلىكتە ئەيىب-
لىيەلمەيمەن. نامەردلىك مەلۇم مەنىدە سانسىز كىشىلەر پادىسە-
نىڭ روھىيەت ھالىتى بولۇپ، ئۇنىڭ يىلتىزى ماكان - زامان -
تۇركۇم ساپاسىدىن تەركىب تاپقان مەسخىرىلىك تارىخىي قاتلامدا
ئىدى. ئېسىمدە باردا ئېيتىۋالاي: مۇشۇ تارىخىي قاتلامغا قانداق
مۇناسىۋەتتە بولۇش، مېنىڭچە، كەلگۈسىنىڭ ئۆز ئۆتمۈشىدە يا-
رىتىلغان قەغەز - قەلەم دۆۋىلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشىدىكى
مىزانغا ئايلىنىشى تولىمۇ تەبىئىي.

كىتاب ماڭا ئىلىم، يورۇقلۇق ھەقىدىكى تەسەۋۋۇرچان پە-
كىر بېغىشلىدى. بۇلار ئەمەس، كىتاب يەنە تۇرمۇشۇمدىكى بىر
قاتار بىگۇناھ سۈيىقەست ۋە ئىجتىمائىي پاجىئەلىرىگمۇ يول
ئاچتى. ماكان - زامان - تۇركۇم ئۇچ بۇرجىكىدە ماگىللان كې-
مىلىرىنىڭ غەرق بولىدىغانلىقىنى، «بېكىنمىچىلىك» تامغا قە-
لىنغان تارىخىي قاتلامدا تەپەككۇر ئۇچقۇرلۇقىدىن بابارەھىم
مەشرەپ، مۇھەممەد سىدىق زەلىلى، ئابدۇللا خاراباتى، يەنە ئابدۇ-

قادىر دامواللام، مەمتېلى ئەپەندى، ئابدۇخالىق ئۇيغۇر، لۇتپۇللا مۇتەللىپ پاجىئەلىرىنىڭ زەنجىرسىمان دولقۇن ھاسىل قىلىدى. غانلىقىنى ماڭا بېشارەت قىلدى. دەرۋەقە، قومۇلدا قايسىدۇر بىر دانا ماڭا: «ھەقنى دېمەكلىك، ئاچچىق يېمەكلىك» دېگەنىدى.

مەن چەككەن رىيازەتلىرىمگە سەۋەب بولغان تارىخىي مۇقەررەرلىكنى ھېس قىلىش بىلەن بىللە، مۇشۇ ئوت ـ تۇتەكلەرنىڭ ئۇستىگە ئېسىلغان پولات شالاسۇن ۋە چويۇن قازاندا پىشقان ئەقىل ـ ئاربۇ غىزاسىنىڭ قىممىتىنى قەدىرلىدىم. مېنىڭچە، ھەممە نەرسە ـــ توپان بالاسى، قۇياشنىڭ كۆيۈشى، دەشت ـ چۆللىنى جەسەتكە تولدۇرۇۋەتكەن جەڭ، ئىيسانى مىخلىغان كىرست دار، بۇزۇلغان مۇھىت، ئاينىپ كەتكەن ئۇلپەت، يەنە نېمە ـ نېمىلەر... قىسقىسى، پۈتكۈل ئاپەت ۋە قاباھەت خۇددى ھەسەل ھەرىسىدەك بىر قىيامى شەربەتنىڭ ـــ ئەزگۈلۈك. بىلىم ۋە يورۇقلۇقنىڭ يېتىلىشىنى تېزلىتىدۇ! چۈنكى، ئۇمۇ جىددىي ئۇچۇردىن ئىبارەتتۇر. تۇرمۇش شۇنداق نېمە، ئۇنىڭدا گۆش يەپ، چىش كولاش بىلەن ھۇزۇرلىنىپ لەيلەپ يۇرمىسەڭلا، ئۇ ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى «پەرداز قىلىنغان پەرى» قىياپىتىنى ساقلا ئېچىپ كۆرسىتىدۇ. شەرت شۇكى، نەپسىڭنى پىكىر ئىلھامچىسى، مەئىشەتىڭنى رەڭلىك كۆزئەينەك قىلمۇالما!

مەن ئوقۇدۇم! خۇددى يېقىندا كاتتا ئىمتىھان بولىدىغاندەك، خۇددى يېقىندا يېڭى بىلىم گورىزىنت سىزىقى ئېچىلىپ ساۋاتسىزلىغا ئايلىنىپ قالىدىغاندەك جىددىيلىك، ئالەم سىرلىرى ئۇستىدە ئۆتكەن ئالىملاردىن دەرس ئالغاندەك كىچىك يېئىللىك، ھەممە مۇتلەق خۇلاسىلەرگە ئىسيان كۆتۈرىدىغاندەك گۇمانىي تۇيغۇ، يېڭى بوغۇنىنىڭ ئەلچىسىدەك جىددىي ـ جاۋابكارلىق بىلەن ئوقۇدۇم. مەن ھېلىمۇ ھەر كۈنى ئوقۇيمەن، پاراڭ ـ خەۋەر مەزمۇنلىرىگە قارىغاندا، ئاساسىي بىلىش مەنبەلىرىگە مايىلمەن. قانچانكى كىتابتىن مەن بىلمەيدىغان يۇقىرى قاتلام بىلىملەر، بېرى

شارەتلەر، ناتونۇش ئىبارىلەر چىقىپ مېنى لۇغەت ئىزدەشكە مەجبۇر قىلسا، ئالاھىدە روھلىنىپ كېتەتتىم. ئۆز سەۋىيەمگە لايىق ياكى مەن ئۇچۇن «ئاتام ئېيتقان بايىقى» قىممەتلىكى كىتابلارنى بىر قۇر ۋاراقلاپلا نېپىز ئەگلەكتىن ئۆتكۈزۈپ قويات-تىم. ئىبن سىنا كىتاب ئوقۇپ چۈشەنمىگەنلىكى ئۇچۇن كايىمىغان بولسا فارابى بىلەن باغلانمىغان، ئارستوتېل پىكىر ئېقىمىغا قەدەم قويمىغان ۋە «شەيخۇل رەئىس» بولمىغان بولاتتى. كىتاب ئۇ تېلېفوندىكى سۆزلىشىش ئەمەس! ھۇرۇنلۇقنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بەلگىسى ۋە غەپلەتنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئالامىتى، مېنىڭچە، كىتاب داستىخىنىدا مۇئەللىپنى تائامنى چايناپ بېرىشكە بۇيرۇشتۇر. مەن ئەزەلدىن بىلمىگەنلەرنىڭ ناتوغرىلىقىنى ئاشكارىلاپ بىلىم ھەققىدە سۆزلەشنى زادىلا خالىمايتتىم، بىلگەنلىرىنى بازلاش ھاماقەتلىك ۋە تەنتەكلىك دېگەن قارىشىم دەسلەپتىلا چۈشەنچە شەكلىدە ئەمەس، ئادەت شەكلىدە مېنى سۇكۇناتچان قىلىپ كەلدى. ناتوغرا سۆزلىگەنلەردىن پات - پاتلا ھەقىقەت ئاممىلىرىنى ئاختۇرغۇم، بەلكى ئۇنىڭ بىرەر ئاساسى بارمىكى، دېگۈم كېلەتتى. چۈنكى مەن ئىلمىنى بەيگە ئېتى، بايۇەچچە قولىدىكى ئالماس كۆز ئۈزۈك، موللام ئاغزىدىكى پەتىۋا دەپ ئەمەس، بەلكى پەقەت باشلانغان، داۋام قىلىۋاتقان، تۇگەللەنمىگەن ئالەمشۇمۇل تارىخىي ئىزدىنىش بىناكارلىقى، دەپ قاراپ كەلدىم.

ئىلىم پىداكارلىرىنىڭ تەركىرىسىنى بىلىش مېنىڭ دائىملىق «پاكلىنىش» دەرسىم بولدى. ئۇ، سەلتەنەت ساھىبلىرىنىڭ تاسادىپىي ۋە تەۋەككۇل تەزكىرىلىرىگە زادىلا ئوخشاشمايتتى. بىلىمگە ئەمەس ئالىملىققا، ھېكمەتكە ئەمەس ھاكىملىققا، ئەزگۇ يۇكسەكلىككە ئەمەس ساختا شۆھرەت ۋەسۋەسىسىگە، پاكلىققا ئەمەس سۇيىئىستېمالغا بېرىلىپ، بۇ قۇياش قەلئەسىگە قەدەم قويغانلارنىڭ قولىدىكى قەلەم، زامانلار ئۆتۈپ ئۇلارنى ھەشەمەتلىك ساختا تەختلىرىدىن ئىرغىتىپ مەسخىرە مەيدانىغا تاشلايدىغان پولات

كۆرەك بولىدىغانلىقىنى مەن ئاشۇ قۇتلۇق تەزكىرىلەردىن بىلىدىم.

مەن فارابى، ئىبن سىنا، ئەلىشىر نەۋايىدەك بىلىش يولىدا نىكاھسىز ئۆتۈشنى راۋا كۆرمىدىم. شۇنىڭدەك سەيفۇل دەۋلە، نوھ ئىبن مەنسۇر، ھۈسەيىن بايقارانىڭ ھاميلىق قىلىشىنىمۇ مۇناسىپ كۆرمىدىم. ئاقىلانە پىداكار ئائىلە ۋە غېرىبانە سىياسىي تەنھالىق مېنىڭ ئىككى ئامىتىم بولدى. ئۇ، قەلبىمنى قىزدۇرۇپ، زېھنىمنى سوۋۇتۇپ تۇردى، روھىي ئەسەبىيلىكتىن «يەكچەشمە» بولۇپ قالمىدىم. تەرسا رەشكى ھەسەت بىلەن ناھەق رىيازەت مېنىڭ مۇشۇ ئۆمۈر مۇھىتىمدا ئېرىشكەن ۋە مېنى قەھۋەخانىغا ئەمەس، تەپەككۇر خىلۋەتگاھىغا باشلاپ باردىغان نوبىل مۇكاپاتىم ۋە ئوسكار مۇكاپاتىم بولدى! ئۇ ماڭا ھەر كۈنى تاڭ سەھەردە: «مائارىپ قەسرىسىدىن شاھادەتنامە ئالغانلارنىڭ ھەممىسىلا ‹ئارىپ› بولۇۋەرمەيدۇ!» دېگەن پىكىرنى قايتا ئەسلىتىدۇ.

5. ھېسسىياتخۇمار ئىرسىيەت

مۇشۇكنى ھارۋىغا قوشساڭ كاڭغا سۆرەيدۇ.

— قومۇل خەلق ماقالى

ئىنسانشۇناسلىق بىلەن جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ كېيىنكى نەتىجىلىرىدىن بىرى مىللەتلەرنى «ئېتنىك مەنىدىكى مىللەت»، «ئىجتىمائىي مىللەت»، «سىياسىي مىللەت» دېگەن ئۈچ كاتېگورىيەگە ئاجرىتىش بولدى. ئۇلارنىڭ بۇ كاتېگورىيەلىرى ۋە ئۇنىڭغا مىسال كەلتۈرگەن مىللەتلىرى ھەققىدە بۇ يەردە توختىلىشىنىڭ زۆرۈرىيىتى يوق. ئەمما، شۇنىسى روشەنكى، مىللىتىمىز پارلاق مەدەنىيەت «ئەلئېھراملىرى»نىڭ بىناكارلىرى بولۇشى بىلەن بىلە، ھازىرقى «ئېتنىك مەنىدىكى مىللەت»لىك كاتېگورىيەسىدىن

ھالقىپ چىققىنى يوق. ئۇلار چەت ئەللەرگە تارقىلىشنى خالايدۇ-كى، يەھۇدىيلاردەك چەت ئەللەردىن كېلىپ توپلىنىشنى خالىمايدۇ. ئۇلاردا بىر ئېتنىك — تەبىئىي مىللەتكە خاس پۈتۈن ئالاھىدىلىكلەر، مەدەنىيەت ۋە ئەۋزەل سەنئەت، مىللىي ئادەتلەر تولۇق. ئۇلارنىڭ ئۇتۇق ۋە ئىللەتلىرى، ئالىم ۋە شائىرلىرى، سەركە ۋە جامائىتى تۈگۈل ھەتتا ئىپتىخار - نومۇس، مۇھەببەت - نەپرەت، باھا - پاراڭ جۇغلانمىلىرىمۇ ئۆز كاتېگورىيەسىگە لايىق. ئۇلار قۇم - بوران ۋە سۇ ئاپىتى بىلەن بىرگە ئوقۇش ۋە خىزمەت سالاھىيىتىدىن يۈرەكزادە بولۇپ، مول ھوسۇل ياكى توي - تۆكۈندىن مەشرەپ قۇرۇپ كېلىشتى. ھەتتا ئۇلارنىڭ يۈرت كاتتىلىرىمۇ سەنئەتتىن ئىبارەت بۇ ئىككىلەمچى نەرسىنى، مۇقامدىن ئىبارەت بۇ «دەستىسى ساتاردا، بەستىسى ئەيتاردا» بولغان ئىكىكىنچى زۆرۈرىيەتنى خەلقنىڭ تۇپ خۇمارى قىلىپ، بىر - بىردىن بەكرەك سۇرەن سېلىشتى. مەن ئۇستىگە مال - يۈكتىن ئىبارەت «توقام» سېلىنغان تۆگىدە ئولتۇرۇپ قەدىمكى يىپەك يولىدا مۇقام ئېيتىپ كېتىۋاتقان بەش سەنئەتچى تەسۋىرلەنگەن رەڭلىك ساپال ھەيكەلنى كۆرۈپ ھەيران بولدۇم. ئۇلار ئاڭسىز بولسىمۇ، تارىخىي ماتېرىيالىزمغا ئەمەل قىلىپ «توقام» بىلەن «مۇقام»نى تەڭ تۇتقان، «توقام»نى ئاستىغا بېسىپ تۇرۇپ، بەرباب تارىسىغا ناخۇن سوققانىكەن. بىزچۇ؟!

گۆدەكلىكىمدە مەنمۇ سەنئەت خۇمار بولۇپ قالدىم، ماڭا تەسىر قىلغىنى، ئالمۇتادىن كىرگەن كىتابلاردا تىلشۇناس ۋە ئەدىبلەرنىلا شۆھرەتلىك ئالىملىرىمىز دەپ تونۇشتۇرغانلىقى، بىزدە ھېكمەت ۋە تەبىئىي پەن ئالىملىرى ھەققىدە خەۋەرسىزلىكى ھۆكۈم سۈرگەنلىكى ئىدى. ئەكسىچە، مەن يېڭى زامان «ئەدەبىيات» ۋە «ئالماناخ»لىرىدىن ئەمەس، ھېسسىياتقا باي خەلق قېنى، تۇرمۇش مۇڭى، تەسەۋۋۇر يالقۇنى بىلەن كونا شېئىرىي دىۋانلار تەسىرىدە كىلىنىكىلىرىمىدىكى شېئىرىي ئىرسىي ئامىللارنى

چاقماق قىلىپ، قەلب چېقىنداقلىرى چېقىشقا مايىل بولدۇم، كېيىنچە شېئىرىي ھېكمەت ئۇستىلىرى ــ نەۋايى، شىرازى، گىيوتى، تاگور، ئۆمەر ھەييام بىلەن مەشرەپ ئەسەرلىرىدىن شېئىرىيەتنىڭ ئىنسانىنى ياۋۇزلۇقتىن قوتۇلۇشقا مەدەت بېرىدىغان ھازىرقى زامان «ئىنجىل»ى بولۇشى مۇمكىنلىكىگە ھەيران بولىمىدىم، بۇ مۇمكىنلىك تەلەپكار مۇمكىنلىك ئىدى. شۇنداق قىلىپ، مەن ھادىسىلەرگە كۆپرەك تۇتاشقان ھېكايىچىلىككە قارىغاندا دەبدەبىسىز، شادىيانە چۇقانلاردىن يىراق ياۋا شېئىرىيەت يولىغا كىرىپ كەتتىم. ھەر خىل گۇللەردىن، چىلان تۇپراقتىن ئاقىدىغان ئېرىق بويىدا ئۆسكەن رەيھان ۋە يالپۇزلاردىن پەرقلىق مېنىڭ شېئىرىي ھېسسىياتلىرىم يۇلغۇن چېچەكلىرىگە ئوخشاش تەنھالىق مۇڭى، ئۇسسۇزلۇق چاڭقىقى ۋە بوران ئەنسىزلىكى بىلەن تولغانىدى، ئۇنىڭدىن سەتەڭلەرگە ئوسما، گۇلخۇمارلارغا تەشتەك گۇلى چىقمايتتى. خۇش پۇرىقى ۋە ئەتىرگۇلىدەك يۇمران ــ نەپىس بەرگى بولمىغان بۇ ھالدىكى چېچەكلەر ئۆز ئىزىغا تۆكۈلۈپ، ئۆز شېخىدا ئەسىرلەرنى ئۆتكۈزىدۇ. ئۇنىڭ ئەۋجىنى يالقۇنلۇق تونۇردا ياكى گۇلخان ئۆركەشلىرىدە كۆرۈش مۇمكىن.

يازغان ۋە ئېلان قىلغان ھېكايىلىرىم كۆپ ئەمەس. «زۇلۇم ئوچىقى»، «ئاق خالات»، «ئالتۇنقىز»، «كېسىلگەن قۇلاق»، «كىچىككىنە ئاسىگۇل»، «نېلۇپەر»، «تاش پەرى» ھېكايىلىرىنى يازدىم. نېمە ئۈچۈندۇر، ماكان ـ زامان ھادىسىلىرى بىلەن تۇتىشىدىغان چوڭراق ۋە كۆپرەك نەسرىي ئەسەرلەرگە مەيلىم بارمىدى.

ھازىرغىچە ئېلان قىلىنمىغان تارىخىي دىراملىرىمدىن يەتتىنى ساقلاپ تۇرۇۋاتىمەن. ئۇلار: «سۇمۇرغ قوشىقى»، «قەدىمكى يىپەك يولى»، «ئوردىدا باھار»، «پىلە مەلىكىسى»، «مەلىكە گۈلىيۈز»، «تەڭرىتاغ ناخشىسى»، «دات باسمىغان قىلىچ»تىن ئىبارەت. «مەرۋايىت مەلىكە» نامىدا ئۇسسۇل سىپكىتالىمۇ يازدىم. نېمىشقىدۇر 30 ياشلاردا يازغان بۇ تارىخىي دىراملارنى ئىشكا-

پىمدىن چىقارغۇم كەلمىدى.

شېئىرلىرىمنىڭ ئوندىن بىرى ئېلان قىلىندى. ئېلان قىلىنمىغان شېئىرلىرىمنى «باھارىيات»، «ئاق توز»، «ئۇچقۇن بىلەن شەبنەم»، «كۆڭۈل كۈيلىرى»، «ۋىسال بېغى»، «سېرىن چېچىكى»، «ئەزگۈلۈك كۆز يېشى» قاتارلىق توپلاملارغا ئايرىدىم. شېئىرلىرىمنى ئومۇمەن بەش تۈرگە بۆلۈش مۇمكىن:

لىرىك شېئىرلارنى بارماق ۋەزىندە قىسقا يېزىشقا مايىل ئىدىم. ئۇلار ئىككى، ئۈچ، بەش كۇپلېتنى ئاساسىي شەكىل قىلغان بولۇپ، يۇرەكتىكى چاقىقان بولسا، ئۆپكىدەك سوزۇلما بولمىسا، دەيتتىم. مەسىلىنى قويۇپ يەشمەسلىك، مەجازى غۇۋالىق، ھەممىنى تىراگېدىيەلىك تۈستە ياساندۇرۇش، چاقماق چېقىپ قويۇش، كۆز يېشىنى مىسرا قىلىپ قاتۇرۇش مېنىڭ ئىزدىنىشىم بولسىمۇ، ناباب شېئىرلىرىمۇ ئاز ئەمەس، ئۇلاردا ياكى گۈزەل بىر پىكرىي روشەنلىك مەقامىغا يېتەلمەي قارا قۇلۇله قارىندىكى مەرۋايىتتەك قامىلىپ قالغان ياكى ئەرزىمەسلىك ئىچىگە ۋاز كېچەلمەس ئىبارىلەر يوشۇرۇنغان، بۇلارنى قايتا ئىشلىمىدىم. مەن تاسادىپىي، كوچىدا تىترەپ ياكى مەيۇسلۇك كۆز يېشىغا چۆمۈپ شېئىر «قوشقان»لىقىم ئۇچۇن، شائىرلىق ئىستىكى ۋە تەھرىر-لىك تەلىپى بىلەن تەكرار ئىش ئېلىپ بېرىشقا ھەۋەسلىنىپ كۆنمىدىم. نەتىجىدە، شېئىرلىرىم يوشۇرۇن، تەبىئىي، ئىپتىدائىي جاڭگال پېتى قالدى. بۇگۈن ئۇنى تۈزەي دېسەم، ئەينى زامانىدىكى ئىلھاملىرىمنىڭ چىنلىقىنى ئەسلىيەلمەيمەن ۋە گۆدەككە ئاتمىش ياشلىق چوڭ دادىسىنىڭ قېنىمدىن ئوكۇل بېرىشنى مۇناسىپ تاپمايمەن. مۇزىكىغا تەرجىمان، شېئىرغا مۇھەررىرنىڭ ھاجەتسىزلىكى ھەققىدە مۇتلەق بىر نېمە دېگۈم يوق.

غەزەل ـ قەسىدىلىرىم «شەيدائى» تەخەللۇسىدا يېزىلدى. «گۈلزار ئاشىقى»، «بۇلبۇل ئازادى» نامىدىمۇ ئازغىنە غەزەللەرنى يازدىم. «ھەمراھى» تەخەللۇسىدا ئانامنىڭ غەزەللىرىنى رەتلىدىم

ۋە ئۇنىڭغا غەزەللەر قوشتۇم. غەزەلنى بەش - يەتتە بەيىتتىن ئەنئەنىدىن ئاشۇرماسلىقنى، پىكىر بىلەن سىمۋولنى بىرلەشتۈرۈشنى خالىسامۇ، ياۋا مېۋىلىرىنىڭ ھەممىسى بىردەك چىقمىدى. كىشىلەر ياقتۇرمىغان، زاكاز تەلەپىدە ئېلان قىلىنغان غەزەللىرىمدىن تېنىۋالالمايمەن. ئەمما، كۆپلىگەن غەزەللىرىمگە پۈتۈن خەلق قەلبىگە يوشۇرغان روھىيىتىم يوشۇرۇنغان. ئۇلارنىڭ قانچىكى روشەنلىكتىن مەھرۇملىرىدا بۇ سىر ئۆز زامانىسىغا لايىق مۇساپىدە قاتمۇقات مەجازلاشقان. ئەنسىرەيدىغىنىم، بۇ قېتىلىن پوستلۇق باداملارنىڭ سەنەم لېۋىدىن چەتتە قېلىشىدىن ئىبارەت. كىمكى ئېرىنمىسە ۋە تىلسىم ئاچقۇچىنى تاپالىسا، بۇ غەزەللەر ئىچىدىكى مېغىزنى ئاچىدىغانلىقىغا ئىشىنىمەن. مەيلى ئۇ بىرقانچە كىشى بولغاندىمۇ!

«رۇبائىيات» نامىدا ھازىرچە مىڭ پارچىدىن ئارتۇق رۇبائىي ئېلان قىلالىدىم. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئۆز پىكرىنى يېتەرلىك ئىخچاملىغان ۋە غەزەلنىڭ توختىشىدىن، بەزىلىرى كۆزۈم چۈشكەن ھايات ماھىيەتلىرىنىڭ ئېچىلىپ قالغان روجەكلىرىدىن، بەزىلىرى تەلۇە قۇيۇندىن ئاپىرىدە بولغان، مەن شائىر ئەمەس، رۇبائىيچىمۇ ئەمەس. شۇڭا، رۇبائىيچىلىقنىڭ شەكلەن تارىخىغا، تېماتىك پىكىرنىڭ تەقلىدىي تەكرارلىنىشىغا نەزەر سالغىنىم يوق. مەن ئۆزۈمنى ئەينى زامانىدىكى ئۆز قەلبىمدىكى خەلق روھىيىتىنى «كالتە غەزەل» شەكلىدە يازدىم، پىكىرنىڭ سۈيۇلدۇرۇلۇشى ياكى تەكرارلىنىشىنى كەچۈرۈشكە بولغاندا ئىدى، ھەربىر رۇبائىيلىرىمنى غەزەل قىلغىلى بولاتتى. ئەمما بۇ، رۇبائىيلار ئۇچۇن ئۆلۇمدىن ئىبارەت ئىدى، مەن ئۇچۇنمۇ بىر پۈتۈن ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئۇچۇنمۇ تۇنجى بولغان «رۇبائىيات» توپلىمىم 1980 - يىللاردا رۇبائىي قىزغىنلىقى پەيدا قىلدى.

لىرىك نەسر تۇرىدىكى «سەۋدالىق تەئەججۇپنامىسى» 10 يىلىق (1966 ــ 1876) مالىمانچىلىق مۇھىتىدا يېزىلغان پارچە -

ۋە ئۇنىڭغا غەزەللەر قوشتۇم. غەزەلنى بەش - يەتتە بەيىتتىن ئەنئەنىدىن ئاشۇرماسلىقنى، پىكىر بىلەن سىمۋولنى بىرلەشتۈرۈشنى خالىسامۇ، ياۋا مېۋىلىرىنىڭ ھەممىسى بىردەك چىقمىدى. كىشىلەر ياقتۇرمىغان، زاكاز تەلىپىدە ئېلان قىلىنغان غەزەللىرىمدىن تېنىۋالالمايمەن. ئەمما، كۆپلىگەن غەزەللىرىمگە پۈتۈن خەلق قەلبىگە يوشۇرغان روھىيىتىم يوشۇرۇنغان. ئۇلارنىڭ قانچىكى روشەنلىكتىن مەھرۇملىرىدا بۇ سىر ئۆز زامانىسىغا لايىق مۇساپىدە قاتمۇقات مەجازلاشقان. ئەنسىرەيدىغىنىم، بۇ قېلىن پوستلۇق باداملارنىڭ سەنەم لېۋىدىن چەتتە قېلىشىدىن ئىبارەت. كىمكى ئېرىنمىسە ۋە تىلسىم ئاچقۇچىنى تاپالىسا، بۇ غەزەللەر ئىچىدىكى مېغىزنى ئاچىدىغانلىقىغا ئىشىنىمەن. مەيلى ئۇ بىرقانچە كىشى بولغاندىمۇ!

«رۇبائىيات» نامىدا ھازىرچە مىڭ پارچىدىن ئارتۇق رۇبائىي ئېلان قىلالىدىم. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئۆز پىكرىنى يېتەرلىك ئىخچاملىغان ۋە غەزەلنىڭ توختىشىدىن، بەزىلىرى كۆزۈم چۈشكەن ھايات ماھىيەتلىرىنىڭ ئېچىلىپ قالغان روجەكلىرىدىن، بەزىلىرى تەلۇە قۇيۇندىن ئاپىرىدە بولغان، مەن شائىر ئەمەس، رۇبائىيچىمۇ ئەمەس. شۇڭا، رۇبائىيچىلىقنىڭ شەكلەن تارىخىغا، تېماتىك پىكىرنىڭ تەقلىدىي تەكرارلىنىشىغا نەزەر سالغىنىم يوق. مەن ئۆزۈمنى ئەينى زامانىدىكى ئۆز قەلبىمدىكى خەلق رومېنىنى «كالتە غەزەل» شەكلىدە يازدىم، پىكىرنىڭ سۈيۈلدۈرۈلۈشى ياكى تەكرارلىنىشىنى كەچۈرۈشكە بولغاندا ئىدى، ھەربىر رۇبائىيلىرىمنى غەزەل قىلغىلى بولاتتى. ئەمما بۇ، رۇبائىيلار ئۇچۇن ئۆلۈمدىن ئىبارەت ئىدى، مەن ئۇچۇنمۇ بىر پۈتۈن ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئۇچۇنمۇ تۇنجى بولغان «رۇبائىيات» توپلىمىم 1980 - يىللاردا رۇبائىي قىزغىنلىقى پەيدا قىلدى.

لىرىك نەسر تۇرىدىكى «سەۋدالىق تەئەججۇپنامىسى» 10 يىلىق (1966 — 1876) مالىمانچىلىق مۇھىتىدا يېزىلغان پارچە -

پارچه «سەۋدالىق خاتىرلىرى»دىن توپلانغان. ئۇنىڭ بەزىلىرىنىڭ جەددىي ئاختۇرۇش، قاماش ۋە سوراق قىلىش مۇھىتىدا يوقىتىۋەتكەنلىكىدىن. مەن «كاككۇكنامە»دىكى 100 نەسىر ئارقىلىق ھۆرمەتنى؛ «مارجانىنامە»دىكى 100 نەسىر ئارقىلىق دېڭىز ئاستىغا تاشلانغان مارجانلارنى ئاسمان يۈزىگە چاچمىغىچە ئۇپۇق يورۇمايدىغانلىقىنى؛ «سۇمۇرغىنامە»دىكى 100 نەسىر ئارقىلىق تارىخ ھېكمەتلىرىنى؛ «جاھانناما»دىكى100 نەسىر ئارقىلىق رېئاللىق ئىبرەتلىرىنى؛ «نەجادىيەتنامە»دىكى 100 نەسىر ئارقىلىق ھايات يولىنى يېغىنچاقلىماقچى بولدۇم.

«قارلىق تاغ شەجەرىسى» ئۇچ قىسىملىق شېئىرىي رومان سۈپىتىدە يېشىم 30غا يەتمەستە يېزىلغان، كېيىن ئىككى قىسىمى ئېلان قىلىندى.

ئەدەبىيات نەزەرىيەسى ياكى تارىخىغا ئائىت ھېچقانچە تەتقىقات ئېلىپ بارالمىدىم. شېئىرىيەت ئېستېتىكىسى ھەققىدە يازغان قول يازمام يوقىلىپ كەتتى. «پوئېتىكا» نامىدا كىتابنى پىلانلىغان، ھەتتا مۇقەددىمىسىنى باشلىغان بولساممۇ، ئۇ شۇ پېتى قالدى. شېئىرىي تەسىراتلار بويىچە بىرقانچە ماقالىلەر يازغىنىمنى ھېسابلىمىغاندا ئاساسلىقى «ئومۇمىي ئېستېتىكا» بىلەن «قاتلاملىق ئېستېتىكا» نامىلىق ئىككى كىتاب يازدىم، بۇ ئىككى كىتابتا، بولۇپمۇ «قاتلاملىق ئېستېتىكا»دا ئۆزۈمنىڭ قاتلام قارىشى، ئېستېتىكا سىستېمامنى بىرقەدەر روشەن بايان قىلدىم. ئۇ، گۈزەللىك بىلەن ئېستېتىكىلىقنى ۋە ئېستېتىكا ئوبيېكتلىرىنىڭ كۆپ قاتلاملىقىنى ئاساس قىلغان.

شېئىرلىرىم ئۇستەل ئۈستىدە شائىرانە ئوبراز بىلەن يېزىلمىغان. ئۇ كوچىلاردا، ھارغىن ئەمگەكتىن كېيىن، ئەۋرەز يولىدىن چىقىپ ھاقارەت ئۆتكەندە، بىرەر خاتىرە ئورنىغا بېرىشتىن بۇرۇن، ماشىنىدا، ئويغىنىپ كەتكەندە يېزىلغان «سەرگەردان» شېئىرلار بولدى، مېنىڭ مۇھەببەت لىرىكىلىرىمنى ئىشق ـ مۇ-

ھەببەت نۇقتىسىدىن ئىزاھلىغۇچىلارغا كۆرە، ئۇنى رۇبائىيلار، غەزەللەر، لىرىك نەسرلەر ۋە روھنى پاكلاشتۇرغۇچى، كەلگۈسىگە ئىنتىلگۈچى تېمىدىكى ماقالىلىرىم ئىچىدىكى گەۋدىلەنگەن سەمانتىك پىكىر - ھېسسىيات بىلەن تەرىپلىگۈچىلەر مېنىڭ مۇددىئايىمنى چۈشەنگەن بولۇشى مۇمكىن. مەن ھەر خىل ئەسەرلىرىمگە، ھەر خىل تېمىدىكى قول يازمىلىرىمغا، ھەتتا ئۇنىڭدىكى بىر تال قىزىل رومال ياكى ئاق توپىغا بىر پۈتۈن روھىيەت دۇنياىمنىڭ قەترە ياكى زەررىلىرىنى سىڭدۈرۈشكە تىرىشتىم. بۇ ماڭا ئۆمەر ھەييامغا مەي، ئەلىشىر نەۋائىگە مۇغىپەچە، بابارەھىم مەشرەپكە ئىشق ئىبارىلىرى قانداق مەجازى ۋاستە بولسا، خۇددى شۇنداق مەجازى ۋاستە ھەم تەمسىللىك ئۇسۇل ئىدى. ئابستراكت غايىلەرنىڭ غەمكىن، ئەمما ئۇمىدۋار شەكلى مۇھەببەت لىرىكىلىرىدىن ھاۋالە سىمۋوللىرى تېپىشقا ھەمىشە موھتاج بولۇپ كەلگەن. شېئىرلىرىمدىن بىرەر سىمانتىك پىكىر مەرۋايىتىنى تېپىشنى ئىزدىگەن كىشى ئۇنى قارا لايغا مىلىنىپ تۇرغان قۇلۇلە قېپىنى يېرىپ ئېچىشى مۇمكىن.

مەن شائىرلارنىڭ مۇتەپەككۇر بولۇشىنى ۋە بۇ ساھەگە قىزىقىشىنى كەمرەك بولۇشنى، ئالىي ماقاملىق كەسپىي شائىرلاردىن باشقىلىرىنىڭ پەلسەپە، قانۇن، ئىقتىساد، تەبىئىي پەن، تېبابەت، ماشىنىسازلىق، تېخنىكا پەنلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشنى ئاساسىي ئىقتىدار ۋە تۆھپىكارلىق ئورنىغا قويۇشنى، رەڭلىك شار قويۇۋېتىش ۋە سالىيۇت زەمبىرىكى ئېتىشنى ئاساس قىلمۇالغان مەيخانە ئىشىكىدىكى قىزىل كاستۇملۇق «خۇش كەلدى جانان» بولۇپ قالماسلىقنى ئۈمىد قىلىمەن. مەن رىقابەت ياكى ھەسەت بىلەن ئەمەس، بەلكى خەلقنىڭ كۈچ-قۇدرىتى بولغان مەدەنىيەت قۇرۇلمىسىغا بولغان مەسئۇلىيەت بىلەن شائىر ۋە ئەدىبلەرنىڭ «ئاز ۋە ساز» بولۇشنى ئېغىزغا ئالدىم. چۈنكى ئالدىمىزدا بىزگە شېئىر مۇسابىقىسى دۇچ كېلىۋاتقىنى يوق!

6. «ئۇچ خەزىنە»

ئۇچ خەزىنە ئىپتىخار، مىلىك ھېكمەت ئۇندا چاقنار،
ئۇ ئۇنتۇلسا زىمىستان، ئۇ تېپىلسا نەۋ باھار.

«قۇتادغۇبىلىك، خەزىنىسى» ناملىق كىتابىم، 1956 ـ يىلى ئىككى تىلدا ئېلان قىلىنغان «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ 11 ـ ئەسىردىكى ئىككى بۇيۇك ئالىمىنىڭ خاتىرىسى» دېگەن ماقالەم بىلەن باشلانغان ئىنتىلىش ۋە ئىزدىنىش ئاساسىدا شۇ مۇئەللىپنىڭ يېشىدا يېزىلغان. بۇ ئاز-تولقىتا «قۇتادغۇبىلىك»نىڭ ئىلمىي قىممىتى»، «ئۇنتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ يېتۇك قامۇسى «قۇتادغۇبىلىك»» (ياپونىيەدە ئېلان قىلىنغان) قاتارلىق يەتتە پارچە ئىلمىي ماقالە ئېلان قىلدىم ۋە باشقا كىتابلىرىمدا بۇ ھەقتە توختالدىم. بۇ كىتابنى يېزىشقا بەش نەرسە تۈرتكە بولدى. ئۇلار: تۈركىيەلىك ئالىم رەشىد رەھمىتى ئاراتنىڭ «قۇتادغۇبىلىك»نى ئېچىلمىغان خەزىنە، دېيىشى؛ رۇس تۈركولوگى بارتولدنىڭ بۇ كىتابنى تۆۋەنلەشتۈرگەن سۆزلىرى؛ يۇسۇف خاس ھاجىپ قەبرىسىنىڭ قايتا ياسىلىپ يوپۇقدالغانلىقى؛ بۇ كىتاب تەتقىقاتىنىڭ شېئىرىي «يەشمە» نۇسخىسىنى ئاددىيلا ماقالە شەكلىدە تەكرار يېشىپ بېرىشنى قېلىپ قىلغان ئاسان يولغا كىرىپ قالغانلىقى؛ بۇ كىتابنىڭ مىللىي ۋە تىل تەۋەلىكى ھەققىدىكى تالاشلاردىن ئىبارەت. دەرۋەقە، بۇ كىلاسسىك «نوم»غا شەرھنامە كېرەك ئىدى. بۇ دەل ئەبەدىيلىك يوپۇق ھېسابلىناتتى. مەن «مەڭگۇ تاشلار»، «تۈرپان تېكىستلىرى»، «قاراخانىيلار ھۆججەتلىرى» ئۇستىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ «قۇتادغۇبىلىك» تىلى ۋە پىكرىنىڭ يىلتىزى ھەققىدە ئىزدەندىم، ئارستوتېل، فارابى، فىردەۋسى، كەيكاۋۇس ئەسەرلىرىگە مۇراجىئەت قىلدىم. كىتابنى سىياسىي نۇقتىدىن

ئىزاھلاشتىن ساقلاندىم. ئۇنى كېسىۋالماي، بىر پۈتۈن ھالەتتە ئىزاھلاشقا ئۇرۇندۇم. نەتىجىدە تالمىشىپ يۇرگەن تىل ۋە مەدەنىيەت «ئىرسىيىتى» ھەل بولدى. يۇسۇفنىڭ تىلى سىڭقۇسەلى تۈتۈڭ تىلى بولۇپ چىقتى.

«غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى خەزىنىسى» ناملىق كىتابىم شىنجاڭدىكى بۇددا دەۋرى سەنئەت خەزىنىسى ھەققىدىكى ئىزدىنىشلىرىم ئاساسىدا يېزىلدى. بۇ كىتابنى يېزىشقا تۆت نەرسە تۈرتكە بولغان. ئۇلار: بۇ خەزىنىلەرنىڭ سۇ ئامبىرى ياساش، ئوغۇت توپلاش ۋە ۋاقىت ئېكەكلىرىدە بۇزۇلۇپ بېرىشى؛ سىتەيىن ۋە شاڭدا ئەپەندى قاتارلىقلارنىڭ تارىمدا ئەسلىي مەدەنىيەت بولمىغان، تارىم مەدەنىيىتى ھىندىستان مەدەنىيىتى ئېشىندىلىرىدىن تەركىب تاپقان دېگەن قارىشى؛ بۇ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ ئۆز زامانىدىكى بىرىنچى دەرىجىلىك بەدىئىي قىممىتى؛ خەلقتىكى ئۇنتۇلۇش روھىيىتى. مەن بۇ خەزىنىنى كىتابتىن ئىبارەت توپان باسماس «تۇر» تېغىغا يۆتكىگۈم ۋە قايتا ئىزاھلىغۇم كەلدى. ئىككى قېتىم قەلەم ئېلىپ تاشلاپ قويدۇم. بۇددىزمنى تەتقىق قىلىش، ئەنگلىيە، گېرمانىيە، ياپونىيە، رۇسىيەگە ئېلىپ كېتىلگەن تاشكېمىر جاۋاھىراتلىرىنىڭ رەڭلىك فوتو سۈرەتلىرىنى ئالدۇرۇش ئارقىلىق ئاندىن كىتابنى راۋان يېزىشقا كىرىشتىم ۋە ئۇنىڭ خەنزۇچىسىنىمۇ ھازىرلىدىم. بۇنداق بىر يۇقىرى مالىيە ـ مەدەنىيەت فوندى ئاساسىدا يارىتىلغان ئۇلۇغ خەزىنىنىڭ بىر مۇختەسەر ئۆرنەك كىتاب شەكلىدە بولسىمۇ «ئۆلمەسلىك» سۈيىدە چۆمۈلدۈرۈلۈشىنى ۋە ئەبەدىيلىك مۇمىيالىسى ھالىتىدە ساقلىنىشىنى قانداق قىزغىنلىق بىلەن ئىزدەندىم ـ ھەا! بىر مۇسۇلمانىنىڭ بۇددىزم تەتقىقاتىدا قانچە ـ قانچە كىتاب كۆرۈشى، قانچە ـ قانچە بۇددا ئىبادەتخانىلىرىنى زىيارەت قىلىشى، قانچە ـ قانچە ئېكون (بۇت) لار بىلەن تونۇشۇپ چىقىشىغا توغرا كەلدى.

«ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى» ئىككى ئايدىلا يېزىلدى. بۇ كىتاب-نى مەن دوختۇرخانىدا تاماملىدىم، ئەمما بۇ 1970 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا باشلانغان تەتقىقات، زىيارەت ئاساسىدا، ئىككى كىتاب، 16 ئىلمىي ماقالە ئاساسىدا مەيدانغا كەلدى. «ئۇيغۇر كىلاسسىك مۇزىكىسى ‹ئون ئىككى مۇقام› ھەققىدە»، «شىنجاڭنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى ناخشا - ئۇسسۇل سەنئىتى» دېگەن ئىككى كىتابنىم 1980 - يىلى نەشر قىلىنىپ تارقىتىلدى. ئۇنىڭ بىرىنچىسى ئىككى تىلدا تۆت قېتىم نەشر قىلىندى، خەلقئارا كۆرگەزمىگە قويۇلدى، ياپونىيە دۆلەت كۇتۇپخانىسىغا ساقلاشقا ئېلىندى. ئاردىدىكى 13 يىل ئىچىدە «ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ مەنبە - ئېقىنلىرى»، «كۇسەن مەدەنىيىتى ۋە ئۇسسۇل سەنئىتى»، «ئۇيغۇر ئۇسسۇللىرىنىڭ تارىخىي تەسۋىرىي ئۇچۇرلىرى» قاتارلىق ئىلمىي ماقالىلەرنى ئېلان قىلدىم. نېمە ئۈچۈندۇر ھەرقېتىم مېنىڭ مۇقام ھەققىدىكى چۈشەنچەم خۇددى كولومبۇدىن ئىلگىرىكى سەيياھلارنىڭ زېمىن ھەققىدىكى چۈشەنچىلىرىگىلا ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىپ قالدىم. ھېلىمۇ بۇ زېمىن تىلسىمىدەك، ئۇشبۇ كاتتا خەزىنە يورۇتۇلۇپ پۈتكىنى يوق.

ئۇيغۇر مەدەنىيىتى سىستېمىلىرىدا يۇقىرىدىكى ئۇچ خەزىنە ئالەمشۇمۇل تەسىر ۋە ھۆرمەت قوزغىغان ئۇلۇغ مەدەنىيەت ئەلئىپبەرامى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇ ھەقىقەتەن بىزنىڭ مۇقەددەس ئابىدىمىز!

7. كۆمۈلگەن ئىز، ئۇزۇۋېتىلگەن زەنجىر

كۆكتىن ئىزدىگەننى يەردىن تاپ،
سىرتتىن ئىزدىگەننى ئەردىن.
—— قومۇل خەلق ماقالى

مەن ئەسلىدە كىچىكىمدىن ھەرخىل كىچىك، ئوماق ھايۋان بالىلىرىغا ئامراقلىقىم تۈپەيلىدىنمىكىن، بىيولوگىيە ـ خىمىيە فاكۇلتېتىغا ئوقۇشقا كىرگەنىدىم. تەپەككۇر تۈرمۇشى مېنى ئىنسان ۋە گۈزەللىك تېمىسى بويىچە ئىزدىنىشكە باشلاپ كەلدى، كۆزۈمگە كۆرۈنگىنى ئالىملىق ئۇنۋانى ئەمەس، كۆمۈلگەن ۋە ئۇ-زۇپ پارچىلاپ ئىزاھلانغان مەركىزىي ئاسىيا ـــ تۈرپان قەدىمكى ئىنسان تۈركۈمى ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيەت گۈزەللىكى بولدى. يەرلىك كىتابلاردا، ھەتتا نەۋايى ھەزرەتلىرى بىلەن مىرزا ھەيدەر كىتاب-لىرىدا يىراق تارىخ ئۇنتۇلغان، ئۇنىڭ ئورنىغا نوھ بىلەن ياپەس، چىڭگىز بىلەن تۇغلۇق تۆمۈرخان مۇقەددىمە قىلىنغان بولسا، ئۆزگە يېزىقتىكى كىتابلاردا پەقەت «شاھنامە» رىۋايەتلىرى بىلەن خانلىق سالنامىلىرى كۆكلەرگە كۆتۈرۈلگەنىدى، مەنمۇ تەييار داپقا پېرىخونلۇق قىلىشنى خالىمىدىم. چۈنكى كىشى پەيتۇن ھارۋىدا ئولتۇرۇپ زەيتۇن ئوتۇغات كىيىپ كېتىش ئۈچۈن بۇ قىسقا «رابات»قا كەلمىگەن.

مەركىزىي ئاسىيا ئاسىيا ـ ياۋروپا تۇتاش قۇرۇقلۇقىدا ئىپ-تىدائىي مېتال مەدەنىيىتى ۋە «ئات مەدەنىيىتى» ئەڭ دەسلەپ باشلانغان ۋە تارىختا تۇنجى خەلقلەر ئالاقە قىزغىنلىقىنى ئاچقان خاسىيەتلىك زېمىن ئىدى. ئۇنىڭسىز ئات بىلەن زەپەر قۇچقان ئىمپېراتورلار ۋە ناتونۇش خەلقلەر زېمىنلىرىنى تۇتاشتۇرغان قە-دىمكى قاتناشنى تەسەۋۇر قىلغىلى بولمايدۇ.

نۇقتىنى بىلىش ئۈچۈن چەمبەردىن خەۋەردار بولۇش لازىم. بۇ، ماكان تۇتاشلىقى چۈشەنچىسى. ھازىرنى ۋە كەلگۈسىنى بىلىش ئۈچۈن ئۆتمۈشنى روشەنلەشتۇرۇش كېرەك. بۇ، زامان ئىزچىللە-قى ئۇقۇمى. راستىنى ئېيتقاندا، دۇنيادا ھەقىقىي مەنىدىكى «ئۆل-گەن مىللەت» ۋە «يوقالغان مەدەنىيەت» بولغان ئەمەس. مەن مەر-كىزىي ئاسىيا مەدەنىيىتىنى ئىزدەش جەريانىدا «فارابى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە سىستېمىسى»، «قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا» (قەدىمكى

تۇران تارىخى)، «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى» قاتارلىق كىتابلىرىم بەلەن بىر قاتار ئىلمىي رىسالە ـ ماقالىلىرىمنى مەركىزىي ئاسىيا مەدەنىيىتى تارىخىي تەتقىقاتى بويىچە يېزىپ چىقتىم. بۇ ماقالىلەر: «ئوتتۇرا ئاسىيادا ئېللىنىزم مەدەنىيىتى»، «ئوتتۇرا ئاسىيادا قۇياش ئىلاھىيەتچىلىكى»، «ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقىنىڭ تۆت زات قارىشى»، «نوروز بايرىمى ۋە ئۇنىڭ تارىخىي قاتلىمى»، «مەركىزىي ئاسىيا ئىنسان مەدەنىيەتشۇناسلىقى مەسىلىلىرى»، «سىكتاي ـ ساك ـ ئۇيغۇر كىيىم مەدەنىيىتىدىكى ئەنئەنىۋى ئىزچىللىق»، «سىكتايلارنىڭ مېتال ھۈنەر ـ سەنئىتى»، «ئۇيغۇر ئەجدادلىرىدا مەي مەدەنىيىتى»، «يىپەك يولىنىڭ ئىقتىسادىي قىممىتى»، «مانىزم تەسۋىرىي سەنئىتى ۋە تۇرپاندىن تېپىلغان مانىزم يادىكارلىقلىرى»، «غەربى يۇرت تىياتىر سەنئىتىنىڭ مەنبەلىرى»، «ئۇيغۇر تېببابەتچىلىكىنىڭ تارىخىي تەسۋىرى»، «ئۇيغۇر ئىسلام مەدەنىيىتى»، جۇملىدىن فىردەۋسى، ئىبىن سىنا، ھافىز شىرازى، خوجا باھاۋىددىن نەقشىبەندى، ئەمىر خىسراۋ دېھلىۋى، ئەھمەد يەسسەۋى قاتارلىق يىپەك يولى مۇتەپەككۇرلىرى ھەققىدە خاس باھا ۋە قاراشقا ئىگە ماقالىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالدى. مېنىڭ مەزمۇر ھەللاجى ھەققىدىكى ماقالەم شۇ خىل خاس مەنىدىكى ماقالىلەردىن ئىدى.

مەن تولاراق مەركىزىي ئاسىيانىڭ مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى، مانىزم ۋە بۇددىزم دەۋرىدىكى، ئىسلام مەدەنىيەت ئويغىنىشى دەۋرىدىكى مەدەنىيەت تارىخىغا قىزىقتىم، بۇ بىر مەدەنىيەت چەمبىرى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى دەۋرىدە ئېتىبارسىز چەتتە قالدۇرۇلدى. «غەرب مەركەز» نەزەرىيەچىلىرى ئۇنى قەدىمكى گىرېك ـ ئىران ـ ھىندىستان مەدەنىيىتىنىڭ ساقىنىدىلىرىغا باغلاپ ئىزاھلاشتى. يەرلىك تەتقىقاتچىلار پەقەت كونا ئۇيغۇر يېزىقى تېكىستلىرىنىلا، تۇركىي لۇغەتلىرىنىلا ئۆلچەم قىلىۋالدى. مەن تولىمۇ يىراق بۇ مەدەنىيەتنى ئېچىش ئۈچۈن بىر چاغلاردا تېخى

مۇ كۆپ كىتابلارنى يېزىشنى ئويلىغانىدىم. ئۇنىڭ بىر قىسمى «مەركىزىي ئاسىيا ئىدىئولوگىيىلىك مەدەنىيەت تارىخى»، «تارىخ-تىكى ئۇيغۇر خانلىقلىرى تەركىزىسى»، «يەكەن خانلىقى تارىخى»، «شىنجاڭ تارىخى» قاتارلىقلار ئىدى.

«قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا» ئاساسلىقى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى بۇ زوننا مەدەنىيەت تارىخىغا قارىتىلغان بولۇپ، 30 يېشىمدا، 53 يېشىمدا، 59 يېشىمدا بىر قۇر قايتا ئىشلەندى.

«فارابى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە سىستېمىسى»نى يېزىش ئۇچۇن بېيجىڭغا ئىككى قېتىم، تاشكەنتكە بىر قېتىم باردىم، ھەتتا ئوتترارنى زىيارەت قىلدىم. بۇ كىتابىمنىڭ يېرىمى، بەلكى تېخىمۇ كۆپ قىسمى مۇھەررىر تەرىپىدىن «ئىچىدىن قىرقىش» ئۇسۇلى بىلەن قىرقىپ تاشلاندى. ئۇلار كىتاب باھاسىنى ئەرزانلىتىش ئۇچۇن بەت سانىنى قاتتىق چەكلەپ، كىتابنى بېسىپ يېتىۋالغانىدى. بەزى ئەدىب ـ پېشقەدەملەرنىڭ بۇ كىتابنى «زەھەر» تارقىتىدىغانلىقى توغرىسىدىكى ئالاھىدە ئاگاھلاندۇرۇشى تۇپەيلى، بۇ كىتابنىڭ سىگنالى (تۇنجى زاۋۇت نۇسخىسى) بىر يىل بېسىپ قويۇلۇپ، ئاخىر مەخسۇس سىنزور قوشۇلغاندىن كېيىن باسمىغا بېرىلدى. مېنىڭ: «ئىككى ئاق باشنى يېزىپ، ئاق چۇشتى بۇ بېشىمغا» دېگەن شېئىرىم فارابى ۋە يۇسۇف خاس ھاجىپ تەتقىقاتىغا قارىتىلغانىدى. بۇ كىتاب ھەققىدە ئۆزبېكىستاندىكى دۆلەتلىك ژۇرنال ـــ «ئۆزبېكىستاندا ئىجتىمائىي پەنلەر»نىڭ 1992 ـ يىللىق 5 ـ، 6 ـ سانلىرىدا ئابدۇلھەق ئابدۇرۇسۇل ئوغلى مەخسۇس ماقالە ئېلان قىلىپ، يۇقىرى باھا بەردى. مەن فارابى ئىدىيەلىرىنى بىر ـ بىرىگە ئۇگە ـ ئۇگىلىرى كېرىشىدىغان، بىر يىلتىزدىن شاخلىنىدىغان سىستېما ھالىتىگە كىرگۈزۇپ، ئۇنىڭ ئىسخېمىسىنى سىزىپ تامغا چاپلاپ قويۇپ يازدىم. قولغا چىققانىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ ئىدىيەسى بولۇشى مۇمكىن، بىراق چىچىلاڭغۇ ئىدىيەلەرنىڭ سىستېما يىلتىزلىرىنى ئېنىقلاش باشقا

ئەمگەك ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە غەربىي ئاسىيادا روھانىيەتكە، خىرىستىيان ئەللىرى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىدا ماددىيونچىلىققا مايىل قىلىپ ئىزاھلانغان بۇ ئۇلۇغ زاتنى ھالال خاراكتېرلەشمۇ مەسىلە ئىدى. جۇڭگو ۋە ئۇيغۇرلاردا تۇنجى بولغان بۇ تەتقىقات بۇ تېمىنىڭ خاتىمىسى بولماي، مۇقەددىمىسى، ئەلۋەتتە. مېنى خۇشال قىلىدىغىنى، فارابى شېئىرلىرىنىڭ مەن ئىشلىگەن ئاروز تەرجىمە شەكلى، بۇ شېئىرلارمۇ خۇددى تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرتقا ئائىت خەنزۇچە شېئىرلارنىڭ تەرجىمە نۇسخىسىدەك جاما-ئەتچىلىك ياقتۇرۇپ مىسال قىلىدىغان شېئىرىي يادىكارلىق بولۇپ قالدى.

«ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى» ناملىق كىتابىم ئەسلىي «ئوتتۇرا ئاسىيا پەلسەپە تارىخى ئوچېرىكى» دېگەن نامدا يېزىلغان. بۇ كىتابقىچە مەن ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا پەلسەپە ـ ئىدىيە تارىخىنىڭ يىراق مەنبەلىرىدىن تاكى يېقىنقى زامان نامايەندىلىرىگىچە بىر قاتار ماقالىلەرنى ئېلان قىلدىم. مەقسىتىم نوقۇل ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى پەلسەپە تارىخى تەتقىقاتىنى ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى دەۋرگە بىر قەدەم، ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى ئىپتىدائىي ئالەم ۋە كىشىلىك قاراشلىرىغا يەنە بىر قەدەم ئىلگىرى سۈرۈش ئىدى. بۇ خىل پەلسەپە تارىخى تەتقىقاتى ئۇزاق چەكلەندى. ئۆزبېكىستاندا ئىككىنچى جاھان ئۇرۇشىدىن كېيىن خەلقئارالىق مۇ-تەپەككۇرلار ـــ خارەزمى، فارابى، بىرۇنى، ئىبن سىنانى خاتىرلەش مۇناسىۋىتى بىلەن بۇ ھەقتىكى تەتقىقات 2 ـ رەتتىكى پەلسەپە تارىخى كاتېگورىيەسى سالاھىيىتىدە باشلاندى. بۇ ئىشتا ئاكادېمىك ئىبراھىم مۇمىنوف «ئىزچى» ـــ يول ئاچقۇچى ئىدى.

خەيرۇللايېف مۇزەپپەر مۇھىددىن ئوغلى، ئېرىسوف قاتارلىقلار ئۇنىڭ ئىزىدىن ماڭدى. بۇ بىر پەن تارمىقىنى ئېچىش ئۈچۈن 1956 ـ يىلى «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ 11 ـ ئەسىردىكى ئىككى بۈيۈك ئالىمىنىڭ خاتىرىسى» ناملىق ماقالىنى يېزىشىم بىلەن «ئوڭچى»

قالپىقىدا 20 يىل سىياسىي ھوقۇقتىن مەھرۇم، زۇلۇم كۆرۈشكە مەنزۇر بولغانىدىم.

«فارابى پەلسەپە سىستېمىسىنىڭ تارىخىي قىممىتى»، «كۇمىد-راجىۋانىڭ پەلسەپە ئىدىيەسى»، «ئەلىشىر نەۋايىنىڭ پەلسەپە قاراشلىرى»، «پەلسەپىنى ئىسلاھ قىلىش تېزىسلىرى»، «قۇتادغۇ-بىلىك»نىڭ تەبىئەت پەلسەپىسى ئىدىيەسى»، «كۇسەن رەسسامىلىرىدىكى ئېستېتىك ئالڭ توغرىسىدا» قاتارلىق ماقالىلەرنى ئېلان قىلغىنىمدىن كېيىن «ئۆزبېكىستاندا ئىجتىمائىي پەنلەر» ژۇرنىلىنىڭ 1992 ـ يىللىق 3 ـ، 4 ـ سانىغا ئا. خ. خوجايېفنىڭ «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىدە ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت تارىخىنى ئۆگىنىش ھەققىدە» دېگەن ماقالىسى ئېلان قىلىندى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تەپەككۇر تارىخى تەتقىقاتىدىكى ئەمگەكلىرىم باھالاندى.

مەن «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى تېزىسى»نى تۇزۇپ بۇ تېمىغا قىزىققۇچىلارغا قولايلىق يارىتقان بولسامۇ، ئۆزۇم «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى»نى يېزىشنى تاللىمىدىم. چۈنكى بۇ ھەربىر ئوقۇتۇش يۇرتلىرى دائىم يېزىپ يېڭىلاپ تۇرىدىغان دائىمىي دەرسلىك قۇرۇلۇشى ئىدى. «جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر پەلسەپە تارىخى»نىڭ مەسئۇل مۇھەررىرى بولدۇم ۋە خەنزۇچە يېزىلغان بۇ كىتابنىڭ ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى قىسمىنى يېزىپ چىقتىم. «شىنجاڭنىڭ پەلسەپە ـ ئىدىيە تارىخى» ناملىق كىتابنىڭ ئۇيغۇر، ئۆزبېك، قىرغىز قىسمىنى يېزىپ چىقتىم. قىرغىز پەلسەپە تارىخىنى يېزىشتىن شۇنچە باش تارتسامۇ بولمىدى، بۇ سالاھەگە مېنىڭ قول تەگكۈزۈشۈم ئەڭ ناموناسىپ ئىش ئىدى.

مېنىڭ پەلسەپە تارىخىدىكى پىكىرلىرىم ھەمىشە بىر قاتمال ھالەتتە تۇرمىغانلىقىدىن پەخىرلىنىمەن. بۇ جەھەتتىكى قاراشلىرىمنى ئىلمىي ـ ئەدەبىي ئەسەرلىرىم بىلەن «ئارىفنامە»دىن كۆرۈش مۇمكىن.

8. بىر مىللەت ئۇچۇن بىرىنچى زۆرۈرىيەت روھنى پاكلاشتۇرۇش بىناكارلىقىدۇر

ئىزىكدىن تىكەن ئۇنسە، ئەۋلادىڭنىڭ پۇتىغا سانجىلار.

— قومۇل خەلق ماقالى

مىللەت ئۇچۇن مەيلى ئۇ قايسى ئېتنىك تۇركۇم بولسۇن، تارىخ سەھىپىسى ۋە دۇنيا سەھنىسىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشتا زۆرۈر شەرتلەر ناھايىتى نۇرغۇن بولسىمۇ، ئۇنىڭ بىرىنچىسى ۋە ھەممە ۋاقىت بېسىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىكى ئۇنىڭ روھىيەت قۇرۇلمىسىدۇر. مىللەت تەشكىلى ئۆزىنىڭ ئىپتىدائىي دەۋرلىرىدىلا دىنىي ئېتىقاد، مۇراسىم ـ ئادەت، ئالەم ۋە كىشىلىك قاراشلىرى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ روھىيەت رېتىمىنى تۇزىدۇ. مىللەت ئۇچۇن ئۇنىڭ يۇقىرى كامالەتكە قەدەم قويۇشى بۇنداق بىناكارلىقىنى، تەقەززا قىلىپلا قالماستىن، ئۇنىڭ ھەتتا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى، ئۆز ئىقتىدارىنى جارى قىلىشى ئۇچۇنمۇ بۇنداق روھىيەت قۇرۇلۇشىنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ. روھىيەت بىناكارلىقىنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ، مال ـ دۇنيا تاپاۋىتىگە بېرىلگەن يۇرتنىڭ تەقدىرى ۋىزۇۋىي يانارتېغى ئاستىدا قالغان ئالتۇن سودىسى شەرى — پومپېينىڭ تەقدىرىدىنمۇ پاجىئەلىك بولۇشىنى قەتئىي ھۆكۇم قىلىش مۇمكىن. ئىبن سىنا توغرا ئېيتقان: كېسەل ئېغىزدىن بولىدۇ، بىزمۇ كېسىپ ئېيتىمىز؛ پاجىئە ئاچ كۆزلۈك تىن ئاپىرىدە بولىدۇ. بېيىشقا روھىيەتنى قۇربان قىلىشنى بەدەل قىلىۋاتقان خەلق بىلەن، قۇربىتى يەتكۈچە ئۆزىنىڭ روھىيەت قۇرۇلمىسىنى پاكلاشتۇرۇۋاتقان خەلقنىڭ ئالدىدا نېمە تۇرۇۋاتقانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلىش قىيىن ئەمەس.

مەن ھازىرقى زامان پەن ـ تېخنىكىسى، ئىقتىسادىي ۋە ئىنسانپەرۋەرلىك ئىدىيىلىرى تۇرتكىسىدە ئۇيغۇر زېمىنىنىڭ بې-

كىنىمچىلىكتىن قۇتۇلۇپ، دۇنياغا يۈزلىنىش مۇقەررەرلىكىنى ھېس قىلغانىدىم. مېنىڭچە، مۇشۇ ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مۇچىلى ئويغىتىش يىللىرى بولۇش كېرەك ئىدى.

شېئىرلىرىمدىكى يېڭى ئەسىرگە كېتىۋاتقان چالدا كەلگۈسىگە تەلپۈنۈش، ئىنتىزارلىق روھىيىتى ئىپادىلەندى. بىر قاتار ماقالىلەر يازدىم: «تارىخنى قايتا ئويلىنىش»، «خەلقنى ئوبرازلىق تەپەككۇر ۋاستىسىدە ئىپادىلەش»، «روھنى ساغلاملاشتۇرۇش — مىللەتنى گۈللەندۈرۈشنىڭ مۇقەددىمىسى»، «ھەسەتخورلۇق ھەقىقىدە ھەسرەتلىك خىياللار»، «مىللەتنىڭ ئۆز - ئۆزىنى بىلىشى ۋە سوتسىيالىستىك مەدەنىيەت ئۇچ بۇرجىكى»، «ھازىرقى زامان مەدەنىيىتىدىكى پاجىئەلىك زىددىيەت»، «كەلگۈسى بۇ يەردىن باشلىنىدۇ»، «يېپەك يولىدىكى توققۇز ھېكمەت»، «يېپەك يولىدىكى بىر چوڭ ئىللەت»، «ئازىنفنامە»، «يېپەك يولى ۋە تۆگىقۇشى روھى»، «يېپەك يولىنىڭ ئىقتىسادىي قىممىتى»، «ئائىلە مەدەنىيىتى» تېمىسىدىكى بىر قاتار ماقالە، كىتابلار ئەنە شۇنداق مەيدانغا چىقتى.

بۇ ماقالە، كىتابلار يۇقىرى قاتلام زىيالىيلار ئىچىدە قىزغىن ھېسداشلىق قوزغىغاندىن باشقا بىر قاتار ئېتىرازلارنى پەيدا قىلدى. بەزى ئاق كۆڭۈل ۋە مىللەتنى ھېسسىيات مۇھەببەت بىلەن سۆيىدىغان كىشىلەر مىللەتتىكى ئىللەتنى سۆكۈشنى «مىللەتنى سۆككەنلىك»، «مىللەت ئوبرازىنى خۇنۇكلەشتۈرگەنلىك» دەپ قاراشتى. بەزى تارىخچىلار مېنىڭ ئۇيغۇر روھىيىتى قۇرۇلۇشى بەلەن كەلگۈسى تارىخنى كۆتۈۋېلىش چۇقانلىرىمنى «كەلگۈسى بىزنىڭ ئىشىمىز ئەمەس، يەنىلا تارىخ تەتقىقاتى ماقالىلىرىنى كۆپەرەك يېزىڭ» دېيىشتى. بەزى ئەدىبلىرىمىز مېنى: «بىر ئەسىردىن كېيىنمۇ تەقەززا قىلىنمايدىغان نەرسىنى سۆزلىگەن خىيالپەرەس» دېسە، بەزىلىرى: «مەرىپەتچىلەرنىڭ پاجىئەلىك تەقدىرىنى چىللاۋاتامسىز؟» دېيىشتى. بۇلاردىن باشقا، گېزىت مۇھەررىرلە-

رىدىن مېنىڭ ماقالىلىرىمنى خالىغانچە سولغا بۇرايدىغان جۇملە-
لەر بىلەن تەھرىرلەپ ئېلان قىلغان كىشىلەرمۇ چىقىشتى. شۇنـ-
داق قىلىپ، مەن بىر مەزگىل غەلىتە ئادەم، يات ئىنسان بولغانـ-
دەك بولدۇم.

ئەمما، ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىۋاتقان زامان دەرھال تېخىمۇ كۆپ كىشىلەرگە مىللەتنى ئەقىل بىلەن سۆيۈشنى ئۆگەتتى. مەـ-دەنىيەتكە قارشى پىسخىكا ـــ روھىي ئىللەت بىلەن رەشىك ـ ھەسەت بىر ـ بىرى بىلەن قاتتىق بىرلەشكەندە ئويغاتقۇچىنى چۈشەنمەسلىك، تىل ـ ھاقارەت ئەۋج ئالىدىغانلىقىنى، ئوبرازى بۇرمىلىنىپ، ئۆزى تەنھالىق ئازابىنى چېكىدىغانلىقىنى بىۋاستە كۆزەتتىم ۋە باشتىن كەچۈردۇم. كۆپ ئويلىدىم: بىر مىللەت ئۇ-مۇمىي ئويغىنىش دەۋرىدە بىر كۈن كېچىكىپ ئويغانسا، بىر يىل ئارقىدا قېلىشى تەبىئىي! بىر مىللەت ئۇچۇن ئەڭ ئېغىر خۇر-سۇندى ئىللەت، ئۇنىڭ جاسارەتسىزلىكى، ساختا ئىپتىخار ۋە بەـ-كار تەلەپلىكى! تارىخنىڭ ئەڭ ئېغىر جازاسى ئۆلۈم ئەمەس، بەلكى مەڭگۈلۈك لەنەت تاختىسىغا مىخلىنىشتىن ئىبارەت! ئارىـ-ئويغانغان ئىنسانىنىڭ خىزمىتى ئويغىتىشتىن ئىبارەت. ئۇنىڭ ئەندىشە قىلىدىغىنى ئۆز پاجىئەسى ئەمەس، بەلكى مىللەتنىڭ ئومۇمىي تارىخىي پاجىئەسى!

9. يېڭى نەزەرىيەۋى يەكۈنلەر

باغدىن مېۋە ئۈزگىنىڭدە يېڭى كۆچەت قويۇپ بار،
كۆچۈرۈپ، يادلاش بىلەن ئەقىل تاپماس ئېتىبار.

مەن بىر نوپۇزلۇق ئېتىقاد ۋە غايىنىڭ يوقلۇقىنى نۆۋەتتە ئا-لەمشۇمۇل پاجىئە دېيىش بىلەن بىللە، بۇنى «چەكسىز پىكىر ئەركىنلىكى» دەپمۇ قارايمەن. بۇ مەندىكى غايىسىزلىك مايىللىقى

بولماي، بەلكى كامالەتلىك غايىنى ئىزدەش قىزغىنلىقىدىن ئىبارەت. مەن كىتاب - ماقالىلىرىم ئارقىلىق بىر قاتار يېڭى تەپەككۇر تۇرۇلمىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدۇم. ئۇنىڭ مۇھىملىرىنىڭ تەپسىلاتى تۆۋەندىكىچە:

1. «قاتلام نەزەريىسى» مېتودولوگىيەسى. بۇ تەبىئەت، جەمئىيەت، روھىيەت ھادىسىلىرى تۇرۇلمە ۋە جەريان، ماكان ۋە زامان جەھەتتە ئونتولوگىيەلىك (ئەسلىي زاتلىق) قاتلاملىققا ئىگە، ئۇنى بىلىش ۋە ئىزاھلاش ئۇسۇلىمۇ بىلىش نەزەريىەسى جەھەتتىمۇ قاتلام مېتودولوگىيە پىرىنسىپىنى قورال قىلىشى لازىم، دېگەن قاراشقا مەركەزلەشكەن.

2. «ئۆز ئۇچۇرى ئارقىلىق تارىخ تەتقىق قىلىش ئۇسۇلى». بۇ تارىخنى تارىخ يازغۇچىنىڭ كونكرېت تاشقى بېسىم ۋە ئىچكى خاھىشچانلىق ئاساسىدا يېزىق بىلەن يېزىشتىن ئىبارەت ئەنئەنىگە قارشى قويۇلغان يېزىقنى ئۇچۇر قىلىشتەك يېڭىچە ئۇسۇل. بۇ ئۇسۇل بويىچە قارىساق، تارىخنىڭ ئۆز ئۇچۇر سىستېمىسى ساقلانغان بولۇپ، ئۇ ھەقىقىي تارىختىن ئىبارەت. بۇ مۇھىمى ماددىي بۇيۇم، يېزىق - ۋەسىقىلەرنى ئاساس قىلىپ تارىخ بايان قىلىش ئۇسۇلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇنداق بولمىغاندا تارىخ ھەرخىل يېزىلىپ، ئەسلىي ئۆز ئۇچۇرى چەتتە قالغان بولىدۇ. بۇ سىما چىيەن، ھېرىدوتتىن باشلانغان ئۇسۇلدىن كۆپ جەھەتتە چىنلىق، ئىلغارلىققا ئىگە. بۇ ئۇچۇر مەنبەلىرىنى ئاساس، يېزىقنى قوشۇمچە قىلغان يېڭى تارىخ تەتقىقات ئۇسۇلىدۇر.

3. «تارىخنىڭ ئىككىگە بۆلۈنۈشى قارىشى». ھەرقانداق تارىخ پۈتۈنلەي ئۆتمۈشكە ئايلانمايدۇ، ئۇنىڭ بىر قىسمى ھادىسە، ۋەقە سۈپىتىدە ئۆتمۈشكە ئايلىنىدۇ، ئۇنىڭ يەنە بىر قىسمى ئىنسانىيەت تەجرىبە - ساۋاقلىرى شەكلىدە مەڭگۈ ساقلىنىدۇ، يېڭى قاتلامنىڭ ئۇلىنى تۇرىدۇ، ماھىيەت ۋە ئۇسلۇبتا يىراق جايلارغا مۇ كېڭىيىپ ساقلىنىدۇ، بۇ تارىخنىڭ جېنى، بىلىش جۇغلانمى-

سى، مەدەنىيەتنىڭ ھەقىقىي فوندىدىن ئىبارەت.

4. «قىسمەنلىككە ئومۇملۇقنىڭ كۆرۈنۈشى» قارىشى. بۇ ھەر-بىر مىللىي مەدەنىيەت دېتاللىرىدا، مىللىي فولكلور مەدەنىيىتى-نىڭ شاخچىلىرى، تارماقلىرى، ھۈجەيرىلىرىدە ئۆزىگە خاس قىسمەنلىكتىن تاشقىرى پۈتۈن مىللىي مەدەنىيەت - سەنئەت ۋە مىللىي پىسخىكا ئومۇمىي ئالامەتلىرىنىڭ گەۋدىلىك ئىپادىلىنى-دىغانلىقىغا قارىتىلغان قاراش.

5. «مىللىي مەدەنىيەت ئىرسىيىتى قارىشى» بۇ مىللىي مەدە-نىيەتنىڭ قەدىمكى گەۋدىسى، ھەرقايسى تارىخىي شەكىللىرى (فورماتسىيەلىرى) ۋە ھازىرقى ھالىتىدە ئىزچىل يوسۇندا ئۇنىڭ ئېتنوگېنىزىسى، گېنېئولوگىيەلىك (پەيدا بولۇش ئىلمى) ئۇرۇ-قى، تىپى، ئالاھىدىلىكى ساقلانغان ۋە داۋاملاشقان بولىدۇ، دېگەن پىكىرگە ئاساسلانغان قاراش.

6. «مىللەت ۋە مىللىي مەدەنىيەتنىڭ ئۆلمەسلىكى ۋە يوقال-ماسلىقى قارىشى». بۇ تارىختا ئەسلىدىكى نامى، تارىخىي قاتلام شەكلى «يوقالغان» مىللەت ۋە مەدەنىيەتلەرنى «ئۆلگەن مىللەت» ۋە «ئۆلگەن مەدەنىيەت» دەيدىغان قاراشلاردىن پەرقلىق بولغان قا-راش بولۇپ، ئۇلارنىڭ كېيىنكى قاتلامدىكى ئېتنىك تۇركۈم ۋە مەدەنىيەت تۇركۈمىدە ئىزچىل داۋام قىلغانلىقى ۋە ساقلانغانلى-قىنى ئېتىبارغا ئېلىشنى ئاساس قىلىدۇ.

7. «ئىنسانىيەت مەدەنىيەتشۇناسلىقىنىڭ بىر پۈتۈنلۈكى قا-رىشى». بۇ ھەرقايسى خەلقلەر تارىخىنى مۇتلەق ياكى پەۋقۇلئاددە يوسۇندا پۈتۈن ئىنسانىيەت تارىخىدىن ئۇزۇۋېلىپ خەلقئارا ئىل-غار پىكىر ئېقىمى ۋە مەدەنىيەت ھادىسىلىرىگە ئۆز ئالاھىدىلىكى باھاسىدا چەكلىمە قويۇشنىڭ توغرا ئەمەسلىكى ھەققىدىكى يې-كىچە قاراش. ئۇ ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ ماھىيىتى مەدەنىيەت تا-رىخى ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭدىكى ئالاھىدىلىك ۋە ناتەكشىلىكنىڭ بىرەكلىككە زىت ئەمەسلىكىنى تەۋسىيە قىلىدۇ.

8. «مىللىي مەدەنىيەتنىڭ قاتلاملىق ـ سىنكرىتىك تەرەققىي قىلىش قانۇنىيىتى» قارىشى. بۇ مىللىي مەدەنىيەتنىڭ باشقا مەدەنىيەتلەرنىڭ تەسىرىسىز ئۆز ئاساسىدا راۋاجلىنىش نەزەرىيەسى ــ «تەدرىجىي راۋاجلىنىش نەزەرىيەسى» بىلەن، ئۇنىڭ ئەكسى بولغان مىللىي مەدەنىيەتلەرنىڭ دۇنياۋى مەدەنىيەت مەركىزىدىن «تەبەئىي مىللەتلەر»گە تارقىلىشى ئاساسىدا راۋاجلىنىش نەزەرىيەسى ــ «دىففوزىيە نەزەرىيەسى»گە ئوخشاشمايدىغان مەدەنىيەت تەرەققىياتى ھەققىدىكى يېڭى قانۇنىيەت ــ قاتلام ـ سىنكرىتىك راۋاجلىنىش قارىشىدىن ئىبارەت. بۇ قاراش بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيىتى ئۆز مىللىتى ئىجادىيىتىدىن بولىدۇ؛ ئۇ ئۆزىنىڭ مىللىي مەدەنىيىتى ئاساسىدا باشقا مەدەنىيەتنىڭ ئۆزىگە لازىملىق تەسىرىنى چەككەلەپ، بويسۇندۇرۇپ، ئۆزگەرتىپ قوبۇل قىلىدۇ؛ بۇنداق راۋاجلىنىش ۋە سىنكرىتىك (قوشۇلما) ھالەت ئارقىلىق يېڭى مەدەنىيەت ۋە ئۇسلۇب يارىتىش جەريانى تارىخىي قاتلام بويىچە داۋام قىلىدۇ. دېگەن تېزىسقا ئاساسلانغان بولۇپ، ئالدىنقى ئىككى نەزەرىيەدىن ئىلمىي ۋە ئەۋزەللىككە ئىگە.

9. «ئىككى مەدەنىيەت ۋە بەش مەدەنىيەت تېپى قارىشى». چەكسىز، رەڭگارەڭ مەدەنىيەتلەرنى «يەرلىك مەدەنىيەت» ۋە «خەلقئارا (دۇنياغا يۇزلەنگەن) مەدەنىيەت» تۈرىگە ئاجرىتىش بىلەن بەش مەدەنىيەت تېپىنى دۇنياغا يۇزلەنگەن كىلاسسىك مەدەنىيەت تېپى دەپ ئاجراتقان قاراش. بۇلار: «گىرېك ـ رىم مەدەنىيەت تېپى»، «كۇسەن ـ كوشان مەدەنىيەت تېپى»، «سۇي ـ تاڭ مەدەنىيەت تېپى»، «ئەرەب يېرىقى مەدەنىيەت تېپى»، «ئەدەبىي ئويغىنىشتىن كېيىنكى زامان مەدەنىيەت تېپى»دىن ئىبارەت.

10. «شەرق مەدەنىيەت ئويغىنىشىنىڭ ئۇچ باسقۇچى» دەپ ئوتتۇرىغا قويۇش. بۇ ئىسلام خەلىپىلىكىدە 9 ــ 12 ئەسىردىكى مەدەنىيەت دولقۇنى ھادىسىسى (بۇ ئېتىراپ قىلىنغان قاراش)نى ئۇچ باسقۇچقا ئاجراتقان، يۇسۇف خاس ھاجىپ، مەھمۇد كاشغەـ

رىنى ئۇچىنچى دەۋر - باسقۇچنىڭ مۇقەددىمىلىك ۋەكىلى دەپ كۆرسىتىدىغان پىكىر شەكىلدىن ئىبارەت.

11. «يېڭى شەرق ئويغىنىشى قارىشى». بۇ شەرق خەلقلىرىنىڭ ئويغىنىشى، يېڭى يىپەك يولى ئالاقىلىرىنىڭ كۇچىيىشى، غەرب - شەرقنىڭ يېقىنلىشىپ ۋە تەڭپۇڭلىشىپ بېرىشى، غەربنى مەركەز قىلغان ئاساسىي پەن نەزەرىيەلىرىنى تېخنولوگىيەدە قوللىنىشتىن شەرقتە نەزەرىيەۋى تەپەككۇر ۋە مالىيە ئەۋزەللىكىنىڭ شەكىللىنىشى بىلەن يېڭى شەرق مەدەنىيەت ئويغىنىشى دەۋرى يېتىپ كېلىدۇ، دېگەن بېشارەتلىك ھۆكۈم.

12. «كەلگۈسى بۇ يەردىن باشلىنىدۇ» دېگەن ھۆكۈم. بۇ ھازىرقى زامان ئىنسانىيەت مەدەنىيەتشۇناسلىقى يۈزلىنىشى — پەن - تېخنىكا، ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالاقىلىرىدىكى يېڭى ئىستىقبال بويىچە، دېگىز - ئوكيان قاتنىشى ئۇستۇنلۇكى ئورنىغا يېڭى، زامانىۋى چوڭ قۇرۇقلۇق ھەر خىل قاتناشلىرى ئۇستۇنلۇكى ئېراسى باشلىنىدۇ؛ ئىنسانىيەتنىڭ بايلىق، ئەمگەك ۋە بازارلىرى قويۇق توپلاشقان چوڭ قۇرۇقلۇق يەنىلا يىپەك يولى بويلاپ كېڭىگەن ئاساستا يېڭى گۈللەشكە يۈزلىنىدۇ؛ نىسپىي مەنىدە دېگىز - ئوكيان قاتنىشى ۋە پورت - پىرىستان گۈللىنىشى كېيىنكى ئورۇنغا چۈشىدۇ، دېگەن ھۆكۈم.

13. «مەركىزىي ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ يىپەك يولىدىن ئىلگىرىكى دەۋرى ۋە كېيىنكى ئۇچ تارىخىي دەۋرى» قارىشىنىڭ قوللۇشى. بۇ يىپەك يولىدىن ئىلگىرىكى سومېر - سىمىيان - سىكتاي دەۋرى بىلەن يىپەك يولىنىڭ (مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 4 - ئەسىردىن مىلادىيە 16 - ئەسىرگىچە) گۈللىنىشى، خارابلىشىشى ۋە قايتا ئېچىلىشىدىن ئىبارەت ئۇچ دەۋرگە ئاجرىتىشقا بولىدىغانلىقىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

14. «قاتلاملىق ئېستېتىكا سىستېمىسى». بۇ گۈزەللىكنى تەبىئەت، جەمئىيەت، بىلىش سۇبېيېكتى ۋە مۇجەسسەم قاراشتا ئىگە

زاهلاشتىن پەرقلىق گۇزەللىك ھادىسىلىرىنى ئونتولوگىيەلىك (ئەسلىي گۇزەللىك)، بىلىش نەزەريىەسىلىك (ئېستېتىكىلىق)، سەنئەت گۇزەللىكى، زوق ۋە باھا، ئېستېتىك تەربىيە، ئىنسان گۇزەللىكى، مەنىۋى گۇزەللىك، ئىقتىدار گۇزەللىكى قاتارلىق قاتلام ۋە تارماق قاتلاملارغا ئاجرىتىپ، ئۆز سۈپىتى ۋە ئالاھىدىلىكى بويىچە ئىزاھلايدىغان ئىلمىي سىستېما.

15. «يېڭىچە ئاڭ ئىنقىلابى» قارىشى. ھازىرقى زامان پەن - تېخنىكا، مەدەنىيەت ۋە ئىجتىمائىي زىددىيەتلەر تۇرتكىسىدىكى ھەر خىل ئاڭ - ئىدىيە قېلىپلىرى بوھرانى ئاساسىدا شەكىللەنگۈسى ئىنسان مەقسەت قىلىنىغان مۇجەسسەم گارمونىيەلىك يېڭىچە سۈنئىزاتسىيە قارىشىنىڭ مەيدانغا كېلىشى مۇقەررەرلىكى ھەققىدىكى ھۆكۈم.

16. «پەلسەپىنى ئۆزگەرتىش تېزىسى». بۇنىڭدا ئىجتىمائىي فورماتسىيەدىن باشقا يەنە بىلىشنىڭ تارىخىي فورماتسىيەسى — ئانىمىزم، تېئىزم، پانتىزم، ماتېرىيالىزم، بەش بىلىش تىپى؛ ئاڭنىڭ مەنتىقىي تىپى ۋە تارىخىي تىپى قاتارلىق بىر قاتار مەسىلىلەر بىلەن پەلسەپىنىڭ ئوبيېكتى، تۇپ مەسىلىسى، ئالىي مەسىلىسى، مەۋجۇتلۇق قىممىتى، تۇركۈم كاتېگورىيەلىرى يېڭىچە قويۇلغان.

17. مۇقام مەدەنىيىتىنىڭ نوقۇل مۇزىكا مەدەنىيىتى بولماي، بىر پۈتۈن ئېتنىك فولكلور مەدەنىيىتى خاراكتېرى قارىشى.

18. مۇئەييەن مىللىي ئاسسىمىلياتسىيە ھەم دىسسىمىلياتسىيە (ياتلىشىش) ھادىسىسىنىڭ قىسمەن، نىسپىي، دائىمىي ۋە قاتلاملىقى قارىشى.

19. جەمئىيەتنىڭ غايىۋى سۈنئىزاتسىيەسى ھەققىدىكى مەنتىقىي مۇھاكىمە تىزمىسىنىڭ نوپۇس، ئېكولوگىيە، ھايات شارائېتىنىڭ بۇلغىنىشى قاتارلىق تۇپ ئالدىنقى شەرتلەردىن ئايرىپ ئېلىپ بېرىلىشىنىڭ غەيرىي ئىلمىيلىكى قارىشى.

20. بىر دۆلەتتە سوتسىيالىستىك ھاكىمىيەت قۇرۇشنىڭ مۇمكىنلىكى ۋە كوممۇنىزملىق جەمئىيەت بەرپا قىلىشنىڭ مۇمكىنلىكى ئەمەسلىكى قارىشى.

21. باراۋەرلىكنىڭ ماھىيىتى ۋە مەۋجۇتلۇقى قۇرۇلما ۋە كۆچلەر نىسبىتى مۇۋازىنىتىنى ئالدىنقى شەرت قىلىدىغانلىقى قارىشى.

22. مائارىپ ۋە ساغلام ـ سالماق مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ ئېتىبارسىز قالدۇرۇلۇشى بىلەن قولغا كەلتۈرۈلىدىغان ماددىي ـ ئىقتىسادىي ئىلگىرىلەشنىڭ داۋالغۇشى ۋە بوھران پەيدا قىلىشى مۇقەررەرلىكى ھۆكۈمى ۋە باشقىلار. بۇ قانۇنىيەت، سىستېما، ھۆكۈم ۋە يەكۈن تىلغا ئېلىش (ئېيتىم) شەكىللىرى بويىچە كىتاب ـ ماقالىلەردە روشەن ئىزاھلانغان. ئۇ داۋاملىق تۇرمۇش سىنىقىدىن ئۆتۈشى كېرەك. بۇ نەزەرىيەۋى يەكۈنلەرنى دەرھال تەنقىدلەش ئاسان. قىيىنى، ئۇنىڭ ئاساسلانغان ھادىسىلىرىنى ئىنكار قىلىش. قانۇنىيەتلەرگە خىلاپلىق قىلىش، مەيلى تەبىئىي ياكى ئىجتىمائىي تارىخىي جەھەتتىن بولمىسۇن كىشىلەرنى جازالايدۇ، جەمئىيەتتىن ئېغىر تارىخىي بەدەل ـ تۆلەم تەلەپ قىلىدۇ.

10. شەخسنىڭ قىممىتى

ئادەمگە ئالەمنىڭ سىرى جۇغلانغان،
ئادەمسىز سىرىنى بىلەلمەس جاھان.

ئۆمۈر مەنزىللىرىمىدە توپلىغان تەرمەچلىرىمگە بىر قۇر نەزەر سېلىپ چۆچۈپ كەتتىم: ئەل بىلەن سۆھبەتلەشكىنىم تەنھا پىكىر قىلىشلىرىمدىن ئاز بولدى؛ سەيلە ـ سایاھەتتە كۆرۈپ بىلگەنلىرىم تەييار كىتابەتتىن ئوقۇپ تەسەۋۇر قىلغانلىرىمدىن ئاز

بولدى؛ كەلگۈسى بوغۇنغا قالدۇرغانلىرىم ئۆتمۈش ئۇستازلاردىن ئالغىنىمدىن ئاز بولدى؛ ئەقىلگە بېرىلىپ ھېسسىياتتىن ئايرىلىپ قالغان ۋە ھېسسىياتقا بېرىلىپ زېمىن تەڭشىكىنى بۇزۇۋالغان ئىشلىرىم بىر تالاي بولدى؛ مەغرۇر ۋە ئۆزۈمنى ئەرزىمەس تۇتقان روھىي ھالەتلىرىم ھەرقايسى دەۋرلىرىمدە كۆرۈلدى؛ ئۆزۈمنى تىزگىنلىگەن سۇكۇناتلىرىم بىلەن جۇرئەت قىلالمىغان سۇكۇناتلىرىم ئارىلىشىپ كەتتى؛ خېلىغىچە كېچىكىپ ئويغاندىم ۋە تولۇق ئويغىنالمىدىم؛ دەۋر ۋە مۇھىت ھاۋاسىدا ئۇزاق مەست بولۇپ، تەنتەك چۇشەكەپ، مۇستەقىل ۋە بىۋاستە كۆزىتىپ تەپەككۇر قىلىشتا مۇچەل ـ مۇچەللەپ كېچىكتىم؛ مېنى ئوقۇتقان ئوقۇتقۇچىلىرىمدىن داۋاملىق نەسىھەت ئاڭلاپ، ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلىرىمدىن يىمىرىلمەس مەرىپەت كارۋىنى ئۈيۇشتۇرالمىدىم؛ ئۆزى چۇشىنىپ قالمدۇ، قايتا چۇشىنىشكە پۇرسەت بېرىش كېرەك، دەپ مېنىڭ قاراشلىرىمنى راسا چۇشىنەلمىگەن زاتلارغا پائال يېقىنلىشىپ پىكىرلىشەلمىدىم؛ تېماتىك تەسەۋۋۇرۇم نۇرغۇن جەھەتلەردە تار، قاتمال، زەئىپ بولۇپ قالدى. قىسقىسى، زامان ـ ماكان ـ تۇركۇم ـ ئىندىۋىدۇئال چەمبەر توسۇق ـ زەنجىرلىرى ئىچىدە ياشىدىم. قوللاش ئىمتىيازى، نەشرىيات ھامىيلىقى، يۇقىرى قاتلام زىيالىيلارنىڭ ھەمدەملىكى، پائالىيەتلىرىمگە ھەمكارلاشقۇچى كاتىپلارغا مۇيەسسەر بولالمىدىم، زامانىنىڭ خوراتقۇچى دولقۇنلىرى بىلەن زىققى خەستەلىكى خېلى كۆپ ۋاقتىم ۋە كۈچۈمنى يەپ كەتتى! مېنىڭچە، ئالاھىدە ئىلتىپات دۇنياتېلى ۋە تۇرمۇش ماھارىتىگە ماھىر بولمىغان زاماناشلىرىمنىڭ «تەپەككۇر تۇرمۇشى» قىسمەتلىرىمۇ مۇشۇ تىپقا كىرىدۇ.

ئەكسى جەھەتتىن ئالغاندا، ئىنسانىنىڭ ھايات قىممىتى «ئۇنۇتۇلماس مۇھىت» بىلەن ئېلىشىش ئارقىلىق رويابقا چىقىدۇ. راھەت، «تەييارغا ھەييار» مۇھىت يالتىراق كۆرۈنۈش يارىتىشى مۇمكىن، ھومېر ۋە رادۇكى قارىغۇ بولغاچقا، ۋىنا ۋە ئود چالغۇ-

سىغا ئۆزىگە خاس ماھىر بولغان، سىكتايلار ئات كۆندۇرۈش جا-
پاسى ۋە چەۋەندازلىق قورقۇنچىنى يەڭگەچكە، ياۋروپا ـ ئاسىيا
قۇرۇقلۇقىنىڭ شىمالىي ۋە غەربىي جەنۇبىي قىسمىدا پائالىيەت
ئېلىپ بارغان. كىچىك ئاسىيا، پەلەستىن ۋە ئەرەب زېمىنىدىكى
كۆپلىگەن ئەۋلىيا ـ ئەنبىيالار پادىچىلىق سەرگۈزەشتىلىرىنى
بېشىدىن ئۆتكۈزگەن. تاشنى سىلىقلاپ ئىشلەش يوللىرى ئىگە-
لەنمىگەندە مېتال ھۇنەرۋەنچىلىكى بولمىغان بولاتتى. ئىيسا كە-
رىستقا مىخلانمىغاندا، ئۇنىڭ ھېسداشلىق قوزغاتقۇچى ئەزگۈ
خىسلىتى يوكسەكلىك قوزغاشتا مۇنچە كۈچلۈك بولمىغان بولا-
تتى. يالتىراق مەرۋايىت ـــ قارا قۇلۇلە پەرزەنتى، ھەقىقەت ـــ
خاتالىق چېچىكى، غەلىبە ـــ مۇشەققەت ھالۋىسى! رەقىب ۋە كۈ-
شەندىلىرىڭ ـــ سېنىڭ نازارەتچىلىرىڭ ۋە ئۆز ـ ئۆزۈڭنى تەز-
گىنلەش سىگنال ـــ بەلگىلىرىڭ. ھاپىز شىرازى توغرا ئېيتقان:
تەڭرى نادان ۋە ئىقتىدارى ئاجىزلارنىڭ غېمىنى ئالدىن يەيدۇ،
ئۇلارغا ئامەت توقاچلىرى تاشلاپ بېرىدۇ، ئۇلار كىشىلىك سار-
يىنىڭ ئەتىۋارلىق مۇشۇكلىرى. تەڭرى قەيسەر ۋە قابىللارغا پۈ-
تۈن رىيازەتلەرنى قالدۇرغان، چۈنكى ئۇلار تۈگمەن تېشىدىن گۈل
ئېچىلدۇرغۇچى كىشىلەر، ئۇلارنىڭ غېمىنى يېيىش ھاجەتسىز!
ئۇلار ئۆز قىممىتىنى، كىشىلىك قىممىتىنى يارىتقۇچىلاردۇر!

شەخسنىڭ قىممىتى شەخسنىڭ كىشىلىك تارىخىدىكى قىم-
مىتىنىڭ ئەڭ يۇقىرى قىممەت تېپى قىلغان! بۇ شەخسنىڭ قىم-
مىتى ئۇنىڭ جىسمانىي مەۋجۇتلۇق قىممىتى، گۈزەللىك بەخش
قىممىتى، ئاتا ـ ئانىلىق مېھرىبانلىقى قىممىتىدىن ھالقىغان،
شەخسىي ئۆمۈر قىممىتىدىن ھالقىغان تارىخىي قىممەت ۋە ئومۇم
كىشىلىك تۆھپىكارلىقى قىممىتى دېگەن سۆز. يېشىپ كەلگەندە،
بۇ:

شەخسنىڭ قىممىتى ئۇنىڭ نەسەب ـ سالاھىيىتى، ئىگىلىگەن
ئىمتىياز ۋە بايلىقى ھېسابلانمايدۇ، دېگەن سۆز.

شەخسنىڭ قىممىتى ئۇنىڭ ھاياتلىق ۋاقتىدىكى ئېرىشكەن مەدھىيە ياكى ئۇچرىغان ھاقارەتلىرى، غەلىبە ياكى مەغلۇبىيەت-لىرى، ئۆزى ياكى باشقىلار چوقۇنۇپ ياسىغان ئوبراز - ھەيكەل-لىرى بىلەن بەلگىلەنمەيدۇ، دېگەن سۆز.

شەخسنىڭ قىممىتى ئۇنىڭ ھاياتلىق مەزگىلى، ھايات ياكى ئۆلگەنلىكى بىلەن بەلگىلەنمەيدۇ؛ ئۆلۈم تەڭرىنىڭ ئەڭ ئالىي جازاسى ئەمەس، تەڭرى ۋە پۈتۈن مۇتلەق تەبىئەت ئۈچۈن ئۆلۈم ئاخىرقى چەك ئەمەس، شەخسنىڭ قىممىتى ئۆزىگە ئۆلۈمنى ئا-خىرقى مەجبۇتلۇق چېكى قىلمايدۇ، دېگەن سۆز.

بۇ ئۇچ قاتلاملىق مەنىگە پەقەت تولىمۇ خامۇش، پىكرى ئا-جىز، تەنتەك كىشىلەرلا ھەيران بولۇشى مۇمكىن. بۇ ھەيرانلىق ئۇلارنى ئەخمىقانە تەمەننا قىلغۇچىلار، ئەخمىقانە چوت سوققۇ-چىلار ۋە ۋاپاسىز پەلەككە كولدۇرلاپ ئالدانغۇچىلار قىلىپ قوي-غان!

بىز ئۇچۇن ئىنسان ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيىتى، بەخت - سائادە-تى، مۇجەسسەم تەپەككۇرى ئومۇم جۇغلانمىسىغا ئۆزىگە خاس تا-رىخىي قاتلام ئۇلى ھەسسىسىنى قوشقان، ئۆتمۇشنى كەلگۈسىگە ئۇلايدىغان روھىيەت تارىخى ۋە مەدەنىيەت تۈزۈلمىسىگە خاسلىققا ئىگە تۆھپە قوشقان، تەپەككۇرى ۋە مۇئەممالىرى كىشىلەر تەرە-پىدىن داۋاملىق قايتا ئېتىبار بىلەن قاراشقا ۋە ھەرقېتىم يېڭى مەنىدە جۇلالىنىدىغان ئىلھام ئۇچقۇنلىرىدىن بەھرىمەن بولۇشقا مۇناسىپ بولغان كىشىلەرنىڭ قىممىتى ھەقىقىي ئۆلمەس قىم-مەتتۇر. بۇ قىممەت مەلۇم مەنىدە ئۇلارنىڭ ھامىي ۋە قوللىغۇچە-لىرىغا «رەھمەت سۆيى»، ئۇلارغا قەست قىلغۇچىلارغا خىرە شولا، ھەتتا تارىخىي مەسخىرە ئېلىپ كېلىدۇ.

ھەممە ئۆلىدۇ، ئۆلۈمنىڭ ۋاقتى، شەكلى، دەپنە مۇراسىمە-رىنىڭ دەبدەبىسىمۇ ھەر خىل بولىدۇ، ئەمما ئۇزۇلمەس دولقۇن -

مەرىپەت تارىخى ۋە روھىيەت تارىخى ئۆزى خالىغان شەخسلەرنى قايتىدىن «تىرىلدۈرىدۇ»! بۇنى زاكاز قىلغىلى، ئۆزى قىلمۇالغىلى، ئاپاق خوجىدەك يۈز مىڭلىغان قەسەملىك مۇرىت ـ مۇخلىسلىرى ۋە گۈمبەزلىك قەبرىگاھلىرى بىلەن «ئەبەدىيلىك ئابىدىسى»گە ئايلىنىۋالغىلى بولمايدۇ! نېمە چارە، تارىخ ئەنە شۇنداق نەرسە! ئۇ پۈتۈنلەي بولمىسمۇ، خەلق تېپىشماقلىرىدىكىدەك «تەگ دېسە تەگمەيدىغان، تەگمە دېسە كېلىپ تېگىدىغان» تىلسىم.

مەن تۆت پەسىلگە، تۇغۇلۇۋاتقان، ئۆلۈۋاتقانلارغا، ھەر خىل مەئىشەتتە ياشىغانلارغا، غالىب ۋە مەغلۇپلارغا... ئانچە تەئەججۈپلەنمەي ياشىدىم. قەتئىي مۇتلەقلەشتۈرۈۋەتكەن «ھەقىقەت» دېگەنلىرىدىن داۋاملىق قايتا ـ قايتا كۆزىتىشكە قالدۇرغان ئوبيېكتلىرىم كۆپ بولدى. بىر قېلىپ، بىر فىگۇرا، بىر مودېل ئەتراپىدا مۇخلىس ـ پەرۋانە بولغىنىم ۋە ھەربىر ئاتالمىش ئۇنىڭ گۈزەل ياكى خۇنۇك نامى بىلەن ماھىيەتلەشتۈرۈۋەتكىنىم يوق. مەن تۇغۇلغاندىن تاكى ئۆلگۈچە ئۆزىدىن ئىلگىرىكى پىكىر نۇسخىلارنى تەكرارلاپ ئۆتكۈچىلەر بىلەن ئۇنى يەڭگىلەتكىلىك رەۋىشتە ئىنكار قىلغۇچىلاردىن پەرقلىنىشنى خالىدىم. تارىختا مەيلى ھەرقايسى دىن ئەۋلىيالىرى، مەيلى مەلۇم ئىدىيە مۇتەپەككۇرلىرى، مەيلى بىرەر كەشپىيات ئىگىلىرى بولسۇن، ئۆزلىرى يېڭى پىكىر سىستېمىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇشتىن ئىلگىرى بۇ خىل قاراشنىڭ نامايەندىلىرى بولمىغانىدى. ساكيامۇنى بۇددىزمىنى، ئىيسا خىرىستىيانچىلىقىنى، مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام ئىسلامنى ئوتتۇرىغا قويۇشتىن ئىلگىرى بۇ ئەقىدىلەرنىڭ نامايەندىلىرى ئەمەس ئىدى، پەلسەپە ـ ئىجتىمائىي پەن ۋە تەبىئىي پەنلەر تارىخىدىكى يېڭىلىق ئىگىلىرى ھەققىدىمۇ شۇنى دېيىش كېرەك، ئوتتۇرا ياكى ئارىغلىق يېشىدا ئۆز زامانىسىنىڭ يېڭى پىكىر ئېقىمى ۋە ئىلمىي تەقەززالىرىدىن يىراقتا قالمىغانلار

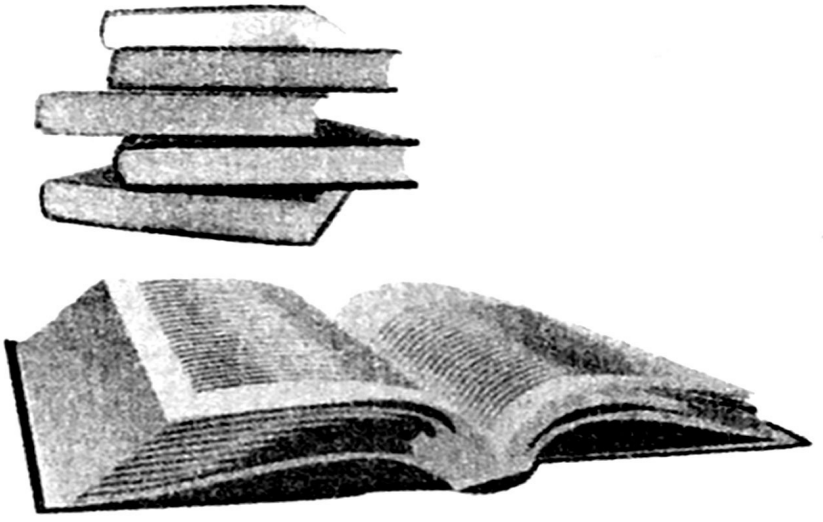
كۆپ، ئەلۋەتتە. چۈنكى ھەممە ئادەم ئېينىشتىيىن بولۇۋەرمەيدۇ. ئەمما، تارىخ پىكىر بوھرانلىرى ۋە ئىلىم تەقەززالىرى مۇئەييەن پەللىگە يەتكەندە تارىخىي شەخسلەر ئارقىلىق ئۆز يولىنى يورۇتقۇچى مۆجىزىلەرنى پەيدا قىلىدۇ، ئۇلار مۇشەققەت ئىچىدە ئىلگىرىلەيدۇ ۋە كىشىلىك روھىيىتىگە نۇر بېغىشلايدۇ. تارىخ ئۇلارغا مۇشكۈللۈك ئارقىلىق يۈكسەكلىك بەخش ئېتىش بىلەن بىللە قارشىلاشقۇچىلارنىڭ چۈقانلىرىغا يول قويىدۇ ۋە ئۇلارنىمۇ يەنە مەسخىرە توزانلىرى بىلەن كۆمۈۋېتىدۇ. ئالەم پەقەت ئەبەدىيلىك جاۋاھىراتلىرى ۋە بۇ يولدىكى ھەربىر تارىخىي قاتلام تۆھپىلىرىنى روھىيەت بايلىقى قىلىپ، ئۇنىڭدا يېڭى ـ يېڭى ئەۋلادنىڭ كىشىلىك مۇھىتىنى يارىتىشقىلا مەپتۇن. ئۇنىڭدىن باشقا ھەرقانداق شەخسنىڭ ھاياتى، روزغارى ۋە شەخسىي تۇرمۇشىغا بۇۋاپا! چۈنكى ھالاكەت قانۇنى دەل ۋاپاسىز پەلەكنىڭ تۈپ قانۇنى، ئالەم دىيالېكتىكىسىنىڭ پولات مەنتىقىسىدىن ئىبارەت.

ئاتمىشقا كىردىم. ئالەم سىرلىرىدىن پىنىنىدەك بىلىۋالدىم ۋە بۇ قىسمەنلىكتىن ئالەمنىڭ ئومۇمىي مىجەزىنى ھېس قىلدىم. ئاتمىشقا كىردىم. كىشىلىك تۇرمۇشنىڭ جىسمانىي جەھەتتە قىسقا مەزگىللىكى ۋە روھىيەت ئىزچىللىقىنىڭ چەكسىز تارىخىي زەنجىرىدىن خەۋەردار بولدۇم. ئۆلۈم ماڭا قورقۇنچلۇق ئۇچۇر ئەمەس، بەلكى ئۇ ھاياتنى قەدىرلەش، ئۇنى «ئالتۇن پۇلۇك»كە تېگىشىپ قويماسلىق ئۈچۈن تىرىشىشقا ئىلھام بېرىپ، چۈقان سېلىپ تۇرغان ۋەھىي! مەن ھاياتنى ئۆلۈم تارازىسىدا، روھىيەت جاۋاھىراتلىرىمنى تارىخ مىزانىدا ئۆلچەيمەن، قالغانلىرى مەيلى قەسىر، مەيلى خەزىنە بولسۇن، پەقەت بۇۋاپا ئالەم كىرپىكىدىكى چاڭ ـ توزاندىن ئىبارەت.

ئۆمۈر تەلقىنلىرىم تېخى ئاخىرلاشمىدى. مەن ئۇنى ھەربىر ھۈجەيرىلىرىم نۇرغا تولغىچە داۋاملاشتۇرىمەن. ئىشىنىمەنكى،

ئۇنى مەندىن كېيىن يەنە مىڭلىغان ئالەم سىرلىرى ۋە كىشىلىك تىلسىملىرى ھەققىدە ئىزدەنگۈچى روھىيەت مۇخلىسلىرى ئىز-چىللاشتۇرىدۇ.

ئۇمىدىم، غەلىتە پىكىرلىرىمنىڭ ھەقىقەتكە يېقىنلىقىنى، غەلىتە سېزىلمىگەن تەپەككۇر - قاراشلىرىمنىڭ ئەقىدە ۋە ئادەت-كە بېقىنغانلىقىنى ھېس قىلىشىڭىزدىن ئىبارەت.

مەسئۇل مۇھەررىرى: مېھرىبان نۇرئەخمەت
مەسئۇل كوررېكتورى: قەييۇم تۇرسۇن
قايتا تەكشۈرگۈچى: غەيرەت ئابمت
تەكشۈرۈپ بېكىتكۈچى: ياسىن ئوبۇلقاسىم
مۇقاۋا لايىھەلىگۈچى: نۇرمۇھەممەت ئۆمەر ئۇچقۇن
بەت ياسىغۇچى: ئاينىسا ئوبۇل
باسما مەسئۇلى: لىيۇ ۋېيىيۇ

كىتاب نامى: **ئويلىنىش ئىچىدە ئىلگىرىلەش**
تۈزگۈچى: ھەبىبۇللا تۇرسۇن ئۇيغار
نەشر قىلغۇچى: شىنجاڭ مەدەنىيەت نەشرىياتى
ئادرېسى: ئۈرۈمچى شەھىرى ئىقتىساد - تېخنىكا تەرەققىيات رايونى
پەن - تېخنىكا باغچە يولى 5 - قورۇ
تارقاتقۇچى: شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسى
باسقۇچى: شىنجاڭ مالىيە ئىقتىساد ئۇنىۋېرسىتېتى باسما زاۋۇتى
فورماتى: 880×1230 مىللىمېتىر، 1/32
باسما تاۋىقى: 19.5
نەشرى: 2016 - يىلى 7 - ئاي 1 - نەشرى
بېسىلىشى: 2016 - يىلى 11 - ئاي 1 - بېسىلىشى
كىتاب نومۇرى: ISBN 978-7-5469-8672-2
باھاسى: 50.00 يۈەن

تور نەشرى: دۇدۇ توربى (www.dudu-book365.com)
تور كىتابخانىسى: تاۋباۋ توربى - شىنجاڭ سايامەت كىتابخانىسى (http://shop67841187.taobao.com)

مۇقاۋىنى لايىھەلىگۈچى: نۇرمۇھەممەد ئۆمەر ئۇچقۇن

ISBN 978-7-5469-8672-2
9 787546 986722 >
定价：50.00 元

ئۇقۇ
سەرخىل كىتابلىرى
dudu
www.dudu-book365.com